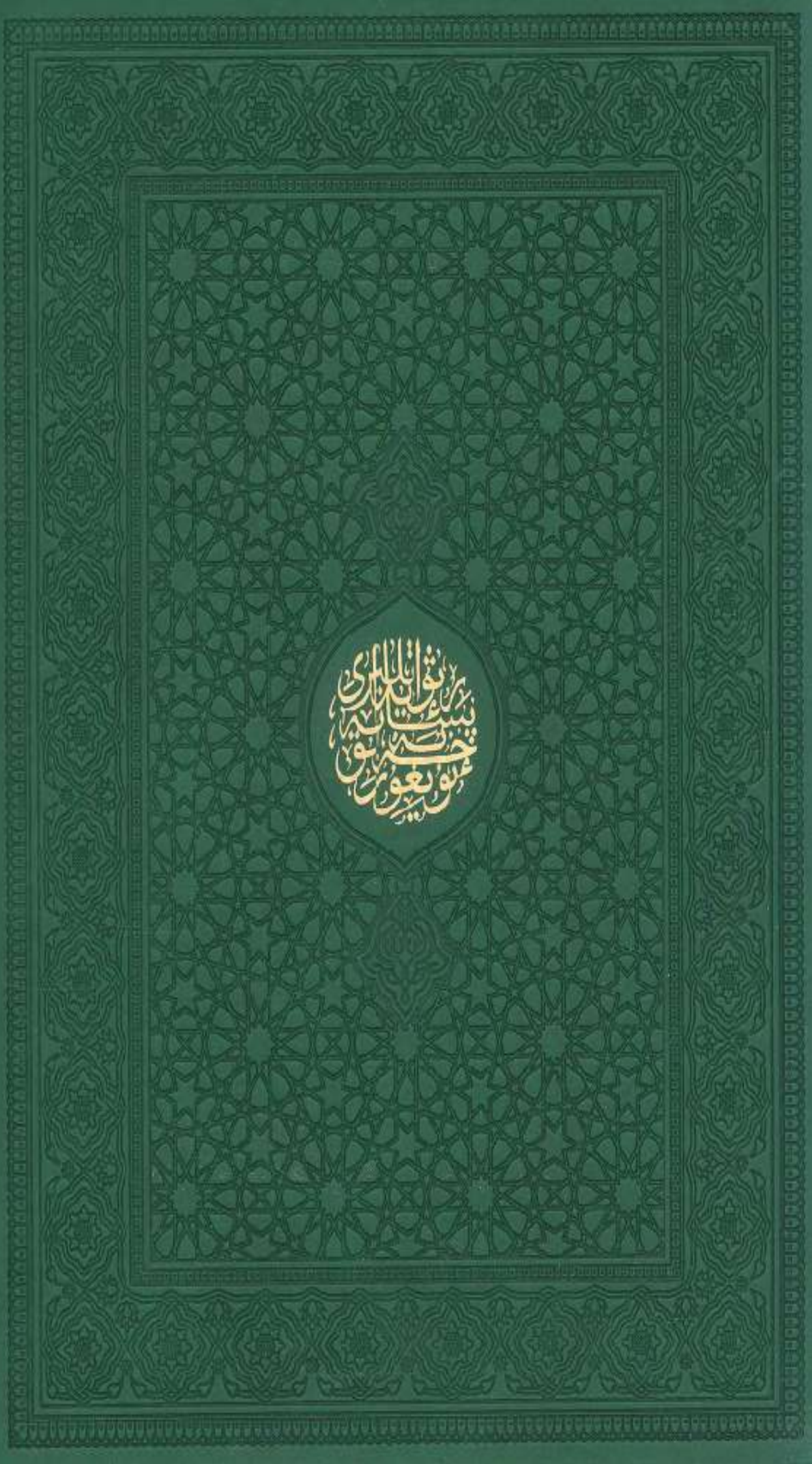
جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى تۇپلىمى شىنجاڭ بۇمىلىرى - 1

ئۇيغۇر خەلق
ئەپسانە-رىۋايەتلىرى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

توضیح‌المسائل

آیت‌الله‌العظمی سیستانی

1

شفق

انتشارات سیستانی

نشر شفق

国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION

جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى شىنجاڭ تومۇلىرى - 1

ئۇيغۇر خەلق ھېسسانە-رىۋايەتلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت سادىق

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

پلانلىغۇچىلار: خېلىل مۇھەممەد
ئەنۋەر يۈسۈپ
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر يۈسۈپ
مەسئۇل كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋا ۋە بەت لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: نىياز كېرىم شەرقىي

جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى شىنجاڭ تومۇرى ـ 1

ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت سادىق

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №666 پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
بېيجىڭ شۇنچېڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 880 mm × 1230 mm 1/16 باسما تاۋىقى: 41.25
2015 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2015 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى

ISBN 978 - 7 - 5631 - 2779 - 5
باھاسى: 170.00 يۈەن

جۇڭگو خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى شىنجاڭ تومۇلىرى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى

مەسئۇلەتچىلەر: ئىبراھىم مۇتىئى
ئەۋەلقان (قازاق)

گۇرۇپپا باشلىقى: فېڭ داجېن (خەنزۇ)

مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى: دۇەن تۇڭخۇا (خەنزۇ)
لىۋ بىن (خەنزۇ)
ھېيتەم ھۇسەيىن

گۇرۇپپا ئەزالىرى (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇكېرىم رەھمان، ئابلىمىت سادىق، ئادىل جۇمە (قىرغىز)، ئامىردالا (موڭغۇل)، بېكسۇلتان (قازاق)، جاڭ يۇنلۇڭ (خەنزۇ)، جۇمان ئەبىش (قازاق)، جۇڭلۇ (شىبە)، زاريپ دولات (تاتار)، ساخە (موڭغۇل)، شاكەن (قازاق)، قادىر ئەكبەر (ئۆزبېك)، ماجۇنمىن (خۇيزۇ)، ماشيۇڭفۇ (خۇيزۇ)، ۋاھىتجان غوپۇر، ياسىن زىلال، يۇسۇپ ئىسھاق

جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى شىنجاڭ تومى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» تەھرىر ھەيئىتى

مەسلىھەتچىلەر: ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، خەمىت تۆمۇر، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇشۇكۇر تۇردى

باش مۇھەررلىر: ئابلىمىت سادىق

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر
ۋاھىتجان ئوسمان

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇبەسىر شۇكۇرى، ئەشرەپ ئابدۇللا قۇتزاد، تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش، خوجائەھمەت يۇنۇس، شەۋكەت ئىلاخۇن، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتقۇر، مۇختار مۇھەممەت، مۇھەممەت ئەيسا جامى، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام، ئوسمان ئىسمائىل تارىم، ئىسمائىل تۆمۈرى، يۈسۈپ ئىسھاق

«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئوڭدىن سولغا: مۇختار مۇھەممەت، ئابدۇبەسىر شۈكۈرى، ئەشرەپ ئابدۇللا قۇتزاد، ئوسمان ئىسمائىل تارىم، خوجائەھمەت يۇنۇس، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابلىمىت سادىق، ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر، ئىسمائىل تۆمۈرى، شەۋكەت ئىلاخۇن، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام، ۋاھىتجان ئوسمان، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر)

باش مۇھەررىر ئابلىمىت سادىق (سولدىن 2 ـ كىشى) غۇلجا ناھىيەسىدە «ئۇچ توپلام» خىزمىتى ھەققىدە سۆھبەتلەشمەكتە.

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى» تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى سۆھبەتلەشمەكتە.

«خوتەن شەھەر خەلق چۆچەكلىرى» تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى خىزمەت ئۇستىدە.

ئاقسۇ شەھەرلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خەلق چۆچەكچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشمەكتە.

تۇرپان ۋىلايەتلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى توقسۇن ناھىيەسىنىڭ توتەي يېزىسىدا چۆچەك خاتىرىلىمەكتە.

ئاپتونوم رايونلۇق «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى «كەلپىن خەلق چۆچەكلىرى»نى كۆرمەكتە.

ئۈرۈمچى شەھرى تەڭرىتاغ رايونلۇق «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى چۆچەك خاتىرىلىمەكتە.

كۇچا ناھىيەلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خىزمەت ئۇستىدە.

كورلا شەھەرلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خىزمەت ئۇستىدە.

باي ناهيەلىك «ئۈچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىمى چۆچەك توپلماقتا.

غۇلجا ناهيەلىك «ئۈچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خەلق چۆچەكچىلىرى بىلەن بىللە.

كەلپىن ناهيەسىدە ئېچىلغان «ئۈچ توپلام» خىزمىتى يىغىنى.

ئاقسۇ كوناشەھەر ناهيەسىنىڭ رەھبەرلىرى «ئۈچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى بىلەن سۆھبەتلەشمەكتە.

شايار ناهيەلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى چۆچەك توپلىماقتا.

لوپنۇر ناهيەلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خىزمەت ئۈستىدە.

توقسۇ ناهيەلىك «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى خىزمەت ئۈستىدە.

ياش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەۋەسكارلىرى چۆچەك توپلىماقتا.

مەسئۇل مۇھەررىر ئادىلجان ئابدۇللا (ئوڭدىن 1 - كىشى)، مەزكۇر توپلامنى نەشرگە تەييارلىغۇچى ئابلىمىت سادىق (ئوڭدىن 2 - كىشى)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى خېلىل مۇھەممەد (ئوڭدىن 3 - كىشى)، مەسئۇل مۇھەررىر ئەنۋەر يۈسۈپ (ئوڭدىن 4 - كىشى) مەزكۇر توپلام ھەققىدە سۆھبەتلەشمەكتە.

كىرىش سۆز

قولىڭىزدىكى جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلاملىرى شىنجاڭ تومۇرى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنى قۇتقۇزۇش، رەتلەش، ئاماليان قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ساھەسىدە قولغا كەلگەن يەنە بىر كاتتا نەتىجە.

بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتى، دائىرىسى، خاراكتېرى ۋە تۈرلىرى، ئۇنىڭ توپلىنىش ۋە رەتلىنىش تارىخى، شۇنداقلا مەزكۇر توپلامنىڭ تۈزۈلۈش پىرىنسىپى ۋە ئىشلىنىش جەريانى تۆۋەندىكىچە:

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى

ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ مۇھىم بىر ئەزاسى بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىخ ۋە پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشايدۇ، ئۇنىڭ ھازىرقى نوپۇسى 10 مىليونغا يېقىن. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭ مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كىۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق، ئۇ مەملىكىتىمىز يەر كۆلىمىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرا رايونغا جايلاشقان، ئۇ شەرقىي شىمالدا موڭغۇلىيە، شىمالدا رۇسىيە، غەربىي شىمالدا قازاقىستان، غەربتە قىرغىزىستان ۋە تاجىكستان، غەربىي جەنۇبتا ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستانلار بىلەن چېگرالىنىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ زېمىنى ئىككى چوڭ ئويمانلىق، ئۈچ چوڭ تاغ تىزمىسىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ شىمالىدا ئالتاي تاغ تىزمىسى، جەنۇبىدا قۇرۇم تاغلىرى، ئوتتۇرا قىسمىدا تەڭرىتاغلىرى بار. تەڭرىتاغلىرى غەربتىن شەرققە

سوزۇلغان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلگەن. تەڭرىتاغلىرى بىلەن قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسى تارىم ئويمانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان، ئۇ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا جۇڭغار ئويمانلىقى بار، بۇ ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇربان توڭغۇت قۇملۇقى جايلاشقان. قۇرۇم، تەڭرى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تاغ تىزمىسىنىڭ چوققىلىرىدا مەڭگۈلۈك قار ـ مۇزلار بار، ئۇنىڭدىن ئېرىگەن سۇلار تارام ـ تارام ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ، تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق ۋە يايلاقلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. بۇ ئېقىنلاردىن تارىم ئويمانلىقىدا (جەنۇبىي شىنجاڭدا) تارىم دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى، قارىقاش دەريا ـ سى، كېرىيە دەرياسى، مۇزات دەرياسى، قاراشەھەر دەريا ـ سى، قايدۇ دەريا ـ سى، كۆنچى دەريا ـ سى قاتارلىق دەريالار ھاسىل بولغان بولسا، جۇڭغار ئويمانلىقىدا (شىمالىي شىنجاڭدا) ئىلى دەريا ـ سى، ئېرتىش دەريا ـ سى، ئۇلۇڭگۇر دەريا ـ سى، ماناس دەريا ـ سى ۋە بورتالا دەريا ـ سى قاتارلىقلار شەكىللەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تارىم دەريا ـ سىنىڭ ئۇ ـ زۇنلۇقى 2000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا ـ سىدۇر. شىنجاڭنىڭ دائىرىسىدە يەنە لوپنۇر كۆلى، باغراش كۆلى، بۇ ـ رۇلتوقاي كۆلى، ئېبنۇر كۆلى، ماناس كۆلى، قاناس كۆلى، سايرام كۆلى، بارىكۆل قاتارلىق داڭلىق كۆللەر بار.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىس ـ مىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاۋا ئېقىمى تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق خۇسۇسىيىتى ـ گە ئىگە. شىمالىي شىنجاڭ نەم ۋە سوغۇق، جەنۇبىي شىنجاڭ قۇرغاق ۋە ئىسسىق. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى تۇرپان ئويمانلىقى مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭقۇر جاي بولۇپ، يازدا بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 37 سېل ـ سىيە گىرادۇستىن يۇقىرى بولىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزدىكى مۇھىم دېھقانچىلىق، چارۋا ـ چىلىق، ئورمانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك رايونلىرىنىڭ بىرى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا مۇنبەت ئېكىنزارلىقلار بولۇپ، بۇ يەردە بۇغداي، شال، كېۋەز، قىچا، زىرە، ئاپتاپپەرەس، پاختا، كەندىر قاتارلىق زىرائەتلەر ئۆسىدۇ. شىنجاڭدا بېقىلىدىغان چارۋا ماللارنىڭ تۇرى كۆپ ۋە سۈپىتى ياخشى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، ئىلى ۋە قاراشەھەر ئېتى، كۇچا كۆرپىسى قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر. تەڭرى ـ تاغلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى ئارچا، قارىغاي، قېيىن قاتارلىق دەرەخلەردىن تەركىب

تاپقان مول ئورمان زاپىسىغا ئىگە بولسا، تارىم دەريا ۋادىلىرى كۆز يەتكۈسىز توغراق ۋە يۇلغۇن بىلەن قاپلانغان. شىنجاڭ داڭلىق مېۋە ـ چېۋە ماكانى، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇزۇمى، كورلا نەشپۈتى، ئىلى ئالمىسى، خوتەن ياڭقى، ئاتۇش ئەنجۈرى، قەشقەر ئانىرى، يەكەن بادىمى، قومۇل چىلىنى، كۈچا ئۆرۈكى، پەيزىۋات قوغۇنى مەشھۇر بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلار ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەر ئاستى بايلىقى مول ماكان بولۇپ، كان بايلىقلىرى ئىچىدە نېفىت، كۆمۈر ۋە تۆمۇر مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن، تېتان، ئۇران، نېكىل قاتارلىق ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك مېتاللار بار. خوتەن قاشتېشى نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى شەرقىي ئاسىيادا شۆھرەت قازىنىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى

ئۇيغۇر مىللىتى ئىككى خىل ئېتنىك مەنبەدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئىككى خىل مەنبە ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى مىللەتلەردىن ئىبارەت. ئاسىلار بىردەك ھالدا «دىڭلىڭ» (丁零) ۋە «ئوغۇز» دەپ ئاتالغان ئىجتىمائىي توپنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى دەپ قاراپ كەلمەكتە. بۇ ئىجتىمائىي توپلار مىلادىيەدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگىچە شىمالدىكى يايلاقلاردا ياشىغان. مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن كېيىن دىڭلىڭلار خەنزۇچە مەنبەلەردە «تېلى» (铁勒) دەپ ئاتالغان ھەمدە تېلىلارنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «يۇەنخې» (袁纥) ، «ۋېيخي» (韦纥) دەپ ئاتىلىدىغان كىشىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇ ناملار «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىشى ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن كېيىن قۇدرەت تېپىپ، مۇستەقىل بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەندى ھەمدە مىلادىيە 8 ـ ئەسىردە شىمالدىكى ئورخۇن ۋادىسىدا قۇدرەتلىك خانلىق قۇردى. بۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار خەنزۇچە مەنبەلەردە «خۇيخې» (回纥) ۋە «خۇيخۇ» (回鹘) دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى شىمالدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبئىي ئاپەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئەسلىدە بۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن تۇغقانلىرى بىلەن بىرلىشىپ ۋە باشقا مىللەتلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. ئورخۇن بويىدىن كۆچكەن يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار شىنجاڭنىڭ غەربىگە كېلىپ

ئورۇنلىشىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى. شۇنداق قىلىپ، تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن بۇ ئۇيغۇرلار دەسلەپتە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى، كېيىن چاغاتاي خانلىقى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى، چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدە ياشاپ، 1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى.

تارىختا ئۇيغۇرلار شامان دىنى، زورۇئاستىر دىنى، مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ھازىر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئىشلىتىش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇلار ئۇرخۇن رۇنىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىقلارنى قوللانغان.

ئۇيغۇر مىللىتى شانلىق مىللىي مەدەنىيەت ياراتقان. مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى جاھانغا مەشھۇر. رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق نەسرىي ئەسىرى، ئەخمەت يەسەۋى، لۇتفى، سەككاكى، نەۋايى، زەلىلى، نىزارى، مۇللا بىلال قاتارلىق نەچچە يۈز شائىرنىڭ داستان ۋە لىرىك شېئىرلىرى، مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى»، موللامۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» ۋە باشقا ئاپتورلارنىڭ نەچچە ئون پارچە تارىخىي ـ تەزكىرەئىي كىتابلىرى ئۇيغۇر سەرخىل مەدەنىيىتىنى ھاسىل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي مۇساپىسىدە ئۆزگىچە فولكلور مەدەنىيىتىنى يارىتىپ ۋە ئۇنىڭغا ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ، بۈگۈنگىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «تىرىك ئۆرپ ـ ئادەت مۇزېيى» دەپ تەرىپلەنمەكتە.

ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك ماكاندا ياشاش جەريانىدا ئىنسان ھاياتىنىڭ تۈپ كاپالىتى بولغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەكرار شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ئادەتلىرىنى يېتىلدۇرگەن.

ئۇيغۇرلار قەدىمىي دەۋرلەردىن باشلاپلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شەھەر ـ قەلئەلەرنى قۇرۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، يۇقىرى تېخنىكا يارىتىقان. ئۇيغۇرلاردىكى كولالچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق كەسپىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن، قاپلىنىش دائىرىسى كەڭ. ساپالدىن ئىشلەنگەن نەپىس قاچا ـ قۇچىلار، قولدا

توقۇلغان ماتا، چىكەن، ئەتلەس، شايى، بەقەسەم، رەڭدار پالاس ۋە گىلەم قاتارلىقلار بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، مىسكەرچىلىك، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، پىچاقچىلىق، زەرگەرچىلىك، كىگىزچىلىك، قەغەز-چىلىك قاتارلىق ھۈنەر - كەسىپ بويىچە شىنجاڭ رايونى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختىكى مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. ئۇلار سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، «يىپەك يولى» نى ئېچىش ۋە گۈلەندۇرۇشكە زور ھەسسە قوشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا كارۋانلىرى كولدۇرما ساداللىرىنى ياڭرىتىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا توختىماي قاتناپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان تىجارەت ۋە قاتناش - تىرانسپورت ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى «تۆت زات» ۋە «مىزاج» نەزەرىيەسىنى ئاساس قىلىپ، ئىنسان بەدىنىدىكى كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنى داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەققىدە توختىماي ئىزدەنگەن، نەتىجىدە، ئۆزىگە خاس بولغان تېبابەت ئىلمى — «ئۇيغۇر تېبابىتى» نى شەكىللەندۈرۈپ، ئىنسانىيەتنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇيغۇر فولكلورىدىكى يەنە بىر پارلاق نامايەندە. ئۇيغۇرلار شىنجاڭنىڭ ئىقلىم ئالاھىدىلىكى، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە تەن ساغلاملىق نەزەرىيەسىگە ئاساسەن بىر يۈرۈش يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرىنى كەشىپ قىلغان بولۇپ، ئۇلار قۇۋۇەتلىكلىكى ۋە تەملىكلىكى بىلەن دۇنيا يېمەك - ئىچمەك ساھەسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھويلا - ئاران قۇرۇلۇشى مۇھىت ئاسراش ۋە تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىنىڭ ياخشى ئۇلگىسىدۇر. ھەممىلا جايدا باغ بىنا قىلىش، باغنىڭ ئىچىگە ئۆي سېلىش، مېۋىلىك دەرەخ ۋە ئۈزۈم تاللىرى ئاستىدا ياشاش، ئۆي ۋە ھويلىلىرىنى پاكىز تۇتۇش، ئۆيلىرىنى پىشايۋانلىق قىلىپ سېلىش ۋە تام، تورۇس، تۇۋرۇكلەرگە نەقىش ئويۇش، ئۆينىڭ ئوستىنى ۋاسا جۇپ قىلىپ يېپىش، ئۆيگە سۇپا ۋە تام ئوچاق سېلىش — مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىپىك ھويلا - ئاران قۇرۇلۇشىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇڭ ۋە يىپەك توقۇلمىلاردىن كىيىم كىيىش مەدەنىيىتى ئىنتايىن ئۈزۈن تارىخقا ئىگە. كېيىن يەنە پاختا - كەندىر توقۇلما كىيىملەرمۇ ئىجاد قىلىنغان. ئۇيغۇرلار بۆك، ياغلىق، قالپاق، كۆلاھ، تۇماق، قۇلاقچا، پاپاق، لېچەك، چۇمبەل، پەرەنجە قاتارلىق باش كىيىم؛ يەكتەك، تون، پەشمەت، نىمچا، جىلىتكە، كۆڭ-

لەك، جۇۋا، يالاڭ ئىشتان، پاختىلىق ئىشتان، تېرە ئىشتان قاتارلىق ئۈست كىيىم؛ ئۆتۈك، چورۇق، پىيما، مەسە، چېتىك، كەش، دەكتۇ قاتارلىق ئاياغ كىيىملەرنى ئۇ-جاد قىلغان بولۇپ، ئۇ كىيىملەر ئۆزىنىڭ رەڭدارلىقى ۋە كۆركەملىكىگى بىلەن كۆزنى چاقنىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ئەر جەمەتىنى ئاساس قىلىپ، ئۇچ ياكى تۆت ئەۋلاد بىللە ياشاپ كەلگەن. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئەر جەمەتىدىن بولغان چوڭ دادىغا بويسۇنغان. ئوغۇللار ئېچىدە چوڭ ئوغۇلنىڭ مەرتىۋىسى يۇقىرى بولۇپ، «ئىككىنچى ئاتا» لىق ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئائىلە ئەنئەنىسىنى ئەلا بىلىش، ئاتا ـ ئانىسىغا ۋاپادار بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، ئائىلە ئىناقلىقىنى ساقلاش ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ئائىلە ئەخلاقىدۇر.

ئۇيغۇرلاردا بۆشۈك تويى، خەتنە تويى، نىكاھ تويى، جۇۋان تويى، دەپنە مۇراسىمى، نەزىر ـ چىراغ قاتارلىق ئۆمۈر مۇراسىم پائالىيەتلىرى، روزا ھېيت، قۇربان ھېيت، نوروز بايرىمى قاتارلىق ھېيت ـ بايرام پائالىيەتلىرى ئىنتايىن داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈ-لىدۇ. بۇ خىل مۇراسىملار ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق قاراشلىرى، ئەدەب-ياتى، ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە تەنتەربىيەسى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ـ چۈشەنچىلىرى ئېچىدە ئىنسانىيەتنىڭ ساغلام تەرەققىيا-تىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان نۇرغۇن پايدىلىق ئامىللار بار. ئۇلارنىڭ كۆككە چوقۇنۇش، تۇپراققا چوقۇنۇش، سۇغا چوقۇنۇش، ھايۋانغا چوقۇنۇش، دەل ـ دەرەخكە چوقۇنۇش ئادەتلىرى مۇھىت ئاسراش ۋە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشىدە ئىجابىي رول ئويناغان. ئۇيغۇرلارنىڭ «يامان بولىدۇ» دەپ چەكلەيدىغان نۇرغۇن پەرھىزلىرى بولۇپ، بۇ پەرھىزلەرنىڭ بىر قىسمى ئىنسانلارغا تەبىئەتنى سۆيۈش، پاكىز بولۇش، ئەمگەكنى سۆيۈش، ئىناق ياشاشنى ئۆگىتىدۇ.

ئۇيغۇرلار گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلاردا ئۇمۇمنىڭ مەنپەئەتىگە كۆيۈنۈش، يول، كۆۋرۈك ياساش ۋە باشقىلارنىڭ ھاجىتىدىن چىقىشنى ساۋاب دەپ بىلىش، يېتىم ـ يېسىر، مېيىپ ـ مەجرۇھ ۋە غېرىب ـ نامراتلارغا ياردەم بېرىش، قوشنىلارغا يار ـ يۆلەك بولۇش، باشقىلارنىڭ ھەققىنى يەۋالماسلىق، مېھمانىنى ئىز-زەتلەش، ئۇچراشقاندا ئۆزئارا سالاملىشىپ ھال ـ ئەھۋال سوراش، تازىلىقىقا رىئايە قىلىش قاتارلىق بىر يۇرۇش قائىدىلەر شەكىللەنگەن. بۇ خىل قائىدىلەر كەڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قە-لىشتا مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

ئۇيغۇرلار ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق. ئۇيغۇرلار ئەمگەك مەيدانى، مۇراسىم

سورۇنلىرى ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناشنى ئادەت قىلغان. بولۇپمۇ قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان مەشرەپ سورۇنلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا، ئۇسسۇل ۋە باشقا دىرامىا تۈسىدىكى ئويۇنلىرىنى كۆرەك قىلىدىغان سەھنىگە ئايلاندۇرۇلغان. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ يۈكسەك پەللىسى بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان زور تۆھپىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش، داۋازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، سارغايدى قاتارلىق چوڭلار ئويۇنى، ئىلەڭگۈچ، تەپكۈچ، قارا ـ قارا قۇشلارىم، ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك، ۋاللەي، ساقا، لىڭگىرتاقتاق قاتارلىق بالىلار ئويۇنلىرى ئۇزاق زامانلار ـ دىن بىرى كىشىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن چىنىقتۇرۇش، زېھنىي قۇۋۋەتتىنى ئاشۇ ـ رۇش، ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ۋە ئۇلارغا ئەخلاق تەربىيەسى بېرىش جە ـ ھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بېرى مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنى يارىتقان بولۇپ، ئۇلار ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق، لاپ، قوشاق، ما ـ قال ـ تەمسىل، تېپىشماق ۋە داستان قاتارلىق ژانىرلاردىن تەركىب تاپقان. خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر سازەندە ـ ناخشىچىلار، مەدداھلار، ۋائىز ـ داستانچىلار ئەنە شۇ ئەسەرلەرنى ناخشا قىلىپ ئېيتىپ ياكى ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد كە ـ شىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدە ھېكايە ـ چۆچەكلەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆز ۋاقتىدا ساۋاتسىزلىق تۈپەيلى كىتاب ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن، ھازىرقىدەك زامانىۋى تاراتقۇلار بولمىغان شارائىتتا ياشىغان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا ھېكايە ئېيتىش ۋە ئاڭلاش پائالىيىتى كەڭ تۇرده ئو ـ مۇملاشقان. ئادەتته كىشىلەر ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكتىن كېيىن بىرەر جايغا، مەسە ـ لەن، قوم بارخانلىرى ئۇستىگە، ھويلا ـ ئارانلارغا، تونۇر بېشىغا، خامانغا ۋە كوچا ـ كويلارغا توپلىشىپ ھېكايە ـ چۆچەك ۋە لەتىپىلەرنى ئېيتىشقان. چۆچەكلەردىكى ئا ـ جايىپ قىزىقارلىق ۋەقەلەر ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىپ، ھاردۇقىنى چىقارغان بولسا، ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار ۋە پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئۇلارنى چوڭقۇر تەربىيەگە ئىگە قىلغان.

چۆچەك ئېيتىش ۋە ئاڭلاش پائالىيىتى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىگە شۇنچىلىك ئو ـ مۇملاشقانكى، ئەينى ۋاقىتتا چۆچەك ئاڭلىمىغان ۋە كەم دېگەندە بىر نەچچە چۆچەك بىلمەيدىغان ئادەمنى تېپىش تەس ئىدى.

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ توپلىنىش ۋە رەتلىنىش ئەھۋالى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن. ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك ۋە ئېپوسلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى شىمالدىكى يايلاقلاردا ياشىغان مەزگىللىرىدىلا، ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە ھايات كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن خىلمۇ خىل ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى ئىجاد قىلغان. ئۇيغۇرلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ھەر قايسى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىش نەتىجىسىدە، ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىمۇ قوبۇل قىلدى، بولۇپمۇ زوروئاستىر دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى پارس، ھىندى ۋە ئەرەبلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردا كەڭ تۈردە ئومۇملىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە ئەدەبىيات بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى، گىرېكچە، خەنزۇچە، پارسچە، ئۇيغۇرچە تارىخىي، دىنىي ۋە ئەدەبىي كىتابلاردا ئىزچىل خاتىرىلىنىپ، رەتلىنىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ دەسلەپكى يازما نۇسخىسى يۇنان ۋەسىقىلىرىدە كۆرۈلىدۇ. يۇنان تارىخچىسى ھىرودوت ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى بولغان ساكلار ھەققىدىكى بىر رىۋايەتنى خاتىرىگە ئالغان. بۇ رىۋايەت بۈگۈنكى كۈندە «تۇمارىس رىۋايىتى» دەپ ئاتالماقتا. يۇنان تارىخچىسى پولئىبنىمۇ «ھەربىي ھىيلىلەر» ناملىق كىتابىغا «شىراق ھېكايىسى» دەپ ئاتالغان بىر رىۋايەتنى كىرگۈزگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىغا ئائىت يەنە بىرقىسىم ئەپسانىلەر خەنزۇچە كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن. ۋەيشۇ يازغان «ۋەينامە» ناملىق كىتابنىڭ «ئېگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە ھۇن مەلىكىسى بىلەن بىر ئەركەك بۆرىنىڭ جۈپلەشكەنلىكى، ئۇلاردىن تۇغۇلغان پەرزەنتلەر كۆپىيىپ ئېگىز قاڭقىللارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ھەققىدىكى ئەپسانە بايان قىلىنىدۇ. لىڭخۇ دېغېن يازغان «جۇۋنامە» نىڭ «تۈركلەر تەزكىرىسى» دە يە-

نه بىر ئەپسانه خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىرى بولغان ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ بۆرىدىن پەيدا بولغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. يەنە شۇ «جۇڭنامە» نىڭ «تۈركلەر تەزكىرىسى» دە ئاشىنا قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارى نۇر تۇغ-لۇق شادقا ئائىت بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدىن «بۆيۈك تاغ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە «خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپچىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ كىتابتا ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ھاياتىنى تەقدىم قىلىپ، يۇرتنى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى بىر رىۋايەت خاتە-رىلەنگەن. تاغ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب دۇەن چىڭشىننىڭ «يۇياڭ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىدا كۇسەن خانى ئالىپچور ھەققىدىكى بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن ۋە باش-قىلار.

ئەمدى ئۇيغۇرچە يازما مەنبەلەرگە نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، ئۇلاردىمۇ قەدىمدىن بۇيان نۇرغۇن ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەكلەرنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز.

ئۇرخۇن بويىدىكى تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدە خاقانلار، ۋەزىر-لەر ۋە داڭلىق سانغۇنلار ئۆچۈن خاتىرە تاش ئورنىتىدىغان ئادەت بولۇپ، بۇ خاتىرە تاشلارغا ئاشۇ شەخسلەرنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ۋە ۋەز - نەسىھەتلىرى ئويۇلاتتى. بۇ خىل خاتىرە تاشلار «مەڭگۈ تاشلار» دەپ ئاتىلىدۇ. «مەڭگۈ تاشلار» دا مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن بىر قىسىم رىۋايەتلەر خاتىرىلىنىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭدا ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرى ئىلاھى، ئوماي ئىلاھى، يەر - سۇ ئىلاھى، ئاي ئىلاھى قاتار-لىقلار ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدىن ئۇچۇر بېرىلگەن. ئالىملار تەرىپىدىن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن دەپ قارىلىۋاتقان «خۇئاستۇئانىزم» ناملىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە مانى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەردە يورۇقلۇق تەڭرىسى بىلەن قاراڭغۇلۇق تەڭ-رىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ كۈرەشلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇرلار ئېچىدە تارقالغان مانى دىنى ئەپسانىلىرىنى بىلەلەيمىز.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئەدىبلەر خەلق ئېچىدە تارقالغان رىۋايەت - قىس-سەلەرنى خاتىرىلەش ۋە رەتلەش ئارقىلىق «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئېلىكبەگ»، «شاھ-زادە ۋە شىر»، «ئىككى تېكەننىڭ ھېكايىسى»، «ياغاچچى بىلەن رەسسام» قاتارلىق ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى.

قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدە يۈكسەك مەدە-نىيەت يارىتىلدى. بۇ مەدەنىيەتنى يارىتىشقا ھەسسە قوشقان مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىرى مەھمۇد كاشغەرىي ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلى، تا-

ربخی، فولکلوری، ئەدەبیاتی، قانۇن ـ تۈزۈمی، دۇنیا قارىشی ۋە جۇغراپىيەسىنى تو-نۇشتۇرىدىغان بۇيۇك ئەسەر «تۈركي تىللار دىۋانى» نى يازدى. ئۇ بۇ ئەسەرنى يېـ-زىشتىن بۇرۇن ئون نەچچە يىل جاپالىق سەپەر قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ زې-مىنىنى كەزىپ چىقتى ۋە ھەر قايسى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ تىل پاكىتلىرىنى توپ-لىدى. تىل پاكىتلىرى دېگىنىمىز، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىدى. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ يۈرگەن ئەپسانە، رىۋايەت، قوشاق، داستان، ماقال ـ تەمسىل قاتارلىقلارنى كۆڭۈل قويۇپ خاتىرىلىدى، شۇنداقلا بۇلاردىن بىر قىسمىنى «تۈركي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزدى. شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي نۇرغۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالدى ۋە ئۇنى يېزىق ۋاستىسى بە-لەن مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان ئابىدىگە ئايلاندۇردى.

مىلادىيە 13 ـ ئەسىردىن كېيىن چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىپ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. قاراخانىيلار خانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر ئىلى تېـ-رىتورىيەسىدىكى خەلقلەر چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولدى. ئەمدىلىكتە پۈتكۈل چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدە بىر ئورتاق ئەدەبي تىل شەكىللىنىشكە باشلىدى، بۇ ئورتاق تىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان ۋە ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ چوڭقۇر تە-سىرىگە ئۇچرىغان بىر خىل تىل بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى تەرەققىيات باس-قۇچى ئىدى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر قانچە كىچىك باس-قۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇر ئەدەبىيا-تىنىڭ 13 ـ ئەسىردىن كېيىنكى مول بايلىقلىرى ئەنە شۇ تىلدا بارلىققا كەلدى.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ناھايىتى نۇرغۇن خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرى يېزىققا ئېلىنىدى ۋە ئەدىبلەر تەرىپىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىلدى. بۇ دەۋردە خاتىرىگە ئېلىنغان ئاغزاكى ھېكايىلەرنى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىن كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

1. پارس تىلىدا خاتىرىگە ئېلىنغان ھېكايىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەب، پارسلار بىلەن بولغان ئىقتى-ساد، دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئالاقىلىرى ئىنتايىن كۈچەيدى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش سەۋەبىدىن ئەرەب، پارس مەدەنىيىتى بىلەن كەڭ تۈردە ئۇچراشتى، شۇنداقلا ئەرەب ۋە پارسلارمۇ مۇسۇلمان بولغان مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ياخشى چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بىر قىسىم پارس ئەدىبلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمي ۋە ئەدەبي ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىدىن بەزى مەلۇماتلارنى بەردى. بۇنداق مەلۇماتلار ئىچىدە خەلق

ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەرمۇ بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تۈركىي تىللىق مىللەت ئەدىبلىرى ۋە تارىخچىلىرىمۇ پارس تىلىدا ئەسەر يازدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ بىر قىسىم ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇلگىلىرى بېرىلدى. تۆۋەندە بۇلاردىن بىر نەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

(1) كۆلتېكىن ھەققىدىكى رىۋايەت. بۇ رىۋايەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى شەكىللەنىشتىن سەل بۇرۇنقى دەۋردە، يەنى مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ «زەينىل ئەل ئەخبار» (خەۋەرلەر زىننىتى) ناملىق كىتابىدا خاتىرىگە ئېلىنغان.

(2) ئوغۇزخان رىۋايىتى. پارس تارىخچىسى راشىدىن فەزلۇللاخ مىلادىيە 13 ـ ئەسىردە «جامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئوغۇزخان ھېكايىسىنى تەپسىلىي خاتىرىلەپ كىرگۈزگەن.

(3) ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئۇيغۇر رىۋايىتى. بۇ رىۋايەت پارس تارىخچىسى جۇۋەينىنىڭ مىلادىيە 13 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تارىخي جاھان كوشاي» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن.

(4) بۆكۈخان رىۋايىتى. بۇ رىۋايەت راشىددىننىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» ۋە جۇۋەينىنىڭ «تارىخي جاھان كوشاي» دېگەن كىتابىدا خاتىرىلەنگەن.

(5) ئەرگىنە قون رىۋايىتى. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مىلادىيە 15 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئەللامىلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ پارس تىلىدىكى «تارىخ ئابىرائۇلۇس» (تۆت ئۇلۇس تارىخى) ناملىق كىتابىدا بۇ رىۋايەت خاتىرىلەنگەن.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا خاتىرىگە ئېلىنغان ھېكايىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان تارىخي، دىنىي ۋە ئەدەبىي كىتابلاردا زور تۈركۈمدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خاتىرىلەندى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىچىدە تارقالغان رىۋايەت، چۆچەك ۋە داستانلاردىن ئىبارەت.

(1) رىۋايەتلەر. رىۋايەتلەر كۆپىنچە تارىخي كىتابلاردا خاتىرىلەندى. بۇلاردىن ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ مىلادىيە 17 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئۇيغۇر، ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى، موللا ھاجىنىڭ مىلادىيە 19 ـ ئەسىردە يېزىلغان «بۇغراخانلار تەرىخىسى» نامىلىق ئەسىرىدىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئەبۇناسىر سامانى، ئەبۇلپەتتاھ، مۇسا قاراخان، ھۈسەيىن بۇغراخان، يۈسۈپ قادىرخان قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى،

مەھمۇد جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى» (زەئىلى) ناملىق كىتابىدىكى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرېشىتخانغا ئائىت رىۋايەتلەرنى، ئىسمىتۇللا مۆجىزىنىڭ «تارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدىكى فارابى، نەۋايى، ئامانىنساخان قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى، مۇھەممەدنىياز بىننى ئابدۇغوپۇرنىڭ «قىسسەسۇل غەرايىپ» ناملىق ئەسىرىدىكى مىرزا ھەيدەر رىۋايىتىنى، موللامىرسالىھ كاشغەرىينىڭ «چىڭگىزنامە» (تارىخى كاشغەر) ناملىق ئەسىرىدىكى ئوغۇزخان رىۋايىتىنى، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» ۋە «تارىخى ھەمىدى» ناملىق كىتابلىرىدىكى ئادەمئاتا، نوھ ئەلەيھىسسالام، ياپەس، ئوغۇزخان قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى، «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق كىتابتىكى نۇرئەلانۇرخان رىۋايىتىنى، «تارىخى ئىسھاقىيە» ناملىق كىتابتىكى ئابدۇكېرىمخان رىۋايىتىنى، «تەزكىرەئى ئۇۋەيسخان» ناملىق كىتابتىكى ھۇسەيىن پەيزۇللا غوجام رىۋايىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

(2) چۆچەكلەر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە بىر قىسىم ئەدىبلەر خەلق ئاردىسىدىكى چۆچەكلەرنى توپلاپ مەخسۇس كىتابلارنى تۈزگەن. بۇلاردىن تۆۋەندىكى ئىككى توپلامنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ:

«جامىئۇل ھېكايەت». مەزكۇر توپلام موللا سەنجار ئىبنى ئىبراھىم كاشغەرىي تەرىپىدىن 1849 ـ يىلى تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 16 پارچە چۆچەك كىرگۈزۈلگەن. بۇ 16 پارچە چۆچەكنىڭ ئىچىدىكى 10 پارچە چۆچەك «پادىشاھ ئازاد بەخت ۋە بەختىيار ھېكايىسى» ناملىق چۆچەككە قىستۇرۇلۇپ، بەختىيارنىڭ پادىشاھقا ئېيتىپ بەرگەن ھېكايىسى تەرتىسىدە بېرىلگەن. بۇ ھىندى ۋە ئەرەب چۆچەكلىرىدىكى چۆچەكتىن چۆچەك چىقىدىغان قۇرۇلمىدۇر. مەزكۇر توپلامدىكى چۆچەكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئاغزاكى ھالدا ئەۋلادمۇئەۋلاد ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان چۆچەكلەر بولۇپ، موللاسەنجار بۇلارنى توپلاپ، بەدىئىي جەھەتتىن ئىشلەپ، كىتاب قىلىپ تۈزگەن.

«جامىئىي ھېكايە». بۇ توپلامنى موللا تالىپ ھاجى ئوغلى موللا ئابدۇرەھمان ئاقسۇئى ئاقسۇ، كۇچا، بۇگۇر، شايار قاتارلىق جايلاردا 14 يىلچە ئايلىنىپ يۈرۈپ، خەلق ئارىسىدىن نۇرغۇن ھېكايىلەرنى توپلاپ، ئۇلاردىن ئىبرەتلىك مەزمۇندىكىلىرىنى تاللاپ، 1919 ـ يىلى تۈزگەن. بۇ توپلامغا 45 ھېكايە، بىر مەسەل، بىر رىۋايەت ۋە ئۇچ لەتىپە كىرگۈزۈلگەن. توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ھېكايىلەر قىزىقارلىق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، زور دىداكتىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىقى ئىككى توپلامدىن باشقا، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە تاشمىلىق يېزىسىدىن ھاجى يۈسۈپ موللا ئوشۇر خەلپەم ئوغلى 1906 ـ يىلى «جامىئۇل ھېكايە» نامى

لىق بىر توپلام تۇزگەن، ئۇنىڭغىمۇ 45 پارچە چۆچەك كىرگۈزۈلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھىندى، پارس، ئەرەب چۆچەكلىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە ئۇلار-دىن تاللانما كىتاب تۇزۇش ئىشلىرىمۇ ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان. بۇلاردىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تەرجىمە قىلىنغان «بەشنامە» نى، 1717 - يىلى موللا مۇ-ھەممەت تۆمۇر كاشغەرىي تەرىپىدىن پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان «كەلىلە ۋە دىمىنە» نى، مىلادىيە 18 - ئەسىردە مۇھەممەت بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم ئاقسۇئى تەرىپىدىن ئەرەب تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان «مىڭبىر كېچە»نى، شۇنداقلا نامەلوم كىشىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ تارقىتىلغان «چاھار دەرۋىش»، «تۇتىنامە»، «باھار دانىش» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن .

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا توپلاش، نەشر قىلىش ئىشلىرى تۇنجى قېتىم چەت ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن ئىشلەندى. بۇ ئىشتا رۇس ئالىملىرىدىن رادلوف، كاتانوف، پانتوسوف، مالوف قاتارلىقلارنىڭ تۆھ-پىسى ئالاھىدە چوڭ بولدى. رادلوف 1862 - يىلى ئىلى ۋىلايىتىدىن رۇسىيە تەۋە-سىگە ئۆتكەن ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن چۆچەكلەرنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى «شىمالىي تۈرك قەبىلىلىرى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرى» ناملىق كۆپ تومлۇق ئەسىرىدە ئېلان قىلدى. پانتوسوف 1871 ــ 1889 - يىللىرى قومۇل، تۇرپان ۋە پىچان رايونلىرىغا كېلىپ، بۇ يەرلەردىن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇلگىلىرىنى توپ-لىغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەجمى ناھايىتى چوڭ بولغان 24 پارچە چۆچەك بار. مالوف 1912 ــ 1914 - يىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قومۇل، لوپنۇر رايونلىرى ۋە سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىغا كېلىپ تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا نۇرغۇن چۆچەكلەرنى توپلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئەسەرلىرىدە 60 تىن ئارتۇق چۆچەكنى ئېلان قىلدى. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلىش خىزمىتىگە غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىمۇ بەلگىلىك تۆھپە قوشتى. بۇلاردىن شۇۋېتسىيەلىك گۇننار ياررىڭنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. گۇننار ياررىڭ 1929 - يىلى دوكتورلۇق دىسسېرتات-سىيەسىگە ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار يۇرتىغا كېلىپ، قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىن ۋە ھىندىستاننىڭ سىرىنىگار، كەشمىر ئۆلكىلىرىدە ئولتۇراقلا-شىپ قالغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن نۇرغۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇلگىلىرىنى توپ-لىغان. گۇننار ياررىڭ توپلىغان ئەسەرلەر مەملىكىتىمىزدە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدە-بىياتى جەۋھەرلىرى» نامىدا نەشر قىلىندى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن قازاقىستان ۋە ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى توپلاش ۋە نەشر قىلىش ئىشلىرىغا جىددىي ئەھمىيەت

بېرىلىپ، 10 دىن ئارتۇق چۆچەك توپلىمى نەشر قىلىندى. كەبىروف ئۇيغۇر چۆچەك-لىرىنى تەرجىمە قىلىپ، رۇس تىلىدا ئۇچ توپلام نەشر قىلدۇردى. بۇ توپلاملار يەنە گېرمان ۋە ياپون تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

مەملىكىتىمىزدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشى پەقەت جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا سىستېمىلىق ئىشلە-نىشكە باشلىدى. 1950 - يىللىدىن باشلاپ «تارىم»، «ئاممىۋى كۇلۇب» (ھازىرقى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى») قاتارلىق ژۇرناللار، «شىنجاڭ دېھقانلىرى» قاتارلىق گېزىت-لەردە خەلق چۆچەكلىرى داۋاملىق ئېلان قىلىنىش بىلەن بىرگە، بىر قىسىم چۆچەك توپلاملىرىمۇ نەشردىن چىقتى. بۇلاردىن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1953 - يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1958 - يىلى نەشر قىلغان «ئۇجمە سا-يىسى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1962 - يىلى نەشر قىلغان «شىن-جاڭ ھەر مىللەت چۆچەكلىرى» قاتارلىق توپلاملارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن .

ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتى مەملىكىتىمىزدە ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. يې-قىنقى 30 نەچچە يىلدىن بېرى «تارىم»، «تەڭرىتاغ»، «مىراس»، «بۇلاق»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «يېڭى قاشتېشى»، «كىروران»، «ئاقسۇ ئەدەبىيا-تى»، «ئىلى دەرياسى»، «تۇرپان»، «قومۇل ئەدەبىياتى»، «مايبۇلاق» قاتارلىق ژۇرناللاردا خەلق ئىچىدىن توپلانغان رىۋايەت، چۆچەك، لەتىپە ۋە چاقچاقلار ئۇزۇكسىز ئېلان قى-لىنىپ تۇردى. ھەرقايسى نەشرىياتلارمۇ ئاغزاكى ھېكايە توپلاملىرىنى نەشر قىلىشقا جىددىي ئەھمىيەت بەردى. بۇ جەھەتتە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئىشلىگەن خىز-مىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ نەشرىيات 1979 - يىلىدىن 2000 - يىلىغىچە «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (22 توپلام) ھەمدە «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى» (ئۇچ قى-سىم)، «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى» (تۆت توپلام)، «ھېسام چاقچاقلىرى» (بەش توپلام) قاتارلىق كىتابلارنى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلدى. بۇ نەشرىيات يەنە 2005 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى بىلەن بىرلىشىپ، 12 تومлۇق «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»نى نەشر قىلدى. مەزكۇر قامۇسقا ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەل ئەسەرلەر تاللاپ كىر-گۈزۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (ئۇچ قىسىم)، «ئۇيغۇر خەلق لاپلىرى»، «نە-سىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى قامۇسى» (ئىككى قىسىم)، «ئىبرەتلىك چۆچەكلەر»

(كۆپ قىسىم)، « يېگانە جاھان بىلەن يېگانە دەۋران»، «مەلىكە نۇرجامال»، «سەنۇبەر بىلەن پەرىزات»، «شاھزادە دىلدار ـ مەلىكە مېھرىلىقا»، «شاھزادە قاسىم ـ مەلىكە گۈلچېھرە» قاتارلىق توپلاملار ۋە قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، «ئابدۇلكامىنىڭ لاپلىرى» قاتارلىق توپلاملارمۇ بار.

1984 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى ۋە جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتى بىرلىكتە 808 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقىتىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى رايونلاردا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ، «خەلق چۆچەكلىرى»، «خەلق قوشاقلىرى» ۋە «خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»دىن ئىبارەت ئۇچ توپلام (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «ئۇچ توپلام» دېيىلىدۇ) تۈزۈشنى ئورۇنلاشتۇردى. 1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەڭگۆڭتىكى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەڭگۆڭتىكى 44 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقىتىپ، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى 13 مىللەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ، تەھرىرلەپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرى («خەلق داستانلىرى» توپلىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ خىزمەتكە جىددىي ئەھمىيەت بېرىپ، ئاپتونوم رايونلۇق «ئۇچ توپلام» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى»، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە «ئۇچ توپلام» ئىشخانىسى» ۋە «ئۇچ توپلام تەھرىر ھەيئىتى» نى تەسىس قىلدى.

دۆلەتنىڭ «ئۇچ توپلام» تۈزۈش خىزمىتىگە قويغان تەلىپىدە، ئالدى بىلەن ناھىيە (شەھەر) لەر ئۆز تەۋەسىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ، «ئۇچ توپلام» تۈزۈش، ئاندىن ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر ئۆلكە تومىلىرىنى تۈزۈش، ئازسانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلاردا يېزىقى بار مىللەتلەر «ئۇچ توپلام» نى ئاۋۋال ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدا تۈزۈپ ۋە نەشر قىلىپ، كېيىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1987 ـ يىلدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكىگە ئوخشاشلا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتى كەڭ قانات يايدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 2006 ـ يىلىغا قەدەر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان 45 ناھىيە (شەھەر) چۆچەك (ئەپسانە، رىۋايەت، لەتىپىلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، قوشاق، داستان، ماقال ـ تەمسىللەر توپلاملىرىدىن 150 كە يېقىننى نەشر قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە چۆچەكلەر توپلىمى 44 پارچە (ئىككى ۋىلايەت توپلىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ

توپلاملار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قوتقۇزۇش ساھەسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن زور نەتىجە بولۇپ قالدى.

1985 - يىلى مەملىكەتلىك «ئۇچ توپلام» باش تەھرىر ھەيئىتى خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئاساسى — ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، كەڭ كۆلەمدە توپلاش؛ ئۇنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ تۈپ شەرتى — ئىلمىي بولۇش، ئومۇميۈزلۈك بولۇش، ۋەكىللىك خاراكتېرى بولۇشتىن ئىبارەت دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

ئىلمىي بولۇش — ھەقىقىي خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بولۇش، ئەينەن خاتىرىلەنگەن بولۇش، ئەسەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىرلا ۋاقىتتا خاتىرىلەنگەن بولۇشنى؛ ئومۇميۈزلۈك بولۇش — ھەممە رايون، ھەممە مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى، شۇنداقلا ھەر خىل ژانىر، ھەر خىل مەزمۇن، ھەر خىل شەكىل، ھەر خىل ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەرنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىشنى؛ ۋەكىللىك خاراكتېرى بولۇش — ئاشۇ ئەسەرلەر ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە، يەنى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ مۇنەۋۋەرلىرىنى تاللاشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ پىرىنسىپلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۇزۇن مۇددەت توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

لېكىن، بۇ توپلاملارنى تۈزۈش جەريانىدا بەزى جايلار يۇقىرىقى ئىلمىي پىرىنسىپلارغا تولۇق ئەمەل قىلىپ كېتەلمىدى. ئۇلاردا ئۆز تەۋەسىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تولۇق توپلىماسلىق، ئەينەن خاتىرىلىمەسلىك، ئۆز خاھىشى بويىچە رەتلەش، ئەسەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار (ئېيتىپ بەرگۈچى ۋە خاتىرىلىگۈچىلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، يېشى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى، كەسپى، ئادرېسى، ئەسەرنىڭ كېلىش مەنبەسى، تارقىلىش ئەھۋالى قاتارلىقلار) نى خاتىرىلەشكە ياكى تولۇق خاتىرىلەشكە ئەھمىيەت بەرمەسلىكتەك يېتەرسىزلىكلەر ساقلاندى. بۇ يېتەرسىزلىكلەر نەچچە ئون يىللاردىن بېرى ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىمۇ، نەشرىياتلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان توپلاملاردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت. بۇ توپلاش، رەتلەش جەھەتتىكى تەجرىبە - ساۋاقلانىڭ كەمچىللىكى، ئىلمىي پىرىنسىپلارنى چۈشىنىشنىڭ ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر بولماسلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. بۇ يېتەرسىزلىكلەر بۇ توپلام — جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلاملىرى شىنجاڭ تومىلىرىنىڭ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىنى تۈزۈشكىمۇ بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بەزى ئەسەرلەرنىڭ

مەنبەسى، ماكان ـ زامانى، ھەتتا ئېيتىپ بەرگۈچىسى ياكى خاتىرلىگۈچىسى مەڭگۈلۈك سىرغا ئايلاندى. بىز بۇنىڭ ئۈچۈن قاتتىق ئەپسۇسلانماي تۇرالمايمىز.

گەرچە يۇقىرىقىدەك يېتەرسىزلىكلەر ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ قېتىمقى تارىختىن بېرى كۆرۈلمىگەن كەڭ كۆلەملىك توپلاش جەريانىدا نۇرغۇن خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرى توپلىنىپ، ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى نامايان بولدى، يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان بىر قىسىم قىممەتلىك خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرى قۇتقۇزۇپ قېلىندى. بۇ نەتىجىنى ھەرقايسى جايلاردىكى «ئۇچ توپلام» خىزمىتىگە قاتناشقان خادىملىرىمىزنىڭ تۇرلۇك قېينىچىلىقلارنى يېڭىپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ، يۇقىرى پىداكارلىق روھىنى جارى قىلدۇرغانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز ئۇلارنىڭ بۇ تىرىشچانلىقىغا ۋە جاپالىق ئەمگىكىگە ئاپىرىن ئېيتىمىز.

مەزكۇر توپلامنىڭ تۈزۈلۈشى

1. مەزكۇر توپلام «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇنىڭغا چۆچەكلەردىن باشقا، ئەپسانە، رىۋايەت، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق ۋە لاپلارمۇ كىرگۈزۈلدى. بۇ يەردە «چۆچەك» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسى كېڭەيتىلىپ، خەنزۇ تىلىدىكى 民间故事 (خەلق ھېكايىلىرى) دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسى بىلەن تەڭلەشتۈرۈلدى.

2. ئەسەرلەر ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنىپ، «ئۇچ توپلام» باش تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن خەلق ھېكايىلىرىنى تۈرگە ئايرىش قائىدىسى ۋە ئامېرىكا ئالىمى تومپسون تۈزگەن «دۇنيا خەلق ھېكايىلىرىنىڭ تىپ ئىندېكسى» دىكى تۈرگە ئايرىش (AT تۈرگە ئايرىلىش) ئۇسۇلىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ تۈرگە ئايرىلدى.

3. ئېيتىپ بەرگۈچى ۋە خاتىرلىگۈچىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ئەسەرلەرنىڭ مەنبەسى ئىمكانقەدەر تولۇقلاندى.

4. ئەسەرلەرنىڭ بۇرۇنقى نەشرلىرىدىكى تىل ۋە باشقا جەھەتلەردە ساقلانغان نوقسانلار ئىمكانقەدەر تۈزىتىلدى.

5. بۇ توپلامدا ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر)لەرنىڭ چۆچەكلەر توپلاملىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە خەلق چۆچەكچىلىرى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. مول خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىمىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ تونۇشتۇرۇلغان شەخسلەر ئازلىق قىلىدۇ، ئەلۋەتتە. بىراق، ماتېرىيال كەمچىللىكى سەۋەبىدىن ھازىرچە بۇ

نىڭدىن ئوشۇق ۋە تېخىمۇ تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت بولمىدى.

6. بۇ توپلامغا يەنە تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ھەرقايسى ئەدەبىي ژۇر-نالالاردا ئېلان قىلىنغان ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەللەرنىڭ كاتالوگى، ناھىيە (شەھەر)لەر تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، كۆپى ئىچكى قىسىمدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان چۆچەكلەر توپلاملىرىنىڭ ھەم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1978 - يىلىدىن 2000 - يىلىغىچە نەشر قىلىنغان چۆچەكلەر توپلاملىرىنىڭ مۇندەرىجىلىرى بېرىلدى.

مەزكۇر توپلامنىڭ قىممىتى

1. بۇ توپلام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاغزاكى ھېكايىلىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ، چۈنكى زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدە خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرى ئېغىز خىرىسقا دۇچ كەلدى، ئۇنى بايان قىلغۇچى مەددىاھ - ۋائىزلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىن خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ئاغزاكى شە-كىلدە تولۇق ساقلىنىشى ۋە داۋاملىشىشى قىيىن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلارنى ئومۇميۈزلۈك توپلاپ، كىتاب قىلىپ نەشر قىلىشلا ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ مۇھىم ئۇسۇلى بولۇپ قالىدۇ.

2. مەزكۇر توپلامغا ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خا-راكتېرگە ئىگە ئەسەرلەر تاللاندى ۋە ئۇلار ئىلمىي يوسۇندا تۈرلەرگە ئايرىلدى. شۇ-ڭا، بۇ توپلام ھەم ئوقۇشلۇق قىممىتىگە، ھەم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ئوقۇشلۇق قىممىتى جەھەتتە، ئاكتۇئال مەزمۇنى ۋە يۇقىرى بەدىئىيلىكى بىلەن كىشىنى ئوقۇرمەن-لەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، تەتقىقات قىممىتى جەھەتتە، گۇمانىتار پەن ئالىملىرىنىڭ، جۇملىدىن ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قىممەتلىك تەتقىقات ماتېرىيالى بولالايدۇ، يازغۇچى، سەنئەتكارلارنى مول ئىجادىيەت تېمىسى ۋە ئىجادىيەت ماھارىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ توپلامنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور ئەھمىيەتلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ.

بۇ زور ئەھمىيەتلىك نەتىجە ئالدى بىلەن خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنى بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن خەلق ئىچىدىكى مەددىاھ - چۆچەكچىلەرگە ۋە پىداكار توپلاپ، خا-تىرىلىگۈچىلەرگە مەنسۇپ. بىز ئۇلارغا ھەمدە بۇ توپلامنى ئىشلەش ھەققىدە قىممەت-لىك تەكلىپ - پىكىرلىرىنى بەرگەن مۇتەخەسسىسلەرگە ئالاھىدە تەشەككۈر ئېيتى-مىز. جۇملىدىن ئۇزۇن يىلدىن بېرى بۇ توپلامنى ئىشلەشنى يەكىكە داۋاملاشتۇرۇپ،

ئەسەر تاللاش، تەھرىرلەش، تۈرلەرگە ئايرىش ھەمدە ئېيتىپ بەرگۈچى، خاتىرىلىگۈچىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى، ئەسەر مەنبەلىرىنى تولۇقلاش جەھەتلەردە نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرگەن ئابلىمىت سادىق ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

بۇنداق چوڭ ھەجىملىك توپلامنى ئىشلەشتە ھەممە جەھەتتىن مۇكەممەل ۋە نۇقسانسىز بولۇش مەقسىتىگە يەتمەك قىيىن، شۇڭا توپلام تەھرىر ھەيئىتى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرى ۋە تەكلىپلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ.

ئوسمان ئىسمائىل تارىم
(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، تىل - ئەدەبىيات پەنلىرى دوكتورى، دوكتور يېتەكچىسى)

مۇندەرىجە

ئەپسانىلەر

ئاسمان ـ زېمىننىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

ئاسمان ـ زېمىننىڭ ئايرىلىشى ھەققىدە

دۇنيانىڭ يارالمىش ئەپسانىسى 3

بېلىقئالغۇچ 10

ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە

ئادەم بىلەن يىلقىنىڭ يارىتىلىشى 13

كەيۇمەرىس 14

ئادەم ئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا قوغلانغانلىقى 15

تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

مەلىكىنىڭ ئاي بولۇشى 18

ئاي بىلەن كۇن 20

شېرىن قىز 21

ئاينىڭ يۇزى نېمىشقا داغ بولۇپ قالغان 22

چولپان يۇلتۇز 23

ئەسما پەرى 25

«ئاسمان پادىشاھى» 26

دەريانى توسقان چوڭ تاش 27

ئەجدىھا تېغى 27

ئىدىقۇت تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى 28

تاغدىن نېمە ئۈچۈن ئەكس سادا چىقىدۇ 31

يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ 32

توتېم ـ ئەجدادلار ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

توتېم ھايۋانلار ھەققىدە

كۆك ياللىق بۆره 34
قاڭقىللار (ئېگىز هارۋىلىقلار)نىڭ كېلىپچىقىشى 36
ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپچىقىشى 37
توتېم قۇشلار هەققىده
يىلان بىلەن قارلىغاچ رىۋايىتى 38
توتېم دەل ـ دەرەخلەر هەققىده
ئىلاهىي دەرەخ ئانا 45

توپان ۋە ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشى هەققىدىكى ئەپسانىلەر
مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى 47
چىن ۋە ماچىن 47
ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋە جەسەتنى كۆمۈشنىڭ كېلىپچىقىشى 48
توپان بالاسى 50

مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى هەققىدىكى ئەپسانىلەر
مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشى 51

ئىلاه ۋە ئىلاهىي قەهرىمانلار هەققىدىكى ئەپسانىلەر
ئىككى ياراتقۇچى كۈچ 53
ئاناختىتا 54
ئادىمىي ئات 54
ئۇماي ئىلاهى 55
ئىككىنچى ئادەم ـــ نوه 55
نوهنىڭ ئوغلى سام 56
نوهنىڭ ئىككىنچى ئوغلى هام 56
نوهنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەس 57

رىۋايەتلەر

ئۇرۇق، قەبىله، مىللەت هەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپچىقىشى 61
تۈركلەر 67
قارا قوشۇن 70
ئەرگىنەقۇن 70
چىگىل 71
دولانلار 72

جۇداخلار 76
يانلار 77
تارانچى 78
ئۆزبېك 78
تۇبۇت 79
تۇركمەن 69
سىيانپىي 81
ئايتېكىن بىلەن كۇنتېكىن 82

ئادەملەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

قەدىمكى زاماندىكى قەھرىمانلار ھەققىدە

توپ ئاتار خوجام 86
شىراق 89
رۇستەم پالۋان 91
ئالمانچۇق باتۇر 93

پادىشاھ ۋە خانىشلار ھەققىدە

باتۇر تەڭرىقۇت 98
قاراخان 99
ئافراسىياپ 100
سىياۋۇش 102
كەيخىسراۋ 105
بەھمان ۋە دارا 108
سۇلايمان پادىشاھنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى 110
جەمشىت 112
ئىسكەندەر 113
ئەفرات ۋە توققۇز قىز 120
تۇمارىس 124
ئالانقۇا 127
قارا بۇغراخان 127
كۇسەن خانىنىڭ ئەجدىھانى بويسۇندۇرۇشى 128
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان 129
نۇرئالاۋنۇرخانىنىڭ سەئىدئەلى ئارسلانخانغا ھامىلىدار بولۇشى 139
ھەزرىتى سەئىدئەلى ئارسلانخان 142
ئابدۇرېشىتخان 145

مەلىكە ئامانىنساخان 147
ئىپارخان 149
نوشىرۋان ئادىل 151
پادىشاھ بىلەن ئۆمۈچۈك 152
پادىشاھ زۇھاك 154
دانىشمەنلەر ھەققىدە
مەھمۇد قەشقەرى 158
سەركەردىلەر ھەققىدە
چوقتىرىشىت ۋە نوقتىرىشىت 169
بەدۆلەتنىڭ چۈشى 170
ئەھمىيەتسىز ماھارەت 172
ئەدىبلەر ھەققىدە
نەۋايى 174
شامەشرەپ 182
مەشھۇر تېۋىپلار ھەققىدە
ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم 188
لوقمان ھېكىم 191
ئەبۇئەلى ئىبن سىنا 219
ئاتا ساغۇن 220
ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدە
گۈلەم ۋە گىلەم 224
چىمەنگۈل ۋە چىمەن دوپپا 225
ئېگەرنىڭ بارلىققا كېلىشى 226
ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار ھەققىدە
ئىنسانلارنىڭ رىزقى نېمىشقا كېمەيتىۋېتىلگەن 228
خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋە قارا قاشلىق 229
مۇغاللار نېمىشقا چۆچۈرە يېمەيدۇ 231
دىنىي زاتلار ھەققىدە
ئارۇخاتنىڭ پادىشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرى 232
فاشىيەننىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسىمىنى كۆرگەنلىكى 233
ئۇدۇن خانىنىڭ شۇەنزاڭنى كۆتۈۋېلىشى 234
قارا تەقىيەلىكلەر ۋە ئاق تەقىيەلىكلەر 235
قوزغىلاڭچى قەھرىمانلار ھەققىدە
سادىر پالۋان 238

تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر
«بىرنى بىر دېگۈلۈك» 240
جىگدە يېغىلىقى 241

يەر ـ جايلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر
تاغلار ھەققىدە
بۇغدا تېغى 243
دولتاغ 251
قىزىلتاغ 253
يالقۇنتاغ 254
تەڭگە تاغ 255
يىغلاڭغۇ تاغ 257
قىزىل مىڭئۆي 258
مۆلجەر تاغ 259
ئالتۇنتاغ 259
تۇزتاغ 262
چەشتاغ 263
قۇمالتاغ 264
تەلەمەت 269
قىيا تاشلار ھەققىدە
چوكانتاش 271
چىم ـ چىم ئوغۇل 271
تۇز كېيىك 273
ئۆڭكۈر ـ جىلغىلار ھەققىدە
ئەسھابۇلكەھب 278
تۇيۇق 280
ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى 281
دارا تاغ ئۆڭكۈرى 283
تاشقا ئايلانغان ئەۋلىيا رىۋايىتى 287
نۇزۇگۇم ئۆڭكۈرى 288
دەريا ـ ئېقىنلار ھەققىدە
كارىز 290
ئۇدۇن ۋەزىرىنىڭ پىداكارلىقى 292
زەرەپشان 293

پەرھاد ئۆستىكى 293
تەلۇنچۇك دەرياسى 295
زەمىن 296
ئاقئۆستەك 297
كۆل ـ بۇلاقلار ھەققىدە
ئايدىڭكۆل 299
نوروز بۇلاق 300
ئۇستىخان بۇلاق 301
مارجان بۇلاق 303
شەھەر ـ قەلئەلەر ھەققىدە
ئۇدۇن 305
خوتەن ئاق سېپىل شەھىرى 309
كىتەك بالىق 310
شەھىرى بەر ـ بەر 324
قەشقەر 340
مەنگەن كەنتى 341
قارلۇق ۋە قاتار قىشلاق 342
ئەنقاز شەھىرى 343
خانئۆي 344
كوزىچىلار شەھىرى 347
لەلىلىك شەھىرى 349
جىنلىق دۆڭ 350
تاتىراك 351
ۋاڭ ـ ۋاڭ شەھىرى 352
قۇم باسقان شەھەر 354
ئاقشەھەر 356
تىلسىملىق قەلئە 358
شەھىرى كۆتەك 359
ئىدىقۇت 362
دەقيانۇس شەھىرى 364
ئۇرۇمچى 373
ئانا قوۋۇق 376
شەھىرى كوشات 382
شەھىرى مىزان 384

ئۇلانباي 385
ئىبادەتخانىلار ھەققىدە
لاتىمىنات بۇتىنىڭ چېقىلىشى 391
شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن مەلىكە ئەنگىز 397
بۇددا مۇنارى 404
يول ـ ئۆتەڭلەر ھەققىدە
سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىت يولى 406
بۇۋى خېنىم ۋە ئىت يولى 406
مۇق (مۇرىغ) يولى 409
ئىشق يولى 410
مازار ـ قەبرىستانلىقلار ھەققىدە
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى 413
بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى 414
غېرىب مازار 415
قادىرخان پادىشاھىم مازىرى 416
سەرۋازلىرىم مازىرى 417
قىلىچ بۇغرام مازىرى 418
ئىمام ئاسىم قەبرىگاھى 419
بۇۋى رابىيە مازىرى 421
ئىماملىرىم 422
جەمەتلا خوجام مازىرى 424
يەتتە قىز قەبرىسى 425
قۇربان ئاتام مازىرى 429
قىرمىش ئاتام مازىرى 430
سەئىدخان خوجام مازىرى 431
ئەمچەك خوجام مازىرى 432
كۆك گۈمبەز 432
يەر ـ جاي ناملىرى ھەققىدە
مىڭ ئات 436
تۇرا 436
تەكلىماكان 438
ئويتوغراق 440
توققۇزاق 441
تىۋىز 443

چۆلتۇمەن 444
تۇغ كەنتى 444
غېجەك 445
بەشكېرەم 446
پەيزاۋات 450
چوكانيار 453
قىرىق قىز دالاسى 456
ئاتۇش 457
جايپاچچىم 459
شورۇق 460
ئاقسۇ 461
لىكەك 463
«باي» نامىنىڭ كېلىپچىقىشى 464
كەلپىن 466
تۇرپان 467
قارا يۇز 467
جۇۋازچى مەھەللىسى 469
پىچان 472
توقسۇن 473
ئەزان دۆڭ 475

ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئون ئىككى مۇچەلنىڭ كېلىپچىقىشى 478
بۆشۈك، جىنازا، قەبرە قاتۇرۇشنىڭ بارلىققا كېلىشى 482
ئۆلۈم مەرىكىسىنىڭ كېلىپچىقىشى 485
توي مەرىكىسىنىڭ كېلىپچىقىشى 487

مەدەنىيەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

قىزىل مىڭئۆي، پەرھاد ۋە مەلىكە شېرىن 488
بادام دوپپا كىيىشنىڭ كېلىپچىقىشى 494
قىرىق تال چاچ ئۆرۈشنىڭ كېلىپچىقىشى 495
دارۋازلىق 498
نەي قانداق پەيدا بولغان 501
ساتار قانداق ياسالغان 505
قاراخان ۋە داپ 515

ناغرىنىڭ پەيدا بولۇشى 516
ئافراسىياپ ۋە راۋاب 517

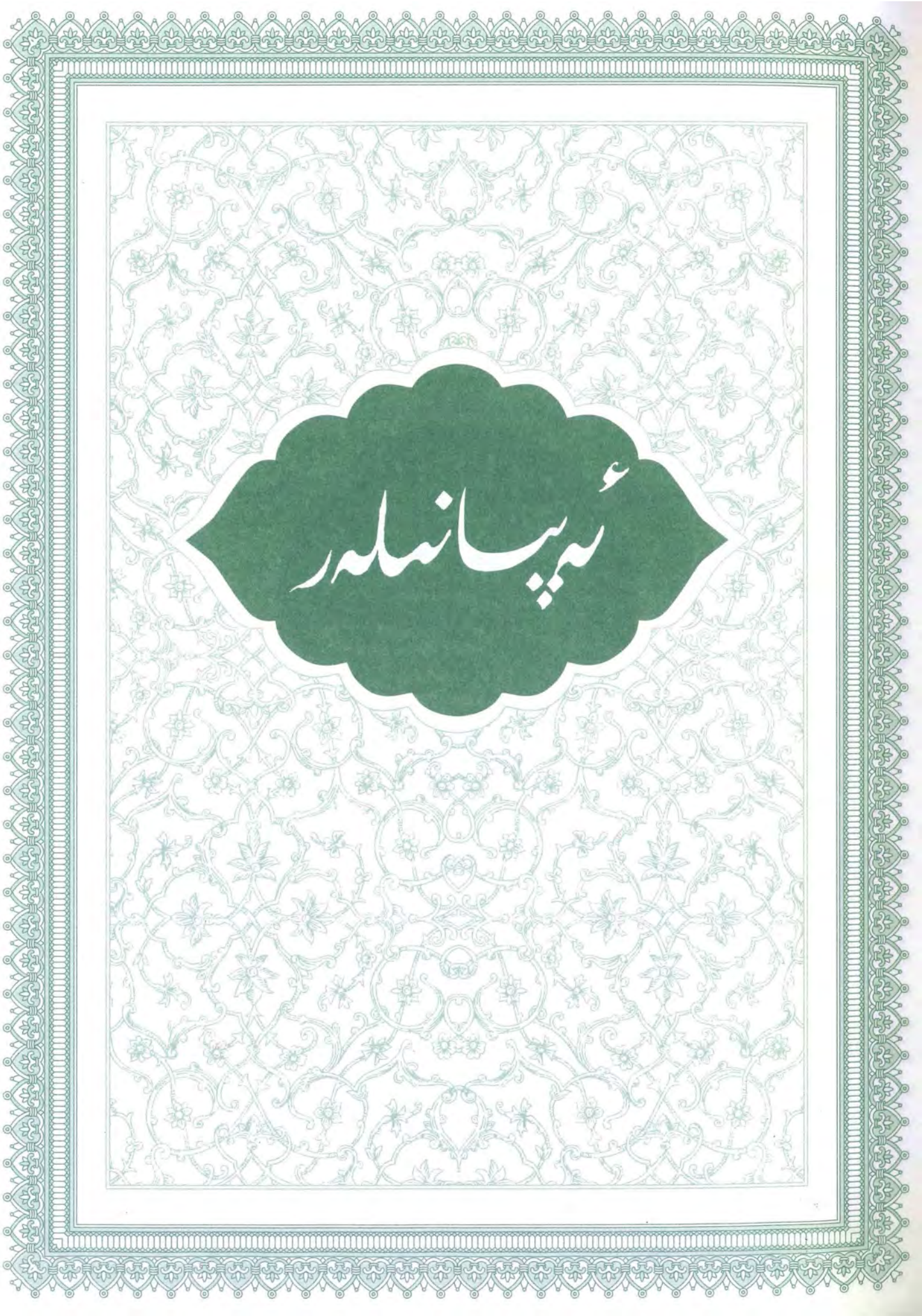
هايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر هەققىدىكى رىۋايەتلەر
هايۋانلار هەققىدە
كالا بىلەن ئادەم 519
كالا بىلەن غاز 522
ئات نېمىشقا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدۇ 523
تۆگىنىڭ بويىنى نېمىشقا ئەگمەچ 524
ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمىشقا دىڭگىيىپ تۇرىدۇ 526
تۆھمەتخورنىڭ جازاسى 526
يولۋاسنىڭ تېرىسى نېمىشقا تاغىل 529
ئىت بىلەن ئادەمنىڭ دوست بولۇشى 530
مۇشۇك ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە قانداق ماكانلىشىپ قالغان 532
ئىت بىلەن مۇشۇكنىڭ ئۆچمەنلىكى 533
مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى نېمىشقا يەرگە تەگمەيدۇ 536
مۇشۇك نېمىشقا يۇزىنى يۇيىدۇ 537
مۇشۇك نېمىشقا پوقنى كۆمىدۇ 538
چاشقاننىڭ تۆھپىسى 539
داۋغان قانداق پەيدا بولغان 541
كېلەر قانداق پەيدا بولغان 543
يىلاننىڭ نېمە ئۈچۈن پۇتى يوق 545
پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى نېمە ئۈچۈن قىزىل 545
تاشپاقا نېمە ئۈچۈن قېپىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان بولۇپ قالغان 547
قۇشلار هەققىدە
لاچىن بىلەن ئادەمنىڭ كۈچ سىنىشىشى 549
قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقى نېمە ئۈچۈن ئاچىماق 550
دەمدەرنىڭ ئۇلۇغلىنىشى 551
كەپتەرنىڭ كۆزى نېمىشقا قىزىل 552
كەپتەر بىلەن قاغا 553
قاغا بىلەن بۈركۈت 554
قاغا نېمە ئۈچۈن قارا 555
خوراز بىلەن توز 556
خوراز نېمە ئۈچۈن چايانىنى كۆرسىلا يەۋېتىدۇ 557

توخۇ سۇ ئىچسە نېمە ئۇچۇن ئاسمانغا قارايدۇ 558
شەپەرەك نېمە ئۇچۇن كېچىسىلا سىرتقا چىقىدۇ 559
شەپەرەڭنىڭ نېمە ئۇچۇن تۈك - پەيلىرى يوق 562
پاختەك قانداق پەيدا بولغان 563
ھۆپۈپ بىلەن بۇركۇت 565
ھۆپۈپ نېمىشقا سېسىق 567
شاتۇتى قانداق پەيدا بولغان 567
جۇغۇلداق قانداق پەيدا بولغان 569
چوغۇندەكنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى 570
سۇندۇك نېمە ئۇچۇن پۇتىنى ئاسمانغا قىلىپ ئۇخلايدۇ 572
ئاق قۇشقاچ نېمە ئۇچۇن سەكرەپ ماڭىدۇ 573
بوز تورغايىنىڭ ئۇۋىسى نېمە ئۇچۇن ئېتىزدا بولۇپ قالغان 574
ھاشاراتلار ھەققىدە
پادىشاھ بىلەن چۈمۈلە 576
چۈشەن قانداق پەيدا بولغان 577
چۈشەن نېمە ئۇچۇن ئادەمگە سىڭمەيدۇ 578
سايغاق چۈشەن 579
كۈيىنىڭ پەيدا بولۇشى 580
دەل - دەرەخ ۋە گۈل - گىياھلار ھەققىدە
توغراق بىلەن قاغا نېمە سەۋەبتىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ 582
توغراق 584
يۇلغۇننىڭ غولى نېمە ئۇچۇن قىزىل 586
توققۇز ئەجدىھا تال 587
بۇلبۇل ۋە قىزىل گۈل 590
زىرائەت، مېۋە - چېۋە ۋە كۆكتاتلار ھەققىدە
بۇغداي دېنى نېمىشقا غولىنىڭ ئۇچىدىلا بولىدۇ 591
قوغۇن - تاۋۇز قانداق تارقالغان 592
«قوغۇن» دېگەن نام قانداق كېلىپچىققان 596
بادامنىڭ خاسىيىتى 598
ئۇزۇمنىڭ تارقىلىشى 599
ئۇجمە دەرىخى 603
جۇجەم، پادىچى يىگىت ۋە دېۋە 604
ئەنجۇرنىڭ ئاتۇشتا ئۆستۈرۈلۈشى 608
بېھىنىڭ نېمىشقا سۇيى يوق 612

مېۋىلەرنىڭ خىلىتى 613
«چامغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپچىقىشى 613
چامغۇرنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى 614
«سامساق» دېگەن نامنىڭ كېلىپچىقىشى 616
قوقاق ۋە يۇمغاقسۇت 616
سۈزە (يالپۇز)نىڭ شىپالىق رولى 618
ئوت ـ چۆپلەر ھەققىدە
لەلى ئوت 619
بېدە نېمە ئۈچۈن ھەر يىلى كۆكلەپ چىقىدۇ 620
چاكاندىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى 620

باشقا رېۋايەتلەر
ئۆمۈر تەقسىماتى 622
ئادەملەر تۇز ئىشلىتىشنى قانداق بىلگەن 623
ھاراق قانداق پەيدا بولغان 625

رب زدنی علما

بسم الله الرحمن الرحيم

ئاسمان ـ زېمىننىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

ئاسمان ـ زېمىننىڭ ئايرىلىشى ھەققىدە

دۇنيانىڭ يارالمىش ئەپسانىسى

بۇرۇنلارنىڭ بۇرۇنىسىدا دۇنيا پۈتمىگەندە، پەقەت سۇلا بارمىش، تۈپراق، كۆك، قۇياش، ئايلار يوقمىش. تەڭرى بىلەن «كىشى» ئاتلىق بىرى بار ئىكەن. بۇلار قارا غاز شەكلىگە كىرىپ سۇ ئۈستىدە ئۇزۇپ يۈرەرمىشكەن. تەڭرى ھېچنېمىنى چۈشەنمەيدىكەن. كىشى شامال چىقىرىپ سۇنى دولقۇنلىتىپ، تەڭرىنىڭ يۈزىگە سۇ سېپىپتۇ. بۇ كىشى ئۆزىنى تەڭرىدىن ئۇلۇغ ساناپ، سۇنىڭ ئىچىگە شۇڭغۇۋېرىپتۇ. كېيىن نەپسى بوغۇلۇپ:

ـــ تەڭرىم، مېنى قۇتقۇزۇۋال! ـــ دەپ ۋارقىراشقا باشلاپتۇ. تەڭرى:

ـــ سۇدىن چىق! ـــ دەپتۇ. كىشى سۇدىن چىقىپتۇ. تەڭرى شۇنداق بۇيرۇپتۇ:

ـــ قاتتىق بىر تاش بولسۇن!

سۇنىڭ ئاستىدىن بىر تاش چىقىپتۇ. تەڭرى بىلەن كىشى تاشتا ئولتۇرۇپتۇ. تەڭرى كىشىگە:

ـــ سۇغا شۇڭغۇپ، تۈپراق ئېلىپ چىق! ـــ دەپتۇ. كىشى سۇنىڭ ئاستىدىن تۈپراق ئېلىپ چىقىپ تەڭرىگە بېرىپتۇ. تەڭرى بۇ تۈپراقنى سۇ يۈزىگە قويۇپ:

ـــ يەر بولسۇن! ـــ دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ يەر يارىتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى كىشىگە يەنە:

ـــ سۇغا شۇڭغۇپ، تۈپراق ئېلىپ چىق! ـــ دەپتۇ. كىشى سۇغا شۇڭغۇپتۇ ۋە ئۆزۈم ئۈچۈنمۇ تۈپراق ئالاي، دەپ ئويلاپ، ئىككى قولىغا تۈپراق ئېلىپ، بىر قولىدىكى تۈپراقنى ئۆز ئالدىغا بىر ئىش قىلىپ كۆرمەك بولۇپ، ئاغزىغا سېلىۋاپتۇ. ئۇ تەڭرىگە ئوخشاش يەر يارىتىشنى ئويلاپتۇ. بىر قولىدىكى تۈپراقنى

تەڭرىگە بېرىپتۇ. تەڭرى بۇ تۇپراقنى چېچىپتۇ، قاتتىق يەر پەيدا بوپتۇ. كىشى ئېغىزىغا سېلىۋالغان تۇپراق يوغىناشقا باشلاپتۇ. كىشىنىڭ دېمى بوغۇلۇپ، ئۆلەر ھالەتكە يېتىپتۇ. كىشى بۇنى تەڭرىگە كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن، تەڭرىدىن يىراق تۇرماق بوپتۇ. بىراق، نەگە قارىسا، تەڭرى شۇ يەردە تۇرغان. كىشىنىڭ دېمى كېسىلىپ:

— ئاھ، تەڭرى، ئۇلۇغ تەڭرى، ماڭا ياردەم قىل! — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا:

— نېمە قىلىق بۇ؟ ئاغزىمدا تۇپراق ساقلايمەن، دەپ ئويلىدىڭمۇ؟ بۇ تۇپراقنى نېمىگە يوشۇرۇۋالدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. كىشى جاۋاب بېرىپ:

— مەنمۇ يەر يارىتاي، دەپ بۇ تۇپراقنى ئاغزىمغا يوشۇرۇۋالغانىدىم، — دەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا:

— ئاغزىڭدىكى ئۇ تۇپراقنى تۈكۈر! — دەپتۇ. كىشى تۇپراقنى تۈكۈرۈشكە باشلاپتۇ. شۇ تۈكۈرۈكلەردىن كىچىك - كىچىك تۆپىلىكلەر پەيدا بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى يەنە مۇنداق دەپتۇ:

— سەن ئېغىر يازۇقلۇق (گۇناھكار) بولدۇڭ. ماڭا يامانلىق سانىدىڭ. ساڭا تېۋىنىدىغان ئۇلۇسلارنىڭ كۆڭلى قارا بولىدۇ؛ ماڭا تېۋىنىدىغان ئۇلۇسلارنىڭ كۆڭلى ئارىغ (ساپ)، ئاق بولىدۇ. ئۇلار قۇياش، ئايلار — يورۇقلۇقلارنى كۆرەلەيدۇ. مەن ھەقىقەتەن قۇربىستان ئاتىقىنى ئېلىشىم كېرەك. سېنىڭ ئېتىڭ ئەرلىك بولسۇن؛ يازۇق - قىلمىشلىرىنى مەندىن يوشۇرغانلار سېنىڭ ئۇلۇسۇڭ بولسۇن؛ يازۇق - قىلمىشلىرىنى سەندىن يوشۇرغانلار مېنىڭ ئۇلۇسۇم بولسۇن! — دەپتۇ.

شاخ - پۇتاقسىز بىر دەرەخ پەيدا بوپتۇ. تەڭرى بۇنى كۆرۈپ:

— شاخ - پۇتاقسىز يالغۇز دەرەخ يېقىمسىز بولىدىكەن، بۇ دەرەخكە توققۇز تال شاخ چىقسۇن! — دەپتۇ. توققۇز تال شاخ چىقىپتۇ. تەڭرى يەنە شۇنداق دەپتۇ:

— توققۇز شاخنىڭ ئۈچىدا توققۇز كىشى تۆرەلسۇن ۋە ئۇلاردىن توققۇز ئۇلۇس تارالسۇن!

شۇ چاغدا ئەرلىك بىر توپ كىشىنىڭ سۆرەن - چۇقانلىرىنى ئىشتىپ، تەڭرىدىن:

— بۇ نېمە سۆرەن - چۇقاندۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. تەڭرى:

— سەنمۇ بىر خاقاندۇرسەن، مەنمۇ بىر خاقاندۇرمەن. بۇ سۆرەن - چۇقان كۆتۈرۈۋاتقان ئەل مېنىڭ ئۇلۇسۇمدۇر، — دەپتۇ. ئەرلىك:

— بۇ ئەلنى ماڭا بەر، — دەپتۇ. تەڭرى:

— ياق، ساڭا بەرمەيمەن، سەنمۇ ئۆز كۈنۈڭنى ئۆزۈڭ ئال، — دېگەنىكەن،

ئەرلىك ئۆز ـ ئۆزىگە:

ــ بولدى، بولدى، تەڭرىنىڭ ئۇلۇسلىرىنى بىر كۆرۈپ باقايچۇ، ــ دەپتۇ. ئەرلىك يۈرە ـ يۈرە ئۇ يەرگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردە كىشىلەرنى، يىرتقۇچلارنى، قۇشلارنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ تۈرلۈك تىنىقلىق ـ تىنىقسىز يارالمىشلارنى كۆرۈپتۇ. ئەرلىك:

ــ تەڭرى بۇلارنى قانداق يارالقاندۇ؟ بۇلارنىڭ بارلىقىنى ئالىمەن دېسەم، قانداقمۇ قىلۇرمەن؟ بۇنچىۋىلا كىشىنى قانداقمۇ باقۇرمەن؟ ــ دەپ ئويلاپتۇ. ئەرلىك بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ بىر يېمىشلىك دەرەخنىڭ بىرلا تەرىپىدىكى يېمىشلەرنى يەپ، يەنە بىر تەرىپىدىكى يېمىشلەرنى يېمەيۋاتقانلىنى كۆرۈپ:

ــ سىلەر نېمىشقا بىرلا تەرەپتىكى يېمىشلەرنىلا يەيسىلەر؟ ــ دەپ سوراپتۇ. بىر كىشى :

ــ تەڭرى بىزنىڭ بۇ تۆت شاخنىڭ يېمىشىنى يېيىشىمىزنى چەكلىگەن، كۇنچىقش تەرەپتىكى بەش شاخنىڭلا يېمىشىنى يېيىشىمىزنى بۇيرۇغان، يىلان بىلەن ئىتنى بۇ دەرەخنىڭ تۆت شېخىدىكى يېمىشلەرنى يېمەكچى بولغانلارنى توسۇشقا بۇيرۇغان. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى كۆككە چىقىپ كەتتى. بۇ بەش شاخنىڭ يېمىشلىرى بىزنىڭ ئوزۇقمىز بولدى، ــ دەپتۇ.

ئەرلىك بىلەن كۆرمۇس (شەيتان) بۇلارنى بىلگەندىن كېيىن، تۆرۈنگەي دەيدىغان كىشى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا:

ــ تەڭرى يالغان سۆزلەپتۇ، سىز بۇ تۆت شاختىكى يېمىشلەرنىمۇ يەڭبرىڭ! ــ دەپتۇ. كۆزەتچى يىلان ئۇخلاۋاتقانىكەن، ئەرلىك ئۇنىڭ ئاغزىغا كىرىپ:

ــ بۇ دەرەخكە چىق! ــ دەپتۇ. يىلان دەرەخقە چىقىپتۇ ۋە چەكلەنگەن يېمىشنى يەپتۇ. تۆرۈنگەي بىلەن خوتۇنى ئەجەمۇ تەڭ كەلگەنىكەن، ئەرلىك ئۇلارغا:

ــ بۇ يېمىشلەردىن يەڭلار! ــ دەپتۇ. تۆرۈنگەي ئۇنماپتۇ، پەقەت خوتۇنىلا يەپتۇ. بۇ يېمىش بەك تاتلىق تېتىپتۇ. ئۇ يېمىشنى ئېلىپ ئېرىنىڭ ئاغزىغا تىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىككىسىنىڭ تۇكۇلۇشكە باشلاپتۇ. ئۇلار ئويلىپ، دەرەخنىڭ ئاستىغا مۆكۇنۇپتۇ. تەڭرى كەپتۇ. پۇتكۇل ئۇلۇس تەڭرىدىن يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. تەڭرى:

ــ تۆرۈنگەي، تۆرۈنگەي! ئەجە، ئەجە! نەدە سىلەر؟ ــ دەپ قىچقىرىپتۇ. ئۇلار:

ــ دەرەخ ئاستىدا بىز، ساڭا كۆرۈنۈشتىن ئويلىمىز، ــ دەپتۇ.

يىلان، ئىت، تۆرۈنگەي، ئەجەلەرنىڭ ھەممىسى بۇ قىلمىشنى بىر ـ بىرىگە ئارتىشىپتۇ. تەڭرى يىلانغا:

ــ ئەمدى سەن كۆرمۇس (شەيتان) بولدۇڭ. كىشىلەر ساڭا ياغى بولسۇن،

ئۇرسۇن، ئۆلتۈرسۇن، ــ دەپ، ئاندىن ئەجەگە:

ــ چەكلەنگەن يېمىشنى يېدىڭ، كۆرمۆسىنىڭ سۆزىگە كىردىڭ، شۇڭلاشقا سەن بۇندىن كېيىن ئىككىقات بولىسەن، بالا تۇغىسەن، تۇغۇتنىڭ تولغاق ـ سانجىق ئازابلىرىنى تارتىسەن، كېيىن ئۆلىسەن، ــ دەپتۇ. ئاندىن تۆرۈنگەيگە شۇنداق دەپتۇ:

ــ كۆرمۆسىنىڭ يېمىشىنى يېدىڭ، مېنىڭ گېپىمگە كىرمىدىڭ، شەيتاننىڭ گېپىگە كىردىڭ. ئۇنىڭ سۆزىگە كىرگەنلەر ئۇنىڭ ئىلكىدە ياشايدۇ، مېنىڭ يورۇقۇمنى كۆرەلمەيدۇ، قاراڭغۇ دۇنيادا ياشايدۇ. شەيتان ماڭا ياغى بولدى، سەنمۇ ئونىڭغا ياغى بولىسەن. مېنىڭ گېپىمگە كىرگەن بولساڭ، ماڭا ئوخشاش بولاتتىڭ. ئەمدى سېنىڭ توققۇز ئوغلۇڭ، توققۇز قىزىڭ بولسۇن. بۇندىن كېيىن مەن كىشى ياراتمايمەن. كىشىلەرنى سەن تۆرەلدۇرىسەن.

تەڭرى شەيتانغا:

ــ سەن كىشىلەرنى نېمىشقا ئازدۇردۇڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. شەيتان:

ــ مېنىڭ تىلىگىنىمنى سەن بەرمىدىڭ. شۇڭا، ئوغرىلىقچە ئېرىشىشكە بەل باغلىدىم، مەن ئۇنىڭغا شۇنداق ئېرىشىمەنكى، ئاتلىق قاچسا، يېقىتىپ ئېرىشىمەن، ھاراق ئىچىپ سەرخۇش بولسا، تۇڭەشتۇرىمەن، سۇغا كىرسىمۇ، دەرەخقە چىقىۋالسىمۇ، يەنە بەربىر تىلىكىمگە ئېرىشمەي قويمايمەن، ــ دەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا شۇنداق دەپتۇ:

ــ ئۇچ قات يەرنىڭ ئاستىدا ئاي ۋە قۇياش بولمىغان بىر قاراڭغۇ دۇنيا بار. مەن سېنى شۇ يەرگە تاشلايمەن.

تەڭرى ئاندىن كېيىن كىشىلەرگىمۇ مۇنداق دەپتۇ:

ــ بۇندىن كېيىن سىلەرگىمۇ يېمەك بەرمەيمەن، كۈنۈڭلارنى ئۆز كۈچۈڭلارغا تاينىپ ئېلىڭلار. سىلەر بىلەن سۆزلەشمەيمەن. سىلەرگە مايتەرەنى ئەۋەتمەن.

مايتەرە كەلدى، كىشىلەرگە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەتتى. ھارۋا ياسىدى. ئاش ئېتىدىغان كۆكتات (ئارپا، تۇرۇچ، شېكەر قومۇشى، پىيازگۈل ۋە پىياز) يېتىشتۇرۇشنى ئۆگەتتى. شۇندىن كېيىن شەيتان:

ــ ھەي، مايتەرە، ئەمدى مېنىڭ ئۇچۇن تەڭرىگە يالۋۇر، مەن تەڭرىنىڭ قېشىغا چىقىشنى ئىستەيمەن، ــ دەپتۇ. مايتەرە ئەرلىك ئۇچۇن تەڭرىگە ئاتمىش ئىككى يىل يۇكۇنۇپتۇ. تەڭرى:

ــ بەللى، ئەگەر ماڭا ياغى بولمىساڭ، كىشىلەرگە يامانلىق سانىمىساڭ، بېرى كەل، ــ دەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەرلىك كۆككە يۈكسىلىپتۇ. ئۇ تەڭرىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ:

ــ ئەي تەڭرى! كۆك يۈزىنى يارىتىشنى ماڭا تاپشۇرا! ــ دەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا

روٚخسەت بېرىپتۇ ۋە:

ــ كۆك يۈزىنى ياراتقان، ــ دەپتۇ. تەڭرىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەرلىك كۆك يۈزىنى يارىتىپتۇ . ئەرلىكنىڭ شەيتانلىرى ئۇ يارانقان كۆكتە يوغىناپ كۆپىيىشكە باشلاپتۇ. شۇ چاغلاردا تەڭرىنىڭ قۇلى ماندىشىرەمۇ ياشايدىكەن. ئۇ «بىزنىڭ كىشلىرىمىز يەر يۈزىدە ياشايدۇ، ئەرلىكنىڭ كىشلىرى بولسا، كۆكتە ياشايدۇ، بۇ نېمىدېگەن تەڭسىزلىك» دەپ ئويلاپتۇ. مۇشۇنداق ئويلىغان ماندىشىرە تەڭرىدىن يوشۇرۇنچە ئەرلىك بىلەن ئۇرۇشۇشقا بېرىپتۇ. ئەرلىك ماندىشىرەگە ئوت بىلەن تېگىش قىلىپ، ئۇنى قوغلاپتۇ. ماندىشىرە ئۆيىگە قېچىپ كەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭدىن:

ــ نەدىن كېلىۋاتىسەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ماندىشىرە تەڭرىگە:

ــ ئەرلىكنىڭ كىشلىرى يۇقىرىقى كۆكتە ياشايدۇ، بىزنىڭ كىشلىرىمىز يەردە ياشايدۇ، بۇ نېمىدېگەن تەڭسىزلىك! مەن ئەرلىكنىڭ كىشلىرىنى يەرگە چۈشۈرۈۋېتەي دەپ ئويلىغانىدىم، بىراق ئۇلارنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتكىدەك كۈچ ـ قۇدرىتىم بولمىغاچقا، ئۇلارنى پەسكە چۈشۈرەلمىدىم، ــ دەپتۇ. تەڭرى:

ــ ھېچكىم مەندىن كۈچلۈك ئەمەس. ئەرلىك دېگەن سەندىن كۈچلۈك. ئۇنىڭ كۈنى تېخى توشمىدى، ئۇنىڭ كۈنى توشقان كۈنى مەن ساڭا «سەن كېتىپ تۇر» دەيمەن، شۇ چاغدا سەن تېخىمۇ كۈچلۈك بولىسەن، ــ دەپتۇ.

ماندىشىرە ئاستا ـ ئاستا ياشىرىشقا باشلاپتۇ. ئۇزۇنغىچە مۇشۇنداق ياشىغاندىن كېيىن، «ئەمدى كەت دەيدىغان كۈنلەر كەلدى» دەپ ئويلاپتۇ. تەڭرى ماندىشىرەگە قاراپ:

ــ سەن ئۇنى قوغلايسەن، ئۆز ئارزۇلىرىڭنى ئەمەلگە ئاشۇرىسەن، ناھايىتى كۈچلۈك بولىسەن، مېنىڭ ئۇلۇغ ئارزۇلىرىم سېنىڭ بىلەن ئەمەلگە ئاشقۇسىدۇر، ــ دەپتۇ. ماندىشىرە بۇنىڭدىن سۆيۈنۈپ كۈلۈپتۇ ـ كۈلۈپتۇ ۋە:

ــ مېنىڭ قورال ـ ياراغلىرىم، ئوقىدىنىم، نەيزە ـ قىلىچلىرىم يوق، پەقەت قۇرۇق قولۇملا بار، قانداق كېتىمەن؟ ــ دەپتۇ. تەڭرى:

ــ قانداق كەتمەكچىدىڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ماندىشىرە:

ــ ھېچ نەرسەم يوق، ئۇنى پۈتۈم بىلەن تېپىپ، قولۇم بىلەن ئۇرىمەن، ــ دەپتۇ. تەڭرى:

ــ بۇ نەيزىنى ئال، ــ دەپتۇ. ماندىشىرە نەيزىنى ئېلىپ، كۆككە چىقىپ ئەرلىكنى يېڭىپتۇ ۋە ئۇنى قوغلاپتۇ. ئەرلىكنىڭ ئاسمىنىنى نەيزە بىلەن پارە ـ پارە قىلىۋېتىپتۇ. ئاسماندىن تاپقان نەرسىلەرنىڭ ھەر بىرىدىن بىردىن تېرىپتۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى يەر يۈزىدە يا بىر تاش، يا بىر قىيا ياكى بىر تاغ ـ ئورمان بولمىغانىكەن. ئەرلىك ياراتقان ئاسماندىن چۈشكەن نەرسىلەر يەر يۈزىگە چۈشۈشى

بىلەن قىيالار، تاشلار، ئورمانلىق تاغلار، ئېگىز تاغلار ۋە تاغ چوققىلىرى پەيدا بوپتۇ. تەڭرى ياراتقان گۈزەل تۈزلەڭلىكلەر بۇزۇلۇپتۇ. شۇ سەۋەبلىك ماندىشىرە ئەرلىككە بويسۇنغانلارنى يەر يۈزىگە ئېتىپتۇ. بەزىلىرى سۇغا، بەزىلىرى ھايۋانلارنىڭ ئۈستىگە، بەزىلىرى ئېگىز دەرەخلەرنىڭ ئۈستىگە، بەزىلىرى تاشلارنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ، بەزىلىرى مېڭىپ يۈرگەن كىشىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ چاپلىشىپ ئۆلۈپتۇ، بارلىقى ئۆلۈپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئەرلىك تەڭرىگە:

— ئاسمىنىمنى ئۆرۈۋەتتىڭ، تۈرغۇدەك يېرىم يوق، ماڭا ئازراق يەر بەر، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. تەڭرى:

— ياق، ساڭا يەر بەرمەيمەن! — دەپتۇ. ئەرلىك:

— ھېچبولمىغاندا بىر ئېتىزچىلىك يەر بەر، — دەپتۇ. تەڭرى:

— ياق، ساڭا يەر بەرمەيمەن! — دەپتۇ. ئەرلىك:

— ماڭا بەش غۇلاچ يەر بەر، — دەپتۇ. بەش غۇلاچمۇ يەر بەرمەپتۇ تەڭرى ئۇنىڭغا. شۇنىڭ بىلەن ئەرلىك قولىدىكى توقماقنى يەرگە پاتۇرۇپتۇ ۋە:

— ئەي تەڭرىم، مۇشۇ توقماقنىڭ ئۇچىچىلىك يەر بەر ماڭا، — دەپتۇ. تەڭرى:

— بوپتۇ، شۇ توقماقنىڭ ئۇچىچىلىك يەر ئال ئەمىسە، — دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئەرلىك بۇ كىچىككىنە يەرنىڭ ئۈستىگە ئاسمان سېلىشقا باشلاپتۇ. تەڭرى:

— ئاستىغا چۈش، ئۈنى يەرنىڭ ئاستىغا توغرىلاپ سال، شۇنىڭ ئاستىغا ئاسمان سال. جەھەننەمنىڭ ئاستىغا كىر، يەرنىڭ ئاستىدا قال. ئۇنىڭ ئۈستىدە ھېچقاچان ئۆچمەيدىغان بىر ئوت بار، ئاي ۋە كۈننىڭ يورۇقىنى ئەسلا كۆرەلمەيسەن. ئاخىرەت كۈنى كەلگەندە سېنى سوتلايمەن. ياخشى بولساڭ قوينۇمغا ئالىمەن، ئەسكى بولساڭ يەنە قايتا خالىغانچە جازالايمەن، — دەپتۇ. ئەرلىك:

— بارلىق ئۆلۈكلەرنى ئۆز يېنىمغا ئالسام دەيمەن، — دەپتۇ. تەڭرى:

— ئۇلارنى قەتئىي بەرمەيمەن! — دەپتۇ. ئەرلىك:

— ئۇلۇغ تەڭرى، مۇنداق بولسا، مەن تېۋىنغۇدەك ھېچنېمە قالمىغۇدەك، يەرنىڭ ئاستىدا يالغۇز نېمە قىلىمەن؟ — دەپتۇ. تەڭرى:

— نېمىشقا بۇنى مەندىن سورايسەن، بىلگىنىڭنى قىل، ئۆزۈڭ كىشى يارات، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەرلىك تەڭرىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ:

— رازىلىق بەرسەڭ، بۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇپ قىلالايمەن، — دەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا رۇخسەت قىپتۇ. ئەرلىك بىر كۆرۈك ياساپ، ئاستىغا بىر قىسقۇچ قويۇپتۇ. كۆرۈكنىڭ ئۈستىگە بازغان بىلەن بىرنى ئۇرغانكەن، بازغانىنىڭ ئاستىدىن بىر پاقا

پەيدا بوپتۇ. يەنە بىرنى ئۇرغانىكەن، تولغىنىپ بىر يىلان چىقىپتۇ. يەنە بىر ئۇرغانىكەن، بىر ئېيىق چىقىپ قېچىپتۇ. يەنە بىرنى ئۇرغانىكەن، بىر ياۋا توڭگۇز چىقىپتۇ. يەنە بىر قېتىم ئۇرغانىكەن، ئالمىس (تۆكلۈك، ياۋۇز ئالۋاستى) چىقىپتۇ. يەنە بىرنى ئۇرغانىكەن، سۇلۇمىش (ياماق ئەرۋاھ) چىقىپتۇ. يەنە بىر ئۇرغانىكەن، بىر تۆگە چىقىپتۇ.

بۇ ئىشنى كۆرگەن تەڭرى ئەرلىكنىڭ كۆرۈكىنى، قىسقۇچىنى ۋە بازغىنىنى ئوتقا تاشلۇۋېتىپتۇ. ئوتقا تاشلانغان كۆرۈكتىن بىر خوتۇن، قىسقۇچ ۋە بازغاندىن بىر ئەر كىشى تۆرىلىپتۇ. تەڭرى ئۇ خوتۇننى ئېلىپ يۇزىگە تۆكۈرگەنىكەن، قۇشقا ئايلىنىپ بېلىقچى قۇش (قورداي) بوپتۇ. بۇ قۇش پەيلىرىدىن ئوق ياسىغىلى بولمايدىغان، ئېتىنى ئىتلارمۇ يېمەيدىغان، ئۇ قونغان پاتقاقمۇ سېسىق پۇرايدىغان قۇش ئىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ يۇزىگە تۆكۈرگەنىكەن، ئۇ ئاياغلىرى چوڭ، قولسىز، ئۆينىڭ كىرىنى، ئۆتۈكىنىڭ كونىرىغان تاپانلىرىنى يەيدىغان بىر چاشقانغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى ئىنسانلارغا:

ــ مەن سىلەرگە ھايۋانلارنى ياراتتىم، ئوزۇقلۇقلارنى ياراتتىم، ئىچىشكىلار ئۇچۇن يەر يۇزىدە شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدىغان سۇپسۇزۇك پاكىز سۇلارنى ياراتتىم. سىلەرمۇ ماڭا ياخشى نەرسىلەرنى قىلىپ بېرىڭلار. ئەمدى قايتىمەن، ئۇزۇنغىچە بۇ يەرگە كەلمەيمەن. سىلەر مېنىڭ كىشىلىرىمدىن سىلەر. ئەي شالجىمە، سەن ئىچىملىك ئىچكەن كىشىلەرنى، ئۇششاق بالىلارنى، تايلارنى، تورپاقلارنى، قوزىلارنى باق. ئەجىلى بىلەن ئۆلگەنلەرنى ئال، قورال بىلەن ئۆزىنى ئۇرغانلارنى، ئۆزىنى ئۆلتۈرگەنلەرنى ئالما، ئۇلارنى تاشلا، نېرى قىل. باشقىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلگەنلەرنى مېنىڭ يېنىمغا ئەۋەت. بايلارنىڭ نەرسىلىرىنى ئوغرىلاپ، باشقىلارغا ياغى بولغان كىشىلەرنى ئالما، تاشلا. مەن ئۇچۇن، بېگى ئۇچۇن ئۆلگەنلەرنى مېنىڭ يېنىمغا ئەۋەت. مەن ساڭا ياردەم قىلىپ شەيتاننى سىلەردىن يىراقلاشتۇردۇم، ئۇنى سىلەردىن ئايرىۋەتتىم. ئەگەر شەيتان سىلەرگە يېقىنلاشسا، شەيتانغا يېمەك بېرىڭلار، بىراق شەيتانىنىڭ يېمىكىنى يېمەڭلار. شەيتانىنىڭ يېمىكىنى يېسەڭلار، شەيتانغا بويسۇنغۇچىلاردىن بولۇپ قالىسىلەر. سۆزلىرىمنى ئۇنتۇماڭلار. مېنى چاقىرغىنىڭلاردا ئۆزۇڭلەرنى قۇچقىمدا كۆرسىلەر. ئەمدى يىراقتا كېتىمەن، بىراق ئۇزاقتا بولسىمۇ كېلىمەن. مېنى ھەر دائىم ئۇنتۇماڭلار، قايتىپ كېلىدىغىنىمنى ئۇنتۇماڭلار، ھەقىقەتەن كېلىدىغىنىمنى چۈشىنىڭلار. ئەمدى يىراق ـ يىراقلارغا كېتىمەن. قايتقىنىمدا قىلغان ياخشىلىق ۋە يامانلىقلىرىڭلارغا قارايمەن. مېنىڭ ئورنۇمدا ئەمدى ساڭا جاپقارا، ماندىشىرە، شالجىمەلەر ياردەم قىلىدۇ. جاپقارا، دىققەت قىل، ئەگەر ئەرلىك ئۆلگەن كىشىلەرنى ئالماقچى بولسا، ماندىشىرەگە ئېيت، ماندىشىرە كۆچلۈك،

ئۇ ئەرلىكنى يېڭەلەيدۇ. شالجىمە، ئېسىڭدە بولسۇن، ياۋۇز روھلار يەرنىڭ ئاستىدا قالسۇن، ئەگەر يەر يۈزىگە چىقىۋالغۇدەك بولسا، مايتەرەگە خەۋەر قىل. مايتەرە كۈچلۈك، ئۇلارنى يېڭەلەيدۇ. پودو سۈنكۇ قۇياشنى، ئاينى چىڭ تۇتسۇن. ماندىشىرە كۆكنى ۋە يەرنى ساقلىسۇن. مايتەرە يامانلىقنى ياخشىلىقتىن نېرى قىلسۇن. ماندىشىرە، سەن كۈرەش قىل، كۈچەيگىنىڭدە ماڭا ئېيت، ئەسكىلەرنى كۆرگىنىڭدە ئۇنى ئاتما. ئۆلۈكنىڭ تەگمىشى (مىراسى) ئاش بولمايدۇ. ئەگەر بىر بايىنى ئەسكى دەپ قارىساڭ، ئۇنىڭغا بويسۇنغۇچىلارنمۇ يامان دەپ قارىما. ئەگەر بىر ياخشى نىيەتلىك بايىنى ئۇچراتساڭ، ئۇنىڭغا ئەگەشكەنلەرنىڭ بارلىقىنى ياخشى دەپ ئويلىما. كىشىلەرگە بارلىق ياخشىلىقلارنى ئۆگەت، توردا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگەت، تىينلارنى تۇتۇشنى ئۆگەت، ھايۋانلارنى بېقىشنى ئۆگەت. ماڭا ئوخشاش ئۇلارنى ياخشىلىققا باشلا.

تەڭرى بۇلارنى دەپ بولۇپ يىراقتا كېتىپتۇ.

ماندىشىرە شۇ يەردە قاپتۇ. قارماق يىپى تەييارلاپ بېلىق تۇتۇپتۇ، كەرگە كېرىپ تور (ئاغ) توقۇپتۇ، قېيىق ياساپ تور بىلەن بېلىق تۇتۇپتۇ، بىر قورال ياساپ، قورال ئامبىرى ساپتۇ، تىينلارنى ئېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارغا تەڭرى ئېيتقان بارلىق ياخشىلىقلارنى قىلىپ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىپتۇ. بىر كۈنى ماندىشىرە:

— ھازىر مېنى شامال كېلىپ كۆككە كۆتۈرىدۇ، — دەپتۇ. راست دېگەندەك قۇيۇنتاز كېلىپ ئۇنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. جاپقارا:

— ماندىشىرەنى تەڭرى ئۆز قوينىغا ئالدى. ئۇنى ئىزدىمەيلى، ئۇنى ھەرگىز تاپالمايمىز. مەن تەڭرىنىڭ ئەلچىسىمەن. بىراق، مەنمۇ قايتىمەن، تەڭرى ماڭا بۇيرۇغان يەردە ياشايمەن. ئۆگەنگەنلىرىڭلارنى تاشلىماڭلار، بۇ تەڭرى سىلەرگە بەرگەن كۈچتۇر، — دەپتۇ. شۇنداق دەپ بولۇپلا ئۇمۇ كېتىپتۇ.

ۋىلخېمىل رادلوف: «تۈركىلەرنىڭ كۆكلىرى، تىللىرى ۋە خەلق ئەدەبىياتى»، ئەنقەرە، ئەكاۋ نەشرىياتى، 1999

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **يۈسۈپ ئىسھاق.**

بېلىقئالغۇچ

ئاۋۇلىسىنىڭ ئاۋۇلىسىدا، زامانلارنىڭ زامانىسىدا، يەر ـ زېمىن تېخى پەيدا بولمىغان چاغدا، پەقەت دېڭىزلا بولغانىكەن. ھايۋانلار ۋە قۇشلار سۇدا ياشاپ،

سۇدا كۆپىيىدىكەن. بۇ ئۇلارنىڭ راسا چىشىغا تېگىپتۇ.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە پۇتۇن ھايۋان، قۇشلار يىغىلىشىپ مەجلىس ئۆتكۈزۈپتۇ ۋە ئۆزلىرى ياشاۋاتقان بۇ قولايسىز شارائىتنى ئۆزگەرتىپ، قۇرۇقلۇق بەرپا قىلىشقا بەل باغلاپتۇ، لېكىن ھېچقايسىسى قانداق قىلىپ قۇرۇقلۇق بەرپا قىلىشنىڭ يوللىرىنى بىلمەي باشلىرى قېتىپتۇ. ئاخىر ھايۋانلار ۋە قۇشلار دېگىزدا ئۇزۇپ يۈرگەن بېلىقلارغا يالۋۇرۇشقا باشلاپتۇ:

— ھەي بېلىقلار، بىزگە دېگىزنىڭ ئاستىدىن لاي ئېلىپ چىقىشقا يارەملەشسەڭلارچۇ؟

— بۇنى نېمە قىلماقچى سىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ بېلىقلار.

— قۇرۇقلۇق ياسايمىز، — دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ قۇشلار ۋە ھايۋانلار.

— ياق، — دەپتۇ بېلىقلار، — قۇرۇقلۇق ياسىشىڭلار ئۈچۈن توپا بەرمەيمىز، بىزگە قۇرۇقلۇقتىن سۇ ياخشى، خالىغان يېرىمىزدە ئۇزۇپ سەيلە ـ تاماشا قىلالايمىز.

قۇشلار ۋە ھايۋانلار لەھەڭگە:

— سەن بېلىقلارنىڭ پادىشاھى سەن، بىزگە رەھىم ـ شەپقەت قىلغىن!

— ياق، سىلەرگە قۇرۇقلۇق ياساپ بېرىشكە بولمايدۇ، — دەپتۇ لەھەڭ ۋە قۇيرۇقى بىلەن سۇنى بىر ئۇرۇپتۇ ـ دە، دېگىزغا شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىپتۇ.

قۇشلار ۋە ھايۋانلار قايغۇرۇشۇپتۇ. بىردىنلا توپ ئارىسىدىن ئۆتكۇر تۇمشۇقلۇق بىر قۇش — بېلىقئالغۇچ چىقىپتۇ ۋە:

— قېنى، مەن بىر ئۇرۇنۇپ كۆرەي، بەلكى دېگىزنىڭ تېگىگىمۇ يېتىپ قالارمەن، — دەپتۇ. قۇشلار ۋە ھايۋانلار لاپپىدە بېلىقئالغۇچقا قارىشىپتۇ، ئۇنىڭغا تەھسىن ـ ئاپىرىنلار ئېيتىشىپتۇ. بېلىقئالغۇچ سۇنىڭ تېگىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىپتۇ.

بېلىقئالغۇچنى ساقلاپ قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆزلىرى تۆت بوپتۇ. بىراق، بېلىقئالغۇچتىن دېرەك بولماپتۇ، دېگىزمۇ جىمجىت، پەقەت سۇنىڭ ئىچىدىن ئاپئاق كۆپۈكلەرلا ئېتىلىپ چىقىپ تۇرۇپتۇ. قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ بۇ كىچىككىنە ۋۇجۇك قۇشقا ئىچى ئاغرىپتۇ. ئۇلار خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇشقاندا، بېلىقئالغۇچ سۇ ئۈستىدە پەيدا بوپتۇ، بېلىقئالغۇچ سۇ يۈزىدە ئولتۇرغان پېتى ئېغىر نەپەس ئاپتۇ. بۇنى كۆرۈپ قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ بەكمۇ ئىچى ئاغرىپتۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەنلىكىنى، تۇمشۇقىدا قان تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئېسىل تائاملار كەلتۇرۈپ، راسا مېھمان قىلىپ كۇتۇپتۇ.

— قوي ئەمدى، — دەپتۇ ئۇلار ئىچ ئاغرىتىپ، — سەن بىز ئۈچۈن كۆپ جاپا

چەكتىڭ، دەم ئال. بەربىر بىز مۇراد ـ مەقسىتىمىزگە يېتەلمەيدىغان ئوخشايمىز.

بېلىقئالغۇچ ھەرگىز ئۇن چىقارماپتۇ. نەپسىنى رۇسلىۋېلىپ يەنە سۇنىڭ تېگىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىپتۇ. قۇشلار ۋە ھايۋانلار بۇ باتۇر قۇشنىڭ غەيرىتىگە باركاللا ئوقۇپ، ئۇ شۇڭغۇغان سۇغا قاراپ تۇرغىنىدا سۇ ئىچىدىن قىپقىزىل كۆپۈكلەر ئېتىلىپ چىقىپتۇ. قۇشلار ۋە ھايۋانلار يىغا ـ زار قىلىشىپ غۇلغۇلا باشلاپتۇ:

ـــ ئەنە، قىزىل كۆپۈكلەر چىقىشقا باشلىدى.

ـــ بۇ بېلىقئالغۇچنىڭ قېنى.

ـــ دېڭىز بېلىقئالغۇچنى يەپ كەتكەن ئوخشايدۇ.

ـــ ۋاي ئىست! ئەمدى باتۇر بېلىقئالغۇچنى كۆرەلمەيدىغان بولدۇق.

قۇشلار ۋە ھايۋانلار ھەسرەت ـ نادامەت بىلەن دېڭىز ئۇستىدە يەنمۇ قاتتىق يىغا ـ زار قىلىشقا باشلاپتۇ. ئاردىن خېلى ئۇزۇن ئۆتكەندە، ئۇلار قارىغۇدەك بولسا، باتۇر بېلىقئالغۇچ سۇغا كىرىپ كەتكەن جايدا قاناقتۇر قارا بىر نەرسە غىل- پال كۆرۈنۈپ، ئاستا سۇنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقۇدەك. ئاخىر پۇتلىرى يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەن پېتى بېلىقئالغۇچ سۇ ئۈستىگە چىقىپتۇ، قۇشلار ۋە ھايۋانلار ئۇنىڭ پۇتلىرىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بېلىقئالغۇچ ئاران نەپەس ئېلىۋاتقان، كۆزلىرى قانغا تولغان، تۇمشۇقىنىڭ ئۇچىدا بولسا، دېڭىز تېگىدىن ئېلىنغان بىر چىمدىم لاي تۇرغۇدەك. قۇشلار ۋە ھايۋانلار خۇشال بولۇشۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار بېلىقئالغۇچنىڭ تۇمشۇقىدىكى توپىنى ئېلىشىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن يوغان- يوغان ئاراللارنى ياسىشىپتۇ.

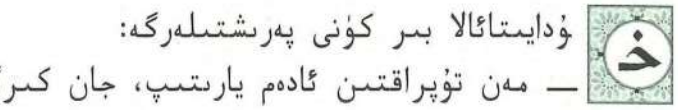
كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن باتۇر بېلىقئالغۇچنى قۇشلارنىڭ پادىشاھى قىپتۇ. قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ياشاش شارائىتى ياخشىلىنىپ، ئۇلار ئۈچۈن نېمەتلەر كەڭتاشا بوپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ساتتار توختى.**

«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (10)
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987

ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە

ئادەم بىلەن يىلقىنىڭ يارىتىلىشى

خۇدايىتائالا بىر كۈنى پەرىشتىلەرگە:

— مەن تۈپراقتىن ئادەم يارىتىپ، جان كىرگۈزۈپ، يەر يۈزىدە ئۆز ئورنۇمغا خەلىپە قىلماقچىمەن، — دەپتۇ. بۇ ھۆكۈمگە پەرىشتىلەر:

— ئىنسانلار ئۆز نەپسىلىرىنى باشقۇرالمايدۇ، — دېيىشىپتۇ. خۇدايىتائالا:

— مەن بىلگەننى سىلەر بىلمەيسىلەر. بىرىڭلار تۈپراقتىن ئادەمنىڭ سۈرىتىنى ياساڭلار، — دەپتۇ. ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن پۈتۈن ئالەمدىكى تۈرلۈك تۈپراقلاردىن ئېلىپ كېلىپ، لايدىن ئادەمنىڭ سۈرىتىنى ياساپ چىقىپتۇ. خۇدايىتائالا بىر ئەمر قىلغانكەن، ئادەم شامالنىڭ يارىمى بىلەن ھەركەتكە كەپتۇ، ئوتنىڭ يارىمى بىلەن ۋۇجۇدى ئىسسىپ، يۈرىكى سوقۇشقا باشلاپتۇ.

شۇ چاغدا خۇدايىتائالا يەنە بارلىق پەرىشتىلەرگە:

— سىلەر ئادەمگە سەجدە قىلىڭلار! — دېگەنكەن، بارلىق پەرىشتىلەر ئادەمگە سەجدە قىپتۇ. پەقەت شەيتانلا:

— مەن نۇردىن يارىتىلغان پەرىشتىمەن، — دەپ ئادەمگە سەجدە قىلىشقا ئۇنىماپتۇ. بۇنى كۆرگەن خۇدايىتائالا:

— ئەي شەيتان، ئۇنداق بولسا، سەن ئادەمزاتنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆرۈپ چىق، — دەپ شەيتاننى ئادەمزاتنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپتۇ. شەيتان ئادەمنىڭ ئىچىگە بىر كىرىپ كەتكىنىچە بىر قانچە مىڭ يىللار ئادەمنىڭ تومۇر - تومۇرلىرىدا يۈرۈپ، خۇددى ئەبەدىي قاراڭغۇ - زۇلمەتكە كىرىپ قالغاندەك تېنەپ-تەمتىرەپ بولالماي:

— ئەي خۇدايىتائالا، مەن ئادەمزاتنىڭ ئىچىدىن چىقىپ كەتسەم، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. خۇدايىتائالا:

— چىق! — دەپ چىقىرىۋېتىپ، ئادەمنىڭ ئىچىگە ئىمان نۇرىنى كىرگۈزگەنكەن، ئادەمنىڭ دىلى يورۇپ، كۆزى نۇرغا، قۇلىقى سەزگۈگە تولۇپ، ئاغزى گەپكە كەپتۇ.

خۇدايىتائالا ئادەمنى يارىتىپ بولغاندىن كېيىن، خېلى كۆپ لاي ئېشىپ قاپتۇ.

خۇدايىتائالا ئادەم پايدىلانسۇن، دەپ شۇ لايدىن يىلقىنى يارىتىپ، بىر پۇۋلىگەنكەن، يىلقا ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىپتۇ. شۇڭا، ئەل ئارىسىدا «تاۋار پۇروچى ئاشسا ئاشار، لاي پۇروچى ئاشماس» دېگەن ماقال بىلەن «يىلقا يەلدىن» دېگەن گەپ تارقالغانكەن.

ئېيتقۇچى : **ئاقبەگ تۆمۇر** (1905 ــ ؟). ئەر، ئۇيغۇر، دېھقان، قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسى قاراڭلا كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۇسۇپ ئىسھاق** (1962). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1994 . 11

«مىراس» ژۇرنىلى، 2.1999

كەيۇمەرس

ئۇ ھەرەمەننىڭ يامان قىلمىشلىرىدىن ھەيرەتتە قالغان تەڭرىنىڭ پېشانىسىدىن تەر چىقىپ كېتىپتۇ، تەرنى ئېرتىپ تاشلىغانكەن، تەر تامچىسىدىن كەيۇمەرس تۇغۇلۇپتۇ. تەڭرى كەيۇمەرسنى ئەھرەمەننىڭ يېنىغا ئەۋەتىپتۇ. كەيۇمەرس ئەھرەمەننىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىگە مىنىۋاپتۇ ۋە شۇ تەرىقىدە دۇنيانى ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. ۋاھالەنكى، ئەھرەمەن بىر ھىيلە بىلەن كەيۇمەرسنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلاپتۇ ــ دە، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ ئۇنى يەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن:

ــ سېنى قايسى تەرىپىڭدىن يەي؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئاياغ تەرىپىمدىن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ كەيۇمەرس، ــ ئاخىرقى نەپەسىمگىچە دۇنيانىڭ گۈزەللىكىدىن بەھرە ئېلىپ تۇراي.

ئەمما، كەيۇمەرس ئەھرەمەننىڭ ئۇنىمايدىغانلىقىنى بىلىدىكەن. دېگەندەك، ئەھرەمەن كەيۇمەرسنى بېشى تەرەپتىن يېيىشكە باشلاپتۇ. يەپ بېلىگە يەتكەندە كەيۇمەرسنىڭ ئۇرۇقدىنىدىن ئىككى تال ئۇرۇق يەرگە چۈشۈپتۇ، ئۇلاردىن ئۆسۈملۈك ئۆسۈپ چىقىپتۇ. ئاشۇ ئۆسۈملۈكلەردىن بىر ئوغۇل، بىر قىز پەيدا بوپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئادەمئاتنىڭ پانىي دۇنياغا قوغلانغانلىقى

ئىنسانلار تېخى ئاپىرىدە بولمىغان چاغلاردا ئادەمئاتا ئۆزى تەنها باقىي جەننەت ھۇزۇرىنى سۈرۈپ ئۆتىدىكەنمىش. جەننەتنىڭ سۈپسۈزۈك كەۋسەر سۈلىرى ناۋاتتىنمۇ تاتلىق بولۇپ، ئىچكەن ئادەمنى ياشارتىدىكەنمىش. جەننەت باغلىرىدىكى يىل بويى مەي باغلاپ پىشىپ تۇرىدىغان شەربەت مېۋىلەر، ئېتىز ـ دالالاردىكى پىشىپ تۇرىدىغان ئالتۇن رەڭ بولۇق ئاشلىقلار پۇراپ قويغان هامان ئادەمگە لەززەت ۋە قۇۋۋەت بەخش ئېتىدىكەنمىش. شۇڭا، ئاشلىق ۋە مېۋە ـ چىۋىلەرنى ئۈزۈپ يېيىش مەنئى قىلىنغانكەنمىش.

ئادەمئاتا جەننەت باغلىرىدا ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت سۈرۈپ ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئىبلىس (شەيتان) پەيدا بولۇپ، ئادەمئاتىنى شېرىن ـ شەربەت مېۋىلەردىن ۋە ئالتۇن رەڭ ئاشلىقلاردىن تېتىپ بېقىشقا دەۋەت قىپتۇ. ئادەمئاتا دەسلىپىدە ئىبلىسنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي، باقىي جەننەتنىڭ شەرت، يوسۇنلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ئۆتۈپتۇ. بىراق، ئىبلىس دېگەن بۇ نەجىس ئادەم ئاتىنى ئالداپ:

ــ جەننەتنىڭ نېمەتلىرىنى ئېغىزغا ئېلىپ يەپ لەززىتىنى سۈرۈش پۇراپ ھۇزۇرىنى سۈرگەندىن مىڭ مەرتىۋە ئارتۇق. ئەگەردە چىنپۇتمىسەڭ، مۇنۇ بۇغداينىڭ بىر دانىسىدىن تىلىپ ئېلىپ تېتىپ باق، ــ دەپ بۇدرۇقىنى ئالتۇن رەڭ بۇغداي دانىسىنى ئادەمئاتىغا تەڭلەپتۇ.

ئادەمئاتا نەچچە رەت تەمشىلىپ، يەنە نەچچە رەت دېلىغۇل بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئىبلىس شېرىن ـ شېكەر ياغلىما تىللار بىلەن قىزىقتۇرۇۋەرگەندىن كېيىن، ئادەمئاتا «يا تەۋەككۈل» دەپ يېنىدىن پىچقىنى ئېلىپ بۇغداي دانىسىدىن بىر تىلىم تىلىپتۇ ـ دە، «بىسمىللا» دەپ ئاغزىغا ساپتۇ. بۇ بىر تىلىم بۇغداي ئادەمئاتىغا شۇنداق تېتىپ كېتىپتۇكى، نەچچە زامانلاردىن بۇيان پەقەت پۇراش بىلەنلا قانائەتلىنىپ، بالدۇرراق تېتىپ لەززەت ئالالمىغىنىغا بەك پۇشايمان قىپتۇ. بىراق، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا ئادەمئاتىنى نەس بېسىپ، چوڭ تەرىتى قىستاپ ئاۋارە قىپتۇ.

جەننەتنىڭ هەممىلا يېرى ئەينەكتەك تازا، چىنىدەك پاكىز، گۈل ـ گىياهلار ۋە مېۋە ـ چىۋىلەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى گۈپۈلدەپ تۇرغان، گۈل ـ گۈلىستان، كۆكۈلمەيدان ئارامگاه بولغاچقا، ئەخلەت ـ چاۋار، بەتبۇي پۇراق، پاسكىنا ـ

مەينەتچىلىكتىن ئەسەرمۇ يوق ئىكەن. جەننەتتە تەم تېتىش، تائام يېيىش مەنئى قىلىنغاچقا، سۈيدۈك، نىجاسەت چىقىرىش ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن.

ئادەمئاتا ئۆزىنىڭ بالا ـ قازا تېرىپ قويغىنىنى سېزىپ، شەيتاننىڭ گېپىگە كىرىپ كەچۈرگۈسىز گۇناھ سادىر قىلىپ قويغىنىغا مىڭبىر پۇشايمانلار قىپتۇ، لېكىن قورسىقى تولغاپ، چوڭ تەرىتى قىستاپ بىئارام قىلىۋەرگەنلىكتىن، ئۇيان چېپىپ، بۇيان دوقۇرۇپ، دوزاخ ئازابىنى تارتىپتۇ. ئاخىر پايلىماي ئانار دەرىخىنىڭ ئاستىغا ئولتۇرغانىكەن، ئانار دەرىخى يۈز ـ خاتىر قىلماي قوش مۇشتىتەك تۇم مېۋىلىرى بىلەن ئادەمئاتىنى دۇمبالاپ قوغلۇۋېتىپتۇ. ئادەمئاتا ئەلەم بىلەن ئالما دەرىخىنىڭ ئاستىدىن پاناھ ئىزدىگەنىكەن، ئالما دەرىخىمۇ قىلچە يول قويماي، ئادەمئاتىنى دۇمبالاپ ھەيدىۋېتىپتۇ. ئادەمئاتا پايلىيالماي ئەينۇلا دەرىخىنىڭ ئاستىغا بېرىپتىكەن، ئەينۇلا دەرىخى ئادەمئاتىنى شۇپۇڭداپ ـ ساۋاپ يېنىغا يولاتماپتۇ. چىلان دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپتىكەن، چىلان دەرىخى تىكەنلىرىنى سانجىپ يەتكۈدەك ئازاب ساپتۇ. ئادەمئاتا ھېچقايسى دەرەخنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، تەرەتنىڭ قىستىشىغا چىدىيالماي تۇمىقىغا چىقىرىپ بېشىغا كىيۋاپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەركەك زاتىنىڭ بېشىدىكى چاچتىن تارتىپ، يۈز ۋە ئېڭەكلىرىنى بويلاپ چىققان تۈك ـ ساقاللار دەل شۇ ۋەقەنىڭ تەۋەررۈكى ئىمىش. «چاچ ـ ساقاللار چىلىشىپ قالغان تائام مەكرۇھ» دەيدىغان پەتىۋامۇ شۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن چىققانمىش.

تۇماققا چىقىرىش بىلەنلا ئادەمئاتىنىڭ قورسىقى بوشىماپتۇ، بەلكى تەرتىى بارغانسېرى قىستاپ ئاۋۋالقىدىنمۇ بەكرەك بىئارام قىپتۇ. ئادەمئاتا پەقەت سەۋر ـ تاقات قىلالماي، ناله ـ پەريات سېلىپ، ئەنجۇر دەرىخىنىڭ تۇۋىگە بارغانىكەن، ئەنجۇر دەرىخى ئادەمئاتىنىڭ ناله ـ زارىغا چىداپ تۇرالماي، ئۆز ئاستىدىن پاناھلىق بېرىپتۇ. ئادەمئاتا كەڭ يوپۇرماقلىق، بۈك ئۆسكەن ئەنجۇر دەرىخى دالدىسىدا بەخىرامان ئولتۇرۇپ ئىچ ـ قارنىنى بوشىتىۋاپتۇ ۋە نىجاسىتىنى بىر تال ئەنجۇر يوپۇرمىقى بىلەن يېپىپ قويۇپ يولىغا راۋان بوپتۇ. شۇ ھامان نىجاسەت پۇرىقى جەننەت ئىچىنى قاپلاپ تەرەپ ـ تەرەپتىن رەزگى چۈشىلەر پەيدا بوپتۇ، چۈشىلەردىن قۇرتلار پەيدا بوپتۇ، قۇرتلار ئەخلەت پەيدا قىپتۇ... شۇ تەرىقىدە ئۇنىڭدىن بۇ پەيدا بولۇۋېرىپ، ئەتراپىنى مەينەتچىلىك بېسىپ، پاك، گۈزەل جەننەتنى بۇلغاپتۇ.

بۇنىڭدىن ئاللاتائالا خەۋەر تېپىپ، ئىنسابسىز ئادەمئاتىنى باقي جەننەتتىن مەڭگۈلۈك قوغلاپ چىقىرىپ، جىنايەتلىك پانىي دۇنياغا ھەيدىۋېتىپتۇ. يامانغا يانتاياق بولغان ئەنجۇر دەرىخىنى بولسا گۈل ـ چېچەك ئېچىشتىن مەھرۇم قىلىپ، ھەر كۈز كۈنلىرى دەسسەپ قايرىپ، يانتاق، تىكەنلەر بىلەن باستۇرۇپ كۆمۈشكە، مېۋىسىنى

ئۇرۇپ - كاچاتلاپ يېيىشكە هۆكۈم قىپتۇ. باقىي جەننەتتە پەيدا بولغان سېسىقچىلىق، ئەخلەت - چاۋار، چۈن، قۇرتلارنى ئادەمئاتىنىڭ ئارقىسىدىنلا پانىي دۇنياغا ھەيدەپ چىقىرىپ، باقىي جەننەتنى ئاددىي ئىنسانلار خالىي، پاك، گۈزەل، راھەت بەخش سەيلىگاھ قىياپىتىگە كەلتۈرۈپتۇ. ھازىر ئىنسانلار ئىستېمال قىلىۋاتقان بۇغداي دېنىنىڭ قورسىقىدىكى بىر تىلىم سىزىق ئەينى چاغدا ئادەمئاتا بىر تىلىم تىلىپ يېگەندە قېپقالغان تارتۇق ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھۆسنىرىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 53 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، بۇگۇر ناھىيەسى چېدىر يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «بايىنغولىن گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979

«بۇگۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

تەبىئەت ھادىسلىرى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

مەلىكىنىڭ ئاي بولۇشى

رۋايەت قىلىنىشىچە، ئەلمىساقتىن بۇرۇن ئاي يوق ئىكەن، قۇياش ئاسماندا يەككە - يېگانە تۇرىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇياشنىڭ كۆڭلى بەكمۇ يېرىم ئىكەن. قۇياش خانىشى يوق قۇياش بولۇشنى ياقتۇرمىغاچقا، ئەتىگەنلىكى خاپا ھالدا كۆتۈرۈلۈپ، ۋاقىت چۈشتىن قايرىلغاندا قايتىپ بېرىپ ئارام ئېلىشقا ئالدىرايدىكەن.

قۇياش ئاز نۇر بەرگەچكە خەلق تۇرمۇشتا قىينىلىپتۇ. كۈندۈزىمۇ گۇگۇم بولغاچقا كىشىلەر بەكمۇ جاپادا قاپتۇ. خەلق پادىشاھقا ئەرز قىپتۇ. پادىشاھ ئەرزنى كۆپ ئاڭلاپ كەتكەچكە، ئۆلىمالارنى چاقىرىپ قۇياشنىڭ نېمە ئۈچۈن نۇرىنى ئاز چىقىرىدىغانلىقى ئۈستىدە كېڭىشىپتۇ. ئۆلىمالار بۇنىڭ سىرىنى يېشەلمەپتۇ. ئاخىردا بىر قېرى نۆكەرنى قۇياشتىن بۇنىڭ سىرىنى سوراپ بېقىشقا بۇيرۇپتۇ. قېرى نۆكەر قۇياشتىن سوراپ بىلگەندىن كېيىن پادىشاھقا:

ــ قۇياش خانىشقا موھتاج ئىكەن، ئۇ خانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشنى خالايدىكەن، ــ دەپتۇ.

پادىشاھنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق، ئەقىللىك، كۆيۈملۈك، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان بىر قىزى بار ئىكەن. پادىشاھ مەلىكىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن، شۇڭلاشقا قىزىنى قۇياشقا بېرىشكە ئۇنىماپتۇ، ۋەزىرلەر، پۇقرالار شۇنچە يالۋۇرسىمۇ قىزىدىن ئايرىلىشقا قىيالماي قوشۇلماپتۇ ھەمدە پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ ئىشنى مەلىكىگە بىلدۈرۈپ قويغانلارنىڭ كاللىسىنى ئالىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. سەۋەبى، بۇنى مەلىكە بىلىپلا قالىدىغان بولسا، قۇياشنىڭ خانىشى بولۇشقا رازى بولۇش ئېھتىمالى بار ئىكەن.

كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى مەلىكە سەيلە قىلىپ كېلىش ئۈچۈن شاھ دادىسىدىن ئىجازەت سوراپتۇ، شاھ دادىسى قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇ ئادەتتىكى كىيىملىرىنى كىيىپ سەيلىگە مېڭىپتۇ. يولدا كىيىملىرى جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن بىر موماي ئۇچراپتۇ. مەلىكىنىڭ ئىچى ئاغرىپ، ئۇنىڭغا يول بېرىپتۇ ۋە

مومايدىن:

ــ موما، سىلى نېمە ئۇچۇن بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىلا؟ ــ دەپ سوراپتۇ. بۇ قىزنىڭ پادىشاھنىڭ مەلىكىسى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن مومای:

ــ قىزىم، سىلى ئىشتىن خەۋەرسىز ئىكەنلا، قۇياش خانىنىڭ قىزىنى خانىشلىققا تەلەپ قىلسا، پادىشاھ قىزىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماپتۇ. شۇ ۋەجدىن قۇياش رەنجىپ نۇر ۋە ئىسسىقلىق تارقاتمىدى، شۇڭلاشقا بىز جاپا ـ زۇلۇم چېكىۋاتىمىز، ــ دەپتۇ.

مەلىكە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئوردىغا قايتىپتۇ ۋە دادىسى بىلەن قاتتىق مۇنازىرىلىشىپتۇ. لېكىن، پادىشاھ قەتئىي قوشۇلماپتۇ، چۈنكى ئۇ قىزىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، مەلىكە قۇياشنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنىڭ كويىدا بوپتۇ. پادىشاھ مەلىكىنى قاتتىق نەزەربەند ئاستىغا ئېلىپ، چارباغدىن نېرى بېرىشقا رۇخسەت قىلماپتۇ.

بىر كۈنى سەھەردە مەلىكە ئويغىنىپ چارباغقا چىقىپ ئويناپتۇ ھەمدە بىر دەرەخكە چىقىپ قارىسا، بىر تۈپ ھەشقىپىچەك دەرەخكە يامىشىپ يۇقىرىغا چىقىپ كەتكەنكەن. ئاجايىپ بىر ئىش: ھەشقىپىچەك مەلىكىنىڭ بەدىنىگە يۆگىشىۋاپتۇ. ئۇ ئۆسە ـ ئۆسە ئاسمانغا يامىشىپتۇ ۋە مەلىكىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپتۇ.

يەر يۈزىدىكىلەر مەلىكىنى ئىككىنچى كۆرەلمەپتۇ. قۇياشمۇ شۇ كۈندىن باشلاپ پۈتۈن كۈچى بىلەن نۇر چېچىپتۇ. كىشىلەر خۇشال ـ خۇراملىققا چۆمۈپتۇ. كەچ كىرگەندە ئاسمان سۈزۈلۈپ، يوپيورۇق بوپتۇ. ئادەملەر ھەيران بولۇشۇپتۇ. شۇندىلا ئۇنىڭ مەلىكە ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇياش بىلەن ئاي ئۆزلىرىنىڭ نۇرلىرىنى چېچىپ ئىنسانىيەتكە بەخت كەلتۈرۈشكە كىرىشىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ماھمۇت ئايۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، كۈچا ناھىيەسى بېھىشباغ يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مىجىت ئەيسا.** ئەر، ئۇيغۇر، 67 ياش، تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە، كۈچا ناھىيەسى بېھىشباغ يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 15.2.1991

«كۈچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

ئاي بىلەن كۈن

ھەسلىدە قۇياش بىلەن ئاي ئىككىسى بىر - بىرىگە ئاشىق بىقارارلاردىن ئىكەن. ئاي قۇياشنىڭ ئىشقىدا ئاھۇ پەريات چەكسە، قۇياشمۇ ئاينىڭ ئىشقىدا پۈچىلىنىپ، ھىجران ئوتلىرىدا ئاتەش بولۇپ كۆيىدىكەن. بىراق، ھەرئىككىسىنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق بولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ ۋىسالىغا يېتەلمەي، ئارمان بىلەن يۈرۈشىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ كۆڭلىدە قۇياشقا مۇھەببەت پەيدا بوپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ مۇھەببىتى كۈچىيىپ چىدىيالمايدىغان دەرىجىگە يېرىپتۇ - دە، قۇياشقا چولپان يۇلتۇزنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ. بىراق، قۇياش ئۆز سۆيگىنىنىڭ ئاي ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلماپتۇ. ئىشق دەردىدە يۈرىكى ئازابقا تولغان ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ رەڭگى زەپىران بولۇپ نادامەتلەر چېكىپتۇ. قۇياش ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ ئاھ - نادامەتلەر چېكىپ ئازابلىنىۋاتقانلىقىغا ئىچى ئاغرىپتۇ. ئۇ ئۇزاق خىيال سۈرگەندىن كېيىن چولپان يۇلتۇزغا:

— ئۇكەر يۇلتۇزغا ئۇۋال بولغۇدەك، مەن ئۇنىڭغا ئازراق كۆڭۈل بۆلەي، بىراق ۋىسالىغا يەتكۈزمەيمەن. چۈنكى، مېنىڭ بىردىنبىر سۆيگىنىم ئايدۇر. شۇنداقتىمۇ ئۇكەر يۇلتۇزغا دېگىن، ئۇ ماڭا يېقىنراق يەرگە كېلىپ جامالىمنىڭ تەپتىدىن ئۆزىگە ئارامىلىق تاپسۇن، — دەپتۇ.

ئۇكەر يۇلتۇز كۆڭلىگە باشقا بىر نىيەتنى پۈكۈپ، ھوشىنى يوقاتقان دۇانە سۈپەت بولۇپ، بىر ھاسا تاياقنى تاپىنىپ قۇياشقا يېقىن كەپتۇ، چاچلىرىنى يۇلۇپ پىغانلار چېكىپتۇ، يىغلاپتۇ، قاقشاپتۇ. ئاخىرى قۇياشنىڭ ھارارەت بەلبېغى ئەتراپىدا شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بوپتۇ. قۇياشمۇ ئۇنى «ئۇخلىغان چېغى» دەپ ئويلاپتۇ.

بىراق، يالغان ئۇخلىغان ئۇكەر يۇلتۇز تۇن تەڭشەلگەندە قولىدىكى ھاسىنى قۇياشنىڭ يۈرىكىگە سانجىپتۇ. ھاسا كۆسەيدەك كۆيۈپتۇ - يۇ، قۇياش بۇ ئىشنى سەزمەپتۇ. ھاسا راسا چوغ بولغاندا ئۇكەر يۇلتۇز ئاستا قېچىپتۇ - دە، ئۇدۇل بارغانچە شېرىن ئۇيقۇغا ئەسىر بولغان ئاينىڭ مۇبارەك چېھرىگە سانجۇېتىپتۇ. ئاي چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ. بىراق، شۇنىڭدىن بېرى ئاينىڭ گۈزەل جامالىدا قارا داغ پەيدا

بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.
مەرەجىخان ھاپىز. ئايال، ئۇيغۇر، 54 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئا-تۇش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

شېرىن قىز

شېرىن دېگەن قىز شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ئۇ تۇغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ھۆسن ـ جامالىنىڭ تەرىپى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلغانكەن. شۇ زامانىدا جاھاندا ئاي ئۆزىنى چىرايلىق دەپ ساناپ، يەر يۈزىدە يۈرەر ئىكەن. ھەممە كىشى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق دەپ ئاينى ماختايدىكەن. شېرىن قىز بالاغەتكە يېتىپ گۈزەللىكى كۈندىن ـ كۈنگە ئاشقاندىن كېيىن، ئادەملەر ئاينى ماختاش ئورنىغا شېرىننى ماختاپ، ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالىنى تىللاردا داستان قىلىشىدىغان بوپتۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ ھەسەتخورلۇقى كەپتۇ، «ئەجەبا، مەن تۇرغىنىمدا كىشىلەر شېرىننى ماختاشسا، ئۇنىڭغا قانداق چىدىغۇلۇق! شېرىن بىلەن مەن ھۆسنىمنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيچۇ، شۇندىن كېيىن مېنىڭ كىملىكىمنى بىلىپ قويۇشسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شېرىن قىزنى قېشىغا چاقىرىپ كېلىپ:

ـــ سەن كىم، مەن كىم؟ ھۆسنۈڭنىڭ تەرىپى ئالەمگە پۇر كېتىپتۇ. كەل، ئىككىمىز ئۆزىمىزنى ھۆسن تارازىسىغا سېلىپ تارتىپ كۆرەيلى، كىم چىرايلىق بولسا تارازىدا مەلۇم بولىدۇ، ـــ دەپتۇ. شېرىن قىز خجالەت بولۇپ:

ـــ ھۆسنىدە ئەلۋەتتە سىز چىرايلىق، قويۇڭ، مېنى خجىل قىلماڭ. مەن ھۆسن دەۋاسى قىلمايمەن، ـــ دەپتۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ جەھلى تۇتۇپ:

— سەن ھۆسن دەۋاسى قىلمىغان بىلەن، گويا ئىنسانلار نەزىرىدە سەن مەندىن چىرايلىق ئىمىشسەن. تارازىدا بىر سىناشمىساق زادى بولمايدۇ، — دەپ، شەپرىنىي مەيلىگە قويماي، ئۆزى ئالدىن تەييارلاپ قويغان تارازا ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. بۇ دەۋاغا خالايىق يىغىلغانىكەن. ئاي مەغرۇرلىنىپ:

— مانا شەپرىن، مانا مەن، كۆرۈڭلار، ھۆسنىدە زادى كىم غالىب ئىكەن، مانا بۇ ئادىل تارازىدا بىلىنىدۇ، — دەپ تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە چىقىپ شاھانە ئولتۇرۇپتۇ. شەپرىن خىجالەتچىلىك ئىچىدە نائىلاج ئوڭ ئايىغىنى «بىسمىللا» دەپ تارازىنىڭ يەنە بىر پەللىسىگە قويار - قويماي، ئاي لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. خالايىق شەپرىن قىزنى قايتىدىن تەبرىكلىشىپتۇ. نومۇس كۈچىدىن ئاي يەر يۈزىگە قايتىپ چۈشەلمەي، ئاسمانغا مىخلىنىپ قالغانىكەن.

ئابدۇكېرىم رەخمان: «يىپەك يۈرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئاينىڭ يۈزى نېمىشقا داغ بولۇپ قالغان

ۋايەت قىلىنىشىچە، ئاي بىلەن كۈن بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان ساھىبجامال گۈزەللەردىن ئىكەن. ئاي كېچىسى بىپايان كۆكنى ئاپئاق يورۇتۇپ، يەل - يېمىش، زەل - زىرائەتلەرگە تەم، رەڭ بەرسە، كۈن كۈندۈزى كۈللى زېمىننى ئىسسىتىپ، نۇرىنى چېچىپ، مەۋجۇداتقا ھاياتلىق، لەززەت بېغىشلاپ، يەل-يېمىش، زەل - زىرائەتلەرنى پىشۇرىدىكەن.

ئاي كېچىسى بىپايان سامادا ئاپئاق شولىسىنى چاچسا، ئۇنىڭ ئەتراپىدا كۈرمەكلىغان يۇلتۇزلار ئايلىنىدىكەن. دۇنيادىكى جىمى مەۋجۇدات ئاي رۇخسارىغا كۆيۈپ، پۈچۈلىنىپ، ئاي دەردىدە يىغلايدىكەن. كۈن ئاينىڭ بۇنداق قىلىشىغا چىدىيالماي بىر چارە ئويلاپ تېپىپتۇ.

بىر كۈنى ئۇ ئاينىڭ دىققەتسىز تۇرغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ بىر تاۋاق قوقاسنى ئاينىڭ يۈزىگە چېچىۋېتىپتۇ. ئاي قوقاسنىڭ كۆيدۈرۈشىگە چىدىيالماي قاتتىق دادلاپتۇ. قوقاس ئاي يۈزىنى كۆيدۈرۈپ ئەن سېلىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن

كېيىن ئاينىڭ يۈزىدە داغ پەيدا بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **داۋۇت تىلىۋالدى.** ئەر، ئۇيغۇر، 58 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرى كالا ـ قوي گۆش توڭلىتىش ئىسكىلاتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **توختى ئوبۇلقاسىم.** ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو ـ فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1990

«ئۇرۇمچى سايباغ رايون خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

چولپان يۇلتۇز

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئىكەن. زامانلارنىڭ زامانىسىدا، بۇرۇنلارنىڭ بۇرۇنىسىدا قارلىق تاغنىڭ ئېتىكىدە بىر ئۆڭچى بوۋاي ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئائىلىسىدە چاچلىرى قارلىق تاغنىڭ قارىدەك ئاپئاق كەمپىرى بىلەن تال بويلۇق، ئاي يۈزلۈك، ئاھۇ كۆزلۈك، سۈمبۈل چاچلىق بىر گۈزەل نەۋرىسىمۇ بار ئىكەن. ئۇ گۈزەل رەنانىڭ ئېتى چولپان بولۇپ، بوۋاي بىلەن مومای بۇ يېگانە نەۋرىسىنى جانلىرىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىكەن، ئۇنىڭ تاپىنىغا سانجىلغان تىكەن بىزنىڭ كۆز قارىچۇقىمىزغا سانجىلسىچۇ، دېيىشىدىكەن. چولپان بولسا، چاچ ـ ساقاللىرى ئاپئاق ئاقارغان بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئىنتايىن ئامراق بولۇپ، ئۇلاردىن ھېچ نەرسىنى ئايمايدىكەن، بوۋىسى بىلەن مومىسىغا كىمكى زەررىچە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزسە زادى كەچۈرمەيدىكەن. ئۇ يولۇاستەك قەھرلىك، قاپلاندەك كۈچلۈك، تۇلكىدەك پەملىك ئىكەن. بوۋىسى بىلەن مومىسى قېرىپ كەتكەنلىكتىن بۇ ئائىلىنىڭ پۈتۈن تىرىكچىلىكى چولپاننىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەنىكەن.

ئۇ ئاق بوز ئايغىرىغا مىنىپ، ئوقياسىنى ئېسىپ ئوۋغا ماڭغاندا، بوۋاي بىلەن مومای ئۇنىڭغا ئاق يول تىلەپ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۇزىتىپ قالىدىكەن. چولپان بۇغا ـ مارال، ئاھۇ ـ كېيىكلەرنى ئوۋلاپ قايتىپ كەلگەندە، بۇ مەردانە نەۋرىسىدىن سۆيۈنۈپ كېتىدىكەن.

ئاي ـ كۈنلەر خۇددى تەسۋىرلىگۈ دانىسىدەك بىرلىگۈ كەينىدىن بىرى ئۆتۈشكە باشلاپتۇ.

بۇۋايمۇ قېرىپ قالغانلىقىغا قارىماي، ھەر كۈنى كەچتە ئۇششاق جانۋارلارنى تۈتۈش ئۈچۈن تۈزاق ـ قىلتاق قويىدىكەن، ھەر كۈنى تاڭدىن بۇرۇن تۈزاق ۋە قىلتاق قويغان جايلارغا بېرىپ تەكشۈرىدىكەن. ئامىتى ئوڭدىن كېلىپ قالغان چاغلاردا تۈزاقتا چۈشكەن توشقان، كېيىك، قىلتاقتا ئېلىنغان كەكلىك، قىرغاۋۇل قاتارلىقلارنى ئەكېلىپ مومىينى خۇش قىلىدىكەن. بۇ ئائىلىگىلىك تىرىكچىلىكى ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يامان ئەمەس ئۆتىدىكەن. بۈنداق ياخشى كۈنلەر ئۈزاقتا سوزۇلماپتۇ. بۈگۈنىڭ سەۋەبى مۈنداق ئىكەن: «بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار» دېگەندەك، بۇ ئەتراپتا يەنە بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى بىر سانايدىغان ئاقساقىلى بار ئىكەن. ئۇ قىلىمەن دېگەننى قىلىدىغان، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدىغان زومىگەر ئىكەن. ئۇ كۈنلەردىن بىر كۈنى يېقىنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇۋ ئۇۋلاپ يۈرگىنىدە، يانىڭ ئوقىنى دېگەن نىشانغا قىلچە نۇقسانسىز تەگكۈزىدىغان ئوۋچى قىز چولپان بىلەن ئۇنىڭ يېگىتى قاۋۇلغا ئۇچرىشىپ قاپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن زومىگەرنىڭ ئىچىگە جىن چۈشۈپتۇ ۋە بۇ گۈزەل رەنانى ئوغلىغا چېتىپ تېخىمۇ دەۋران سۈرۈش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن ئۆز كىشىلىرىنى ئۇۋچى بوۋاينىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئەلچىلەر ماقۇللۇقتا ئېرىشەلمەي ئەلەم بىلەن قايتىپ كەپتۇ.

زومىگەر «ياخشىلىق» بىلەن ئارزۇسىغا يېتەلمەي، يامانلىققا يۈزلىنىپتۇ. پۈر-سەت كۈتۈپ يۈرۈپ چولپاننى تۇتقۇن قىلىپ ئۆز قەبىلىسىگە ئەكېلىۋاپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قاۋۇل ئۆز قۇرداشلىرى بىلەن قوشنا قەبىلىگە باستۇرۇپ كېلىپ، تاياق ـ توقماق، ئوقيالار بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ، چولپاننى قۇتۇلدۇرال-ماپتۇ. ئۇزۇكسىز بولغان جەڭگى ـ جېدەللەرنىڭ بىرىدە زومىگەرنىڭ ئوغلىمۇ، چولپاننىڭ ئامرىقى قاۋۇلمۇ جانلىرىدىن جۇدا بوپتۇ. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن زومى-گەر چولپاننىڭ پۇت ـ قوللىرىنى تېخىمۇ مەھكەم باغلاپ، ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالى-دىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ. چولپان ھەرقانچە يېلىنىپ ـ يالۋۇرغان بولسىمۇ، زومى-گەرنىڭ باغرىنى يۇمشىتالماپتۇ. ئۇلار ئۇنى كېچە ـ كۈندۈز نازارەت قىلىدىكەن. چولپان بولسا، بوۋىسى بىلەن مومىسىنى بىر مىنۇتمۇ ئەستىن چىقارماي يادلاپ تۇرىدىكەن. قاۋۇل جېنىدىن جۇدا بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ جاھاندا ياشاشتىن را-

يى قايتىپتۇ. شۇڭا، ئۇ كۆك تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ: «ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم! مېنى يامانلىقنى زۇلمىدىن ساقلىغىن، پاكلىقىمنى پاك پېتى ئۆز جۇپىتۈمگە تاپشۇرغىن. مېنى بىچارە، ئاجىز بوۋام بىلەن مومامنى سۇبھى پەيتىدە كۆرۈش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلمىغىن. چۈنكى، بوۋام ھەر كۈنى تاڭدىن بۇرۇن ئۆزى قۇرغان تۇزاق بىلەن قىلتاقلىرىنى تەكشۈرىدۇ، ئاق كۆڭۈل مومام تاڭدىن بۇرۇن ساڭا سېغىنىدۇ. مەندىن مەرھىمىتىڭنى ئايىمىغىن!» دەپتۇ.

تەڭرى بۇ مەردانە، پاك قىزنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىپتۇ. شۇ ھامان ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرىدىكى تاسما ئارقانلار ئۈزۈلۈپتۇ. پەرىشتىلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆينىڭ تۆڭلۈكىدىن ئۇچۇپ چىقىپتۇ ۋە ئۇنى ھەر كۈنى سۇبھىدە كۆتۈرۈلىدىغان ئەڭ نۇرلۇق يۇلتۇزغا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ گۈزەل نۇرلۇق يۇلتۇز كىشىلەر ئاغزىدا «چولپان يۇلتۇز» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. چولپان تا ھازىرغىچە سۇبھى پەيتىدە ئاپئاق ساقاللىق بوۋىسى بىلەن ئاق كۆڭۈل مومىسىغا تويماستىن قارارمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئەمەت باۋۇدۇن (1912 ــ 1976). ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، پىچان ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئەھمەت ھۈسەيىن (1941). ئەر، ئۇيغۇر، 56 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، پىچان ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1974

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئەسما پەرى

ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ پادىشاھى ھەممە پەرىشتىلەردىن چىرايلىق بولۇپ، يەتتىنچى ئاسماندا تۇرارمىش. تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر شۇ پەرىشتىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققانمىش، يەنى پەرىشتە كۆزىنى ئاچسا، قۇياش چىقىپ پۈتۈن كائىنات يورۇيدىكەن؛ ئۇ ئۇخلىسا، جاھاننى زۇلمەت باسىدىكەن؛ يىغلىسا، يامغۇر ياغىدىكەن؛ كۈلسە، قار ياغىدىكەن؛ ئاغزىنى ئاچسا، بوران

چىقىدىكەن؛ نەپەس ئالسا، شامال چىقىدىكەن؛ قاپىقىنى تۇرسە، ھاۋا بۇزۇلىدىكەن؛ غەزەپلەنسە، يەر تەۋرەيدىكەن؛ قېشىنى ئاتسا، ھەسەن ـ ھۈسەن پەيدا بولىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئەسما پەرى» دەپ ئاتايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن بايىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، كۇچا ناھىيەسى بازار ئىچىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

«ئاسمان پادىشاھى»

ئەسلىدە ئاسماندا ناھايىتىمۇ چوڭ بىر مەخلۇق بولغانىكەن. ئۇنى كىشىلەر «ئاسمان پادىشاھى» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇنىڭ بەدىن قۇرۇلۇشى ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ بولۇپ، بەدىنىدىكى تۈكلەر تاغ باغرىدا ئۆسكەن قارىغايلاردەك ئىكەن، ئاغزى چەكسىز كەتكەن دېگىز يۈزىدەك كەڭ ئىكەن، ئۇنىڭ بەدەن ئېغىرلىقىغا يەر ـ زېمىنىدىكى بارلىق تاغلارنى يىغقاندا ئاران تەڭ كېلەلەيدىكەن. ئومۇمەن، ئۇ قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇپ، پۈتۈن ئىشلار ئۇنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدىكەن. ئەگەر ئۇ بىرەر ئىشقا ئاچچىقلىنىپ قاپقىنى تۇرسە، شۇ زامان ھاۋا بۇزۇلۇپ قار ياغىدىكەن؛ ژاڑقىراپ قويسا، چاقماق چېقىپ يامغۇر ياغىدىكەن؛ خۇشال بولسا، گۈللەر ئېچىلىپ، بۇلبۇللار سايراپ، باھار كېلىدىكەن؛ ئەسنەپ قويسا، مەيىن شامال چىقىدىكەن؛ قاتتىقراق يۆتىلىپ قويسا، بوران چىقىپ پۈتۈن يەر ـ جاھاننى كۆرگۈسىز توپا ـ چاڭ ئاستىدا قالدۇرىدىكەن. شۇڭا، كىشىلەر «ئاسمان پادىشاھى»نى خاپا قىلماسلىق ئۈچۈن ئاسمانغا تاش ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېتىشقا يول قويمايدىكەن. «ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1995

دەريانى توسقان چوڭ تاش[1]

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاسمان ئىلاھى بىلەن يەر ئىلاھى ئوتتۇرىسىدا يەنە جەڭ باشلىنىپتۇ. يىراقتىكى بىر دەريانى يەر ئىلاھى ئاتۇشقا باشلاپ كەلگەندە، ئاسمان ئىلاھى غەزەپلىنىپ، خۇپيانە ھالدا يەر ئىلاھىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. يەر ئىلاھى جان ئۈزۈش ئالدىدا ئوغلىنىڭمۇ دۈشمەن قولىدا ئۆلۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ ئۇنى تاغ بۇركۈتىگە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

ئاسمان ئىلاھى يەر ئىلاھىنىڭ ئوغلى تۇپراق باتۇرنى تاپالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەر ئىلاھى باشلاپ كەلگەن دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىغا بىر يوغان تاشنى توسۇپ قويۇپ، «ئىلاھلار ئەتتى، ئەرلەر ئاچالماس» دەپ، بەش بارمىقىنىڭ ئىزىنى تامغا قىلىپ بېسىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاسمان ئىلاھى ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. يەر ئىلاھىنىڭ ئوغلى تۇپراق باتۇر تا ھازىرغىچە شۇ تاغلاردا ھەسرەت چېكىپ، تاغ بۇركۈتى بولۇپ ياشاۋېتىپتۇ. ئۇ ئاخىر زامان بولغاندا يەنە ئەسلىگە كېلەرمىش، كىشىلەرنى قۇتقۇزۇپ، ئاسمان ئىلاھىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاتۇش تاغلىرىنى يەنە شۇنداق گۈزەللەشتۈرەرمىش.

سەلەي قاسىم (1939 ــ 2004). ئەر، ئۇيغۇر. ئېيتىپ بەرگۈچى : غۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

ئابدۇكېرىم رەھمان (1941 ــ). ئەر، ئۇيغۇر، خاتىرىلىگۈچى : ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن. 1982

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : **ئابدۇكېرىم رەھمان:** «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئەجدىھا تېغى

رىۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن «بارچۇق» دەپ ئاتالغان بۇ زېمىندا نۇرغۇن گۈزەل

① ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاتۇش بىلەن قىرغىزستان چېگرىسىدا بىر دەريا بولۇپ، ئۇنى يوغان بىر تاش توسۇپ تۇرىدىكەن. ئەگەر ئاشۇ تاش بولمىسا ئۇ دەريا ئاتۇش تەرەپكە ئاقار ئىكەن.

ياياقلار بار ئىكەن. ئۇيغۇرلار شۇ ياياقلاردا چارۋىچىلىق قىلىپ، باياشات تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇشتۇمتۇت توپان بالاسى يۈز بېرىپ، پۈتكۈل ياياق بىلەن چېدىر ـ بارگاھلارنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئاھۇ زارى پەلەككە يېتىپتۇ. تەڭرى ئۇلارنىڭ نالە ـ پەريادىدىن تەسىرلىنىپ، سۇغا مۇئەككەل ئەجدىھانى توپان بالاسىنى تىزگىنلەپ، كىشىلەرنى بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇرۇشقا زېمىنغا چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇ مۇئەككىلى ئەجدىھا زېمىنغا چۈشۈپ پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ بىر يىل دەم تارتقانىكەن، توپان بالاسى تۈگەپتۇ. بىراق، ئەجدىھا بەك ھېرىپ كېتىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇستىگە قار ـ يامغۇرلار يېغىپ، بورانلاردا توپا ـ قۇملار قونۇپ، بىر تاغقا ئايلىنىپ قاپتۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئۇ يەرنى «ئەجدىھا تېغى» دەپ ئاتاشقانىكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئەجدىھا قىيامەت قايىم بولغاندا ئۇيقۇدىن ئويغىنارمىش.

ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكى كىشىلەر ئەسلىدىكى «ئەجدىھا تېغى»نى «تۇمشۇق تېغى» دەپ ئاتىشىپتۇ. كېيىنچە تۇمشۇق تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى «بورچى تېغى» دەپ ئاتاپتۇ

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەھەت ئابدۇللا.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، ئوقۇتقۇچى، يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيە 51 ـ تۇمەن 4 ـ لىيەندىن.

خاتىرىلىگۈچى : **سادىر قادىر.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيە 51 ـ تۇمەندىن.
يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيە «خەلق چۆچەكلىرى، قوشاقلىرى، ماقال ـ تەمسىللىرى»، 1992

ئىدىقۇت[1] تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى

1

قەدىمكى زاماندا تۇرپان ناھايىتى باياشات، ئاۋات بىر يۇرت ئىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى بۇغدا تېغىدا بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئەجدىھا ھەرىلى

① ئىدىقۇت تېغى ـــ ھازىرقى يالقۇنتاغ بۇرۇن ئىدىقۇت تېغى دەپ ئاتىلىدىكەن.

ئەتىيازدا بۇغدا تېغىدىن تۇرپانغا چۈشۈپ مال ـ چارۋا، زىرائەتلەرنى ۋەيران قىلىپلا قالماي، بەلكى پۈقرالارنىمۇ يەپ يۇرتقا مىسلىسىز چوڭ ئاپەت بولۇپ قاپتۇ. يۇرتنىڭ خاقانى ئەجدىھانى يوقىتىشقا نۇرغۇنلىغان پالۋانلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەجدىھاغا تەڭ كېلەلمەي ئۆلۈپ تۈگەپ كېتىپتۇ. دەل شۇ كۈنلەردە بۇ يۇرتتىن ئاجايىپ بىر پالۋان چىقىپتۇ. ئۇ خاقاندىن ئەجدىھانى يوقىتىشقا ئاتلىنىشقا ئىجازەت بېرىشنى سوراپتۇ. خاقان ئەگەر پالۋان يېگىت ئەجدىھانى يوقىتىپ كەلسە، قىزىنى بېرىپ ئۆنى ئۆزىگە كۈيۈئوغۇل قىلىۋالماقچى بوپتۇ. ئەمما، يېگىت پەقەت ئۆز ئەل-يۇرتىنى بۇ بالا ـ قازادىن خالاس قىلىشتىن باشقىنى ئويلىمايدىكەن.

قىش ئۆتۈپ، ئەتىياز كېلىپ ئەجدىھانىڭ بۇغدا تېغىدىن چۈشىدىغان ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ. يېگىت مىسران قىلىچىنى ئېلىپ، دۇلدۇل ئېتىغا مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ئېتىنى ئوتلاقتا قويۇۋېتىپ، ئەجدىھانىڭ يولىنى توسۇپ، بىر قېيا تاشنىڭ كەينىگە مۆكۈپ يېتىپتۇ. بىر چاغدا يېگىت قارىسا، ئەجدىھا كېلىۋاتقۇدەك. ئۇ مىسران قىلىچىنى قولىغا ئېلىپ ئەجدىھانىڭ يولىنى توراپتۇ. ئەجدىھا ئاغزىدىن ئوت چاچرىتىپ، پالۋان يېگىتكە ھۇجۇم قىپتۇ. پالۋان يېگىت مىسران قىلىچىنى كۆتۈرۈپ قەھر ـ غەزەپ بىلەن ئەجدىھاغا ئېتىلىپتۇ. ئۇ ئىككىسىنىڭ ئېلىشىشىدىن يەر ـ زېمىن تىترەپ لەرزىگە كەپتۇ. ئۇلار ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئەجدىھا پالۋان يېگىتنى دەم تارتىپ سۈمۈرۈشكە باشلاپتۇ. پالۋان يېگىت قىلىچىنى توغرا تۇتۇپ ئەجدىھاغا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ. بۇ چاغدا پالۋان يېگىتنىڭ مىسران قىلىچى ئەجدىھانى ئوتتۇرىدىن تىلىپ تاشلاپتۇ. ئەجدىھا ئۆلگىنىگە تەن بەرمەي تولغانغانكەن، يېگىت ئۇنىڭ قۇيرۇقىدىن چىقىپ يەرگە چۈشۈپتۇ ـ دە، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئەجدىھانى چېپىشقا باشلاپتۇ. پالۋان يېگىت توققۇز قېتىم قىلىچ ئۇرغاندا ئەجدىھا ئون پارچە بولۇپ جېنى چىقىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئەجدىھا ئاخىرى تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئىدىقۇت تېغى ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانمىش. ئىدىقۇت تېغىدىكى توققۇز ئېغىز جىلغا ئەجدىھانى چاپقاندا ھاسىل بولغان ئاراشلار ئىكەن. بۇ تاغ كېيىنچە «يالقۇنتاغ» دەپ ئاتالىدىغان بوپتۇ.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.
«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

2

ھېيتىشلارغا قاتناشقاندا، زامانلارنىڭ زامانىسىدا ئىدىقۇت تېغىنىڭ ئۇرنى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر گۈزەل باغ ئىكەن. بۇ باغدا دۇنيادىكى ھەر خىل گىياھلارنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىكەن، يىلنىڭ ھەممە پەسلىدە بۇ باغ گۈللەپ ـ ياشناپ تۇرىدىكەن. بۇ باغنى ئالىپ ئاتلىق مەشھۇر باتۇر يىگىت شاھنىڭ گۈزەل قىزىنىڭ ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىنا قىلغانىكەن.

ئالىپ بىلەن مەلىكە بىر ـ بىرىگە بەكمۇ كۆيۈمچان ئىكەن، بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىشقا كۆڭلى ئۇنىمايدىكەن، ئۇلار بۇ باغدا دائىم بىللە ئويناپ تاماشا قىلىدىكەن. بۇ مەملىكەتنىڭ شاھى ئادىل، خەلقى ئەمگەكچان، تۇرمۇشى قوۋناق ئىكەن. قەھرىمان ئالىپ شاھ لەشكەرلىرىگە سەركەردە ئىكەن. ئالىپ بىلەن مەلىكىنىڭ سۆيگۈسىدىن خەۋەر تاپقان شاھ پۇتۇن ئەلنى توي ـ تاماشىغا ئېيتىپ، قىرىق بىر كۈن توي قىلىپ بۇ ئىككى ياشنىڭ بەختنى چاتماق بوپتۇ.

توي باشلىنىپ ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە ياقا ئەلدىن بۇ مەملىكەتنى بەسۋۇلش غەربىدە ياۋ لەشكەرلىرى كەلگەنلىكى مەلۇم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي توختاپ، پۇتۇن ئەل دۇشمەنگە قارشى ئاتلىنىپتۇ. مەلىكىمۇ سۆيگەن ۋاپادارى ئالىپقا مىسران قىلىچ تەقدىم قىپتۇ ۋە ئۇنى جەڭ مەيدانىغا ئۇزىتىپتۇ. ئارىدىن ئۇچ ـ تۆت ئاي ئۆتكەندە ئالىپ ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنىڭ جەڭدە مەردلەرچە قۇربان بولغانلىقى ئاڭلىنىپتۇ. ياۋۇز دۇشمەن دەبدەبە بىلەن بۇ جايغا باستۇرۇپ كەپتۇ. بۇ ياۋۇزلۇقنى كۆرگەن مەلىكە دۇشمەنگە چەكسىز غەزەپ ـ نەپرەت، ئۆز ئېلى ۋە سۆيگىنىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى بىلەن گۈزەل باغقا كەپتۇ ـ دە، ئانا تۇپراقنى باغاشلاپ يېتىپ ئۇنىڭدىن مەدەت تىلەپتۇ. شۇ ھامان بۇ چەكسىز باغنىڭ ئورنىدا يالقۇنلىنىپ كۆيۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تاغ بارلىققا كەپتۇ. تاغدىن كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلۇق ئوتلار دۇشمەنلەرنى كۆيدۇرۇپ كۈل قىپتۇ. كىشىلەر قايتىدىن بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشىپتۇ. خانىش قىزىنىڭ خاتىرە ئورنىدا قالدۇرغان ئۇنچە ـ مارجانلىرىنى بۇ دىيارغا چاچقانىكەن، ئۇنىڭدىن بۇ ۋادىدىكى ئۇزۇمزارلىق باغلار بارلىققا كەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇزۇملەر ئۇنچە ـ مەرۋايىتقا، قىزىل سايۋا بولسا قىزىل ياقۇتقا ئوخشايدىكەن. تاغنىڭ تاڭ شەپىقىدەك نۇرلۇق بولۇشى قىزنىڭ ئەل ـ يۇرتى ۋە سۆيگىنىگە بولغان مېھر ـ مۇھەببىتى، بۇيلۇقتىكى تامچە بۇلاق گۈزەل مەلىكىنىڭ خۇشاللىق كۆز يېشى ئىدى.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ھۇشۇر ھازىم. ئەر، ئۇيغۇر، پىچان ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئەھمەت ھۇسەيىن (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، پىچان ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1978

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

تاغدىن نېمە ئۈچۈن ئەكس سادا چىقىدۇ

بۇرۇنقى زاماندا بىر جاڭگالدا بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ياشايدىكەن. كۈنلەردىن كۈن ئۆتۈپ ئۇلار بىر ئوغۇل، بىر قىز پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بۇ بالىلار بويىغا يېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ دادىسى بىلەن ئانىسى مەسلىھەتلىشىپ، بۇلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويماقچى بولۇشۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئوغلىنى تاغقا چىقىپ ئوۋ ئوۋلاشقا ئەۋەتىپتۇ. قىزىنى ئۆيدە قالدۇرۇپ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى بازارغا كېتىپتۇ. ئۇلار بازاردىن تويلۇق ئاپتۇ. قىز ئۆگزىدە قوناق يېيىپ ئولتۇرسا، ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى دەرەخقە بىر قاغا كېلىپ قونۇپتۇ ۋە: «ئەي قىزچاق، قونىقىڭدىن بىر تال بەرسەڭ، مەن ساڭا مۇھىم بىر خەۋەر ئېيتىپ بېرىمەن» دەپتۇ. قىز دەرھال بىر چاڭگال قوناق بېرىپتۇ. قاغا قوناقنى يەپ بولۇپ: «قىزچاق، سېنى ئاكاڭغا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن داداڭ بىلەن ئاپاڭ بازارغا تويلۇق ئالغىلى كەتتى» دەپتۇ.

قىز بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىسا، دادىسى بىلەن ئاپىسى خېلى كۆپ نەرسىلەرنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتقانىكەن. قىز شۇنى كۆرۈپلا بەدەر قېچىپتۇ، قېچىپتۇ، قېچىپتۇ... ئۇسساپ ھېرىپتۇ. شۇنداق قارىسا، دادىسى بىلەن ئاپىسى ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقانىكەن. قىزنىڭ ماڭغۇچىلىكى قالمىغاچقا، يىغلاپ تۇرۇپ تاشقا يېلىنىپ، مۇنداق مۇناجات قىپتۇ:

يېرىلغىن تاش يېرىلغىن،
كىرىۋالاي قوينۇڭغا.
كەلگەنلەر تاپالمىسۇن،
ياشاي سېنىڭ قوينۇڭدا.

قىزنىڭ نالىسى تاشنى ئېرىتىپتۇ، تاش يېرىلىپتۇ، قىز كىرىپ كېتىپتۇ. قىزنىڭ دادىسى بىلەن ئاپىسى كېلىپ يىغلاپتۇ، نالە قىپتۇ، لېكىن تاش يېرىلماپتۇ. ئۇلار نېمە دەپ چاقىرسا، قىزمۇ شۇنى دەپ دوراپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار قىزىنى بىر نەچچە كۈن كۈتۈپتۇ، لېكىن قىز يەنىلا چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى قارغاپ: «ئۆمۈر بويى تاغنىڭ ئارىسىدا دورامچىلىق قىلىپ ئۆتكەيسەن» دەپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قىز تاغ ئارىسىدا قاپتۇ. ھازىرمۇ كىم تاغ ئارىسىدا توۋلىسا، ئەنە شۇ قىز ئۇنى دوراپ توۋلارمىش. تاغدىن چىقىدىغان ئەكس سادا ئەنە شۇ قىزنىڭ ئاۋازى ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن بايىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، كۈچا ناھىيەسى بازار ئىچىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ

1

بۇرۇن ياشىغان بۇ زېمىن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ بىرى ئىمىش. ئىلاھ زېمىننى كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا ئىككى ئۆكۈز يارىتقانمىش. ھەر ئىككىلا ئۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى ناھايىتى يوغان ۋە كۈچلۈك ئىكەن. ئۆكۈزلەرنىڭ بىرسى زېمىننى كۈندۈزى كۆتۈرسە، بىرسى كېچىدە كۆتۈرىدىكەن. يەر تەۋرىگەن چاغلار ئۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى تېلىپ، پۈتلىرىنى مىدىرلىتىۋاتقان چاغلار ئىكەن؛ بوران چىقىۋاتقان چاغلار ئۆكۈزلەرنىڭ پۇشۇلداپ چوڭ تىنىشى ئىكەن؛ يامغۇر يېغىۋاتقان چاغلار ئۆكۈزنىڭ كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇۋاتقان چاغلار ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى

قايراق كەنتىدىن.
مەرەجىخان ھاپىز. ئايال، ئۇيغۇر، 54 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949 ـ). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئا-تۇش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

2

ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان زېمىن چەكسىز ۋە تۈپتۈز كەتكەن بىر يەر بولۇپ، ئۇنى غايەت چوڭ، سۇرلۇك، كۇچىتۇڭگۇر قارا ئۆكۈز ئۇزۇن ۋە تۇم ئىككى مۈڭگۈزى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرارمىش. ئۆكۈز ھېرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بىر مەزگىل ئوڭ مۈڭگۈزىدە كۆتۈرسە، بىر مەزگىل سول مۆڭگۈزىدە كۆتۈرىدىكەن. ئۆكۈز يەرنى كۆتۈرۈۋېتىپ بىر مۈڭگۈزىدىن يەنە بىر مۈڭگۈزىگە ئالماشتۇرغان چاغدا، يەڭگىلەك ھەرىكەتلەنگەندە يەر ئاستىراق تەۋرەيدىكەن، قوپالراق ھەرىكەتلەنگەندە قاتتىقراق تەۋرەيدىكەن. يەرنىڭ تۈز تۇرۇشى ۋە يەر تەۋرەش مانا مۇشۇ خاسىيەتلىك ئۆكۈزنىڭ ئىلكىدىكى ئىش ئىكەن. شۇڭا، بۇ ئۆكۈزنىڭ جورىلىرى ھېسابلانغان يەر يۈزىدىكى كالىلارنى ئۈسسۈز قالدۇرۇشقا، ئاچ قالدۇرۇشقا، بىھۇدە ئۇرۇپ، تېپىشكە، ئازابلاشقا، تىرىك چېغىدا ھەرقانداق بىر يېرىنى كېسۋېتىشكە بولمايدىكەن، بۇنداق قىلسا يامان بولارمىش.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : ئۇسمان قاسىم (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇ-قىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : غەيرەتجان ئۇسمان (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشە-ھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1975

توتېم - ئەجدادلار ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

توتېم ھايۋانلار ھەققىدە

كۆك يالىلىق بۆرە

1

ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دۇشمەنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، يەر - سۇيىدىن ئايرىلىپ، مال - چارۋىسىنى ئېلىپ، يىراق - يىراقلارغا سەرسان بولۇپ سەپەر قىپتۇ.

ئۇلار تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان، سۇيى ئەلۋەك بىر جايغا كەلگەندە پاناھلىنىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ قىش پەسلى يېتىپ كەپتۇ. توختىماي قار يېغىپ ئوت - چۆپلەر قار ئاستىدا قاپتۇ، مال - چارۋىلار ئاچلىقتىن قىرىلىشقا باشلاپتۇ، ئوزۇق - تۇلۇك تۈگەپ خەلقلەر زارلىنىشقا باشلاپتۇ. شۇرغان ئۇچۇرۇپ كەلگەن قار دۆۋىلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ ھېچنەرسىنى ئىلغا قىلغىلى بولمايدىغان بوپتۇ. ئاقساقاللار كېڭىشىپ بۇ يەردىن تېز يۆتكىلىپ كېتىشنى قارار قىلىشقان بولسىمۇ ھېچكىم يول تاپالماپتۇ. كۆپ قېتىم ئەۋەتكەن يول ئاچارلار ئىز - دېرەكسىز يوقلىپتۇ. ئاردىن ئالته ئاي ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ ماكاننىڭ نامىنى «ئالتاي» دەپ ئاتاپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە يول ئاچارلار بىر كۆك يالىلىق بۆرىنىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ مېڭىپتۇ. بۆرە تۈيۇقسىز بىر تاغ ئۆڭكۈرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ يوقىلىپتۇ. يول ئاچارلار بۆرىنىڭ ئارقىسىدىن قاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىگە كىرىپتۇ. ئۇلار ئۇزۇن ماڭغاندىن

كېيىن ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بىر يورۇق كۆرۈنۈپتۇ. بۇرە ئاشۇ يورۇق تۆشۈكتىن چىقىپ كېتىپتۇ. يول ئاچارلارمۇ ئەگىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قارىغۇدەك بولسا، كۆز ئالدىدا ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ئۇچار ـ قۇشلار سايرىشىپ، بۇغا ـ مارالىلار سەكرىشىپ يۈرگەن گۈزەل مەنزىرە پەيدا بوپتۇ. يول ئاچارلار قايتىپ كېلىپ كۆك ياللىق بۆرىنىڭ كارامىتىنى يۈرت ئاقساقاللىرىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ ۋە پۈتۈن ئەلنى، مال ـ چارۋىلىرىنى باشلاپ، هېلىقى ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىن ئۆتۈپ، چوڭ هالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خانى ئاشنا تەتىلادىن بارگاه ياستىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كۆك شايىغا زەردىن بۆرە بېشى كەشتىلەپ ئىشلەنگەن بايراقنى ئېسىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار كۆك ياللىق بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ قاداشنى ئادەت قىلغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : باقى تۇردى. ئەر، ئۇيغۇر، 83 ياش، تولۇق ئوتـ
تۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : ئا. باقى. ئەر، ئۇيغۇر، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 3.1980

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»،
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

2

ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەنىدىن مەغلۇب بولۇپ بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ، ماڭىدىغان يول تاپالماي هالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەهۋالدا قالغاندا ئۇلار ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. خەۋپته قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىڭ تۆۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ناهايىتى چوڭ بىر غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلار بۆرە كىرىپ كەتكەن غارغا كىرىپ مېڭىپتۇ. قاپقاراڭغۇ غار ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن غارنىڭ ئۇ بېشىدا بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە غارنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۇنۇپ تۇرغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان جەننەتتەك بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ، هالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغانكەن، شۇڭا ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ئىلاه هېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بوپتۇ.

ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»
ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى گەپ-سانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

قاڭقىللار (ئېگىز ھارۇنلىقلار)نىڭ كېلىپچىقىشى

ئېگىز ھارۇنلىقلار قەدىمكى قىزىل تۇراڭلارنىڭ نەسلىدىن ئىكەن... ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خوتۇنى ئىككى قىز تۇغقان بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. بۇ ئەلدىكى كىشىلەر ئۇ قىزلارنى پەرىلەر دەپىشىدىكەن. ھۇن تەڭرىقۇتى: «قىزلىرىم پەقەت تەڭرى بىلەن جورىلىشىشقا مۇناسىپتۇر» دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىقۇت ھۇنلار ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن يەرگە ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ، قىزلارنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ، «قىزلارنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ ئېلىپ كېتىشىنى ئۆتۈنىمەن» دەپتۇ. ئاردىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى كۆرۈپ كەلمەكچى بولغاندا، تەڭرىقۇت: «بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندە بىر قېرى بۆرە پەيدا بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز قورغاننى ياقىلاپ ھۇۋلايدىغان بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى قېزىپ بىر ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ، بۆرە زادى كەتمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: «دادام مېنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا تەڭرى بىلەن جورا بولۇشۇمنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاھىي مەخلۇق ياكى پەرىشتىنىڭ ئۆزى» دەپتۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جورا بولماقچى بوپتۇ. سىڭلىسىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان ئاچىسى قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ: «بۇ ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭغا جورا بولىمەن دەيىش ئاتا ـ ئانىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت!» دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جورا بوپتۇ. بۇلاردىن توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارمۇ بالىلىق بولۇپ كۆپىيىپتۇ.

ۋېي شۇ: «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. ئېگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1974
غەيرەتجان ئوسمان تەرجىمىسى.

ئاشنا ئۇرۇقنىڭ كېلىپچىقىشى

تۈركىلەرنىڭ ئەجدادى ئاشنا ئىسىملىك ئۇرۇق ئىكەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىۋېتىلگەن.

بىر ئوغۇل بالىنى ياۋ لەشكىرى كىچىك كۆرۈپ ئۆلتۈرگۈسى كەلمەي پۈتلىرىنى كېسىۋېتىپ سازلىققا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇنى بىر چىشى بۆرە گۆش بىلەن تەمىنلەپتۇ. بالا چوڭ بولۇپ بۆرە بىلەن جۈپلىشىپتۇ، بۆرە ئۇ بالىدىن هامىلدار بوپتۇ. بالىنىڭ ئۇ يەردە ئامان تۇرۇۋاتقانلىقىنى غالىب ئەلنىڭ خانى ئاڭلاپ ئوغۇل بالىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپتۇ. كەلگۈچىلەر ياندا بىر بۆرىنىڭ قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئويلىغانىكەن، بۆرە ئىدىقۇت ئېلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ بېرىپتۇ. تاغ ئارىسىدىكى جىرانىڭ ئىچى يېپىشىل ئوتلاق ئىكەن. ئۇ شۇ يەردە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار چوڭ بولۇپ، سىرتقى قەبىلىلەر بىلەن توي قىپتۇ. ئۇلارنىڭ هەر بىرىنىڭ ئىسمى بار بولۇپ، ئاشنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ نەچچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. نەچچە ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار جىرادىن چىقىپ، جۇرجانلارغا تەۋە بوپتۇ ۋە ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ماكانلىشىپتۇ. ئۇلار بۇ يەردە جۇرجانلار ئۇچۇن تۆمۇرچىلىك قىپتۇ. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى تۈركە[1] شەكىللىك بولغاچقا، ئۇلار «تۈركە» دەپ ئاتىلىپتۇ. «تۈركە» دېگەن سۆز كېيىنچە «تۈرك» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

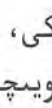
لىڭخۇ دېغىن: «جۇ سۇلالىسى تارىخى. تۈرك-لەر تەزكىرىسى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1974
غەيرەتجان ئوسمان تەرجىمىسى.

① تۈركە ــ قالپاق.

توتېم قۇشلار ھەققىدە

يىلان بىلەن قارلىغاچ رىۋايىتى

1

رىۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇرلەركى، نوھ (يىغلاڭغۇ) ئەلەيھىسسالام ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئىگىمىزنىڭ يارلىقى بويىچە، كۆپپارلارنى شەرىئەت يولىنى تۇتۇپ، ئىمان ئېيتىشقا ئالتە يۈز يىل چاقىرىپتۇ. كۆپپارلار بولسا يەنىلا ئىمان ئېيتماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نوھ ئەلەيھىسسالام ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئىگىمىز ئاللا تائالاغا زار - زار يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئەي ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئىگەم، سەن ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇچى ھەم كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇرسەن. مەن كۆپپارلارنى ئىمان ئېيتىشقا ئالتە يۈز يىل چاقىردىم، بىراق ئۇلار ئىمان ئېيتمىدى. مەن بۇنىڭدىن ئۆزۈمنىڭ تولىمۇ ئاجىزلىقىنى ھېس قىلدىم. ئەمدى مېنىڭ ئىلتىماسىم شۇكى، سەن ئۆزۈڭنىڭ ئۇلۇغ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، ئۇلارغا بىر بالا - قازا ئەۋەتكەيسەن، — دەپ قولىنى كۆككە كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئىلتىجا قىپتۇ. ئاللا تائالا نوھ ئەلەيھىسسالامغا:

— ئۇنداق بولسا، سەن دۇنيادىكى بارلىق جان - جانىۋارلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇلاردىن بىر جۈپتىن سالسا پاتقۇدەك ناھايىتى يوغان بىر كېمە ياسىغىن. بۇ كېمىنى ياساشقا دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چىنار دەرىخىنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ياغچىنى ئىشلەت، — دەپ يارلىق قىپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام:

— ئەي ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ ئىگەم، بۇ دەريانىڭ تېرەنلىكى بىر قانچە مىڭ گەز تۇرسا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ چىنار دەرىخى بەكمۇ يوغان تۇرسا، مەن ئۇنى قانداق قىلىپ دەريادىن ئېلىپ چىقالايمەن؟ — دەپ ئالەمنى تىترەتكۈدەك زار - زار يىغلاپتۇ. ئاللا تائالا:

— ئەي نوھ، نېمىشقا بۇنداق يىغلايسەن، يىغلىما، بۇ ئىشنى قىلماق ناھايىتى ئاسان. سەن ئاشئىملىق (ئاشقا تويماس)نىڭ يېنىغا ئوچ ئارپا نېنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قارنىنى تويغۇزساڭ ئىشىڭ ھەل بولىدۇ، — دەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام:

— ئەي ئۇلۇغ پەرۋەردىگارىم، ئاشئىملىققا ھەممە يۇرت كىشىلىرى ئاش ئېتىپ،

نان يېقىپ بەرسىمۇ تويمايدىغان تۇرسا، ئۇ ئۇچ ئارپا نېنىغا تويۇشى مۇمكىنمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ سەن ئۇنى قىچقىرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ، «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم»نى ئۇچ قېتىم دېگۈزۈپ، ئاندىن نان يېگۈزسەڭ تويىدۇ، ــ دەپتۇ ئاللا تائالا.

ئاشئىملىق ئاجايىپ يوغان ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ بېشى كۆكتىكى بۇلۇتلارغا تاقىشىپ تۇرىدىكەن، تېرەنلىكى بىر قانچە مىڭ گەز كېلىدىغان دەريا ـ دېڭىزلار ئاران ئۇنىڭ تىزىغىلا كېلىدىكەن. ئۇ دەريا ـ دېڭىزلاردىكى لەھەڭ بېلىقلارنى تۇتۇپ، ئۇنى كۇنگە قاقلاپ، كاۋاپ قىلىپ يەپ كۇن كەچۇرىدىكەن. ئادەملەر تېرەن، كەڭ، ئۆتكىلى بولمايدىغان دەريالاردىن ئۆتمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن ئاشئىملىققا پۇتۇن ئەل ـ يۇرت ئاش ـ نان تەييارلاپ، دەرياغا تۆكۈپ بېرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېمەكلىكلەرنى يەپ بولغاندىن كېيىن، گەرچە قارنى تويمىسىمۇ دەريانىڭ بىر قىرغىقىغا چىقىپ، ئىككى پۇتنى دەريانىڭ يەنە بىر قىرغىقىغا قويۇپ ئولتۇرىدىكەن. ئادەملەر خۇددى چوڭ يولدا ماڭغاندەك مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتنى يول قىلىپ بىمالال ئۆتۇۋالىدىكەن.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئاللا تائالانىڭ دېگىنى بويىچە قىلىپ، ئاجايىپ يوغان بىر كېمىنى تەييار قىپتۇ. كېمىنىڭ يوغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر كىشىلەر ئارىسىغا تارقىلىپ كېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كۇپپارلار ھەر تەرەپتىن كېلىپ كېمىنى كۆرۈپتۇ ۋە نوھ ئەلەيھىسسالامنى ئانىي تاپماقچى بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلىپ، كېمىنى گەندىگە تولدۇرۇۋېتىپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام بۇنى كۆرۈپ، ئاللاغا يىغلاپ تۇرۇپ:

ــ ئەي ئۇلۇغ ئىگەم، مەن سېنىڭ يارلىقىڭ بويىچە ياساتقان كېمىنى كۇپپارلار رەسۋايى ئەزىم قىلىۋېتىپتۇ. مەن ئەمدى قانداق قىلىمەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئەي نوھ، سەن بۇنچە غەم قىلىپ كەتمە، ۋاقتى كەلگەندە كۇپپارلار ئۆزى ئادالاپ بېرىدۇ، ــ دەپتۇ ئاللا تائالا.

شۇنىڭدىن بىر قانچە كۇنلەر ئۆتۈپلا كۇپپارلار ئارىسىغا ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، پۇتۇن ئەتراپنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلاپ كېتىپتۇ. شۇ كۇنلەردە ياراتقان ئۇلۇغ ئاللا تائالا كۆڭلىگە سالغان چېغى، كۇپپارلاردىن بىرى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە بېرىپ قۇرۇپ قالغان گەندىدىن يېگەنىكەن، ئۇنىڭ كېسىلى سەللىمازا ساقىيىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىش خۇش خەۋەر بولۇپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە پۇتۇن ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كۇپپارلارنىڭ ھەممىسى، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى

تامان ماڭالايدىغانلار مېڭىپ، ماڭالمايدىغانلار ئۆملەپ كېلىپ، گەندىلەرنى تالىشىپ يېشىشكە باشلاپتۇ. ئارقىسىدا قالغانلىرى كېمىدىكى گەندىلەرنى قىرىپ، ئۇلارنىڭمۇ ئارقىسىدا قالغانلىرى كېمىنى يۇيۇپ، سۈيىنى ئىچىشكە باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى پاك ـ پاكىز بولۇپ كېتىپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئاللا تائالانىڭ يارلىقى بويىچە، دۇنيادىكى بارلىق جانلىقلاردىن بىر جۈپتىن كېمىسىگە ساپتۇ ۋە ئۆز ئوغلى مەردۇدقا كېمىگە چىقىۋېلىشنى ئېيتىپتۇ. بىراق، ئۇ بىر ئېگىز تاغنىڭ بېشىغا چىقىۋېلىپ ئۇنماپتۇ. شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي توپان بالاسى باشلىنىپ، پۈتۈن يەر ـ زېمىن بۇلاققا ئايلىنىپ، ھەممە يەردىن سۇ بۇلدۇقلاپ چىقىشقا، ئاسماندىن بولسا يامغۇر چېلەكتىن سۇ قۇيغاندەك شارىلداپ يېغىشقا باشلاپتۇ. پۈتۈن دۇنيا دېگىزغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلۇغ ئاللاتائالا سۇغا:

ــ چايقال! ــ دېگەنىكەن، پۈتۈن ئالەمدىكى سۇلار چايقىلىپ، ئاجايىپ يوغان، دەھشەتلىك دولقۇنلار ھاسىل بولۇپ، مەردۇدنىڭ ئەينەك شېشىلىك ئۆيى ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا سوقۇلۇپ، كۆكۈم ـ تالقان بولۇپ، ئۆزى ھالاك بوپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام بولسا، ھېچنېمە بولماي، ئۆزىنىڭ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېمىدىكى چوشقىدىن بىرى بىر چۈشكۈرۈش بىلەن تەڭ ئۇنىڭ بۇرنىدىن بىر چاشقان ئېتىلىپ چىقىپ، كېمىنىڭ ئۇ يېرـ بۇ يېرىنى غاجىلاپ يۇرۇپ، كېمىنى تېشىپ قويۇپتۇ. كېمىگە سۇ كىرىشكە باشلاپتۇ. كېمىچىلەر ھەر خىل چارە ـ ئامالىلارنى قىلىپ باققان بولسىمۇ سۇنى زادىلا توختىتالماپتۇ. ئاخىرى نوھ ئەلەيھىسسالام:

ــ سۇنى كىم توختاتسا، مەن شۇنىڭغا خالىغىنىنى قىلىپ بېرىمەن، ــ دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان يىلان تۆشۈكنىڭ ئۇدۇلىغا بېرىپ، چەمبەردەك تۇگۇلۇپ يېتىپ سۇنى توختىتىپتۇ. كېمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىنىڭ ئاياغلاشقان ـ ئاياغلاشمىغانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن كەپتەرنى ئەۋەتىپتۇ. كەپتەر ئۇچۇپ كېتىپ بىرقانچە كۈندىن كېيىن زەيتۇن دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقىنى چىشلەپ قايتىپ كەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلىپ، كېمىنى قىرغاققا ھەيدەپ ئاپىرىپ ئاللا تېغىنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ. شۇ چاغدا يىلان نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ ماڭا بېرىدىغان نەرسىنى بەر، ــ دەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام:

ــ ساڭا نېمە لازىم، ماڭا ئېيتقىن، ــ دەپتۇ. يىلان:

ــ دۇنيادا نېمىنىڭ قېنى تاتلىق بولسا، شۇنىڭ قېنىنى شوراپ ھايات كەچۈرىمەن، ــ دەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام پاشىغا:

— دۇنيادىكى جانلىقلار ئىچىدە نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن، سەن شۇنى بىلىپ كەل، — دەپ بۇيرۇپتۇ. پاشا دۇنيادىكى ھەممە جانلىقلارنى چېقىپ، قېنىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرسە، ھەممىدىن ئادەمنىڭ قېنى تاتلىق تۇرغۇدەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇل نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا قاراپ ئۇچۇپتۇ. پاشىنىڭ ھەممە ھەركەتلىرىنى كەينىدىن تۇيدۇرماي بېرىپ كۆزىتىپ بىلىۋالغان قارلىغاچ پاشا ئۆتىدىغان يول ئۇستىدە بىر دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇپ پاشىنى ساقلاپ تۇرۇپتۇ. پاشا يېتىپ كېلىشىگە قارلىغاچ ھېچنېمىنى بىلمىگەن بولۇپ سوراپتۇ:

— پاشا ئاداش، نەگە بېرىپ كەلدىڭ؟

— بۇيرۇق بويىچە نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلدىم.

— ھە، نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن؟

— ئادەمنىڭ قېنى ھەممىدىن تاتلىق ئىكەن.

— يالغان، ئىشەنمەيمەن.

— ئىشەنمىسەڭ مېنىڭ تىلىمنى يالاپ باققىن، — دەپ پاشا تىلىنى چىقىرىپتۇ. قارلىغاچ «چوك»كىدە قىلىپ پاشىنىڭ تىلىنى چوقۇپ ئۇزۇۋاپتۇ.

پاشا غىڭشىدىغىنىچە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام پاشىدىن نېمىنىڭ قېنى تاتلىقلىقىنى سوراپتۇ. بىراق، پاشىنىڭ تىلى بولمىغاچقا «غىڭ ـ غىڭ» قىلىپلا تۇرۇپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە باشقىلار ھېچنەرسىنى ئۇقالماپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام قايتا ـ قايتا:

— نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن؟ — دەپ سوراۋەرگەندىن كېيىن، بىر چەتتە قاراپ تۇرغان قارلىغاچ:

— ھەممىدىن پاقىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن، دەيدۇ، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىلان پاشقا قارلىغاچنىڭ زىيانكەشلىك قىلغانلىقىنى بىلىپ، قارلىغاچقا قاراپ غەزەپ بىلەن بىر ئېتىلغانكەن، قارلىغاچ ئۇچۇپتۇ، يىلان قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تېشىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقى ئاچا بولۇپ قالغانكەن ۋە شۇندىن تارتىپ ھازىرغىچە قارلىغاچ بىلەن يىلان ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمايدىكەن. پاشا شۇندىن باشلاپ ئادەمنىڭ قېنىنىڭ تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، ئادەمنىڭ قۇلىقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، غىجىكىنى چېلىپ، ناخشىسىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ قېنىنى شورايدىكەن. يىلانمۇ ئادەمنىڭ قېنىنىڭ تاتلىقلىقىنى بىلىۋالغاچقا، كۆڭلىدە «خەپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە سېنى بىر چېقىۋالمىسام» دەيدىكەن. بىراق، قاراڭغۇمۇ چۈشىدىكەن بېشى ئاغرىپ كېتىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئادەمنى چاقالمايدىكەن. كۈندۈزى بېشى ساقايغاندا كىشىلەرگە

كۆرۈنەلمەيدىكەن. چۈنكى، «كۈندۈزى ماڭغان يىلاننىڭ ئۆمرى قىسقا» دېگەندەك، كىشىلەر ئۇنى كۆرسىلا ئۆلتۈرىدىكەن. شۇڭا، كۈندۈزى يىلان كىشىلەرگە كۆرۈنۈشتىن قورقىدىكەن ھەم پاقىنى يەپ كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

يىلان قارلىغاچنىڭ بالىسىنى يېيىش ئارقىلىق ئۆچىنى ئالماقچى بولىدىكەن. بۇ چاغدا قارلىغاچ قارا بوۋۇن (ھەرە)نى باشلاپ كېلىدىكەن، قارا بوۋۇن يىلاننى چېقىپ ئۆلتۈرىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ يىلان يىللىق ئادەم بار ئۆيلەردە قارلىغاچ ئۇۋلىمايدىغان بولغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئىسھاق يەھيا. ئەر، ئۇيغۇر، 64 ياش، مەلۇماتلىق، دېھقان، قومۇل شەھەر ئىچى يېزىسى ئايلىق بوزۇرگاھ مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : يۈسۈپ ئىسھاق (1962). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1993

2

دۇنيانى توپان بالاسى بېسىشتىن ئىلگىرى خۇدا نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ، دۇنيادا بارلىكى جان ـ جانىۋارلاردىن بىر جۈپتىن ئېلىپ تەيىارلىنىشقا بۇيرۇپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام ياغاچتىن چوڭ بىر كېمە ياساپ، دۇنيادىكى بارلىق جان ـ جانىۋارلاردىن بىر جۈپتىن ئاپتۇ. شۇ چاغدا توپان بالاسى يۇز بېرىپ جاھاننى سۇ بېسىپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام كېمە بىلەن سەپەردە يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كېمىدىكى چاشقان كېمىنى غاجاپ بىر تۆشۈك ئېچىپ قويۇپتۇ. سۇ تۆشۈكتىن كىرىپ كېمە غەرق بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن يىلان دەرھال يۆگىلىپ چەمبەر بولۇپ ھېلىقى تۆشۈكنى ئېتىۋاپتۇ، بۇنىڭ بىلەن كېمە ۋە كېمىدىكى بارلىق جانىۋارلار قۇتۇلۇپ قاپتۇ. توپان بالاسىدىن كېيىن نوھ ئەلەيھىسسالام يىلاننىڭ قىلغان بۇ ياخشىلىقىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن يىلانغا:

ــ ھەي يىلان، دۇنيادىكى جان ـ جانىۋارلارنى نەسلى قۇرۇپ كېتىش خەۋپىدىن ساقلاپ قالدىڭ. تەلىپىڭنى ئېيتقىن، ساڭا نېمە لازىم؟ ــ دەپ سوراپتۇ. يىلان:

ــ ھەي نىجاتكارىم، دۇنيادا قايسى مەخلۇقنىڭ قېنى تاتلىق بولسا، شۇنىڭ قېنىنى ئىچىپ ئۆتۈشۈمگە ئىجازەت بەرگىن، ــ دەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام يىلاننىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپتۇ. يىلان دۇنيادىكى ھەممە مەخلۇقنىڭ قېنىنى تېتىپ بېقىشنى

لايىق كۆرۈپ، بۇ ئىشقا پاشىنى ئەۋەتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پاشا يىلانغا ۋاكالىتەن جاھاننى ئايلىنىپ بارلىق مەخلۇقلارنىڭ قېنىنى تېتىپ، يىلانغا خەۋەر بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتسا، يولدا قارلىغاچقا ئۇچراپ قاپتۇ. قارلىغاچ پاشىنىڭ ناھايىتى ئالدىراش كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ:

ــ ھەي پاشا بۇرادەر، نېمىگە شۇنچە ئالدىراش كېتىپ بارىسەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. پاشا:

ــ نېمىگە ئالدىرايتتىم، يىلان دۇنيادا قايسى جانۋارنىڭ گۆشى تاتلىق بولسا، شۇنىڭ گۆشىنى يېمەكچى ئىدى، مەن يىلانغا ۋاكالىتەن بارلىق جانۋارلارنىڭ قېنىنى تېتىپ كۆردۈم، ئەمدى يىلانغا خەۋەر يەتكۈزگىلى ماڭدىم، ــ دەپتۇ. قارلىغاچ بۇ گەپنى ئاڭلاپ قىزىقىپ:

ــ ھەي بۇرادەر، سېنىڭچە قايسىسىنىڭ قېنى ئەڭ تاتلىقكەن؟ ــ دەپتۇ. پاشا:

ــ ئادەم قېنى ھەممىدىن بەك تاتلىقكەن، ــ دەپتۇ.

قارلىغاچ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىنسانلارغا بىر ياخشىلىق قىلماقچى بوپتۇ ـ دە:

ــ ھەي بۇرادەر، سەن ئادەملەرنىڭ قېنىنى ئەڭ تاتلىقكەن دەيسەن، لېكىن مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن، ــ دەپتۇ. پاشا خاپا بولۇپ:

ــ ئىشەنمىسەڭ سەنمۇ تېتىپ باققىن، ــ دەپ تىلىنى شۇنداق چىقارغانكەن، قارلىغاچ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ «كاپ» قىلىپ پاشىنىڭ تىلىنى ئۈزۈۋاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پاشا گاچا بولۇپ قاپتۇ. ئۇ قايتىپ بارغانكەن، يىلان ئۇنىڭدىن:

ــ ھەي پاشا بۇرادەر، سەن دۇنيانى ئايلىنىپ ھەممە جانۋارلارنىڭ قېنىنى تېتىپ كۆردۇڭ، ئېيتقىنا، قايسىسىنىڭ قېنى ئەڭ تاتلىقكەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. پاشىنىڭ تىلى بولمىغانلىقتىن «غىڭ، غىڭ، غىڭ» قىپتۇ. يىلاننىڭ بۇنىڭغا ئىچى پۇشۇپ تۇرغان ۋاقىتتا قارلىغاچ يېتىپ كەپتۇ ھەمدە:

ــ ھەي يىلان، مەن پاشىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى بىلمەن، ــ دەپتۇ. يىلان ئەجەبلىنىپ:

ــ سەن پاشىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى قانداق بىلىسەن؟ ــ دەپتۇ. قارلىغاچ:

ــ تۇنۇگۈن پاشا ماڭا ئۇچرىغاندا قايسى مەخلۇقنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى، ــ دەپتۇ. يىلان تاقەتسىزلىنىپ:

ــ ئۇنداق بولسا ئېيتقىن، پاشا ساڭا قايسى مەخلۇقنىڭ قېنىنى تاتلىقكەن دېگەنىدى، ــ دەپتۇ. قارلىغاچ:

ــ پاشا ماڭا دۇنيادا پاقىنىڭ قېنى ئەڭ تاتلىقكەن، دەپ ئېيتقان، ــ دەپتۇ. يىلان بۇنىڭغا ئىشەنمەي پاشىدىن:

ــ ھەي پاشا، قارلىغاچنىڭ ئېيتقىنى راستمۇ؟ــ دەپ سورىغانىكەن، پاشا «غىڭ، غىڭ، غىڭ» قىلغان ئاۋازنىلا چىقىرىپتۇ. يىلان ھېچ ئامال قىلالماي ېېرىپ پاقىنى يېگەنىكەن، ئۇنىڭ گۆشىنىڭ ئىنتايىن سېسىق ئىكەنلىكىنى سېزىپتۇ. ئۆزىنىڭ قارلىغاچ تەرىپىدىن ئالدانغانلىقىنى بىلىپ، قارلىغاچقا ئۆچمەنلىك ساقلاپ يۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلار زور بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. قارلىغاچ ئىنسانلارنىڭ دوستىغا ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئۇۋا ياساپ ئەۋلاد قالدۇرۇپتۇ. ئىنسانلارمۇ يىلاننىڭ قارلىغاچقا ھۇجۇم قىلىشىدىن ھوشيار بولۇپ، ئۇنى قوغدايدىغان بوپتۇ، يىلاننى بولسا زىيانداش بىلىپ كۆرگەنلا جايدا ئۆلتۈرىدىغان بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سەيدۇل نۇرشا.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ھەسەن سالى.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىلىق مەدەنىيەت پوستىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 16.4.1991

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

توتىنچى دەل - دەرەخلەر ھەققىدە

ئىلاھىي دەرەخ ئانا

تاغ باغرىدىكى بىر كىچىك ياپيالاقتا ئاتا بىلەن قىز بىر ئائىلىدە خۇشال - خۇرام ۋە خاتىرجەم ياشايدىكەن. ياپيالاقنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تاغ ئۆڭكۈرىدە بولسا بىر ئالۋاستى بولۇپ، ئۇ ئۇزۇندىن بېرى قىزنى پايلاپ يۈرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئالۋاستى قىزنى بېرىشكە ئۇنىڭ ئاتىسىنى مەجبۇرلاپتۇ. ئاتىسى ئۇنىمىغاندىن كېيىن ئالۋاستى بۇ كىشىنى يەۋېتىپتۇ. قىز بولسا قېچىپ كېتىپ شاخلىرى باراقسان بىر قېرى دەرەخنىڭ يېنىغا كەپتۇ ۋە دەرەخكە يالۋۇرۇپ قۇتقۇزۇۋېلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قېرى دەرەخ يېرىلىپ قىزنى ئۆز باغرىغا ئاپتۇ.

ئالۋاستى بولسا يوغان بىر پالتا بىلەن دەرەخنى غولىدىن كەسمەكچى بولۇپتۇ. دەرەخ ئاغرىقتىن ئازابلىنىپ كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ. دەرەخ كاۋىكىدىكى قىز تەڭرىدىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. بۇ چاغدا ئاسماندا بىر نۇر پەيدا بولۇپ، نۇر بىلەن تەڭ بىر كۆك بۆرە ئالۋاستىنىڭ يېنىغا چۈشۈپتۇ. بۇ كۆك بۆرە ئالۋاستىغا ھەيۋە قىپتۇ. ئالۋاستى بۆرىدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرۈپ تۇرغان بىر سېرىق قۇشقاچ تاغ چوققىسىدا ياشايدىغان ئاق كىيىملىك، ئاپئاق ساقاللىق خىزىر بوۋاينىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭدىن قىزنى قۇتقۇزۇۋېلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. خىزىر بوۋاي سېرىق قۇشقاچ بىلەن بىللە قىزنىڭ قېشىغا ئۇچۇپ كەپتۇ ۋە قىزغا: «قىزىم، خاتىرجەم بولۇڭ. بۇ دەرەخ بىزنىڭ ئانىمىز، بۇ سىزنى قوغدايدۇ. مەن سىزنى ئەتە ئېلىپ كەتكىلى كېلىمەن، شۇنىڭغىچە ساقلاپ تۇرۇڭ» دەپتۇ. بوۋاي كەتكەندىن كېيىن نامازشام بولغاندا ئالۋاستى بوۋاي قىياپىتىگە كىرىپ دەرەخ ئانىدىن قوينىنى ئېچىشنى تەلەپ قىپتۇ. دەرەخ قوينىنى ئېچىپتۇ. بۇ چاغدا سېرىق قۇشقاچ پەيدا بولۇپ: «ئەي دەرەخ ئانا، بۇ خىزىر بوۋاي ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغان ئالۋاستى» دەپتۇ. ئەھۋالنى ئۇققان دەرەخ ئانا دەرھال باغرىنى يېپىۋاپتۇ. نەتىجىدە، ئالۋاستىنىڭ بىر پۇتى بىلەن بىر قولى دەرەخ كاۋىكىغا قىسىلىپ قاپتۇ، ھەرقانچە قىلىپمۇ ئاجرىتالماپتۇ. شۇ پەيتتە كۆكتىن چۈشكەن نۇر ئارىسىدا كۆك بۆرە قىياپەتلىك ھېلىقى بوۋاي پەيدا بوپتۇ. ئالۋاستى قورقىنىدىن

قېچىشقا ئۇرۇنۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دەرەخ ئانا ئالۋاستىنىڭ قول - پۇتىنى ئۇزۇۋاپتۇ. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كۆك بۆرە سۇرەتلىك بوۋاي دەرەخ ئاندىن قىزنى سوراپ ئېلىپ، ئۆز ئائىلىسىگە سالامەت يەتكۈزۈپتۇ ۋە قىزغا باشپاناھ بولغان دەرەخ ئانىغا رەھمەت ئېيتىپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993

توپان ۋە ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمدە ئىنسانلاردىن پەقەت ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھاۋا ئانىملا بار ئىكەن. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى يەتمىش نەچچىگە يېتىپتۇ. ئۇلار پەقەت بىرخىل تىلدىلا سۆزلىشىدىكەن. ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۆز پەرزەنتلىرىدىن ھالال ئىشلەپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى، ھۇرۇنلۇق قىلماسلىقنى، بىر - بىرىنى بوزەك قىلماسلىقنى ئۇمىد قىلدىكەن. قىسقىسى، ئۇلارنى قاتتىق باشقۇرىدىكەن. بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپتۇ. شۇڭا، ئۇلار ئۆز كۆڭلىدە ئادەم ئەلەيھىسسالامنى يوقىتىشنى، شۇ ئارقىلىق ئۆزى بىلگىنىنى قىلىش شارائىتىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپتۇ. ئەقىللىك ئادەم ئەلەيھىسسالام بۇ ئىشنى سېزىپ قېلىپ، ئاللاغا مۇراجىئەت قىپتۇ. ئاللادىن ۋەھىي كېلىپ، بۇ يەتمىش ئادەم يەتمىش نەچچە خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر - بىرىنىڭ سۆزلىرىنى ئۇقۇشالماي، رەزىل نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرالماپتۇ. ئادەم ئەلەيھىسسالامۇ ئۇزۇن يىللار ئۆمۈر كۆرۈپتۇ. شۇ يەتمىش نەچچە ئادەمنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدىن ھازىرقى مىللەتلەر شەكىللەنگەنكەن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1995

چىن ۋە ماچىن

چىن بىننى ياپەس ناھايىتى ئەقىللىك، زېرەك، ھوشيار، تەدبىرلىك ئىكەن. دادىسى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئوغلىنىڭ ئىسمى بىلەن «چىن» دەپ ئاتاپتۇ. چىننىڭ تەبىئىتى ئوستۇن، ھۇنەرۋەن ئىكەن. ئۇ نەققاشلىق، ئويمىچىلىق ۋە گۈللۈك ئېگىن تىكىشنى ئىجاد قىپتۇ، پەرزەنتلىرىگە ھەم تەلىم بېرىپتۇ. پىلە

بېقىشنى ئىجاد قىپتۇ. چىننىڭ خوتۇنى يۇزى نۇرلۇق، ئوچۇق چىراي بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇنىڭغا «ماچىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. ماچىن ئۆيلىنىپتۇ، ئۇنىڭ بالىلىرى ۋە ئۇرۇقلىرى كۆپەيىپتۇ. دادىسى بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ: «مېنىڭ بالىلىرىم ـ ئەۋلادلىرىم كۆپەيدى، بۇ زېمىنغا سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتىم، رۇخسەت بەرسىڭىز، بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرسام» دېگىنىدە، چىن ماقۇل كۆرۈپ، بىر شەھەر بىنا قىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوغلىنىڭ نامى بىلەن «ماچىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. ماچىن بالىلىرىغا قوينىڭ يۇڭىدىن ئېگىن قىلىپ كىيىشنى ئۆگىتىپتۇ. «ئۇنغا» دېگەن چىرايلىق قۇشنىڭ قانىتلىرىنى زىننەت ئۈچۈن باشلىرىغا قادىپتۇ. «جەڭ كۇنلىرىدە دەستار ـ دۇبۇلغىلىرىغا ئۇنغا قۇشنىڭ پەيلىرىنى بېكىتىپ، ئۆزىنى ھەيۋەتلىك ۋە باتۇر كۆرسەتسۇن» دەپ باتۇرلىرىغا بۇيرۇق قىپتۇ. بىر قېتىم ماچىن ئوۋ قىلىپ يۈرۈپ كېيىك ئوۋلاپتۇ. ئۇنىڭ كىندىكىدىن خۇشبۇي قان ئېقىپتۇ. ئۇ قانىنى ئاسراپ ساقلاپتۇ. قان قۇرۇغاندىن كېيىن تېخىمۇ خۇشبۇي پۇراق چېچىپتۇ. ماچىن: «ھەر كىم بۇنىڭغا ئوخشاش كېيىك ئوۋ قىلسا، كىندىكىنى ئېھتىيات بىلەن ساقلىسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كېيىكنى ئوۋ قىلسا كىندىكىنى ئالدىغان بولۇپ، مۇشك (ئىپار) ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشىدىغان بوپتۇ. چىن ۋە ماچىنىڭ ھاياتلىقىدا ئۇلارنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئوتتۇز ئالتە خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئايرىم تائىپە ۋە قەبىلە بولۇپ، ئۆز ئارا سۆزلەشمەكچى بولسا تىلماچ ئىشلىتىدىكەن. ھەر بىر تائىپە بىر تەرەپكە بېرىپ شەھەر ـ ئىمارەتلەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ.

مولللامۇسا سايرامىي: «تارىخى ھەمدى»، مىللەت ـ لەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇكېرىم رەھمان، 1985

ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋە جەسەتنى كۆمۈشنىڭ كېلىپچىقىشى

تەكرى ئۆزىنىڭ قۇدرەت ـ كامالى بىلەن ئادەم ئەلەيھىسسالامنى يارىتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن ھاۋا ئاننى يارىتقانىكەن. ئۇلار تەكرىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇزاق ئۆتمەستىن ھاۋا ئانا ھامىلدار بولۇپ، بىر قېتىمدىلا يىگىرمە ئوغۇل، يىگىرمە قىز تۇغۇپتۇ. يەنە بىر مەھەل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە يىگىرمە ئوغۇل، يىگىرمە قىز تۇغۇپتۇ.

ئۇ زاماندا يەر يۈزىدە ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھاۋا ئاننىڭ پەرزەنتلىرىدىن

باشقا ئادەمزات بولمىغاچقا، تەڭرى يەر يۈزىنى ئادەملەر بىلەن ئاۋات قىلىش ئۈچۈن، بىر تۈغقانلار ئۆزئارا توي قىلسا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ ھەمدە ئالدىنقى قېتىم تۇغۇلغان ئوغۇللار بىلەن كېيىنكى قېتىم تۇغۇلغان قىزلار، كېيىنكى قېتىم تۇغۇلغان ئوغۇللار بىلەن ئالدىنقى قېتىم تۇغۇلغان قىزلار توي قىلىشنى تاپىلاپتۇ. لېكىن، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىدىن قابىل بىلەن ھابىل ئوتتۇرىسىدا پەيلى شەيتانلىق يۈز بېرىپتۇ. قابىل بىلەن تۇغۇلغان ئىقلىمە چىرايلىق بولۇپ، ئۇنى ھابىلغا بەرگەنكەن، قابىل ئۇنىڭغا ئۇنىماي ھابىل بىلەن دۇشمەنلىشىپ قاپتۇ ھەم ھابىلنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىگە كەپتۇ.

ئۇ چاغلاردا يەر يۈزىدە ئادەملەر ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قابىل بىلەن ھابىلدىن باشقىلىرى ئىناق ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈرۈشنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن قابىلنىڭ بېشى قېتىپ بىر يەردە ئولتۇرسا، بىر قۇش كېلىپ يەنە بىر قۇشنى چوقۇپ، تېپىپ ئولتۇرۇپتۇ. قابىل بۇنىڭدىن ئادەم ئولتۇرۇشنى ئۆگىنىپ، جاڭگالدا قوي بېقىۋاتقان ھابىلنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ ـ دە، كېتىپ قاپتۇ. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن كېلىپ، قۇشلارنىڭ جەسەتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۇرگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ.

ئۇ چاغلاردا ئادەم ئۆلۈپ باقمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈكنى كۆمۈش ئىشىمۇ بولۇپ باقمىغاچقا، قابىلمۇ ھابىلنىڭ ئۆلۈكىنى نېمە قىلىشنى بىلمەي، ئاتىسى كۆرۈپ قېلىشتىن قورقۇپ، ھابىلنىڭ جەسىتىنى بىر قاپقا سېلىپ بىر قانچە كۈن كۆتۈرۈپ يۈرۈپتۇ. دەل شۇ چاغدا بىر قاغا ئاغزىدا چىشلەپ ئېلىپ كەلگەن بىر باش قوناقنى يەرنى كولاپ كۆمۈپتۇ ـ دە، ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قابىل ھابىلنىڭ جەسىتىنى يەرنى كولاپ كۆمۈپ قويۇپتۇ. ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋە ئۆلۈكنى كۆمۈش ئەنە شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئىمىن ئاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 56 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى سايباغ يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇغېنى ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 27 ياش، ئالي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

توپان بالاسی

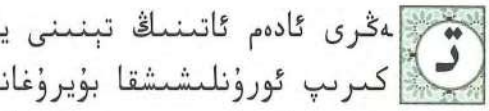
ۋەتەن ئىنسانلارنىڭ گۈناھلىق ئىشلىرى سەۋەبىدىن يەر يۈزىنى توپان بالاسى بىلەن ۋەيران قىلىش ئالدىدا، نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ، پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن شۇ كېمىگە چىقىۋېلىش ۋە ھەرجىنىستىكى ھايۋانلاردىن بىرجۈپتىن ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپتۇ. نەتىجىدە، يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ھاياتلىق توپان سۈيىدە ھالاك بولۇپ، پەقەت نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئائىلىسى بىلەن كېمىگە چىقىرىۋېلىنغان جان ـ جانىۋارلارلا ئامان قاپتۇ. بىر يۈز ئەللىك كۈنلۈك توپان بالاسىدىن كېيىن، نوھ بىر كەپتەرنى قويۇپ بېرىپتۇ. كەپتەر بىر تال يېڭى زەيتۇن شېخىنى چىشلەپ قايتىپ كەپتۇ. نوھ توپان بالاسى ئاخىرلاشتى، جاھان تىنچلانغانلىقىنى بىلىپتۇ ۋە ئارارات تېغىدا قىرغاقتا چىقىپتۇ. يەر يۈزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ھاياتلىق باشلىنىپتۇ.

مۆجىزىي: «تارىخىي مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇكېرىم رەھمان، 1985

مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشى

ھەزرى ئادەم ئاتىنىڭ تېنىنى يارىتىپ بولۇپ روھىنى يارىتىپتۇ. ئۇنى تەڭگە كىرىپ ئورۇنلىشىشقا بۇيرۇغانىكەن، روھ تەڭرىگە يېلىنىپ:

— ئەي تەڭرىم، مېنى نۇردىن ياراتتىڭ، بۇ ئادەمنى بولسا تۇپراقتىن ياراتتىڭ. ئەمدى مېنى بۇ «تەڭگە كىر» دەيسەن. تۇپراقتىن يارالغان بۇ جىسىم مەندەك پاكىز ۋە تازا ئەمەس. مەن ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭدىكى ناچار ئىللەتلەر ھەربىرىكە بىر - بىرىنى ئۆلتۈرىدۇ، ئالدايدۇ، خارلايدۇ، ھەر خىل پىتنە - پاساتلارنى تېرىپ يامان ئىشلارنى قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مەن شېرىك بولۇپ قالمامدىمەن. ئۇلار قىيامەتكىچە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇ يامان قىلمىشلىرى تۇپەيلى سېنىڭ ئالدىڭدا گۇناھكار بولۇپ جازاغا تارتىلىدۇ، ئوتتا كۆيىدۇ. ئۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن ئۇ ئازابلارغا مەنمۇ شېرىك بولۇپ قالىمەن. مېنىڭ ئۇنىڭ جازاسىنى تەڭ تارتىپ بېرىشكە تاقىتىم يوق، ئاجىزلىق قىلىمەن. شۇڭا، مېنى بۇ تەڭگە كىرىش ئازابىدىن خالاس قىلسىڭ! مېنى تۇپراقتىن يارالغان، گۇناھىي كەبىرگە چۆكۈپ كېتىدىغان بۇ تەڭگە كىرىشكە زورلىمىسىڭ! ... — دەپ ناله قىلىپ يىغلاپتۇ.

روھنىڭ بۇ نالىسىگە پەرىشتىلەرنىڭمۇ رەھمى كەپتۇ. ئاسمان تۇتۇلۇپتۇ، زېمىن تىترەپتۇ. شۇ چاغدا تەڭرىدىن:

— ئەي پەرىشتىلەر، مەن ئەرشتە ئادەم نەسلىنىڭ ئىچى پۇشقاندا چىلىپ كۆڭلىنى ئاچىدىغان، روھنى جانلاندۇرۇپ، خۇشاللىقنى پۈتۈن بەدىنگە تارقىتىدىغان مۇزىكا (مۇسقا)نى يارىتقانىمەن. سىلەر شۇنى ئەرشتىن ئېلىپ چۈشۈپ ئۇنىڭغا چىلىپ بېرىڭلار! — دېگەن پەرمان بويتۇ.

مالائىكىلەر ئەرشكە چىقىپ مۇزىكىنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى ئېلىپ چۈشۈپ

رىتىملىق تەڭكەش قىلىپ چالغانكەن، مۇزىكا تەسىر قىلىپ روھ سۈرەك ئېرىپتۇ، شۇ ھالدا بەدەنگە كىرىپ جايلىشىپتۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئادەمئاتنىڭ بەدىنى مىدىرلاپتۇ.

مۇزىكا مانا مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئەلمىساقتىن باشلاپ بەدىنىمىزگە سىڭىپ كىرىپ بىزگە مىراس قاپتۇ. ئۇ شۇ چاغدىن تارتىپ ئادەمنىڭ روھىنى تىزگىنلەپ كەلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، مۇزىكىنى ئاڭلىساق تېنىمىز يېيراپ كېتىدۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئەرشىدىن تاتلىق.**

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1994

ئىلاھ ۋە ئىلاھىي قەھرىمانلار ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

ئىككى ياراتقۇچى كۈچ

قەدىمكى زامانداا ئىككى ياراتقۇچى كۈچ ــ ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ تەڭرىسى بولغانمىش. ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈك تەڭرىسى ئاھورامازدا بولۇپ، ئۇ ئۆز يارداەمچىلىرى ئارقىلىق ئوت، چارۋا، مېتال، يەر، سۇ ۋە ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىنى باشقۇرىدىكەن. ئۇنىڭغا قاراشلىق بارلىق نەرسىلەر ئىنسان تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ۋە خىزمەت قىلىشقا قارىتىلغانىكەن.

ئانگىرامەنيو (ئەھرەمەن) بولسا بارچە يامۇزلۇق ۋە يامانلىقنى باشقۇرغۇچى تەڭرى بولۇپ، ئۇ ئاھورامازداغا قارشى چىقىدىكەن ۋە ئۆزىگە قاراشلىق دىۋىلەرنىڭ يارداەمىدە ئىنسانلارغا ئازاب ـ ئوقۇبەت، مۇشەققەت، كۈلپەت كەلتۈرىدىكەن. ئەھرەمەن زور كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئاھورامازداغا ئوخشاش ھەممە نەرسىگە قادىر ۋە قابىل ئەمەس ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك ھەر قېتىملىق ئېلىشىشتا يامانلىق كۈچى بولغان ئەھرەمەن ياخشىلىق كۈچى ئاھورامازدا ئالدىدا دائىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدىكەن. ئاھورامازدا يەنە يورۇقلۇق مەنبەسى قۇياش، ئوت بولسا قۇياشنىڭ بىر پارچىسى دەپ، بۇ ئىككىسىگە تايىنىشنى ئادەمزاتقا جېكىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مىترانى قۇياش ۋە يورۇقلۇق تەڭرىسى، ناختىنى شاد ـ خۇراملىق ۋە پاراۋانلىق تەڭرىسى، ھۇمانى بەخت ـ تەلەي ۋە دۆلەت تەڭرىسى، ئاناختا ۋە خۇيىنى سۇ تەڭرىسى، مىرىخنى ئۇرۇش ۋە غەلىبە تەڭرىسى، كەيۇمەرس ۋە جەمشىت (شما)نى ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈك تەڭرىسى قىلىپ بەلگىلىگەنمىش.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئاناختا

خ ۇش قامەت، كەمىرىنى مەھكەم باغلىغان، توغرا سۆز، مەرھەمەتلىك گۈزەل قىز ئەدۇسورا ئاناختا ئىنسانلارغا كۈچ ـ قۇدرەت بەخت ئەتكۈچى، سۈنىڭ مول بولۇشىنى تەمىنلىگۈچى مۇقەددەس مەبۇدە ئىكەن. ئۇ بارچە ياۋۇزلۇقنىڭ تىمسالى بولغان ئەژدەھەك، دۈشە ۋە سېھىرگەرلەرگە قارشى چىقىپ ئۇلارغا جەڭ ئېلان قىپتۇ. جەڭ ئالدىدا غەلىبە قازىنىشىنى تىلەپ مۇقەددەس ھۇماغا سېغىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «ئەي، مەرھەمەتلىك، زەبەردەس، بەخت ۋە تەلەي تەڭرىسى ھۇما، ماڭا مەدەت بەرگىن، ئۇچ ئېغىز ۋە ئۇچ باشلىق، ئالتە كۆز ۋە مەڭ خىل كۈچلەر سۇلتانى ھەيۋەتلىك ئەژدەھەك ئۇستىدىن غالىب چىققايمەن» دەپ ئىلتىجا قىپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاناختا ئىنسانلارغا بالايىئاپەت كەلتۈرگۈچى يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئەژدەھەكنى يەر يۈزىدىن پاك ـ پاكىز يوقىتىپ، ئىنسانلارغا كۈچ ـ قۇدرەت بەخش ئېتىپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئادەمىي ئات

ب ۇرۇنقى زاماندا نوھ پەيغەمبەر بويى بۇلۇتقا يېتىدىغان بىر قاۋۇل ئۇستىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا كېمە ياساشنى بۇيرۇپتۇ. بۇ ئادەمنىڭ نامى «ئادەمىي ئات»[1] ئىكەن. بۇ ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، كۈچلۈك ئادەم بولۇپ، دەريا ۋە دېڭىزدىن لەھەڭلەرنى تۇتۇپ، ئۇنى قۇياشقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يەپ جاھانسازلىق قىلىدىكەن. ئادەمىي ئات نوھ پەيغەمبەرنى يەلكىسىگە مىندۇرۇپ تاغقا ئېلىپ چىقىپتۇ، قەيەردە ئېگىز دەرەخ بولسا، كېمە ئۇچۇن كەسمەكچى بوپتۇ. تاغدا تۆت تۈپلا كاتتا چىنار بار ئىكەن. ئۇ چىنارلارنى يىلتىز ـ پىلتىزلىرى بىلەن قومۇرۇپ ئېلىپ، يەلكىسىگە ئارتىپ، ئۇستىگە نوھ پەيغەمبەرنى ئولتۇرغۇزۇپ، دېڭىز بويىغا راۋان بوپتۇ. ئادەمىي ئاتنىڭ قورسىقى زادى تويمايدىكەن، ھەتتا ناشتىلىقى ئۇچۇنلا بىر كۆلچەك سۇغا نان چىلاپ ئىچۇۋېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئادەمىي ئات كېمىنى پۈتكۈزۈپ،

① ئادەمىي ئات ـــ «ئات» سۆزى پارس ـ تاجىك تىلىدا يوغان ئادەم مەنىسىنى بېرىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا ئادەمىي ئات سۆ مۇئەككىلى مەرھەمەتلىك قەھرىمان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ھەممە ئادەملەرنى كېمىگە سېلىپ دېڭىزغا چۈشۈرۈپتۇ ـ دە، ئۆزى كېمىنى تارتىپ مېڭىپ، ئادەملەرنى توپان بالاسىدىن قۇتقۇزۇۋاپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئۇماي ئىلاھى

ئەلمىنىڭ ئۇستىي ياراتقۇچى ئىگە ــ تەڭرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئۇ نۇرلۇق، پارلاق ماكان ئىكەن. ئۇستۈنكى پارلاق ماكان بىلەن ئاستىنقى قاراڭغۇ ماكاننىڭ ئارىسىدا ئۇماي بولۇپ، ئۇ ئەۋلادلىرىغا تۈپراق ۋە سۇ مەنبەسىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت (قۇت) ئىلاھى دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇماي ئانا يەنە مۇھەببەت ئىلاھى، ئېغىر ئاياغ ئايالار چوقۇنىدىغان ئىلاھ، ئۇششاق بالىلار ھامىيسى دەپمۇ قارىلىدىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

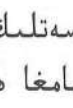
ئىككىنچى ئادەم ــ نوھ

نوھ پەيغەمبەر توپان بالاسىدا ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ ھەر جىنس مەخلۇقتىن بىر جۈپتىن كېمىگە ساپتۇ، ئاخىرى جۇدى تېغىغا كېلىپ، تاغنىڭ ئۇستىگە كېمىنى تارتىپتۇ. ئادەم ئۇرۇقىدىن سەكسەن كىشى سالامەت چىقىپتۇ، ئەمما يول ئازابى ۋە سۇنىڭ تەسىرىدىن ھەممىسى ھالاكەتكە يولۇقۇپ، پەقەت نوھ پەيغەمبەر بىلەن ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى سام، ھام، ياپەس ھەمدە ئۈچ ئايال بولۇپ جەمئىي يەتتە كىشى سالامەت قاپتۇ. يەر يۈزىدىكى ھەممە ئىنسان ئۇرۇقى نوھ پەيغەمبەرنىڭ مۇشۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. نوھ پەيغەمبەر شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىككىنچى ئادەم» دېيىلىدىكەن.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمدى»،

مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

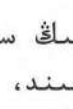
نوھنىڭ ئوغلى سام

سام نوھنىڭ باشقا ئوغۇللىرىدىن ئەقىللىك، دانا، پاراسەتلىك ئىكەن. پەيغەمبەرلىكنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى نوھ شۇنىڭ ئۈچۈن سامغا ھاۋالە قىپتۇ، باشقا ئوغۇللىرىنى سامغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرۇپتۇ. ئالەمنىڭ ئاۋاتراق ۋە ئوبدانراقىنى، رۇبئى مەسكۇن (قۇرۇقلۇق) قىسمىنى ھەمدە كىلىماتى مۆتىدىل، ھاۋاسى ياخشىسىنى بۇ پەرزەنتىگە بەخشەندە قىپتۇ، ئاللاغا ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا، پەيلاسوپ، ھۆكۇما، سۇلتان ۋە ئەمىرلەرنى سامنىڭ نەسلىدىن قىلغىن، دەپ دۇئا قىپتۇ. سام بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆرۈپتۇ، توققۇز پەرزەنتلىك بوپتۇ. بۇلار ئەرپەخشەت، كەيۇمەرس، ئەسۋە، دېقىن (دېقىيانۇس)، لەۋاج، لاد، ئەيلەم، لەدىم ۋە يۇرلار ئىكەن. ئەرپەخشەت پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى، كەيۇمەرس پادىشاھلارنىڭ ئاتىسى ئىكەن. سام بۇ پەرزەنتلىرىنىڭ ھەر بىرىنى بىر تەرەپكە ئەمىر (شاھ) قىپتۇ. ئەۋلادلىرى ئون توققۇز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلار بابىل، يەمەن، ھەزرىموت، ئۇمان، ئىراقەين (ئىراقى ئەرەب ۋە ئىراقى ئەجەم)، پارس يەرلىرىدە ۋەتەن تۇتۇپتۇ. بەزىلىرى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلەرگە بېرىپ ھام ۋە ياپەسنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار كۆپىيىپ، شەھەر ـ ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئاۋاتلاشتۇرۇپتۇ.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمدى»،
مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

نوھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھام

ھام ئالەمنىڭ جەنۇبى تەرىپىگە بېرىپ دەريايى مۇھىتنىڭ ساھىللىرىدا ۋەتەن تۇتۇپتۇ. ئۇ توققۇز پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بۇلار ھىند، سىند، نوبە، كەنئان، نەزەنج، كۇش، قىبتى، بەربە، ھەبەش دەپ ئاتىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئون سەككىز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلار كۆپ شەھەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىپتۇ.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمدى»،
مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

نوهنك ئۇچنچى ئوغلى ياپەس

ياپەس شەرق ۋە شىمال تەرەپتە، ئېدىل، ئېرتىش دەريالىرى بويلىرىدا ۋەتەن تۇتۇپتۇ. ئۇ ئوبدان قائىدە ۋە رەسمىي - يوسۇنلارنى پەيدا قىپتۇ ۋە چىن ئېلىدە بىر شەھەر بىنا قىپتۇ. تەڭرى ياپەسكە ئون بىر پەرزەنت بېرىپتۇ. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گوماری، تۇرك، خەلەج، خەرز، رۇس، سادسان، غەربا، رۇج، مەنسەخ دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۆز ئەۋلادىدىن بىردىن قىز ئېلىپ بېرىپتۇ، «يۇرتنى ئاۋات - مەمۇر قىلىڭلار، بەندىلەرگە ئوبدان تەربىيەت قىلىڭلار، ئۇلار كۆپەيسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا تۇرك باشچى بوپتۇ. ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۇنەرۋەن، ئەقىللىك ئىكەن. ئۇ ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ بىر كىچىك دەريا بار جايغا كەپتۇ. ئۇ يەرنىڭ ئېتى «سەيلۇك» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ يەردە بۇلاقلار، ئاقار سۇلار، تۇرلۇك قۇشلار كۆپ ئىكەن. تۇرك بۇ جاينى خالاپ، شۇ يەردە ۋەتەن تۇتۇپتۇ، گىياھ - قومۇشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن چېدىر - بارگاھ قۇرۇلۇشىنى پەيدا قىپتۇ. مال - چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كىيىپتۇ. تۇرك ئادالەتلىك ۋە شەپقەتلىك پادىشاھ ئىكەن، پۇقرالارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيەت قىلىشتا زادى بوشاڭلىق قىلمايدىكەن. ئۇنىڭ ئوبدان بالىلىرى بار ئىكەن. بىرىنىڭ ئىسمى «پۇدەك» ئىكەن. پۇدەك شىكارغا ئامراق ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ چۆل - جەزىرىدە كېيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغان چاغدا بىر پارچە گۆش قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇنى ئېلىپ ئاغزىغا ساپتۇ، بۇ گۆشنىڭ بەك لەززەتلىك ئىكەنلىكىنى سېزىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تاماقنى تۇز بىلەن يېيىشنى ئادەت قىپتۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۇزنى بىلمەيدىكەن. ياپەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى خەرز شىمالدىكى يەرلەردىن ئۆتۈپ دەريا لېۋىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەرنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆرۈپ، شۇ يەردە ۋەتەن تۇتۇپتۇ. پەرزەنتلىرى بىلەن تۇلكە، سۇلەيسۇن... لەرگە شىكار قىلىپ، تېرىسىنى ئېگىن قىلىپ كىيىپتۇ. خەرز ھايات ۋاقتىدا بالىلىرىدىن بىرى سۇدا غەرق بوپتۇ. «سۇنىڭ قارشىسى ئوت ئىكەن» دەپ كۆپ ئوتۇن توپلاپ، قووۇم - جامائەتلىرىنى يىغىپ، داپ، تەمبۇر قاتارلىق نەغمە سايمانلىرىنى تەييارلاپ، نەغمە - ساز بىلەن بالىسىنىڭ جەسىتىنى ئوتتا كۆيدۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تاغنىڭ تۆشۈكلىرىدىن ھەسەل تېپىپ ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ھالۋا ئېتىشنى پەيدا قىپتۇ.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

بسم الله الرحمن الرحيم
هو يغفر لمن يشاء

رشوایه تله ر

ئۇرۇق، قەبىلە، مىللەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپچىقىشى

1

ئۇيغۇرلار، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشاپ ئاۋۇغان، دەپ ھېسابلايدىكەن. بۇ دەريانىڭ مەنبەسى ئۇلار قارا قۇرۇم دەپ ئاتىغان تاغ-لىدىن باشلىنىدىكەن. ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەريا بويىدا ئىككى تارماق بولۇپ شەكىللەن-گەن. ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەندە، باشقا قەبىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ، قوۋملىرى ئە-چىدىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ سايلاپ، شۇنىڭغا بويسۇنىدىكەن. مۇشۇنداق بەش يۈز يىل ياشىغاندىن كېيىن، بۆكۈخان ئاپىرىدە بوپتۇ. ھازىر بەزىلەر بۆكۈخاننى ئەفراسىياپ دەيدۇ. قارا قۇرۇم تېغى تۇۋىدە تاشلاندۇق بىر قۇدۇق ۋە بىر قورام تاش بار. ئېيتىلىشىچە، بۇ قۇدۇق بىجەن (بەنزەن) سولانغان قۇدۇق ئىكەن.

ئورخۇن بويىدا بىر شەھەر ۋە ساراي ـ ئوردىنىڭ خارابىسى بار. شەھەرنىڭ نامى ئوردۇبالىق ئىكەن. ئۇنى بۇگۇنكى كۈندە مائۇبالىق دەپ ئاتىشىدۇ. ساراي ـ ئوردا خارابىسىنىڭ سىرتىدا، قوۋۇقنىڭ ئۈدۈلىدا خەت ئويۇلغان تاش بار ئىكەن. بىز ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. خان (چىڭگىزخان) ھايات چېغىدا، تاشنى يۆتكىتىپتىكەن، بىر قۇدۇق كۆرۈنۈپتۇ. قۇدۇق ئىچىدە ئىبرەتنامە ئويۇلغان چوڭ تاش پۈتۈك بار ئە-كەن. «بۇنى ئوقۇپ بېقىڭلار» دەپ بۇيرۇپتۇ. ھېچكىم ئوقۇيالماپتۇ. كىدان (قە-تان)دىن قامان دېگەن كىشىنى چاقىرتىپتۇ. تاشقا پۈتۈلگىنى ئۇلارنىڭ (ئۇيغۇرلار-نىڭ) يېزىقى ئىكەن. يېزىلغىنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گەپلەر ئىكەن.

ئۇ چاغدا قارا قۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىكەن، بىرى تۇغلا، يەنە بىرى سېلىنگا دېيىلىدىكەن. بۇ دەريالار قاملانچۇ دېگەن يەردە قوشۇلىدىكەن. ئىككى دەريانىڭ ئارى-لىقىدا بىر ـ بىرىگە يېقىن ئىككى تۇپ دەرەخ ئۆسكەنىكەن. بىرىنى ئۇلار قوچۇر دەيدىكەن، قارىغايغا ئوخشايدىكەن. يوپۇرماقلىرى قىشتا ئارچىنىڭكىدەك، مېۋىسىنىڭ

شەكلى ۋە تەمى پىستە (چىلغوزا)گە ئوخشايدىكەن. يەنە بىرىنى تۇز دەيدىكەن (قېيىن دەريخى). ئىككى دەرەخ ئارىسىدىن بىر دۆڭ (تۆپە) پەيدا بوپتۇ. بۇ دۆڭگە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ. دۆڭ كۈندىن - كۈنگە يوغىناپتۇ. بۇ مۆجىزىدىن ئۇيغۇرلار ھەيران بوپتۇ. ئۇلار بۇ دۆڭگە ھۆرمەت - تەزىم بىلەن يېقىنلىشىپتۇ. ئۇلارغا خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەركۈنى ئاخشىمى ئاشۇ دۆڭنىڭ ئوتتۇز قەدەم چۆرىسىدىكى يەرگە نۇر چۈشۈپ تۇرۇپتۇ. ئاخىرىدا، خۇددى ھامىلدارنىڭ كۆزى يورۇغاندەك، دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئىچىدىن بارگاھ - چېدىرداك بۆلۈنگەن بەش ئېغىز ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەرئۆيدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغۇدەك، ئېغىزلىرىدا بىر تالدىن ئېمىزگۈ بار ئىكەن. چېدىرغا بىرپارچە كۈمۈش تور يېپىلىق ئىكەن. قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى كېلىپ بۇ ئاجايىباتنى كۆرۈپ، قورقۇپ، باش قويۇپ سەجدە قىلىشىپتۇ. بالىلارنىڭ بەدەنلىرىگە شامال تېگىپ، ئۇلار يوغىناپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئاخىر ئۇلار تاش ئۆيدىن چىقىپتىكەن، ئېمىكئانىلارغا تاپشۇرۇلۇپتۇ. كىشىلەر ھەرخىل چوقۇنۇش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇلار ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تىلى چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەنىكەن، كىشىلەر ئۇلارغا ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بالىلار دەرەخلەرنىڭ تۈۋىگە كېلىپ، ۋاپادار بالىلار ئۆز ئاتا - ئانىلىرىغا قىلغاندەك، تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىشىپتۇ، بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۇنگەن يەرگىمۇ ئىززەت - ئىكرام بىلدۈرۈشۈپتۇ. شۇ چاغدا ئىككى تۈپ دەرەخ بىردىنلا تىلغا كېلىپ: «ئالىيجاناب ئېسىل بالىلار! دائىم بۇ يەرگە كېلىپ بالىلىق بۇرچۇڭلارنى ئادا قىلىڭلار، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈڭلار، نامىڭلار مەڭگۈ ئۆچمىگەي!» دەپتۇ. جايلاردىكى قەبىلىلەر توپ - توپ كېلىپ بۇ بالىلارنى كۆرۈپ خۇددى شاھزادىلەردەك ھۆرمەتلەپتۇ. كۆپچىلىك كېتەر چاغدا بالىلارغا بىردىن ئات قويۇشۇپتۇ: چوڭىنى شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسىنى قونچۇر تېكىن، ئۈچىنچىسىنى تۈكەل تېكىن، تۆتىنچىسىنى ئۇر تېكىن، بەشىنچىسىنى بۆكۈ تېكىن (بەزىلەر بۇقۇ تېكىن دېيىشىدۇ) دەپ ئاتاپتۇ.

بۇ مۆجىزىلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، كۆپچىلىك بۇ بەش بالىدىن بىرىنى باشلىق ۋە پادىشاھ قىلىپ سايلاش كېرەك دېگەن بىر پىكىرگە كېلىشىپتۇ. چۈنكى، قوۋملار: «بۇ بالىلارنى ھەممىگە قادىر تەڭرى ئىلتىپات قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۆكۈخان تەقدىر تۇرقى كېلىشكەن، ئۇ ھەممە ئەل - مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقلىرىنى بىلىدىكەن» دېيىشىپتۇ. شۇڭا، ئۇلار ئۇنى بىر ئېغىزدىن خان قىلىپ سايلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قوۋملار يىغىلىشىپ چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئادالەت زىلچىسىنى يېيىپ، زالىملىق بوراسىنى يى-

غىشتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ نۇرغۇن مەھرەم - غۇلاملىرى، ئۆي خىزمەتكارلىرى، رەئىسلىرى ۋە قۇل - چۆرىلىرى بوپتۇ. ھەممىگە قادىر تەڭرى ئۇنىڭغا ھەرقانداق ئەلنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۇچ قاغىنى ئاتا قىپتۇ. نەدە ئىش چىقسا، ئۇ قاغىلارنى شۇ يەرگە بۇيرۇيدىكەن، بىرىپ ئايغاقچىلىق قىلىپ، ئۇچۇرنى ئېلىپ كېلىدىكەن.

ئۇزاق ئۆتمەي، بىر كۈنى كېچىسى ئۇ ئۆيىدە ئۇخلاۋېتىپ، چۈشىدە موربدىن چۈشكەن بىر قىزنىڭ سايىسىنى كۆرۈپتۇ. قىز ئۇنى ئويغىتىپتىكەن، ئۇ قورققىنىدىن ئۇخلىغان بولۇپ يېتىۋېرىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى كەچتە قىز يەنە كەپتۇ. ئۇچىنچى كۈنى كەچتە بۆكۈخان ئۆز ۋەزىرىنىڭ نەسىھەتىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن قوپۇپ، قىزنىڭ كەينىدىن مېڭىپ ئاق تاغ دېگەن تاغقا چىقىپتۇ. ئىككىيلەن تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەردە سۆزلىشىپتۇ. ئۇ ھەركۈنى كەچتە شۇ يەرگە بېرىپ تۇرۇپتۇ. ئۇدا يەتتە يىل ئالتە ئاي يىگىرمە ئىككى كۈن شۇنداق سۆزلىشىپتۇ. ئاخىرقى كېچىسى قىز ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىپ: «كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان زېمىنغا ھۆكۈمدار بولىسەن. بۇ خىزمەتنى ئىجتىھات بىلەن ئورۇنلا، پۇقرالارنى ئوبدان ئىدارە قىل» دەپتۇ.

شۇڭلاشقا، ئۇ قوشۇن توپلاپتۇ. شۇڭقار تېكىننى خىللانغان ئۇچ يۈزمىڭ ئەسكەر بىلەن موغۇل ۋە قىرغىزنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. قونچۇر تېكىننى ياخشى قوراللانغان يۈزمىڭ ئەسكەر بىلەن تاڭغۇتلارنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. يەنە تۈكەل تېكىننى يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن تۇيۇننى جازالاشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۆزى ئۇچ يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن كىنانىنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ. ئۆز ئورنىدا ئانا زېمىننى ساقلاشقا بىر ئاقساقالنى قالدۇرۇپتۇ. ھەر يۆنىلىشكە كەتكەن قوشۇن زەپەر بىلەن قايتىپ، سان - ساناقسىز غەنىيمەت ئېلىپ كەپتۇ. ئۇلار تۆت تەرەپتىن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئەسىر ئېلىپ ئورخۇن بويىدىكى ئانا ماكانىغا كەپتۇ. ئوردۇبالىقنى سالىدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، پۈتۈن شەرق ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىرىپتۇ.

بۇ چاغدا، ئاق ئېگىنلىك، ئاق ھاسىلىق بىر بوۋاي بۆكۈخانىنىڭ چۈشىگە كىرىپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا يوغانلىقى پىستىچىلىك بىر پارچە قاشتاشنى بېرىپ: «بۇ قاشتاشنى ساقلىيالساڭ، پۈتۈن ئىقلىم سېنىڭ تۇغۇڭ ئاستىدا بولىدۇ» دەپتۇ. ئۇنىڭ ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار قوشۇننى تۈزۈپ سەپلەشكە كىرىشىپتۇ. ئاندىن بۆكۈخان كۈنپېتىشتىكى ئەللەرگە يۈرۈش قىپتۇ. ئۇ تۈركىستان چېگراسىغا يەتكەندە، ئۇنىڭغا ئوت - چۆپلۈك، سۇلۇق، گۈزەل يېيىق ئۇچراپتۇ. ئۆزى شۇ يەردە تۇرۇپ، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلدۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر قۇزبالىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئاندىن تەرەپ - تەرەپكە قوشۇن ئەۋەتىپتۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە ھەممە مەملىكەتنى بويسۇندۇرۇپتۇ. قارشىلىق كۆرسىتىدىغان ۋە

بويسۇنمىغان بىرەرسىمۇ قالماپتۇ. ئەۋەتكەن كىشىلىرى ئاخىر بىر يەرگە بېرىپتۇ، ئۇ يەردە تۈركى ھايۋانسىمان ئادەملەرنى كۆرۈپ، ئەمدى بۇنىڭ ئۈياقىدا ئىنس - جىن يوق ئىكەن دەپ ئىلگىرىلىمەپتۇ. ئۇلار ھەرئەلنىڭ شاھ - سۇلتان، ئەمىر - ئەركان-لىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بۆكۈخانغا تەقدىم قىپتۇ. بۆكۈخان ئۇلارنىڭ ئۆز سالاھىيەت-لىرىگە يارىشا ئوبدان مۇئامىلە قىپتۇ ۋە ھەدىيەلەر بېرىپتۇ. ھىند پادىشاھىنىڭ سىن - تۈركى سەت بولغاچقا، ئۇنى ھۆزۈرىغا كىرگۈزمەپتۇ. ئاندىن ئۇلارنى ئۆز زې-مىنلىرىگە قايتۇرۇپ، ئۇلاردىن باج - خىراج ئاپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ يولىدا ھېچقانداق توسالغۇ قالمىغاچقا، ئۇ قۇزبالىقتىن قايتىپ، بالدۇرقى ماكانىغا كەپتۇ.

جۇۋەينى: «تارىخى جاھان گۈشاي» (خەنزۇچە)، ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى، 1981

2

ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدە قارا قۇرۇم دېگەن تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقاتتى، بىرىنى تۇغلا، يەنە بىرىنى سېلىنگا دەيتتى. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى دەرەخكە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ. بۇ ئەلدىكىلەر ئۇ-نى ئاسراپتۇ. دەرەختىن پوقاق ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەمدەك تولغاق يەپتۇ. نۇر داۋاملىق چۈشۈۋېرىپتۇ. توققۇز ئاي ئون كۈن بولغاندا، پوقاق يېرىلىپ ئۇنىڭدىن بەش ئوغۇل ئاپىرىدە بوپتۇ. كىشىلەر بۇلارنى بېقىپتۇ. بۇلارنىڭ كەنجىسى بۆكۈ قا-غان ئىكەن. بۇ چوڭ بولۇپ، خەلقە باش بولۇپ، خەلق بىلەن بىللە تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ خانى بوپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن ئوتتۇز خان ئۆتۈپتۇ. يۇرۇن تېكىن ۋاقتىغا كەلگەندە، تاۋغاچلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش پەيدا بوپتۇ...

يۇجى: «داۋيۇەننىڭ قەدىمكىلەردىن ئۆگىنىشى»

3

قاراخان چوڭ خوتۇنىدىن ئاي دېسە ئاي ئەمەس، كۈن دېسە كۈن ئەمەس شۇڭ-داق چىرايلىق بىر ئوغۇل كۆردى... بالا بىر ياشقا كىرگەندە، قاراخان ئەلگە ئۇقتۇردى، كاتتا توي ئۆتكۈزدى... قاراخان: «بۇنىڭغا قانداق ئات قويىسىلەر؟» دەپ بەگلىرىدىن سورىدى. بەگلەر جاۋاب بەرگىچە ئوغلان ئېيتتى: «مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز

بولۇر...». ئوغلان ئۆز ئېتىنى ئۆزى ئېيتتى... خالايىق: «... بۇ بىر ئىرىم، ئۆمرى ئۇزاق، دۆلەتمەن، ئۆز يېنى (جان - تېنى)، يېرى يايرىغان بولسۇن» دېيىشتى.

... ئوغۇل ئۆسۈپ يىگىت بولغان چاغدا، قاراخان ئۇنىڭغا ئىنىسى كۇرخانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى... كېيىن يەنە بىر ئىنىسى ئۆزخانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى... ئوغۇزخان ئۇلارغا «ئىمان ئېيتقىن» دېگەندى، ئۇلار ئۇنىمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىلەن بىللە ياتمىدى... كېيىن قاراخان يەنە بىر ئىنىسىنىڭ قىزىنى كاتتا توي قىلىپ ئوغۇزخانغا ئېلىپ بەردى. ئۇ قىز مۇسۇلمان بولدى (ئوغۇزنىڭ دىنىغا كىردى). ئوغۇزخان ئۇنى قاتتىق سۆيەتتى. كۆپ يىللار ئۆتتى. بىر كۈنى ئوغۇز يىراق يەرگە ئوۋغا كەتتى. قاراخان بارلىق ئاياللىرى بىلەن كېلىنلىرىنى يىغىپ ئاش بەردى... خان كېلىنلىرىدىن سورىغاندى، چوڭ كېلىنى: «ئوغلىڭىز مۇسۇلماندۇر، بىز ئىككىمىزگە مۇسۇلمان بولۇڭلار، دېگەندى، بىز ئۇنى قوبۇل قىلمىدۇق. كىچىك كېلىنىڭىز مۇسۇلمان بولغانلىقتىن ئۇنى قاتتىق سۆيىدۇ» دېدى. قاراخان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەگلىرىنى چاقىرىپ كېڭەشتى. كەلگەنلەر ئوغۇزنى ئوۋدا يۈرگىنىدە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت قىلىشتى. قاراخان ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ: «ئوۋغا چىقمەن، تېز يىغىلسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بۇ سۆزنى ئوغۇزنىڭ كىچىك خوتۇنى ئاڭلاپ قالدى - دە، قاراخانىنىڭ قىلغان كېڭەشلىرىنىڭ بارچىسىنى ئېيتىپ ئوغۇزخانغا كىشى ئەۋەتتى. ئوغۇزخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ: «ئاتام چېرىك تارتىپ مېنى ئۆلتۈرگىلى كېلىۋېتىپتۇ. مېنى قوللايدىغىنىڭلار مەن تەرەپكە كېلىڭلار، ئاتامنى قوللايدىغىنىڭلار ئاتام تەرەپكە بېرىڭلار» دېدى. ئەلنىڭ كۆپى قاراخان تەرەپكە باردى، ئازراقى ئوغۇز قېشىغا كەلدى... ئوغۇزخانغا قوشۇلدى. ئوغۇزخان ئۇلارغا «ئۇيغۇر» دەپ ئات قويدى. ئۇيغۇر تۈركىي سۆز بولۇپ، مەنىسى بارچىگە مەلۇم، «يېپىشقۇر» مەنىسىنى بېرىدۇ. «سۈت ئۇيدى» دېيىلىدۇ، سۈت پېتى ۋاقتىدا تۇغاندا سۈت بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، قېتىق بولغاندا بىر - بىرى بىلەن يېپىشىپ تۇرىدۇ. ئىمام تۇرسا تۇرۇپ، ئولتۇرسا ئولتۇرماق — بۇ يېپىشقانلىق بولىمىدۇ. ئۇلار كېلىپ ئوغۇزنىڭ ئېتىكىگە ئىككى قوللىرى بىلەن مەھكەم يېپىشتى. ئوغۇز «ئۇلار ئۇيغۇرلار» دېدى. بۇ «يېپىشقۇر» دېگىنىدۇر... ئوغۇزخان ئاتىسىنىڭ تەختە ئولتۇردى... ئوغۇزخانىنىڭ ئۇيغۇر دەپ ئات قويغان قوۋمىنىڭ بىر ئاقساقىلىنىڭ ئىرقىل غوجا ئاتلىق ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئوغۇزخان تەختتە ئولتۇرۇپ تاكى ئۆلگۈچە ئوغۇزخانىنىڭ ۋەزىرى، ۋەكىلى بولدى. ئۇ ئەقىللىك، دانىشمەن، بىلىملىك كىشى ئىدى. (ئوغۇزخانىنىڭ ئوغلى) كۈن خانمۇ ئۇنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى، تاكى ئۆلگۈچە ئۇنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلدى.

ئۇيغۇرنىڭ مەنسى يېپىشقۇر دېگەنلىك بولىدۇ. مەسىلەن، «سۇت ئۇيدى» دېيىلىدۇ. سۇت ئېرىگەندە بىر - بىرىدىن ئايرىلىدۇ، ئۇيۇغاندىن كېيىن ئايرىلمايدۇ. يەنە شۇنىڭدەك «ئىمامغا ئۇيدۇم» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئىمام ئولتۇرسا ئولتۇرۇپ، تۇرسا تۇرۇپ، ئۇنىڭغا يېپىشقانلىق دېگەن بولىدۇ.

موغۇل يۇرتىدا ئىككى تاغ بار. ئۇزۇنلۇقى كۇن تۇغۇشتىن كۇنپېتىشقا سوزۇلغان ئىنتايىن چوڭ تاغلار. بىرىنىڭ ئېتى ئۇفراتۇ بوزلۇق، يەنە بىرىنىڭ ئېتى ئۇسقۇنلۇق تارىم. شۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا، موغۇل يۇرتىنىڭ كۇنپېتىشىدا يەنە بىر تاغ بار. ئۇنى قۇت تاغ دەيدۇ. ئاشۇ ئېيتىلغان تاغلارنىڭ ئارىسىدا، بىر يەردە ئېقىپ ياتقان ئون ساي بار، يەنە بىر يەردە توققۇز ساي بار. ھەممىسى كاتتا دەريالار ئىدى. قەدىم ئۇيغۇر ئېلى شۇ سۇلارنىڭ ئارىلىقىدا ئولتۇراتتى. ئون ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلىرىنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلىرىنى توققۇز ئۇيغۇر دەر ئىدى. شەھەرلىرى، كەنتلىرى ۋە دېھقانچىلىقى كۆپ ئىدى. يۇز يىگىرمە ئۇرۇق ئەل ئىدى.. بىر كۇنى ھەممىسى يىغىلىپ كېڭەشتى... ئون ئۇيغۇرلار مەڭگۈتاي ئاتالىق كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئەل ئىلتەر دېگەن لەقەمنى قويۇشتى. توققۇز ئۇيغۇرلار ئۆز كەندىر ئۇرۇقىدىن بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا كۆل ئەركىن دېگەن لەقەمنى قويدى... كۆپ يىللار تۆرىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى شۇنداق دېيىشتى...

ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۇرك»

4

«ئۇيغۇر» بىر ئەلنىڭ ئىسمى... زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۇرك خاقانى ئونىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «ئىنسان خۇزخۇرەندەك» بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل «خۇزخۇر» دەپ ئاتىلىپ، بۇ سۆز بارا - بارا «ئۇيغۇر»غا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980

5

زوهىنىڭ ئوغلى ئابۇلچاخان ــ ياپەس، بۇنىڭ ئوغلى دىب ــ باقۇ، بۇنىڭ ئوغلى قاراخان، بۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان. ئوغۇز بىردىنبىر تەڭرىگە ئىشىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ بىلەن تاغلىرى، ئاكا ـ ئۈكلىرى، جىيەنلىرى ۋە ئىككى تۈغقان بۇرادەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ ـ جېدەل پەيدا بولدى. ئوغۇز ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلدى. بەزى جەمەتلىرى ئۇنىڭغا ياردەم بەردى. (تاغلىرى...) يېڭىلدى. ئوغۇز نۇرغۇن جاينى قولغا كىرگۈزۈپ، قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ ئىگىسى بولدى. ئاندىن چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۈغقان ۋە سەردار ـ جەڭچىلىرىدىن هال سورىدى. ئۆزىگە ياردەم بەرگەن يېقىن جەمەتلىرىگە «ئۇيغۇر» دەپ نام بەردى. بۇ نامنىڭ مەنىسى: ئىتتىپاقلىشىپ ياردەم بەرگۈچىلەر دېگەنلىكتۇر. بۇ نام هەممە قەبىلىلەرگە قوللىنىلىپلا قالماستىن، قەبىلەلەرنىڭ تارماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ قوللىنىلدى.

خوجا راشىدىن فەزلۇللا هەمەدانى: «جامىئۇت تەۋارىخ» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، شاڭخۇ نەشرىياتى، 1983.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئىمىن تۇرسۇن.

تۈركلەر

1

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ئاشنا ئىسىملىك ئۇرۇق ئىكەن. ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، پەقەت پۈتلىرى كېسىۋېتىلگەن بىر ئوغۇل بالا ساق قاپتۇ. ئۇ بىر چىشى بۆرىنىڭ ئوزۇقلاندۇرۇشى بىلەن چوڭ بوپتۇ. كېيىن بۆرە بالىدىن هامىلىدار بوپتۇ. ئوغۇل بالا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن بۆرە ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ هەربىرىنىڭ ئىسمى بار بولۇپ، ئاشناشىر شۇلاردىن بىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ، نەچچە يۈز ئائىلىلىككە يېتىپتۇ. نەچچە ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار تاغ غارلىرىدىن چىقىپ جۇرجانلارغا تەۋە بوپتۇ ۋە ئالتۇنتاغنىڭ

كۇنگەي تەرىپىدە ماكانلىشىپتۇ.

«جۇ سۇلالىسى تارىخى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1974

2

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى پىكلياڭلىق غۇزلار بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ ئىسمى ئاشنا ئىكەن. كېيىن ۋېي خانلىقىنىڭ تەيۇۋ خانى قۇتقۇ ئۇرۇقىدىكىلەرنى يوقاتقاندا، ئاشنا ئۇرۇقىدىكى بەش يۈز ئائىلىلىك جۇرجانلار زېمىنىغا بېرىپ، ئۇزاق زامانلارغىچە ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى)دا ياشاپ، تۆمۈرچىلىك قىلغانىكەن. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى تۈركە (دۇبۇلغا) شەكلىدە بولغاچقا، ئۇلارمۇ «تۈرك» دەپ ئاتالغانىكەن.

ۋېي ۋېي: «سۇي سۇلالىسى تارىخى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ, جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1973

3

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ساك دۆلىتىدىن كەلگەن. ئۇ دۆلەت ھۇنلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئاپاڭبۇ زامانىسىغا كەلگەندە يوقىتىلىپ، پەقەت ئون يەتتە ئوغۇل بالا ساق قاپتۇ. ئۇلارنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغان بالىسى ئىجىنىشتۇ ياز ئىلاھىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئاپتۇ. يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزىنى ئالغان بولۇپ، ئۇ يامغۇر يېغدۇرۇپ، شامال چىقىرالايدىكەن. ئۇنىڭدىن تۆت ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى ئاق ياۋا غازغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ. بىر ئوغلىنىڭ دۆلىتى ئاقايان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، نامى «قىرغىز» ئىكەن. يەنە بىر ئوغلىنىڭ دۆلىتى چۈاكىم دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چۈاكىمىش تېغىنى ساقلاپ تۇرىدىكەن. تاغ ئارىسىدا ئاپاڭبۇ ئۇرۇقىدىكىلەر ياشايدىكەن. ئۇلار چوڭ ئوغۇلنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار قىلىپ، ئۇنىڭغا «تۈرك» دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى ناتولۇش بولۇپ، ئۇمۇ ئون خوتۇن ئاپتۇ. تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىپتۇ. ئاشنا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىك خوتۇندىن تۇغۇلغان ئوچىنچى بالا ئىكەن. ئۇ دەرەخكە ھەمىدىن بەك ئېگىز سەكرەپ ئېسىلغانلىقى ئۈچۈن ناتولۇشنىڭ خان ۋارىسى بوپتۇ ۋە «ئاشنا شىر» دەپ نام ئاپتۇ.

«جۇ سۇلالىسى تارىخى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1974

4

ئۇركىلەرنىڭ ئەجداد ئاتىسى شىمۇشىرى دېگىز ئىلاھىنىڭ قىزىنى ئالغان. ئىلاھىي قىزنىڭ ماكانى ئاشىد غاربىدە بولۇپ، شىمۇشىرى كېچىسى ئۇنىڭ يېنىدا قونۇپ، دېگىز ياقىسىدىكى ماكانغا قايتىشىدا ھەر قېتىم دېگىز ئىلاھىنىڭ قىزى ئۇنى ئاق بۇغا بىلەن ئاپىرىپ قويىدىكەن. بىر قېتىم ئۇنىڭ قەبىلەسىدىكىلەر چوڭ كۆلەملىك ئوۋ قىلماقچى بوپتۇ. ئىلاھ قىز ئېرىگە مۇنداق جېكىلەپتۇ: «ئەتە ئوۋچىلىق قىلغىنىڭلاردا، سېنىڭ ئەجدادىڭ تۇغۇلغان غاردىن ئالتۇن مۇڭگۈزلۈك بىر بۇغا چىقىدۇ. ئەگەر سەن ئاتقان ئوقيا ئوقى ئۇنىڭغا تەگسە، بىز مەڭگۈ بىللە ئۆتەيلى. ئەگەر تەگكۈزەلمىسەڭ، مۇناسىۋەتنى مەڭگۈلۈككە ئۈزۈۋېتەيلى». ئەتىسى ئۇلار ئەتراپنى قورشاپ ئوۋ قىلىۋاتقاندا، دەرۋەقە ھېلىقى قىز دېگەن بۇغىنى ئۇچرىتىپتۇ. شىمۇشىرى بار ئامال بىلەن ئۇنى قورشىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇغا قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شىمۇشىرى بۇغىنى ئۆزى ساقلاۋاتقان مۇھاسىرە چەمبىرىكىدىن چىقىرىۋەتكەن قەبىلە باشلىقى ئاز قاتارلىقلارنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىگە قۇربانلىق قىپتۇ. شىمۇشىرى ئۆزىنىڭ ماكانىغا قايتىپ كەلگەندە، دېگىز ئىلاھى: «سەن ئۆز قولۇڭ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈپسەن، سېنىڭدىن قان ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ، شۇڭا بىز مەڭگۈلۈككە ئادا ـ جۇدا بولۇپ كېتەيلى» دەپتۇ.

دۇۋەن چىڭشى: «بۇياق خاتىرىلىرى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ: جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1981

5

ھەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغانىكەن: ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: «مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم. ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن».

«قاچان ئۇنى تۇرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ.
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ».

مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

قارا قوشۇن

ئۇغۇزخانىڭ چوڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان قالاج كېيىنرەك لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ ۋە ئۆز ئالدىغا بىر خانلىق قۇرۇپتۇ. ئۇلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش مەقسىتىدە بۇ-يۇك بىر قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، «قارا»نى ئۇنۇڭان سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۆزلىرىنى «قارا قوشۇن»لۇقلار دەپ ئاتاپتۇ. بۇ نام «يۇكسەك قوشۇن»، «بۇيۇك قوشۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىكەن. بۇ قوشۇن بېشىغا پۆپۈكى بار قارا بۆرك، ئۇستىگە قارا ماتادىن كىيىم كىيگەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : غوپۇراخۇن. ئەر، ئۇيغۇر، 62 ياش، ساۋاتلىق، لوپنۇر ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : ئابدۇكېرىم رەھمان (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979
ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئەرگىنە قۇن

ئەربىي تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بىر ئۇرۇشتا ھىيلە ئىشلەتكەن دۇشمەندىن يېڭىلىدۇ. يالغۇز قايان ئاتلىق بىر يىگىت بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى نوكۇز خو-تۇن، بالىچاقلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن يول مېڭىپ، بىر تاغ ئا-

رسىدا پاناھلىنىدۇ. بۇ خىلۇەت جايدا ئۇلار كۆپىيىپ، بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشۇپ تۆت يۈز يىل ياشايدۇ. كېيىن بۇ يەر ئۇلارغا تار كېلىپ قالغاچقا باشقا يەرگە كۆچەمەكچى بولىدۇ، ئەمما بۇ جىرادىن چىقىپ كېتىدىغان يولنى تاپالمايدۇ. ئاخىرى بىر تۆمۈرچى: «بۇ يەردىكى تاغدا تۆمۈر رۇدىسى بار ئىكەن، بىز شۇ رۇدىنى ئېرىتىپ يول ئاچايلى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتۇن، كۆمۈر دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ، رۇدىلارنى ئېرىتىپ، بىر تۆگە پاتقۇدەك يول ئاچىدۇ. كۆك ياللىق بۆرە ئۇلارغا يول باشلاپ مېڭىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياپيېشىل، چۆپلىرى ئىرغاڭلاپ تۇرغان، زۇمرەت سۇلىرى شارقىراپ ھەيۋەت بىلەن ئېقىپ تۇرغان پايانسىز بىر مۇنبەت يايلاقىقا چىقىپ ئورۇنلىشىپ، قايتىدىن ئۇلارنى جىلغىدا قورشاپ تۇرغان دۇشمەنلەرنى تارمار قىلىدۇ. «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتالغان مۇشۇ جايدىن چىقىپ كەتكەن كۇنىنى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرىمى قىلىپ بەلگىلەيدۇ ھەمدە شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ قەبىلە «تۆمۈرچى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، داڭقى ھەممە ئەتراپقا يېيىلىدۇ.

شېرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981

چىگىل

زۇلقەرنەين ئارغۇ[1] ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار پاتقاقلىشىپ ماڭغۇسىز بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس تىلىدا: «ايىن چەكىل است» (نېمىدېگەن ياماق پاتقاق) دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. بۇ قورغان «چىگىل»[2] دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

① ئارغۇ — ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى بىر قەبىلىنىڭ نامى.
② چىگىل — «توققۇز ئۇيغۇر» دېيىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى بىر قەدىمكى ئۇرۇقنىڭ نامى.

دولانلار

1

بىر رىۋايەتتە، دولانلار مەكتەتسىن تارتىپ لوپنۇرغىچە بولغان پايانسىز قۇملۇق ئەتراپىنى ئىگىلىگەچكە، «دولان» سۆزىنى «دالا» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە، «دولان» «دالان» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېيىلىدىكەن.

دولانلار ئاساسەن چۆل ـ باياۋاننى ماكان قىلغان بولۇپ، ئوۋچىلىققا ماھىر خەلق ئىكەن، بۆرە، قاۋان، قاپلانلارنى خۇددى قوينى تۇتقاندەك ئەركىن تۇتالايدىكەن. ئۇلارنىڭ مازار ـ ماشايىخلارغا بولغان ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، قانداق مازار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىنى ئۇلۇغلايدىكەن. شۇڭا، باشقا يۇرتتىن كەلگەنلەر ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتىنى «ئاچا توغراقنى كۆرۈپ مازار غوجام دېگەن دولان، قاشقا توڭگۇزنى كۆرۈپ مېنىڭ كالام دېگەن دولان» دەپ قوشاققا قاتقانكەن.

دولانلار تولىمۇ خۇش چاقچاق، ناخشا ـ قوشاققا ماھىر خەلق ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دولاننىڭ ئۆيىگە مېھمان كەپتۇ. ئۆي ئىگىسى لەيلىخان مېھماننى كۆرۈپ ئېرىگە:

ــ ئۆيگە مېھمان كېلىپتۇ،
ئاش ئېتەيمۇ بەگچەك؟
نان ياقايمۇ بەگچەك؟

دەپ سوراپتۇ. ئېرى ئايالىغا:

ــ قارا قوينى سويايلى،
گۆشنى ئېسىپ چۆپ ئەت.
قالغىنىنى ئۆزۈڭ بىل،
خۇدايىم بەرگەن لەيلەك.

دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مېھمانلار ئۇلارنىڭ قوشاققا ئۇستىلىقىدىن ھەيران قاپتۇ.

ناغرىنى دەسلەپ دولانلار ئىجاد قىلغانىكەن. ئۇلار كەڭ بايا‌ۋاندا تارقاق ئولتۇ‌راقلاشقاچقا، ئۇلارنى بىر يەرگە توپلاشقا توغرا كەلسە ناغرا ئاساسلىق خەۋەرچى ھېسابلىنىدىكەن. ئەينى ۋاقىتتا ھەربىر مەھەللىدە بىردىن ناغرىخانا بولغانىكەن. دولان مەركىزىدە ناغرا چېلىنسا، ئۇنىڭ ئاۋازى باشقا ناغرىخانىلارغا يەتكەن ھامان ناغرا ئاۋازى ئۇزۇلمەيدىكەن. ئاش پىشمىغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا ھەرقانداق خەۋەر دولانىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە يېتىپ بارالايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال دولانلار بىرەمدىلا ناغرىخانا مەيدانىغا جەم بولىدىكەن. توي - تۆكۈن ۋە مەشرەپلەردىمۇ ئالدى بىلەن ناغرا چېلىنىدىكەن. دولان يۇرتىدىكى ھازىرقى «ناغرىخانا» دەپ ئاتالغان يۇرت ئىسىملىرى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

2

د ولانلار «بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز دەرۋىتتىن[1] چىققان» دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا شىمالدا ياشايدىغان «دولۇن» دەيدىغان بىر كۆچمەن قەبىلە بولغانىكەن. ئۇلار جەنۇبقا كۆچكەندە بىر بۆلىكى بەدەخشانىنىڭ بىر چېتىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بوپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يەرگە ئون تۇپ سۆگەت تىكىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئافغانلار ئۇلارنى «دەرۋىتلىكلەر» دەپ ئاتاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي «ئون تۇپ سۆگەتلىكلەر» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. ئۇلاردىن ئۇچ كىشى ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن دەسلەپ قەشقەرگە كەپتۇ. قەشقەرنى ئىسلامغا كىرگۈزگەندىن كېيىن كۇھچار (كۇچا)غا[2] كەپتۇ. بۇ يەردە «قالماق» دەپ ئاتىلىدىغان كۇپپارلار ياشايدىكەن. سۆگەتلىكلەر ئۇلارنى ئىمانغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، كۇھچارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى قۇملۇق يېنىغا جايلاشقان چوڭ بىر شەھەرگە كېلىپ، ئۇ يەردىكى كۇپپارلارغا ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىپتۇ. بۇ شەھەردىكى خەلقلەر ئۇلارغا ئىشەنمەي: «ئەگەر سۆزۈڭلار راست بولسا، بىزگە بىر دۇئا قىلىڭلار، دۇئايىڭلارنىڭ خاسىيىتىدىن شەھىرىمىز پۈتۈنلەي ئالتۇن بولۇپ كەتسۇن، شۇ چاغدىلا سىلەرنىڭ دىنىڭلارغا ئىشىنىمىز» دەپتۇ. سۆگەتلىكلەر قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىشىپتۇ. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە پۈتۈن شەھەر ئالتۇن بىلەن قاپلىنىپ كېتىپتۇ. لېكىن، بۇ شەھەردىكى بۇتپەرەسلەر ئۆز ئېتىقاد-

---

① دەرۋىت — (پارسچە)دەر — ئون، ۋىت — سۆگەت.

② كۇھچار — (پارسچە)كۇھ — تاغ، چار — قۇدۇق.

لىرىدىن پەقەت يانماپتۇ. سۆگەتلىكلەر: «بۇگۈن ئاخشام بىز يەنە دۇئا قىلمىز، ئۇ چاغدا شەھىرىڭلارغا قۇم ياغىدۇ. شۇنىڭغىچە ئىمان ئېيتمايدىغان بولساڭلار ھەممىڭلار قۇم ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىسىلەر» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئون تۆت ئادەم ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ. قالغانلىرى بىر كېچىدىلا قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپ ھالاك بوپتۇ. مۇسۇلمان بولغان ئون تۆت كىشى بۇ يەردىن ئايرىلىپ، تارىم دەريا-سىنى بويلاپ، ھەربىرى بىردىن شەھەر قۇرۇپتۇ. ھازىرقى دولانلىقلار ئەنە شۇ ئون تۆت كىشىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

3

دولان» دېگەن سۆز مۇڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانىكەن. مۇڭغۇللار قەدىمكى چاغلاردا مەكىتلىكلەرنى «يەتمىش ئىككى مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دەپ ئاتاشقانىكەن.

دولانلار دەسلەپتە گەمە ئۆيدە ياشىغان بولۇپ، بىر قانچە كىچىك بەگلىككە بۆلۈنگەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئەمەت بەگ، سىيىت بەگ، ئەمتەم بەگ، ئەزىز بەگ، ئامان بەگ، يامان بەگ، زامان بەگ دېگەن يەتتە بېگى بولغانىكەن. ئۇلار داۋاملىق يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بايقاۋانلاردا كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىكەن.

سائادەت بەگ زامانىسىغا كەلگەندە بۇ بەگلەر دولانلىقلارنى يىغىپ، «لەمپە دۆڭ» ۋە «قارلىغاچدۆڭ» دېگەن ئىككى يۇرتنى تەشكىللەپتۇ. سائادەت بەگ مانجۇ خانلىقىغا بېرىپ بەگلىك دەۋاسى قىلغاندا، مانجۇ خانى ھىيلە ئىشلىتىپ، ئۇنىڭغا بىر ياغاچ تامغىنى تۇتقۇزۇپ: «سەن ياغاچ ئۆيلۈك دولانلارنىڭ بېگى بول» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سائادەت بەگ دولانلىقلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، دولانلارنىڭ مەركىزى دەپ ئاتالغان «لەمپە دۆڭ» بىلەن «قارلىغاچدۆڭ»نى لايدىن قوپۇرۇپ شەھەر بىنا قىپتۇ. سائادەت بەگ يەكەن دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىدىكى لەمپە دۆڭدە تۇرۇپتۇ. يەكەن دەرياسىنىڭ بۇ قېتىمدىكى قارلىغاچدۆڭدە مامۇر پالسا (پالۋان)نىڭ قارلىغاچخان ئىسىملىك بىر ئايالى بولۇپ، ئىنتايىن گۈزەل، ناخشا ـ ئۇسسۇلدا تەڭدىشى يوق، قولىدىن ئۇچ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان باتۇر ئايال ئىكەن. سائادەت بەگ قارلىغاچدۆڭگە كەلگەندە، قارلىغاچخان ئۇنىڭغا ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدىكەن ۋە ئەقىل كۆرسىتىدىكەن. شۇڭا، قارلىغاچخانىنى سائادەت بەگ ئۆزىگە يارەمچى قىلىۋاپتۇ. قارلىغاچدۆڭ ئاشۇ قارلىغاچخانىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدىكەن. سائادەت بەگ بىلەن قارلىغاچخان بىر ـ بىرىنى داۋاملىق

كۆرۈپ تۇرۇش ئۇچۇن لەمپە دۆڭ بىلەن قارلىغاچدۆڭگە ئىككى راۋاق سالدۇرۇپتۇ. ئۇلار ئىككى دۆڭلۇكتە نۆۋەت بىلەن داۋاملىق مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. بۇنىڭ دىن خەۋەر تاپقان ئاپاق خوجا ئۇلارنى «شەرىئەتتىن چىقتى» دەپ ئەيىبلەپ لەشكەر تارتىپ كەپتۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سائادەت بەگكە كۆچى يەتمەي، ئۆزلىرى مەغلۇپ بو- لۇپ قايتىپتۇ. ئاخىر ئاپاق خوجا نۇرغۇن سوۋۇغا ـ سالام، ئىنئاملار بىلەن چىەنلۇڭ خاندىن ياردەم سوراپتۇ ھەمدە قىزىنى چىەنلۇڭ خانغا ئىنئام قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە چىەنلۇڭ خان ئاپاق خوجىغا لەشكىرىي كۆچ جەھەتتىن زور ياردەم بېرىپتۇ. نەتە- جىدە، ئاپاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى چىەنلۇڭنىڭ لەشكىرىي كۆچىگە تاينىپ دولانلارنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كەپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنى ۋەيران قىپتۇ. بۇ قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان دولانلار يۇرتلىرىنى تاشلاپ، تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. ئاپاق خوجا لەشكەرلىرى بىلەن سائادەت بەگ ۋە قارلىغاچخانلارنىڭ يېتەك- چىلىكىدىكى دولانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغىچە قاتتىق جەڭلەر بوپتۇ. ھازىرقى «سەر- دارلار گۇمبىزى» دەپ ئاتالغان جاي ئاشۇ جەڭدە شېھىت بولغانلارنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن. بەزىلەر ئۇنى «ئاق موللا گۇمبىزى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

4

چ يەنلۇڭ خان زامانىسىدا دولانلار مانجۇلارغا بويسۇنماي، ئۇزاققىچە ئۇلارغا قارشى جەڭ قىپتۇ. دولانلار ئۆز يۇرتلىرىنى مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر كالىنىڭ تېرىسىدە يوغان بىر پاي ئۆتۈك تىكىپ ئىچىگە قۇم قاچىلاپتۇ. ئۇنىڭغا «ئالتە ياشلىق دولانىنىڭ كىيىدىغان ئۆتۈكى» دېگەن خەتنى چاپلاپ، دولان چېگرا سىغا ئېسىپ قويۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن مانجۇلار «ئالتە ياشلىق با- لىنىڭ ئۆتۈكى بۇ بولسا، چوڭلىرى كىيىدىغان ئۆتۈك قانچىلىكتۇ» دەپ قورقۇشۇپ دولانلىقلارغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇ ئىشتىن گۇمانلە- نىپ، بىر مانجۇنى سېتىقچى قىياپىتىدە ياساپ، تارغاق، سۇزگۈچ، يىپ ـ يىڭنە بە- لەن دولان يۇرتىغا كىرگۈزۈپتۇ. ئۇ قارىغۇدەك بولسا، دولان يۇرتىدا بۇنداق يوغان ئۆتۈك كىيىدىغان ئادەم ئۇچرىماپتۇ. «سېتىقچى» قايتىپ كېتىپ مانجۇ خانىغا ئەھ- ۋالنى مەلۇم قىپتۇ. دولانلارنىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ قالغان مانجۇ خانى قايتا لەش- كەر تارتىپ، دولان يۇرتلىرىغا بېسىپ كىرىپتۇ. دولانلىقلارمۇ ئۇزاققىچە تىز پۈكمەي مانجۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى يۇرتلىرى ۋەيران بولغان دولانلىقلار تە- رەپ- تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار يۇرتىدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ھەتتا ئۆز

يۇرتىنىڭ پاشىلىرىنىمۇ قوشاققا قېتىپ، ناخشا ئېيتىپ ماڭغانىكەن:

ئەل بۇ يەرنى چۆل دەيدۇ،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىدى.
توغرىقى ئالماغا ئوخشاش،
يۈلغۇنى مازار ئىدى.
چارۋىمىزغا يايلاق ئىدى،
بالىمىزغا بازار ئىدى.
تۈمشۇقلىرى بىگىزدەك،
قاناتلىرى كىگىزدەك،
پاشىلىرىمىز ئايرىلىپ،
قالدى بىزدىن يىراقتا.

دولانلىقلار تارقالغان يۇرتلار مارالبېشى دولان، ئاۋات دولان، مەكىت دولان، ئاق-سۇ قاراتال دولان، شايلوچىمەن، شىنچىمەن، ئاقئېرىق، ئىچئېرىق دولان، لوپنۇر دولان دەپ ئاتالغانىكەن. بۇ يۇرتلار ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 2.1988

جۇداخلار

چىگىزخان دەۋرىدە موڭغۇللار بۇتقا تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن يىلدا بىر قېتىم تىبەتكە بارىدىكەن. ئۇلارغا يول ئۈستىدە لوپنۇردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ يەرنىڭ ھەممە ئەتراپى چەكسىز دېگىزدەك سۇ بولغاچقا كۆلنى كېسىپ ئۆتەلمەيتۇ. ئۇلار كۆلدىن ئۆتۈشنىڭ چارىسىنى تاپالماي تۇرغاندا، ئەتراپتىكى ئاراللاردىن كۆپلىگەن بېلىقچىلارنىڭ كېمىلىرىگە ئولتۇرۇپ بېلىق تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇ ھۇنەرگە بەك قىزىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلارنى چاقىرىپ كۆلدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى تەلەپ قىپتۇ. بېلىقچىلار ئۇلاردىن سوراپتۇ: «سىلەر نېمە ئادەم؟ نەگە بارىدىغان سىلەر؟» ئۇلار: «بىز جۇداخلار[1]، تىبەتكە بارىمىز» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلار بۇ جۇداخلارنى مال ـ مۈلكى، ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن

① جۇداخ ـــ (مۇڭغۇلچە) جۇ ـــ بۇت، داخ ـــ تاۋاپ قىلىش.

قوشۇپ كېيىلەرگە سېلىپ، كۆلىنىڭ شەرق تەرىپىگە ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزۈپ قو- يۇپتۇ. جۇداخلارنىڭ ئاقساقالى ئۇلارغا يەنە: «بىز ياشىغان جايلاردىمۇ دەريا - كۆللەر بار، بىراق بېلىق تۇتۇشنى بىلمەيمىز. بىزنىڭ بىر جۇپ پەرزەنتىمىز سىلەرنىڭ ئا- راڭلاردا قالسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە بىزگە مانجا (بېلىق توری) بېرسەڭلار» دەپ تەلەپ قىپتۇ. بېلىقچىلار ماقۇل بوپتۇ. بۇ بىر جۇپ بالىنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمى ئالاتولو، يەنە بىرسىنىڭ چالاتولو ئىكەن. ئالاتولو بىلەن چالاتولو بېلىقچىلار ئارىسىدا چوڭ بوپتۇ، بالاغەتكە يېتىپ ئۆي - ئوچاقلىق بوپتۇ، كۆپ پەرزەنتلىك بوپتۇ. كېيىنچە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دۆڭقوتان ئەتراپىغا ماكانلىشىپ، بېلىقچىلىق بىلەن كۇن ئۆتۈ- كۈزۈپتۇ. كىشىلەر ئۇلارنى «جۇداخ» دەپ ئاتىغاچقا بۇ نام ئۇلارغا سىڭىپ قاپتۇ. تا هازىرغىچە ئۇلار ئۆزلىرىنى بەزىدە «جۇداخ»، يەنە بەزىدە «لاي سۇلۇق مانجاچى»[1] دەپ ئاتىشىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئۇزۇن مۇھەممەت. ئەر، ئۇيغۇر، 78 ياش، لوپ- نۇر ناهىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : ئابدۇكېرىم رەھمان (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇ- نىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1978

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 2.1988

يانلار

كروران شەھىرى قۇم ئاپىتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئامان قالغان كىشىلەر لوپنۇر ئەتراپىغا كۆچۈپ كۆلىنىڭ غەرب تەرىپىگە ئورۇنلاشقان. شۇڭا، ئۇلار ئۆزلىرىنى «يانلار»، «يانلىقلار» (يان تەرەپتىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقۇچىلار) دەپ ئاتاش- قان. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ ئۇرۇق ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلادى كۆيۈك، ئىككىنچى ئەۋلادى چاگار، ئۈچىنچى ئەۋلادى بەردى، تۆتىن- چى ئەۋلادى قەزى، بەشىنچى ئەۋلادى يانلار... ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇراخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 62 ياش، ساۋاتلىق،

① لاي سۇلۇق مانجاچى — تارىم دەرياسىنىڭ سۇيى دۆڭقوتان ئەتراپىغا كەلگەندە لايلىشىپ ئاققانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردىكى كىشىلەر شۇنداق دەپ ئاتالغان، هازىرمۇ بۇ جايدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئايرىم ئۇرۇق دەيدۇ.

لوپنۇر ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تارانچى

ۇنبەت ئىلى زېمىنىنى ئىگىلىۋالغان جۇڭغارلار تېرىقچىلىق قىلىشنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار نەچچە ئونمىڭلىغان چېرىكلىرىنىڭ قورسىقىنى بېقىش ئۈچۈن يەر تېرىغۇچى دېھقانلارغا ھاجىتى چۈشتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇلار يەرلىك دېھقانلارنى قىرىپ تاشلىغانىدى. نەتىجىدە، ئالتە شەھەردىن ئونمىڭلىغان دېھقان مەھبۇسلىرىنى مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلىغا ھەيدەپ كېلىپ، بۇ يەردە يېڭىدىن يەر ئاچقۇزۇپ دېھقانچىلىق قىلدۇردى. ئەنە شۇ يەر تېرىغۇچىلارنى كەمسىتىپ «تاراڭچى» دەپ ئاتاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىلىدىكى بۇ دېھقانلارنىڭ نامى «تارانچى» بولۇپ قالدى. بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدا «يەر تېرىغۇچى» دېگەن مەنىنى بېرەتتى.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئۆزبېك

ىڭگىزخانىڭ بىرىنچى ئوغلى جۇجىخان بولۇپ، ئۇنىڭ ئون سەككىز ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئالتىنچىسىنىڭ ئىسمى شەيبانى ئىدى. ئۇ كېيىن خان بولدى. شەيبانىخان ئۆزبېكنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسىگە «ئۆزبېك» دەپ ئات قويىدى. ئۆزبېك چوڭ بولغاندا ئەمىر بولۇپ، پەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋرەئۇننەھر شەھىرىنى ئىستىلا قىلىپ، ئەللىك تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئادالەت ئورنىتىلىپ، پۇقرالار كۆپ راھەت كۆردى. شۇ سەۋەبتىن خەلق ئارىسىدا «ئۆزبېك» دېگەن نام ساقلىنىپ قالدى. ئۆزبېك خانىنىڭ كېيىنچە ئۇرۇق ـ ئەۋلادى كۆپەيدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئۆزبېك» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

تۇبۇت

تۇبۇت تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. تۇبۇتلەر سابىت ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركلەر زېمىنىدىن بىر مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمالىي تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇبىي تەرىپى ھىندى دېگىزىغا تۇتىشىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

تۈركمەن

تۈركمەن ــ بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ «تۈركمەن» دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار:

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شۇ» ئىسىملىك بىر باش خاقانى بار ئىدى، ئۇ چوڭ قوشۇن ئېگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۈچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى باركىن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان شۇ خوجەند دەرياسى قىرغىقىغا تارىخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان لەشكەرلىرىدىن ھېچكىمۇ

بىلمەيدىكەن. خاقانىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ ئويناىدىكەن. خاقان «زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟» دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملەرنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بوپتۇ. زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن خەلق ئاردىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بوپتۇ. ئۇلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان، ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىكىپ كېتىپ قالغانىدا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن بالچاقلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ قاپتۇ. بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقانىدا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بالچاقلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۈك - تاقلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ - ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېلىپ قالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۇرکچە: «قال ئاچ — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ. كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان. خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزۈن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇرکلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تۈرك مەنەند» (تۇرككە ئوخشايدۇ) دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام

بولۇپ قالغان.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

سيانپي

1

مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈرۈغۇر ئاتلىق بىر سيانپي ھۇنلار قوشۇنىدا ئۇچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپ ئۇنىڭغا «تانشىغۇي» دەپ ئات قويغانىكەن. تۈرۈغۇر بۇ ئەھۋالدىن غەزەپلىنىپ، ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بوپتۇ. ئېرىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، بىر ئەپسانە توقۇپ چىقىپتۇ. ئۇ تورۇغۇرغا: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، مەن قورقۇپ كېتىپتىمەن. ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن تۇلا يېغىپ، ئاغزىمغا بىر دانىسى چۈشتى، ئاغزىمغا چۈشكەن تۇلىنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىش شۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ ئوغۇل تۇغدۇم» دەپتۇ. ئايالىنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان ئەپسانىسىگە ئىشەنگەن تۇرۇغۇر ئاچچىقىدىن يېنىپ پەسكويغا چۈشۈپتۇ.

سيانپىيلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، قۇدرەتلىك سيانپىلار ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان ئىمپېراتور تانشىغۇي ئانىسىدىن ئەنە شۇنداق تۇغۇلغانىكەن.

«مىراس» ژۇرنىلى، 1.1983

2

سيانپي خانلىرىدىن تويانىڭ ئىككىنچى ئوغلى قىپان سيانپىيلارنى باشلاپ ئېيتقۇسىز مۇشەققەتلىك، ئاجايىپ خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سيانپىيلارغا «قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشاپ كېتىدىغان سايىبى ناملىق بىر ئىلاھىي ھايۋان يول باشلىغان» ئىكەن. ئۇلار مانا شۇ يارىشىملىق ئىلاھىي ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇقات توسۇقلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، بىر يىل دېگەندە كۆزلىگەن جايىغا يېتىپ كەلگەنىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار

«سايىبى» ناملىق ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بوپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «سىياۋ-پىي» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققانكەن.

ۋېي شۇ: «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. پادىشاھلار تەرجىمىھالى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1974
نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

ئايتېكىن بىلەن كۇنتېكىن

قەدىمكى زامانىدا ئىككى چوڭ قەبىلە تاغنىڭ ئىككى تەرىپىدە ياشايدىكەن. تاغ-نىڭ جەنۇبىدىكى قەبىلە شامان دىنىغا، شىمال تەرىپىدىكى قەبىلە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. شىمالدىكى بىر قەبىلىدە باتۇر، چەۋەندار بىر پادىچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى كۇنتېكىن ئىكەن. ئۇ غېجەكنى بەك ياخشى چالىدىكەن. جەنۇب تەرەپتىكى قەبىلە باشلىقىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئىسمى ئايتېكىن ئىكەن. ئۇ تەڭداشسىز گۈزەل بولۇپ، ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىكەن. ئۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاش، داپ ئۇسسۇلىنى كۆرۈش ئۈچۈن يىراق - يىراق يەرلەردىن ئادەملەر كېلىدىكەن، ئۇلار ئۇ-نىڭ جامالىغا مەھلىيا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشقىدا يانىدىكەن.

بىر كۈنى قىز ئات مىنىپ دوستلىرى بىلەن سەيلە - تاماشىغا چىقىپتۇ، تاغ-ئېدىر، باغۇبوستانلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ يىراقتىن مۇڭلۇق ئاڭلانغان غېجەك ئاۋازىنى ئاڭلاپتۇ. ئۇ ھەيرانۇھەس بولۇپ شۇ ياقتا قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇ دوستلىرى بىلەن بىللە ماڭە - ماڭە غېجەك ئاۋازى ئاڭلانغان تەرەپكە يېقىنلاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئوتلاقتا مال - ۋارانلار ئوتلاپ يۈرگەنمىش، شارقىراتمىغا يېقىن خادا تاشنىڭ ئۈستىدە بەستلىك، كېلىشكەن، چاچلىرى گەجگىسگە چۈشكەن بىر پالۋان سۈپەت يىگىت زور ئىشتىياق بىلەن غېجەك چېلىۋاتقۇدەك، ئۇنىڭ ئەتراپىدا قوي - قوزىلار، توشقان، بۇغا - مارالالار ئوتلىغاچ مۇڭ ئاڭلاۋاتقۇدەك، قۇشلارنىڭ بەزىسى دەرەختە، بەزىسى ئۇنىڭ مۈرىلىرىدە تۇرۇپ يېقىملىق ئاۋازلىرى بىلەن سايراپ ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىۋاتقۇدەك. ساھىبجامال ئىختىيارسىز ئاتتىن چۈشۈپ يىگىتنىڭ يېنىغا يېقىنلاپتۇ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. يىگىت كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئىشتىياق بىلەن مۇزىكا چېلىۋاتقاچقا ئۇنىڭغا دىققەت قىلماپتۇ. قىز يىگىتنىڭ قەيسەر بەس-تىگە، قۇياشتەك نۇرلۇق چىرايىغا ۋە مۇڭلۇق سازىغا مەھلىيا بولۇپ قاراپلا قاپتۇ. باشقا قىزلارنىمۇ مۇڭ بېسىپ ھەمىسى ئۇخلاپ قېلىشىپتۇ. بىر چاغدا يىگىت

غىجەك چىلىشتىن توختاپ كۆزىنى ئىچىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر گۈزەل جانان شېرىن ئۈيقۇغا غەرق بولغانمىش... يىگىت ھەيران بولۇپ، بۇ قىزنىڭ يۈزىنى ياپقان قۇندۇزدەك چاچلىرىنى قايرىپتۇ، ئۇنىڭ قۇلىقىدىكى زىرىسىگە ۋە بوينىدىكى زۇۋىنارلىرىغا قاراپ باشقا قەبىلىلەردىن ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. يىگىت بۇ قىزنىڭ ئاي جامالىنى كۆرۈپ ئاشىقى بىقارار بولۇپتۇ - دە، ھوشىدىن كېتىپتۇ. قىز ئۈيقۇدىن ئويغىنىپ قارىغۇدەك بولسا يىگىت ھوشسىز ياتقۇدەك. ئايتېكىن قىزلارنى ئويغىتىپ، دەريادىن سۇ ئەكېلىپ يىگىتنىڭ يۈزىگە سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن كۈنتېكىن بىلەن ئايتېكىن ئاشىق - مەشۇق بولۇشۇپتۇ. بۇلار دائىم كۈن چىقىشى بىلەن ئۈچرىشىپ، يىگىت غىجىكىنى چالىدىكەن، ئايتېكىن يېقىملىق بۈلبۈل كەبى ئاۋازدا ناخشا ئېيتىدىكەن، ئۈسسۈل ئويناىدىكەن. بۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى تۈرلۈك جان - جانىۋارلار ۋە قۇشلارمۇ ئۈسسۈلغا چۈشۈپ، ئۆز ناخشىلىرى بىلەن ئۇلارغا جور بولىدىكەن.

ئەنە شۇنداق خۇشال كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈننىڭ يۈزىنى قارا بۇلۇت قاپلىغانىدەك ئىش بوپتۇ. كۈنتېكىن ئاق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىنى ئاق داغلار قاپلاپ، چىرايى بەكمۇ كۆرۈمسىزلىشىپ كېتىپتۇ. ئادەملەرلا ئەمەس، ھەتتاكى ھايۋانلارمۇ ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرسە قاچىدىغان بوپتۇ. لېكىن، ئايتېكىن ئۇنىڭدىن قاچماپتۇ. كۈنتېكىن ئۆزىنى قاچۇرسىمۇ قىز ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ، ئۇنىڭ دەردىگە شېپا بولۇپ يۈرۈپتۇ. لېكىن، بىگىز قاپتا ياتمىغاندەك، خەلقئالەم ئالدىدا كۈنتېكىنىڭ كېسىلى ئاشكارا بوپتۇ، قەبىلە باشلىقى بۇنى ئاڭلاپ ئۇنى تۈتماقچى بوپتۇ، لېكىن ئۇنى تۇتالماپتۇ. چۈنكى، ئۇ قېچىپ ئايتېكىننىڭ قەبىلىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. لېكىن، ئۇنى ئايتېكىننىڭ قەبىلىسىدىكىلەر تۇتۇۋاپتۇ ۋە ئۇنى چەمبەرچاس باغلاپ قەبىلە باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئەكەپتۇ. قەبىلە باشلىقى ئۇنىڭ شىمالىي قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ناھايىتى غەزەپلىنىپتۇ ۋە:

— سەن كېسىلىڭنى تارقاتقىلى كەلدىڭمۇ؟ سەن ئىلاھنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىغاچقا يۇزۈڭگە شەيتان سىيگەن. شۇڭا، سېنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن كۆيدۈرۈش كېرەك! — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى يوغان دۇپ دەرىخىگە باغلاپ ئەتراپىغا ئوتۇن يىغىپتۇ، قەبىلە ئەزالىرى بىلەن كېچىچە قۇياش ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆڭدۈكۈزۈپتۇ. شۇ چاغدىكى بۇ قەبىلىنىڭ دىنىي رەسىمىيىتى بويىچە ھەرقانداق بىر جىنايەتچىنى ئۆلتۈرمەكچى بولسا، كېچىدە ئۆلتۈرمەي قۇياش چىقىشى ھامان ئۆلتۈرىدىكەن. ئۇلار ئەتراپىغا مەشئەل ۋە گۈلخانلارنى يېقىپ، شاراب ئىچىشىپ، نەغمە - ناۋا قىلىشىپ، نەزىرنى باشلۇېتىپتۇ. ئايتېكىن باغلاقتا تۇرغان كۈنتېكىنگە قاراپ گۈلخان كەبى يېنىپتۇ. بىر چاغدا مەي ئىچىپ كەيپ بولغان قەبىلە باشلىقى:

ــ ها... ها... ئەگەر كىمدە كىم مۇشۇ بەتبەشىرە مەخلۇقنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم دېسە بۇ سەتنى قويۇۋېتەر ئىدىم... ــ دەپتۇ. ئەتراپتىكىلەر مەسخىرە قىلىشىپ قىيقاس - چۇقان سېلىشىپ كۈلۈشۈپتۇ. بۇ چاغدا ئايتېكىن چىداپ تۇرالماپتۇ- دە، قەيسەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ:

ــ مەن ياخشى كۆرىمەن! ــ دەپتۇ. قىزنىڭ سۆزىدىن ھەيران بولغان خالايىق ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قاپتۇ. پەقەتلا يېنىۋاتقان مەشئەل ۋە گۈلخانىنىڭ چىرىسلىشىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانماپتۇ. بىردىنلا قەبىلە باشلىقىنىڭ ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك كۈلكىسىگە ئۇلاپ ئەتراپتىكى جامائەت تەڭلا مەسخىرىلىك كۈلۈشۈپتۇ. قەبىلە باشلىقى:

ــ قىزىمنىڭ مەسخىرىسى ھەممىدىن ئېشىپ كەتتى. بىر گۈل بۇ تىكەننى قاداقمۇ ياخشى كۆرسۇن! ها... ها... ــ دەپ كۈلۈپتۇ.

قىز نېمە قىلارىنى بىلمەي يىگىتكە تەلمۈرۈپ چىدىماستىن قولىغا خەنجەرنى ئېلىپ «خەنجەر ئۇسسۇل»نى ئويناپتۇ. ئۇپۇق ئاقىرىپ قۇياش چىقىش بىلەن قەبىلە باشلىقىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يىگىتنىڭ ئەتراپىدىكى ياغاچلارغا ئوت يېقىلىپتۇ... ئايتېكىن خەنجەر ئۇسسۇلىنى ئۆزىگە چىقىرىپ پىرقىراپ ئويناپ، ئاغزىغا خەنجەرنى چىشلەپ بىر موللاق ئېتىپ گۈلخاندىن ئاتلاپ ئۆتۈپ كۈنتېكىنىڭ يېنىغا كەپتۇ - دە، ئارغامچىنى كېسىپتۇ. ئىككىلىسى موللاق ئېتىپ ئاسمان - پەلەك يېڭىۋاتقان ئوتتىن سەكرەپ ئۆتۈپ ئاتقا مىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. ھەممەيلەن داڭقېتىپ قاپتۇ. ئۇلار ئېسىنى يىغىپ «ھاي - ھوي» بىلەن قوغلاپمۇ يېتىشەلمەپتۇ. بۇلار شۇ قاچقىنىچە كۈنتېكىن تەرەپتىكى تاغلاردا يوشۇرۇنۇپ، خۇددى مەجنۇنەدەك تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە جان ساقلاپ يۈرۈپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ، بىر خىزىر سۈپەت تېۋىپ تاغدا دورىلىق گۈل - گىياھلارنى يىغىپ يۈرۈپ بۇلارنى ئۇچرىتىپ قاپتۇ ۋە يىگىتكە ئىچى ئاغرىپ ئۇنى داۋالاشقا باشلاپتۇ، بەدىنىگە ھەر تۈرلۈك مەلھەملەرنى سۈرتۈپتۇ، گىياھلاردىن دورا ياساپ ئىچكۈزۈپتۇ، ئارىشاڭغا چۆمۈلدۈرۈپتۇ، كۈن نۇرىغا قاقلاپتۇ. ئاخىر يىگىت سەللىمازا ساقىيىپتۇ. يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان تېۋىپ بۇلارنى ئەگەشتۈرۈپ قىزنىڭ قەبىلىسىگە كەپتۇ.

قەبىلە باشلىقى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ، يىگىتنىڭ گۈزەل جامالىنى كۆرۈپ ئاپىرىن دەپتۇ. قانداق ساقايتقانلىقىنى تېۋىپتىن سورىغانىكەن، تېۋىپ:

ــ بىرىنچىدىن، تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، ئىككىنچىدىن، يۈرتىمىزنىڭ گۈل - گىياھلىرى، ئابى كەۋسەر سۈلىرى، ئۇچىنچىدىن، قىزلىرى ئايتېكىنىنىڭ ساپ مۇھەببىتى تۈپەيلىدىن شىپا تاپتى، ــ دەپتۇ.

شۇنداق بىلەن يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داغدۇغىلىق توي بوپتۇ. تويغا ئىككىلا قەـ بىلە قاتناشپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئىككى قەبىلە ئىناق ئۆتۈپتۇ. كۈنتېكىن ۋە ئايتېـ كىنلار مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. كېيىنچە بۇ ئىككى قەبىلە بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **نەسىردىن.** ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتسىز، چارۋىچى، موڭغۇلكۆرە ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **پىردەۋىس ئەزىزى** (1952). ئەر، ئۇيغۇر، ئالـ لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، رېژىسسور، «تەڭرـ تاغ» كىنو ئىستۇدىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1971

«بۇلاق ژۇرنىلى»، 1.1997

ئادەملەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

قەدىمكى زامانىدىكى قەھرىمانلار ھەققىدە

توپ ئاتار غوجام

جاھان ھۆكۈمالىرى ناھايىتى ئۇزاق - ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن رىۋايەت قىلىدۇلەركى، شۇ قەدەر گۈزەل، ھەيۋەت، مۇقەددەس چىن ماچىن دۆلىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىدا ياشايدىغان، ئالەمدە تەڭدىشى يوق، باتۇرلۇق، چېۋەرلىكتە، پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن توپ ئاتار غوجام دېگەن بىر باتۇر پالۋان ئۆتكەنكەن. ئۇ ئادەم تەڭرىتاغلىرىنى قوغدايدىكەن. ئۇنىڭ شاپائىتىدىن بۇ يەردە ياشايدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەر خاتىرجەم، ئىناق، توق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، غەم - غۇسسىسىز ياشايدىكەن. شۇڭا، ھېچقانداق بىر ئەر يات كۈچ بۇ يەرلەرگە ئىبلىس قولىنى سۇنۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىكەن، ھەتتا ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلارنىڭ چۈشلىرى بۇزۇلۇپ، مىڭ ئۆلۈپ- مىڭ تىرىلىدىكەن؛ گاھىلىرى بولسا تىل - زۇۋانىدىن قالسا، گاھىلىرى پالەچ بولۇپ ئولتۇرغان ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ياتقان يېرىدە يېتىپ قالىدىكەن؛ گاھىلىرى گاڭ بولۇپ، پۈت - قوللىرى سىرقىراپ ئۆلۈپ كېتىدىكەن؛ گاھىلىرى ئۇنىڭ سايىسىدىن ئۇركۈپ ئەما بولۇپ قالىدىكەن.

«پىستىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە پىلغا ئېسىلىپتۇ» دېگەندەك، ھىندى ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ قىنىغا پاتماي قالغان ئىران شاھى جەمشىت جاھان ئەينىكى ئارقىلىق دۇنيانى كۆزىتىپ، دۇنيادا تەڭداشسىز تەڭرىتاغلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قويۇشقا تاسلا قاپتۇ. ئۇ ھوشىغا كېلىپ، يەنە تەڭرىتاغلىرىنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ چارىلىرىنى ئويلاپتۇ. ئاردىن بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ شاھى جەمشىت جاھان ئەينىكىدە تەڭرىتاغلىرى بويلىرىنى قايتا ئىنچىكىلەپ كۆرۈشكە باشلاپتۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بوغدا كۆلى كۆرۈنۈپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھەيۋەتلىك

ۇەتلىك، سۇپسۇزۇك ئابى هايات بوغدا كۆلى چايقىلىپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئاستىدا بول-سا، پۇتمەس - تۈگىمەس ئالتۇن - جاۋاھىرلار پارقىراپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئەتراپلىرى بولسا، گويا جەننەتتەك ياپيېشىل ئورمان ۋە ئوتلاققا پۈركەنگەن بولۇپ، زۇمرەتتەك سۇلىرى توققۇز ئېقىن بولۇپ ئېقىۋاتقان، ئوتلاقلارغا مال - چارۋىلار سىغمىغان هالدا يايلاپ يۈرگەن ئاجايىپ كۆرۈنۈش، هەرخىل مېۋىلىك باغلار، ئېكىنزارلار نامايان بوپتۇ. شاهى جەمشىت كەمەك هەييار قاتارلىق يەتتە باتۇرغا[1] شۇنداق پەرمان قىپتۇ-لەركى:

— لەشكەر تارتىپ بۇ گۈزەل زېمىننى دەرهال ئىشغال قىلىڭلار! — دەپتۇ. نۆ-كەرلەر:

— خوپ، شاه ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرمەي هەرگىز قايتمايمىز! — دەپتۇ. شاهى جەمشىت:

— دەرهال ئاتلىنىڭلار، ئۇ يەرنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ئارقاڭلارغا قايتماڭلار! — دەپتۇ. نۆكەرلەر:

— خوپ، شاه ئالىيلىرى، باش ئۈستىگە! — دەپتۇ.

بۇ بىر توپ ئاتارمەن - چاپارمەنلەر ئەس - هوشىنى يوقاتقىنچە تەڭرىتاغلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپتۇ. ئۇلار هىندى تاغلىرىدىن هالقىپ كوئېنلۇن تاغلىرىغا يېتىپ بېرىپتۇ. يەنە داۋاملىق ئۇچۇپ تەڭرىتاغلىرىدىكى جەمشىت شاه ئېيتقان تەڭرى كۆ-لىگە يېتىپ بېرىشىپتۇ. ئۇلار پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ داخور كولۇارغا كۆل ئاس-تىدىكى ئالتۇن - جاۋاھىرلارنى قاچىلاشقا باشلاپتۇ. شۇ پەيتته توپ ئاتار غوجام:

— ئەي، ئوغرىلار، ئالغان ئالتۇن - جاۋاھىرلارنى دەرهال ئورنىغا قويۇڭلار. بولمىسا، مۇشۇ كۆلگە غەرق قىلىۋېتىمەن! — دەپ ئۇنلۇك ۋارقىراپتۇ. ئۇنىڭ سادا-سىدىن يەر - جاهان زىلزىلىگە كەپتۇ. تاغلاردىن قايتقان ئەكس سادا ئۇلارنىڭ يۈ-رەك- باغرىنى تىترىتىپ، يۈرىكىنى غايەت زور بىر كۈچ غايىبتىن مۇجۇۋاتقانىدەك بىلىنىشكە باشلاپتۇ. كەمەك جادۇگەر بۇرادەرلىرىگە:

— ئۇنىڭ بىر ۋارقىرىشى بۇنچىلىك بولسا، ئۇنىڭ ئاتقان توپى بىزنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتەمدۇ - قانداق؟ — دەپتۇ. توساتتىن بوغدا كۆلى دەهشەتلىك چايقى-لىشقا باشلاپتۇ. كەمەك قاتارلىق زاغۇللار كۆل سۇيىنىڭ چايقىلىشىدىن ساراسىمگە چۈشۈپتۇ. توپ ئاتار غوجام ئۇلارنىڭ ئالدىغا پەيدا بولۇپ ئۇلارنى بىردىنلا ئالقىنىغا ئېلىۋاپتۇ ۋە:

---

① يەتته باتۇر — كەمەك، مەلىكە پاتمال، زۇهاك، قووزات، پەررىوە، ئاددى تەقىقۇل ئېقىل، بادىرەتپار قاتارلىق جادۇگەر پالۋانلار.

— سىلەر بىكاردىن - بىكار ئاۋارە بولماڭلار. مېنىڭ ئىسمىم توپ ئاتار غوجام، ۋەزىپەم سىلەردەك ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئەدىپىنى بېرىش. بىلىپ قويۇڭلاركى، مەنكى بوغدا، مەنكى ئادەم، مۇشۇ ساماۋى كۆلنىڭ مۇئەككىلى بولىمەن، تەڭرىتاغ ۋادىلىرى- نى قوغدايمەن! — دەپتۇ. زاغۇللار توپ ئاتار غوجامنىڭ ئالقىنىدىن ھەرقانچە قە- لىپمۇ چىقىپ كېتەلمەپتۇ. كەمەك ئۆزىنىڭ يەتمىش ئىككى تۇرلۇك ھۈنىرىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ئۇ ھۈنەرلەر كارغا كەلمەپتۇ. كەمەك بىلەن مەلىكە پايمال نائىلاج جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ساماۋى بوغدا كۆلىدىن سۈزۈۋالغان ئالتۇن - جاۋا- ھىرلارنى كۆلگە تاشلاپتۇ ۋە توپ ئاتار غوجامنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ بىر قوشۇق قې- نىدىن كېچىشنى ئىلتىجا قىلىپتۇ. توپ ئاتار غوجام:

— مەن مەردتۇرمەن، رەھىمدىلمەن، لېكىن دوستلارغا رەھىمدىلمەن، سىلەردەك زاغۇللارغا رەھىمدىللىك قىلمايمەن. بىلىپ قويۇڭلاركى، بۇ ئەزىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ بىر تال گىياھى، ھەتتا بىر سقىم تۇپرىقىغا قول سالغانلارغا ئامانلىق بەرمەيمەن! — دەپتۇ - دە، ئالقىنىدىكى زاغۇللارنى توپ ئاتقاندەك ئېتىپتىكەن، كوئېنلۇن تېغىدىن ھالقىپ چۈشۈپ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، كەمەك قاتارلىق جادۇگەرلەرنىڭ پۇت - قوللىرى سۇنۇپ، ئاران دېگەندە تەنلىرىنى سۆرىگىنىچە جەمشىت شاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىۋاپتۇ. بۇنى كۆرگەن جەمشىت شاھ ئۆزۈ - ئۆزىگە: «بۇ بىر زور خورلۇق بولدى. بۇ خورلۇق- نى تارتماسقا نە ئامال - چارە، بۇ پاجىئەگە سۈكۈت قىلماقتىن باشقا چارەم يوق» دەپتۇ پىچىرلاپ ۋە زەھەر يۇتۇۋالغان يىلاندەك تولغىنىپ ئورۇن تۇتۇپ بىھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **خېۋىر تۆمۈر** (1922 — 1992). ئەر، ئۇي- غۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىز- مەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سە- ياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ئىشخانىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **زۇنۇن رېھىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرى سايباغ رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 3.2.1991

«ئۇرۇمچى سايباغ رايون خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

شراق

قەدىمكى زامانلاردا سىر دەريا بويلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ تىرىكچىلىك قىلغۇچى ساك قەبىلىلىرىنىڭ باشلىرىغا ئېغىر بىر كۈلپەت چۈشكەنىكەن. ئىران پادىشاھى دارا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇنبەت يەرلىرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، سان - ساناقسىز لەشكەرلىرى بىلەن ئامۇ دەريادىن ئۆتكەنىكەن. ساك ئاقساقاللىرىدىن سەكسەنەر، ئامەرگە، ئاۋمىرسىن بىر ئوتاقتا[1] يىغىلىپ، دۈشمەننى قانداق قىلىپ يوقىتىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزمەكتە ئىكەن. شۇئاندا ئەتراپتا بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، توپىتوغرا ئاقساقاللار ئولتۇرغان ئوتاۋ ئالدىغا كەپتۇ ۋە رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە كىرىپتۇ. ئۇ شىراق ناملىق ئاددىي بىر ئات باقار چوپان ئىكەن. شىراق نېمە مەقسەتتە بۇ يەرگە كەلگىنىنى كېڭەشچىلەرگە ئېيتىپ، ئۇلارنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپتۇ. ئۇ شۇنداق دەپتۇ:

— شەرتسىز ھالدا مېنىڭ بالىچاقلىرىم ۋە نەۋرىلىرىمنى بېقىش ۋە كىيىندۈرۈشنى ئۈستۈڭلارغا ئالساڭلار، مەن ئۆز جېنىمدىن كېچىپ، ھىيلە بىلەن ئىراقلىقلارنىڭ لەشكىرىنى قىرىپ تاشلايمەن.

ئاقساقاللار ئۇنىڭ ئىستىكىنى قوبۇل قىلىشىپ، قەسەمياد قىپتۇ. شىراق بىردىنلا يېنىدىن ئۆتكۈر پىچىقىنى سۇغۇرۇپ، قۇلاق ۋە بۇرنىنى شارتلا كېسىپتۇ، ئەزايى - بەدىنىنى قىيما - چىيما قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ گويا ئۆز ئېلىگە خىيانەت قىلغان كىشى قىياپىتىدە دۈشمەن تەرەپكە قاراپ يول ساپتۇ.

دارا قېشىغا بېرىپ، شىراق ئۆز قەبىلىداشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىپتۇ:

— ئى شاھلار شاھىنشاھى، مەن سىزگە بولغان خەيرخاھلىقىم ۋە دوستلۇقۇم ئۈچۈن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىم. دارا ھەزرەتلىرىگە بويسۇنايلۇق، دېگەن سۆز چىقىشى بىلەنلا ئۇلار ماڭا چاپلىشىپ رەھىمسىز سۈرەتتە قۇلاق - بۇرنۇمنى كەستى. دادىمغا يېتىپ، ئۆچ ئېلىشىمغا ياردەم بېرىڭ!

دارا شىراقنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپتۇ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئېچىنىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شىراق پۇرسەتنى ئۆتكۈزمەي، دارانىڭ ساكلاردىن ئۆچ ئېلىشىغا تەييارلىقىنى بىلىپ، سۇنماس ئاتەش ۋە مۇقەددەس سۇ نامىدىن ئانت ئىچىپتۇ ۋە دەپتۇ:

— مەن دۈشمەنلىرىمدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ياردىمىڭلارغا موھتاجمەن. ئۇلارنىڭ قانلىرى كۆز ئالدىمدا دەريا - دەريا بولۇپ ئاقمىغۇچە تىنچىمايمەن. ساكلار شۇ بۇ-

① ئوتاق — چارۋىچىلارنىڭ تۇرالغۇسى .

گۈن كېچىدىن باشلاپ ئوتاقلىرىنى بۈزۈپ، بالىچاقلىرى بىلەن سىلەر قوغلاپ يېـ
تەلمەيدىغان ئۇزاق جايغا كۆچۈپ كېتىشىكە جەزم قىلغانىدى. ئەگەر خالىسىڭىز، مەن سىلەرنى كېسىپ چىقىدىغان يول بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئېلىپ چىقىمەن. شۇنىدا بەڭباش ساكلارنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرساق، ئۇلار كېلىشى بىلەنلا تورغا چۈشكەن بېـ
لىقتەك بىرىنىمۇ قويماي تۇتۇۋالىمىز. كەمىنە قۇلىڭىز پادىچىلىق قىلغىنىدا يىلـ
قىلارنى بېقىپ يۈرۈپ ھەممە ياقنى ئېگىز ـ پەسلىرىگىچە بىلىۋالغانىمەن. سىلەرنى خالىغان يېرىڭلارغا بىمالال باشلاپ بېرىش قولۇمدىن كېلىدۇ. بىراق، يەتتە كۈنگە يېتىدىغان ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە سۇ تەييارلاپ قويۇشۇڭلار شەرت.

چوپانىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئاسانلا غەلىبە قىلىشنى ئىزدىگەن دۈشمەننى غەيرەتكە كەلتۈرۈپتۇ. دارا بۇ چوپانىنى ئۆز قوشۇنىغا يول باشلىغۇچى قىلىپ تەينىلەپتۇ. قوـ شۇن يەتتە كۈنلۈك سۇ، ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە يەم ـ خەشەك ئېلىپ، ئاتلىنىپ يولغا چىقىپتۇ.

بىرىنچى كۈنى يول يامان بولماپتۇ، تېز ـ تېز ئوتلاقلار ئۇچراپ تۇرۇپتۇ. ئىكـ كىنچى كۈنى تەبىئەت ئۆزگىرىپتۇ، قاغجىرىغان ئوتلار ئاندا ـ ساندا يولۇقمىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇچىنچى كۈنى قۇرۇق دەشت ـ باياۋان باشلىنىپتۇ. ساكلار ھامىيسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا قۇياشى كېلىۋاتقان باسقۇنچىلارنىڭ بېشىدىن ئوت ياغدۇرۇپ تۇرۇپتۇ. لەشكەرلەرنىڭ لەۋلىرى قۇرۇشقا باشلاپتۇ. كۈندىن ـ كۈنگە ئەھۋال ئېغىرـ لىشىپتۇ. ئىران لەشكەر باشچىسى رەناسىبەت تاقىتى تاق بولۇپ، ساكلار مەنزىلىگە قانچىلىك قالغىنىنى شىراقتىن دوق بىلەن سوراپتۇ. ئۇ سوغۇققانلىق بىلەن مەـ نزىلگە يېقىنلىشىپ قالغىنىنى ئېيتىپ، لەشكەر بېشىنى يۇمشىتىپتۇ. بىراق، سەپەرـ نىڭ يەتتىنچى كۈنىمۇ ساكلاردىن دېرەك بولماپتۇ. رەناسىبەت ئالدىنغىنىغا ئىشـ نىپ، غەزەپكە كەپتۇ:

ــ ۋەدەڭگە ۋاپا قىلمىدىڭ! زاتى پەس بەچچە، بىزنى ئالدىدىڭ! قېنى سەن ئېيتقان ساكلار؟! ھەممە ياق دەشت ـ سەھرا. بۇ يەرلەردە ئات يۈرسە ئايىغى، قۇش ئۇچسا قانتى كۆيىدۇ. كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، بىزدە نە سۇ، نە ئوزۇق ـ تۇلۇك، نە يەم ـ خەشەك بار! بۇ مىستەك قىزىپ كەتكەن قۇملۇقتىن نە ئالدىڭغا بىر قەدەم بېسىپ بولىدۇ، نە ئارقاڭغا قايتىپ بولىدۇ! ئاخىر ئۇلۇغ پادىشاھنى ئالداشقا، شۇنـ چە بىھىساب ئېگىلمەس قوشۇننى ھالاكەت گىردابىغا ئېلىپ كېلىشكە سېنى نېمە مەجبۇر قىلدى؟ ــ دەپ دېۋەيلەپتۇ.

شىراق لەشكەر بېشىنىڭ قان تولۇپ تۇرغان كۆزىگە مەغرۇرانە تىكىلىپتۇ. ئۇ چاۋاك ئۇرۇپ، قاقاقلاپ قاتتىق كۈلۈپتۇ:

— مەن يەڭدىم، يالغۇز ئۆزۈم پۈتۈن بىر قوشۇننى يەڭدىم، — دەپ سۆيۈنۈپ- تۇ، — جانجان قەبىلەم ساكلار ۋە ئانا تۇپرىقىم بېشىغا كەلگەن بالانى دەپنە قە- لىپ، باسقۇنچى ئىران لەشكىرىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدىم. تۆت تامانناڭ ھەر- قايسىسى يەتتە كۈنلۈك يول، خالىغان تەرىپىڭگە كېتىۋەر. بەربىر ھەممىڭلارنى ئاچلىق ۋە تەشنالىق نابۇت قىلىدۇ. مېنىڭ قېنىممۇ ئاشۇ يەرلەرگە تۆكۈلىدۇ.

بۇ ئاچچىق ھەقىقەت رەناسىبەتنىڭ يۈرىكىگە نەيزىدەك قادىلىپتۇ. ئۇ ۋەھشىيلە- شىپ قىلىچ بىلەن شىراقنىڭ بېشىنى شارتلا ئۈزۈپ تاشلاپتۇ. ئەمما، دارا لەشكەرلە- رى ساكلارغا قارشى سەپىرىنى توختىتىپ، پاراكەندە بولۇپ كەتكەنكەن.

دۈۋە يۈرەك چوپان شىراق قىسسىسى ئەنە شۇنداق ئىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يولىدىكى ئەپسا- نە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

رۇستەم پالۋان

بۇرۇنقى زاماندا رۇستەم دېگەن بىر پالۋان ئۆتكەنكەن. ئۇ ناھايىتى باتۇر ئە- كەن. بىر قېتىمدا قىرىق مىڭ دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئۇلارنى مەغلۇب قىلالايدىكەن. ئۇنىڭ بىر قىلىچى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى قىرىق گەز كېلىدىكەن. ئۇنى دۇنيادا رۇستەمدىن باشقا ئادەم كۆتۈرەلمەيدىكەن. بۇ قىلىچنى توقسان نەپەر تۆمۈرچى يەتمىش كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ ئاران سوققانىكەن. رۇستەم مىنىدىغان ئات دۇلدۇل بولۇپ، قىرىق يىللىق مۇساپىنى بىر كۈندە باسىدىكەن. ئۇ رۇستەمدىن باشقا ئادەمنى ئۆز ئۈستىگە چىقارمايدىكەن. رۇستەمنىڭ ئۇچىنچى بىر ئەڭگۈشتەرى تايغان ئىكەن. بۇ تايغان قىرىق كۈنلۈك يىراقلىقتىكى شەپىنى ھىدلاپ پۈرىيالايدىكەن. رۇستەم پال- ۋان مۇشۇ ئۈچ ئەڭگۈشتەرنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئا- دەم دەپ ھېسابلايدىكەن. ئۇ يەنە كۈچىنى بىر قاپقا سېلىپ يۈدۈپ يۈرىدىكەن. دېمە- سىمۇ، رۇستەمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىران ۋە تۇران ئەللىرى ئۆزۈن يىللار سىرتقى دۈشمەننىڭ تەھلىكىسىگە ئۇچرىماي، تىنچ، خاتىرجەم ئۆتۈپتۇ. خەلق ئەمە- لىك ئىچىدە ياشىغاچقا رۇستەمدىن تولىمۇ رازى ئىكەن. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈ- كەنسېرى رۇستەم پالۋان بەك كۆرەڭلەپ ھېچ كىشىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋاپتۇ. پۇقرالار ئۇنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتىدىن بىزار بولۇشقا باشلاپتۇ. رۇستەمنىڭ ئات با-

قارلىرى ئۇنىڭ دۆلدۆلىنى كۆڭۈل قويۇپ باقماپتۇ، ئات يايلايدىغان يايلىقىغا سۈ قويغۇچىلار سۇ باشلىماس بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن دۆلدۈل ئورۇقلاشقا باشلاپتۇ. تايغانغا قارىغۇچىلارمۇ ئۇنى ئوبدان باقماي، پىت باستۇرۇۋېتىپتۇ. قىلىچىنى بىلەگۈچىلەرمۇ ئۇنى ئۆتكۈر بىلىمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. مۇشۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇستانىيە ئېلىنىڭ پادىشاھى قوشۇن باشلاپ، رۇستەمگە قارشى ئاتلىنىپتۇ. رۇستەم ئىلگىرىكى ھەيۋىسى بىلەن بىرىنچى قېتىملىق جەڭگە ئاتلانغانىكەن، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قاپتۇ. ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتىمۇ يېڭىلىپ قاپتۇ. رۇستەم ئوردىغا قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ يېڭىلگەنلىك ئىشىنى پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ ئوردا ئەھلى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. بۇ كېڭەشكە بىر پۇقرانىڭ ۋەكىلىمۇ قاتناشقان بولۇپ، ئۇ رۇستەمنىڭ پۇقرالارنىڭ ھمايىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاشكارىلاپتۇ. پادىشاھ ۋە رۇستەم بۇ ئىشتىن قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ، پۇقرالاردىن چوڭقۇر ئەپۇ سوراپتۇ. پادىشاھلىقنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، ئۇچىنچى قېتىم جەڭگە ئاتلانغانىكەن، رۇستەم دۇشمەننى ئۆز ئېلىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئەل - يۇرتىنى يېڭىباشتىن خاتىرجەم قىپتۇ. بارلىق خالايىق خۇشال بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ رۇستەم پالۋان تولىمۇ كىچىك پېئىل بولۇپ، پۇقرالار بىلەنمۇ ئارىلىشىپ، بىللە يېتىپ - قوپۇپ، ئۇلار بىلەن دوست بولۇپ ئۆتۈپتۇ. رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن كىچىك پېئىللىقى قوشۇلۇپ نامى يەتتە ئىقلىمغا تېخىمۇ كەڭ يېيىلىپتۇ.

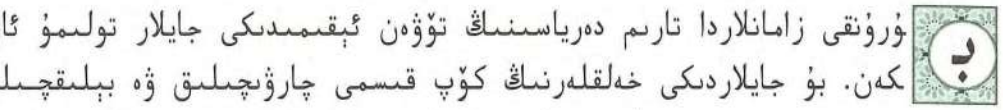
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 — 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونائەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، توقۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كونائەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1975

«تارىم» ژۇرنىلى، 10.2006

ئالمانچۇق باتۇر

بۇرۇنقى زامانلاردا تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلار تولىمۇ ئاۋات ئىدى. كەن. بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن، يەنە بىر قىسمى ئوۋچىلىق بىلەن بايلىقلار، شاد ـ خۇرام ۋە ئىناق ياشايدىكەن.

كېيىنكى كۈنلەردە ئالتۇن تاغدا بىر بۆلۈك بۇلاڭچى موڭغۇللار پەيدا بولۇپ قاپتۇ، ئۇلار پات ـ پاتلا چاقىلىققا كېلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ كېتىدىكەن. شۇ جەريانداا ئۇلار چاقىلىقتىن ئات ـ ئېشەكلەرگە يۈك ـ تاق ئارتىپ كورلا تەرەپكە يۈرۈشۈپ تۇرغانلارنى سېزىپ قاپتۇ ۋە بىر ـ ئىككى نۆۋەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ بۇلاپمۇ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار چاقىلىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان جايلاردا نۇرغۇن چارۋىچى ۋە بېلىقچىلارنىڭ بارلىقىنى بىلىپ قاپتۇ ـ دە، باي ۋە ياۋاش چارۋىچىلارنى بۇلاشقا كىرىشىپتۇ. بۇ بۇلاڭچىلار ھەرىلى ئۆزلىرىگە قولايلىق بولغان ئەتىياز ۋە كۈز كۈنلىرىدە تۈيۇقسىز كېلىپ چارۋىچىلارنىڭ مال ـ چارۋا، پۇل ـ بىساتلىرىنى، ھەتتا ياش خوتۇن ـ قىزلارنىمۇ بۇلايدىكەن. كىمىكى قارشىلىق قىلسا، سالما تاشلاپ ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. ئۇلار ئۇدا بىرقانچە يىل مۇشۇنداق قىلىپ چارۋىچىلارنى بەكمۇ بوزەك قىلىپ كېتىپتۇ. بىر قىسىم چارۋىچىلار باشقا جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە كۆپ ساندىكىلىرى باردىغان مۇڭاپىق جاي بولمىغاچقا تەقدىرگە تەن بېرىپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئىلاجسىز كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۆز يۇرتىدىكى جەبىر ـ جاپا ۋە دەرد ـ ئەلەمگە چىدىماي، پاناھ جاي ئىزدەپ ماڭغان يەنە بىر بۆلۈك موڭغۇللار بۇ چارۋىچىلارنىڭ ماكانىغا كېلىپ قاپتۇ. چارۋىچىلار دەسلەپتە بۇلارنىمۇ بۇلاڭچى موڭغۇللار ئوخشايدۇ دەپ، ئۆزلىرىنى ۋە مال ـ چارۋىلىرىنى قاچۇرۇپتۇ. موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ خاندىن يامانلاپ چىققانلىقىنى، بۇ يەردە بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ باشقا يۇرتلارغا كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئاستا ـ ئاستا چارۋىچىلار بىلەن تونۇشۇپتۇ، ئەمما ئۇلار چارۋىچىلارنىڭ ھېچ نەرسىسىگە چېقىلماپتۇ.

دەل شۇ كۈنلەردە بۇ موڭغۇللارنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن موڭغۇل چوڭلىرى ئارقىسىدىن لەشكەر ئەۋەتىپتۇ. بۇ يەرگە كېلىپ چۈشكەن موڭغۇللارنىڭ باتۇرى ئالماز

چۇق تۆل تارتىپ[1] كۆرۈپ ئارقىدىن خان لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلـ
گەندىن كېيىن، بىر ئېگىز دۆڭ تۆپىسىگە كۆزەتچى قويغانىكەن. كۆزەتچى خان لەشـ
كەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىپتۇ. ئاردىدا قاتتىق بىر مەيدان جەڭ
بوپتۇ. كۆچمەن موڭغۇل لەشكەرلىرى خان لەشكەرلىرىنىڭ قارىنىنى يېرىپ، ئوقيا
بىلەن ئېتىپ ھەممىسىنى قىرىپ تۈگىتىپتۇ. ئالمانچۇق باتۇرنىڭ ئادەملىرىدىنمۇ
ئون ـ يىگىرمىدەك لەشكەر ئۆلۈپتۇ.

جەڭدىن كېيىن ئالمانچۇق باتۇر قالغان ئادەملىرىنى ئېلىپ بۇ جايدىن كەتمەكـ
چى بوپتۇ. بۇنى ئۇققان چارۋىچىلار:

ــ بىز ئاتا ـ بوۋىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ ۋاقىدا خاتىرجەم، تىنچ ياشاپ كېلىۋاتـ
قانىدۇق. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ھەرىيلى مۇشۇ مەزگىلدە چاقىلىق تېغىدىن بىر
بۆلۈك موڭغۇل بۆلاڭچىلار كېلىپ، مال ـ چارۋىلىرىمىزنى بۇلاپ، خوتۇن ـ قىزلـ
رىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ يەنە كېلىدىغان مەزگىلى بولۇپ قالـ
دى. مۇمكىن بولسا، يېنىمىزدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاشۇ بۆلاڭچىلار كەلگەندە ئۇلارـ
نى يوقىتىپ، بىزنىڭ ئەنتىمىزنى ئېلىپ بەرسەكلار، ھېچبولمىغاندا بىز تەرەپكە
ئىككىنچى قەدەم باسماسلىق توغرىسىدا ئۇلاردىن ۋەدە ئېلىپ بىزنى خاتىرجەم قىلىپ
قويساڭلار، بىزدىن نېمە تەلەپ قىلساڭلار بىز سىلەرنى رازى قىلساق، ــ دەپ ئالـ
مانچۇق باتۇرغا يالۋۇرۇپتۇ.

موڭغۇللارنىڭ باتۇرى ئالمانچۇق قول ئاستىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ،
چارۋىچىلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىپتۇ. بۇنىڭدىن چارۋىچىلار ئىنتايىن خۇشال بـو
لۇپ، ئۇلارنى كاتتا مېھمان قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئالمانـ
چۇق باتۇر شۇ گەپ بويىچە قول ئاستىدىكىلەر بىلەن تاغدىن كېلىدىغان بۆلاڭچى
موڭغۇللارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ يېتىپتۇ.

ئىلگىرى بۆلاڭچى موڭغۇللار كېلىدىغان مەزگىلدە، چارۋىچىلار ئالدى بىلەن يـا
شانغان بوۋاي، مومايلارنى ۋە قۇچاقتىكى كىچىك بالىلىرىنى ئۆزلىرى بىخەتەر دەپ
بىلگەن جايلارغا يوشۇرۇپ قويۇپ، قومۇش ئۆي ۋە ساتمىلىرىنى بوش قالدۇرۇپ، ئۆزـ
لىرى چارۋىلىرىنى ھەيدەپ تەرەپ ـ تەرەپلەرگە كېتىدىكەن. بۆلاڭچىلارنىڭ خەۋپى
تۈگىگەندە يەنە ئەسلىدىكى ئوتاقلىرىغا قايتىپ كېلىپ جەم بولۇشىدىكەن. بۇ نۆۋەت
يېنىدا ئالمانچۇق باتۇر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بولغاچقا چارۋىچىلار ئانچە ھودۇقۇپمۇ
كەتمەپتۇ. بەلكى، ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان چارۋىلىرىنى بېقىپ، بىلىقلىرىـ
نى تۈتۈپ، قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ يۇرۇۋېرىپتۇ.

① تۆل تارتىش ــ قۇرۇق سېلىش، پال ئېچىش.

دېگەندەك، ئوچ - توت كون ئوتەر - ئوتەمەي بولاڭچى موڭغوللار يېتىپ كەپتو. ئولارنىڭ كېلىشىنى پەملەپ تورغان ئالمانچوق تېخى هېلىلا باشقا بىر تەرەپتىن كەل-گەن بولوپ بولاڭچى موڭغوللارنىڭ يېنىغا ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ ئوزلىرىنىڭ ئوڑىپ - ئادەتلىرى بويىچە سالاملىشىپ، ئەھۋاللىشىپتو. ئالمانچوق باتور گەپ ئارىسىدا ئوزلىرىنىڭ خاندىن يامانلاپ چىققانلىقىنى، بو يەرگە كەلگەندە ئوزوق - تولوكىنىڭ توگەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ ئولاردىن ئوزوق - تولوك ۋە يەم - بوغوز ياردەم بېرىشنى سورىغانىكەن، بولاڭچى موڭغوللارنىڭ توپ بېشى كولوپ كېتىپتو ۋە:

— بىزگىمو ئوزوق - تولوك ۋە يەم - بوغوز لازىم ئىدى، شونىڭ ئوچون بىز بو يەرگە كەلدوق. بىزگە لازىملىق نەرسىلەرنىڭ هەممىسى مانا موشو ئەتراپتىكى قورقونچاق، گالواڭ مالچىلاردىن چىقىدو. بىزمو يىراقتىن كەلدوق، سىلەرمو هەم شونداق. بىز ئاۋال بىر - ئىككى كون دەم ئېلىپ ماغدورلىنىۋالايلى، ئاندىن كېيىن بىز بىرلىشىپ سىلەر بىر تەرەپتىن، بىز بىر تەرەپتىن تەڭ قوزغىلىپ خالىغىنىمىزچە ئالىدىغانىنى ئېلىپ بىرگە بىزنىڭ تەرەپكە كېتەيلى، — دەپتو. ئالمانچوق ما-قوللوق بىلدورۇپتو.

دەم ئېلىش جەريانىدا ئوياقتىن - بوياقتىن پاراڭلىشىپ، ئالمانچوق بولاڭچىلار-نىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىۋاپتو ۋە قول ئاستىدىكىلەرگە تون نىسپى بىلەن تەڭلا قول سېلىپ ئولارنى بىراقلا ئوجوقتورۇۋېتىش هەققىدە مەخپىي يولىيوروق بېرىپتو. هەممە ئويقوغا كېتىپتو.

تون نىسپى بولغاندا ئالمانچوق باتور تولوق قوراللانغان ئادەملىرىنى تىۋش چىقارماي هەرىكەتكە ئوتوشكە بويروپتو. هەش - پەش دېگوچە بولاڭچىلاردىن ئون نەچچىسى بوغوزلاپ تاشلىنىپتو. بولارنىڭ هەرىكىتىنى تويوپ قالغان بولاڭچىلار كېيىن-لىرىنى كېيىشكىمو ئولگورمەي يالىڭاچ پېتى جەڭگە چوشوپتو. ئولار تاڭ سوزولگىچە ئېلىشىپتو. تاڭ سوزولوش بىلەن تەڭ بولاڭچىلارنىڭ ئالتە - يەتتىدەك ئادىمى قېلىن توغراقلىق ئارىسىغا يوشورونوپتو - دە، توغراقنى دالدا قىلىپ تورۇپ، ئوقيا بىلەن ئالمانچوقنىڭ ئادەملىرىنى بىر - بىرلەپ يىقىتقىلى تورۇپتو. ئالمانچوقنىڭ ئادەملىرى كوپ چىقمىغا ئوچراپتو. ئالمانچوقنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئاز قالغانلىقىنى پەملىگەن هېيلىگەر بولاڭچىلار:

— ساختىپەز ئالمانچوق، سەن نامەردلىك قىلىپ بىزنى ئالدىدىڭ، ئوز قېرىنداشلىرىڭنى ئولتورۇپ، بوۋىمىزنىڭ روهىنى غەزەپلەندورۇڭ. ئەمدى سېنىڭ جېنىڭنى بىزنىڭ قولىمىزدا، قورالنى تاشلاپ ئايىغىمىزغا باش ئورساڭلا جېنىڭ ئامان قالىدو، بولمىسا هەممەڭنى ئولتورۇپ، بوۋىمىزنىڭ ۋە جەڭدە ئولگەن قېرىنداشلارنىڭ روهىغا

ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قىلىپ، ئۇلارنىڭ روھىنى خۇش قىلىمىز! ـــ دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ئالمانچۇق:

ـــ ھۇ ئوغرى بۇلاڭچىلار، قېنى قايسىمىز نامەرد؟! مەرد بولساڭ، ئاجىزلارنى بۇلىغچە ھالال ياشىماسمىدىڭ! مەن ئالمانچۇق ھاياتلا بولىدىكەنمەن بىرىڭنىمۇ تىرىك قويماي ھەممىڭنى قىرىپ تاشلايمەن! ـــ دەپتۇ قاراقچىلارغا. شۇنىڭ بىلەن ھەرئىككى تەرەپ بىر ـ بىرىگە يېقىنلىشالماپتۇ. ئالمانچۇق ھىيلە بىلەن بۇلاڭچىلارنى تۇزلەڭگە چىقىرىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ھوشيارلىق بىلەن كەينىگە چېكىنىشكە بۇيرۇپتۇ، ئەمما ھىيلىگەر بۇلاڭچىلار زادىلا تۇزلەڭگە چىقماپتۇ.

ئالمانچۇق ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇسساپتۇ، قورساقلىرىمۇ ئېچىپتۇ، ئەمما بۇلاڭچىلار تەلتۆكۈس يوقىتىلماپتۇ. بۇنىڭدىن ئىچى تىت ـ تىت بولغان ئالمانچۇق كۆپ ئويلىنىپتۇ ـ دە، ئاخىرى ئۈچ ئادىمىنى قايتىپ بېرىپ ئوزۇق ـ تۇلۇك ئەكەلگەچ چارۋىچىلاردىن بىرەر ياخشى مەسلىھەت ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ.

بۇ ئۈچ كىشى قايتىپ بېرىپ ئاخشامدىن بۇيانقى جەڭ ئەھۋالىنى چارۋىچىلارغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە چارۋىچىلار ئىچىدىكى يېشى چوڭراق، كۆپىنى كۆرگەن مۇنەججىملەردىن قالدۇق بۇلاڭچىلارنى تۇزگە چىقىرىشنىڭ ئامالىنى سوراپتۇ. چارۋىچىلار مۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ:

ـــ ئۇنداق بولسا، سىلەر داۋاملىق چېكىنىپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىڭلار ۋە قىرغاقتا يېقىن جايلارغا يوشۇرۇنۇڭلار. بىزدىن ئىككى ئادەم ئىككى كېمە بىلەن بۇلاڭچىلار يوشۇرۇنغان توغراقلىققا يېقىن جايدىكى كۆلدە بېلىق تۇتقان بولۇپ يۈرەيلى. بۇلاڭچىلار سىلەرنىڭ قايتىپ كەتكىنىڭلارنى كۆرسە، چوقۇم بىزدىن دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ قويۇشمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز ھېچ نەرسىنى ئۇقمىغان بولۇپ ئۇلارنى ئىككى كېمىگە سېلىپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن قارشى تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا ئېلىپ ماڭايلى. بىز كېمە بىلەن سىلەر يوشۇرۇنغان جايغا بارغاندا سىلەر ئوقيا بىلەن ئېتىڭلار، بىز دەرھال سۇغا سەكرەپ قىرغاقتا چىقىۋالىمىز، ـــ دېيىشىپتۇ.

بۇ ئۇچەيلەن قايتىپ بېرىپ يۇقىرىقى مەسلىھەتنى ئالمانچۇقتا يەتكۈزگەنكەن، ئالمانچۇقمۇ شۇ مەسلىھەتكە كۆنۈپتۇ ھەمدە ئوزۇقلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئادەملىرىنى باشلاپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىگە بېرىپ ئەپلىك جايلارغا يوشۇرۇنۇپتۇ.

بېلىقچىلاردىن ئىككى ئادەم ئىككى كېمىنى تاراپ[1] بۇلاڭچىلار يوشۇرۇنغان توغراقلىققا ئەڭ يېقىن جايغا بېرىپ كۆلدە بېلىق تۇتقان بولۇپ تور سېلىپ يۈرۈپتۇ.

① تاراپ ـــ پالاق بىلەن كېمە ھەيدەش.

ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرىنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى ۋە يېقىنلا يەردە بېلىق تۇتۇ-ۋاتقان ئىككى بېلىقچىنى كۆرگەن بۇلاڭچىلار دېگەندەك دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋې-لىشقا مەسلىھەتلىشىپ، بېلىقچىلارنى چاقىرىپتۇ - دە، ئۆزلىرىنى كېمە بىلەن دەر-يادىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئىككى بېلىقچىمۇ ئۇن - تىنسىز ئۇلارنىڭ دې-گىنىگە ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قالدۇق بۇلاڭچىلار ئىككى كېمىگە چې-قىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئىككى بېلىقچى كېمىلەرنى ئاستا ھەيدەپ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنى تەرەپتىن ئۆتكۈزۈپ قويماق بولۇپ مېڭىپتۇ. ئۇلار مېڭىپ دەريا بويىدىكى قېلىن بىر قومۇشلۇقنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە، دەل مۇشۇ جايغا يوشۇرۇنغان ئالمانچۇقنىڭ ئادەم-لىرى ئوقيادىن ئوق ئۇزۇشكە باشلاپتۇ. ئىككى بېلىقچى دەرھال سۇغا سەكرەپ، شۇڭغۇپ بېرىپ قومۇشلۇقنىڭ ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ. بۇلاڭچىلار قارشىلىق كۆرسە-تمىشكە ئۇلگۈرەلمەي ھەممىسى پۈتۈنلەي ھالاك بوپتۇ.

ئەتىسى چارۋىچى ۋە بېلىقچىلار مال ئۆلتۇرۇپ كاتتا داستىخان راسلاپ، بىرلىك-تە غەلىبە تەنتەنىسى قىپتۇ. ئالمانچۇق باتۇر ئادەملىرى بىلەن بۇ جايدا يەنە بىر-نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، چارۋىچىلارغا ئامانلىق تىلەپ، يولنى داۋاملاشتۇرۇشقا تەييارلىنىپتۇ. چارۋىچىلار ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن نۇرغۇن مال-چارۋا ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يوللۇق تۇتۇپتۇ.

ئالمانچۇق باتۇر بۇ تەۋەدىكى چارۋىچى، بېلىقچى ۋە ئوۋچىلارنى بۇلاڭچىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

شۇنىڭدىن بۇيان تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇ جايلار تىنچلىنىپ، خەلق خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بوپتۇ ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى قانلىق جەڭ تارىخىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ھېكايە قىلىشىپ ھازىرغىچە ئېيتىشىپتۇ. ئالمانچۇق ئەينى ۋاقىتتا خان لەشكەرلىرىنى كۆزەتكەن دۆڭ ھازىرمۇ «ئالمانچۇق دۆڭ» دەپ ئا-تىلىدىكەن.

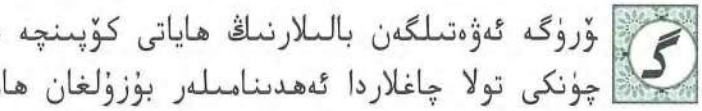
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەر بەردى.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چاقىلىق نا-ھىيەسى يېڭىسۇ چارۋىچىلىق كوپېراتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپ ھۈسەن.** ئەر، ئۇيغۇر، 29 ياش، ئوت-تۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چا-قىلىق ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1991

«چاقىلىق خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

باتۇر تەڭرىقۇت

ۋاقىدا ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇت ئىسىملىك بىر ئەر بالا بار ئىدى. ئۇ ئۆسۈپ يېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇنىڭغا ئۆيلىنىش توغرىسىدا ئويلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان قىز ئىزدەپ يۈرۈپ، ئاخىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتۈكەن دېگەن يەردىن بىر قىزنى تاللاپ ئالدى. ئۇ قىز ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى ئۆتۈكەن ئىدى. ئۇ ئۆتۈكەن دېگەن يەردە تۇرغانلىقتىن، ئۇنى ئۆتۈكەن دەپ ئاتىغان ئىدى. ئۆتۈكەن ئۆسۈپ يېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇنى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئۆيلەندۈرۈپ بەردى. ئۇلار ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئىنتايىن ئىناق ياشىدى. ئۇلار ئىككىسى بىر-بىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. ئۇلار ئىككىسى بىر-بىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە، ئۇلار ئىككىسى ھەرگىز ئايرىلمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار ئىككىسى ھەرگىز ئايرىلمايدىغان بولۇپ قالغاچقا، ئۇلار ئىككىسى ھەرگىز ئايرىلمايدىغان ئىككى قۇش دەپ ئاتالدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئۆتۈكەن بىلەن ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئۇلار ئىككىسى ئۆتۈكەن دېگەن يەردە ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇشقا، ئەگەر شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلغان تەقدىردىمۇ قېچىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

دېگەندەك، ھۇنلار بىلەن ياۋچىلار ئارىسىدا تۇزۇلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش پارتلاش ئالدىدا باتۇر ياۋچىلار خانىنىڭ ئۆزى مىنىدىغان ئاجايىپ يۇگۇرۈك ئاتنى مىنىپ، ياۋچىلار ئېلىدىن قاچىدۇ. ياۋچىلار ئۆز ۋاقتىدا بۇنى سېزىپ قېلىپ، كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنىڭ تۇيىقىدىن چىققان چاڭنى يىراقتىن كۆرگەندىن باشقا، باتۇرنىڭ غۇۋا كۆلەڭگىسىنىمۇ كۆرەلمەي، ئۇمىدسىزلىنىپ ئارقىسىغا قايتىشىدۇ.

باتۇر ھازىرقى كەڭسۇنىڭ جاڭيى ئەتراپىدىن قېچىپ، نىڭشيادىكى تەڭرى قۇمۇلۇقى ئارقىلىق شەرققە يۈرۈپ، ھۇنلار پايتەختىگە (ھازىرقى كۆكخوت ئەتراپىغا) يېتىپ كېلىدۇ. ئۆز ئوغلى باتۇرنىڭ ھەقىقەتەن ھوشيار، باتۇر، قەيسەرلىكىنى كۆرگەن تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، ئۇنى ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تەربىيەلەشكە قويىدۇ. بۇ ئاجايىپ ئىمكانىيەتنى قولغا كەلتۈرگەن باتۇر دەرھاللا ئاۋازلىق ئوقيا ياسايدۇ. ئۇ تەربىيەلىنىۋاتقان ھۇن ئاتلىقلىرىغا شۇنداق دەيدۇ: «مەن مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيانى نېمىگە قارىتىپ ئاتسام، سىلەر شەرتسىز شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئېتىڭلار. ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولساڭلار، ھەممىڭلارنىڭ بېشىنى ئالمەن!» بۇنىڭغا ھۇن ئاتلىقلىرى ماقۇل بولۇشىدۇ.

بىر كۈنى باتۇر ئۆزىنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدىغان ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ھۇن ئاتلىقلىرى باتۇرنىڭ ياخشى ئېتىنى ئېتىشقا كۆزى قىيمايدۇ. لېكىن، باتۇر ھېچبىر ئىككىلەنمەي بۇيرۇقنى ئورۇنلىمىغان ھۇن ئاتلىقلىرىنىڭ بېشىنى ئالىدۇ ۋە: «ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقيايىم قانداق نەرسىنى نىشانغا

ئالىدىكەن، مېنىڭ جەڭچىلىرىم شۇ نەرسىنى نىشانغا ئېلىپ ئاتمايدىكەن، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ھېلى بېشى كېسىلگەنلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ» دەپ باشقىلارنى ئاگاھلاندۇرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي باتۇر ئۆزى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان ئايالىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىمۇ ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلاشقا جۇرئەت قىلمايدۇ ۋە بېشى كېسىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق پاجىئەدىن ساۋاق ئالغان باتۇرنىڭ ھايات قالغان جەڭچىلىرى باتۇرنىڭ قەتئىي ۋە غەزەپ بىلەن قىلغان ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ھەربىرى قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھۇن تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوردا بەگلىرىنى ۋە كىچىك خوتۇنىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئاۋۇال ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى، ئۆزى يامان كۆرىدىغان ئوردا بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نېمىگە نىشانلاپ ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق بولغان بىر توپ ھۇن ئاتلىقلىرى ئوقيالىرىنى شۇنىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ، شۇڭا بۇ قېتىمقى سىناقتا باتۇر تولۇق مەقسىتىگە يېتىپ، ھۇنلار تەختىگە ئولتۇرىدۇ، ئۆزىنى «باتۇر تەڭرىقۇت» دەپ ئاتايدۇ.

سىماچىەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1959

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

قاراخان

بۇنىڭدىن بىر نەچچە مىڭ يىل بۇرۇن يۇز بەرگەن غايەت زور قۇرغاقچىلىق تۈپەيلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ دۇنيانىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە باشلاپتۇ. كۆچمىگەنلەر دەريا بويلىرىغا ئورۇنلىشىپ ئون توقۇز كىچىك خانلىق قۇرۇپتۇ. بۇ كىچىك خانلىقلار ئۆز مەنپەئەتلىرىنى سىرتقى دۈشمەنلەردىن ھىمايە قىلىش ئۈچۈن دەريانىڭ غەربىدىكى ئون قەبىلە بىرلىشىپ بىر چوڭ خانلىق قۇرۇپ، ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ ئۇنىڭغا «ئەل ئىلتەر» (ئەل باشلىغۇچى) دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپتۇ. ئۇلار بۇ بىرلەشمە خانلىقنى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپتۇ. دەريانىڭ شەرقىدىكى توققۇز كىچىك خانلىقمۇ بىرلىشىپ، ئۆزلىرى سايلاپ چىققان خانغا «كۆل ئەركىن» (دېڭىزدەك ئەركىن) دېگەن ئۇنۋاننى بې-

ربپ، دۆلىتىنىڭ ئىسمىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتاپتۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يۇرتلىرىنى ھەرقانداق كۈچلۈك دۈشمەندىن ساقلاش ئۈچۈن، ھېلىقى ئىككى خانلىق بىرلىشىپ كۈچلۈك، قۇدرەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنى بىرلەشتۇر-گەن ئادەمگە «قاراخان» (قۇدرەتلىك، ئۇلۇغ، بۇيۇك خان) ئۇنۋانىنى بېرىپتۇ. بۇ قۇد-رەتلىك دۆلەتنىڭ مەركىزى قەشقەر بولۇپ، ئۇنى «ئوردا كەنت» دەپ ئاتاپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ-سانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئافراسىياپ

مۇنۇ چېھرە ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆز ئوغلى نوزەرنى ئەجەم ئىقلىمىغا پادىشاھ قىپتۇ. نوزەر بولسا ھېچ كىشىگە ئازار بېرىشنى خالىمايدىغان ناھا-يىتى مۆمىن ئادەم ئىكەن، شۇڭا پادىشاھلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماپتۇ، ئىنتىزام قالايمىقانلىشىپ پادىشاھلىق سەلتەنىتىگە خىلاپەت يېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنۇ چېھرەنىڭ ۋاپات بولۇپ، نوزەرنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى تۇرانغا ئاڭلىنىپتۇ. تۇران پادىشاھى ھوشاڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى، ۋەزىر، ئۆمىرالىرىنى جەم قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

— ھازىر ئاڭلىساق مۇنۇ چېھرە ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ياۋاش ئوغلى نوزەر قولىدىكى نانغا قانائەت قىلىپ، بىر كىشىلىك ھۆرمىتىنى ساقلاش ئۈچۈن ئەخلاقىي مىزاندا جان ساقلاپ كەپتۇ. مۇنداق تەرىقەت، مۇنداق تەبىئەت چارىيالارنىڭ تەبىئە-تى. خەتەرلەردىن ھوشيار بولماي، ئەتراپى ئالەمگە نەزەر سالماي، قېرى خوتۇنلاردەك بىر كۈن ئۆتكەن ئۆمرىگە بىر كۈن قانائەت قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھايۋانلاردىن نېمە پەرقى بولسۇن! بىز قارشى تەرەپنىڭ مۇشۇنداق ئاجىز ۋاقتىدا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، جان - جەھلىمىز بىلەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرساق غەلىبە قىلىشىمىزدا شەك يوق.

ئافراسىياپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئى ئاتا، مېنى سورىسىڭىز شىرنىڭ شىرىمەن. بۇ ئىرانىيلارغا جازا بېرە-مەن، — دەپتۇ. ئاتىسى ئوغلىغا رۇخسەت بېرىپتۇ ۋە ئېيتىپتۇكى:

— ئوغلۇم، زىنھار - زىنھار دۈشمەننىڭ ھىيلىسىگە ئالدانما، كۆز يېشىغا رە-

هىم قىلما. بوۋاق تۇرمىق ئىرانىيلار قولىدا ئۆلگەنلىكىنى يادىڭدىن چىقارما.

شۇ گەپتىن كېيىن، هوشاق ئوغلىنىڭ بېشىغا شاهلىق تاجىسىنى كىيدۈرۈپ پۈتۈن مەملىكەتكە ئۆز ئورنىغا پادىشاه قىلىپ تەيىنلەپتۇ. تۆت يۈزمىڭ ئاتلىق، ئىككى يۈزمىڭ پىياده لەشكەر جەملەپ ئوغلىغا تۇنقۇزۇپتۇ.

ئافراسىياپنىڭ ئالته يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىرانغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقى پادىشاه نوزەرگە ئاڭلىنىپتۇ. نوزەر سەنجىستانغا كىشى ئەۋەتىپ پالۋانلىرىدىن سام نەرسىمانىنى هۇزۇرىغا چاقىرتىپتۇ ۋە ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان خەتەرنى مەلۇم قىپتۇ. سام نەرسىمان ئېيتىپتۇكى:

ــ ئۆيدىن ئايرىلغىلى ماڭا بىرنەچچه يىل بوپتۇ. رۇخسەت بولسا نەمرۇز شەھرىگه بېرىپ بالىچاقامنى كۆرۈۋالسام، ئاندىن دۇشمەن بىلەن ئېلىشىپ، ئۇلارنى ۋەيران قىلىپ پادىشاهنى خاتىرجەم قىلسام.

نوزەر سام نەرسىمانغا رۇخسەت قىپتۇ. سام نەرسىمان نەمروز شەھرىگه بېرىپتۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىپتۇ. كەكسارلار (تاجىكلار) ئۇنى قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ، ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. نوزەر ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچه ئافراسىياپ مازاندىرانىدىكى تاغ ئارىسى بىلەن نوزەرنىڭ ئۇستىگه بېسىپ كەپتۇ. ئىككى تەرەپ بىر ــ بىرىگه مۇقابىل بوپتۇ. ئەجەل سۇنايلىرى ياڭراشقا باشلاپتۇ. ئافراسىياپ پالۋانلىرىدىن پارىمان ئىسىملىك بىرسى مەيدانغا چۈشۈپ، قەهر ــ غەزىپىنى يالقۇنلىتىپ، ئۆز نام ــ نەسەبلىرىنى بايان قىلىپ، قارشى تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىدىغان كىشىنى تەلەپ قىپتۇ. نوزەر كۆڭلى يېرىم بولغان هالدا قېرىندىشى قۇبات گاهنى ئۇرۇش مەيدانىغا ئەۋەتىپتۇ. قۇبات گاه مەيدانغا چۈشۈپ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچه پارىمان قۇبات گاهنى بىر قىلىچ بىلەن پاره ــ پاره قىلىۋېتىپتۇ. نوزەرنىڭ كىچىك ئىنىسى قارۇنمۇ ئاكىسىنىڭ توسقىنىغا ئۇنماي، ئوتتۇرانچى ئاكىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مەيدانغا چۈشكەنىكەن، پارىمان ئۇنىمۇ بىر قىلىچ بىلەن جەھەننەمگه ئۇزىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئوتى هەر ئىككى تەرەپتىن قىزىپ كېتىپتۇ. نۇرغۇن لەشكەرلەر ئۆلۈپتۇ. شۇ كۈنى تۈيۈقسىز قارا بوران چىقىپ كېتىپ ئالەمنى قاراڭغۇچىلىققا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ، كۈن ــ تۈننى پەرق ئەتكىلى بولماپتۇ. هەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختىتىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۆز قارارگاهلىرىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، نوزەر ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى مۇلاهىزە قىلىشقا باشلاپتۇ. دۇشمەننىڭ پارس قولتۇقىدىن هۇجۇم قىلىش ئېهتىمالى بارلىقىنى سېزىپ، ئوغلى تۇس بىلەن گوسىتەمنى قارۇنغا قېتىپ پارس قولتۇقىنى بېسىپ يېتىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇلار كوهى ئەنبەر تېغىدىن ئۆتۈپ پارس قولتۇقىغا يېقىنلاشقاندا ئافراسىياپنىڭ ئادەملىرى سېزىپ

قاپتۇ. ئافراسىياپ ئۆز ئىنىسى قاراخاننى پارىمانغا قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتىپتۇ. قاراخان نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، تۇس ۋە گوستەمنى ھەممە لەشكەرلىرى بىلەن ئەسىر ئاپتۇ. ئافراسىياپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇغان بولسىمۇ، ئەمما كىچىك ئىنىسى ئېغىرسىقان تىلىۋالغانلىقتىن ۋاقتىنچە زىندانىدا ساقلاشقا ماقۇل بوپتۇ. نوزەر ئىككى شاھزادىنىڭ ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئازغىنا لەشكەر بىلەن ئۇلارنى قوتقۇزۇشقا مېڭىپتۇ. يېرىم يولغا يەتكەندە بۇلارمۇ ئافراسىياپ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئافراسىياپ نۇزەرنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇپتۇ. نوزەر ئۆلگەندىن كېيىن ئىرانلىقلار باشچىسىز قېلىپ ھەر تەرەپكە تاراپ كېتىپتۇ. ئافراسىياپ پۈتۈن لەشكەرلىرى بىلەن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاۋۇال سەنجىستاننى، ئاندىن نەمرۇزنى بېسىۋاپتۇ، كېيىن پۈتۈن ئىراننى قولغا كەلتۈرۈپ، بىر نەچچە يىل ئىران، ئەجەم ئىقلىمىغا پادىشاھ بولۇپ يۈرت سۈرۈپتۇ.

مەرخۇەندى: «رەۋزەتۇسسەفا» (قولىيازما).
نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابدۇرېھىم سابىت.**

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

سىياۋۇش

ئەجەمنىڭ شەرقىدىكى تۈركىستان بېرى ئەفراسىياپنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئەجەم ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى ھىجاز، يەمەن كەيكاۋۇسقا قارايتتى. ئىران ۋە تۈران ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ئامۇ دەريا (جەيھۇن) ئارقىلىق ئايرىلاتتى.

كەيكاۋۇس بىر ئوغۇل كۆردى، ئۇنىڭ نامىنى سىياۋۇش قويدى. پۈتۈن دۇنيادا بۇنىڭدىن چىرايلىقراق ئوغۇل يوق ئىدى. بۇ بالا مەشھۇر سەركەردە رۇستەم قولىدا تەربىيە كۆردى. يىگىرمە ياشقا تولغاندا ئاتىسى سىياۋۇشنى يېنىغا ئېلىپ كەلدى. كەيكاۋۇس ئۇنىڭ ياخشى ئىشلارغا ۋە ئەدەپكە ئۆگەنگەنلىكىدىن خۇشاللاندى. كەيكاۋۇسنىڭ بىر خوتۇنى بار ئىدى، ئۇ مازانداران شاھىنىڭ قىزى ئىدى. بۇ خوتۇن ئىنتايىن شوخ ۋە چىرايلىق ئىدى. ئۇ سىياۋۇشنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالدى. سىياۋۇش ئۆگەي ئانىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ: «مەن ئاتامغا بۇزۇلۇق قىلمايمەن» دەپ جاۋاب بەردى. بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەن ئايال كۆپ ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتتى، يالغان گەپ تارقىتىپ سىياۋۇشقا تۆھمەت قىلدى. نەتىجىدە، ئاتا ئوغلىنى

ئۆلۈمگە بۈيرۈماقچى بولدى، ئەمما سياۋۇشنىڭ ئىلتىماسى ۋە رۇستەمنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن، ئاتىسى سياۋۇشنى ئەفراسىياپقا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان قوشۇنغا باشلىق قىلىپ ئەۋەتتى. سياۋۇش تۇرانغا كېلىپ ئۇرۇش قىلدى، قارشى تەرەپنىڭ كۆپ لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈردى. شۇندىن كېيىن ئەفراسىياپ ئىككى كىشىنى ئەۋەتىپ سۇلھى سورىدى.

سياۋۇش سۇلھى تۇزۇشكە قوشۇلدى ۋە بۇ توغرىدا ئاتىسىغا خەۋەر يوللىدى. ئاتىسى سۇلھىگە نارازى بولدى. سياۋۇش: «مەن بۇڭا ئالىق قىلمايمەن، ئۆز ئەھدىمدىن قايتمايمەن» دېدى. ئۇ ئەمدى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا بارالمىدى، يا ئۇياققا، يا بۇياققا ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئەفراسىياپنىڭ ئالدىغا باردى. ئەفراسىياپ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى ۋە سياۋۇشقا ئۆز قىزىنى بەردى. قوشۇن ئىرانغا قايتتى. ئەفراسىياپ سياۋۇشنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقلىقى، مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقىدىن ئەندىشىگە چۈشتى ۋە بۇ ھەقتە ئۆز ئادەملىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى، ئاخىرى سياۋۇشنى ئۆلتۈرۈش پىكرىگە كەلدى ۋە ئۆلتۈردى. سياۋۇشنىڭ خوتۇنى (ئەفراسىياپنىڭ قىزى) ھامىلدار ئىدى. ئۇنىڭغا دورا بېرىپ بالىسىنى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولدى. ئەفراسىياپنىڭ فېرىان دېگەن ۋەزىرى بار ئىدى. ئۇ سياۋۇش بىلەن ئەفراسىياپ ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن سۇلھىنىڭ تەشەببۇسكارى بولغانىدى. فېرىان ئەفراسىياپنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى، ئۇنىڭ قىلغان ئىشىنى قارىلىدى. ئۇ:

ــ شاھزادە سېنىڭ يېنىڭغا كەلدى، ساڭا خىزمەت قىلدى. يەنە قايسى گۇناھى ئۈچۈن سەن ئۇنى قەتلى قىلىسەن؟ ئەمدى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەم سەندىن ئۇنىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلىدۇ. سەن ئۇلاردىن سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلمەيسەن. ئۇلار تۇرانىنى ۋەيران قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، سەن سياۋۇشنى ئۆلتۈردۈڭ. ئەمدى قىزىڭنى ماڭا تاپشۇر. ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغسا، شۇ ئوغۇلنى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەمگە ئەۋەتىمەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ غەزىپىنى ياندۇرىمەن، ــ دېدى. ئەفراسىياپ قىزىنى فېرىانغا تاپشۇردى. لېكىن، ئۇ ئوغۇل تۇغقۇدەك بولسا، شۇ بالىنىمۇ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. فېرىان مەلىكىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ ساقلىدى. بىر ئاي ئۆتمەستىن ئۇ ئوغۇل تۇغدى. بوۋاق خۇددى ئاتىسىنىڭ ئۆزى ئىدى. فېرىاننىڭ بۇ بالىنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىمىدى، ئۇنىڭغا «كەيخىسراۋ» دەپ ئات قويدى ۋە يوشۇرۇنچە تەربىيەلىدى. ئەفراسىياپقا «قىزىڭ پەرزەنت كۆردى» دەپ خەۋەر قىلدى، ئەمما ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمىدى. بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەفراسىياپ:

ــ قىزىم نېمە تۇغدى؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئوغۇل، ئەمما ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلۈم ئۇنىمىدى، ــ دەپ جاۋاب بەردى

فېران.

ــ كەلتۇر، ئۇنى كۆرەي، ــ دېدى ئەفراسياپ. فېران ئېسىل كىيىملەرنى كىيگۈزۈپ كەيخسراۋنى ئەفراسياپ يېنىغا ئېلىپ كەلدى. ئەفراسياپ ئۇنى كۆرگەن هامان يىغلاشقا باشلىدى ۋە سياۋۇشنى ئۆلتۇرگىنىگە پۇشايمان قىلدى، كەيخسراۋ-نى ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدىن سۆيدى. فېرانغا:

ــ بۇ بالا چوپانلار ئارىسىدا بولسۇن، چوڭ بولغاندا كىمنىڭ زاتىدىن ئىكەنلە-كىنى بىلمىسۇن، ــ دەپ بۇيرۇدى. بالىنى چوپانلار قولىغا تەربىيەلەش ئۈچۈن تاپ-شۇردى. ئارىدىن يەتتە يىل ئۆتكەندە، بىر كۈنى ئەفراسياپ فېرانىنى ئۆز هۇزۇرىغا چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا:

ــ بۇگۈن هېچ ئۇيقۇم كەلمەيۋاتىدۇ، هامان ئاشۇ گۆدەكنىڭ ئەندىشىسىنى قىل-ماقتىمەن. شاهزاده قانداق قىلىپ چوپانلار قولىدا تەربىيەلىنىشى مۇمكىن؟! نېمە را-ۋا بولسا شۇ بولسۇن، بارغىن، ئۇنى ئېلىپ كەلگىن، ــ دېدى.

فېران كەتتى. ئۇ چوپانلار يېنىغا كەلدى ۋە بالىنى كۆردى. كەيخسراۋ چەۋگەن[1] ئويناۋاتاتتى. فېران ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى، قۇچاقلاپ باغرىغا باستى ۋە يىغلاپ سالدى. كەيخسراۋ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇراتتى، ئۇ فېرانغا:

ــ ئەي ئاتلىق، سەندە ئۇيات يوقمۇ؟ نېمىشقا چوپان بالىسىنى باغرىڭغا بېسىپ قۇچاقلايسەن؟ ــ دېدى. فېران تەڭلىكته قالدى ۋە ئۇنىڭغا:

ــ سەن چوپان بالىسى ئەمەسسەن، شاهزادىسەن، ــ دېدى.

ئۇ بالىنى ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ، يوشۇرۇنچە ئەفراسىياپنىڭ يېنىغا كەلتۇردى. يول-دا ئۇنىڭغا ئەفراسىياپنىڭ ئالدىغا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا:

ــ بۇۋاڭ نېمىنى سورىسا، شۇنداق جاۋاب بېرىشىڭ كېرەككى، ئۇ سەندىن قور-قىدىغان بولمىسۇن، ــ دەپ چۈشەندۈردى. ئۇلار ئەفراسىياپنىڭ يېنىغا يېتىپ كې-لىشتى. ئەفراسياپ بالىنىڭ كاممىللىقىدىن هەيرەتته قالدى. ئەفراسياپ فېرانغا:

ــ بالىنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپشۇر، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلمىسۇن، ــ دېدى. فېران ئۇنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپشۇردى.

بىرقانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سياۋۇشنىڭ ئۆلتۇرۇلگەنلىك خەۋىرى كې-كاۋۇسقا بېرىپ يەتتى. ئۇ ئىنتايىن غەزەپلەندى، يىغلاپ ناله قىلدى، هازا ئېچىپ قارىلىق تۇتتى. بىرنەچچه يىل ئۆتتى. لەشكەر باشلىقلىرى ئىچىده گۈدەرز دېگەن ئا-دەم بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ چۈشىده شۇنداق ئەهۋالنى كۆردى: بىر ئادەم ئۇنىڭغا: «ئوغلۇڭ گېۋنى تۇرانغا ئەۋەت، ئۇ بېرىپ كەيخسراۋنى ئېلىپ كەلسۇن» دېدى.

---

① چەۋگەن ــ ئات ئۈستىده ئويناىدىغان توپ ئويۇنى .

گۆدەرز بۇ چۈشتىن كەيكاۋۇسنى خەۋەردار قىلدى. كەيكاۋۇس گېۋگە بۇيرۇق بېرىپ، ئۇنى تۇرانغا ئەۋەتتى. گېۋ يەتتە يىل تۇراندا بولدى ۋە كەيخسراۋنى ئىزدەپ تاپتى. ئۇ كەيخسرەۋنى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىران تەرەپكە يول ئالدى.

ئەفراسىياپ بولغان ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، ئوچ يۇز مەرد ۋە جەسۇر يىگىتلەرنى فېرانغا بەردى ۋە ئۇلارنى قاچاقلار ئارقىسىدىن ئەۋەتتى. گېۋ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدى، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ فېرانىنى تۇتۇالدى ۋە ئۆلتۈرۈشكە قەستلىدى. كەيخسراۋ فېرانىڭ ئۇنىڭغا كۆپ ياخشىلىقلار قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئۆلتۈرمەسلىكنى سورىدى. گېۋ:

ــ مەن ئۇنىڭ قېنىنى تۆكمەن دەپ قەسەم ئىچكەن، ئۆلتۈرمىسەم بولمايدۇ، ــ دېدى. كەيخسراۋ:

ــ ئۇنداق بولسا سول قولىقىنى كەسكىن، شۇندا قەسىمىڭ ھەم بۇزۇلمايدۇ، فېران ھەم ئامان قالىدۇ، ــ دەپ مەسلىھەت بەردى. گېۋ فېرانىڭ سول قولىقىنى كەستى ۋە ئۇنى ئېتىغا باغلاپ قويدى. گېۋ ۋە كەيخسراۋ ئىرانغا ــ كەيكاۋۇس ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىشتى. كەيكاۋۇسنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، رۇستەم چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ تۇرانغا يۇرۇش قىلدى، ئەفراسىياپنى يېڭىپ قاچۇردى، كۆپ ئەللەردە غازات قىلدى، ئەسىر ۋە ئولجىلارنى قولغا كىرگۈزدى. كەيكاۋۇس بىر يۇز ئەللىك يىل ياشىغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

تەبەرى: «تارىخى تەبەرى»
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەخمان.**

كەيخسراۋ

كەيكاۋۇس ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە كەيخسراۋ بىن سىياۋۇش ئولتۇردى. ئۇ شاھلىق تاجىنى كىيىپلا ئادەملەرنى يىغدى ۋە ئەفراسىياپ ئۈستىگە يۇرۇش قىلىپ ئاتىسىنىڭ ئەنتىنى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لەشكەرلەر ئارىسىدىن يۇز مىڭ كىشىنى ئاجرىتىۋالدى ۋە تۇسى ناۋەردگە تاپشۇردى. ئۇلار تۇرانغا يول ئالدى.

ئەفراسىياپ بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇ ھەم لەشكەر تارتتى، فېرانىنى قوشۇنغا باشلىق قىلىپ تەينىلىدى. ئۇرۇشتا تۇران ئەسكەرلىرى يېڭىپ چىقتى. فېرى بارز باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنى يېڭىلىپ بايراقنى ئارقىسىغا ئۆرۈپ

قېچىشقا باشلىدى. كېيىن كەيخسراۋ يەنە پۇتۇن ئىران لەشكەرلىرىنى يىغىپ، ئەفراسىياپتىن ئۆچ ئېلىشتىن باشقا چارە يوق، دەپ ئېلان قىلدى. سىپاھلار ئۇنىڭ ئەتراپىغا جەم بولۇشتى. ئەفراسىياپمۇ بارلىق تۇرك قوشۇنىنى جەم قىلغانىدى. كەيخسراۋ ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ قوشۇننى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ، تۇرانغا كىرىش ۋە قارشى تەرەپ لەشكەرلىرىنى ئورنۇېلىشتىن ئىبارەت ئۇرۇش پىلانىنى ئېلان قىلدى. گۆدەرزگە ئاختارى گاۋىيان دەپ ئاتالغان چوڭ بايراقنى تاپشۇردى، ئۇنىڭغا قوشۇپ فېرى بارزنى ھەم ئەۋەتتى. يەنە بىر قوشۇننى گىرگىن مىلود نامىلىق لەشكەر باشلىقىنىڭ قول ئاستىدا باشقا تەرەپكە ئەۋەتتى. قالغان لەشكەرلەرنى رۇستەمگە بەردى. يەنە گوشتەھى نامىلىق لەشكەر بېشىنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋەتتى. ئۆزى ئۆز مەنزىلگاھىدا قارار تاپتى. ئەگەر بىرەر لەشكەر توپى يېڭىلسە، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ، يەڭسە ئۇلارنى يەنە روھلاندۇراتتى. بۇ خەۋەر ئەفراسىياپقا بېرىپ يەتتى. ئۇنىڭ گارشىيۇز نامىلىق بىر بۇرادىرى بار ئىدى، سىياۋۇشنى ئۆلتۈرگەن دەل شۇ ئىدى. ئەفراسىياپ ئەنە شۇ بۇرادىرىگە سان ـ ساناقسىز لەشكەر بېرىپ جەڭگە ئەۋەتتى.

ـــ كەيخسراۋ تۇرانغا لەشكەر تارتىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپى گۆدەرزنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇن، گاۋىيان بايرىقى ھەم شۇنىڭ قولىدا، سەن شۇ تەرەپكە يول ئال! ـــ دەپ ئەفراسىياپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇق بەردى. كەيخسراۋ تۇران قوشۇنىنىڭ يېقىنلاشقىنىنى، ئۇنىڭ باشلىقى فېران ئۆزىنىڭ تەربىيەچىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى خالىمىدى. كەيخسراۋ ۋەكىللەر ئەۋەتىپ فېرانغا مۇنداق خەۋەر قىلدى: «سېنىڭ مەندە ھەققىڭ بار، سەن مېنى ئاتام ۋە ئانام ئورنىدا تەربىيەلىدىڭ، ماڭا كۆپ ياخشىلىقلار قىلدىڭ، تاكى غەلىبە قازانسام سېنىڭ ھەققىنى ئاقلايمەن».

فېران ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ۋە نامىسىنى ساقلىدى. ئەفراسىياپ فېراننى ئۆز بۇرادەرلىرى ھەم پەرزەنتلىرىدىنمۇ ئارتۇق قەدىرلەيتتى، ئۇنى ئۆزىدىن كېيىن باشلىق قىلىشقا مۆلچەر قىلغانىدى. فېران ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئالغا يۈردى ۋە گۆدەرز قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، گۆدەرز فېران قوشۇنىغا زەربە بەردى. فېران شۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ھەممە بۇرادەرلىرى، ئەفراسىياپنىڭ يېقىنلىرى ھەمدە سىياۋۇشنىڭ قاتىلى گارشىيۇزمۇ ئەسىر قىلىندى. گارشىيۇزنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ، كۆزىنى ئويۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ سىياۋۇشقا نېمە قىلغان بولسا، ئۇنىڭغا ھەم شۇنى قىلدى.

ئەتىسى كەيخسراۋ تەختكە ئولتۇردى. نەۋرە ئاكىسى نەۋفىرانى ئوڭ قول تەرە-

پىگە ئولتۇرغۇزدى، ئۇنىڭغا كىرمان ۋە ماكىران ھاكىملىقىنى تاپشۇردى. كېيىن كەيخىسراۋ گۆدەرزگە مىننەتدارلىق ئىزھار ئەتتى، كۆپ سوۋغىلار بەردى ۋە ئۇنى ئىسپىھان ھەمدە گورگان ھاكىملىقىغا تەيىن قىلدى. باشقا لەشكەرلەردىنمۇ خەۋەر كەلدى. ئۇلار تۇران يېرىدە ئەفراسىياپنى ئورىۋالغانىدى. جاھان ئەفراسىياپقا تارلىق قىلغانىدى. ئەفراسىياپ ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى، فېرانىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، گارشىيۇزنىڭ ھەممە ئەزايى - بەدىنى پارە - پارە قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئەفراسىياپنىڭ يەنىلا تېخى كۆپ لەشكىرى بار ئىدى.

ئەفراسىياپ ئوغلى شەيداغا كۆپ قوشۇن بېرىپ، كەيخىسراۋغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. شەيدا جادۇ ھۈنىرىگە ئۇستا ئىدى. كەيخىسراۋ ئۇنىڭ جادۇسىدىن قورقۇپ، قوشۇننىي ئېلىپ قېچىپ كەتتى، مەيداندا پەقەت قورۇق ئىبنى ھەرخان ناملىق قېرى لەشكەر بېشى بىلەن قول ئاستىدىكى بىر قىسىم لەشكەرنى قالدۇردى. ئۇ قوشۇنى بىلەن چارشەنبە كۈنى پۈتۈن بىر كۈن جەڭ قىلدى. ئاخىرى تۇرك قوشۇنى چېكىنىدى ۋە كەيخىسراۋنىڭ لەشكەر باشلىرى ئۇلارنى قورشىۋالدى. ئۇلار يېتىپ بېرىپ شەيدانى ئاتتىن ئۈلاتتى ۋە ئۆلتۈردى. تۇرك قوشۇنى يېڭىلىپ قاچتى. كەيخىسراۋ لەشكەرلىرى كۆپ ئەسىر ۋە ئولجىلار ئېلىپ قايتتى.

ئەفراسىياپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ لەشكەر باشلىقلىقىنى ئەمدى كىمگە تاپشۇرۇشنى بىلمەي قالدى. ئىنتايىن چوڭ قوشۇن توپلاپ ئۆزى باش بولغان ھالدا جەڭگە ئاتلاندى.

كەيخىسراۋمۇ قوشۇننىي يىغدى. ئۇچ لەشكەر بېشى ئالدىغا چىقتى. ھۆكۈمرانلار ۋە مەلىكزاتلار كەيخىسرەۋنىڭ ئەتراپىغا جەم بولدى. ئۇرۇش باشلاندى. بۇنداق ئۇرۇشنى ھازىرغىچە جاھاندا ھېچكىم كۆرمىگەن. ئەفراسىياپ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. كەيخىسراۋ ئۇنى قورشاپ شەھەرمۇ شەھەر قوغلىدى، ئەمما ئەفراسىياپ ھېچقانداق يەردە توختىمىدى. ئاخىرى ئۇ تۇراندىن چىقىپ، رۇمغا ئۆتۈپ كەتتى. ئەفراسىياپنىڭ قېشىدا لەشكەرلىرىدىن ھېچكىم قالمىدى.

ئۇ بىر مىرغىزارغا كېلىپ قالدى. ئۇ يەردە بىر كۆل بار ئىدى. ئەفراسىياپ ئاشۇ كۆلدە سۇ ئىچىگە يوشۇرۇندى. ئۇنى ئاختۇرۇپ تاپتى ۋە تۈتۈپ كەيخىسراۋنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. كەيخىسراۋ ئۇنى ئەسىر قىلىشنى ۋە ئۇچ كۈن تىنچ ھالدا ساقلاشنى بۇيرۇدى. تۆتىنچى كۈنى ئۇ ئەفراسىياپنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا:

— سىياۋۇشنى نېمىشقا ئۆلتۈردۈڭ، سەۋەبىنى ماڭا ئېيت، — دېدى. ئەفراسىياپ ھېچقانداق سەۋەب كەلتۈرەلمىدى. كەيخىسراۋ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. گۆدەرزگە: «بىر

تەشت (جادا) ئېلىپ كەل» دېدى. ئەفراسىياپنى ياتقۇزدى، پۇتى ۋە قولىنى كەستى، بوغۇزىنى قوي بوغۇزلىغاندەك جادا ئاستىدا توغرىدى. سىياۋۇشنىڭ بېشىنىمۇ ئۇ خۇددى شۇنداق ئۇزگەندى.

كېيىن كەيخسرەۋ قوشۇننى قايتۇردى ۋە ئۆز يۇرتىغا كەلدى. ئۇ بارلىق خەلق ۋە لەشكەرلىرىنى يىغىپ:

— مەن جاھاندىن نېمە لازىم بولسا تاپتىم. ئەمدى جاھان ئىشىنى تەرك قىلىمەن. مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىمەن. مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتنى باشقۇرۇشتا كىمنى خالىساڭلار شۇنىڭغا بېرىڭلار، — دېدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەمكىن بولۇشتى، شۇنچە كۆپ يالۋۇرۇشتى، لېكىن كەيخسراۋ ئۇنىمىدى. ئۇ يەنە:

— ماڭا ئۆلۈم كەلمەكتە، ئۆلگىنىمدىن كېيىن نېمىنى قىلماقچى بولساڭلار، ھازىر شۇنى قىلىڭلار، — دېدى. خالايىق بىلدىكى، ئەمدى ھېچقانداق گەپ پايدا بەرمەيدۇ. ئۇ يەردە لوھرەسپ ئولتۇرغانىدى. ئۇ شاھزادىلەردىن ئىدى. كەيخسراۋ قولىنى شۇ تەرەپكە ئۇزاتتى ۋە جىم بولدى. شۇ كېچىسى كەيخسراۋ غايىب بولدى. كېيىن ئۇنى ھېچكىم كۆرمىدى. دەيدۇلەركى، كەيخسراۋ تاغلارغا چىقىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

بەھمان ۋە دارا

كەيخسراۋ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، لوھرەسپ ھاكىمىيەتنى ئىگىلەيدۇ. بىرونىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، لوھرەسپنى غەربتە «كىر» دەپ ئاتىغان.

لوھرەسپتىن كېيىن گوشتاسپ ئادالەتلىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدى، مەشرىقتىن مەغرىبكىچە ئاۋات ئەتتى. ئۇ زەردۇشتلىق تەلىماتىغا يارىدەم قىلدى.

گوشتاسپتىن كېيىن بەھمان تەختكە ئولتۇردى. بەھمان ھەر تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەتراپىدىكى مەملىكەتلەرنى ئىتائەت قىلدۇردى.

بەھمان ئىسپانديارنىڭ ئوغلى بولۇپ لەقمى ئەردەشىر ئىدى. ئۇ ئاتەشپەرەسلىك بىلەن دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ساسان ناملىق ئوغلى ۋە ھوماي ئاتلىق قىزى بار ئىدى. چىستان ئەمىرى رۇستەم ئەردەشىرنىڭ ئاتىسى ئىسپانديارنى ئۆلتۇرگەن-

دى. ئەردەشىرنىڭ ئانىسى ئاستولىيا ئىسرائىلىيەلىك بولۇپ، ئەقىللىك ۋە تەدبىرلىك ئايال ئىدى. بەھمان ئەردەشىر تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئانىسى چىستانغا لەشكەر تارتىشقا مەسلىھەت بەردى. ئەردەشىر رۇستەمنىڭ ئوغلى فارامورز بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. رۇستەم تېخى ھايات ئىدى، ئۇنىمۇ ئۆلتۈردى، رۇستەمنىڭ ئىككى بۇرادىرىنىمۇ ئۆلتۈردى. رۇمغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇ مەملىكەتنى ۋەيران قىلدى. كېيىن بەھمان ئۆز يۇرتىغا قايتتى، ئۆز قىزى ھومايغا ئۆيلەندى ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭ بىلەن ياشىدى. ئۇلارنىڭ دىنىدا مۇنداق قىلىش مۇمكىن ئىدى.

ھومای بەھماندىن ھامىلدار بولدى. بەھمانىنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشماقتا ئىدى. ئۇ تاجىنى قىزىنىڭ قارنىغا قويدى ۋە بالا تۇغۇلسا ئاشۇ ئورنۇمغا پادىشاھ بولىدۇ، دەپ ئېلان قىلدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بەھمان ئۆلدى. ھومايىنى تاكى بالا تۇغۇلغىچە پادىشاھ قىلىپ كۆتۈردى. بەھمانىنىڭ ئوغلى ساسان ئۆزلەتكە چېكىندى، تا ئۆلگۈچە چوپانلىق قىلىپ، تائەت ـ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولدى. ھومای ئۈچ ئايلىق بالا تۇغدى، ئەما تەختنى بەرمەسلىك ئۈچۈن بۇ ئەھۋالنى خالايىقتىن يوشۇرۇپ، بالا ئۆلدى دەپ ئېلان قىلدى. ھەممە ئۇنىڭغا ئىشەندى. كېيىن ھومای ئاتىسىنىڭ دوستـ لىرىدىن بىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بالىنى تاۋۇتقا سالدى ھەمدە يېنىغا كۆپ گۆھەرلەر قويدى. «كىم بالىنى تېپىۋالسا، ھەممە قىممەتلىك بۇيۇملار ئۇنىڭغا تەئەللۇق» دېدى. ئۇ تاۋۇتنى بەلخكە ئېلىپ بېرىپ تاشلىدى. شۇندا بىر تۇگمەنچىنىڭ خوتۇنى تۇغۇپلا بالىسى ئۆلۈپ قالغاندى. تاۋۇتنى ئاشۇ تۇگمەنچى تېپىۋالدى، ئېچىپ كۆرسە ئىچىدە قىممەت باھا تاشلار ۋە چىرايلىق ئوغۇل بالا ياتقاندى. تۇگمەنچى خوتۇنى بىلەن ئاـ شۇ بالىنى تەربىيەلەشكە ۋەدىلەشتى. ھومای بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ تۇگمەنچىنى چاقىردى ۋە بالىنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. بالىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ تۇگمەنچىگە:

ــ بالىغا ياخشى قارىغىن، بۇ سېنىڭ پەرزەنتىڭ ۋە مېنىڭ ئوغلۇم بولىدۇ، ــ دەپ بالىنى باغرىغا باستى، بالىغا «دارا» دەپ ئات قويدى. ھومای ھەر ئايدا بالىنى ئۆز يېنىغا چاقىرتىپ، ئانىلىق مېھرىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇنى ياخشى بىر مۇئەللىمگە ئوقۇشقا بەردى. يىگىرمە ياشقا يەتكەندە دارا ھەممە ئىلىم ۋە ئەدەپتىن خەۋەردار بولغاندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھومای بالىنى چاـ قىرىپ ئۇنىڭ بەھماننىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، بۇ بەخت ۋە سەلتەنەت ئۇنىڭكى ئىـ كەنلىكىنى ئېيتتى ۋە خاتالىقىغا ئىقرار بولدى. خالايىققىمۇ شۇنى ئېلان قىلدى. خالايىق ئۇنىڭغا ئىشەندى. ئۇلار:

ــ سەن ئۇنى ياخشى تەربىيەلىدىڭ، ۋاقتى كەلگەندىن كېيىن ھاكىمىيەتنى تاپـ

شۇرماقتىسەن، شۇڭا سەندە گۇناھ يوق، ــ دېيىشتى. دارانى پادىشاھلىققا كۆتۈرۈپ، بېشىغا تاج كىيدۈردى. ئانىسى پارس ۋىلايىتىنى ئۆزىگە بېرىشنى دارادىن سورىدى، دارا رۇخسەت قىلدى. ئانىسى پارس ۋىلايىتىگە بېرىپ، ئۇ يەردە ئوتتۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىن شۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئىستەھىرنى ئاشۇ ئايال بىنا قىلغان.

ئىسكەندەر ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرقنى بىر ئىمپېرىيەگە بىرلەشتۈرگەن، بارلىق قوشنا مەملىكەتلەرنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرغان ھۆكۈمدار دارا ئەنە شۇ دارانىڭ ئوغلى دارا II ئىدى.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

سۇلايمان پادىشاھنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى

سۇلايمان پادىشاھنىڭ مىڭ ئايالى بار ئىكەن، بىر ئايالىمدىن بىردىن پەرزەنت كۆرسەم، مىڭ ئايالىمدىن مىڭ پەرزەنتىم بولغۇدەك، دەپ ئويلايدىكەن. لېكىن، قانچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، بىرمۇ پەرزەنت كۆرمەپتۇ.

كەنجى ئايالى بىلەن بىر ئۆيدە بولغان بىر كۈنى سۇلايمان پادىشاھ: «مېنىڭ پۈشتى كەمىرىمدىن بىرنەرسە بەرسەڭ» دەپ خۇدادىن تىلەپتۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئايالىنىڭ ھامىلدار بولغانلىقى سېزىلىپتۇ. بۇنىڭدىن سۇلايمان پادىشاھ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ ئايالىنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈپتۇ. ۋاقتى ـ سائىتى تولغان بىر كۈنى ئايالىنىڭ كۆزى يورۇپتۇ. تۇغۇت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان تۇغۇت ئانىلىرى ۋە تۇغۇت ئۆيىنىڭ سىرتىدا قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ، بالا دۇنياغا كېلىشىگىلا، بۇ خۇش خەۋىرىنى سۇلايمان پادىشاھقا يەتكۈزۈپ سۆيۈنچە ئالماقچى بولۇپ تۇرۇشۇۋاتقان كىشىلەر ئانىنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەن بالا ئەمەس، بەلكى بىر تۇلۇم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھەيران قېلىشىپتۇ ھەم شاھقا بۇ خەۋەرنى قانداق يەتكۈزۈشنىڭ غېمىدە قېلىشىپتۇ.

ئاخىر تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ دادىسى ــ سۇلايمان پادىشاھنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى ئىنتايىن خجىللىق ئىچىدە بۇ خەۋەرنى پادىشاھقا يەتكۈزۈپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن مەيۇسلىنىپتۇ ھەم غەم ئىچىدە ئولتۇرۇپ، بىر ۋاقىتتا ئۇخلاپ قاپتۇ ۋە چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاپئاق ساقاللىق

بىر كىشى سۇلايمان پادىشاھقا: «سەن خۇدادىن پەرزەنت تىلىمەي بىرنەرسە تىلىگەنـ-دىڭ، خۇدا ساڭا تىلىگىنىڭنى بەردى. ئەمدى سەن، ئايالىڭ ۋە قېيىنئاتا ئۇچۇڭلار بىر يەرگە كېلىپ، كىشىگە ئېيتمىغان سىرىڭلارنى ئېيتىڭلار، تۇلۇم بالىغا ئايلىنـ-دۇ» دەپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھ چۈشىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ ۋە قېيىنئاتىسى بىلەن ئايالـ-ىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپتۇ ۋە كۆرگەن چۈشىنى ئۇلارغا ئېيتىپ بېرىپ، ئايالى بىلەن قېيىنئاتىسىدىن كىشىلەرگە ئېيتمىغان سىرلىرىنى ئېيتىشنى تەلەپ قىلىپتۇ ھەم ئالدى بىلەن ئۆزى:

— بىر كىشى ئەرز قىلىپ كەلسە، قولىغا قارىغۇم كېلىدۇ، ئالما چاغلىق بىر-نەرسە ئالغاچ كەلگەن بولسا كۆڭلۇم سۆيۈندۇ. بۇ مېنىڭ كىشىلەرگە ئېيتمىغان سىرىم ئىدى، — دەپتۇ. سۇلايمان پادىشاھنىڭ سۆزى ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭلا تۇ-لۇمغا باش پەيدا بوپتۇ.

قېيىنئاتىسى:

— سۇلايمان پادىشاھ ئۆلسە، پۈتۈن مەملىكەتنى ئۆزۈم سورىغان بولسام، دەپ ئويلايتتىم، — دەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىغا پۇت ـ قول پەيدا بوپتۇ.

ئايالى:

— مېنىڭ خوتۇنى بار قېرى سۇلايمان پادىشاھ ئۆلسە، ياش ئەرگە تېگىپ ئەيش ـ ئىشرەت قىلسام، دەپ ئويلايتتىم، — دەپتىكەن، بالىغا كۆز ـ قۇلاق، بۇرۇن ـ ئېـ-غىز ۋە باشقا ئەزالار پەيدا بولۇپ، بىر ساغلام ئوغۇل بالىغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان پادىشاھ چەكسىز خۇشال بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتكە قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي قىلىپ بېرىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سەلەي موللاھاجى.** ئەر، ئۇيغۇر، خېجىڭ نا-ھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەت سەلەي.** ئەر، ئۇيغۇر، خېجىڭ نا-ھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1991

«خېجىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى، قوشاقلىرى، چۆچەكلىرى»، 1992

جەمشت

جەمشت ئادالەتلىك پادىشاھ بولغانىكەن. ئۇنىڭ زامانىدا قەھرىتان سوغۇقمۇ، پىژ - پىژ ئىسسىقمۇ بولمايدىكەن، ھەتتا كىيىملىك ھەم ئۆلۈممۇ يۇز بەر-مەيدىكەن. جەمشتنىڭ يېرىدە ھەر خىل مال ۋە ئادەملەر تولۇپ تۇرىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پۈتۈن يەر يۈزىنى ئۆچ باراۋەر كېڭەيتىپتۇ، چارۋىنى ھەم تۇرلۇك - تۇمەن قۇشلارنى كۆپەيتىپتۇ. بىراق، مىڭ يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ يۇرتىدا قەھرىتان قىش باشلىنىپ، كىشىلەرگە ئاپەت كەلتۈرۈپتۇ، يايلاق - ئوتلاقلارنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جەمشت ئادەملەرنى قۇتقۇزۇشقا باشلاپتۇ، كاتتا ئۆستەڭ - تۇغان ياساپ، كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى سۇ تاشقىنىدىن ساقلاپ قاپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئىسكەندەر ۋە دارا

دۇنيانىڭ كۆن چىقىدىغان ۋە كۈن پاتىدىغان تەرەپلىرى «قەرىن» دەپ ئاتالغان. ئىسكەندەر دۇنيانىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغىچە ھەممە يەرنى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇ «زۇلقەرنەين» (ئەرەب تىلىدا زۇ ــ ئىگە، قەرىن ــ تەرەپ، دۇنيانىڭ ھەر ئىككى ئۇچى، ئەين بولسا ئىگىلىك قوشۇمچىسى، يەنى ئىككىلا تەرەپ ‹تامان›نىڭ ئىگىسى) دەپ ئاتالغان.

ئىران شاھى دارا تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن پۈتۈن جاھان ئۇنىڭغا تەۋە بولىدى. ھەممە مەملىكەتلەر ئۇنىڭغا خىراج ئەۋەتىپ بەردى. دارا ئاتىسىغا ئوخشاش ئىراقتا ــ بابىلدا تۇراتتى. يۇنان ھۆكۈمرانى فەيلاقۇسمۇ ئۇنىڭغا خىراج ئەۋەتىپ تۇراتتى. فەيلاقۇس ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئىسكەندەر يۇنان تەختىگە ئولتۇردى.

بەھمان يۇنان مۇلكىگە بىر مەھەل يۇرۇش قىلغانىدى. سۇلھى بولغاندىن كېيىن بىر يۇنان قىزىغا ئۆيلەنگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر كېچە ياشىغانىدى. كېيىن ئۇ قىزنى قايتۇرۇپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەن. بەھماندىن ھامىلىدار بولغان بۇ ئايال توقۇز ئايدىن كېيىن بەخت ـ سائادەتتە تۇغقانىدى. ياش ئىسكەندەرنى يۇنان ھۆكۈمرانى فەيلاقۇس تەربىيەلەپ ئۆستۈرگەن. ئۇنىڭ بەھمانىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ھەممە كىشى ئىسكەندەر بىن فەيلاقۇس دەيتتى. ئىسكەندەر تەختكە ئولتۇرغان يىلى داراغا يەنە تۆلەم (خىراج) ئەۋەتتى. يۇنان مۇلكى زەنگىلەر مەملىكىتى بىلەن يېقىن ئىدى. ئىسكەندەر ئاشۇ يۇرتقا يۇرۇش قىلدى ۋە ئۇنى يېڭىپ قايتۇرۇۋالدى.

دارا ئىنتايىن زالىم پادىشاھ بولغاچقا، خەلق ئۇنى يامان كۆرەتتى ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزدەيتتى. دارا ئىسكەندەرنىڭ كۆچىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئىسكەندەر بولسا خەلقنىڭ داراغا دۇشمەن ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئەجەم مۇلكىنىڭ تەختىنى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. ئۇ داراغا تۆلەم تۆلەشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ قويدى. دارا ئىسكەندەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ: «ئاتاڭ مېنىڭ ئاتامغا ھەم ماڭا خىراج تۆلىگەنىدى. سەن ئۇنىڭدىن چوڭ ئەمەسسەن» دەپ ئىسكەندەردىن خىراج تەلەپ قىلىدى. ئىسكەندەر دارانىڭ ئەلچىسىگە: «ئالتۇن تۇخۇم تۇغىدىغان قۇشلار ئۇچۇپ كەتـ

كەن، بېرىپ ئېيت، دارا ئۇلارنى قايتۇرۇپ بەرسۇن» دېدى. ئەلچىلەر كېلىپ داراغا بۇ خەۋەرنى ئېيتىشتى. دارا لەشكەرلىرىنى ئۇرۇشقا تەييارلاپ، يەنە ئىسكەندەر ھۇزۇ-رىغا ئەلچىلەر يوللىدى، ئۇلار ئارقىلىق ئىسكەندەرگە: «توۋا قىل ۋە خىراج ئەۋەت، بولمىسا ئۇرۇشقا تەييار تۇر» دېدى. ئىسكەندەر كىنايىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئۇنى رەت قىلدى.

دارا بىلەن ئىسكەندەر لەشكىرى بىر - بىرىگە قاراپ ئاتلاندى. جەزىرائى ئىراق دېگەن جايدا (مەۋسۇل يېنىدا، ئىراق ۋە سۇرىيە ئوتتۇرىسىدا) ئۇلار ئۇچراشتى. دارا لەشكەرلىرىدىن كۆپلىرى ئىسكەندەر تەرەپكە قېچىپ ئۆتتى. ئىسكەندەر ئۇلاردىن:

— دارانىڭ يېقىنلىرى كىملەر؟ — دەپ سورىدى. ئۇلار:

— ئىككى ھاجىپ، ئەمما ھەر ئىككىسى دارانىڭ زالىملىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا دۈشمەندۇر، — دېدى. ئىسكەندەر ئاشۇ شەخسلەرگە سۆزغىلار ئەۋەتىدۇ، يوشۇرۇنچە ئۇلار بىلەن دارانى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇلار جەڭ باشلىنىشى بىلەن دارانى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىمىز، دەيدۇ. جەڭ باشلىنىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپتىن كۆپ ئادەم قىرىلىدۇ. ئىسكەندەر قورقۇپ ئۇرۇشنى توختىتىدۇ. قوشۇنلار ئۆز ئورنىغا قايتىشىدۇ. ھاجىپلار ئاشۇ كۈنى دارانى تاپالمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئۆلتۈرەلمەيدۇ. ئىسكەندەر ئۇلار ئۆز ئەھدىدىن پۇشايمان يېگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلايدۇ. دارا ئىسكەندەر لەشكىرىدىن قورقىدى. ئەمما، ئەتىسى يەنە جەڭ باشلايدۇ. بۇ ئىسكەندەر ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن ھال ئىدى. ئۇ چېكىنمەكچى بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنى جەڭگە كىرىشكەن پەيتتە ھاجىپلار دارانىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ نەيزە بىلەن شۇنداق ئۇرىدىلەركى، نەيزە يەنە بىر تەرىپىدىن تېشىپ چىقىدۇ، دارا ئارقىسىغا يىقىلىدۇ. ھاجىپلار ئىسكەندەرنىڭ لەشكەرگاھىغا بېرىپ ئىسكەندەرگە:

— دارانى ئاتتىن يىقىتتۇق، ئۇنىڭ لەشكىرى قېچىشقا باشلىدى، — دەيدۇ. ئىسكەندەر بېرىپ دارانى كۆردى، ئۇ توپىغا مىلىنىپ ياتاتتى، ئۇنىڭدىن توختاۋسىز قان ئېقىپ تۇراتتى. ئىسكەندەر ئاتتىن چۈشىدۇ، دارانىڭ بېشىنى باغرىغا ئېلىپ، قاندىن تازىلايدۇ ۋە سورايدۇ:

— ئەي شاھ! سېنى شۇ ئەھۋالدا كۆرۈشنى خالىماس ئىدىم، ئەمما بۇنى مەن قىلغىنىم يوق، ئۆز ئادەملىرىڭ قىلدى. ئەمدى قانداق تەلىپىڭ بولسا ئېيت، ۋەسىيىتىڭنى قىل، مەن ئۇنىڭ ئىجراچىسى بولىمەن.

دارا كۆزىنى ئاچتى ۋە:

— مېنىڭ سەندە ئۈچ ھاجىتىم بار: بىرىنچىسى، قېنىم باتىل كەتمىسۇن؛ ئىككىنچىسى، مېنىڭ قىزىمغا ئۆيلەنگىن؛ ئۈچىنچىسى، ئەجەم لەشكەرلىرىگە ياخشى قا-

ربغىن، ئۇلارنى خارلىمىغىن، ــ دېدى. ئىسكەندەر:

ــ ھەممە ھاجىتىڭنى بېجىرىمەن، ــ دېدى. دارا ۋەسىيىتىنى ئېيتىپ بولۇشى بىلەن تەڭ جان ئۈزدى. ئىسكەندەر ئۇنىڭ ماتەم تەزىيەسىنى ئورنىغا قويدى. ئەتىسى شاھلىق تەختىگە ئولتۇردى. دارانىڭ يۇز مىڭلاپ لەشكىرىگە ئادالەت كۆرسەتتى. ھەر ئىككىلا ھاجىپىنى چاقىرىپ، ئالدىن ۋەدە قىلغان سوۋغىلىرىنى بەردى ۋە:

ــ مەن سىلەرگە سوۋغات ۋەدە قىلغانىدىم، ئۇلارنى بەردىم. ئەمما، سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمەن، دەپ شەرت قىلمىغانىدىم. ھازىرچە سىياسەت سىلەرنى تىرىك قالدۇ- رۇشنى تەقەززا قىلمايدۇ. سىلەر ئۆز پادىشاھىڭلارغا خىيانەت قىلدىڭلار، پادىشاھنىڭ قېنى باتىل كەتمەسلىكى كېرەك، ئۇ شۇنداق دەپ ۋەسىيەت قىلغان، ــ دېدى ۋە ھەر ئىككىلا ھاجىپىنى قەتلى ئەتتى. ئىسكەندەر دارانىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئەجەم لەشكەرلىرىدىن بىرەر كىشىنىمۇ ئەسىر قىلمىدى. ئەجەم تىلماچلىرىنى چاقىرتتى ۋە «ئۇلارنىڭ ھۆكۈمالىرى يازغان نەرسىلەرنى يۇنان تىلىغا تەرجىمە قىلىسىلەر» دەپ، يۇنانغا ــ ئارستوتېل ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ھەر شەھەرنىڭ ھاكىملىرىنى ئۆز ئورنىدا قالدۇردى، ئۇلار ئىسكەندەردىن كېيىن تۆت يۈز يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇلارنى مۇلكى تاۋايىف دەپ ئاتايتتى. ئەردەشىر چېقىپ ئەجەمنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئالغاندىن كې- يىن، ئۇ ھۆكۈمران بولدى. ئىسكەندەر ئەجەمدىن چېقىپ، بەلخ تەرەپكە يول ئالدى. دارانىڭ قىزىنى يۇنانغا ئەۋەتتى. ئىسپېھان شەھىرىنى بىنا قىلدى. ماۋارە ئۇننەھر- نىڭ شىمالىدا ۋە خوراساندا ھىرات، مەرۋىھ، سەمەرقەنت شەھەرلىرىنى بىنا قىلدى. ئۇ يەردە يېڭى شەھەر قۇردى ۋە ئاشۇ يەردە تەختكە ئولتۇردى. كېيىن مەغرىبكە يۈر- دى، زۇلمەت مەملىكىتىگە يەتتى. زۇلمەت ئارىسىدا ھايات بۇلىقى بار، كىم ئۇنىڭ سۈيىدىن ئىچسە، ئۇ ھېچقاچان ئۆلمەيدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدى. تۆت يۈز لەشكىرى بىلەن زۇلمەت ئارىسىغا چۈشتى ۋە يەتمىش كۈن يۈرۈپ ھېچ نەرسە تاپالماستىن قايتتى. كېيىن ئىرانغا كەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەر ۋاپات بولدى.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ- سانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئىسكەندەر ۋە تۈرك خاقانى

زۇلقەرنەين چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك

(ئۇيغۇر) خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەبدىكى «ئۇگە» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۇگەمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كىچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك لەشكىرى زۇلقەرنەين لەشكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن لەشكەر تىللا سىلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەندە تۈرك لەشكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ بىر ـ بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى

قەدىمكى زاماندا نامى ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە مەشھۇر ئىسكەندەر دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن.

ئىسكەندەر پادىشاھ شاھلىق تەختىدە سەلتەنەتلىك دەۋران سۈرۈۋاتقان كۈنلەردە چېچىنى ئالدۇرۇش ئۈچۈن ساتىراش تەكلىپ قىپتۇ. ئۇ ساتىراش پادىشاھنىڭ چېچىنى ئېلىۋېتىپ، بېشىنىڭ چوققىسىدا ئىككى دانە ئەگرى، يوغان مۇڭگۈز تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق تەئەججۈپلىنىپتۇ. ئىسكەندەر ھەيران قالغان ھېلىقى ساتىراشقا بېشىنى چۈشۈرتكۈزۈپ بولۇپ، مەخپىيەتلىكنى خەلقئالەمگە يېيىۋەتمەسۇن دېگەن ئوي بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپتۇ. شۇندىن باشلاپ پادىشاھ ھەربىر قېتىم باش چۈشۈرتكەندە بىردىن ساتىراشنى تاپقۇزۇپ، ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ياساۋۇللار يەتتە كۈن ئىزدەپ ئاران دېگەندە بىر تاز ساتىراشنى تېپىپ كېلىپ، پادىشاھقا ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كاسىپ ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپتۇ.

تاز ساتىراش ئىسكەندەرنىڭ بېشىنى چۈشۈرۈۋېتىپ يوغان ئىككى مۈڭگۈزى تۇرغىنىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپتۇ - يۇ، چاندۇرماستىن ئىشنى تاماملاپتۇ.

پادىشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ تاز ساتىراشقا:

— ھەي، ساتىراش يىگىت، سېنى ئەسلىدە ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى ئىدىم، ئەمما ھۇنىرىڭ قولۇمنى توراپ قويدى. مۇبادا مېنىڭ سىرىمنى ئاشكارىلاپ قويساڭ، ئاسمانغا چىقىپ كەتسەڭ تاپىنىڭدىن، يەرگە كىرىپ كەتسەڭ كوكۇلاڭدىن تارتىپ چىقىپ، يەتمىش پۇشتۇڭنى قوشۇپ قىيما - چىيما قىلىپ تاشلايمەن، — دەپ جېكىلەپ، بىر خۇرجۇن ئالتۇن بېرىپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ.

ساتىراش يىگىت خۇرجۇننى يۇدۇگەن پېتى شەھەردىمۇ تۇرماي جاڭگالمۇ جاڭگال كېزىپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەنلىرىگە ئۆزى ئىشەنمەي، ھەيرانلىق بىغدا سەيلە قىلىپ، ئۇ ئىشلار ئىچىگە پاتماي، بىراۋغا ئېيتاي دېسە كاللىسى كېتىشىدىن قورقۇپ، ئىنتايىن تىت - تىت بولۇپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

ئۇ، بۇ گەپلەر قورسىقىدا يۇرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بولۇق قومۇش ئۆسكەن بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا كېلىپ قاپتۇ. ئەتراپىغا قارىسا ئىنسۇجىن كۆرۈنمىگىدەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قۇدۇقتا ئۇچ قېتىم ئېڭىشىپ: «ئىسكەندەرنىڭ مۈڭگۈزى بار ئىكەن...» دەپ توۋلاپ قورسىقىنى بوشىتىۋېلىپ، ئۆزىنى ناھايىتى يەڭگىل ھېس قىپتۇ - دە، ئالدى - ئارقىسىغا قارىماي ئۇدۇل يولىغا راۋان بوپتۇ.

ياز كېتىپ، كۈز كېلىپ، قومۇشلار قۇرۇشقا باشلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر پادىچى يىگىت قوي بېقىۋاتقاچ، ھېلىقى ساتىراش يىگىت «ئىسكەندەرنىڭ مۈڭگۈزى بار» دېگەن قۇدۇقتىن ئۆسۈپ چىققان قومۇشتىن بىر تال ئېلىپ بىردانە نەي ياساپ شۇنداق چالغانىكەن، لەرزان، مۇڭلۇق ئاۋاز ئارىلاش «ئىسكەندەرنىڭ مۈڭگۈزى بار ئىكەن» دېگەن ئاۋاز چىقىۋاتقۇدەك. پادىچى يىگىت بۇنىڭغا ئىنتايىن ھەيران قېلىپ، ئۆز ئىشىدىن خۇشاللىنىپ، نېيىنى ھەۋەسلىنىپ چالغىنىچە ئۆزىنىڭ شەھەرگە قاندىق كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەي قاپتۇ.

پادىشاھ ياساۋۇللىرى نەيچى يىگىتنىڭ نېيىدىن «ئىسكەندەرنىڭ مۈڭگۈزى بار» دېگەن ئاۋازنىڭ چىقىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ.

پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ نەيچىنى تۇتۇپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ھايال ئۆتمەي نۆكەرلەر نەيچى يىگىتنى ئوردىغا يېتكۈزۈپ كەپتۇ. سوراق جەريانىدا

دا يىگىت بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇ ئىشتىن پادىشاھ قاتتىق ئويغا پېتىپ-تۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ دۇنيادا «مەخپىي سىر ساقلانماس» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : رىزۋانخان مامۇت (1920 ــ 2008). ئايال، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1975

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

ئىسكەندەر پادىشاھنىڭ پەيلىدىن يېنىشى

ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە پادىشاھ ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە دەريايى شورمۇ بار ئىكەن. ئۇ دۆلەت، شەھەرلەردىن باج ـ سېلىقلارنى ئالىدىكەن، لېكىن دەريايى شوردىن تېخىچە ئالمىغانكەن. بۇ نۆۋەت دەريايى شوردىن-مۇ باج ـ سېلىق ئېلىش ئۈچۈن ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپتۇ، لېكىن دەريايى شورنىڭ خەلقى قۇرۇقلۇقتىن بارغان ئادەمنىڭ زۇۋانىنى ئۇقماپتۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن سۇ خەلقى ھېلىقى ئەلچىگە بىر خوتۇن ئېلىپ بېرىپتۇ. بىر يىلدىن كېيىن خوتۇن ھامىلدار بولۇپ بىر بالا تۇغۇپتۇ. بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە ئاتىسىنىڭ ۋە ئانىسىنىڭ تىلىدا سۆزلەيدىغان بوپتۇ.

بىر كۈنى سۇ پادىشاھى بالىسىنى ۋە ئۇنىڭ دادىسىنى چاقىرىپ:

ــ ئىسكەندەر پادىشاھ سېنى نېمىشقا دەريايى شورغا كىرگۈزدى؟ ــ دەپ سو-راپتۇ. بالا تەرجىمە قىلىپ بېرىپتۇ.

ــ سۇ پادىشاھلىقىدىن باج ـ سېلىق ئېلىش ئۈچۈن كىرگۈزدى، ــ دەپتۇ ھې-لىقى ئادەم. سۇ پادىشاھى:

ــ ئىسكەندەر ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ باج ـ سېلىقىغا تويماي بىزگىمۇ

ئادەم كىرگۈزۈپتۇ. ئۇنداقتا ماۋۇ ئۇندا ئىسكەندەر نان ياقتۇرۇپ يېسۇن، ــ دەپ سۇ پادىشاھى بىر جام ئۇن بېرىپتۇ ۋە، ــ بۇ جامنىڭ ئىچىگە بىر نەرسە سېلىپ توشقۇزۇپ قايتۇرسۇن. مۇشۇ جامنى توشقۇزالىسا، سۇ پادىشاھلىقىدىكى بارلىق ئالتۇن-كۈمۈش، گۆھەر ــ تىللالارنى ئىسكەندەر پادىشاھقا بېرىمەن، ــ دەپتۇ.

ھېلىقى ئەلچى بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، قۇرۇقلۇققا چىقىپ ئوردىغا بېرىپ، سۇ پادىشاھلىقىدا بولۇنغان ئىش ۋە گەپ ــ سۆزلەرنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە يەتكۈزۈپ، قولىدىكى جامنى بېرىپتۇ. ئىسكەندەر كۆڭلىدە، بۇنچىلىك جامنى توشقۇزماق قانچىلىك قىيىن ئىدى، دەپ ئالتۇن ــ كۈمۈشلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنىڭ خۇشاللىقىدا جامدىكى ئۇننى تۆكۈۋېتىپ، ئىچىگە نەرسە ــ كېرەك سېلىشقا باشلاپتۇ. جام زادى توشماپتۇ. تاغۇ تاشلارنى سالسىمۇ توشماپتۇ. ئىسكەندەرنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، جامنى يەرگە ئېتىپ سۇندۇرماقچى بولۇپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرىمەن دەپ تۇرغاندا غايىبتىن: «سەن جىمى جاھاننى ئۆزۈڭگە تەۋە قىلدىڭ، شۇنچە كۆپ ئالۋان-ياساق سالدىڭ، باج ــ سېلىقلارنى ئالدىڭ، تويمىدىڭ. ئەمدى سۇ پادىشاھى بىر جام ئەۋەتتى، سالمىغان ھېچ نەرسەڭ قالمىدى، لېكىن زادى توشقۇزالمىدىڭ. بۇنىڭغا پەقەت بىر چىمدىم توپا سالساڭلا توشىدۇ» دېگەن ساداً كەپتۇ. ئىسكەندەر يەردىن بىر چىمدىم توپا ئېلىپ سالغانىكەن، جام توشۇپتۇ. بۇ ئەسلىدە جام ئەمەس، ئادەمنىڭ كۆزى ئىكەن. بۇ ئادەم ئۆلگەندىلا كۆزى تويىدۇ، بولمىسا تويمايدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

ئىسكەندەر پادىشاھ بۇ سۆزنىڭ مەنىسىگە ئاخىرى چۈشىنىپتۇ ــ دە، ئۆلىما ــ ھۆكۈمالار ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ ۋە پادىشاھلىقىنىمۇ ۋاز كېچىپ، دۇنيا ــ دەپىنىلىرىنى ئاجىز، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، ئۆزى بولسا جاينامازدا ئولتۇرۇپ، گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ، ئۇ دۇنيالىقىنى تېپىش ئۈچۈن ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت مۇساق.** ئەر، ئۇيغۇر، 78 ياش، چالا ساۋات، دېھقان، پوسكام ناھىيەسى تۇغچى يېزىلىق قېرىلار ساناتورىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىمىنجان ئاۋۇت.** ئەر، ئۇيغۇر، 47 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، پوسكام ناھىيەلىك پارتكومىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 17.11.1988

«پوسكام خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

ئەفرات ۋە توققۇز قىز

چىن دىياردا سەلتەنەتلىرى كاتتا، ئالەمدە تەڭدىشى يوق دانىشمەن، ئۇرۇش ئىشلىرىغا ئاجايىپ كامىل بىر خاقان ئۆتكەنىكەن، ئۆزىنى كۇن تۇغاردىن كۇن پاتارغىچە بولغان كەڭ ئىقلىمنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدىكەن، ئۇرۇشقا چىقسا دۇشمەن ئالدىدا شىرەدەك ھۆركىرەيدىكەن. ئۇنىڭ ئىككى ئۇرۇش ئېتى بولۇپ، بۇ ئاتلار ئۇچ يۈز ئاتمىش يىللىق يولنى بىر كۇندە باسىدىكەن. خاقان چۇشكىچە قارا ئاتقا، چۇشتىن كېيىن ئاق ئاتقا مىنىدىكەن. ئېلىنى قوغداش، خەلقىنى مەڭگۇ بەختلىك، بایاشات قىلىش ئۇچۇن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۇزىدىكەن. دوستلىرىغا رەھىمدىل، دۇشمەنلىرىگە ئىنتايىن ئۆچ بولۇپ، قىرىق كېچە ـ كۇندۇزلۇك يىراقلىقتىكى دۇشمەنلىرىدىن يامان شەپىلەرنى ئاڭلاپ قالسا دەرھال ئاتلىنىپ، ئەدەپلەپ قايتىدىكەن. شۇنىڭ ئۇچۇن خەلق خۇشال ـ خۇرام، بایاشات ياشايدىكەن، دۆلىتى كۇچلۇك، يەتتە ئىقلىمدا نامى پۇر ئىكەن. تەڭرى كۆك ئاسمان بىلەن قارا يەرنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بىلەن تۇپراقنى قوشۇپ خېمىرغا ئوخشاش يۇغۇرۇپ، كۇنگە قاقلاپ قۇرۇتۇپ ياراتقانلىقى ئۇچۇن، ئۇ ئايدەك گۇزەل ئىكەن. باتۇر چىن خاقانى چۇش كۆرۇپتۇ، چۇشىدە رۇم ئېلىنىڭ خاقانىغا ۋەزىرى شۇنداق دېگەنمىش: «بىزدىن ئۇچ يۈز ئاتمىش كېچە ـ كۇندۇز يىراقلىقتا چوڭ بىر ئەل بولۇپ، خەلقى كۆپ، بايلىقى مول، خاقانى باتۇر ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، توققۇز ئوغلى بولۇپ، ئۇلار كېچە ـ كۇندۇز ئات مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قىلىچ ئوينىتىپ يۇرىدىكەن. يېقىن كەلگۇسىدە ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپ چىققۇدەك. شۇڭا، ئۇلار ئۇيقۇدىكى ۋاقتىدا دەرھال قوشۇن تارتىپ، خاقانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، خەلقىنى ئەل قىلىپ، كۇچمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويايلى».

چىن خاقانى ئورنىدىن دەس تۇرۇپتۇ، كۆپ ئۇخلاپ كەتكىنىگە ئۆكۇنۇپتۇ، لېكىن «ئۇخلىمىغان بولسام دۇشمەنلەرنىڭ مەسلىھەتىدىن خەۋەرسىز قالغان بولاتتىم» دەپ ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ. ياي شەكلىدىكى زۇلپىقارىنى يېنىغا ئېسىپ، ساۋۇت ـ قالقانلىرىنى كىيىپ، ئاق ئېتىغا مىنىپتۇ، قارا ئېتىنى يېتىلەپتۇ. دەرھال توققۇز ئوغلىنى ئويغىتىپ، قوشۇنلىرىنى سەپراس قىپتۇ. يەتتە مىڭ ئاق ئاتلىق قوشۇننى ئالدىغا ساپتۇ، چۇنكى قاراڭغۇدا ئاق ئاتقا ئەگىشىپ ماڭسا يولدىن ئېزىپ قالماسمىش. چىلانتوروق ئاتلىق قوشۇندىن يەتتە مىڭنى ئاق ئاتلىق قوشۇننىڭ ئار-قىسىغا، يەتتە مىڭ قوڭۇر ئاتلىق قوشۇننى ئۇنىڭ ئارقىسىغا، ئەڭ ئاخىرىغا يەتتە

مىڭ قارا ئاتلىق قوشۇننى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. چىن خاقانى ئاسماندىكى ئايغا قاراپ شۇنداق دەپتۇ: «سەن يۇلتۇز بىلەن قوشۇلۇپ بىزگە مەدەت قىلغىن»، نۇرغۇن - نۇرغۇن ئورمانلارغا قاراپ: «سەن بىزنى شامالدىن ساقلىغايسەن»، تاغقا قاراپ: «ئەي قۇتلۇق تاغ! سېنى بىز تەڭرى دەپ بىلىمىز، سەن بىزگە ھايات ئاتا قىلغايسەن، دائىملىق مەدەتكار بولغايسەن» دەپ دۇئا قىپتۇ. ئاخىرى توققۇز قىزنى چاقىرىپتۇ. باشتا ئەڭ كەنجى قىزى ئايخاننى چاقىرىپ: «بىز بارلىق ئەركەكلەر سەپەرگە ئاتلاندۇق، يول يىراق، پات ئارىدا قايتىپ كېلەلمەيمىز. سەن بارلىق قىزلارغا باشچىلىق قىلىپ، ئەلنى ئوبدان ساقلىغىن. خەلقنى خارلىما، بايلىقنى بۇزۇپ - چاچما» دەپ تاپىلاپتۇ. ئەڭ چوڭ قىزى قانقىزنى چاقىرىپ: «سەن قانداق قىزىل بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئېتىڭنى قانقىز قويدۇم. سەن بۇ ئەلگە خان بولۇپ تۇرغىن. ئۇرۇش ئىشلىرىدا سىڭلىڭدەك ئىقتىدارىڭ يوق، شۇڭا ئۇرۇشقا سىڭلىڭ قوماندانلىق قىلسۇن، سەن ئوردىدا ئولتۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش بىلەن بولغىن» دەپتۇ. يەتتىنچى قىزى قازنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى تاپشۇرۇپتۇ. قالغان تۆت قىزغا تۆت تەرەپنى ساقلاشقا، ئىككى قىزنى ئوردىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، خان قەشقەر ئىقلىمىدىن ئۈچ يۈز ئاتمىش كۈنلۈك سەپەرگە راۋان بوپتۇ. يەتتە كېچە - كۈندۈزدە باغداد شەھىرىگە يېقىن كەپتۇ. باغدادنىڭ بىر خاقانى بولۇپ، كۈچ جەھەتتە تەڭدىشى يوق، ئالەمگە داڭقى كەتكەنكەن. ئۇمۇ چۈش كۆرۈپ، چۈشىگە چىن خاقانىنىڭ توققۇز تۇمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقانلىقى ئايان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالدىن ھازىرلىق قىلىپ قويغانكەن. چىن خاقانىنىڭ خەۋەرچىلىرى خانغا ئۇلارنىڭ ئالدىنى باغداد ئېلىنىڭ خاقانى قاسىراننىڭ توسۇپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىپتۇ. چىن خاقانى دەرغەزەپكە كېلىپ: «بىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئويلىمىغانىدۇق. ئەپسۇسكى، ئىچىدىن زەھەر قاينايدىغان بۇ ئەبلەخ بىزنى توسماقچى بولغان بولسا، ئۇنىڭمۇ بىر جاجىسىنى بېرىپ قويايلى» دەپتۇ. ئىككىلا تەرەپ قوشۇنلىرى نەرە تارتىپ ئۇرۇشقا چۈشۈپتۇ. يەتتە كېچە - كۈندۈزلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاسىران قوشۇنلىرى قېچىپتۇ، چىن قوشۇنلىرى قوغلاپتۇ. ئۇرۇش شۇنداق دەھشەتلىك بوپتۇكى، توپا - چاڭنىڭ دەستىدىن كۈن كۆرۈنمەي ئالەم قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپ، كىشىلەر كېمە بىلەن ئۆتۈپتۇ، ئۆلۈكلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ، شوتا بىلەن ئۇيان - بۇيان ئۆتۈپتۇ. چىن قوشۇنلىرى غەزەپ بىلەن دۈشمەنلەرنى قوغلاپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا كەپتۇ، قارىسا قاسىران قوشۇنلىرى كۆرۈنمىگۈدەك. شۇئاندا چىن خاقانى ئەفرات لەشكەرلىرىگە قايتىشنى بۇيرۇغانكەن، بىردەمدە ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا توپان سۇيى تولۇپ كېتىپ، نۇرغۇن لەشكەرلەر تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ

كېتىپتۇ. ئەفرات دوملاپ چۈشكەن يوغان قىيا تاشنىڭ ئاستىدا قېلىپ قازا تېپىپ-
تۇ. سۈدىن ئامان قالغانلىرى قېچىپتۇ. تاغنىڭ ئۈستىگە يوشۇرۇنۇۋالغان قاسىران
لەشكەرلىرى ئوقيا، تاش بىلەن يەنە بىر قىسىملىرىنى يوقىتىپتۇ. بۇ شۇم خەۋەر
چىن ئىقلىمىغا يېتىپ كەلگەندە ئەفراتنىڭ توققۇز قىزى قاتتىق قايغۇغا چۈشۈپتۇ.
ئوتتۇرانچى قىزى ئەلقان: «قوشۇن باشلاپ دادىمىز ۋە ئاكىلىرىمىزنىڭ قىساسىنى
ئېلىپ كېلەيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. يەنە بىر قىزى: «مەخپىي بېرىپ قاسىراز-
نىڭ ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايمەن» دەپ ۋەدە قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كەنجى قى-
زى ئايخان ئاچىلىرىغا: «بىزنىڭ ھازىرقى ئىشىمىز ئەل - يۇرتنى قوغداش. دادىمىز
ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ ھالاك بولدى. بىز بۇ ساۋاقلارنى
ئېسىمىزدە تۇتۇپ، ئۆز ئورنىمىزدا يۇرتىمىزنى قوغدايلى» دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ياقا
بىر ئەلنىڭ خاقانى بۇ قىزلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن
تارتىشقا تەييارلىنىپتۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە توققۇز قىزنىڭ قۇلىقىغا يې-
تىپتۇ. ئۇلار كۆپ مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كېيىن: «بۇ ياۋۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرى
كۆپ، بىزنىڭ ئەر لەشكەرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى. ئۇلار بىلەن يەكمۇيەك
جەڭ قىلساق، ئېھتىمال يېڭىلىپ قالىمىز. شۇڭا، ھىيلە بىلەن بۇ ئەبلەخلەرنى يو-
قىتايلى» دەپ پىلان تۈزۈشۈپتۇ. ئۇلار بىر جادۇگەر كەمپىردىن مەسلىھەت سورىغانە-
كەن، ئۇ: «سېپىل ياسىساڭلار دۇشمەن بەربىر بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئالتۇن، كۈمۈش،
دۇنيا - دەپپىنىنى كۆمۈپ قويساڭلار ئەۋلادلىرىڭلار تاپالماي پايدىلىنالمايدۇ، كۆلنىڭ
ئاستىدا ساقلىساڭلار چىرىپ كېتىدۇ. شۇڭا، چوڭ قۇملۇققا يوشۇرۇپ قويساڭلار
ئوبدان ساقلىنىدۇ» دەپتۇ. قىزلار يىراق - يىراق جايلادىن قۇم ئىزدەپتۇ. ئۇلار قۇم
ئېلىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن قۇم يۆتكەپ كېلىشكە بەل باغلاپتۇ. پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا
سېلىپ ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ قۇم يۆتكەپتۇ. ئۆزلىرى قېرىپ دوك بولۇپ كەتە-
كۈچە قۇم يۇدۇپتۇ. بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن جادۇگەر كەمپىر ئەسلىدە شۇ قۇم ئېلى-
نىڭ پادىشاھى بولۇپ، قىزلارنىڭ بۇ روھىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ. ئۇ شۇنداق
ئەمر قىلغانىكەن، قۇم ئېلىدىن لەكمىڭ - لەكمىڭ قۇم بارخانلىرى ئۆزلۈكىدىن
يۆتكىلىپ، چىن دىيارىدىكى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ ئۈستىنى خۇددى قالپاق كىيگەندەك
ئوراپتۇ. ئايخان ياشىنىپ قالغان ئاچىلىرى بىلەن بارلىق قېرى - چۆرىلەر ۋە كە-
چىك بالىلارنى قۇم ئاستىدا ياشاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى توققۇز مىڭ قىز لەشكىرىنى
ئېلىپ دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئاتلىنىپتۇ. ئىككى تەرەپ يەتمىش ئىككى كېچە
- كۈندۈز ئېلىشىپتۇ. ياقا ئەلنىڭ خاقانى ئەسلىدە دۆ - پەرىلەر ئېلىدىن بولۇپ،
ئادەم سىياقىغا كىرىۋالغانىكەن. ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئوت ئالتە ئايلىق يىراقلىق-

تىكى جەمئى مەخلۇقاتنى، ئادەم ۋە گىياھ - تۇپراقلارنى كۆيدۇرۇۋېتەلەيدىكەن، بو- ران چىقىرىپ تاغلارنى تۇزلىۋېتەلەيدىكەن، توپان سۇيى ھاسىل قىلىپ ھەممىنى غەرق قىلىۋېتەلەيدىكەن. ئايخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى كۇن ھارارىتىدىن پىشىپ، سۇ بىلەن توپىدا خېمىرەك يۇغۇرۇلۇپ ئۇيۇشقان بولغاچقا، تاغ ۋە ئورمانلار مەدەت بەرگەچكە ئوتتا كۆيمەيدىكەن، سۇدا ئاقمايدىكەن، شامالدا ئۇچمايدىكەن. ئۇلار يات ئەلنىڭ خاقانى بىلەن شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ قىپتۇكى، ئايخان ھەر بىر قىلىچ ئۇرسا ئۇنىڭ ئاۋازىدىن يەتتە قات ئاسمان زىلزىلگە كېلىپ، يەتتە قات يەر تەۋرەپ كېتىدىكەن. يات ئەلنىڭ خاقانى مۇرغات ئۆز ئۆمرىدە قىرىق بىر قېتىم ئۇرۇش قى- لىپ، قىرىق بىر پالۋاننى يەڭگەن بولسىمۇ، بۇنداق باھادىرغا يولۇقمىغانىكەن. ئاي- خاننى يېڭىشتىن ئۇمىد ئۇزگەن مۇرغات بىر ھىيلە ئويلاپ چېكىنىپتۇ. ۋەزىرلىرى- گە: «چىن ئىقلىمىنى ئوتتا كۆيدۇرەيلى دېسەك، ئېگىز تاغلار توسۇۋالىدۇ. شۇڭا، ئۇ- لۇغ دېڭىزنىڭ سۇيىنى قويۇۋەتسەك، سۇدا غەرق بولۇپ ئۆلىدۇ» دەپ، دېڭىزنىڭ سۇ- يىنى چىن ئىقلىمىغا قارىتىپ ئېچىۋېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئايخان قۇم ئۇستىنى سۇ باسسا ئاچلىرىمىز، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز تۇگىشىدۇ، سۇنى ئوردا ئەتراپىدا توسۇپ قالايلى، دەپ نىيەت قىلىشىپتۇ. ئۇلار يەتمىش ئىككى كېچە - كۇندۇز جاپا- لىق ئېلىشىپ، ئاخىرى بۇ سۇنى توسۇپ قاپتۇ، بىراق ئوردا سۇ ئاستىدا قاپتۇ. كەڭ قۇم ئاستىدا قالغان ئاچلىرىنىڭ قېشىغا كىرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر، پۇقرا- لىرىنى يىغىپ، كەڭ قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا ماكان تۇتۇپ جان بېقىشنى، ئاچلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، قېرىنداشلىرىنىڭ پىراقىدا زار - زار يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلۇپ، ھايات قالغان كىشىلەر جان بېقىپ كەلگەنمىش. يىراق - يىراق قۇم بار- خانلىرىدىن دائىم مۇڭلۇق ناخشىلار، ھەسرەت - نادامەتلەر ئاڭلىنىپ تۇرارمىش. كىشىلەر قۇم ئاستىدىن چىقۇاتقان ئىس - تۇتەكلەرنى كۆرەرمىش. ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىنى ئەسلىگەندە، بۇ كەڭ قۇملۇققا بېرىپ كۆمۈلۇپ، ئۆزلىرىنى ئاتا - ئانا- سىنىڭ قۇچىقىدا ياتقاندەك ھېس قىلارمىش. كىشىلەر ئايخانىنىڭ قانداق ئۆلۇپ كەت- كەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئۇ ھايات بولۇپ، مەڭگۇ ئۆلمەيدىكەن. ئۇنىڭ قۇدرىتى بىلەن چىن ئىقلىمىدا قايتىدىن ھاياتلىق باشلىنىپ، ئۇنىڭ ئەۋلاد- لىرى خاتىرجەم ياشاۋېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۇچى : ئوسمان قاسىم (1920 — 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى يۇقىرىقى قازىرىق

كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئابدۇكېرىم رەھمان (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1980

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ-سانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تۇماريس

كاسپى دېڭىزىنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدە قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان بىپايان چۆل ۋە قىرلاردا ماساگېتلار ياشايدىكەن. ئىران پادىشاھى كەيخىسراۋ ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋالماقچى بولۇپ، سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ...

ئۇ زامانلاردا ماساگېتلارغا تۇماريس دېگەن ئەقىللىك، دانا بىر ئايال باش بولۇپ تۇرغانىكەن. كەيخىسراۋ تۇماريسنى ھېيلە بىلەن ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بوپتۇ. ئۇ تۇماريسنىڭ ئېرىنىڭ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانىكەن. ئۇنى ئۆزىگە خوتۇن قىلىپ ئېلىش يولى بىلەن ماساگېتلار يېرىگە ئىگە بولۇش پىلانىنى تۇزۇپتۇ. شۇ مەقسەتتە ئۇ تۇماريسقا سوۋغىلار بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىپتۇ. زېرەك تۇماريس مەككار پادىشاھنىڭ قارا نىيىتىنى سېزىپتۇ. پادىشاھقا خوتۇن ئەمەس، بەلكى ماسا-گېتلار يۇرتى كېرەكلىكىنى بايقاپتۇ ۋە ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلماپتۇ. كەيخىسراۋ ھېيلە - نەيرەڭدىن ئىش چىقمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەسلىي مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتىپتۇ. ئارسالك دەريا-سى تەرەپكە يۇرۇش قىپتۇ. ئۇ كۆپلىگەن سال - كېمە ياسا-تىپ، بىھېساب قوشۇنى ۋە قورال - ياراغلىرىنى ئۇنىڭغا قاچىلاپ، دەريانىڭ نېرىقى قىرغىقىغا ئۆتكۈزۈش چارىسىنى قىپتۇ.

تۇماريس ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىدىن خەۋەردار ئىكەن، تېزلىك بىلەن ئۇنىڭغا چا-پارمەن ئەۋەتىپ شۇ سۆزلەرنى يەتكۈزۈپتۇ: «ھەي، ھېيلىگەر، ماختانچاق پادىشاھ! بۇ نىيىتىڭدىن قايت، چۈنكى بۇ قىلمۇاتقان ئىشلىرىڭدىن ئۆزۈڭگە پايدا ياكى زەرەر تې-گىشىنى بىلمەيسەن. تىنچ ۋە ئاسايىشلىق بىلەن ئۆز يۇرتۇڭغا ھۆكۈمرانلىق قىل، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى ئۆزىمىزگە قويۇپ بەر. ئەمما، بىز بىلمىزكى، سەن تىنچلىقنى خالىمايسەن، شۇ سەۋەبلىك ئەگەردە بۇ مەسلىھەتىمىزگە كىرمىسەڭ، ماساگېتلار بە-لەن توقۇنۇشۇشنى خالىساڭ، كۆۋرۈك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولۇپ ئولتۇرما. بىزگە

ئېيتساڭ، بىز ساڭا دەخلى قىلماي دەريادىن ئۇچ كۈنلۈك يىراق جايغا كۆچۈپ كېتىمىز، بىمالال دەريادىن ئۆتسەن، ئۇندىن كېيىن يۈزمۇ يۈز ئۇرۇشمىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ ئۆزۈڭ تۇرغان قىرغىقىدا ئۇرۇشماقچى بولساڭ، ئۇنى ئېيت، بۇنىڭغا ھەم بىز رازى، پەقەت نامەردلىك قىلما!»

بۇ دادىل گەپلەرنى ئىشتىپ، كەيخىسراۋ ساراسىمىگە چۈشۈپتۇ، مەخپىي سۇرەتتە ئۆز سەركەردىلىرىنى توپلاپتۇ. ئۇلارنى ۋەقەدىن خەۋەردار قىلىپ مەسلىھەت سورايتۇ. كۆپچىلىك تۇمارىسنى ئىرانغا كەلتۈرۈپ جەڭ قىلىش پىكرىگە كەپتۇ... پەقەت قەھرى قاتتىق ۋەزىرى لىدىيەلىك كىرىز بۇ پىكىرگە قارشى چىقىپتۇ، تۇمارىسنىڭ ئېلىدە ئۇرۇش ئېچىشنى تەلەپ قىلىپ، مەسلىھەت كۆرسىتىپتۇ.

شۇندىن كېيىن كەيخىسراۋ تۇمارىسنىڭ قىرغاقتىن ئۇزاقلىشىشنى سوراپ، دەريانىڭ تۇمارىس تۇرغان بېتىدە ئۇرۇش قىلىشنى بىلدۈرۈپتۇ. تۇمارىس ۋەدىسىدە تۇرۇپ ئۇچ كۈنلۈك يول بېسىپ نېرى كېتىپتۇ. كەيخىسراۋ ئۆز قوشۇنى بىلەن دەريادىن ئۆتۈپتۇ.

كەيخىسراۋ دەريانىڭ شۇ قىرغىقىدا سەككىز كۈن يول يۈرۈپتۇ. كېيىن ۋەزىرى كىرىزنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ماساگېتلارغا قارشى ھىيلە تۇزىقىنى قۇرۇپتۇ. نازۇ نېمەت، ئىچكۈلۈكلەرنى تەييارلاپ، ئەڭ ياماڭ لەشكەرلىرىدىن بىر توپىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، ئەڭ ياخشى لەشكەرلىرى بىلەن ئالدىغا يۈرۈپ كېتىپتۇ. ماساگېتلار قوشۇنىنىڭ بىر توپى ــ ئۇچتىن بىرقىسمى كەيخىسراۋ قالدۇرۇپ كەتكەن لەشكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپتۇ. كېيىن ماساگېتلار زىياپەت ئۈستىدىن چىقىپ، تەييار نازۇ نېمەت ۋە شارابلاردىن بېشىنى كۆتۈرمەپتۇ. شۇندا ئىران قوشۇنلىرى قايتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپتۇ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىۋاپتۇ. ئەسىرلەر ئىچىدە ماساگېتلار قوشۇنىغا باش بولۇپ كەلگەن تۇمارىسنىڭ ئوغلى سىپارگانىزمۇ بار ئىكەن.

تۇمارىس بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بولۇپ، كەيخىسراۋغا چاپارمەن ئەۋەتىپتۇ ھەمدە شۇ سۆزلەرنى ئېيتىپتۇ: «ئەي قانخور كەيخىسراۋ، قىلغان ئىشىڭ بىلەن ماختانماي قوي. سەن مېنىڭ ئوغلۇمنى يۈزمۇ يۈز جەڭدە يەڭگىنىڭ يوق، ئۇنى مەككارلىق بىلەن شاراب ئىچۈرۈپ قولغا چۈشۈردۈڭ. ئۇزۇمدىن ياسالغان بۇ يارماس ئىچىملىكنى ئىچكەندىن كېيىن سىلەرگە ئوخشاش ئادەملەرنىڭ مېڭىسى ئايلىنىپ، ئاغزىدىن شادى كىرىپ، بادى چىقىدۇ. ئەمدى مېنىڭ مەسلىھەتىمگە كىر: ئوغلۇمنى ماڭا تاپشۇرۇپ، زىيان ـ زەخمەتسىز كەلگەن يېرىڭگە قايتىپ كەت. ماساگېت قوشۇنىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى قولغا چۈشۈرگىنىڭ بىلەن ئۆزۈڭچە كېرىلىپ كەتمە. ئەگەر سۆزۈمگە كىر-

مىسەك، ماساگىتلار تەڭرىسى قۇياش نامى بىلەن قەسەمياد قىلمەنكى، مەن سەندەك ئاچ كۆز قانخورنى قان بىلەن سۇغىرىمەن».

كەيخىسراۋ ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قىلچە ئېتىبار قىلماپتۇ. تۇمارىسنىڭ ئوغلى ياش سىپارگانىز شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى ھوشىغا كېلىپ، ھەممە ۋەقەلەردىن خەۋەردار بوپتۇ. كىشەندىن بوشىتىشنى كەيخىسراۋدىن يالۋۇرۇپ سوراپتۇ. تەلىپى بەجا كەلتۇ-رۇلۇپ، قول - ئايىغى كىشەندىن ئازاد قىلىنىپتۇ. ئەمما، ئۇ ئۆزى قىلغان خاتاسىغا پۇشايمان يەپ، نومۇس كۈچىدىن ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۇرۇپتۇ.

تۇمارىس كەيخىسراۋغا نەسىھەتلەر كار قىلمىغانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. بارلىق كۈچلە-رىنى توپلاپ ئاتلىنىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بېسىپ بېرىپتۇ. جەڭ باشلىنىپتۇ. ئېي-تىشلارغا قارىغاندا، كۆچمەنچى ئۇرۇقلار شۇنىڭغىچە مۇنداق قاتتىق جەڭنى زادى كۆرمىگەنىكەن. دەسلەپ ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنى بىر - بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇرۇپ، يالىرىدىن تىنماي ئوق ياغدۇرۇپتۇ. كېيىن ئوقدانلاردا ئوق تامام بولۇپ، لەشكەرلەر بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپتۇ. نەيزىۋازلىق ۋە قىلىچۋازلىق تا-زا قىزىپتۇ. جەڭ ئىنتايىن ئۇزاق داۋام قىلغان بولسىمۇ، ھېچكىم جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ چىقىپ كەتمەپتۇ. ئەڭ ئاخىرقى جەڭدە ماساگىتلار يېڭىپ چىقىپتۇ. ئۇلار ئىران قوشۇنىنىڭ كۆپىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. بىر كەم ئوتتۇز يىل پادىشاھلىق تەخ-تىدە دەۋر سۈرگەن كەيخىسراۋنى ئۆلتۇرۇپتۇ.

تۇمارىس جەڭ تۇگىگەندىن كېيىن بىر يوغان قاچىنى قان بىلەن تولدۇرۇشنى، كەيخىسراۋنىڭ مۇردىسىنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىپ كەلتۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ. كەي-خىسراۋنىڭ ئۆلۈكى تېپىپ كەلتۇرۈلگەندىن كېيىن، تۇمارىس ئۇنىڭ بېشىنى قان بىلەن تولغان قاچىغا پاتۇرغان ۋە بۇ جەسەتكە قاراپ غەزەپ - نەپرەت بىلەن شۇ سۆزلەرنى ئېيتقانىكەن: «ئەي، نامەردا! سەن مېنى، يەنى سېنى جەڭدە ھالال يېڭىپ چىققان بىر ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت دېغىدا كۆي-دۇرىدۇڭ. سەن ئۆمرۇڭ بويى قانغا تويمىدىڭ. مەن ئىچكەن قەسىمىمگە ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن سۇغاردىم. بىراۋنىڭ يۇرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرگە-نىڭ-لەرنىڭ جازاسى شۇ!»

كەيخىسراۋ ئۆلۈمىنىڭ قىسىسى ئەنە شۇنداق ئىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ-سانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئالانقۇا

مۇغۇلستانغا ئوغۇزخان ئەۋلادىدىن يۇلتۇزخان ناملىق بىرى خان بوپتۇ. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ھەر ئىككىسى دادىسىنىڭ ئالدىدا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. پەقەت بىرىنىڭ بىر ئوغلى بىلەن يەنە بىرىنىڭ بىر قىزى ھايات قاپتۇ. بۇ ئىككىسىنى بىر- بىرىگە ئېلىپ بېرىپتۇ. ئۇلاردىن بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بۇ ۋاقىتتا يۇلتۇزخان ئۆلۈپتۇ. ئارقىدىن نەۋرە ئوغلىمۇ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ خوتۇنىلا قاپتۇ. ئەل ـ تەۋەلىرىگە بۇ خوتۇن باش بوپتۇ. بۇ خوتۇننىڭ ئىسمى ئالانقۇا ئىكەن. ئەرسىز قېلىپ ئەرگە تەگمەي يۇرگەن كۈنلىرىدە، بىر كېچىسى ئاق ئۆينىڭ تۆشۈلۈكىدىن قۇياشقا ئوخشاش بىر روشەن نۇر كۆرۈنۈپتۇ ۋە ئۇ نۇر ياش يىگىت سۈرىتىدە بولۇپ، ئالانقۇاغا مۇ- ھەببەت ئىزھار قىپتۇ. ئالانقۇاغا خۇشلۇق يېتىپ ھامىلدار بوپتۇ. بۇ ھالنى دۆلەت- نىڭ ئەربابلىرى، ۋەزىرلىرى بىلىپ قېلىپ، بۇ تۇغرۇلۇق نارازىلىق بىلدۈرۈشۈپتۇ. ئالانقۇا بۇ نارازىلىقلارنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ ساپ ۋە پاك ئىكەنلىكىنى، پاھىشىدىن خا- لىي ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا چۈشەندۈرۈپ، كېچىسى يۇز بەرگەن «نۇرلۇق سۈرەت» ۋەقە- سىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋاقتى ـ سائىتى توشۇپ، ئالانقۇا يۇرتتىن يىراق بىر جايدا بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ ۋە ئۇنىڭغا «تۇغلۇق تۆمۈرخان» دەپ ئات قويۇپ- تۇ. نۇردىن تۆرەلگەن بۇ ئوغۇلغا ئاللادىن ۋەھىي كېلىپ مۇسۇلمان بوپتۇ.

مولامۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

قارا بۇغراخان

قارا بۇغراخان دېگەن بىر پادىشاھ بار بولۇپ، ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋ قىلىپ يۈرۈپ، سۇ بويىدا بېيىت ئېيتىپ ئولتۇر- غان بىر گۈزەل قىزنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئاخىرى ئۇ قىزغا ئۆيلەنمەكچى بولۇپ، كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپتۇ. تويى ـ تاماشا تازا قىزىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز ئۇرۇش باشلىنىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قارا بۇغراخان ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلىنىپتۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئۇ غالىب چىقىپتۇ، ئەمما ئۆزى ئېغىر يارىلە- نىپتۇ. يولدا كېلىۋېتىپ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپتۇ. شۇندا كۈنچىقىش تەرەپنى كۆرسە-

تىپ: «ئاندا جان قالدى، مېنى ئەنە شۇ تەرەپكە كۆمۈڭلار» دەپ جان ئۈزۈپتۇ. ۋەزىر-لىرى قارا بۇغراخاننىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنى ئۆزى كۆرسەتكەن جايغا دەپنە قىپتۇ. ئۇ يەر كېيىنچىرەك شەھەرگە ئايلىنىپ، «ئانداجان» نامى بىلەن ئاتىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سۆز «ئەنجان» بولۇپ ئۆزگەرگەنكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

كۈسەن خانىنىڭ ئەجدىھانى بويسۇندۇرۇشى

قەدىمكى زامانلاردا ئۆتكەن كۈسەن خانى ئاچۇرنىڭ ئاجايىپ بىر خىل ماھارىتى بار بولۇپ، دەھشەتلىك ئەجدىھانى ئىتائەت قىلدۇرالايدىكەن. ئەينى چاغلاردا ئەجدىھانىڭ كاساپىتى تۈپەيلىدىن ھەممە ئائىلىدە ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇلار يوقىلىپ تۇرىدىكەن.

پادىشاھ بۇ ئىشلارنى ئۇققاندىن كېيىن شەمشىرىنى ئېلىپ شىمالىي تاغدىكى ئەجدىھا بار جايغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئەجدىھا ئۇخلاپ ياتقۇدەك. ئۇ ئويلاپتۇ-كى، مۇبادا مەن ئەجدىھانى بۇ خىل ھالەتتە ئۆلتۈرىدىغان بولسام، كىممۇ مېنىڭ كا-رامىتىمگە قول قويسۇن! ياخشىسى، ئالدى بىلەن ئەجدىھانى تىللاپ ئويغىتاي، دەپ ئويلاپتۇ - دە، ئەجدىھانى تىللاپتۇ. ئەجدىھا ئويغىنىپتۇ - دە، بىردىنلا بىر شىرغا ئايلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھ بولسا ئەجدىھانىڭ ئۇستىدە ئولتۇرغۇدەك. ئەجدىھا قاتتىق بىر ھۆركىرەپ خۇددى بۇلۇتتەك ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ قىلچە ھودۇقماستىن:

— ئەگەر سەن ياۋاش بولۇپ ئەيۇەشكە كەلمەيدىغان بولساڭ، كاللاڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن، — دەپ تەھدىت سالىتۇ. ئەجدىھا خانىنىڭ ھەيۇسىدىن قاتتىق قورقۇپ كېتىپ:

— مېنى ئۆلتۈرمىگىن، مەن سېنىڭ مىنىشىڭگە مۇۋاپىق كېلىمەن، قەيەرگە بېرىشىنى خالىساڭ، سېنى شۇ يەرگە ئۇچۇپ ئېلىپ بارىمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ ما-قۇل دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خان دائىم بىر يەرگە بارماقچى بولسا، ئەجدىھانى مى-نىپ سەپەر قىلىدىغان بوپتۇ.

دۇەن چىڭشى: «يۇياڭ خاتىرىلىرى» (خەنزۇ-

چە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى
نەشرىياتى، 1981
غەيرەتجان ئوسمان تەرجىمىسى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

1

ھەزرىتى سەرۋەرى ئالەم مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللام مىراجقا چىققان كېچىسى ئەرشتە بىر روھنى ئۇچرىتىپتۇ. بۇ روھ رۇستەمنىڭ قۇۋۋىتىدىنمۇ قۇۋۋەتلىك، ئېمىرھەمزىنىڭ جۈرئىتىدىنمۇ جۈرئەتلىك، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ھىممىتىدىنمۇ ھىممەتلىك ئىكەن. مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللام ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن:

— بۇ قايسى پەيغەمبەرنىڭ روھى ئىكەن؟ خۇدايىتائالا ئۇلۇغ دەرجە بىلەن يارىتىپتۇ، — دەپ سوراپتۇ.

ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالام:

— يا رەسۇلىللا، بۇ ھېچقايسى پەيغەمبەرنىڭ روھى ئەمەس، بۇ سىزنىڭ بىر ئۇممىتىڭىزنىڭ روھى. بۇ ئۇممىتىڭىز سىز ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئۇچ يىلدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كېلىپ، بەشبالىق ۋىلايىتىنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلىدۇ، سىزنىڭ شەرىئىتىڭىزنى خەلق ئىچىدە ئاشكارىلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇلۇغ نامى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى بولىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللام:

— يا بۇرادىرىم جەبرائىل، بۇ ئۇممىتىمنىڭ روھىنى خۇدايىتائالا ئەنبىيا روھلىرى قاتارىدا يارىتىشتىكى مۇددىئا نېمىدۇر؟ — دەپ سوراپتىكەن، ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالام:

— بۇ ئۇممىتىڭىزنىڭ روھىنى ئەنبىيالار قاتارىدا يارىتىشتا ئىككى سەۋەب بار: بىرى، سىزنىڭ شەرىئىتىڭىزنى خەلق ئارىسىدا ئاشكارا قىلىپ، ھۆكۈمىڭىزنى خەلقە يەتكۈزىدۇ؛ ئىككىنچىسى، بەزى غازىلار ئىككى ـ ئۇچ كىشىنى مۇسۇلمان قىلالايدۇ، ئۇنىڭدىن زىيادە كىشىنى مۇسۇلمان قىلالمايدۇ. ئەمما، بۇ ئۇممىتىڭىز ناھايىتى كۆپ خەلقنى ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلىپ، ئىسلام يولىغا باشلاپ، يولدىن ئازغان نادانلارنى توغرا يولغا سالىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن خۇدايىتائالا بۇ ئۇممىتىڭىزنىڭ روھىنى ئەنبىيانىڭ روھى قاتارىدا قىلدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ۋە:

ــ بەشبالىق تەرەپ مۇسۇلمان بولماي ئىمانىڭ دۆلىتىدىن بىنەسىپ قالدى، ئىسلام تېخى يەتمىدى، تاڭلا قىيامەت كۈنى ئۇلارنىڭ ھالى قانداق بولۇركىن، دەپ كۆڭلۈم دائىم پەرىشان بولاتتى، ئەلھەمدۇلىللا، ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم، ــ دەپ ھەق سۇبھانەۋەتائالاغا شۈكۈر قىپتۇ، ئاندىن تۆرەلگۈسى بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ پاك روھىنى تەربىيەت قىلىشقا مەشغۇل بوپتۇ. ھەركۈنى تەرك ئەتمەي ئۇنىڭ ھەققىدە سۈرە فاتىھەنى بىر مەرتىۋە ئوقۇيدىغان بوپتۇ. ھېچقايسى ساھابە بۇ فاتىھەنى كىمنىڭ ھەققىدە ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، مۇئاز جەبەل رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ سوراپتۇ:

ــ يا رەسۇلىللا، ھەر كۈنى تەرك قىلماي بىر مەرتىۋە سۈرە فاتىھەنى ئوقۇشلىرىدىكى سەۋەب نېمىدۇ؟

ھەزرىتى رەسۇل سەللەللاھۇ ئەلەيھىسسالام بۇنىڭ سەۋەبىنى بىرمۇ بىر ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان مۇئاز جەبەل رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆرە قوپۇپ:

ــ يا رەسۇلىللا، بىر دۇئا قىلسىلا، بىز «ئامىن» دەيلى. بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ روھى بۇ يەرگە كەلسە، كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ ئۇنىڭ جامالى ۋە جاھانىنى زىننەتلىگۈچى ھالەتلىرىگە مۇشەررەپ بولساق، ــ دەپتۇ.

رەسۇلىللا مۇئاز جەبەلنىڭ سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ. بىردەمدىن كېيىن باشلىرىغا كىگىز قالپاق كىيگەن، تۈياقلىرى ئاق، قاراقاشقا ئارغىماقلارغا مىنگەن، جەڭ قورال ـ ياراغ ئەسلىھەلىرى بىلەن قورالانغان قىرىق بىر نەپەر يىگىت بىر تەرەپتىن چىقىپ كېلىپ رەسۇلىللاغا سالام قىپتۇ. رەسۇلىللا:

ــ ئەي ساھابىلەر، تۈركلەرنى مۇسۇلمان قىلىدىغان سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ روھى ئەنە شۇ، ــ دەپ كۆرسىتىپتۇ. جەمى ساھابە ھەزرىتى سۇلتانىنىڭ مۇبارەك روھلىرىنى كۆرۈپ:

ــ ئەلھەمدۇلىللا، بۇ جامائەتنىڭ قولىدىن ھەرئىش كېلىدۇ، ــ دەپ خۇشال بولۇشۇپ، مۇبارەكلىشىپتۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللام فاتىھە ئوقۇپ قايتىشقا رۇخسەت بېرىپتۇ. روھلار غايىب بوپتۇ.

2

ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان تۇغۇلغان كۈنى ھەقتەئالانىڭ ئەمرى بىلەن يەر شۇنداق تەۋرەپتۇكى، يەردىن سۇ چىقىپ، بۇلاقلارنىڭ سۈيى راۋان بوپتۇ.

قىش كۈنى بولسىمۇ گۈللەر ئېچىلىپ، زېمىن يېشىللىققا ئايلىنىپتۇ. بۇ ئىشقا ھەيرانۇھەس بولغان مۇنەججىم، ئەھلى پاراسەتلىكلەر قۇرئە ئېچىپ:

ــ بۇ ئوغۇل جاھانگىر (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى) بولىدۇ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرىدۇ، ــ دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپتۇ. بۇ ھۆكۈمنى ئاڭلىغان كۈپپارلار: «بۇ بەچچە بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز ئىكەن» دەپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇشۇپتۇ، ئەمما سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ ئانىسى كۈپپارلارنى توسۇۋېلىپ، ئۆلتۈرگىلى قويماپتۇ. سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئاتىسى قازا قىلىپ كېتىپ، ئانىسىنىڭ ھمايىچىلىرىدىن ھارۇن بۇغراخانىنىڭ تەربىيەسىگە قاپتۇ.

ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈقنىڭ تەڭدىمەتلىكلىرىدىن قىرىق ئاغىنىسى بار ئىكەن. بۇ قىرىق ئاغىنە ھەركۈنى يىغىلىپ بەزمە ـ باراۋەت قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن، شىكارغا چىقىپ ئوۋ ئوۋلايدىكەن، ئاخشىمى كۆڭۈل ئىزھارلىرىنى ئېيتىپ ھەمسۆھبەت بولىدىكەن.

سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان ئون ئىككى ياشقا تولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىرىق ئاغىنىسى بىلەن شىكارغا چىقىپتۇ. بىر تىكەننىڭ يېنىغا كېلىشىگە ئۇنىڭ تۇۋىدىن بىر توشقان چىقىپ قېچىشقا باشلاپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق توشقانىنى قوغلاپتۇ. توشقان بىر جايغا بېرىپ توختاپتۇ. سۇلتان سۈتۈق توشقانىنى ئەمدى ئاتاي دەپ تۇرۇشغا، توشقان بىر مەردى كالانغا ئايلىنىپتۇ ھەمدە سۇلتان سۈتۈققا:

ــ كېلىڭ ئەي پەرزەنتىم، پېقىر سىزنىڭ ئارزۇيىڭىزدا بولۇپ يۈرەتتىم. ئەلھەمدۇلىللا، سىزگە تەنھا مۇيەسسەر بولدۇم. ئاتتىن چۈشۈڭ، ماڭا قاراپ قەدەم ئېلىڭ. بىرنەچچە ئېغىز سۆزۈم بار، ئېيتاي، ــ دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ھەمدە ئاتتىن چۈشۈپ، مەردى كالانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەردى كالان:

ــ ئەي پەرزەنتىم، سىزنىڭ بەختىڭىز ــ مېنىڭ بەختىم. سىزنىڭ نازۇك بەدىنىڭىزنى ئاتەشى دوزاختا قالمىسۇن، دەيمەن. سىز نېمە ئۈچۈن بۇتقا چوقۇنۇپ كۈپرى بىدئەتنى لازىم قىلىسىز؟ سىزنى يارىتقان خۇدايىڭىز بار. شۇ خۇدانىڭ ئەلچىسى پەيغەمبەر يۈرگەن يولدا يۈرۈڭ، ــ دەپتۇ ھەمدە پەيغەمبەرنىڭ كىملىكىنى، دوزاخنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ كۆڭلىدە بىر قورقۇنچ، ۋەھىمە پەيدا بوپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان مەردى كالانغا:

ــ مېنى نېمە قىل دەيسىز؟ ــ دەپتۇ. مەردى كالان ئۇنىڭغا:

ــ لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدىن رەسۇلىللا دەڭ، ــ دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى سوراپتۇ. مەردى كالان مەنىسىنى دەپ بېرىپتۇ ھەمدە بۇ سۆز-

نى ئېيتقان كىشىنىڭ مۇسۇلمان بولۇپ بېھىشكە كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان كەلىمە تەيىبىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنى ئېيتقان كىشىنىڭ قانداق كىشى بولىدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن مەردى كالانىنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، كەلىمە تەيىبنى ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ ھەمدە مەردى كالانغا كۇندە بىر قېتىم مۇلاقەت بولۇپ تەلىم ئېلىشنى ئىلتىماس قىپتۇ، ئەمما مەردى كالان:

ــ ئەي پەرزەنت، سىز ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى كۆپ. سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولۇپ، تەلىم بېرىپ، تەربىيە قىلىپ، كامالەتكە يەتكۇزىدىغان كىشى پات پۇرسەتتە يېتىپ كېلىدۇ، ــ دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئەسلىدە بۇ مەردى كالان ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق خېلى ئۇزۇن ۋاقىت قىچە ئۆزىنىڭ خىزىر ئەلايھىسسالامغا يولۇققانلىقىنى ۋە كەلىمە تەيىبنى ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى ھېچ كىشىگە تىنماپتۇ.

كۇنلەردىن بىر كۇنى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق يەنە قىرىق كىشى بىلەن ئوۋغا چىقىپتۇ. شىكار قىلا ـ قىلا ئاتۇشتىكى باقۇ دېگەن يەرگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا، بۇ يەردە بىرقانچە خۇش سۇرەت، ياخشى ئەخلاقلىق ئادەملەر ئولتۇرۇشقۇدەك، يۇك ـ تاقلىرىمۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا تۇرغۇدەك. ھەزرىتى سۇلتان بۇلارنى كۆرۇپ ھەيران قاپتۇ ھەمدە بۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە كارۋانلارنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. كارۋان باشلىقى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ھەزرىتى سۇلتانغا سالام قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان ئاتتىن چۈشۇپ كارۋان باشلىقى بىلەن كۆرۇشۇپتۇ. كارۋان باشلىقى ھەزرىتى سۇلتاننى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۇتۇۋېلىپ، ئالدىغا ماتا قويۇپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان، خىزىر ئېيتقان كىشى شۇ بولسا كېرەك، دەپ گۇمانلىنىپ، كارۋان بېشىدىن سوراپتۇ:

ــ ئېتىگىز نېمە؟

ــ ئېتىم ئەبۇ نەسىر ساماني.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان خىزىر ئېيتقان كىشى مۇشۇ ئىكەن، دەپ ئويلاپ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. بۇ كۇنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر ساماىنيدىن ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەرنى سوراپ بىلۇۋاپتۇ. ئەتىسىدىن باشلاپ ھەركۇنى يېرىم كېچىدە بۇ يەرگە كېلىپ ئەبۇ نەسىر سامانىيدىن تەلىم ئېلىپ، ھەپتىيەك ۋە قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلىپتۇ. دەل ئالتە ئاي بولدى دېگەندە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى قىرىق بۇرادىرىگە بىلدۇرۇپتۇ ھەمدە ئۇلارغا: «ئەي يارەنلىرىم، ئەگەر ماڭا دوست ـ ئاشنا بولساڭلار ماڭا ئوخشاش ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇڭلار. ھەزرىتى مۇھەم

مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنى ھەممە دىنلاردىن ئۈلۈغ، تولىمۇ كاتتا دىن ئىكەن. شۇ پەزىلەتلىك دىنغا مۇشەررەپ بولۇڭلار» دەپ نەسىھەت قىپتۇ. قىرىق بۇرادەرنىڭ بەزىسى ئۆز ئىختىيارىچە مۇسۇلمان بوپتۇ، بەزىسى ھەزرىتى سۇلتاندىن قورقۇپ مۇسۇلمان بوپتۇ. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، ئەبۇ نەسىر سامانىيدىن مۇسۇلمانچىلىقتىن تەلىم ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېقىن كىشىلىرىنى مۇسۇلمانچىلىققا دالالەت قىپتۇ. ئاز ئۆتمەي مۇسۇلمان بولغانلار ئالتە يۈزدىن ئېشىپتۇ.

ھارۇن بۇغراخان كاپىرلىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق، لەشكىرىمۇ تولا ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھارۇن بۇغراخان چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئۇنىڭغا بىر شىرنىڭ پەنجە ئۇرغانلىقى ئايان بوپتۇ. ئۇ قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسىدىن سوراپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسى:

ــ بۇنداق چۈشنى شەيتانى دەيدىكەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بىراق، ھارۇن بۇغراخان تازا خاتىرجەم بولالماپتۇ. ئۇ ئايغاقچى قويۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلىپ قاپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئۆمىرالىرىنى يىغىپ ئۆزىگە دۈشمەن پەيدا بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەگ، ۋەزىر، ئومىرالار كېڭەش قىلىشىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئەتىسى بۇ قارارىدىن سۇلتان سۇتۇقنىڭ ئانىسى خەۋەر تېپىپ ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ھەمدە ئۇنىڭغا:

ــ ئەي كاپىر، شۇنچە يىلدىن بۇيان مۇشەققەت بىلەن ئاران چوڭ قىلغان بالامنى نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرىسىلەر؟ ــ دەپتۇ. بۇ سۆزگە راسا ئاچچىقى كەلگەن ھارۇن بۇغراخان:

ــ ئەي خوتۇن، بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەندىنمۇ يامان گۇناھ بارمۇ؟ ــ دەپتۇ.

ئاننىڭ ھەزرىتى سۇلتانغا مېھىر ـ مۇھەببىتى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىكەن، شۇڭا ئۇ ھارۇن بۇغراخانغا:

ــ ئەي كاپىر، بالامدىن ئىمتىھان ئېلىپ باق، بالامنىڭ ھەقىقەتەن مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەنلىكى ئىسپاتلانسا ئاندىن ئۆلتۈرسەڭمۇ كېچىكمەن بولمايسەن، ــ دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى ئوردىدا خىزمەت قىلىدىكەن. ئۇ كىشىمۇ: «شۇنداق، ئاۋۋال سىناش كېرەك» دەپ ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپتۇ. بۇ سۆز ھارۇن بۇغراخانغا ماقۇل كەپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئۆمىرالىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ بۇتخانا سالماقچى، بۇتخانىنىڭ خىشلىرىنى

ھەزرىتى سۇلتانغا قويدۇرماقچى بولۇشۇپتۇ. خىشلارنى تەييار قىلغاندىن كېيىن ھەزرىتى سۇلتانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى چاقىرتىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان كەپتۇ. ھارۇن بۇغراخان:

ــ ئەي پەرزەنت، سېنى بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرىدى، دېيىشىۋاتىدۇ، بۇ قانداق گەپ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق كاپىرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە قەسەم ئىچىپتۇ. بىراق، ھارۇن بۇغراخان ئىشەنمەپتۇ. ئۇ سۇلتان سۇتۇققا:

ــ بىز بىر بۇتخانا ياسىماقچىمىز، شۇ بۇتخانىنىڭ ئۇلىنى سەن قويىسەن. قاداق، قىلالامسەن؟ ــ دەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەندىشە ئىچىدە قاپتۇ. قانداق قىلسام بولار، دەپ خىيال ئىلكىدە تۇرغاندا ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ھازىر بولۇپ: «ئەي پەرزەنت، ھەرگىز ئىككىلەنمە. مەسچىت، دەپ ئۇلىنى قويۇۋەر» دەپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان كاپىرلارنىڭ شەرتىگە ماقۇل بوپتۇ. پەشلىرىنى قىستۇرۇپ يارانلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇتخانىغا ئۇل قويۇشقا باشلاپتۇ. تۆتىنچى خىشنى ئېلىپ باراي دەپ تۇرغاندا ھارۇن بۇغراخان چاقىرىپ:

ــ ئەي پەرزەنت، توختا، سېنى بۇنىڭدىن زىيادە تۇپراققا بۇلغاشقا تاقىتىم يوق. ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم. نېمە قىلىشنى خالىساڭ شۇنى قىل، ــ دەپتۇ.

ئەتىسى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنى ئەھۋالدىن خەۋەردار قىپتۇ ۋە:

ــ ئەي بۇزرۇكۋارىم، كۇنلەرنىڭ بىرىدە كاپىرلار بىزنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىمىزنى بىلىپ قالسا ھەممىمىزنى ئۆلتۇرىدۇ، شۇڭا ئىلاجىنى قىلمىساق بولمايدۇ، ــ دەپتۇ.

ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ كاپىرلارغا قارشى ھۇجۇم قىلماق بوپتۇ. تاڭلا كېچىسى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق قىرىق نەپەر كىشى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىينى ئېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ ۋە ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى قول كۆتۇرۇپ: «ئى بارا خۇدايا، ئۆز پەزلى ئېھسانىڭ بىلەن بۇ كاپىرلارغا قاتتىق ئۇيقۇ بەرسەڭ» دەپ دۇئا قىپتۇ. بۇ ئەزىزنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ، كاپىرلارغا شۇنداق ئۇيقۇ بېرىپتۇكى، بىلىدىن تۇتۇپ سۆرىسىمۇ تۇيمايدىغان ھالغا كەپتۇ. ئىسلام لەشكەرلىرى كاپىرلارنىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى تۆت يۈز ئاتنى، جەڭ سالاھىنى، بىر ئايغا يەتكۇدەك ئوزۇق ـ تالقاننى ئېلىپ قايتىپ چىقىپ تۇ. ئەتىسى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ھارۇن بۇغراخانىنىڭ بېشىنى غەم دەريا سى بېسىپتۇ. قىرىق مىڭ لەشكەر بىلەن تۆگە تاغنى قورشاپتۇ. كاپىرلار بىلەن مۇسۇل-

مانلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ باشلىنىپ يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىپتۇ. كا-پىرلاردىن بەش مىڭ كىشى، مۇسۇلمانلاردىن يۈز كىشى جېنىدىن جۇدا بوپتۇ. مۇ-سۇلمانلارنىڭ سېپى كۈندىن ـ كۈنگە ئاۋۇپ ئون ئىككى مىڭغا يېتىپتۇ. مۇسۇل-مانلار زەپەر قۇچۇپ كاپىرلارنى چېكىندۈرۈپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئاتلار ئورۇقلاپ، ئوزۇق ـ تالقانلار تۈگەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر ساماني بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ ئاللادىن نېمە كەلسە شۇنى كۆرۈشكە بەل باغلاپتۇ. تاڭلا كېچىسى سۇتۇق بۇغراخان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ئەگەشتۈرۈپ كاپىرلارنىڭ ئوردىسىغا كەپتۇ. خوجا ئەبۇ نەسىر ساماني دۇئا قىپتۇ. كاپىرلار خۇدايىتائالانىڭ ئىنايىتى بىلەن قوللىرىنى كېسىۋالسىمۇ تۇيمىغۇدەك دەرىجىدە قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتۇ. باش توخۇ چىللىغاندا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان شەمشىرىنى يالىڭاچلاپ ئوردىغا كىرىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان قاتتىق ئۇيقۇدا، بىر خىزمەتكارى بېشىدا چىراغ ياندۇرۇپ ئولتۇرۇپتىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق ھارۇننىڭ بېشىنى كېسەي دەپ شەمشىرىنى تەڭلەپتۇ ـ يۇ، ئەما دۇشمەننى ئۇخلاۋاتقاندا ئۆلتۈرۈش مەردلىك ئەمەس. ياخشىسى، بۇ كاپىرنى ئىمانغا دەۋەت قىلاي. ئېھتىمال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئەگەر ئىمان ئېيتىشقا ئۇنمىسا ئاندىن ئۆلتۈرەي. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەرقانچە كاپىر بول-سىمۇ مەندە ھەققى بار، تۇزىنى يېدىم، دەپ ئويلاپ، شەمشىرىنىڭ ئۇچىنى پۇتىغا سانجىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ، قارىسا، سۇلتان شەمشىرىنى يالا-ڭاچلاپ تۇرغۇدەك. ھارۇن دەپتۇكى:

ــ ئەي سۇلتان، سەندە شۇنچە دۆلەت تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن بۇنداق قىلىسەن؟

ھەزرىتى سۇلتان:

ــ قۇرۇق گەپنى قويۇپ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغىن، ــ دەپتۇ. ھارۇن ئۇنىماپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان شەمشىرىنى نەچچە قېتىم تەڭلەپ، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى ھەققىنى ئويلاپ ياندۇرۇۋاپتۇ. ئاخىرى بولالماي ئاللا دەرگاھىغا مۇناجات قىلىپ: «ئى بارا خۇدايا، سەن ھەممىنى بىلىسەن، بارچىنى كۆرۈپ تۇرىسەن. بېشىنى كېسەي دەپ نەچچە مەرتىۋە شەمشەر تەڭلىدىم، يەنىلا تۇز ھەققىنى ساقلىدىم. قەھرىڭ بىلەن بۇ كاپىرنى يەرگە يۇتتۇرساڭ» دەپتۇ. سۇلتاننىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بوپتۇ. يەر تىترەپ تەۋرەپ ھارۇننى سىنەسىغچە يۇتۇپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان:

ــ ھازىر ئىمان ئېيتساڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن. خۇدايىتائالا سېنى بۇ بالادىن خالاس قىلسۇن، ساڭا دۇئا قىلاي، ــ دەپ ھارۇنغا نەسىھەت قىپتۇ. بىراق، ھارۇن:

ــ سېنىڭ دىنىڭغا كىرگىنىمدىن يەرگە كىرگىنىم تۇزۇك، ــ دەپ ئىمان

ئېيتىشنى يەنىلا رەت قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق غەزەپكە كېلىپ دۈئاغا قول كۆتۈرگەنكەن، يەر يېرىلىپ ھارۇننى پۈتۈنلەي يۇتۇپ كېتىپتۇ. شۇ زامان سۈبھى يورۇپ، ئالەم نۇرلىنىپتۇ. سۇلتان سۈتۈقنىڭ كارامەتلىرىنى كۆرگەن لەكمەك ـ لەكمەك كاپىر دەرھال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ. سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ پۈتۈن يۇرتنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىپتۇ. ئاتۇش مەشھەتتىكى ھارۇن بۇغراخاننى يۇتۇپ كەتكەن جاي شۇندىن باشلاپ «يەر يۇتتى» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ.

موللاھاجى: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇرېھىم سابىت.**

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

3

قاراخانىيلارخاندانلىقىنىڭ سۇلتانى سۈتۈق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىي دې-گەن كىشىدىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز ئىسمىنى «ئابدۇكېرىم» دەپ ئۆزگەرتىپ، پۈتكۈل قاراخانىيلار خاندانلىقى تەۋەسىگە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەپتۇ. شۇندىن كېيىن بۇغراخانىڭ چىرايىدىن نۇر ياغدىغان، كۆزى روشەن، سۆزلىرى ئۆتكۈر بوپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى سۈتۈق بۇغراخانغا چۈشىدە نۇرانە چېھىر، شېرىن سۆز بىر ئاقساقال بوۋاي: «ئوغلۇم، سەن ئەتە كۈنپېتىش تەرەپكە سەپەر قىلغىن. جاھازىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار بول. سەپەردە ساڭا بىرىنچى قېتىم بىر نەرسە ئۇچرايدۇ، سەن ئۇنى كۆمۈۋەت. ئىككىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقسەن، سەن ئۇنى قوتۇلدۇر. ئۈچىنچى قېتىم بىر نەرسىگە يولۇقسەن، سەن ئۇنى مەيۈسلەندۈرمەي، تەلىپىنى قاندۇر، نائۈمىد قويما. تۆتىنچى قېتىم ئالدىڭغا ئۇچرىغان نەرسىنى ئىككىلەنمەي يەۋەتكىن. بەشىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقسەن، ئۇ نەرسىگە قاراپمۇ قويماي دەرھال قاچقىن» دەپتۇ ـ دە، غايىب بوپتۇ.

سۈتۈق بۇغراخان ئويغىنىپ بۇ ئىشنىڭ چۈشى ئىكەنلىكىگە ھېچ ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. ئەتىسى بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىينى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ كېچە كۆرگەن چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ ھەم تەبىر بېرىشنى سوراپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانىي:

ــ كېرەملىك سۇلتانىم، جانابلىرى چۈشلىرىدە كۆرگەن كىشى خىزىر ئەلەي-

ھەسسالامدۇر. سىلىنىڭ سەپەر قىلىشلىرى خىزىرنىڭ تاپشۇرۇقىدۇر، سىلى دەرھال سەپەرگە ئاتلانسىلا، ــ دەپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان سەھەر تۇرۇپ كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. خېلى يول ماڭغاندىن كېيىن بىر قۇملۇققا يېتىپ كەپتۇ. خىزىرنىڭ دېگىنى بويىچە، بىرىنچى قېتىم سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئالدىغا بىر ئالتۇن تاۋاق ئۇچراپتۇ. ئۇ ئالتۇن تاۋاقنى كۆمۈۋېتىپ ماڭاي دەپ تۇرۇشغا، تاۋاق يەنە توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. ئىككىنچى قېتىم كۆمسە، يەنە توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. بۇغراخان يولىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ.

ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭغا بىر كۆك كەپتەر ئۇچراپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئۇ نالە قىلىپ «مېنى قۇتۇلدۇرغىن» دەۋاتقۇدەك. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى چاپىنىنىڭ يېڭىگە يوشۇرۇپ قويۇپتۇ.

ئۇچىنچى قېتىم بىر لاچىن ئۇچراپتۇ. ئۇ: «ھەي ئادەمزات، كەپتەر كۆردۇڭمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. بۇغراخان: «ھەئە، كۆردۇم. ئۇنى يېڭىمغا يوشۇرۇپ قويدۇم» دەپتۇ. لاچىن: «مەن ناشتا قىلمىغلى ئۇچ كۈن بولدى. ئولجامنى قايتۇرۇپ بەرمىسەڭ تۇ-گەشكىنىم شۇ» دەپ يېلىنىپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان لاچىنغا يوتىسىدىن بىر لوقما گۆش شىلىپ بېرىپ ئۇنى رازى قىلىپ يولغا ساپتۇ. كەپتەرنىمۇ قويۇپ بېرىپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تۆتىنچى قېتىم خېلى يىراقتا ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىس ـ تۈتەك، قارا تۇمان قاپلىغان بىر چوڭ تاغقا يولۇقۇپتۇ. بۇ تاغنى قانداقمۇ يېپ بولارمەن، دەپ غەم قىپتۇ. ئاخىرى قەتئىي نىيەتكە كېلىپ تاغنى يې-يىش ئۈچۈن يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ماڭغانسېرى تاغ كىچىكلەۋاتـ-قۇدەكمىش. ئۇ كۆپ يول يۈرۈپ تاغنىڭ ئالدىغا كەلسە، ئۇ تاغ ئەمەس، بەلكى بىر غېرىچ ئۆسكەن بىر گىياھمىش. ئۇنىڭ شېخىدا ياڭاقتەك بىر تال مېۋە تۇرغۇدەكـ-مىش. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئېلىپ يەپتۇ. ئۇ مېۋە شۇنداق تاتلىق ۋە شېرىن ئـ-كەنكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق تائام ۋە مېۋىلەرنىڭ تەمى ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۇدەك ئـ-مەسمىش.

سۇتۇق بۇغراخان يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بەشىنچى قېتىم ئېشەكنىڭ تاپىدەك سېپىق، بەتبۇي بىر نەرسىگە يولۇقۇپتۇ ـ يۇ، ئۇنىڭدا بۇ سېپىقچىلىققا چىداپ تۇرغۇدەك سەۋر ـ تاقەت قالماپتۇ. ئۇ دەرھال ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قېچىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخان بىر كۈنلۈك سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ.

ئەبۇ نەسىر سامانىي سۇتۇق بۇغراخاندىن ھاردۇق سوراپ ئوردىغا كەپتۇ. سۇتۇق

بۇغراخان سەپەردە كۆرگەن كەچۇرمىشلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ ھەمدە سەپەر ئۇستىدە ئۇچراتقان بەش ۋەقەنىڭ سىرىنى ئەبۇ نەسىر سامانىيدىن سوراپتۇ.

ئەبۇ نەسىر سامانىي:

— كەرەمىلىك سۇلتانىم، ئۆزلىرى خىزىرنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كۆمۈپ قويسىلا توپىنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالغان ئالتۇن تاۋاق كىشىلەرنىڭ قىلغان ساۋابلىق ئىشلىرىنى كۆرىستىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر كۆرسۈن - كۆرمىسۇن، بىرەر كىشى ياخشى ئىش قىلسا، ئۇ ئىش ھامان بىر كۈنى جامائەتكە تونۇلىدۇ. ياخشى ئىش ۋە ياخشى خىسلەت ئەل ئاغزىدا ۋە دىلىدا مەدھىيەلىنىدىغانلىقىنى كۆرىستىدۇ. ئىككىنچى قېتىم كۆك كەپتەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشلىرى دۇنيادا ئاجىزلارنى كۈچلۈكلەرنىڭ بوزەك قىلىدىغانلىقىنى، خورلىنىشقا ئۇچرىغان ئاجىزلارغا يار - يۆلەك بولغان كىشىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئاللانىڭ ئۆزى ئۆستۇرىدىغانلىقىنى كۆرىستىدۇ. ئۈچىنچى قېتىم لاچىننىڭ سىلىدىن ئولجىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشى، سىلىنىڭ يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆشنى شىلىپ ئېلىپ بېرىشلىرى، دۇنيادا كىشىنىڭ كىشىگە، نەرسىلەرنىڭ نەرسىلەرگە ھاجىتى چۈشىدىغانلىقىنى، ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئىككىنچى بىر كىشىگە ھاجىتى چۈشسە، ئىككىنچى كىشىدە بۇ ھاجەتنى راۋا قىلغۇدەك تولۇق ئىمكانىيەت تۇرۇپمۇ ھاجەتنى راۋا قىلمىسا ئېغىر گۇناھقا مۇپتىلا بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر شۇ كىشىدە ھاجەتمەنلىك ھاجىتىنى قاندۇرۇشقا پەقەت ئىمكانىيەت بولمىغان تەقدىردىمۇ، خۇددى سىلى يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆش كېسىپ لاچىننى رازى قىلغانغا ئوخشاش كىشىلەرنى، ئۆز قېرىنداشلىرىنى رازى قىلىش، ئۇلاردىن ھېچ نەرسىنى ئايىماسلىق، بىر - بىرىگە سادىق بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، ساداقەتمەنلىك، مېھىر - ۋاپانىڭ ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ياخشى خىسلەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تۆتىنچى قېتىم سىلىنىڭ ئالدىلىرىغا ئىس - تۈتەك قاپلىغان ھەيۋەتلىك بىر تاغنىڭ ئۈچرىشى ۋە سىلىنىڭ سەۋر قىلىپ ھېلىقى گىياھتىكى بىر تال مېۋىنى يېسىلە ئۇنىڭ شۇ قەدەر تاتلىق، شېرىن بولۇشى ئەگەر ئادەمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، قېنى قىزىپ كەتكەندە، سەۋر قىلىپ ئۆزىنى بېسىۋالسا، ئاچچىقىنى يەڭسە، خۇددى سىلىگە چوڭ كۆرۈنگەن تاغ بارا - بارا كىچىكلەپ، ئۇنىڭ ئورنىدىكى مېۋىنىڭ شۇ قەدەر شېرىن بولغىنىغا ئوخشاش ياخشى نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى، ئادەم غەزەپلەنگەندە ئەقىل قاچىدىغانلىقىنى كۆرستىدۇ. بەشىنچى قېتىم سىلىگە ئۇچرىغان ئېشەك تاپىدەك بەتبۇي، سېسىق نەرسە دەل غەيۋەت - شىكايەتنىڭ ئۆزىدۇر. غەيۋەت - شىكايەت دەل ئېشەك تاپىدەك سېسىقتۇر. شۇڭا، كىشىلەر غەيۋەت - شىكايەتتىن قېچىشى، غەيۋەتخورلارغا يېقىنلاشماسلىقى، غەيۋەت - شىكايەتنىڭ كىشىلەرنىڭ ئە-

يىبىنى ئېچىپ ئىناقلىق بوستانىغا تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى چېچىپ زىددىيەت تېـ
رىيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ــ دەپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ تەبرىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. پۈتكۈل قاراخانىيلار خاندانلىقى تەۋەسىگە ياخشىلىق، ئۆزئارا ياردەم قىلىش، مادارا قىلىپ ئا ـ رازلاشماسلىق، خەير ـ ئېھسان قىلىش، غەيۋەت ـ شىكايەت قىلماسلىق، بىر ـ بى ـ رىگە ساداقەتمەن بولۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلۈپتۇ. مانا شۇنداق ئاقىل، ئادىل پادىشاھنىڭ دەۋران سۈرۈشى بىلەن، قاراخانىيلار خاندانلىقىنى روناق تېپىپ، شەرق ھەم غەربكە داڭ چىقارغانىكەن.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **ئېزىز ئىسمائىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، سا ـ ۋاتلىق، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى تاشمىلىق يېزىسى خالتا كوچا كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپجان ئېزىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 27 ياش، ئا ـ لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلە ـ رى»، 1989

نۇر ئالاۋۇنۇرخاننىڭ سەئىد ئەلى ئارسلانخانغا ھاملىدار بولۇشى

ئۇرئالاۋۇنۇرخان كىچىكىدىنلا ھەزرىتى ئەلى ھەققىدىكى جەڭنامىلەرنى ئوقۇشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن. ئۇ ھەزرىتى ئەلى توغرىسىدىكى جەڭنامىلەرنى كۆپ ئو ـ قۇپ، ئۇنىڭ ۋەسپى ـ تەرىپلىرىنى جىق ئاڭلاپ، ھەزرىتى ئەلىگە بولغان ئىخلاسى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇ ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرۇپ ھەزرىتى ئەلىنى يادىغا كەلتۈرۈپتۇ ھەمدە «ئى بارا خۇدايا، مېنىڭ ۋاقتىمدا شۇنداق بىر زات ئۆتكەن بولسا، مەن شۇ زاتنىڭ جۇپتى بولغان بولسام قانداق ياخشى بولاتـ تى» دېگەنلەرنى ئويلاپ، خىيال ئىلكىدە ئۇخلاپ قاپتۇ. چۈشىدە ھەزرىتى ئەلىنى كۆ ـ رۈپتۇ. ئۇ بۇ چۈشتىن بەكلا سۆيۈنگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھاملىدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. بۇ ئىش ئۆز ئائىلىسىگە ئۆچمەس داغ چۈشۈرىدىغان نومۇسلۇق ئىش بولغاچقا، ئاتا ـ ئانىسىغا نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشىنى بىلەلمەپتۇ، ئويلا ـ ئويلا، ئويلىغانسېرى قورقۇنچ بېسىپتۇ، ھاملىنى يوقىتىشقا

ھېچبىر ئامال قىلالماپتۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ قېشىدا تۇرغاندا، قورساقتىكى ھامىلە خۇددى ئىيسا ئەلەيھىسسالام بۇۋى مەريەمنىڭ قارنىدا يېتىپ تۇرۇپ قانداق سۆزلىگەن بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئوردىدا پىتنە ـ پاساتنىڭ تۇغۇ-لۇشىغا سەۋەب بوپتۇ ۋە كۈنسېرى ئۇلغىيىپ، نۇرئالاۋنۇرخاننىڭ ئانىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئانا ئۆز قىزىنىڭ قىلمىشىدىن باشتا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئارتۇقچە بىر نېمە دېيىشكە جۈرئەت قىلالماپتۇ. نۇر-ئالاۋنۇرخاننىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغىمۇ ئاڭلىنىپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەرغەزەپكە كېلىپ، قىزىنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. بىراق، ئانىسى ئۇنى قاچۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ ھىجرىيە كا-لېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىنىڭ ئونى (جۈمە) كۈنى ئىكەن. نۇرئالاۋنۇرخان بېشىغا كونا بىر لېچەكنى سېلىپ، تىلەمچى ئايال سۈرىتىدە ياسىنىپ، ئۆيدىن چىقىپتۇ. ئۇ شۇ يۇرگىنىچە ئاتۇش تەۋەسىدىكى بىر يولغا كىرىپتۇ. يول يېرىملاشقاندا نۇرئالاۋ-نۇرخان تەۋەللۇت قىپتۇ. بېشىدىكى لېچەكنىڭ يېرىمىنى يىرتىپ بالىنى يۆگەپتۇ ـ دە، يول قىرغىقىغا قويۇپ قويغاندىن كېيىن يولىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. بىر يەرگە بار-غاندا يول توسۇلۇپتۇ. ئۇ ئالدىدىكى تاغدىن ئۆتەلمەي، خۇداغا تېۋىنىپ ئىبادەت قى-لىۋاتقاندا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قولدا قىلىچ، يەنە بىر قولدا بوۋاقنى كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ نۇرئالاۋنۇرخاندىن سوراپتۇ:

— بۇ بالا سېنىڭمۇ؟

نۇرئالاۋنۇرخان سۇلتان يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋال غايىبتىن ئاڭلانغان ئاۋازغا ئاساسەن:

— ھەئە، مېنىڭ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— دادىسى بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلتان.

— ھەئە، بار، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇرئالاۋنۇرخان.

— كىم؟

— ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ ۋەجھۇھ.

— گۇۋاھ بارمۇ؟

— بار، ئەبۇ نەسىر سامانىي بىلەن ئەبۇلپەتتاھ گۇۋاھ بولالايدۇ.

سۇلتان قىزىنى ئېلىپ شەھەرگە يېنىپتۇ. خالايىق يىغىلىپتۇ. بۇ مەيدانغا ئەبۇ نەسىر سامانىي بىلەن ئەبۇلپەتتاھمۇ ھازىر بوپتۇ. سۇلتان خالايىق ئالدىدا ئەبۇ نە-سىر سامانىيدىن سوراپتۇ:

— سىز ھەزرىتى ئەلىنى كۆرگەنمۇ؟

ئەبۇ نەسىر سامانىي:

ــ ھەئە، ئۇرۇش مەيداندا بىللە بولغان، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلتان بالـ
نى ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ قولىغا بېرىپتۇ. ئۇ بالىنى كۆرۈپ:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئەلىنىڭ پەرزەنتى، مەندىكى ئامانەتنى ئالغىلى كەلدىڭىز
مۇ؟ ــ دەپتۇ ۋە كۆپچىلىككە قاراپ:

ــ ئاگاھ ھەم دانا بولۇڭلاركى، ھەزرىتى رەسۇلىللا بىر تال خورمىنى ماڭا ئاما
نەت بەرگەن. بۇ ئوغۇل دۇنياغا كەلگەندە ئەنە شۇ خورما بىلەن ئېغىزلاندۇرۇشۇمنى
ۋە ئىسىم ـ شەرىپلىرىنى ئۆزىنىڭ، ئاتىسىنىڭ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىرلەش
تۇرۇپ قويۇشۇمنى ئېيتقان. مەن بۇ خورمىنى ئاغزىمدا ئۇچ يۇز ئوتتۇز ئۇچ يىل
ساقلىدىم. ئەمدى ئامانەتنى تاپشۇرىمەن، ــ دەپتۇ ـ دە، خورمىنى ئېلىپ بالىنىڭ
ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ، نام ـ شەرىپىنى «ھەزرىتى مۇھەممەد سەئىد ئەلى ئارسلان
خان» دەپ قويۇپتۇ. ئاندىن ھەزرىتى رەسۇلىللانىڭ بۇ ئوغۇلنىڭ نام ـ ئەھۋالى ھەق
قىدىكى مەكتۇپىنى سۇلتانغا تاپشۇرۇپتۇ. سۇلتان مەكتۇپتىكى بېشارەتكە بىنائەن ئو
غۇلنىڭ دۇمبىسىنى سىلاپتۇ، ئىككى تاغاق ئارىسىدىن نۇر بىلەن يېزىلغان تۆۋەندىكى
خەت كۆرۈنۈپتۇ:

ئاناسى نۇرئالاۋنۇرخان،
ئاتاسى شاھى مەرداندۇر.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن
شەھىدۇ ئارسلانخاندۇر.

بوۋاسى ئۇۋەيىس ئەۋلىيا
كەرەملىك شاھى سۇلتاندۇر.
بىلەي دېسەڭ، ئاتى ئۇنىڭ
ساتۇق بۇغرائى خاقاندۇر.

بۇنى ئاڭلاپ جامائەت ھەيران قاپتۇ. سۇلتان خۇرسەن بولۇپ، نەچچە يۇز قوي،
كالا، تۆگە سويدۇرۇپ، يۇرتقا كاتتا نەزىر بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرت خەل
قىنىڭ بۇ بالىغا بولغان ئىخلاسى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ، ئېتىقادى كۈچىيىپتۇ.

قاسىمى: «تەزكىرەئى ئارسلانخان» (قول يازما، 18 ـ ئەسىر)

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرېھىم سابىت.

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان

ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان قەشقەردە پادىشاھ بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە ماچىندىكى[1] ئۇيغۇر بۇددىستلاردىن چوقتىرېشىت بىلەن نوقتىرېشىت ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، قەشقەر شەھىرىنى قاتتىق قامال قىپتۇ. قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، تىرىكچىلىك قىيىنلىشىپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئەلى ئارسلانخان يارلىق جاكارلاپ ئامباردىكى بارلىق ئاشلىقنى خالايىقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ. بۇنىڭ بىلەنمۇ قەھەتچىلىك بېسىلماپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئەلى ئارسلانخان قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۆلىما، ئۆمىرا، ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش قىلغانكەن، ئۇلار: «ئەمدى قاراپ تۇرساق بولمايدۇ، تۇرۇۋەرسەك سانسىز مۇسۇلماننىڭ جېنىغا زامىن بولىمىز. بۇددىستلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشايلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئەتىسى سەئىد ئەلى ئارسلانخان يالۋاچ مەۋلانە مەھمۇدنى چوقتىرېشىت، نوقتىرېشتلەر تەرەپكە ئەۋەتىپ ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. دۆلەتباغنىڭ بارگاھ دېگەن يېرىدە جەڭ مەيدانى راسلىنىپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلانخان چوقتىرېشىت، نوقتىرېشتەرنىڭ ئەللىك مىڭ لەشكىرىگە روبىرو بولغان ھالدا ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن جەڭ مەيدانىغا ھازىر بوپتۇ. ھەرئىككى تەرەپتىن چېلىنغان جەڭ دۇمبىقى، ناغرا، سۇناي، كانايلارنىڭ ساداسى ئاسمان ـ زېمىننى لەرزىگە ساپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلاخاننىڭ لەشكەر باشلىقى مۇھەممەت ئەلى زۇلپىقار مەيدانغا چۈشۈپ نام ـ نەسەبلىرىنى ئايان ـ بايان قىلىپ، چوقتىرېشىت، نوقتىرېشتىنىڭ مەيدانغا چۈشكەن لەشكەر باشلىقى بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپتۇ. چوقتىرېشتىنىڭ لەشكەر باشلىقى مۇھەممەت ئەلى زۇلپىقار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپ قاتتىق ئېلىشىپتۇ. جەڭ شۇنداق دەھشەتلىك بوپتۇكى، قىلىچ، نەيزە ـ ئوقيالارنىڭ بىر ـ بىرىگە تېگىشىپ چاچراپ چىققان ئۇچقۇنلار جەڭ مەيدانىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇپتۇ. قان دەريادەك مەۋج ئۇرۇپ، سەلەپتەك ئېقىپتۇ. جەڭنىڭ قاتتىقلىقىنى كۆرگەن يەتتە قات ئاسمان پەرىشتىلىرى تەھسىن، ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. شۇ كۈنى ھەزرىتى پادىشاھ سەئىد ئەلى ئارسلانخان

① ماچىن – ھازىرقى خوتەن.

چوقتىرىشتىنىڭ لەشكىرىدىن بىر مىڭ بەش يۈز كىشىنىڭ جېنىغا تالاپەت يەتكۈزۈپتۇ. مۇسۇلمانلاردىن يۈز كىشى شاھادەت شەربىتى ئىچىپ جەننەتۇلمەئۋا، پىردەۋسۇلئەلا تەئەللۇق بوپتۇ. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ مال ـ مۈلۈك، ئەسۋاب، يارا ـ جابدۇق غەنىيمەت ئاپتۇ. بۇ كۈن چوقتىرىشتە بىلەن نوقتىرىشتىلەر ئۈچۈن قىيامەت قايىم بولغاندەك، يورۇق جاھان قاراڭغۇ بولغاندەك بىلىنىپ، شەھەرنى تاشلاپ قېچىپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلانخان قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ. يېڭىسارنىڭ قارا ـ ئۆتەڭ دېگەن يېرىدە چوقتىرىشتە بىلەن نوقتىرىشتە لەشكەرلىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم تۇتۇشۇپ چوقتىرىشتە لەشكەرلىرىنىڭ بېشىنى قوناقنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ، قېنىنى دەريادەك ئېقىتىپتۇ. ئۇلارغا ھېچقانداق ئەمىلىك بولماپتۇ. ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان جەڭگە كۆپ قېتىم يالغۇز ۋە كوللېكتىپ ھالدا چۈشكەن بولسىمۇ، كۈپپارلار نەچچە قېتىم قورشاپ كېلىپ سەئىد ئەلى ئارسلانخانغا تىغ سالغان بولسىمۇ، ئەمما تىغنى ھەرگىز ئۆتكۈزەلمەپتۇ. بۇنىڭغا ھەيران قالغان كۈپپارلار سىرنى بىلىشكە ئىنتىلىپتۇ. «قانداق كىشى سەئىد ئەلى ئارسلانخان پادىشاھقا نېمە سەۋەبتىن تىغ ئۆتمەيدىغانلىقىنى، قانداق چاغدا ۋە قانداق قىلسا تىغ ئۆتىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ خەۋەر ئېلىپ كەلسە، بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن بېرىمىز، مەنسەپدار بولسا بەگلەرنىڭ بېگى قىلىمىز، پۇقرا بولسا تارخان (ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغا مىراس قالىدىغان خانلىق ھوقۇقى) قىلىمىز» دەپ خاس ئاممىغا يارلىق جاكارلاپتۇ.

كۈپپارلار ئارىسىدا ئۇج ئاتلىق بىر لەنتى كاپىر بار ئىكەن، ئۇ بۇ ئىشنى قىلىشنى ئۈستىگە ئاپتۇ ھەمدە ھىيلە ـ مىكىر بىلەن ئۆزىنى نىقابلاپ ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ، بىرنەچچە ۋاقىت ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا يۈرۈپ لەشكەرنىڭ ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ. ئاخىرى ئۇ ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ھەركۈنى سەئىد ئەلى ئارسلانخانىنىڭ تەرىتىگە سۇ ھازىرلايدىكەن، ئۆيىنى سۈپۈرۈپ، يىراقنى يېقىن قىلىدىكەن. ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان مۇ بۇ لەنتى بەدرەككە بەكمۇ ئىشىنىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان غازى پادىشاھىم جەڭدىن يېنىپتۇ. جەڭ ئەھۋالىنى خوتۇن، بالىچاقلىرىغا ئېيتىپ بەرگەچ، جەڭ نەتىجىسىدىن تولىمۇ خۇشاللىنىپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئەلى ئارسلانخانىنىڭ كەيپىنىڭ خۇشلۇقىنى كۆرگەن ھېلىقى لەنتى كاپىر ھىيلىگەرلىك بىلەن سەئىد ئەلى ئارسلانخانىنى بولۇشىغا ماختاپتۇ، ئارقىدىن:

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرىم، جەڭ قىلغاندا ئۆزلىرىگە ئەسلا تېغ كار قىلمايدىكەن، بۇ نېمە ئىش؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

پادىشاھ ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ خۇشاللىقى تارقاپ قوشۇمىسى تۇ-رۇلۇپتۇ. بىر ھازا تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇ لەنىتى كاپىرغا مۇنداق دەپتۇ:

ـــ سەن بۇ ئىشنى سورىمىساڭ بولاتتى، بوپتۇ، كۆڭلۈڭ قالمىسۇن، دەپ بې-رەي. ماڭا نامازدىن باشقا ھەرقانداق چاغدا ئوق بولسۇن، تېغ بولسۇن ئەسلا كار قىلمايدۇ. نامازغا تۇرغىنىمدا پۈتۈن بەدىنىم سۇدەك ئېرىيدۇ. مانا شۇ چاغدا تېغ تۇ-گۈل، تىكەن سانجىسىمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئۇج ئاتلىق بۇ جادۇگەر سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ مۇبارەك ئاغزىدىن بۇ سىرنى بىلىۋالغاندىن كېيىن بىر نەچچە كۈن سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ خىزمىتىنى ناھا-يىتى ياخشى قىپتۇ. پەيت تاپقان بىر كۈنى بۇ كاپىر ئىسلام لەشكەرلىرى ئارىسىدىن قېچىپ چىقىپ چوقتىرىشىت، نوقتىرىشىت، جاڭگالۇ خالخال ماچىنلار ئارىسىغا بې-رىپ خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. چوقتىرىشىتلەر بۇ مەلئۇنغا ھەددى ـ ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۈمۈش سوۋغا قىپتۇ.

ئارىدىن كۈنلەر ئۆتۈپ، ھوشۇر ئېيىغا ئون بوپتۇ. نامار بامداتقا ئەزان ئوقۇلۇپ-تۇ. مۇسۇلمانلار سەپ ـ سەپ بولۇپ نامازغا تۇرۇپتۇ، سۇننەتنى ئادا قىپتۇ، تەكبىر ئېيتىلىپ نامازنىڭ پەرزى باشلىنىپتۇ. موللا ئەئلەم ئىسىملىك بىر كىشى ئىمام ئىكەن. بۇ كىشى ئەسلىدە «سۇرە ئىننائەئتەينا»نى ئوقۇماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما تىلى سۇرە «ئىننافەتەھنا»غا كېتىپ قاپتۇ. سۇرە يېرىملاشقاندا كۇيىپارلار مەسچىتكە باستۇرۇپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى شاھادەتكە بىر ـ بىرلەپ يەتكۈزۈپتۇ. سۇرە «ۋەكە فابىللاھى شەھىدا، مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا»غا يەتكەندە ھەزرىتى پادىشاھنىڭ باشلىرى-غا تېغ تېگىپ بېشى تېنىدىن جۇدا بوپتۇ. شۇ زامان ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان پادىشاھنىڭ باشلىرىدىن «خويمۇ بەغەم ئىكەنلا» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئۇ زاتى شېرىپنىڭ «موللا ئەئلەم» دېگەن مۇبارەك نامى «موللا بەغەم»گە ئۆز-گىرىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

موللاھاجى: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇرېھىم سابىت.**

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

ئابدۇرېشىتخان

ھۈسەين بۆزچى سەھەر تۇرۇپ بىرىنچى موكىنى ئاتقاندىن تارتىپ، چارشەنبە كۈنى كەچقۇرۇنغىچە يىگىرمە يەتتە خامنى توقۇپ قاتلاپ، پەيشەنبە كۈنى ئە-تىگەندە يول چاۋىرىدا «ئىسرىق» سېلىپ، شېشە بازىرىغا ئاپىرىپ تىلىگەنگە ساتىدە-كەن. ئاندىن يۇگۇرۇپ يىپ بازىرىغا بېرىپ، ھەپتىلىك تىرىكچىلىك ئۈچۈن لايىق يىپ سېتىۋېلىپ، ئاشقان پۇلىغا ئارپا ئاش، سەۋزە - چامغۇر، گۆش، ياغ، تۇز - پۇز ئېلىپ ئۆيىگە قايتىدىكەن. ھۈسەين بۆزچى بازاردىن قايتىپ كەلگەن ھامان خوتۇنى زىلەيخان خۇش چىراي ھالدا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، ئىززەت - ھۆر-مەت بىلەن ئۆيگە باشلاپ ئاستىغا كۆرپە سالىدىكەن، مۇھەببەت داستىخىنىنى كەڭ ئاچىدىكەن. بۇنداق شۇنقەدرى كۈنلەر ئۇزاق داۋاملاشماپتۇ. زىلەيخان ئاخىرقى تۇغۇ-تىدىن تارتىپ ھەمىشە جۇدۇنلىشىپ، قاپىقىدىن مۇز، كىرپىكىدىن يامغۇر تۆكىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بۇنى ئاز دەپ، ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەن ئېرىدىن بىر - بىرلەپ ئىند-چىكە ھېساب ئالىدىغان بوپتۇ، ناۋادا قىسمەن ئېگىز - پەسلىك كۆرۈلسە، «بۇ پۇل قېنى؟» دەپ كەچكىچە ئۇرۇشىدىغان بوپتۇ. جېدەل ئۇلغايغاندا مەھەللە ئىمامىغا، مەھكىمە شەرئىگە، قازىخانىلارغا بارغان چاغلىرىمۇ بوپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ھۈ-سېين بۆزچى خوتۇنىدىن كۆپ ئازار يەپتۇ. بىر بازار كۈنى ھۈسېين بۆزچى ھۆي-لىغا كىرە - كىرمەي زىلەيخانىڭ سورىقىغا قاپتۇ. بۇنى ھار ئالغان ھۈسېين بۆز-چى قولىدىكى روزغارلارنى يەرگە تاشلىۋېتىپ، زىلەيخانىغا بىر مۇشت ساپتۇ - دە، ئۇدۇل ئوردىغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ ئەرز - دادىنى سورىغاندا، ئۇ:

— خوتۇن بىلەن مېنىڭ ئارامدا مۇھەببەت قالمىدى. ئۆيىمىزدە جېدەل - ماجە-رادىن باشقا ئىش يوق، بىر دەقىقە ئارام ئېلىپ ئولتۇرالمايمىز. خوتۇنۇم دائىملا ما-ڭا تاپا - تەنە قىلىدۇ، ھەممىدىن ھېساب ئالىدۇ. مېنىڭ ئەرلىك ھوقۇقۇم دەپسەندە بولدى، ئۇزلىشىپ كېتىشكە نىيەت باغلاپ ھۇزۇرلىرىغا كەلدىم، — دەپتۇ.

ئابدۇرېشىتخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھۈسېين بۆزچىنى ئۆزى يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان گىلەم ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى يېقىن ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئوچۇق چە-راي بىلەن مۇنداق دەپتۇ:

— خوتۇنلىرىمىز ھەمىشە بىزنىڭ ئاچچىقىمىزنى كۆتۈرسە، تاپا - تەنىلىرىمىز-گە چىدىسا، خام كۆتۈرۈپ كەلسەك پىشۇرۇپ بەرسە، تاتلىقىنى ئالدى بىلەن بىزلەرگە يېگۈزسە، ئۆيىمىزنى ئىسسىتسا، يورۇتسا، مۇھاپىزەت قىلسا، تەشنالىقىمىزنى قاز-

دۇرسا، ياقىمىزغا كىر قوندۇرمىسا، ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرسا، پەرزەنتلىرىمىزنى توققۇز ئاي توققۇز كۈن قورسىقىدا كۆتۈرسە، سۈت ئەمگۈزۈپ چوڭ قىلسا، ئاستىنى قۇرۇقداپ، ئوت - سۇدىن ساقلاپ، ئاخىرغىچە خەۋەر ئېلىپ كۆز قارىچۇقىدەك ئاسرىسا، بارلىق خىزمەتلىرىمىزنى بېجىرىپ، مېھمانلىرىمىزنى كۈتۈپ، دەردىمىزگە دەرمان، رەنجىمىزگە شىپا بولسا... ئۇزلىشىمەن دېگەننى قانداق ئاغزىڭىزدىن چىقار-دىڭىز؟ بۇنداق خىزمەتنىڭ قەدرىنى بىلمىگەن كىشىنى قانداقمۇ ئەر كىشى دېگىلى بولار؟! خانلىقىمىز تەۋەسىدىكى ئەر زاتلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ كىچىككىنە يۇكىنى كۆ-تۈرۈپ كېتەلمىسە، كەمىنىنىڭ سەلتەنىتىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىنىڭ يۇكىنى كىملەر ئوستىگە ئالالايدۇ؟! ئۆيۈڭلەردە ئايال كىشى بىر كۈن يوق بولۇپ قالسا قانداق ئەھۋالغا قالارسىلەر؟ ئۇ چاغدا ئۆيۈڭلەردىن بۇران ئۇچىدۇ، رەڭگىرويىڭلاردىن توپا ئۆرلەيدۇ. شۇڭا، تالاق سۆزىنى ئاغزىڭىزدىن چىقىرىش مەردىنىڭ ئىشى ئەمەس. گەرچە سىز ئاچچىقىڭىزنى يۇتالماي شۇ قارارغا كەلگەن بولسىڭىزمۇ، سەبىي بالىلىرىڭىزنىڭ دادا، ئانا دېگەن پاك، سەممىي ساداسىنى ئاڭلىغىنىڭىزدا، تاشنى يارغۇدەك غەزىپى-ڭىز توزغاقتەك توزۇپ كېتىشى مۇمكىن...

بۇ سۆزلەرنى پەردە ئارقىسىدىكى «ھەرەمخانا»دا تۇرۇپ ئاڭلىغان ئاماننىسا خېنىم مۇنداق قوشۇمچە قىپتۇ:

— ھەممە ئادەمنىڭ ئۆيىدە مۇھەببەت تولۇپ كەتكىنى يوق، ئەلۋەتتە. ئەر - خوتۇن بولغۇچى زاتلار ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشلىرى لازىم. شۇ چاغدا ئۆي ئىچىدە راھەت، خاندا بەرىكەت بولىدۇ. مەلۇمكى، كېپەن ۋاپات بولغۇچىغا پىچىلغان كىيىم، ھايات كىشىگە كېپەن پىچىلمايدۇ. بىز ئاياللار ھايات كىشىگە پىچىلغان كېپەننى كۆرۈپلا ئەندىكىپ قورقۇپ كېتىمىز. شۇنىڭغا ئوخشاش، تالاق سۆزىدىنمۇ يىرگىنىپ قورقىمىز. ئەرلەرنىڭ يوق بىر ئىشلارغا ۋەسۋەسە قىلىپ يۈرمىگىنى ياخشى.

خان ۋە خانىش سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ھۈسەين بۆزچى قىلغان - ئەتكەنلىرىگە پۇشايمان قىلىپ، ئەپۇ سوراپ، خان ھۇزۇرىدىن قايتىپتۇ، شۇندىن كې-يىن ئۇلار بىر - بىرىگە يول قويىدىغان، گەپ - سۆزدە تەڭ تۇرۇشمايدىغان بولۇپ، ئىناق ئۆتۈشۈپتۇ.

مۆجىزى: «تارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

مەلىكە ئامانىساخان

سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى ئامانىسا خېنىم ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفسى» (شېئىرلار توپلىمى) ناملىق بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى:

سۇلتان ئۆز ۋەزىر ـ ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى ياركەندتىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۇزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە كىيىملەرنى كىيىپ، مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم ـ سىتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇدنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇدتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇد:

ــ مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، قىزىم چالىدۇ، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

سۇلتان:

ــ ئەمىسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن، ــ دېدى. مەھمۇد قىزىغا ئەمر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ «پەنجىگاھ» مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى. بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بىھوش بولۇپ كەتتى. بۇ غەزەلنىڭ چۈشۈرگە بېيىتى مۇنداق ئىدى:

نەفسىي، كېچە ـ كۈندۈز قىل دۇئا تەڭرى تەقدىسگە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىق گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ:

ــ نەفسىي دېگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟ ــ دەپ سورىغانىدى، قىز:

ــ خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمدىكەن. مەن نەۋايى، فۇزۇلى، زەلىلـ-
نىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىسىنى ئوقۇمايمەن. بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفسىي مېنىڭ
تەخەللۇسۇم، ــ دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سو-
رىدى. ئاتىسى:
ــ ئون ئۈچ ياشقا كىردى، ــ دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بول-
دى. ئاڭغىچە ئاماننىسا خېنىم ئۆزى يازغان بىر نەچچە شېئىرنى ئەكېلىپ كۆرسەتـ-
تى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى
شۇنچە كىچىك بىر قىزنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي:
ــ قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ، ــ دېگەنىدى،
قىز دۇۋەت ـ قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى:

ياربەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۆئىزەن ماڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا.

سۇلتان كۈلۈپ:
ــ ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ، ــ دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا
چىقىپ: «بىز ھېلى كېلىمىز» دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر-
ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى.
ئابدۇرېشىتخان بېشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج (يەڭسىز يېپىنچا) ياپتى.
دەرھال ئون قوي ۋە شايى ـ ئەتلەسلەر تەييارلاندى. تۇن يېرىمدا قىرىق كىشى
مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا
قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە يىگىرمە يىل ئابدۇرېشىتخان-
نىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل ـ پاراسەت ئاتا قىلغانـ-
دىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. ئۇ «دىۋانى نەفسىي»نى، ئارقىدىن
خوتۇن ـ قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق)
ناملىق بىر كىتابنى يازدى. «شۇرۇھۇلقۇلۇب» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە
يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدىن مەنىلىك كىتاب
ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد
قىلغانىدى. كۈچلۈك رەشك يۈرىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ
بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە ئوتتۇز تۆت يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بول-
غان دېيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۇرگۈدەك
ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولدى. سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمـ-

دىن ئۆتتى.

مۇجىزى: «تارىخى مۇسقىيىۋن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982
ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991

ئىپارخان

ھ

ھىدايەتۇللا خوجا تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا قوغلىۋېتىلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەردارى ئەمىر مۇھەممەدخانىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىسىملىك بىر نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بۇ پەرىزات سۈپەتلىك قىزنىڭ بويىدىن تەبىئىي ئىپار پۇراپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسمىنى كىشىلەر «ئىپارخان» دەپ ئاتاشقانىكەن. ئىپارخان ئاتقا مىنىشكە ماھىر بولۇپ، جەڭدە ئاجايىپ باتۇر ئىكەن. ئۇ بىر قېتىم ئىشىنكرۇ[1] لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەسىرگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇنى باش ئوردا بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا كۆرسىتىپتۇ. ئىشىنكرۇ خان ئىپارخاننى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بىقارار بولۇپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قىزنى مەجبۇرىي مەلىكلىككە قوبۇل قىپتۇ. ئىپارخاننىڭ رايىنى تارتىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىلمىغان خۇشامىتى قالماپتۇ، نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى دەرھال بېجىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. لېكىن، ئەل - يۇرت پىراقىدا باغرى كۆيۈپ ئاتەش بولغان ئىپارخان خانىنىڭ بۇ ئىلتىپاتلىرىغا قىلچە پىسەنت قىلماي، ھەمىشە مۇڭلىنىپ غەمكىن ئۆتۈپتۇ. بۇ ھالنى سەزگەن ئىشىنكرۇ خان ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ يارىكەندتىكى ئۇرۇق - تۇغقان، يۇرتداشلىرىنى بېيجىڭغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئوردا يېنىدىن مەخسۇس مەھەللە ئاجرىتىپ، ئۇلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ ۋە بۇ قېرىنداشلىرى بىلەن ئىپارخاننىڭ ھال - مۇڭ بولۇپ ئۆتۈشىگە شەرت ھازىرلاپ بېرىپتۇ. بىراق، خانىنىڭ بۇ «ئىلتىپاتى» ئىپارخاننىڭ مىسكىن كۆڭلىنى كۆتۈرەلمەپتۇ. بۇ مەلىكە يەنىلا خانغا كۆڭلىنى بەرمەي، خاپىچىلىق ئىچىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئامالسىز قالغان خان ئىپارخاننىڭ يېنىغا كىرىپ: «ئى مەلىكەم! سىزگە بارلىق شاپائىتىمنى كۆرسەتتىم. مەندەك بىر شانۇ شەۋكەتلىك خانغا خانىش بولغانلىقىڭىزغا پەخىرلەنمەي، يەنە نېمىشقا ئۆزىڭىزنى مۇنچىۋالا ئاۋارىچىلىككە سالىسىز؟

① ئىشىنكرۇ — مانجۇ خانلىرىنىڭ فامىلىسى، بۇ يەردە پادىشاھ چىيەنلۇڭ (1711 — 1799) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، چىيەنلۇڭنىڭ ئىسمى ئىشىنكرۇ خۇنراي ئىدى.

چىرايىڭىز كۈنسېرى سارغىيىپ كېتىۋاتىدۇ، سىزگە يەنە نېمە لازىم؟ ئېيتىڭ، مەن بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ سوراپتۇ. شۇندا ئىپارخان يەنە خانغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ: «مېنىڭ يۈرتۇمدا مېۋىسى ئالتۇن، يوپۇرمىقى كۈمۈش، شېخى پولات، ھىدى ئىپار بولغان بىر دەرەخ بار ئىدى، شۇنى سېغىنىدىم» دەپتۇ. «بۇ قانداق دەرەختۇ؟» دەپ ھەيران قالغان خان دەرھال لەشكەر بېشى سۈچىڭ بىلەن ھاكىم بەگ ئەبەيدۈللاغا مۇشۇنداق دەرەخنى دەرھال ئوردىغا كۆچۈرۈپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. سۈچىڭ بىلەن ھاكىم بەگ خان تەلەپ قىلغان بۇ خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ جىگدە ئىكەنلىكىنى قارارلاشتۇرغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئۇچتۇرپان خەلقىگە سېلىق سېلىپ، يۈز ياغاچ تۈڭغا جىگدە كۆچۈرۈپ بېيجىڭغا يۆتكەش بۇيرۇقىنى چۈشۈرۈپتۇ. مەجبۇرىي ھالدا نەچچە مىڭلىغان يوقسۇل دېھقانلارغا جىگدە كۆچۈرۈلگەن يوغان ياغاچ تۈڭلارنى كۆتۈرگۈزۈپ، ئۇچتۇرپاندىن ھەيدەپ مېڭىپتۇ. مەھبۇسلار ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىق ئازابىدا بىر كېچە - كۈندۈز يول يۈرگەندىن كېيىن، بىر قونالغۇدا مەسلىھەت قىلىشىپتۇ: «خانىڭ بۇ يارلىقى ھەممىمىزنى ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدۇ. مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە ھەممىمىز ئۆلۈپ تۈگەيمىز. «يېتىپ ئۆلگۈچە ئېتىپ ئۆل» دەپتىكەن. جانىنى بۇنداق قىينىغىچە يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، بىراق قوزغىلايلى» دەپ ۋەدىلىشىپتۇ. پىغانى تاشالماي ئاران تۇرغان يىگىتلەر شۇئان ئاۋاز قوشۇپ ھەركەتكە ئۆتۈپ، جىگدە قاچىلانغان ھەممە تۈگلارنى چېقىپ تاشلاپتۇ. قولىغا تاياق - توقماق ئالغان قوزغىلاڭچىلار شۇ كېچىدىلا بىر تۈمەنگە يېتىپتۇ. سۈچىڭ ۋە ھاكىم بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ چېرىكلىرىنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپتۇ. بۇ «جىگدە يېغىلىغى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

خانىڭ جىگدە كۆچۈرۈش پەرمانى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئىشىنكرۇ خان قەھر - غەزەپكە كېلىپ، ئىپارخاننى قاتتىق ۋاستىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇپ، ئىپار-خانىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ زورلۇق ئىشلەتكەنكەن، بۇ ئىپپەتلىك قىز قارشىلىق كۆرسىتىپ قونچىدىكى پىچاق بىلەن خانىنى يېنىك يارىلاندۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلسىمۇ، ھىيلىگەر خان بۇ پەرىزات قىزدىن زادى كۆڭلىنى ئۈزەلمەپتۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تۈزىلىپ قالار، دەپ ئىپارخاننى ئانىسىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا جايغا ساياھەتكە كېتىپتۇ. ئوردىنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئىشىنكرۇ خانىڭ ئانىسى ئۆز ئەترا-پىدىكى خۇسۇمەتچى مەلىكە، خانىشلار بىلەن «ئىشىنكرۇ دۆلەت خانى تۇرۇقلۇق نەسەبسىز بىر ئاددىي ئايالغا پۈتۈنلەي ئەسىر بولۇپ كەتتى. ناۋادا ئۇنىڭدىن پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، خانلىق تەختىمىزنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇ چاغدا بىزنىڭ نەسەبىمىز ئۈزۈلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئايالنى دەرھال كۆزدىن يوقىتىش كېرەك» دەپ سۈيىقەست پىلانلاپتۇ. نەتىجىدە، بىر ئامال تېپىپ، ئىپارخانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەـ

شىنكرۇ خان قايتىپ كەلگەندە ئوردا خانىشلىرى بىرلىكتە: «ئىپارخان زەھەر ئىچىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى» دەپ مەلۇم قىلىشىپتۇ. ئىپارخاننىڭ ئىشق ـ پىراقىدا كۆيۈگەن خان قاتتىق ئازاب ئىچىدە قاپتۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي كۆيۈك دەردىدە ئۆلۈپتۇ. ئىپارخاننىڭ جەستى ئاشۇ جايدىكى خانلىق قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېشىت ئىسلام** (1925 – 1989). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1985

نوشرۋان ئادىل

زامانى ئاۋۋالدا نوشىرۋان ئادىل دەپ بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. كىشىلەر، دۇنيا پەيدا بولۇپ مۇشۇ چاغقىچە نوشىرۋاندەك ئادىل پادىشاھ ئۆتكەن ئەمەس، دەپ تەرىپلىشىدىكەن. شۇ چاغلاردا نوشىرۋان ئوردىسىنى يېڭىدىن سالماقچى بوپتۇ ھەمدە ئوردا ئەھلىنى يىغىپ بۇ ئىشنى مەسلىھەتكە سالىپتۇ. ئاخىرى ئوردا ئەھلى پادىشاھنىڭ پىلانىغا قوشۇلۇپتۇ. بۇ يېڭىدىن سېلىنىدىغان ئوردا ئورنىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە خېلى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى بار ئىكەن. شۇڭا، پادىشاھ پەرمان چىقىرىپ، ئۆيلىرى ئوردىغا توغرا كەلگەن كىشىلەرگە ئۆي دېسە يېڭى ئۆي بېرىدىغان، ئەگەر پۇل دېسە خەزىنىدىن پۇل بېرىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆيلىرى ئوردىغا توغرا كەلگەن پۇقرالارنىڭ ئۆي ئالىدىغىنى ئۆي، پۇل ئالىدىغىنى پۇل ئېلىپ رازى بولۇشۇپتۇ. شۇ جايدا بىر تۈل موماي بولۇپ، بۇ موماي سوت سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىكەن، بىر نەچچە ئۆچكە ۋە كالىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ ئۆيىمۇ ئوردىنىڭ مۇھىم جايىغا توغرا كەلگەنلىكتىن مومايغا «ئۆي ئالسىڭىزمۇ، پۇل ئالسىڭىزمۇ ئىختىيارىڭىز، ئۆي ئورنىنى بەرسىڭىز» دەپ ئېيتىپتۇ ئوردىدىكىلەر. لېكىن، موماي ئۆيىدىن كۆچكىلى ئۇنىماپتۇ. ھەممە كىشى مومانىنى ئەيىبلەپتۇ. موماي يەنىلا كۆچمەپتۇ.

بۇنى ئاڭلاپ نوشىرۋان ئادىل موماي بىلەن ئۆزى كۆرۈشمەكچى بوپتۇ.

ــ ئەي ئانا، مېنىڭ ھېچ نەرسەم كەم ئەمەس، سىزگە نېمە كېرەك بولسا ئېيتىڭ.

لىپ، ئۆيىڭىزنىڭ ئورنىنى ئوردىغا ئۆتكۈزۈپ بەرسىڭىز، ــ دەپتۇ. موماي:

ــ ئەي ئۇلۇغ پادىشاھىم، ھەممە كىشى ئۆيلىرىنى بەردى، لېكىن مەن بەرمەدىم. مېنىڭ بەرمەسلىكىمدىكى سەۋەب، ئۆزلىرىنىڭ ئابرۇيلىرىنى كۆتۈرۈش. بىر تۇل مومايغا بويسۇنغان پادىشاھ ئادىل پادىشاھ بولمامدۇ؟ ــ دەپتۇ.

پادىشاھ ئوردىغا قايتىپ بېرىپ ھېچ نەرسە دېمەپتۇ. ئوردا ئەھلى سورىغانكەن، پادىشاھ:

ــ بولدى، بەرگۈسى كەلگەندە بېرەر، مەجبۇرلىمايلى، مومانىڭمۇ بىرنەچچە كۈنلىكى قاپتۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئوردا پۇتۇپتۇ. مومانىڭ ئۆيى ئوردىنىڭ كەينى ھويلىسىغا توغرا كەپتۇ. موماي بولسا كۈندە سۈغىرىمەن، ئوتلىتىمەن دەپ ئۆچكىلىرىنى ئوردىنىڭ ئىچى بىلەن ھەيدەپ تېزەكلىتىپ، سىيدۇرۇپ ئۆتىدىكەن. خىزمەتكارلار «پادىشاھنى پادىسىغا قوشۇپ قوي» دېسە، «ئۆزۈم باقمەن» دەيدىكەن. ئۇ ئوچىقىغا تېزەك قالاپ ئوردىنىڭ ئىچىنى ئىس ـ تۈتەك قىلىدىكەن. خىزمەتكارلار «تاماقنى ئوردىنىڭ ئاشخانىسىدىن يېگىن» دېسە، «مەن كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەيمەن» دەپ ئۇنىمايدىكەن. خىزمەتكارلار «موماي مۇشۇنداق ئەسكىلىك قىلىۋاتىدۇ» دېسە، پادىشاھ گەپ ـ سۆز قىلمايدىكەن. نوشىرۋان ئادىلنىڭ ئاجىز بىر مومانىڭ رايىغا باققان بۇ ئادىللىقى پۈتۈن ئالەمگە تاراپ، خەلقئالەم ئارىسىدا «ئادىل پادىشاھ» دەپ ئاتالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئاقبەگ تۆمۈر** (1905 ــ ؟). ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتسىز، دېھقان، قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسى قاراڭلا كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، قومۇل شەھىرىدىن.

قادىر ئىسمائىل. ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 13.11.1993

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

پادىشاھ بىلەن ئۆمۈچۈك

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ بولغانكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى يەنە بىر پادە-

شاھ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇنىڭ زېمىنىنى بېسىۋاپتۇ. مەغلۇپ بولغان پادىشاھ ياياقا چېچىلىپ كەتكەن مال پادىلىرىدەك ھەريانغا پىتىراپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى يىغىپ، مەملىكىتىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇش قىپتۇ، لېكىن يېڭىلىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئالتە قېتىم ئۇرۇش قىپتۇ، لېكىن ھەممىسىدە مەغلۇپ بوپتۇ. ئۇ ئاخىرى تەنھا قېلىپ، ئۈمىد يۇلتۇزى ئۆچۈپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا مەجبۇر بوپتۇ ـ دە، ئاسانلىقچە كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر كونا كەپىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. ئۇ ئاستىغا پاخالدىن ئورۇن راسلاپ، ھەسرەت ۋە ئەلەم دېگىزىغا چۆكۈپ ياتقىنىدا، كۆزى بىر ئۆمۈچۈكنىڭ تور توقۇۋاتقانلىقىغا چۈشۈپ قاپتۇ ـ دە، ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ۋە ئۆمۈچۈكنىڭ قانداق قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش مەقسىتىدە ئۇنىڭ پۈتەيلا دەپ قالغان تورىنى چۈۋۈپ تاشلاپتۇ. ئۆمۈچۈك ئۆز بېشىغا كەلگەن ۋەيرانچىلىققا پىسەنتمۇ قىلماستىن تورىنى يېڭىباشتىن توقۇشقا كىرىشىپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ تورىنى يەنە بۇزۇۋېتىپتۇ، ئۆمۈچۈك ھېچنېمە بولمىغاندەك قايتىدىن توقۇۋېرىپتۇ.

پادىشاھ تەئەججۇپلىنىپ ئۆز ـ ئۆزىگە «مەن رەقىبىم قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئالتە قېتىم يېڭىلىپ ئۇرۇشتىن ۋاز كەچتىم. ناۋادا ئۆمۈچۈكنىڭ تورىنى ئالتە قېتىم بۇزۇۋەتسەم ئۇ ئۆزىنىڭ تور توقۇش نىيىتىدىن قايتىپ تور توقۇشنى توختىتىپ قويارمۇ؟» دەپتۇ ـ دە، ئۆمۈچۈكنىڭ تورىنى ئالتە قېتىم بۇزۇۋېتىپتۇ، لېكىن ئۆمۈچۈك بۇ بالايىئاپەتكە قىلچە پىسەنت قىلماستىن يەتتىنچى قېتىم تور توقۇشقا باشلاپ ئاخىرى تورنى پۈتكۈزۈپتۇ. ئۆمۈچۈك ئۆز مۇۋەپپەقىيىتىنى تەبرىكلىگەندەك تورنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ تورغا باغرىنى يېقىپ تۇرۇپتۇ. بۇ خىل كۆرۈنۈش پادىشاھقا پۈتۈن ئۆمۈچۈك توري بىر دۆلەت، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى شۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى، ئۆمۈچۈك شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھىدەك بىلىنىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ بۇ ئىشتىن ئۆزىگە غەيرەت ۋە كۈچ ئېلىپ، تاجاۋۇزچىلار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئېلىشىشقا بەل باغلاپتۇ.

ئۇ سەۋرچانلىق بىلەن يېڭىباشتىن قوشۇن توپلاپ، ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھازىرلىق كۆرۈپتۇ. ھازىرلىق پۈتكەندىن كېيىن ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ، تاجاۋۇزچىلارنى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، مەملىكىتىنى ئازاد قىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇرجان قارىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 87 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئۇرۇمچى قېرىلار ساناتورىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نەجمىدىن سىدىق** (1926 ـ). ئەر، ئۆزبېك،

ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو ـ فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۈچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

پادىشاه زۇهاك

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى زۇهاك ئىسىملىك بىر پادىشاه ئۆتكەنىكەن. ئۇنى زۇهاكى هاران دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ ناهايىتى تاماق ئىلغايدىكەن، قول ئاستىدىكى ئاشپەزلەرنى ياراتمايدىكەن. ئۇلار خىلمۇ خىل هايۋان، ئۇچار قۇش، سۇ هايۋانلىرىنىڭ گۆش ـ مايلىرىنى ئىشلىتىپ تاماق ئېتىپ بەرسىمۇ پادىشاهقا زادىلا تېتىمايدىكەن. شۇڭا، ئۇ پۈتۈن ئىقلىمنى ئوردىغا ئۇستا پەررەج (ئاشپەز) لازىملىقىدىن خەۋەردار قىپتۇ.

نۇرغۇن ـ نۇرغۇن ئاشپەزلەر كېلىپ ماهارەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاهنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلمەي نائۇمىد كېتىپ قېلىشىپتۇ. بۇ چاغدا هەممىدىن خەۋەردار شەيتان لەئىن (هازازۇل) ئىنسان سىياقىغا ئۆزگىرىپ، پادىشاه زۇهاكنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ كەپتۇ، ئۆزىنى ئۇستا ئاشپەز دەپ تونۇشتۇرۇپتۇ. ئوردا خىزمەتچىلىرى ئۇنىڭغا ئاشخانىنى كۆرسىتىپتۇ ۋە تاماق ئېتىش ئۇچۇن يەنە نېمە خۇرۇچلار لازىملىقىنى سوراپتۇ. شەيتان دەپتۇكى:

ــ سىلەر خاتىرجەم ئارام ئېلىڭلار، پادىشاه تاماق يەيدىغان چاغ بولغىچە ئۆزۈم تەييارلايمەن، ــ دەپ ئۇنى ـ بۇنى تۇتقان بوپتۇ. خىزمەتكارلار، بۇ ئۇستام هۇنىرمەنى ئۆگىنىپ ئالارمىكىن دەپ شۇنداق قىلسا كېرەك، دەپ چىقىپ كېتىپتۇ.

شەيتان هويلىغا چىقىپ قارىسا، يوغان بىر ئىت ئۆلۈپ ياتقان. شەيتان گۇللۇكىنىڭ بىر تەرىپىنى كولاپ ئىتنى كۆمۈپتۇ ۋە بىر ئەپسۇن ئوقۇغانىكەن، ئۇ يەردىن هەرخىل ئۆسۈملۈكلەر ئۇنۇپ چىقىپتۇ.

ئىتنىڭ بېشىدىن كاللەك كۆك، تۇكلىرىدىن كۈده، قۇلىقىدىن پالەك، بۇرۇتلىرىدىن كەرەپشە، بۇرنىدىن كۆك مۇچ، قۇيرۇقىدىن كاهۇ، تاياقتەك قېتىپ قالغان پۇتلىرىدىن تەرخەمەك، بارماقلىرىدىن سامساق، مايىقىدىن ئۇزۇن پۇرچاق... قاتارلىق كۆكتاتلار ئۆسۈپ دەرهال يېتىلىپتۇ. شەيتان بۇ كۆكتاتلارنى خىل ـ خىلى بىلەن

گۆش ـ مايلارغا ئارىلاشتۇروپ نەچچە ئون خىل قورۇما، نەچچە ئون خىل تاماق تەيـ
يارلاپتۇ.

چۈشلۈك تاماقتا پادىشاھ بۇ تائاملارغا ئېغىز تېگىپ، ئەقلى ھەيران بوپتۇ. ئۆمـ
رىدە كۆرۈپ باقمىغان كۆكتاتلاردىن تەييارلانغان مۇنداق تەملىك، خۇش پۇراق تا ـ
ئاملاردىن يېگەنچە يېگۈسى كەپتۇ، ئىشتىھاسى راسا ئېچىلىپ كېتىپتۇ، قورسىقى
تويسىمۇ، كۆزى تويماپتۇ. مەلىكە، شاھزادە، خانزادىلىرىگىمۇ يېگۈزۈپتۇ. ئۇلار راسا
ھۇزۇرلىنىپتۇ.

كۈنلەر ئەنە شۇنداق ئۆتۈۋېرىپتۇ. پادىشاھ شەيتان راسلىغان لەززەتلىك تائاملار ـ
دىن بەھرىمەن بولۇۋېرىپتۇ. ئاردىدىن قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئاشپەز سىياقىدىكى بۇ
شەيتان پادىشاھتىن ئىجازەت سوراپتۇ:

ــ ئەي كەرەملىك شاھىم، مېنىڭ يۈرتۇم يىراقتا ئىدى. ئۇ شەھەردە قېرى ئا ـ
تا ـ ئانام، خوتۇن ـ بالىچاقىلىرىم بار ئىدى. مەن ئۇلارنى بەك سېغىندىم، شۇڭا بىر
نەچچە كۈنلۈك ئىجازەت بەرسىلە، دىدارلىشىپ كەلسەم، ــ دەپتۇ. پادىشاھ بۇ قولى
گۈل ئۇستىدىن زادىلا ئايرىلغۇسى كەلمەپتۇ ۋە:

ــ سەن ئاتا ـ ئاناڭ بار جاينى، ئۇلارنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىنى ئېيتىپ بەر ـ
سەڭ، ئادەم ئەۋەتىپ پات پۇرسەتتە دىدارلاشتۇرغايمەن. ئەگەر ئۆيۈڭدىكىلەر ئۇنسا،
مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرىمەن، ــ دەپتۇ، ئەمما شەيتان پادىشاھقا يالۋۇرۇپ تۇرۇۋاپ ـ
تۇ:

ــ ئاتا ـ ئانام ناھايىتى قېرى، ئاغرىقچان، تېنى ئاجىز، بۇ يەرگە يېتىپ كې ـ
لەلمەيدۇ. مۆھلەت بەلگىلەپ بەرسىلە بىر كۆرۈۋېلىپلا يېنىپ كەلسەم، ــ دەپتۇ. پا ـ
دىشاھ ئامالسىزلىقتىن مۆھلەت بەلگىلەپ ئىجازەت بېرىپتۇ ۋە:

ــ ئەي تەڭدىشى يوق پەرۋەج، سەن قىرىق كۈن مابەينىدە ماڭا ناھايىتى ياخشى
خىزمەت قىلدىڭ، مەززىلىك تائاملارنى ئېتىپ بېرىپ، تېنىمنى ھۇزۇرلاندۇردۇڭ. سەن
يۇرتۇڭغا كېتىۋاتىسەن، مەن سېنى ئۆز ئارزۇيۇڭ بويىچە رازى قىلاي. مەندىن نېمە
تەلەپ قىلىسەن؟ ــ دەپتۇ. شەيتان:

ــ مەن سىلىدىن ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمايمەن، ــ دەپتۇ. پادىشاھ زادىلا ئۇنـ
ماپتۇ. شەيتان ئاخىرى:

ــ مېنىڭ بىردىنبىر ئارزۇيۇم سىلىنىڭ مۇبارەك تەنلىرىگە ئىككى بۆسە قىلـ
ۋېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايلا، شۇ مەن ئۇچۇن ئەڭ ئۇلۇغ ئىنئام بولغاي، ــ دەپتۇ.
پادىشاھ دەرھال خۇشاللىق بىلەن قوشۇلۇپتۇ.

شەيتان زۇھاكى ھاراننىڭ ئىككى مۇرىسىگە ئىككىنى سۆيۈپ قويۇپ غايىب

بوپتۇ.

ئەمدى گەپنى زۇھاك پادىشاھتىن ئاڭلايلى:

شەيتان سۆيۈپ قويغان كۇندىن تارتىپ مۇرىلىرى شىرىن قىچىشىشقا باشلاپتۇ. قىچىشىپتۇ، قىچىشىپتۇ، ئۆزى تاتلاپ بېقىپتۇ، كېيىن خىزمەتچىلىرىگە تاتلىتىپتۇ، تاتلانغان يەرلەردىن ئىككى نەرسە ئۆسۈشكە باشلاپتۇ. ئۇلار ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلگەندە قارىسا، ئىككى مۇرىدىن چىققىنى يىلان ئىكەن. پادىشاھ چاقىرغان تەۋپ ھۆكۈمالارمۇ ئامال قىلالماپتۇ. زۇھاك ئۆز تېنىدىن چىققان بۇ يىلانلاردىن قورقۇپ مىدىرلىيالماي ئولتۇرۇپتۇ. يىلانلار كۆتۈرۈلۈپ باشلىرىنى قۇلاققا ئۇدۇللاپتۇ. پادىشاھ تېخىمۇ قورقۇپ غال ـ غال تىترەپتۇ. بۇ چاغدا ئوردا دانىشمەنلىرى كىتاب كۆرۈپ، قۇرئەندازلارمۇ قۇرئە ئېچىپ، شۇنداق بىرلىككە كەپتۇكى: «بۇ يىلانلار پادىشاھنىڭ مېڭىسىنى يېمەكچى. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر كۇنى بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىنى يېگۈزۈش كېرەك».

شۇنىڭ بىلەن ھەركۇنى زىندانىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان گۇناھكاردىن بىرنى ئېلىپ چىقىپ، مېڭىسىنى ئىككى يىلانغا يېگۈزىدىغان بوپتۇ. ئۇلارمۇ تۇغەپ ئادەتتىكى گۇناھكارلارغا نۆۋەت كەپتۇ. كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارمۇ تۇغەپتۇ. بۇ ئىككى يىلان قورسىقى تويغاندا ئۇخلايدىكەن، پادىشاھمۇ بۇ چاغدا ئازراق ئارام ئالىدىكەن، قورسىقى ئاچسا ئاستا كۆتۈرۈلىدىكەن. بۇ چاغدا مېڭە تەييار بولمىسا، پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا يېقىنلايدىكەن...

گۇناھكارلار تۇغىگەندىن كېيىن نۆۋەت پۇقرالارغا كەپتۇ. ئالدى بىلەن غېرىب ـ غۇرۇا، كەمبەغەللەرنىڭ بىر ـ بىرلەپ باش سۆڭەكلىرى ئاجرىتىلىپ، مېڭە قېتىقى يىلانلارغا يەم بولغىلى تۇرۇپتۇ.

سۆڭەكلەر تاغ بوپتۇ. ئادەملەر باشقا مەملىكەتلەرگە قېچىپ، ئادەملەر شالاڭلاپتۇ. بىر كۇنى نۆۋەت ئۇستا ئاھەنگەر (تۆمۇرچى)گە كەپتۇ. شاھنىڭ ياساۋۇللىرى ئۇنى ئىزدەپ كەلگىچە ئۇ ئۆزلۇكىدىن ئوردىغا بېرىپ:

ــ مەن پادىشاھى ئالەمنىڭ كېسىلىنى داۋالاشنىڭ چارىسىنى تاپتىم! ــ دەپتۇ. پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەر ئۇنىڭ پادىشاھنى داۋالىشىغا قوشۇلۇپتۇ، ئەگەر دەرھال ساقايمىسا، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ئۇستا ئاھەنگەر زۇھاكنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ خالىي داۋالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. پادىشاھ قوشۇلۇپ، كىچىك خانىگە كىرىپ-تۇ. ئۇستا ئاھەنگەر پادىشاھنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، ئۇزۇن چاپىنىنىڭ ئىچىدىكى بەلبېغىغا قىستۇرۇلغان بازغانىنى چىقىرىپ:

ــ يا ھەننان ـ يا مەننان! يا راخمان ـ يا سۇبھان! ــ دەپ، ئاۋۋال پادىشاھنىڭ

مېڭىسىنى، ئاندىن ئىككى مۇرىسىدىكى يىلانىنى، ئاندىن تېنىنى يانجىپ خېمىرەك قىلىۋېتىپتۇ. سىرتتىكىلەر بازغانلىق گۈپۈلدىگەن ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىرسە، پادىشاھ-تىن ئەسەر يوق، لەختە - لەختە گۆش تۇرغۇدەك. ئۇستا ئاھەنگەر دەپتۇكى:

— يۇرتىمىزدىكى بۇ چوڭ بالا - قازانى، خەلقىمىز بېشىدىكى ئاپەتنى مەن يو-قاتتىم. قېنى، ئەمدى مېنى نېمە قىلىسىلار مەيلى، — دەپتۇ. بۇ چاغدا ئەمەلدارلار-دىن تارتىپ ئادەتتىكى پۇقرالارغىچە ئۇنى ئالقىشلاپتۇ ۋە ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىۋاپ-تۇ.

مانا شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۆكتاتلارنى پۇقرالارمۇ تېرىيدىغان، يەيدىغان بولغاز-مىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەت باۋۇدۇن** (1912 — 1976). ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، پېچان ناھىيەلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابابەكرى ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، پېچان ناھىيەلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1986

«پېچان خەلق چۆچەكلىرى»، 1994

دانىشمەنلەر ھەققىدە

مەھمۇد قەشقەرى

ئويچولپان

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى قەشقەر دىيارىنىڭ پادىشاھى شاھى ئىھرامنىڭ ئىجازىتى بىلەن شاھزادە ئەمىر ھۈسەيىن ھەمراھلىرىنى ئېلىپ كۈن يورۇش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ. بۈك ـ باراقسان جاڭگال، تاغ ـ قاپتال، قايراقلارغا بۈركۈت قويۇپ، ئوقيا ئۇزۇپ نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بوپتۇ. قايتىش ئالدىدا ئازىق دارىسى تەرەپتىن بىر كىيىك كۆرۈنۈپتۇ. شاھزادە دەرھال كىرىچ تارتىپ ئوقيا ئۇزۇپتۇ. مەجرۇھ كىيىك قاپتالدىكى توقايغا قېچىپتۇ. كىيىكنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر تۆپىلىككە كېلىپ قالغان شاھزادە كىيىكنى نەزەردىن قاچۇرۇپ قويۇپتۇ ـ يۇ، تۆپىلىكنىڭ ئاستىدىكى يېشىللىققا پۈركەنگەن باغدىكى ئانار شاخلىرى ئارىسىدا خۇددى تىنىق كۆكتە يالتىراپ تۇرغان چولپاندەك بىر ساھىبجامالغا تىكىلىپ تۇرۇپ قاپتۇ. شاھزادىنى بۇ ھالدا كۆرگەن ھەمراھلىرى:

ـــ نېمىگە مۇنچۇالا زېھىن ـ زوق بىلەن قاراپ كەتتىلە؟ ـــ دەپ سۇرۇشتۇرۇپتۇ.

ـــ ئويدا چولپان كۆردۇم، ـــ دەپتۇ شاھزادە ۋە تۆپىلىكتىن چۈشۈپ، ھېلىقى باغنىڭ ئىشكى ئالدىدىكى بۇلاقنى چۆرىدەپ بەرپا قىلىنغان سۆگەتلىك بوستانلىققا كەلگەندە، ئارام ئېلىپ ئوزۇقلىنىشقا پەرمان بېرىپتۇ. ئاتلارنى يول بويىدىكى قارا سۆگەتلەرگە باغلاپ، بۇلاق بېشىدىكى چىمەنلىككە سورۇن راسلاۋاتقان شىكارچىلارنىڭ ئۈپۈر ـ توپۇرنى ئاڭلاپ ئۇجمە شاللىرىدىن ئىشلەنگەن يوغان دەرۋازىدىن چىقىپ كەلگەن باغۋەن ئېھتىرام بىلەن سالام بېرىپ، ئۆزىنى موللا سەيپىدىن دەپ تونۇشتۇرۇپ، مېھمانلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە ھۆسەيىن:

ـــ بىز شىكار قىلغۇچىلار. بۇ ھاۋاسى تولىمۇ باب يەر ئىكەن، ئارام ئېلىپ ئۆتسەك، دېدۇق. رەھمەت، ئاۋارە بولمىسىلا، ـــ دەپتۇ. شاھزادە موللا سەيپىدىن ئاكىغا ئاستىدىكى تۆگە يۈكىدىن توقۇلغان پالاس ئۈستىدىكى يولۋاس تېرىسىدىن ئورۇن بېرىپتۇ ۋە مۇلازىملىرىنى تىنىق بۇلاق سۇيىدىن ئۈسسۇلۇق كەلتۈرۈشكە بۇيرۇ-

رۇپتۇ.

موللا سەيپىدىن ئاكا «ئوسسۇلۇقنى ئۆزۈم كەلتۈرەي» دەپ دەرھال ئورنىدىن تۇ-رۇپ ئۆيىگە كىرىپ قىزى بۇۋى رابىيەگە ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇۋى رابىيە چەبدەسلىك بىلەن بىر ئانارنى سقىپ گۈللۈك ساپال تاۋاقنى تولدۇرۇپ، خونچىسىغا سېلىپ ئاتىسىغا بېرىپتۇ. ئاتىسى ئۇنى ئېلىپ چىقىپ شاھزادىگە سۇنۇپتۇ. سۇ ئور-نىغا ئانار شەربىتى سۇنغان بۇ ئائىلىنىڭ ئاق كۆڭۈل، مېھماندوستلۇقى ۋە سەمىمە-يىتىنى چۈشەنگەن ئەمىر ھۈسەيىن يەنمۇ چوڭقۇر سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە يەنە بىر تاۋاق سۇ سوراپتۇ. موللا سەيپىدىن تەزىم بىلەن خونچىنى ئېلىپ ئۆيگە مېڭىپ-تۇ. بۇ چاغدا شاھزادە ھۈسەيىننىڭ كۆڭلىدىن، بۇ ئەھۋالنى شاھ ئاتامغا ئېيتسام، رەئىگە ئانار سېلىنسا، ئوردا ئەمىرلىرى سۇ ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچسەك نېمىدېگەن ياخشى، دېگەن خىيال ئۆتۈپتۇ. قىزنىڭ بۇ قېتىم سىقىۋاتقان ئانىرىدىن شەربەتنىڭ كەم چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن موللا سەيپىدىن قىزغا:

— مېھمانلار سۇ سورىغاندىكىن كۈپنىڭ مۇزدەك سۈيىدىن بەرسەڭ بولماسمە-دى، — دەپتۇ. قىز بۇنىڭدىن تەئەججۈپلىنىپ:

— ئى دادا، سۇ سورىغان مېھمان ئانار شەربىتىگە لايىق بولغانلىقتىن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قىز يەنە چوڭ بىر ئانارنى سقىپتۇ، تاۋاق يەنىلا تولماپتۇ. ئۇچىنچى ئاناردىمۇ تاۋاق تولماي ئاران يېرىملىشىپتۇ. موللا سەيپىدىن «قىزىم، ۋاقىت ئۆتمىسۇن» دەپ تاۋاقنى خونچىسىغا ئېلىۋاتقاندا، بۇۋى رابىيە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ:

— دادا، قىسمەت ئۆزگىرىۋاتىدۇ. تاۋاقنىڭ يېرىملىقى سۇرۇشتە قىلىنىپ قال-سا، شاھزادىنىڭ كۆڭلىگە رەئىنىڭ سېلىقىنى ئاشۇرىدىغان بىرەر خىيال كەچتىمە-كىن، شەربەتتىن بەركەت قېچىۋاتىدۇ، دەڭ، — دەپتۇ.

سۇنۇلغان شەربەتنى قولىغا ئالغان شاھزادە، راست دېگەندەك، يېرىملىقىنىڭ سە-ۋەبىنى سوراپتۇ. موللا سەيپىدىن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ۋە قىزى بۇۋى رابىيەنىڭ پەرزىنى بايان قىپتۇ. شاھزادە موللا سەيپىدىننىڭ سۆزىدىن كېيىن، تېخى ھېلىلا رەئىگە ئانار سېلىقى سېلىش ھەققىدە كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەنلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ توۋا قىپتۇ. ئاڭغىچە داستىخان يېيىلىپ شىكار نېمەتلىرى قويۇلۇپتۇ. موللا سەيپە-دىنمۇ باغ مېۋىلىرىدىن كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار ھەمتاۋاق بولۇشۇپ، بۇۋى رابىيەگىمۇ نە-سىۋە سۇنۇلۇپتۇ.

شاھزادە بۇۋى رابىيەنىڭ ئەدەپ - ھاياسى، ئەقىللىكلىكى، بىلىملىكلىكى ۋە گۈزەللىكىگە چوڭقۇر قايىل بولغان ھالدا موللا سەيپىدىن ئاكا بىلەن خوشلىشىپ

ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋى رابىيەنىڭ مەھەللىسى «ئويچولپان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئات توپى

شاھى ئىبھرام ئوغلى ھۈسەيىن بىلەن دېھقان ئەشرەپ موللا سەيپىدىن قىزى بۇۋى رابىيەنىڭ سەممىي مۇھەببىتى ۋىسال چەشمىسىدىن سۇ ئىچىپتۇ. ئاز ئۆتمەي ئارزۇ ئاسمىندا پەرزەنت سۈبھىسى ئاقىرىشقا باشلاپتۇ. توققۇز ئاي توققۇز كۈن توققۇز سائەت توققۇز دەقىقە تولغاندا بۇۋى رابىيە ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە ئاپتاپ تەلئەتلىك بىر ئوغۇل تەۋەللۈت قىپتۇ. شاھ ئوردىسى خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپتۇ. شاھ پۈتۈن يۇرتتىكى ئۆلىما، قازىلارنى، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ قىزىل مەسچىتتىكى ئوردىسىدا ئات توپى ئۆتكۈزۈپتۇ. شاھانە زىياپەت ئاخىرىدىكى دۇئادىن كېيىن تۈرك خاقانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان ئاق يۆگەكلىك بوۋاقنى ئاق كىگىزگە ياتقۇزۇپ سىپاھلار ئوردا مېھمانخانىسى ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇپتۇ. مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن «شاھىمىزغا مۇبارەك بولسۇن» دەپ مۇبارەكلىشىپتۇ، ئاندىن كېيىن يۇرت قازىسى ئوغۇلنى قولىغا ئېلىپ، پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ: «شاھزادەمىز يەتتە ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتۇ. شاھى ئىبھرام مىيقىدا كۈلۈپ قويۇپتۇ. يەنە بىرى بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ: «پېشانىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە قۇلىقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ئاقىل ۋە باھادىر بولۇشى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر» دەپتۇ. باشقىلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە شاھقا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك خۇشامەت ئۇنچىلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈشكە باشلاپتۇ. شاھ ئۆز كۆڭلىدە بۇ سۆزلەرنىڭ ھېچبىرىنى ياقتۇرماپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا بۇۋى رابىيەنىڭ ئاتىسى موللا سەيپىدىن نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ: «تەڭرىم بىزگە بۇ يېڭى مېھمانىنى ئاتا قىپتۇ. مەن مەڭ مەرتىۋە شۈكۈرلەر بەجا كەلتۈرىمەن. ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا بەخشەندە قىلىدىغان ھەرقانداق بايلىقى ئىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىتىشتىن ئەۋزەل ئەمەستۇر. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، نەۋرىمىز تەربىيە كۆرۈپ ئالىم بولغاي» دېگەنىكەن، پۈتۈن سورۇندىكىلەر «بارىكاللا» دەپ توۋلىشىپتۇ، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن تەكبىر ساداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. شاھ خۇشاللىقىدىن كۆز يېشىنى توختىتالماي نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن كۆپچىلىككە قاراپ: «مەن يەتتە ئىقـ

لمىنىڭ شاھلىقىدىن نەۋرەسىنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ بىلىمەن. ئالىملىق ئىكىلا دۇنيانىڭ نىجاتلىقى ۋە شاھلىقىدۇر. ۋەلىگە ئوخشاش قۇدىمىز سەيپىدىن ئاخۇن كۆڭلۈمدىكى ئارزۇيۇمنى تاپتى، مەن بەكمۇ رازى بولدۇم، شۇڭا بۇگۈندىن باشلاپ پۈتۈن ئەل - يۇرت بۇ كىشىنىڭ نامىنى سەيپىدىن ۋەلىيۇللا دەپ ئاتىغاي» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقلا نېمىدەپ ئات قويۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بوپتۇ.

ئۆلىمالاردىن بىرى: «مەھمود» — ماختانغۇچى، يەنى ياخشى خۇلقى - پەزىلەتلىرى بىلەن ماختانغۇچى دەپ قويساق. چۈنكى، بۇ ئاتىنى تەشكىل قىلغۇچى بەش ھەرپ خاسىيەتلىك مەنگە ئىگە. «م» (مىم) مېھىر - شەپقەت، مۇرۇۋۋەت، ماھارەت، مەمنۇنىيەت دېگەن مەنىلەرنى، «خ» (ھ) ھەمدۇسانا، ھاياتبەخش، ھاياتلىق، ھازىر (تەييار)، ھۆر، ھېلىم (مۇلايىم) دېگەن مەنىلەرنى، «م» (مىم) مۇددىئا، مۇراد - مەقسەت، مونس (ھەمراھ) دېگەن مەنىلەرنى، «و» (ۋاۋ) ۋارسولئولۇم، ۋاپادار، ۋايىغا يەتكۈزۈپ دېگەن مەنىلەرنى، «د» (دال) دىيانەتكار، دادىل، دىلكوشا، دىلرەبا دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ، دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ.

شاھى ئېھرام مېھمانلار ئالدىدا: «كۆز نۇرىمىز بولغان نەۋرىمىزنىڭ ئېتى مەھمۇد ئىبنى ھۈسەيىن بولسۇن. ئوغلىمىز ھۈسەيىن بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۆرمىتىدىن ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن دەپ ئاتالسۇن. خالايىق ئىچىدە ئىلمىي - ھۈنەر شۇنداق رونىق تاپسۇنكى، ئىلىم - ھۈنەر بىلمىگەن بىرەر كىشى سەلتەنەتىمىز تەۋەسىدە كۆرۈنمىگەي. ھەرقانداق كىشى ئىلىم - ئەخلاق ئىگىسى بولۇپ، پەزىلىتىنى ئارتتۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ىباھالىقىنى كۆرسەتكەي. كىمكى ئىلىم - ھۈنەر ئەھلى بولۇشقا ئادەتلەنمەيدىكەن، مۇنداق كىشىلەر ئۆزىنى ئۆزى خار قىلغۇچىلاردۇر. ئۇنداقلار ھاشارغا ھەيدىلىپ، سىلىقى ئېغىرلىتىلسۇن» دېگەن پەرماننى چۈشۈرۈپتۇ.

شاھنىڭ نەسىھەتى

مەھمۇد كىچىك تۇرۇپلا خۇش چاقچاق، چەبدەس، چاققانلىقى، ئۆگىنىشتە ئەستايىدىل ۋە تىرىشچانلىقى، ئەستە ساقلاش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپتۇ. شاھزادىلەر ئۆگىنىشى زۆرۈر بولغان ھەربىي ئىلىملەردىن ئات چېپىش، تىغۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئۇمۇدۋازلىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى، دىنىي ئىلىملەردىن ناماز سۈرىلىرىدىن باشلاپ، ھەپتىيەك، قۇر-

ئان، ھەدىس، ئىلمىي شەرىئەتكىچە، دۇنياۋى ئىلىملەردىن ئىلمىي ھېساب، ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي ئەبجەد، ئىلمىي تەجۋىت، ئىلمىي سەرپ، ئىلمىي نەھۋى، ئىلمىي مەنتىق، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي تېببابەت، ئىلمىي تەرىقەت، جۇغراپىيە قاتارلىق زامان ئىلىملىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىگىلەپتۇ.

يېشى ئوتتۇزغا يېقىنلاشقاندا، «مەدرىسەئى ساچىيە»دىن ئۇستازى ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، ئوپال قىزىل مەسچىتتىكى ئوردىسىغا قايتىپ-تۇ. شاھزادە مەھمۇدنىڭ مەدرىسەنى تۈگىتىپ كەلگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن شاھى ئېھرام نەچچە توققۇز مال سويۇپ تۇي ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. دادىسى ئەمىر سۇلتان ھۇسەيىن ئوغلىغا تون - سەرپاي يېپىپتۇ. ئانىسى بۇۋى رابىيە بەخت تىلەپ پېشا-نىسىدىن سۆيۈپتۇ.

زىياپەت ئاخىرىدا شاھى ئېھرام نەۋرىسى مەھمۇدنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— كۆپ ئۇستازلار ئۆز ئىلھاملىرىنىڭ نۇرى بىلەن كۆزۈڭنىمۇ، كۆڭلۈڭنىمۇ مۇنەۋۋەر قىلدى. نۇرغۇن كىتاب ئوقۇپ نۇرغۇن سىرى - ھېكمەتلەرنى ئۇقۇۋالدىڭ. لېكىن، سەن تېخى ئوقۇمىغان ۋە ئوقۇمىساڭ بولمايدىغان شۇنداق بىر بۇيۇك كىتاب بارکى، ئۇ بىزنىڭ بىپايان زېمىنىمىز ۋە ئۇنىڭدا ياشاۋاتقان ئۇلۇغ خەلقىمىز. بۇۋە-لىرىمىز «ئۆزىنى بىلمىگەن ئۆزگىنى بىلمەس» دېگەنكەن. سەن ھەممە قەبىلە، ئۇ-رۇق - ئايماقلىرىمىز، تاغ - دەريا، ئورمان، يايلاق، يېزا - كەنت، شەھەر، قىشلاق-لىرىمىزنى ئارىلاپ چىق. ئۇلارنى ئۆگەن ۋە چۈشەن، — دەپتۇ. ھەممەيلەن ئۇنىڭ ئىلمىدە راۋاج تېپىپ كامالەتكە يېتىشىنى تىلەپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ، «ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن سادا پۈتۈن ئوردىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپتۇ.

بىراق، ئاز ئۆتمەي ئوردىدا سۈيقەست يۈز بېرىپ بۇۋىسى ۋە ئاتىسى قاتارلىق ئەڭ يېقىن دىلكەشلىرى ۋاپات بوپتۇ. سۈيقەستچىلەر مەھمۇدنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. مەھمۇد بولسا، سۈيقەستچىلەرگە بېقىنغان قەبىلىلەردىن بېقىنمە-غان قەبىلىلەرگە ئۆتۈپ يۈرۈپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

خاقانىيەدىن يەتتىسۈغا، يەتتىسۈدىن ماۋەرائۇننەھرگە ئۆتۈپتۇ. ئۇ يەردىمۇ ئەمىر-لىك تاپالمىغان مەھمۇد قەشقەرى جەمەتىنىڭ ئىخلاسمەنلىرى ۋە بۇۋىسىنىڭ بىر نەۋرە تۇغقانلىرىغا سېغىنىپ باغدادقا كەپتۇ. بۇ يەردە مۇكەممەل چۈشەنچىلىرى ۋە چوڭقۇر ئىلمىي ئىقتىدارى بىلەن يۈكسەك ھۆرمەت ۋە ئىناۋەتكە نائىل بوپتۇ. بۇ كۈنلەردە باغدادتا گەرچە خەلىپە ئەرەب بولسىمۇ، ئەمەلىي ھوقۇق ئاساسەن تۈركلەر-نىڭ قولىدا ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئىكەن. باغداد جەمئىيىتىدە تۈرك تىلىنى بىلگەنلەرنىڭ مەسىلىسى ھەل،

توققۇزى تەل، ئىناۋەتى يۇقىرى ئىكەن. ئەرز ـ دادىنى ئېيتىش ئۈچۈن باغدادقا كەلگەنلەر، ئەمەل تاماسىدىكى ئەرەب زىيالىيلىرى، مەنسەپ ـ دەرىجىلىرىنى ئۆستۈرۈش يولىدا قولتۇقىغا شوتا قىستۇرۇپ يۈرىدىغانلارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرگە خۇشامەت ۋە تەۋەززۇ قىلىشىدىكەن. مۇشۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن مەھمۇد قەشقەرى ئەرەب ـ لەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشى ۋە تۈركلەرنى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىگە بولغان سېغىنىش ۋە ھۆرمەت ئىپتىخارىنى ئىپادىلەپ، لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تېخى مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاجايىپ نادىر مېۋىسى سۈپىتىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق تەڭداشسىز كىتابىنى يېزىپ پۈتكۈزۈپ خەلىپە مۇقتەدى بەئەمرۇللاغا تەقدىم قىپتۇ. ئۇزۇن ۋە مۇشەققەتلىك سەپەر ۋە سەرسانچىلىقتا ئىگىلىگەن مەلۇمات ۋە ماتېرىياللار بۇ كىتاب ئۈچۈن قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بوپتۇ.

ئانا ۋە ۋەتەن تەشنالىقى

مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن بۇ كىتاب مۇقتەدىگە تەقدىم قىلىنغاندىن كېيىن، خەلىپىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوردا دىۋانخانىسىدا بىر نەچچە نۇسخا كۆپەيتىلىپ تارقىتىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نام ـ شۆھرىتىمۇ دۇنياغا پۇر كېتىپتۇ. لېكىن، نام ـ شۆھرەت، شاھانە ئىززەت ـ ئېكراملار ئۇنىڭ قەلبىنى ئىگىلىگەن يېتىم ۋە تۇل ئانىسى بۇۋاى رابىيە ۋە تۇغۇلغان ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر سېغىنىشىنى بەزلىيەلمەپتۇ. بۇ كۇنلەردىكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى ئانا يادى، ۋەتەن يادى بىلەن بەند بوپتۇ. يېشى ئۇلغايغاندا سېرى ئۆزى توپلىغان «دېھقانىنىڭ ياخشىسى چامغۇر تېرىيدۇ، ئادەمنىڭ ئوبدىنى ئۆز ئېلىدە قېرىيدۇ» دېگەن خەلق ماقالى يادىدىن كەتمەس بولۇپ قاپتۇ. كۇنلەردىن بىر كۇنى «بۇيۇك كارۋان يولى» بىلەن باغدادقا كەلگەن ۋەتەنداش سودىگەرلەر بىر پارچە نامە بىلەن ئانىسى بۇۋاى رابىيەنىڭ پەرزەنت داغى بىلەن باغرىنى داغلاپ، پەرزەنت يادى بىلەن كۇن ـ تۇن يىغلاپ، پەرزەنت دەردى بىلەن كۆڭلىنى تىغلاپ، پەرزەنت ئىستىكىدە بېلىنى باغلاپ كۆك ئارت، ئۇلۇغ ئارت، مۇق يولى (مۇرغ يولى ـــ قۇش يولى)، ئوپال ئارت تەرەپنى قىبلە قىلىپ، ۋەسلى دىدارى ئۈچۈن سەپارە بولۇۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كەپتۇ.

نامە ئوردا ۋەزىرى يۈسۈپ بالاساغۇنى خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھازىر ۋەتەندە ئەمىنلىك ئىلى راۋاجى رويابقا چىققانلىقى، ۋەتەننىڭ ئىلىم ۋە

ئالىملارغا موھتاجلىقى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتىدىن مەمنۇنلۇقى، ئەلىم بىلەن ئەلگە بەخت يارىتىشتا ھەمدەم بولۇشنى خالايدىغانلىقى، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشنى ئېھتىرام بىلەن كۈتىدىغانلىقىنى بايان قىلغانىكەن.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سېغىنىش تەشنالىقى ئوت بولۇپ يانغان مەھمۇد قەشقەرى سودىسىنى پۈتكۈزگەن سودىگەرلەر بىلەن ۋەتەنگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. سەپەرداشلىرى ئۇنى ئىززەتلەپ ئەڭ كۈچتۈكگۈر نار تۆگە ئۈستىگە سايىۋەنلىك كۆشۈگە ياساپ بېرىپتۇ، خەتەرلىك داۋان ـ ئۆتكەللەردە بولسا، ھەتتا يۈدۈپمۇ ئۆتكۈزۈپتۇ. تېھران، ھىرات، كۆك ئارت، ئۇلۇغ ئارت، مۇق يولى، ئوپال ئارت بىلەن ئۇچ ئاي چامىسى يول يۈرۈپ ناھايەت تۇغۇلغان ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كەپتۇ. «بۈيۈك كارۋان يولى» بويىدىكى كۆۋرۈك بېشى دېگەن يەرگە كەلگەندە ھايات بۇۋى رابىيەنى ئەمەس، پەرزەنت پىراقىدا تولا يىغلاپ كۆز يېشى قۇرۇغان، ھىجران ئوتىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان مېھرىبان، غەمگۇزار ئانىسى رابىيەنىڭ قەبرىسىنى كۆرۈپ، قەبرىگە ئۆزىنى ئېتىپ، ئانا قەبرىسىنى پەرزەنتلىك سېغىنچى يېشى بىلەن يۇيۇپتۇ، نەزىر ـ چىرىغىنى ئۆتكۈزۈپ، تۈپرىقىنى قاتۇرۇپتۇ.

مەدرىسەئىي مەھمۇدىيە ۋە نوروز بۇلاق

بۇۋى رابىيەنىڭ نەزىرىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغان تاجىدارلار ۋە چوڭ ئوردا ئەھلى مەھمۇد قەشقەرىنى ئوردىغا تەكلىپ قىپتۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئوردىدا زور داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋېلىنىپتۇ. ئوردا ۋەزىرى شەخسەن ئۆزى زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋاپتۇ. ئىككى ئالىم شۇنچە كۆپ ئوردا ئەھلى ۋە ئىلىم ئەھلىلىرى ئالدىدا قېرىندىشلارچە قۇچاقلىشىپتۇ. زىياپەت ئەھلىنىڭ كۆزلىرىدە شادلىق نۇرى جەۋلان قىپتۇ. ھەتتا، بىر قانچە ئىلىم ئەھلىنىڭ كۆزلىرىدىن خۇشاللىق ئۇنچىلىرى تۆكۈلۈپتۇ. زىياپەت ئۈستىدە يانمۇ يان ئولتۇرغان ئىككى ئالىم شۇنچە سەممىي ۋە شۇنچە قىزغىن سۆھبەتكە چۈشۈپتۇ.

ئوردا ۋەزىرى ئىلىم بىلەن ئەلنى روناق تاپقۇزۇش، ئىلىم بىلەن ئەلگە بەخت يارىتىشتا ھەمجەھەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، مەھمۇد قەشقەرىنى ئوردا خىزمىتىگە سەئىي قىپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى چوڭقۇر تەشەككۇر بىلەن ئۆزرە بايان قىلىپ، قالغان ئۆمرىنى ئىلىم يارىتىش ۋە ئىلىم تارقىتىش ئىشىغا بېغىشلايدىغانلىقىنى ئىزھار قىپتۇ. زە-

ياپەت ئاخىرلىشىپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەقىدىسىگە مۇۋاپىق ئوپالدا بىر ھەيۋەتلىك مەدرىسە بىنا قىپتۇ ۋە ئۆزى مۇدەررىس بوپتۇ، شۇڭا بۇ مەدرىسە «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ مەدرىسەنىڭ شۆھرىتى مەشرىقتىن مەغرىبقىچە پۇر كېتىپتۇ. تەرەپ - تەرەپتىن، ھەتتا ئەرەب، ئەجەم ئەللىرىدىنمۇ نۇرغۇن تالىپلار كېلىپ ئوقۇيدىغان بوپتۇ. مەدرىسە ئالدىدا زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇ ئوقچۇپ چىقىپ تۇرىدىغان بىر بۇلاق بولۇپ، ياز كۈنلىرى ھەممە تالىپلار بۇلاق بېشىدا ئارام ئالغاچ بېيىت ئېيتىشىش، نەزم پۇتۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بوپتۇ. بولۇپمۇ، نورۇز مۇراسىملىرىدا نورۇزنامىلەرنى پۇتۇشۇپ راۋاج ۋە راۋانلىق تىلەپ بۇلاقتا تاشلاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇلاقنىڭ نامىمۇ «نورۇز بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

هاي - هاي تېرەك

م مەھمۇد قەشقەرى مەدرىسەنى تۈگىتىپ ئۇستازىدىن دۇئا ئالغاندا سوراپتۇ:

— ئۇستازىم، مېنىڭ تۇپرىقىم قەيەردە بولار؟

ئۇستازى:

— ساڭا ھەمراھ بولغان ھاساڭ كۆكلىگەن جايدا بولۇر، — دەپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېشى ئۇلغايغانسېرى سالامەتلىكى ياخشى بولماي قاپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى مەھمۇد قەشقەرى ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ تەرەت ئۈچۈن نورۇز بۇلاقتىن سۇ ئالغانىكەن، ھاسىسى بۇلاق بويىغا سانجىلىپ قاپتۇ. ھاسىسىنى سانجىلىپ قالغان جايدا قويۇپ، ئىۋرىقنى ئېلىپ تەرەت ئاپتۇ. ئۇ تەرەتنى ئېلىپ بولۇپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىسا، ھاسا كۆكلەپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن مەھمۇد قەشقەرى «هاي - هاي، ئەجەب كۆكلەپ كېتىپسەنغۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكىلەر ھاسىدىن كۆكلەپ چىققان بۇ تېرەكنى «هاي - هاي تېرەك» دەيدىغان بوپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرى ۋە تالىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يار، ئەقرىبالىرى ئۇنى ئۆز ۋەسىيىتىگە مۇۋاپىق «هاي - هاي تېرەك»نىڭ چوڭ شېخى كۆرستىپ تۇرغان دۆڭگە دەپنە قىپتۇ.

مىڭبىر تۈپ ئۈجمە

ئ وپال يېزا موللام بېغى كەنتىدىكى مەھمۇد قەشقەرى مەقبەرىسى جايلاشقان تۆ-

پىلىككە باردىغان كوچىنى كىشىلەر ھازىرمۇ «ئۇجمىلىك كوچا» دەپ ئاتىشىدۇ.

راست دېگەندەك، بۇ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنىقىدا ئون يەتتە تۇپ قېرى ئۇجمە دەرىخى (ئىلگىرى كۆپ ئىكەن) مۇھاپىزەت قىلىنىپ ساقلانماقتا. ئوپال خەلقى ئارد-سىدا مۇشۇ ئۇجمىلىك كوچا ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىپ كەلمەكتە:

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرلىق بىر سودىگەر تىجارەت بىلەن كۇچاغا بېرىپ قاپتۇ. سارايۇەن: «بىرەر ئايلىق بولسىمۇ ئۆيلىنىۋالسىلا» دەپ بىر ئايالنى سا-يە قىلىپ ئۆيلەپ قويۇپتۇ. بىرەر ئايدىن كېيىن سودىگەر بۇ ئايال بىلەن ئىبرالى-شىپ، يەنە تىجارەت بىلەن ئىلغا چىقىپ كېتىپتۇ.

ئارىدىن ئون بەش - ئون ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى سودىگەر ئىلە-دىن يەنە كۇچاغا كېلىپ، ھەمسەپەرلىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن كۇچاردىن يەنە ئۆيلىنىپ-تۇ. نىكاھتىن كېيىن سودىگەر ئايالىدىن:

— خېنىم، ئاتا - ئانىلىرى بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— دادامنى بىلمەيمەن. ئانامنىڭ دەپ بېرىشىچە، دادام قەشقەرلىق سودىگەر بو-لۇپ، ئۇ ئانامنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ ئىلغا چىقىپ كەتكەنىكەن. ئانام كۇچانىڭ شەھەر ئىچىدىن. ئانامنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئىككى يىل بولدى. ماڭا تاغام ئاتىدار-چىلىق قىلىدۇ، — دەپتۇ. ئۆزىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ قالغانلىقىنى بىلگەن سودىگەر-نى قارا تەر بېسىپتۇ. ئۇ «تالاغا چىقىپ كىرەي» دېگەن باھانە بىلەن قەشقەرگە قې-چىپ كېتىپتۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆتكۈزگەن گۇناھى كەبىرىسى كاللىسىغا كىرىۋېلىپ، بۇ گۇناھىنى يۇيۇشنىڭ ھېچقانداق چارىسىنى تاپالماپتۇ. شۇ چاغدا ئو-پالدىكى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» نامىلىق بىر مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلىدىغان، كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى بىلىدىغان، ھەرقانداق مەسىلىگە جاۋاب بېرەلەيدىغان، قول-دىن كېلىدىغان ياخشىلىقنى ھېچكىمدىن ئايمايدىغان، ئىلىم - تەلەپكارلىرىنىڭ پە-رى ھەزرىتى موللام ئەللامە مەھمۇدىل قەشقەرى ئىسىملىك بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان سودىگەر مەسلىھەت سوراش ئۈچۈن ئوپالغا بېرىپ، مەھمۇد قەش-قەرىگە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ، قانداق قىلسا بۇ گۇناھى كەبىرىنىڭ يۇيۇلۇشى توغرىسىدا مەسلىھەت سوراپتۇ.

— بىدئەت گۇناھ بوپتۇ. بۇنىڭ بىردىنبىر يولى شۇكى، خۇدا يولىدا مىڭبىر تۇپ ئۇجمە تىكىپ مېۋىگە كىرگۈزسەن. ئۇجمىلىرىڭ تۈتۈپ مېۋىگە كىرىپ، جان - جا-نىۋار، ئادەمزات يەپ، يەرگە قانچىكى كۆپ تۆكۈلسە، سېنىڭ گۇناھىڭمۇ تۆكۈلىدۇ، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ مەھمۇد قەشقەرى.

سودىگەر دەرھال تۈتۈش قىلىپ، شۇ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنىقىغا مىڭبىر تۇپ

ئۇجمە ئەھيا قىلغانىكەن. ھازىر بار بولغان ئون يەتتە تۈپ ئۇجمە ئەنە شۇ مىڭبىر تۈپ ئۇجمىدىن قالغانلىرى ئىكەن.

مەھمۇد قەشقەرى بىلەن ئىخلاسمەن ئەما

مەھمۇد قەشقەرى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە»دە مۇدەررىسلىك قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرى مەھمۇد كاشغەرىيگە:

— مەن دەرگاھى ھەقتىن دائىما ناھايىتى كاتتا نەرسىلەرنى سورايمەن ۋە دەيمەنكى، سىزنىڭ ئۇلۇغ كەرەمىڭىز دەرگاھىڭىزدىن ناپىسەنت نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن، — دەپتۇ.

— سىزنىڭ سورايدىغان كاتتا نەرسەڭ نېمە؟ — دەپ سورىغانىكەن مەھمۇد قەشقەرى، ئۇ:

— جانابلىرى ئالدىدا تۇرغان مۇشۇ تاغنى قىپقىزىل ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ بەرسە دېگەن ئىلتىجا ئىدى، — دەپتۇ.

ئارىدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئۆتۈپ، ھېلىقى ئىخلاسمەن بىر چاكىرىغا ئۆزىنى يېتىلەتكىنىچە كىرىپ، سالامدىن كېيىنلا، كۆزىنىڭ ئەما بولۇپ قالغانلىقىدىن زارلاشقا باشلاپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ:

— تەڭرى بىزگە يەتتە ئەزادىن ئىبارەت تۈگىمەس بايلىقنى ئېھسان قىلدى. ئۇنى چۈشىنىپ يېتىشكە سەن، بىزنىڭ ئەقلىمىز كوتالىق قىلىدۇ. چۈنكى، بىزگە بېرىلگەن بۇ بايلىقنى جايىدا ئىشلىتەلىسەك، دۇنيادىكى ھەممە تاغلارنىڭ ئالتۇن بولغىنىدىنمۇ چوڭراق بايلىق بولار ئىدى. مۇبادا سەن دېگەن مۇشۇ تاغنىڭ ئارزۇ قىلغىنىڭدەك ئالتۇن بولغىنىدىن كۆرە، كۆزۈڭنىڭ ئەما بولمىغىنى خوپراق ئىدى.

— مەن تەڭرىگە تائەت - ئىبادەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمەت سورىسام، ئۇ كۆزۈمدىن كېچىككىنە نۇرنمۇ ئېلىۋېلىپ ئەما قىلىپ قويامدۇ؟ بۇ قانداق ئادالەت؟ — دەپتۇ ھېلىقى ئىخلاسمەن.

— ئۇنداق دېمە، — دەپتۇ مەھمۇد قەشقەرى، — تەڭرىم سىزنىڭ دۇئالىرىڭىزنىڭ ھەممىسىنى ئىجابەت قىلىپ ئادالەتنى زاھىر قىپتۇ. تاغنى ئالتۇن قىلىپ بېرىشنى تىلىگەنىدىڭ، ئۇنىڭدىن كاتتىراق ھەقىقىي بايلىق بولغان تەن سالامەتلىكنى بېرىپ ساڭا مەرھەمەت قىلدى. سەن ئۇنى توغرا ئىشلىتىپ شۈكرىلەر بەجا كەلتۈرمەي خاس

دۇنيا ئارزۇسىدا بولغانسەن. سەن ئۆز تەلىپىڭدە «ئاز نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن» دېگەنىدىڭ. بۇ دۇئا تەلىپىڭمۇ ئىجابەت بوپتۇ، چۈنكى دەرگاھى ھەقنىڭ ئالدىدا تاغلارنى ئالتۇن قىلماقتىنمۇ ئاددىي ۋە ئاز نەرسە بولمايدۇ... ئەگەر سەن مەندىن: «تەڭرىگە دۇئا قىلىشتىدىكى مەقسىتىڭ نېمە؟» دەپ سورىساڭ ئىدىڭ، مەن ساڭا: «تەڭرىگە قىلىنىدىغان ئەڭ ئالىي تىلەك ــ تەن سالامەتلىك، خاتىرجەملىك، ئەقىل ۋە ئىلىمگە كامالەت بەرگىن دېگەندىن ئىبارەت، دەپ مەسلىھەت بەرگەن بولار ئىدىم» دېگەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئىسمائىل ئىبراھىم** (1927). ئەر، ئۇيغۇر، ئۇتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

مۇھەممەت ئوسمان. ئەر، ئۇيغۇر، 67 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

مۇھەممەتئىمىن ئەمەت. ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى ئوپال يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمەدى** (1938 ــ 2012). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت ــ مائارىپ ئىدارىسىدىن.

ھاجى ئەھمەت كۆلتېكىن (1942). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

سەركەردىلەر ھەققىدە

چوقتىرىشت ۋە نوقتىرىشت

سۆيەتلەرگە قارىغاندا، چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ باش سانغۇنلىرى ئىكەن. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش داۋاملاشقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭراق بولغان ئۇرۇش توققۇز قېتىمغا يېتىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەڭ ئاخىرقى تۆت مەيدان چوڭ ئۇرۇشقا چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت قوماندانلىق قىلغانىكەن.

مىلادىيە 1000 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قىدىرخان بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئورداكەنت (قەشقەر)كە ھۇجۇم قىلىپ، ئوردا كەنتنى ناھايىتى تېزلىكتە قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۇ-دۇنغا يۈرۈش قىپتۇ. ھازىرقى قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسى تەۋەلىكىدىكى «كەپتەرخانا قومات پاششىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەرگە كەلگەندە، چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت قوماندانلىقىدىكى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىر مەيدان دەھشەتلىك جەڭ قىپتۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئۇزۇن داۋاملىشىپتۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاز بولمىغان چىقىملارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بىر يۈز قىرىق مىڭ لەشكەرگە ئىگە بۇ قوشۇن يەنىلا ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى يېڭىپتۇ ھەمدە ئۇدۇن قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلىغانچە سۇر - توقاي قىلىپ ئۇدۇل ئۇدۇن سەپ-پىلىگىچە قىستاپ كەپتۇ ھەم ئۇدۇن پايتەختىنى بېسىۋاپتۇ. چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت ئامالسىزلىقتىن ئۇرۇشتا ھايات قالغان ئازغىنە ئاقساق - چولاق لەشكەرلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ ھازىرقى چىرا ناھىيەسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا چېكىنىپتۇ.

چىرانىڭ تاغلىق رايونلىرىدا، ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئىسلام قوشۇنلىرى نامىز ئوقۇ-ۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئىسلام قوشۇنلىرى دېگۈدەك ھالاك بوپتۇ. بۇ كۈن دەل مىلادىيە 1000 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئىكەن. ئۇدۇن لەشكەرلىرى ۋە خەلق چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشتىنىڭ باشچىلىقىدا غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ئۇ-

دۇن پايتەختىنى قايتۇرۇۋاپتۇ. بۇ قېتىمقى جەڭدە قاراخانىيلار سۇلالىسى تولىمۇ هالسىراپ كەتكەنلىكتىن، بەش يىلغىچە ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە چېقىلىشقا پېتىنالماپتۇ.

مىلادىيە 1006 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قىدىرخان ئۆزى شەخسەن قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا يەنە بىر قېتىم هۇجۇم قىپتۇ. بۇ قېتىم يۈسۈپ قىدىرخان قوشۇنلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ، لەشكەرلەرنىڭ ساپاسى يۇقىرى، هەيۋىسى زور بولغاچقا، هېچقانچە چوڭ ئۇرۇش قىلمايلا ئۇدۇننى قايتا بېسىۋاپتۇ. چوڭ تىرېشىت بىلەن نۇقتىرېشىت ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشتا هالىدىن كەتكەن نەچچە يۈزلىگەن ئاقساق ـ چولاق لەشكىرىنى باشلاپ، چىرا تاغلىرىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق جەڭ قىپتۇ. ياز ئۆتۈپ قىش كەپتۇ. تاغلىق رايوندا قەھرىتان سوغۇق جاندىن ئۆتۈپتۇ. ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، لەشكەرلەرگە ئوزۇق، ئات ـ ئۇلاغلارغا يەم- بوغۇز بارغانسېرى يېتىشمەپتۇ. ئاخىرى بېرىپ، ئۇلار پۈتۈنلەي ئاش، ئوزۇقسىز قاپتۇ. بۇنى ئاز دەپ، قاراخانىيلارنىڭ خانلىق لەشكەرلىرى بارغانسېرى هۇجۇمنى كۈچەيتىپ، ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى ئۆلۈم گىردابىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاخىرى چوقتىرېشىت بىلەن نوقتىرېشىت ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي هالاك بوپتۇ. پەقەت قېپقالغىنى كېيىنكىلەرگە بۇ ئېچىنىشلىق تارىخنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان، بىر ـ بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان هاشى چوقتىرېشىت قورغانى بىلەن هاسا نوقتىرېشىت قورغانىدىن ئىبارەت ئىككى قەلئەلا بوپتۇ، خالاس.

«گۆھەر زېمىن ــ خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەيرەتجان ئوسمان.**

بەدۆلەتنىڭ چۈشى

ياقۇپبەگ بەدۆلەت قوقاندىكى ئارامگاهىدا شۇنداق بىر چۈش كۆرۈپتۇكى، ئۆيۈنىڭ تەرەپ ـ تەرىپىدىن يوغان ـ يوغان قۇرتلار لۆمشۈپ كېلىپ ياقۇپبەگنىڭ بەدىنىگە يامىشىپتۇ. بەدۆلەت قۇرتلارنى بىر تالدىن تېرىپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئەكسىچە قۇرتلار بارغانسېرى كۆپىيىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى چىرماپ يېيىشكە باشلاپتۇ. ياقۇپبەگ ئامالسىزلىقتىن دېمى سىقىلىپ قاتتىق ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. بالىچاقلىرى ئەنسىرەپ ئۇنىڭ هۇزۇرىغا كىرىپتۇ. بۇ قاباهەتلىك چۈشتىن

قورقۇپ ئويغىنىپ كەتكەن ياقۇپبەگ ئاران دېگەندە ھوشىغا كەپتۇ، لېكىن بالىچاقىلىرىدىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ.

ئەتىسى ياقۇپبەگ ئوردىدىكى چۈشكە تەبىر بەرگۈچى ھۆكۈمالاردىن ئىككىنى چاقىرتىپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. لېكىن، تەبىرچىلەر دەرھال جاۋاب بەرمەپتۇ ھەم چۈشىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئېيتىشقا پېتىنالماپتۇ. بەدۆلەت غەزەپلىنىپ:

— ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت بېرىمەن، چۈشۈمگە تەبىر بېرەلمىسەڭلار كاللاڭلارنى ئالىمەن! — دەپتۇ.

ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت توشۇپتۇ. تەبىرچىلەر ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ يىغىلىپتۇ. تەبىرچىلەر ئارىسىدا دانا، ھەقىقەتنى سۆزلەيدىغان، ئىلىمدە كامالىغا يەتكەن بىرى بار ئىكەن. ياقۇپبەگ ئالدى بىلەن شۇ كىشىنى چۈشكە تەبىر بېرىشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇ:

— خوجام، سىلىنىڭ چۈشلىرى پېشكەللىكتىن دېرەك بېرىدۇ. كۆپ ئىشتا ئېھتىيات قىلغانلىرى تۈزۈك، — دەپ جىم تۇرۇپتۇ. ياقۇپبەگ:

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟ كۆڭلۈڭدىكى گەپنى قىل! — دەپتۇ. تەبىرچى:

— ئۆزلىرىنى چۆل - بایاۋاندا قۇرت يەپ كېتىدىكەن، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ دەرغەزەپ بولۇپ تەبىرچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇپتۇ. جاللات دەرھال ئۇنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.

يەنە بىر تەبىرچى كۆز ئالدىدىكى ۋەقەدىن ساۋاق ئاپتۇ - دە:

— خوجام ئالىيلىرى، سىلىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى، مال - ۋارانلىرى، بايلىقلىرى كۆپ بولىدىغان ئوخشايدۇ، — دەپتۇ. بەدۆلەت بۇنىڭدىن خېلى تەسەللى تېپىپ ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام بېرىپتۇ.

كېيىن ياقۇپبەگ ئالتە شەھەرگە بەگ بوپتۇ. ياقۇپبەگ تازا سالتەنەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللەردە ئالتە شەھەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنى يىغىپتۇ - دە، شۇ سورۇندا ھېلىقى چۈشىنى ۋە بىر قۇرئەندازنىڭ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى سۆزلەپ:

— پۈتۈن ئالتە شەھەر خەلقى مېنىڭ بەدىنىمگە ئولاشقان قۇرتقا ئوخشايدۇ. قۇرت بەدىنىمنى يەپ ئوزۇق ئالغاندەك ئالتە شەھەر خەلقىمۇ مېنىڭ دۆلىتىمده، شاپائىتىمده جان بېقىۋاتىدۇ، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەمەلدارلار:

— بەرھەق، ئالتە شەھەر خەلقىنى سىلى بېقىۋاتىلا. سىلى كارامەت چۈش كۆرۈپلا، — دەپ تەبرىكلەپتۇ. لېكىن، بەدۆلەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مالىمانچىلىقتا

قەستكە ئۇچراپ چۆلدە ۋاپات بوپتۇ، ئۇنىڭ بەدىنىنى قۇرت ـ قوڭغۇزلار يەپ كېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئېزىز ئىسمائىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى تاشمىلىق يېزىسى خالتا كوچا كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپجان ئېزىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 27 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

ئەھمىيەتسىز ماھارەت

بەدۆلەت زامانىسىدا قەشقەردە ناھايىتى چوڭ نورۇز مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، مۇراسىمدا ھەر خىل ھۈنەرۋەنلەر ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىشىپتۇ.

بىر ياغاچچى ئۇستام ياغاچ ئات ياساپتۇ، ئوڭ قۇلقىنى تارتسا ئۇچۇپتۇ، سول قۇلقىنى تارتسا چۈشۈپتۇ. ئۇستامنىڭ ھۈنىرىگە قايىل بولغان بەدۆلەت تون يېپىپ، بىر پەتنۇس تىللا بىلەن مۇكاپاتلاپتۇ.

بىر تۆمۈرچى ئۇستام بىر تۆمۈر ئۆردەك ياساپتۇ، ئۇ تۆمۈر بولسىمۇ سۇدا لەيلەپتۇ. ئۇستىگە ئادەم مىنىپ ئوڭ قانىتىنى تۇتسا سۇدا خۇددى ھايات ئۆردەكتەك ئۇزۇپتۇ، سول قانىتىنى تۇتسا توختاپتۇ. بۇ ئۇستامۇ يۇقىرىقى ئۇستام بىلەن ئوخشاشلا مۇكاپاتلىنىپتۇ.

ئاخىرىدا ئون تال يېڭنە بىلەن يىپ كۆتۈرۈۋالغان بىرى كېلىپ:

ـــ داد، پادىشاھىئالەم، رۇخسەت قىلسىلا، مۇبارەك نەزەرلىرىگە ئاجايىپ ھۈنەرلىرىمنى تەقدىم ئەتسەم، ـــ دەپتۇ.

ـــ قولۇڭدىكى ئون تال يېڭنە ۋە يىپ بىلەن قانداق ھۈنەر كۆرسەتمەكچىسەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ بەدۆلەت.

ـــ شاھ ئالىيلىرى، ئۆزۈم ئۆگزىدە تۇرۇپ، يەردىكى ئون تال يېڭنىنىڭ قۇلقىدىن يىپنى ئۆتكۈزەلەيمەن، ـــ دەپتۇ ھېلىقى كىشى.

ئۇ ئون تال يېڭنىنى يەرگە قاتار سانجىپ قويۇپ، ئېگىز بىر ئۆگزىگە چىقىپ قولىدىكى يىپنى لەۋلىرىدە ھۆلدەپ، بارماقلىرى بىلەن ئۇچلاپ يېڭنىلەرنىڭ قۇلقىدىن

دىن بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. ماھارەت كۆرسىتىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بەدۆلەت بۇنىمۇ ياغاچچى ۋە تۆمۈرچى ئۇستاملارغا ئوخشاشلا مۇكاپاتلاپتۇ. لېكىن، ئۇ مۇكاپاتنى قوبۇل ئېلىپ «رەھمەت» دەپ تۇرۇشىغا، بەدۆلەت:

— بۇ ماھارەتچىنى تۇتۇپ قىرىق دەررە ئۇرۇڭلار! — دەپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق قىپتۇ. نۆكەرلەر بۇ ماھارەتچىنىڭ «ۋاي داد» دېگىنىگە ئۇنىماي بۇيرۇقنى ئىجرا قىپتۇ. شۇ ئارىدا بەدۆلەتنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ۋەزىرلىرىدىن بىرى:

— ئى شانۇ شەۋكەتلىك شاھىم، ئالدىدا تون ۋە بىر پەتنۇس تىللا بىلەن مۇكاپاتلاپ، ئەمدىلىكتە دەررىگە باستۇرغانلىرى نېمىسى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئەي مېنىڭ يارەنلىرىم، ئەي خالايىق، سەمىڭلارغا سالايكى، ياغاچچى ياسغان ياغاچ ئات بىلەن بىپايان ئاسماندا ئۇچقىلى بولىدىكەن، تۆمۈرچى ياسىغان تۆمۈر ئۆر-دەك بىلەن دەريا - دېڭىزلاردا ئۈزگىلى بولىدىكەن. ئۆگزىدە ئۆرە تۇرۇپ يەردىكى ئون تال يېڭىنىڭ قۇلىقىدىن قاتارىغا بىر قېتىم يېپىنى ئۆتكۈزمەك ئانچە ئاسان بولمىسمۇ، لېكىن يۇقىرىقى ماھارەتلەرنىڭ ئالدىدا ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ماھارىتىنى مۇكاپاتلىدىم، ئەھمىيىتى يوق «ماھارەت» بىلەن ۋاقتىنى زايە قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىدىم، — دەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **پاتەم قۇربان.** ئايال، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى سەمەن يېزىسى ئارا مەھەللىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمەدى** (1938 — 2012). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىدىن.

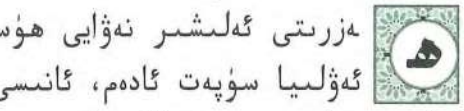
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

ئەدەبىلەر ھەققىدە

نەۋايى

نەۋايى ۋە ساز

ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋايى ھۈسەيىن بايقارا زامانىدا ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ دادىسى ئەۋلىيا سۈپەت ئادەم، ئانىسى بۇۋى ئايال بولغاچقا، نەۋايى كىچىكىدىلا ئەقىلـ لىك، زېرەك، چېچەن بالا بولۇپ ئۆسۈپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ كەلگۈسىدە يارامليق بىر ئادەم بولۇشىنى كۆزلەپ دەسلەپ بىر سازەندىگە شاگىرتلىققا بېرىپتۇ. بۇ سازەنـ دە ئەما بولسىمۇ، لېكىن زېھنى ئىنتايىن ئۆتكۈر، گەپدان، يەتمىش ئىككى خىل سازنى بىمالال چالالايدىغان، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەم ئىكەن. ئۇ نەۋايىغا تولىمۇ ئامراق بولۇپ قاپتۇ ھەم ئۆزىنىڭ بارلىق ماھارىتىنى ئۆگىتىپ قويۇشنى ئويلاپتۇ. نەۋايى 40 ياشقا كىرگەندە تولغان بىر ھاپىز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ نامى پۈتۈن شەھەرگە تارقىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىپتۇ، نەۋايى تۇرغـان مەھەللە ئادەم توپىغا لىق تولۇپتۇ. چاپارمەنلەر بۇ خەۋەرنى ناھايىتى تېزلا پادىشاھقـا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ ئوردا ئەھلىنى بىرىيەرگە جەم قىلىپ، نەۋايىنىڭ ئامما ئارىسـ ىدىكى تەسىرىنى دەڭسەپ كۆرۈپتۇ ھەم بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەكچى بوپتۇ.

سورۇن ئەھلىدىن بىرسى، نەۋايىنى خەلق ئارىسىدا قويساق، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى كۆپىيىپ، خانلىقىمىزغا تەھدىت كۈچ باش كۆتۈرۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۇنى ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ نەپىقە بېرىپ، بىرەر خىزمەتكە كۆز ـ قۇلاق بولۇشقا ئـو ـ رۇنلاشتۇرۇپ قويساق، خالايىقتىن ئايرىلىپ، ئىناۋىتى تۆۋەنلەيدۇ، دەپ تەكلىپ بېـ ـرىپتۇ.

بۇ تەكلىپ شاھ مەسلەكداشلىرىنىڭ بىردەك قوللىشىغا ئېرىشىپتۇ. شۇنىڭ بىـ ـلەن شاھ يارلىقى بويىچە، مۇلازىملار مەپە تەييارلاپ، نەۋايىنى ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ، بىر چەت، خىلۋەتتىكى ھۈجرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. نەۋايى خېلى كۈنلەرگىچە بۇ يەردە كىشىلەر بىلەن كۆرۈشەلمەپتۇ. پادىشاھلىقتىن بېرىلىدىغان نەپىقىنى مۇلازىم بەگلـەر قاقتى ـ سوقتى قىلىۋېلىپ، تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا ئۆتۈپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، نەـ

ۋايى باشقا ئىلىملەرنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ھەر تەرەپلىمە يېتىشكەن ئاقىلغا ئايلىنىپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى بۇ ئەل ياۋلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ. پادىشاھنىڭ ئوردىدىكى سەركەردە - سەرۋازلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇرۇشقا كېتىپتۇ. ئوردىدا ئازىدىكى ئادەم بىلەن قالغان ھۈسەيىن بايقارا دۆلەتنىڭ تەقدىرىدىن بېشى قاتقان ھالدا كېچىچە ئوردا سەيناسىدا ئويان - بۇيان مېڭىپتۇ. تاڭ سەھەرگە يېقىن باش تومۇ چىللاپتۇ. نەۋايى تاڭ سەھەردە ساتارىنى سازلاپ، ئادەمنى ئىنتايىن ھاياجانغا سالىدىغان مۇڭلۇق مۇزىكىلارنى چاپتۇ. ئەزەلدىن ناخشا - مۇزىكىنى ياقتۇرمايدىغان پادىشاھنىڭ پەرىشان كۆڭلى بۇگۈنكى بۇ ئاجايىپ جازىبىدار نەغمە - كۈيلەردىن بۆلەكچىلا بىر خىل ھاياجانغا كېلىپ، نەۋايىنىڭ ھۇجرىسىنىڭ ئىشىكىنى قېقىپتۇ. نەۋايى ئىشىكنى ئاچسا پادىشاھ ئالىيلىرى ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق بىلەن قاراپ تۇرغۇدەك. چوڭقۇر سالام - سەھەتتىن كېيىن، پادىشاھ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىلىرىنى نەۋايىغا ئېيتىپتۇ. ئىككىيلەن ئازغىنە ياساۋۇللار بىلەن ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلىنىپتۇ.

بايقارا قوشۇنلىرى بىرقانچە ئايدىن بېرى دۈشمەنلەر بىلەن قانلىق جەڭ قىلىپ، جىسمانىي جەھەتتە زور دەرىجىدە ئاجىزلىغان، روھىي جەھەتتىنمۇ قاتتىق چارچىغان، ئۇرۇشتىن بىزار بولۇش كەيپىياتى پەيدا بولغانىكەن. پادىشاھ ئالدى بىلەن سەركەردە - سەرۋازلارنى يىغىپ، ھال - ئەھۋال سوراپ، ئىنئام بېرىپ، خوتۇن - بالىلىرىغا ئۆمۈرلۈك نەپىقە بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا خانلىق پەرمانى جاكارلاپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى زور دەرىجىدە تەسكىن تاپقۇزغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىپتۇ. زىياپەتتە نەۋايى كىشىنى ئاجايىپ شادلاندۇرىدىغان، روھلاندۇرىدىغان نەغمە - كۈيلەرنى ئورۇنلاپ بېرىپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، نەۋايىنىڭ تەكلىپ بېرىشى بىلەن بىر گۇرۇپپا ناغرا - سۇنايچىلار قوشۇنلار ئۇرۇشقا ئاتلانغان چاغدا رىتىملىك ۋە ھەيۋەتلىك مۇزىكا ساداسىنى ياڭرىتىپ تۇرىدىغان بوپتۇ. بۇ قوشۇنلارنىڭ ھەيۋىسىنى ئۆستۈرۈپتۇ. دۈشمەنلەر بايقارا قوشۇنلىرىنىڭ تاسادىپىي جانلىنىپ، ھەيۋەتلىك مۇزىكا ئاۋازىنىڭ ھەمدەمدە بولۇشى بىلەن جاساراەت بىلەن ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىردىنلا ساراسىمگە چۈشۈپ، قارشىلىقنى داۋاملاشتۇرالماي، چېكىنىشكە باشلاپتۇ. بايقارا قوشۇنلىرى تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىپتۇ. بايقارا پادىشاھ ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، نەۋايىنى كاتتا تارتۇقلاپتۇ ھەم ئۆزىگە ۋەزىر دەپ جاكارلاپتۇ. نەۋايىدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلغانلارنى بولسا جازالاپتۇ.

بۇ ئىشلار يۇز بېرىپ، بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن بايقارا پادىشاھ ۋاپات بوپتۇ. نەۋايى بۇ ئەلگە پادىشاھ بوپتۇ. ئۇ ئادالەت بىلەن جاھان سورىغاندىن باشقا، بۇ ئەلدىكى ئەڭ ماھىر سازەندىلەرنى ئوردىغا يىغىپ، ناخشا ـ مۇزىكىلارنى رەتلەپ، تەرتىپكە سالىتۇ. نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتتا مەيلى خۇشاللىق، مەيلى خاپىلىق بولسۇن ئەلنەغمە توختىمايدىغان ئادەت شەكىللەنىپتۇ. كىشىلەر نەۋايىنى داۋۇت ئەلەيھىسسالامدىن قالسا ئىككىنچى ناخشا ـ ساز پىرى دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **زەينەپخان قاسىم** (1918 ــ 1979). ئايال، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 2.1974

نەۋايى ۋە غاز كاۋېپى

ئۇلگىرى كۈنپېتىشتا خوراسان دېگەن مەملىكەت بولۇپ، ئۇنىڭ ھۈسەين بايقارا ئاتلىق پادىشاھى بولغانىكەن. ئۇ ئەمىر نەۋايى ھەزرەتلىرى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئۆتىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ دوستى ئەمىر نەۋايى بىلەن بىرقانچە يېقىنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ھىراتنىڭ شىمالىدىكى بىر ئورمانلىققا ئوۋغا چىقىپتۇ. كۈن پېشىن بولغۇچە ھېچبىر ئولجا ئۇچرىماپتۇ. ئۇلار جىلە بولۇپ جىددىيلىشىپتۇ. توغراقلىق، يۇلغۇنلۇقلارغا كۆز تىكىپ ھەر بىر شەپە، ھەر بىر تۈشقا قۇلاق سېلىشقا باشلاپتۇ. بىر مەھەل ئۆتكەندىن كېيىن «غاق، غاق، غاق» دېگەن ئاۋاز ئىشتىلىپتۇ. بۇ غازنىڭ ئاۋازىغۇ، مۇشۇ ئەتراپتا كۆل بولسا كېرەك، دەپ ئويلىشىپتۇ. ياشراق بىرسى توغراقنىڭ ئۇستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغانىكەن، قويۇق ئۆسكەن توغراقلار كۆرۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوۋچىلار كۆل تامان يول ئاپتۇ. كۆل چۆرىسىدە قېلىن، كەڭ قومۇش ۋە توغراقلار چىرمىشىپ ئۆسكەنلىكتىن ئۇلار ھېچ نەرسە كۆرەلمەپتۇ. شۇ ئەسنادا كېلىۋاتقان شەپىدىن ئۇركۈگەن غازلار «غاق، غاق، غاق» دېگىنىچە كۆل ئوتتۇرىسىغا

قاراپ ئۇزۇپ بېرىپتۇ ۋە ئاسمانغا قاراپ كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئوۋچىلار ئوقيا بىلەن بىر تالاي غازلارنى ئېتىۋاپتۇ ۋە كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ غاز كاۋىپى قىلىپ مەززە قىلىشىپتۇ.

نەۋايى ھەزرەتلىرى شۇ سورۇندا كاۋاپ قىلىنغان غازنىڭ گۆشىگە قاراپ تۇرۇپ مۇنۇ بېيىتنى ئوقۇپتۇ:

نەۋايى ئۆتتى يولۇڭدىن پىيادە يارى بىلەن،
ھەر نەكىم بالاغا قالۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن.

نۆكەرلەر نەۋايىدىن بۇ بېيىتنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. نەۋايى:

— ئەي يارانلار، ئەگەر بۇ غاز ئۆز ئاغزى بىلەن «غاق، غاق، غاق» دېمىگەن بولسا، بىز بۇ يەردە كۆل ۋە غاز بارلىقىنى بىلمەي كېتىپ قالغان بولاتتۇق؛ ئۆز ئا-يىغى بىلەن كۆل ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇپ بارمىغان بولسا، ئۇنى كۆرمىگەن بولاتتۇق؛ ئۆز قانىتى بىلەن ئۇچۇپ كۆككە كۆتۈرۈلمىگەن بولسا، بىز ئۇنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ چۈشۈرەلمىگەن بولاتتۇق. «ھەرنەكىم بالاغا قالۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن» دېگەن شۇ، — دەپ ئۆزى ئېيتقان يۇقىرىقى بېيىتنىڭ مەنىسىنى يېشىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەتئىمىن ئۇستام.** ئەر، ئۇيغۇر، 47 ياش، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، قەشقەر شەھىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمەدى** (1938 — 2012). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدە-نىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلە-رى»، 1989

«نەۋايى ئۆتتى كوچاڭدىن...»

قەدىمكى زامانىدا ھىرات دېگەن يۇرتنىڭ سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارا دېگەن كىشى ئىكەن. سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ياشلىقىدىن بىللە ئۆسكەن ئەلىشىر نەۋا-

يى دېگەن دوستى بولۇپ، ئۇلار شۇنچىلىك يېقىن دوستلاردىن ئىكەنكى، ئارىسىدىن قىل ئۆتمەيدىكەن. ھۈسەيىن بايقارا مەملىكەتكە پادىشاھ بولغۇسى كىشىلەر، ئاتلىقلار توپلانغان تاغقا چىقىپ كېتىپتۇ. نەۋايى بولسا شائىرلىقنى تاللاپ يىراق بىر مەملىكەتكە ئوقۇشقا كېتىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن سان ـ ساناقسىز لەشكەر توپلاپ، نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇش قىلىپ ئاخىرى مەقسىتىگە يېتىپتۇ، يەنى يۇرتقا پادىشاھ بوپتۇ. ئۇ شەھەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا كاتتا بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا باردىغان كوچىنىڭ نامىنى «باغ كوچا» دەپ ئاتاپتۇ. باغ كوچىدىن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ مېڭىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىكەن، كىمدە ـ كىم بىلمەي بۇ كوچىدىن ئۆتۈپ قالسا، قاراۋۇللار دەرھال تۇتۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدىكەن. سۇلتان ھۈسەيىن ئۇنى، مەن ماڭىدىغان كوچىدىن مېڭىپسەن، دەپ گۇناھكار قىلىپ زىندانغا تاشلايدىكەن. ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. مىر ئەلىشىرمۇ ئوقۇشنى تۈگىتىپ، شائىرلارنىڭ شائىرى بولۇپ ھىراتقا قايتىپتۇ. ھەممە كىشى ئۇنى ئىنتايىن شاد ـ خۇراملىق بىلەن قارشى ئاپتۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر دوستى ھۈسەيىن بايقارا كەلمەپتۇ.

ــ كەلگىنىمنى ئاڭلىمىغاندۇ ياكى پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ئىشلىرى كۆپ بولۇپ كېلەلمىگەندۇ، ياخشىسى ئۆزۈم بېرىپ كۆرۈپ كېلەي، ــ دەپتۇ ـ دە، سۆيگەن قەنزى گۈلنى بىللە ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ. نەۋايى بىلەن گۈلى ئىككىسى پاراڭلىشىپ كېلىۋېتىپ بىلمەستىن باغ كوچىغا كىرىپ قاپتۇ. بىر چاغدا باغ كوچىنىڭ قاراۋۇلى پادىشاھ كوچىسىدا ھېچنەرسىدىن خەۋەرسىز بىمالال پاراڭلىشىپ ھۇزۇر قىلىپ كېلىۋاتقان ئەلىشىر بىلەن گۈلنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە پالاقلاپ يۈگۈرۈپ كېلىپ ئىككىسىنىڭ يولىنى توسۇپتۇ. ئۇ:

ــ باغ كوچىدىن نېمىشقا مېڭىشتىڭ؟ ــ دەپ قوپاللىق بىلەن سوئال ـ سوراق قىلىپ كېتىپتۇ.

بۇنىڭدىن ھەيران بولغان نەۋايى:

ــ ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ماڭدىم. نېمە، بۇ كوچىدا مېڭىش گۇناھمۇ؟ ــ دەپتۇ.

ــ بۇ ئاجىزەچۇ؟ ــ دەپ گۈلنى كۆرسىتىپتۇ قاراۋۇل، ــ بۇمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ماڭدىمۇ؟

ــ ھە، ــ دەپتۇ نەۋايى، ــ بۇ مېنىڭ سۆيگەن مەشۇقۇم، ئۇمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ماڭدى.

قاراۋۇل:

— شۇنداقمۇ تېخى؟ ئۇنداق بولسا زىنداننغمۇ ھەر ئىككىڭ ئۆز ئىختىيارىڭ بەلەن چۈشۈشسەن. كېيىن بىر ئۆمۈر زىندانداا قېلىپ چىرىپ يوق بولۇپ كېتىشلىرىڭمۇ ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن بولىدۇ، — دەپتۇ.

— نېمىشقا؟ — دەپ ھەيران بوپتۇ ئەلىشىر نەۋايى، — ئۆز ئىختىيارىم ئۆزۈمدە ئەمەسمۇ؟ مەسىلەن، مەن قايسى كوچا بىلەن ماڭمەن دېسەم، شۇ كوچا بىلەن ماڭالمايمەنمۇ؟ بۇ ئادالەتتىن ئەمەس ئىنىم.

— ياق، — دەپتۇ قاراۋۇل، — سەن تېخى جىق خام ئىكەنسەن. بۇ كوچىنىڭ ئىگىسى پادىشاھى ئالەم، سۇلتانۇ كېرەم، شاھىنشاھ مىرزا ھۈسەيىن بايقارا. بىلمەسەڭ بىلىپ قوي، بۇ كوچىدا ھېچكىمنىڭ مېڭىشىغا يول قويۇلمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مۇشۇ دەقىقىدىن باشلاپ سېنىڭ ئىختىيارىڭ ئۆزۈڭدە ئەمەس، زىندانغا بەندىسەن.

«ئاپلا، — دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى ئۆز - ئۆزىگە، — نېمە قىلىپ قويدۇم. يېنىمدا گۈلى بولمىغان بولسىمغۇ باشقا گەپ ئىدى. ھازىر قاراۋۇل بىلەن سەن - پەن دېيىشىپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس. ياخشىسى، پادىشاھىڭ ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار، دەيمەن. دوستۇم ھۈسەيىن كۆرۈپ، تونۇپ، گۈناھىمدىن ئۆتۈپ قالار.»

كېيىن قاراۋۇلغا:

— خوپ، ئىختىيارىمىز ئۆزىمىزدە بولماي زىندانداا بولسۇن، ئەما ئالدى بىلەن شاھىنشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار، — دەپتۇ نەۋايى.

قاراۋۇل ئىلاجسىز نەۋايى بىلەن گۈلىنى سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا قارىسا، ئالدىدا كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەن قەدىردان دوستى ئىلىشىر نەۋايى تۇرغۇدەك. نېمە قىلىشىنى بىلمىگەن سۇلتان ئويلىنىپ قاپتۇ. نەۋايىمۇ ئىچىدە، قېنى، دوستۇم نېمە دەيدىكىن؟ دەپ ئۇندىمەي تۇرۇۋېرىپتۇ. گۈلىمۇ، پادىشاھ نېمە دەركىن؟ ئەلىشىر قانداق جاۋاب بېرەركىن؟ نەۋايى گەپ تالىشىپ قالمىسا بولاتتى، دەپ ئەندىشە بىلەن لېۋىنى چىشلەپتۇ.

سۇلتان ھۈسەيىن، بۇنى تونۇيمەن، كىچىكىمدە بىللە ئۆسكەن دوستۇم دەپ قويۇپ بەرسەم، ئەمەلدارلىرىم ئالدىدا تۆتۈرۈقسىز بىر ئادەم بولۇپ قالىمەن. تونۇمايمەن، دەپ زىنداننغا تاشلاتسام تېخى بولمايدۇ، ئەلىشىر رەنجىپ قالسا، ئۆمۈرلۈك دوستلۇقمىز بۇزۇلىدۇ. ياخشىسى، بۇنىڭغا بىر سوئال قويايي، شۇنىڭغا توغرا جاۋاب بېرىپ ھەممىنى قايىل قىلسا، تونۇشلۇقۇمنى بىلدۈرۈپ قويۇۋېتەي. جاۋاب بېرەلمەسە ئۆزىدىن كۆرسۇن، دەپ ئويلاپتۇ.

ـــ ھەي مۇساپىرلار، ـــ دەپتۇ ھۇسەيىن بايقارا نەۋايى بىلەن گۈلىگە قاراپ، ـــ باغ كوچىدىن مېڭىپ گۈناھكار بولۇپسىلەر، شۇڭا سىلەرنى زىندانغا سېلىشىم كېرەك ئىدى. لېكىن، بىر سوئالىمغا توغرا جاۋاب بېرەلىسەڭلار گۈناھىڭلاردىن ئۆتىمەن. سوئالىم مۇنداق: بىر سۆز دەڭلاركى، ئۇنىڭدا ئىككىڭلارنىڭ ئىسمى، نېمە سەۋەبتىن باغ كوچىغا كىرگىنىڭلار ئۇقۇلسۇن. جاۋاب ماڭا ۋە ئەمەلدارلارغا ماقۇل كەلسۇن.

نەۋايى بىر پەس ئويلىنىپتۇ ـ دە، ئۇشبۇ نەزمنى ئېيتىپتۇ:

نەۋايى ئۆتتى كوچاڭدىن پىيادە يارى بىلەن،
كىشى بەلاغا قالۇرمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن.
باغۋەننى دوست دەبان كەلدىم كوچا باغى بىلەن،
ئەپۇ قىلسا كېتەر ئىدىم بۇ گۈلى يارىم بىلەن.

ھۇسەيىن بايقارا نەۋايىنىڭ ئېيتقان نەزمىسىدىن خۇرسەن بوپتۇ، ئەتراپىغا قاراپ ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرايىدىن ئۇلارنىڭمۇ مەنۇن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپتۇ ـ دە:

ـــ كەچۈرۈڭ دوستۇم! ـــ دەپ ئۆزىنى ئەلىشىرنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەنىزات غەيىۋرانى.**

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 3.1985

تونۇر سالالمىغان ئۆي سالالارمىدى

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ مۇھەممەت ئاكا دېگەن بىر قوشنىسى بولغانىكەن. مۇھەممەت ئاكا ئۆمۈر بويى ئىشلەپ بىر ئۆي سېلىۋالغانىكەن، ئۇنىڭ پۈتۈن مۇلكى ئەنە شۇ ئۆي ئىكەن. لېكىن، كېچە ـ كۈندۈز غەمسىز ئىشلەپ يۈرۈۋېرىدىكەن. كۈندىلەردىن بىر كۈنى مۇھەممەت ئاكا نەۋايىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ دەپتۇ:

ـــ ھەزرىتىم، ئۆزىڭىزگە ئايانكى، مەن خېلى ياشقا بېرىپ قالدىم. بۇگۈن بولمىسا ئەتە ئامانەتنى تاپشۇرىدىغان ئوخشايمەن. سىزگە ئېيتىدىغان بىر ئىلتىماسىم بار، ماقۇل كۆرسىڭىز ئېيتاي.

ـــ بەجانىدىل بېجىرىمەن، ـــ دەپتۇ نەۋايى.

ـــ ئىلتىماسىم شۇكى، ـــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ مۇھەممەت ئاكا، ـــ مەن بۇ دۇنيادىن كۆز يۇمغان كۈنۈم سادىغاڭ كېتەي بالام خۇدابەردىنىڭ كۆلبەمنى

ساتىدىغان تۇرى بار. قانداقلا بولمىسۇن ئۇنى سېتىشقا يول قويمىسىڭىز. «ۋەتەن گاداسى ــ كېپەن گاداسى» دەپ بىكار ئېيتمىغان. مەندىن كېيىن قالسا خۇدابەردىنىڭ مۇنداق بىر ئۆيىنى تىكلىۋېلىشىغا زادى ئىشەنمەيمەن، ئۆيسىز كوچىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ.

مۇھەممەت ئاكا شۇنداق دەپتۇ ـ دە، كۆزىگە ياش ئاپتۇ. نەۋايى:

ــ دېگىنىڭىز بولىدۇ، ماڭا ئىشىنىڭ، ــ دەپ تەسەللى بېرىپتۇ.

مۇھەممەت ئاكا ئۆيىگە كېلىپ بالىسىنى يېنىغا چاقىرىپتۇ ـ دە، ئوغلىغا:

ــ بالام، مۇبادا كۇنۇم يېتىپ قازا قىلسام، ئۆيىنى زادى ساتقۇچى بولما، كېيىن ئۆي سالالماي ھالاك بولسەن. ئەگەر بەك ساتقۇڭ كېلىپ كەتسە، نەۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ بىر مەسلىھەتىنى ئېلىپ ئاندىن بۇ ئىشقا كىرىش. ئىشەنچىم كاملىكى، ھەزرەت ساڭا توغرا يول كۆرسىتىدۇ، ــ دەپتۇ.

مۇھەممەت ئاكا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. خۇدابەردى ئۆيىنى سېتىش تەرەددۇتىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇ، ئاتام ئۆيىنى ساتىدىغان بولساڭ نەۋايىنىڭ بىر مەسلىھەتىنى ئال، دېگەندى. قېنى، بېرىپ باقايچۇ، ھەزرەت قانداق يول كۆرسىتىدىكىن؟ دەپتۇ ـ دە، شائىرنىڭ ھۇزۇرىغا كەپتۇ ۋە نەۋايىغا مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ. شۇ چاغدا نەۋايى:

ــ ياخشى، ئەمما تونۇرۇڭ كونىراپ قالغاندەك تۇرىدۇ، بۇزۇپ يېڭى تونۇر سال. شۇنداق قىلساڭ ئۆيىنىڭ نەرخى ئىككى باراۋەر ئارتىدۇ، ــ دەپتۇ.

خۇدابەردى ئۆيىگە كېلىپ تونۇرغا قارىسا، ھەقىقەتەن بەك كونىراپ كەتكەن، ھەتتا ئۇنىڭ بىر تەرىپى غۇلاپ چۈشكەنىكەن. ئۇ، نەۋايى توغرا ئېيتتى، بۇنى بۇزۇپ يېڭى تونۇر سالسام، ئۆيىنىڭ نەرخى ئاشىدۇ، دەپتۇ ـ دە، تونۇرنى بۇزۇپتۇ. قوشنا يېزىدا تونۇرچى بار ئىكەن، ئۇنىڭكىگە بېرىپ تونۇر سېتىۋاپتۇ ـ دە، دۇمبىسىدە كۆتۈرۈپ ئۆيىگە قايتىپتۇ. يولدا كېلىۋېتىپ ئىنتايىن چارچاپتۇ. ئۇ بىرئاز نەپەسىنى راسلىۋالاي، دەپ بىر دۆڭدە ئولتۇرماقچى بولغاندا تونۇر يەرگە قاتتىق تېگىپ، سۇنۇپ كېتىپتۇ. خۇدابەردى ئارقىسىغا قايتىپ ھېلىقى ئۇستامدىن يەنە بىر تونۇر سېتىۋاپتۇ. ئۆيىگە يېتەي دېگەندە ئۇنمۇ سۇندۇرۇپ قويۇپتۇ. بىر ئىلاجىنى قىلىپ ئۇچىنچى تونۇرنى ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ ـ دە، كونىسىنىڭ ئورنىغا ئۇنى ئورناتماقچى بوپتۇ. ئۇ تونۇرنى كونا تونۇرنىڭ ئورنىغا قويۇپ، ئۇستىگە جىقراق لاي سېلىۋەتكەنىكەن، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرۇپ قارىسا، تونۇر مىجىلىپ يەردە ياتقۇدەك. خۇدابەردىنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كېلىپ، نەۋايى نېمىشقا مېنى مۇنچىلىك ئاۋارىچىلىككە سالىدۇ؟ دەپتۇ ـ دە، شائىرنىڭكىگە چىقىپتۇ.

نەۋايى سۇپىدا ئولتۇرۇپ شېئىر يېزىش بىلەن بەند ئىكەن.

ــ ھەزرەت، ــ دەپتۇ خۇدابەردى نەۋايىغا قاراپ، ــ تونۇر سالالمىدىم. مەيلى ئەرزانراق كەتسىمۇ ئۆينى تونۇرسىز سېتىۋېتەي دەيمەن.

ــ ئالدىرىماي سۆزۈمنى ئاڭلا، ــ دەپتۇ نەۋايى، ــ كۆردۈڭمۇ، بىر تونۇرنى ئەپلەپ سالالمايسەن، لېكىن ئۆينى ساتماقچى بولىسەن. «بېلى ئاغرىمىغانىنىڭ ئاش ئېلىشىغا باق» دەپ بىكار ئېيتمىغان. ئۆينى سېتىپ قويۇپ، يېڭىسىنى سالالماي كوچىدا قېلىشىڭنى ئويلىمىدىڭمۇ؟ ماڭ، بېرىپ ئىشلە، ئۆيىمۇ ئۆزۈڭدە قالىدۇ، تەرىكچىلىكىڭمۇ ئۆتىدۇ، بەلكى ياخشى ياشاپ كېتەرسەن.

نەۋايىنىڭ دانا سۆزلىرىگە تەن بەرگەن خۇدابەردى ئۆينى ساتماپتۇ، ئىشلەپ ياخشى كۈن كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەنىزات غەييۇرانى.**

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 3.1985

شامەشرەپ

شامەشرەپ ۋە تون

شامەشرەپ[1] ئاپاق خوجا ئوردىسىدىن قوغلىنىپ جاھان كېزىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان شەھەردىكى بىر كاتتا زەردار بىلەن ئۆيدە توي بوپتۇ.

شامەشرەپ بامداتتىن يېنىپ جامائەتنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئۇچىسىدىكى ئادەتتىكى كىيىمى بىلەنلا ھېلىقى تويغا بېرىپتۇ. جامائەت بىلەن بىرگە تويغا كېلىۋاتقان بىر قەلەندەرنى كۆرگەن مېھمان كۈتكۈچى دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن ئۇزۇن مەللە ماتا چاپان، ئۇستى - ئۇستىگە ياماق چۈشكەن كەش كىيىپ، ماتا بەلباغ باغلىۋالغان قەلەندەرنى كۆرگەن بايىنىڭ ئەرۋاھى ئۇچۇپتۇ. مېھمان كۈتكۈچى بايىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇنى ھويلىدا توختىتىپ، بىر سائال تاۋاققا پولۇنىڭ كۆيۈپ كەتكەن قىسمىقىدىن بىر كەپكۇر سېلىپ ئېلىپ چىقىپ: «بۇنى يەپ دەرھال چىقىپ كەت» دەپتۇ.

① شامەشرەپ ــ بابارەھىم مەشرەپ (1640 ــ 1711). بەلخ ھاكىمى مەھمۇدخان تەرىپىدىن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

شامەشرەپ بۇ ئاھانەتتىن يىرىلغۇدەك بولۇپ چىقىپ كېتىپتۇ ۋە شۇ شەھەردىكى بىر قەلەمكەش ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنىڭ ئازادە كىيىملىرىنى ئارىيەت ئېلىپ كىيىپ ھېلىقى تويغا يەنە بېرىپتۇ.

يەنە شۇ مېھمان كۇتكۇچى ئىشىك ئالدىغا چىقىپ مۇشۇ ئۆي تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر ئالىپتە كىشىنى كۆرۈپ دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. قاپقارا مەخسۇمچە چاپان، پارقىراپ تۇرغان مەسە ـ كالاچ، سەرپۇش تۇماق كىيىپ، بېلىگە چاسا باغلىغان مېھمانىنى كۆرگەن باي، بۇنداق مېھمانىنىڭ ئۆز ئۆيىگە كېلىشىنى ئالاھىدە ئىنىۋەت ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپتۇ ۋە ئەڭ ئازادە مېھمانخانىدىكى ئەتلەس كۆرپە ئۈستىگە باشلاپ، دۇئادىن كېيىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇ ھامان يەنە ھېلىقى كۇتكۇچى ئاپىتۇۋا ـ چىلاپچا كۆتۈرۈپ كىرىپ، مېھمانىنى قول يۇيۇشقا تەكلىپ قىلىپ: «تەقسىر، قول چايقىسىلا» دەپتۇ. مېھمان ئالدىرىماي بېلىدىكى چاسىنى يېشىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. بۇ نىڭدىن ئەجەبلەنگەن مېھمان كۇتكۇچى مەڭدەپ كېتىپ تىلى كالۋالاشقان ھالدا: «تە... تەقسىر، قول چايقىسىلا» دەپتۇ. شامەشرەپ ئەمدى بېشىدىكى سەرپۇش تۇمىقىنى ئېلىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. كۇتكۇچى يەنە بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماي چىقىپ كېتىپ بولغان ئەھۋالنى بايغا خەۋەر قىپتۇ. باي ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ كېتىپ: «بۇ مېھماندا بىر خىسلەت بولسا كېرەك، ئۇنى ئالاھىدە كۇتۇڭلار» دەپتۇ.

كۇتكۇچى قايتىپ كىرىپ چىلاپچا ئۈستىدىكى چاسا بىلەن تۇماقنى ئاۋايلاپ ئېلىپ مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ قويۇپ، داستىخان سالىتۇ. سىنچايدىن كېيىن گۆش بېسىلغان بىر لېگەن پولۇ كەلتۇرۇلۇپتۇ. ئاڭغىچە بايمۇ داستىخان ئالدىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، پولۇ ئۈستىدىكى گۆشنى ئۇششاق توغراپ بولۇپ: «تەقسىر، ئاشقا باقسىلا» دەپ ئالاھىدە ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن مېھمانىنى ئاشقا تەكلىپ قىپتۇ.

مېھمان ئالدىكى ئاشقا بىر قاراپ، بايغا ۋە ھېلىقى كۇتكۇچىگە بىر قارىۋېتىپ، ئالدىدىكى تۇماق بىلەن چاسا بەلبېغىنى لېگەندىكى پولۇ ئۈستىگە قويۇپ، «يە تۇماق، يە بەلباغ» دەپتۇ ۋە چاپىنىنىڭ بىر پېشىنىمۇ پولۇغا تەگكۈزۈپ قويۇپتۇ. باي بۇ نىڭدىن ئەجەبلىنىپ، بۇ سارائ بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ:

ـــ تەقسىر، بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. شامەشرەپ ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ:

ـــ ئەتىگەن ئىشىك ئالدىدا توختىتىلىپ ساپال تاۋاقتا قىساق يېيىشكە مەجبۇر بولغان مېھمان مەن بولىمەن. ئالدىمدىكى بۇ زىياپەت ماڭا ئەمەس، تۇماق، بەلباغ

هەم چاپاننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ زىياپەتنى چاپان، بەلباغ، تۇماق يېسۇن! ــ دەپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە بايغا، ھېلىقى كۈتكۈچىگە، داس-تىخان ئۈستىدە بولۇۋاتقان بۇ غەيرىي قىلىقلارنى پەگادا تۇرۇپ كۆرۈۋاتقان باينىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا قاراپ:

ــ ئادەمدە خىسلەت ئونداۋ، توققۇزى تۇندۇر، بىرسى تەندۇر، ــ دەپ، پولۇ ئۈستىدىكى تۇماق ۋە چاسىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **قادىر ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى لەنگەر يېزىسى سۇللۇغ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **رازىيە قادىر.** ئايال، ئۇيغۇر، 51 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت ــ مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

شامەشەرەپ ۋە دېھقان

ئاجايىپ - غارايىپ قىسسە ۋە ھېكايىلەرنى سۆزلىگۈچىلەر رىۋايەت قىلىدۇكى، ئەۋلىيا سۈپەت شائىر شامەشەرەپنىڭ غەزەل - بەيىتلىرى ئۆز زامانىسىدىلا پۈتكۈل ئەھلى ئىقلىمغا مەشھۇر ئىكەن. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دېھقان ئۆز ئېزىلىقىدا قوش ھەيدەپ يۈرۈپ ھەزرىتى شامەشەرەپنىڭ غەزەللىرىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپتۇ. ئەمما، ئۇ دېھقان بۇ غەزەللەرنى باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىرى بويىچە رەتسىز، بەزى جايلىرىنى خاتا ھەمدە بەيىتلىرىنى ئىلگىرى - كېيىن قىلىپ ئوقۇغانىكەن. دېھقان ئۆزىنىڭ بىلگىنى بويىچە پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن غەزەل ئوقۇۋاتقاندا ھەزرىتى شامەشەرەپ شۇ يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىكەن. شامەشەرەپ بۇ دېھقانىنىڭ ئۆز غەزەللىرىنى ئوقۇۋاتقانلىقىنى جەزم قىپتۇ - دە، دەققەت بىلەن قۇلاق سالىپتۇ. تەڭشىغۇدەك بولسا دېھقان غەزەللەرنى توغرا ئوقۇماپتۇ. شامەشەرەپ باشقىلارنىڭ ئۆز غەزەللىرىنى بۇزۇپ، خاتا ئوقۇشىنى ياقتۇرمايدىكەن، بەلكى قاتتىق خاپا

بولىدىكەن. شۇ چاغدا مەشرەپ، ئەگەر بۇ دېھقانغا غەزەللىرىمنى خاتا ئوقۇدۇڭ دەپ رەنجىسەم، ئۇنىڭغا قانچىلىك تەسىر قىلار؟ ئۇنىڭدىن كۆرە باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ھۆرمەت قىلماسلىقنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا سۆزلىدىم. ئۇ تكۈدەك بىر تەنبىھ بېرىپ قويماي، دەپ ئويلاپتۇ ۋە دېھقانىنىڭ يېنىغا بېرىپ:

ــ ئەي بەرىكەتلىك دېھقان، ئەتىگەندىن يەر ھەيدەپ ھارغانسىز، قوشىڭىزنى مەن ھەيدەي، سىز بۇلاق بويىغا بېرىپ ئۈسسۈلۇق ئىچكەچ ئارام ئېلىۋېلىڭ، ــ دەپتۇ.

دېھقان بۇ ئاق كۆڭۈل يولۇچىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنىڭغا قوشنى تۇتقۇزۇپ، تەشەككۈر ئىزھار قىپتۇ ۋە بۇلاق بويىغا بېرىپ سۇنايلىنىپ يېتىپتۇ. شامەشرەپ قوشنى قولىغا ئېلىپ، ئۆكۈزلەرنى تاپتىن چىقىرىپ بىردە توغرىسىغا، بىردە ئۇزۇنىسىغا قىلىپ چۆرگۈلىتىپ ھەيدەپ، يەرنى ئۆمۈچۈكنىڭ تۆرىدەك ئاغدۇرۇپتۇ. بىر چاغدا دېھقان كېلىپ ئالا ھەيدەلگەن يەرگە قاراپ، شامەشرەپكە ئاچچىق قىلىپ:

ــ سەن كىم بولىسەن؟ مەن يېرىمنى ھەيدەپ بەر دەپ ساڭا ئېيتقانمىدىم؟ نەدىن كېلىپ بىر ئوبدان يۇرۇشۇۋاتقان ئىشىمنى بۇزۇشنى ئىختىيار قىلىپ قالدىڭ؟ ئەمدى تاپتىن چىققان يەرگە ئۆكۈزنى قانداقمۇ رۇس ماڭغۇزىمەن؟ قۇرۇسۇن سېنىڭ ياخشى كۆڭلۈڭ! يولۇڭغا ماڭ! ــ دەپتۇ.

شامەشرەپ دېھقانغا قاراپ كۈلۈپتۇ ۋە شۇنداق دەپتۇ:

ــ شۇنداق، سىزنىڭ يېرىڭىزنى تاپتىن چىقىرىپ ئوڭ ـ تەتۈر ھەيدىگىنىم ئۈچۈن مەندىن رەنجۈاتىسىز، بۇنداق قىلىشقا ئەلۋەتتە ھەقلىقسىز، لېكىن سىزمۇ مېنىڭ غەزەللىرىمنىڭ سۆزلىرىنى ئىلگىرى ـ كېيىن، ھەتتا خاتا، ھېچ مۇقامدا يوق قىلىپ ئوقۇدىڭىز. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ سىزنىڭ يېرىڭىزنى ئوڭ ـ تەتۈر ئاغدۇرۇپ، ئېسىڭىزدىن چىقمىغۇدەك ساۋاق بېرىشنى نىيەت قىلدىم. سىز ئەجىر ـ ئەمگىكىڭىزگە قانچە ئاغرىنىدىكەنسىز، مەنمۇ شۇنچە ئاغرىنىمەن. مېنىڭ غەزەل ئىنشا قىلىشىمدىكى مەقسەت، ئۇنى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ئاتىدىن بالىغا قېلىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالدۇرۇش، سىزگە ئوخشاش كۈي ـ غەزەلگە ئاشىق كىشىلەرنىڭ كۆڭۈللىرىگە ئارام ۋە خۇشاللىق بېغىشلاشتىن ئىبارەت. سىز غەزەللىرىمنى قالايمىقان، تەرتىپسىز، خاتا ئۆگەنسىڭىز، شۇنداق ئوقۇسىڭىز، كېيىنكىلەر شۇنداق ئۆگىنىۋالسا، بارا ـ بارا بېيىتلىرىمنىڭ رەت تەرتىپى، سۆز ـ جۈملىلىرى ۋە سوتۇقى قالايمىقانلىشىپ ئۆزگىرىپ كەتمەمدۇ؟ بىر نەرسىنى ئۇستاز تۇتۇپ توغرا، توغرا ئۆگەنمەي تۇرۇپ ئۆزىمىز بىلگەنچە ئىشلەتسەك ئۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى تولا

بولىدۇ، شۇڭا ئۇستاز تۇتۇپ توغرىسىنى ئۆگىنىش كېرەك، ــ دەپتۇ.

دېھقان شۇ مەھەل ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ دەل ئۇستاز مەشرەپ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ ـ دە، ئۇنىڭغا تەزىم قىپتۇ ۋە ئۇنىڭ تەنبىھ ـ نەسىھەتلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، تۆۋەنچىلىك بىلەن ئەپۇ سوراپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شامەشرەپ دېھقانىنىڭ قولىدىن قوشنى ئېلىپ، ئۆزى ئوڭ ـ تەتۇر ئاغدۇرۇۋەتكەن يەرنى قايتىدىن تاپقا چۈشۈرۈپ ھەيدەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىملىق، گۈزەل كۈي ـ غەزەللىرىنى دېھقانغا تولۇق، توغرىسى بىلەن ئۆگىتىپ قويۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تاھىر مەخسۇم.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ساۋاتلىق، قومۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزىسى قارا سۇ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىلى ئىسمائىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 54 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل ۋىلايەتلىك قەدىمىي ئەسەرلەرنى توپلاش ـ رەتلەش ئىشخانىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1988

«قومۇل ئەدەبىياتى» 4.1988

مەشرەپ دەرۋازىسى

مەشرەپ جاھان كېزىپ يۈرۈپ خوتەنگە كېلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ يادىغا ئىمام جەپىرى سادىق يېتىپ، ئۇنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغىلى خوتەندىن نەيگە مېڭىپتۇ. مەشرەپ قۇملۇق ۋە چاتقاللىقلارنى بېسىپ نۇرغۇن يول مېڭىپ مازارغا يېقىنلاپ قاپتۇ، ئەمما ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ روھى مەشرەپكە ھېچ ئايان بولماپتۇ. مەشرەپ بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپتۇ. ئۇ يول بويىدىكى توغراقنىڭ شېخىغا پوتىسىنى تاشلاپ: «ئەي قۇدرىتى ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن شۇنچە ئۇزۇن يەردىن ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىش نىيىتىدە كەلسەم، ئۇنىڭ روھى نېمىشقا ئايان بولمايدۇ؟ ئۇنىڭ روھىنى ماڭا ئايان قىل. ئايان قىلمىساڭ، مۇشۇ پوتىغا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىمەن» دەپ شاختا چىگىلىپ تۇرغان پوتىغا ئېڭەك قويۇپتۇ. مەشرەپنىڭ سالمىقىدىن شاخ ئېگىلىپ كېتىپتۇ ـ دە، مەشرەپنىڭ پۇتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ، شاخنىڭ ئۇچى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى يەنە بىر تۈپ توغراقنىڭ شاخلىرىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ. مەشرەپ پوتىسىنى ئېگىلگەن شاختىن يۆتكەپ، يولنىڭ بۇ چېتىدىكى

توغراقنىڭ شېخىغا سېلىپ، يەنە ئېسىلىپتۇ. بۇ شاخمۇ ئېگىلىپ، مەشرەپنىڭ پۈتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ، شاخنىڭ ئۇچى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى توغراقنىڭ شاخلىرىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ. مەشرەپ شاختىن پوتىسىنى يېشىپ بېلىگە باغلاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، يولنىڭ ئىككى چېتىدە بىر - بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇرغان ئىككى تۈپ توغراق دەرۋازىنىڭ ئىككى يان ياغىچىغا، ئېگىلىپ بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن ئىككى توغراقنىڭ ئىككى شېخى دەرۋازىنىڭ ئۈستۈنكى ياغىچىغا ئوخشاپ، تەبىئىي ھالدا بىر يېشىل دەرۋازا ھاسىل بوپتۇ. كىشىلەر شۇ چاغدىلا بۇ يېشىل دەرۋازىنى «مەشرەپ دەرۋازىسى» دەپ ئاتىغانىكەن. ھازىرغىچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن شىپە.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن زىيىدىن** (1937 — 1998). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «ئىلى گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1993

«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم

بۇرۇنقى زاماندا ئىسكەندەر ئىسىملىك بىر كاتتا شاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ بايلىقلىرى بىھېساب ئىكەن، قول ئاستىدا قىرىق بىر ۋەزىر، يۈزمىڭ لەشكەر، ئون ئىككى مىڭ ھېكىم ـ مۇنەججىملىرى بار ئىكەن.

ھېكىملىرى ئىچىدە ئەپلاتۇن ھېكىم ۋە ئەرەستە ھېكىم ئاتلىق ئىككى كىشى بار ئىكەن. ئەقىل ـ پاراسەتتە ھېچكىم ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىكەن. پادىشاھ ئىسكەندەر بۇ ئىككىسىنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن. بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ قىرىق بىردىن شاگىرتى بار ئىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ ئىسكەندەر دۇنيانى سىياھەت قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ ۋە قول ئاستىدىكى ۋەزىر، ھېكىم ـ مۇنەججىملىرى ۋە لەشكەرلەرنى ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم بار ئىكەن. بۇلار دۇنيانى شەھەرمۇ شەھەر، تاغمۇ تاغ كېزىپ، مەنزىرىسى ياخشى بىر دەريا بويىغا كەپتۇ ھەمدە مۈشۈ جايغا چىدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىشىپ، بىر نەچچە كۈن ئارام ئېلىشنى نىيەت قىپتۇ.

ئەرەستە ھېكىم ئەپلاتۇن ھېكىمنى كۆرەلمەيدىكەن، شۇڭا ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ئەپلاتۇن ھېكىمنى دۇنيادىن يوق قىلىش قەستىدە يۈرگەنكەن. ئۇ بۇ پۇرسەتنى ناھايىتى غەنىيمەت بىلىپ، تاغلاردىن زەھەرلىك ئوت ـ چۆپلەرنى يىغىپ دورا قايناتىشقا كىرىشىپتۇ. دورىمۇ تەييار بوپتۇ. لېكىن، بۇ دورا ھەرقانداق قاچىدا تۇرمايدىكەن، پەقەت ئالماس قاچىدىلا تۇرىدىكەن، ئالماس قاچا پادىشاھنىڭ خەزىنىسىدىلا بار ئىكەن. ئەرەستە ھېكىم پادىشاھتىن بۇ قاچىنى بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ قاچىنى بېرىپ تۇرۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىم دورىنى ئالماس قاچىغا ئاپتۇ.

بىر كۈنى پادىشاھ كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپتۇ. زىياپەت باشلىنىپ، خۇشاللىق ئاۋازلىرى پەلەككە يېتىپتۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا ئەرەستە ھېكىم ئورنىدىن تۇرۇپ، پادىشاھ ئىسكەندەرگە سەجدە ـ تەھسىيەت ئادا قىلغاندىن كېيىن شۇنى ئىلتىماس قىپتۇكى:

ـــ بىر نەچچە كۈندىن بېرى بىر دورا تەييارلىغانىدىم، مەزكۇر دورىنى ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ ئىچىپ بېرىشىنى ئۆتۈنىمەن، ـــ دەپتۇ. پادىشاھ رۇخسەت قىپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىممۇ قوشۇلۇپتۇ.

ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ مەقستىنى ئاللىبۇرۇن بىلىپ بولغانكەن، شۇڭا قول ئاستىدىكى شاگىرتلىرىغا شۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرۇپتىكى: «مەن ئەرەستە ھېكىم تەييارلىغان دورىنى ئىچىپ قېلىشىم مۇمكىن. مەن بىر شېشە دورا ياساپ قويدۇم ھەم بىر زەمبىلنىمۇ تەييارلاپ قويدۇم. زەمبىلنىڭ ئۈستىدە پاختا بار. ئەگەر مەن دورىنى ئىچسەم زەمبىل ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئىچىمەن. دورىنى ئىچكەندىن كېيىن شۇ ھامانلا سىلەر ‹ۋاي پىرىم، ۋاي ئۈستازىم› دەپ يىغلىشىپ زەمبىلنى كۆتۈرۈپ چېدىرغا ئەكىرىڭلار. ھەركۈنى زەمبىل ئۈستىگە شېشىدىكى دورىنى ئازراق قۇيىسىلەر. قىرىق بىر كۈندە بۇ دورا تۈگەيدۇ. قىرىق ئىككىنچى كۈنى بىر بالا پەيدا بولىدۇ. ئۇ بالىنى بېقىپ يۇز كۈن بولغاندا بالىغا ساقال ـ بۇرۇت چىقىپ چوڭ بىر ئادەمگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ــ مەن بولىمەن» دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئەپلاتۇن ھېكىم شاگىرتلىرىغا زەمبىلنى ئەكەلدۇرۇپ، زەمبىل ئۈستىگە چىقىپ ئالماس قاچىدىكى دورىنى ئىچىپتۇ. شۇ ھامان ئەپلاتۇن ھېكىم بىر قىزىرىپ، بىر قارىيىپ، بىر ئاقىرىپ، سۇ بولۇپ زەمبىل ئۈستىگە تۆكۈلۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قاپتۇ. پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىمنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن، شۇڭا كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا: «ئەپلاتۇن ھېكىم پەقەت دۇنياغا بىرلا كېلىدىغان ھېكىم ئىدى، دۇنيادا ئۇنىڭدەك ھېكىم تېپىلمىقى تەس» دەپ قايغۇرۇپتۇ.

ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى «ۋاي پىرىم، ۋاي ئۈستازىم» دەپ يىغلاپ، زەمبىلنى كۆتۈرۈپ چېدىر ئىچىگە ئەكىرىپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى ئۈستازى قالدۇرغان ۋەسىيەت بويىچە ئىش كۆرۈپتۇ. دېگەندەك قىرىق ئىككىنچى كۈنى زەمبىل ئۈستىدە بىر بوۋاق پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بوۋاقنى شاگىرتلىرى يۇز كۈن بېقىپتۇ. ئارقىدىنلا بۇ بالا چوڭ بىر ئادەمگە ئايلىنىپ ساقال ـ بۇرۇت چىقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شاگىرتلىرى بۇنىڭ ئۆز ئۈستازى ئەپلاتۇن ھېكىم ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ ھەمدە ناھايىتى خۇشال بولۇپ، قىزغىن تەبرىكلەپتۇ. بۇ خەۋەر ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە پۈتۈن ئوردىغا تارقىلىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ناھايىتى خۇشال بوپتۇ. پادىشاھ بۇنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپتۇ، بارلىق ئوردا ئەمەلدارلىرى قاتنىشىپتۇ. زىياپەت تازا قىزىپ، خۇشاللىق پەلەككە ياڭراپتۇ. پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن قايتا كۆرۈشكىنىگە ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ھەمدە ئەپلاتۇن ھېكىمنى تەبرىكلەپتۇ. مۇشۇ پەيتتە ئەپلاتۇن ھېكىم پادىشاھقا سەجدە قىلىپ:

ــ ئۇلۇغ پادىشاھى ئالەم، مېنىڭ بىر تەلىپىم بار ئىدى، ــ دەپ پادىشاھتىن

ئىجازەت سوراپتۇ.

پادىشاھ رۇخسەت قىپتۇ. ئەپلاتۇن پادىشاھقا مۇنداق دەپتۇ:

ــ ئەرەستە ھېكىم مەن تەييارلىغان بىر پىيالە سۇنى ئىچىپ بەرسە. ئەرەستە ھېكىم بۇ تەلەپكە قوشۇلۇپتۇ.

ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرىغا دەريادىن ئالماس پىيالىگە سۇ ئەكېلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى دەريادىن سۇ ئەكەپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم ئالماس پىيالىدىكى سۇنى قولىغا ئېلىپ، ئوڭ قولىنىڭ چىمچىلاق بارمىقىنى ئۇچ قېتىم چايقاپ بولغاندىن كېيىن پىيالىنى ئەرەستە ھېكىمگە سۇنۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىم سەندەلدە ئولتۇرۇپ، ئالماس پىيالىدىكى سۇنى ئىچىپتۇ. سۇنى ئىچىش بىلەن تەڭ ئەرەستە ھېكىمنىڭ چىرايى بىر قىزىرىپ، بىر قارىيىپ، ئاغزىدىن، ئارقىسىدىن ئوت چىقىپ، زىخقا ئۆتكۈزگەن تۇخۇمدەك ۋاژىلداپ كۆيۈپ، كاۋاپقا ئايلىنىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ئىچىدە «ئەي ئەرەستە ھېكىم، سېنىڭدەك مۇنەججىم دۇنيادا تېپىلماس ئىدى» دەپ قايغۇرۇپتۇ. بۇنى ئەپلاتۇن ھېكىم دەرھال سېزىۋاپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرىنى چاقىرىپ دەريادىن يەنە سۇ ئەكېلىشكە بۇيرۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى سۇ ئەكەپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم پىيالىدىكى سۇدا سول قولىنىڭ چىمچىلاق بارمىقىنى ئۇچ قېتىم چايقاپ ئۇنى ئەرەستە ھېكىمنىڭ ئۇستىگە چېچىپتۇ. سۇنى چاچقاندىن كېيىن ئوت ئاستا ــ ئاستا پەسىيىپ، ئەرەستە ھېكىم ئاستا ــ ئاستا تەۋرەپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز ئەكسىگە كەپتۇ. ئەرەستە ھېكىم بۇرۇن قىلغانلىرىغا قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ. پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. ھەممەيلەن خۇشال ــ خۇراملىق ئىچىدە كۈلۈپ يايراپتۇ. زىياپەت ئاخىرلىشىپتۇ. ھەممەيلەن ئۆز چېدىرلىرىغا بېرىپ ئارام ئېلىشىپتۇ. ئەتىسى تاڭ سەھەردە ھەممەيلەن چېدىر ــ بارگاھلىرىنى يىغىپ سايا‌ھەتنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان ھەسەن.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، كۆچا نامىيەلىك بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **بېلقىز مۇھەممەت.** ئايال، ئۇيغۇر، 23 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا نامىيە بازار ئىچىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1991

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ــ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

لوقمان ھېكىم

لوقماننىڭ ھېكىم بولۇشى

لوقمان ئەسلىدە بىر يېتىم بالا بولۇپ، كەيمە تاز ئىكەن. ئۇ بىر ناۋايغا يالـ
لىنىپ ئىشلەيدىكەن. ئىشلىگەندىمۇ خېمىر يۇغۇرۇش، نان ئېچىش، نان يېـ
قىش ئىشلىرىنى ئەمەس، پەقەت تۇگمەنگە بېرىپ ئۇن تارتىپ كېلىش، ئۇن تاسقاش
ئىشلىرىنى قىلىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلىرى ئۈچۈن، تونۇردا ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرالمـاي
چۇشۇپ كېتىپ كۆمەچ بولۇپ قالغان نانلارنى يەپ جان ساقلايدىكەن، كېچىلىرى تو ـ
نۇر بېشىدا ئۇخلايدىكەن.

لوقماننىڭ كۈنلىرى ئەنە شۇنداق ئۆتۈپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى جاھاننى چاڭگـ
لىدا ئويناتقۇاتقان پادىشاھ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندىن ئاڭلايلى:

ئىسكەندەر پادىشاھ مەغرىبتىن مەشرىققىچە بولغان بىپايان زېمىنلەرنى ئۆز ئىلـ
كىگە ئالغاندىن كېيىن، جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ يول باشلىشى بىلەن زۇلمەتكە
كىرىپتۇ. بۇ قاراڭغۇچىلىق ئىچىدە يورۇقلۇققا كۆز ئاچقاندا بېھىش ھۇزۇرىنى سې ـ
زىپتۇ. قارىسا، ئابىھايات بىر بۇلاقتىن ئۆرلەپ چىقىپ ئېقىۋاتقۇدەك. ئۇ ئابىھايات
سۇيىدىن قانغۇچە ئىچىپ مەڭگۇ ياشىماقچى بولۇپ ئابىھاياتقا ئېڭىشىپتۇ.

ــ ئەي ئىسكەندەر، ئابىھاياتنى ئىچمەڭ! ــ دېگەن بىر ندا ئۇنى توختىتىپتۇ.
ئىسكەندەر قارىغۇدەك بولسا، سۇ بويىدىكى يوغىناپ يېتىپ قالغان دەرەخـ
لەردىن كەلگەن زۇۋان ئىكەن. ئۇ يەنە ئابىھاياتنى ئىچمەكچى بوپتىكەن، پەيلىرى تو ـ
زۇپ، قىپقىزىل گۆش بولۇپ قالغان قاغا، سېغىزخان، قۇشقاچلار زۇۋانغا كېلىپ:

ــ ئەي ئىسكەندەر، ئابىھاياتنى ئىچمەڭ! ــ دەپ چۇرقىرىشىپ كېتىپتۇ. ئىسـ
كەندەر پادىشاھ ھەيران بولۇپ ئەتراپقا قاراپ:

ــ نېمىشقا؟ ــ دەپتىكەن، دەرەخلەر دەپتۇكى:

ــ ئەي ئىسكەندەر، بۇ ئابىھاياتنى ئىچسىڭىز مەڭگۇ ئۆلمەيسىز. بىزمۇ ئىچكەن، مانا ھالىمىزغا قارىڭ. مىڭ يىل ئۆرە تۇرىدۇق، مىڭ يىل يىقىلىپ ياتتۇق، مانا مىڭ يىل بولدى، بېقىنلىرىمىزدىن يىلتىز چىقىپ، قورساقلىرىمىزدىن دەرەخلەر كۆكلەپ چىقتى، بۇ بەك ئازابكەن.

ھېلىقى يالىڭاچلانغان قۇشلار دەپتۇكى:

— ئەي ئىسكەندەر، بۇ ئابىھايا‌تنى بىزمۇ ئىچكەن. مىڭ يىل ئۇچۇپ پەرۋاز قىلدۇق، مىڭ يىل ئۇچالماي پەيلىرىمىز شالاڭلاپ دەرەخ سايىلىرىدا يۇردۇق، مىڭ يىل بولدى پۇتۇن پەيلىرىمىزدىن ئايرىلىپ، مۇشۇ ھالەتتە يۇرىمىز. دەرەخ تۇۋىلىرىگە چۈشكەننى يەيمىز. يا جېنىمىز چىقمايدۇ، يا ئۇچالمايمىز، بۇ بەك ئازابكەن.

ئىسكەندەر پادىشاھ بۇ ئۇچ مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەل - دەرەخ ۋە قۇشلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن بولسىمۇ ئاخىرى خارلىنىپ قالغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئىككىلىنىپ بىر ھازا تۇرۇپ قاپتۇ. لېكىن، بۇنداق كەلگەن ئامەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشقا كۆڭلى ئۇنماپتۇ. ئۇ ئابىھايا‌تنى ئىچىشتىن يالتايغان بولسىمۇ، بىر قاپاقتا لىق قاچىلاپ ئېلىۋاپتۇ.

ئۇ زۇلمەتتىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ «ئابىھايات سۇيىنى ئىچەيمۇ، ئىچمەيمۇ؟» دەپ مەسلىھەت سورايتۇ. دانىشمەنلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئاقساقىلى:

— ئەي ئۇلۇغ شاھىم، ئابىھايا‌تنى ساپ پېتى ئىچسىلە مەڭگۈ ياشايدىلا، ئەمما ئاقىۋىتىنى ئالىلاتائالا ئۆزى بىلىدۇ. ئەگەر ئابىھايا‌تنىڭ كۆچىنى سەل سۇنىدۇرۇپ ئىچسىلە، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆلەتلىرى چەكسىز زىيادە بولغاي، — دەپتۇ. بۇ مەسلىھەت پادىشاھقا يېقىپتۇ.

— ئى زامانىمىزنىڭ دانىشمەنلىرى، سىلەرچە ئابىھايا‌تنىڭ كۆچىنى قانداق قىلىپ سۇنىدۇرغىلى بولۇر؟ — دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر پادىشاھ. دانىشمەنلەرنىڭ دانىشمىنى دەپتۇكى:

— پادىشاھى ئالەم، ئابىھايا‌تنىڭ كۆچىنى سۇنىدۇرۇش ئۇچۇن ساپ پېتى بويىچە ئەمەس، باشقا ئېسىل يېمەكلىكلەرگە ئارىلاشتۇرۇپ، ئوتتا تاۋلاپ ئاندىن تەنلىرىگە دەرمان قىلسىلا كۆچى ئاجىزلىشىدۇ.

ئىسكەندەر پادىشاھ دانىشمەنلىرىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئويلاپ، دۇنيادىكى ئەڭ ئېسىل يېمەكلىك بۇغداينىڭ ئۇنى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇپ، ئابىھايا‌تنى ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر قىلىپ تونۇردىكى ئوتتا تاۋلاپ، پىشۇرۇپ يېمەكچى بوپتۇ. خىزمەتكارلار شەھەر بويىچە ئەڭ ئۇستا ناۋايغا بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپتۇ. ئۇلار قاپاقتىكى ئابىھايات سۇيىنى ناۋايغا تۇتقۇزۇپ:

— نانىڭ خېمىرىغا مۇشۇ سۇدىن باشقا سۇ ئىشلەتمەيسەن. نان پىشقاندا پادىشاھ ئۆزى يەيدۇ. نان تۆت بولسۇن، — دەپ قاتتىق جېكىلەپتۇ.

ناۋاي بارلىق ھۇنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ پادىشاھنىڭ بۇيرۇتمىسى بويىچە نانلارنى ھازىرلاپ تونۇرغا يېقىپتۇ. لېكىن، نانلارنىڭ بىرسىمۇ تونۇردا تۇرماي ئېقىپ

ئوتقا چۈشۈپ كۆمەچ بولۇپ قاپتۇ. ئىسكەندەر پادىشاھ ئۇچۇن ئالايىتەن يېقىلغان نانىڭ مۇندىق بولۇپ قالغانلىقىدىن قاتتىق قورققان ناۋاي غال ـ غال تىترەپ كېـ تىپتۇ ۋە كۆمەچلەرنى چاقىرىق بىلەن كېپەكنىڭ ئىچىگە تاشلىۋېتىپ، باشقا خېـ مىردا چىرايلىق تۆت نان پىشۇرۇپ خىزمەتكارلاردىن ئوردىغا كىرگۈزۈپتۇ.

ئىسكەندەر پادىشاھ ئاشۇ نانلارنى يەپ تۇرسۇن، ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى:

لوقمان ئۇن تاسقاپ ھېرىپتۇ، قورسىقى تازا ئېچىپتۇ. ئۇ ئادىتى بويىچە كېپەك ئارىسىدىن كۆمەچ ئىزدەپ، ھېلىقى ئىسكەندەر پادىشاھ ئۇچۇن ئابىھايات سۈيىدە هـا زىرلانغان نانلارنىڭ كۆمىچىنى تېپىۋېلىپ، ھۇزۇرلىنىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. يەپتۇ، يەپتۇ، ئۇنىڭ تېنىدە غەيرىي بىر سېزىم ھاسىل بوپتۇ، تاز بېشى قىمىلداپ قىچىشـ قىلى تۇرۇپتۇ، تاتىلىغانچە خۇشيېقىپ، قەقەچلىرى تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ. ئۇ بېشىنى سىلاپ باقسا، يىرىك چاچلار چىققىلى تۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە ھەيران بولۇپ تۇرـ غىنىدا، ناۋايخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدە:

ـــ ھەي ئادەمزاتنىڭ بالىلىرى، بالىلىرىمىزنى ئالماڭلار! ـــ دەپ نالە قىلغان چىرقىراق ئاۋازلارنى ئاڭلاپ، ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي ناۋايخانىنىڭ كەينىگە ئۆتسە، ئىككى قۇشقاچ:

ـــ ۋاي بالىلىرىم، ۋاي بالىلىرىم... ـــ دەپ پىرقىراپ ئۇچۇپ يۇرگۈدەك، بىر بالىنىڭ مۇرىسىگە يەنە بىر بالا چىقىپ تام كامېرىغا قولىنى تىقىۋاتقۇدەك. لوقمان ئۇلارنى قوغلىۋېتىپ قۇشقاچ بالىلىرىنى ساقلاپ قاپتۇ ھەم قۇشقاچلارنىڭ زۇۋانىنى بىلىپ قالغانلىقىغا ھەيران بوپتۇ.

لوقمان ئىشىنى تۈگىتىپ ئېرىق بويىغا چىقسا، دەل ـ دەرەخلەر، ئوت ـ چۆپـ لەر سۆزلىشىۋاتقۇدەك. لوقمان ئۇلارنىڭمۇ زۇۋانىنى بىلىپتۇ. بىر ئوت: «مەن يەتمىش ئىككى خىل كېسەلگە داۋامەن، ئۇرۇقۇم پالانى كېسەلگە، يىلتىزىم پۇستانى كېسەلگە دورا» دېسە، يەنە بىر ئوت: «مەن دېگەن ئۇنداق كېسەلگە دورا» دەۋاتقۇدەك. بىر سېـ غىزخان كېلىپ دەرەخكە قونۇپ: «ئادەم دېگەن ئەخمەق، ھازىر پالانى يەردىكى پۇسـ تانچى باي سەكراتتا ياتىدۇ، ئۇنىڭغا ئاۋۇ ـ ماۋۇ ئوتلارنى قاينىتىپ دورا ياساپ ئىـ چۇرسە ساقىيىدۇ» دەۋاتقۇدەك. لوقمان سېغىزخان خەۋەرچىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە، ھېلىقى گىياھلاردىن دورا ياساپ بايغا ئىچۇرگەنىكەن، بىمار ساقىيىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ لوقمان بارلىق جان ـ جانىۋار، گۈل ـ گىياھلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان كامالەتكە يېتىپتۇ. شۇ ئابىھاياتنىڭ خاسىيىتىدىن ھەرقانداق بىمارلارنى داۋالىيالايدىغان ھېكمىگە ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن لوقمانىنىڭ داڭقى شەھەردىن ـ شەھەرلەرگە، شەھەرلەردىن چەت سەھرا ـ تاغلارغىچە، مەملىكەتتىن مەملىكەتلەرگىچە

تاراپ، پۇتۇن جاھان بىلىدىغان تېۋىپلارنىڭ پىر ئۇستازى لوقمان ھېكىم بولۇپ ئا-
لەمدىن ئۆتكەنىكەن.

لوقمان ھېكىمنىڭ تۆت يۈز يىل زىنداندا يېتىشى

بۇرۇنقى زاماندا ئاللا تائالا ھەرقانداق ئادەمزات ياكى جان - جانىۋارلانىڭ قىل-
مىشلىرىغا قارىتا دەرھاللا تېگىشلىك جازا بېرىدىكەندۇق.

ئۇلۇغ تېۋىپ لوقمان ھېكىم پالانى يەردە بىر بىمار بار دەپ ئىشتىسە، ئارىنى
يىراق كۆرمەي بارىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لوقمان ھېكىم شاھەرنىڭ چېتىدە بىر
ئېغىر بىمارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ قاپتۇ - دە، شۇ ياققا يول ئاپتۇ. لوقمان ھېكىم-
نىڭ بىرى ئون ياش، يەنە بىرى ئون ئىككى ياشلىق ئوغلى بار ئىكەن. بۇ بالىلار
دادىسىغا ئەگىشىۋاپتۇ.

ئۇلار كېتىۋاتقىنىدا، چوڭ ئوغلى بىر ھۆپۈپنىڭ ئوردا سېپىلىنىڭ بىر كامىرى-
غا كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇكىسىغا كۆرسىتىپتۇ. لېكىن، دەرھال تۇتۇۋې-
لىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، چۈنكى لوقمان ھېكىم ھېچقانداق جانغا زىيان - زەخ-
مەت يەتكۈزۈشكە يول قويمايدىكەن. دوقمۇشتىن ئەگىلگۈچە بۇ ئىككى بالا، ھاجەت
قىلىۋالىمىز، دەپ كەينىدە قېلىپ، ھېلىقى كامارغا بىرسى تۇمىقىنى كەپلەپ قويۇپ،
يانغۇچە ئېلىۋالماقچى بوپتۇ.

لوقمان ھېكىم بىمارنىڭ تېنىگە دەرمان، جېنىغا جان ئۇلىۋېتىپ قايتىپتۇ. بۇ
چاغدا گۈگۈم ۋاقتى بوپتۇ. بالىلار كامارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قولىنى تىققانىكەن،
ھۆپۈپنىڭ ئىككى بالىسى ئاللىبۇرۇن تۇنجۇقۇپ ئۆلگەن، ھۆپۈپ ئۆزى بىھوش بولۇپ
ياتقانىكەن.

بۇ چاغدا ئوردا خەزىنىسىگە ئوغرى كىرگەن بولۇپ، قاراۋۇل - ياساۋۇللار
قوغلاپ كېتىۋاتسا، بۇ ئىككى بالا سېپىلنىڭ تۆۋىدە بىرىنى بىرى كۆتۈرۈپ سېپىلغا
يامىشىۋاتقۇدەك، لوقمان ھېكىم سەل نېرىراقتا كېتىۋاتقۇدەك. ئۇلار شۇ جايدىلا تۇ-
تۇلۇپ قوللىرى باغلىنىپتۇ. «بىز ئوغرى ئەمەس» دېگەنگە قارىماي، پۇت - قوللىرى-
نى يەرگە تەگكۈزمەي ئەكىرىپ زىندانغا تاشلاپتۇ. ئۇلار ھېلىقى ھۆپۈپلەرنىڭ قىساسى
ئۈچۈن قاراڭغۇ زەي زىندانغا يېتىپ قاپتۇ.

يىللار يىللارنى قوغلىشىپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. شاھلارمۇ ئالمىشىۋېرىپتۇ. يەرلەر قۇر-
غاقلىشىپ ئاچارچىلىق باشلىنىپتۇ. شەھەر خەلقى قاچ - قاچ بولۇپ، شەھەر ۋەيران

بولۇپ، زىندانمۇ ئۇنتۇلۇپتۇ. قۇم ـ بوراننىڭ دەستىدىن زىندانىنىڭ ئۈستى تۇپتۇز بولۇپ كېتىپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ ئىككى ئوغلى تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپتۇ. ئابىھاياتنىڭ كۇچىدىن لوقمان ھېكىم يىللارنى زىندانىدا ئۆتكۈزۈۋېرىپتۇ، قورسىقى ئاچسا، يېنىدا بار يەتتە تال قۇرۇق ئۈزۈمنىڭ ھەر بىرىنى ئەللىك يىل شۇمۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئارىدىن تۆت يۈز يىل ئۆتۈپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى پاختىدەك ئاـ قىرىپتۇ. پەقەت پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ھاياتلىقى بىلىنىدىكەن، تەنلىرى توزغاقتەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئەگەر زىندانىدا بولمىسا، شامال چىقسىلا توزۇپ كېتىدىـ كەن...

ئۇ زىندانىدا يېتىپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى بۇ يەردىن كۆچۈپ يېڭىدىن بىنا قىـ لىنغان شەھەرنىڭ پادىشاھىدىن ئاڭلايلى:

شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىنتايىن گۆشخور بولۇپ، لوقما ئالدىغا كەلسە، چاينىماي دېگۈدەك يۈتار ئىكەن. ئۇ گۆش يەۋاتقىنىدا، بىر سۆڭەك ئۇنىڭ كانىيىدا توغرا تۇرۇپ قاپتۇ ـ دە، يا ئىچكىرى كىرىپ كەتمەي، يا چىقىپ كەتمەي ئۇنى قاتتىق ئازابلاپتۇ. ئۇ كېچەيۇ كۈندۈز خارقىراپ، زار ـ زار يىغلاپ يېتىپتۇ. گېلى تېخىمۇ ئىششىپتۇ. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۇستا تېۋىپلارمۇ ھېچ ئامال قىلالماپتۇ. پادىشاھ ئۆلۈمنى كۈـ تۇپ خارقىراۋاتقان دەقىقىلەرنىڭ بىرىدە ئوردا دانىشمەنلىرى پادىشاھقا:

ــ لوقمان ھېكىم بولغان بولسا سىلىنى چوقۇم ساقايتار ئىدى، ــ دەپتۇ. پاـ دىشاھ ئۇلارغا ئالىيىپ قويۇپتۇ ھەم سۆزلىيەلمىگەچ مۇنۇلارنى يېزىپتۇ: «بۇندىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى ئۆلگەن لوقماننىڭ ماڭا نېمە كېرىكى؟!»

ــ بىز قۇرئە كۆرسەك، لوقمان ھېكىم تېخى ھايات ئىكەن، ــ دەپتۇ دانىشمەنـ لەر، پادىشاھنىڭ قاراڭغۇ دىلىغا ئۈمىد شامىلىرىنى يېقىپتۇ. ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ياتقان پادىشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ: «لوقمان ھېكىمنى دەرھال تېپىپ كېلىڭلار!» دەپ پەرمان يېزىپتۇ. پۈتۈن يۇرت سەپەرۋەرلىككە كەپتۇ. خارابە بولغان شەھەرنىڭ تۆت يۈز يىلدىن ئىلگىرىكى خەرىتىسىگە ئاساسەن، زىندان ئورنىنى تېـ پىپتۇ، ئەمما ئۇستى تۇزلىنىپ كەتكەچ، كىرىش ئېغىزىنى زادىلا تاپالماپتۇ. دانىشـ مەنلەر ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ يەرگە سۇ باشلاپتۇ. بىر چاغدا بىر يەر بوشاپ، سۇ سىڭىپ بىر تۆشۈك ئېچىلىپتۇ. ئۇلار سۇنى دەرھال توختىتىپ، تۆـ شۈكنى چوڭلىتىپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن زىندانىنىڭ ئېغىزى ئىكەن. بۇ يەردىن ئىككىيلەن ئارغامچا بىلەن چۈشسە، لوقمان ھېكىم ھايات ئولتۇرغۇدەك. ئەمما، ئۇ دەپتۈكى:

ــ ئەي بالىلىرىم، ماڭا يېقىن كەلمەڭلار، مېنى تۇتماڭلار، تېنىم توزۇپ كېتىدـ ىدۇ.

ــ ئۇنداقتا سىلىنى قانداق ئېلىپ چىقىپ كېتىمىز؟ ــ دەپتۇ چۈشكەنلەر. لوقمان ھېكىم دەپتۇكى:

ــ ئالدى بىلەن ساپ ھاۋا كىرىپ بۇنىڭ ئىچىدىكى سېسىق بۇسنىڭ ئورنىنى ئالسۇن. ئۇنىڭدىن كېيىن مېنى قىرىق كېچە ـ كۈندۈز ھورلاندۇرۇڭلار، شۇ چاغدا بەدىنىم بىر ئاز قاتىدۇ. ئاندىن ئېلىپ چىقساڭلار بولىدۇ.

ئۇلار لوقمان ھېكىمنىڭ ئېيتقىنى بويىچە قىرىق كۈن ھورداپتۇ. قىرىق بىرىنچى كۈنى لوقمان ھېكىمنىڭ بۇيرۇتمىسى بويىچە چوڭ بىر سېۋەتكە لىق يۇمشاق پاختا تولدۇرۇپ چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنى تۈتۈشقا بولمىغاچقا، سېۋەتنى يېقىن ئەكېلىپ تۈـتۈپ تۇرۇشۇپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۆزىنى بىر تاشلاپ يۇمشاق پاختا ئىچىگە چۈشۈۋاپـتۇ، ئاندىن ئارغامچىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنى تارتىپ يەر يۈزىگە چىقىرىپتۇ. لوقمان ھېكىم يورۇق دۇنيا بىلەن قايتا دىدارلىشىپتۇ.

پادىشاھ بۇ چاغقىچە يەنە شۇ ئازابتا ئىكەن، ئۇ لوقمان ھېكىمنىڭ ئۆزىنى قـۇتـقۇزۇشىدىن ئۈمىدلىنىپ ياشىماقتا ئىكەن. لوقمان ھېكىم يەر يۈزىگە چىققاندىن كېـيىن ئۆزىگە ئۆزى دورا قىلىپ خېلى ئەسلىگە كەپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ قانداق كېسـەل ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان بىلگەن بولسىمۇ، تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپتۇ. ئاندىن پـەرزەنـتىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سوراپتۇ. يەتتە ياشلىق بىر ئوغلۇم بار، دېگەنـنى ئىشـارەت قىپتۇ پادىشاھ.

ــ ئۇنداقتا بەك ياخشى بولدى. ئوغلىڭـزنىڭ قېنـىنى بـېشىڭـزغا ئېـقىتسـاق دەرھال ساقىيىسىز، ــ دەپتۇ لوقـمان ھېكـىم. پادىشـاھ بىر ھازا ئـويلىنـىپ قاپتـۇ ھەم بىردىنبىر يالغۇز ئەزىز ئوغلى ــ كەلگۈسى تەخت ۋارىسىنى قۇربانلىق قىلىشقا چىدىماپتۇ. ئۇ «باشقا چارە يوقمۇ؟» دەپ لوقمان ھېكىمگە ئىلتىجا قىپتۇ. لوقمـان ھېكىم ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق ئامال ۋە داۋا يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ يەنە ھەسرەتكە چۆمۈپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان ھېكىم:

ــ ئەي پادىشاھى ئالەم، ئاشۇ شەرتنى ئادا قىلمـىساق ھايـات شامىڭـز ئۇزۇنغا بارمايي ئۆچكۈسى، ــ دەپتۇ.

پادىشاھنى ئاغرىق ئازابى تېخىمۇ قىيناپ ئۇنىڭغا ئەزرائىل كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ. ئۇ ئاخىرى مۇنداق قارارغا كەپتۇ: «ئاتا بولسا بالا بولىدۇ، مەن بۇ ئازابتـىن قۇتۇلـدىغانلا بولسام، بالا دېگەننى تېپىۋالمايمەنمۇ» دەپ ماقۇل بوپتۇ. پـادىشاھنـىڭ ئوغلـى ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھازىر بوپتۇ. لوقمان ھېكىم ۋالىداپ تۇرغان ئۆتكۈر پىچاقنى بىـر قولىدا تۇتۇپ، يەنە بىر قولىدا بالىنى يېتىلەپ ماڭغاچ:

ــ پادىشاھى ئالەم، تۇڭلۇكىنىڭ ئۇدۇلىدا قىبلىگە قاراپ ئولتۇرسىلا، ھەرگىزمـۇ

يۇقىرىسىغا قارىمىسىلا، ــ دەپ ئەسكەرتىپ قويۇپ ئۆگزىگە چىقىپ كېتىپتۇ.

پادىشاھ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان ھېكىمنىڭ «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن تەكبىرى بىلەن تەڭ ئوغلىنىڭ قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ، بېشىغا شارقىراپ قان تۆكۈلۈپتۇ. پادىشاھ چىدىيالماي ئىختىيارسىز:

ــ ۋاي بالام! ــ دەپ شۇنداق قاتتىق ۋارقىراپتۇكى، كانىيىدا تۇرۇپ قالغان سۆڭەك نەچچە غۇلاچ يەرگە ئېتىلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلۇپتۇ، ئەمما ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالغان پادىشاھ يەرگە ئۆزىنى ئۇرۇپ بۇزلاپ قاتتىق يىغلاپ كېتىپتۇ.

ــ قويسىلا، ــ دەپ لوقمان ھېكىم پادىشاھنى يۆلەپتۇ. لېكىن، پادىشاھ:

ــ ئەي لوقمان ھېكىم، مېنىڭ ساقايتتىڭ، ئەمما مۇشۇ سائەتتە كۆزۈمنىڭ گۆھىرى، يۈرىكىمنىڭ سەدپارىسى، تەختى ـ بەختىمنىڭ ۋارىسى ئوغلۇم بولسا بولماسمىدى؟ ــ دەپ تېخىمۇ ھۆركىرەپ يىغلاشقا باشلاپتۇ.

ــ ھازىر ئوغۇللىرى جەننەتتە ئۇيناۋاتىدۇ، سىلى ئۇنى چاقىرسىلا، ــ دەپتۇ لوقمان ھېكىم. پادىشاھ بىھوشلۇق ئىچىدە:

ــ ئوغلۇم! ــ دەپ ۋارقىرىغانكەن، ئوغلى باغ ئىچىدىن بىر دەستە قىزىل گۈلنى كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈپ كىرىپ قاپتۇ. پادىشاھ ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئوغلى گۈلنى سۇنغىنىدا، ئۇنى باغرىغا بېسىپ خۇشاللىق ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تۆكۈپتۇ، ئاندىن كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ئوغلىنى قايتا ـ قايتا سۆيۈپ كېتىپتۇ.

ئەسلىدە لوقمان ھېكىم بىر ئوغلاقنى بوغۇزلىغانكەن. پۈتۈن يۇرت تۆت يۈز يىل يوقلىپ كەتكەن لوقمان ھېكىمگە قايتا ئېرىشىپتۇ.

بۇ ھېكايەت تا ھازىرغىچە ئېغىزدىن قۇلاققا كۆچۈپ يەنە ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىپ كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەت باۋۇدۇن** (1912 ــ 1976). ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، پىچان ناھىيىلىك 1ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابابەكرى ئەمەت**. ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، پىچان ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1986

«پىچان خەلق چۆچەكلىرى»، 1994

ئۇ دۇنيادىن كەلگەن سوۋغاتلىق نان

زامان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ ئىكەن. مۇندىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر نەرسىگە قىزىقىپ تېگى - تەكتىگە يەتمىگۈچە توختىمايدىغان بىر ئەركە پادىشاھ ياشىغانىكەن.

بۇ پادىشاھ ئاسمانىنىڭ يەتتە قاتلىقى، ئوخشاشلا يەرنىڭمۇ يەتتە قاتلىقىغا ئىشىنىشتىن تاشقىرى زېمىنىنىڭ تەكتىدە يەنە بىر جاھان بار دەپ قارايدىكەن. شۇ سەۋەبتىن بۇ پادىشاھ كېچە - كۈندۈز ئۇ جاھانىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، شۇڭلاشقا ئۇ ئۆز ئىلكىدىكى مال - بايلىقىنى زېمىنىنى كولاپ ئۇ جاھانىنى كۆرسەتكۈچىلەرگە ئاتىغانىكەن.

بۇ پادىشاھنىڭ دەۋرىدە ياشىغان كىشىلەر پادىشاھقا ئۇ جاھانىنى كۆرسىتىش ئىنتىزارلىقى بىلەن زېمىنىنى بىرەمۇ تىنىم تاپماستىن كولايدىكەن.

كۈنلەر ھەپتىنى، ھەپتىلەر ئايىنى، ئايلار يىللارنى ياساپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. كىشىلەر پادىشاھنىڭ زورلۇقى بىلەن زېمىنىنى تىنىم تاپماي كولاۋېرىپتۇ. توپتوغرا يۈز يىل تولغاندا زېمىن تېشىلىپ ئۇ جاھان كۆرۈنۈپتۇ.

بۇ خۇش خەۋەر پادىشاھقا يەتكۈزۈلۈپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي پۈتكۈل ئېلىدە توي - تاماشا ئۆتكۈزۈپ بۇ ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىققانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىپتۇ. پادىشاھ توي - تاماشا تۈگىگەندىن كېيىن بىر ياش ۋەزىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇ جاھانىنى ئۆزىگە ۋاكالىتەن تەكشۈرۈپ چىقىشنى ھاۋالە قىپتۇ.

ۋەزىر ئۇ جاھانغا بېرىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ تۈگەتكەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۆز دىيارىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەرسىلىرىنى تاللاپ، ئۇ جاھان پادىشاھىغا سوۋغات سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىشنى تاپىلاپ، ۋەزىرنى تاللانغان باتۇر نۆكەرلەر بىلەن ئۇ جاھانغا يولغا سالىتۇ.

ئايلارنىڭ كەينىدىن يىللار كەينى - كەينىدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ۋەزىر نۆكەرلىرى بىلەن ئۇ جاھاندىن قايتىپ كەپتۇ، لېكىن ۋەزىر پادىشاھنىڭ ئالدىغا قانداق سوۋغات كۆتۈرۈپ بېرىشنى پەم قىلالمايدەسرەت چېكىپتۇ. چۈنكى، ۋەزىر ئۇ جاھان پادىشاھىغا بۇ جاھانىنىڭ شۇنچە ئېسىل مال - بايلىقلىرىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇ جاھانىنىڭ پادىشاھى بۇ جاھان پادىشاھىغا ئاران بىر كۈرە بۇغداينى سوۋغات ئۈچۈن بەرگەنىكەن.

بۇ كالتا پەم ۋەزىر، مەن قانداق قىلىپ بۇ بىر نەچچە ئوچۇم بۇغدايىنى ئۇيال-ماستىن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىمەن؟ دەپ ئويلاپتۇ - دە، ئۆزى توپلىغان باي-لىقىدىن سوۋغات تەييارلاپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇ جاھاندا كۆرگەنلىرى-نى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ھېلىقى بۇغداي توغرۇلۇق ھېچ نەرسە دېمەپتۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھ ئاغرىپ قاپتۇ. شاھنى ئوردا تېۋىپلىرى داۋالىغان بولسىمۇ ساقايماپتۇ. شۇ چاغدا ۋەزىر ھېلىقى بۇغدايىنى يادىغا ئېلىپ، مەخسۇس كە-شىگە ئۇگۇت قىلدۇرۇپ تارتتۇرۇپتۇ ۋە ئۇستا ناۋايغا توقاچ قىلىپ ياقتۇرۇپتۇ. ئەپ-سۇسكى، بۇ توقاچلار تۇنۇردا تۇرماي قوقاسقا چۈشۈپ كۆيۈپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، نا-ۋاي ئانچە كۆيۈپ كەتمىگەن بىر دانە توقاچنى ۋەزىرگە بېرىپتۇ.

ۋەزىر توقاچنى نەزەر غەلۋىرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، يەنىلا پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشتىن ئۇيلىپ كونا ساڭنىڭ ئويۇقىغا تاشلاپ قويۇپتۇ.

پادىشاھنىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپتۇ. ئىلاجسىز قالغان ۋەزىر ئوردا ئەھلىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن لوقمان ھېكىمنى چاقىرتىپ كېلىپ شاھنىڭ كېسە-لىنى داۋالاتماقچى بوپتۇ.

لوقمان ھېكىم قىرىق كېچە - كۈندۈز شاھنىڭ يېنىدىن ئايرىلماستىن داۋالاپ ساقايتىپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ بۇ ئىشىدىن رازى بولغان پادىشاھ ۋەزىرنى چاقىر-تىپ:

— مەن لوقمان ھېكىمنى بۇ جاھانىڭ نەرسىسى بىلەن ئەمەس، ئۇ جاھانىڭ نەرسىسى بىلەن مۇكاپاتلىماقچى. سىزدە ئۇ جاھاندىن ئېلىپ كەلگەن نەرسە بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكتىن ۋەزىر ئەمدى يوشۇرۇپ تۇرۇش ھاجەتسىز دەپ قاراپ، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى يېپىدىن - يېڭىسىگىچە سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرگە:

— ئاشۇ توقاچنى دەرھال ئالدىمغا ھازىر قىلىڭ! — دەپتۇ. ۋەزىر توقاچنى ئې-لىپ كەلگەندىن كېيىن پادىشاھ قىلچە ئىككىلىنىپ تۇرماي لوقمان ھېكىمگە تەقدىم قىپتۇ ۋە دەرھال يەپ بېقىشنى تەۋسىيە قىپتۇ.

لوقمان ھېكىم پادىشاھنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۇرۇپتۇ. شۇ ھامان لوقمان ھې-كىم ياشىرىپتۇ، تېنى كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپتۇ، جان - جانىۋار، گۈل - گىياھلار-نىڭ ھەربىر ھەرىكىتىدىن ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەتكە قانداق پايدىسى بارلىقىنى چۈشە-نىدىغان بوپتۇ.

لوقمان ھېكىمدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كۆرگەن پادىشاھ:

ـــ مەندەك ئەركە ئەخمەقنىڭ بۇ جاھاندا ياشىغىنىدىن سىزدەك دانانىڭ ئىنسانىيەتكە بەخت ـ سائادەت يارىتىپ مىڭ يىل ياشىمىقى ھەقلىق، ـــ دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئارىدىن ئۇزاق دەۋر ۋە زامانلار ئۆتۈپتۇ، لوقمان ھېكىم ئىنسانىيەتكە بەخت ـ سائادەت ئاتا قىلىپ بۇ جاھاندا ئۇچ مىڭ بەش يۈز يىل ياشاپتۇ. ئۇ ھازىرمۇ ھايات ئىمىش.

لىگگىرچاق شەربىتى

بۇندىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بىر كىچىك مەھەللىدە لوقمان ئىسىملىك بىر قەيسەر يىگىت ياشىغانىكەن.

لوقمان ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دالالىتى بىلەن ئۆز مەھەللىسىدىكى بىر گۈزەل قىزغا ئۆيلىنىپ، ئون يىلدا توققۇز ئوغۇل، بىر قىزغا ئاتا بوپتۇ.

لوقمانىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇ جاھانغا سەپەر قىلىپ مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەنلىكتىن، ئائىلىسىنىڭ بارچە ئېغىر يۈكى لوقمانىڭ زىممىسىگە ئارتىلىپتۇ.

لوقمان ئەتىياز پەسلىدىكى قىزغىن تېرىلغۇ پەيتىنى چىڭ تۇتۇپ، قەيسەرلىك بىلەن ئىشلەپ يەر ـ زېمىنلىرىنى تېرىپ تۇگەتكەنلىكتىن خۇشال كەيپىياتتا ئائىلىسىگە قايتىپ كەپتۇ.

لوقمان ئىشكتىن كىرىشىگىلا يېرىم كۈندىن بۇيان ئاچ قالغان ئوماق مەسۇمە پەرزەنتلىرى «نان! نان!!» دېگەن ھەسرەتلىك ندا بىلەن ئۇنىڭ قۇچىقىغا ئۆزلىرىنى ئېتىپتۇ. بالىلارنىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن يىپى ئۈزۈلگەن مونچاقتەك ئېقىۋاتقان قايناق ياشلىرى لوقماننىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇرغانلىقتىن ئۇنىڭمۇ ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ، كۆزلىرىدىن كۆكلەم يامغۇرىدەك ياش تامچىلىرى تۆكۈلۈپتۇ. لوقمان بالىلىرىنىڭ كۆز ياشلىرىنى يىرىك، يوغان ئالقىنى بىلەن سۈرتۈپ، ھەر بىرسىنىڭ پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن:

ـــ بالىلىرىم! ئاللا بىزنى كەچ قويسىمۇ، ھەرگىز ئاچ قويمايدۇ. ئاپاڭلار ھازىر سىلەرگە تېرىلغۇدىن ئېشىپ قالغان بۇغداينى يارغۇنچاقتا تارتىپ، يارما ئېشى ئېتىپ بەرسۇن. مەن سىلەرگە ھازىرلا نان تېپىپ كېلەي، ـــ دەپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. بالىلار ئاپىسىنىڭ ئاش ئېتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىدىن ئاتىسىغا ھەشقاللا ئېيتىپتۇ. لوقمان ئېتىزدىن ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگىنىگە قارىماي، مېھرىبان،

ئاق كۆڭۈل ئايالىغا چوڭقۇر ئىلتىجا بىلەن تىكىلىپ: «مەن دېگەندەك قىلىڭ!» دەپ قويۇپ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

لوقمان كېچىچە يول يۈرۈپ، ئالتۇن قۇياش ئۇپۇقتىن يېڭىلا كۆتۈرۈلگەندە، زىلال سۇلىرى شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى دۆڭلۇككە جايلاشقان ئېگىز سوقما تاملار بىلەن قورشالغان ھەيۋەتلىك قورغانىنىڭ يوغان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، پەنجىرە ۋە قوش قاناتلىق ئىشىكى قۇياشقا قارىتىپ سېلىنغان ئۇزۇن ئارد-لىقتىن ئۆتۈپ، ئۇدۇلدىكى ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، سالام بىلەن بوسۇغىنى ئاتلاپ ئۆيگە كىرىپتۇ. ئۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، تاملىرى قاتمۇ قات چوڭ - كىچىك ئويۇقلار بىلەن تولغان ئۆينىڭ تۆرىدە كېسەل ئازابىدىن ئىڭراپ ياتقان چار ساقاللىق كىشىگە كۆزى چۈشۈپتۇ. بوۋاي بىر ھازا سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن:

— ئوغلۇم، مەن سىزنى تونۇيالمىدىم، مۇنداق سەھەردە سىزنى بىز تەرەپكە قانداق شامالالار ئۇچۇرۇپ كەلدى؟ — دەپتۇ. لوقمان بوۋايغا ئۆزىنى، ئاتا - ئانىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، بوۋاينىڭ كېيىنكى سوئالىغا «ياخشى ئاتىنىڭ بالىسى غېرىب بولسىمۇ، قۇل بولماس!» دېگەن ھېكمەتكە ئەمەل قىلىپ، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ئويلىنىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ تىلى دىلىدىكىنى ئىزھار قىلماي ئىختىيارىدىن تاشقىرى ھالدا:

— كېسەللەرنى يوقلىغاچ، كۆرگەچ كېلىۋاتىمەن، — دەپتۇ. بوۋاي لوقمانىڭ جاۋابىدىن رازى بولۇپ:

— بىزدە «سەھەردىكى مۇشتىتىن يانما» دەيدىغان سۆز بار. ئۇنداق بولسا يېنىمغا كېلىپ تومۇرىمنى تۇتۇپ كېسىلىمنى داۋالاپ قويۇڭ، — دەپتۇ.

لوقمان دېلىغۇللۇق ئىچىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ - دە، ئولتۇرۇپتۇ. لوقمان شۇ يېشىغا يەتكىچە ھېچكىمنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقمىغانلىقىغا قارىماي، بوۋاينىڭ ئۆزىگە سۇنغان يوغان سۇيەكلىك بىلىكىنى تۇتۇپتۇ. لوقمان بوۋاينىڭ بەزىدە ناھايىتى تېز، بەزىدە ناھايىتى ئاستا زەئىپ سوقۇۋاتقان تومۇر ھالىتىنى ھېس قىلغان بولسىمۇ، مۇنداق سالغان تومۇردىن مەلۇم بولغان كېسەللىكنىڭ نامىنىڭ نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە لام - جىم دېمەي ئولتۇرۇپتۇ. بايا ئۆز تىلىنىڭ جۇرئىتىگە ئاپىرىن ئېيتقان بولسا، ئەمدى ئۇنىڭ كەلتۇرگەن مۇشكۇلىنى كىمدىن سوراشقا چۈشۈپ قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ. شۇ سەۋەبتىن غالىلداپ تىترەپ پېشانىسىدىن مۇزدەك تەر تامچىلىرى مەڭزىنى بويلاپ ئېقىپتۇ. ئەنە شۇنداق دېلىغۇللۇق ئىچىدە دەقىقىلەر سېكۇنتلار مىنۇتلار ياساپ كەينى - كەينىدىن ئۆ-

تۇشكە باشلاپتۇ. لوقمان ئۆز ھالىدىن ئۈيلىپ، كۆزلىرىنى چاك يۇمۇپتۇ. لېكىن، ئۇ كېسەلگە نېمە دەپ ئات قويۇشنى بىلمىگىنى بىلەن مەسۇمە پەرزەنتلىرىنىڭ «نان! نان!» دېگەن ھەسرەتلىك نىدالىرى قۇلاق تۇۋىدە جاراڭلاپ ياڭراۋېرىپتۇ.

لوقمان ئۆزىنىڭ بۇ مۇشكۇل ھالىتىدىن قانداق قۇتۇلۇشنى بىلمەي قاتتىق تەڭىرقاش ئىچىدە تۇرغان چېغىدا قۇدرەتلىك بىر سادا ئۇنىڭ قۇلاق تۇۋىدە ياڭراپتۇ: «لوقمان، كۆزۈڭنى ئاچ! كۆزۈڭگە تۇنجى قېتىم نېمە كۆرۈنسە، بۇ كىشىنىڭ كېسىلىگە شۇ نەرسە شىپا!» شۇ ھامان لوقمان كۆزىنى ئېچىپتۇ، ئۇنىڭ كۆزىگە ئۆينىڭ ئىشىكىنىڭ بېشىدىكى ئويۇقتا تۇرغان لىڭگىرچاق كۆرۈنۈپتۇ. لوقمان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، سۇپىدىن پەسكە چۈشۈپ لىڭگىرچاقنى ئاپتۇ ۋە ئۇنى قىلچە ئىككىلەنمەي پالتا بىلەن يېرىپ، يۇيۇپ تازىلىغاندىن كېيىن قۇم چۆگۈنگە سېلىپ قاينىتىپ، بۇ خاسىيەتلىك «لىڭگىرچاق شەربىتى»نى ئۆز قولى بىلەن ھېجىرگە قۇيۇپ، بوۋاينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ ئىچىشنى بۇيرۇپتۇ. بوۋاي دەسلەپ ئىككىلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن نېمىدۇر بىر نەرسىنى ئېسىگە ئېلىپ، «دەردىمگە داۋا، رەنجىمگە شىپا» دەپ ھېجىرىدىكى شەربەتنى ئىچىپ تۇگىتىپتۇ.

لوقمان لىڭگىرچاقنىڭ ئېشىپ قالغان پارچىلىرىنى يەنە يۇيۇپ تازىلاپ، قۇم چۆگۈنگە سېلىپ، ئوتنىڭ ئۈستىگە قويغاندىن كېيىن، بۇ شەربەتنى يەنە ئىچىشنى تاپىلاپ كېتىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇپتۇ.

لوقمان بوۋاي بىلەن خوشلىشىپ كەڭ ھويلىغا چىققان چاغدا بىر گۈزەل زىلۋا بويلۇق قىز ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىپ، نان ئورالغان ياغلىقنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ.

لوقمان قىزغا رەھمەت ئېيتىپ، خوشلىشىپ دەرۋازىدىن چىقىپ، ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ ياغلىقنى يېشىپتۇ. ياغلىقتا بەش نانىنى قالدۇرۇپ، بىر نانىنى ئۆستەڭ سۈيىگە چىلاپ ئۈۋۈتۈپ ئىشتىھا بىلەن مەززە قىلىپ يەپتۇ.

لوقمان بالىلىرىغا بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۆز ئۆيىگە ئالدىراش كېتىۋاتقان چېغىدا، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر كىشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ:

ــ ھوي ھېكىم، توختاڭ! ــ دەپ ۋارقىراۋېرىپتۇ. لوقمان تۆت ئەتراپىغا قارىغان بولسىمۇ، ئۆزى بىلەن ھېلىقى ۋارقىراۋاتقان كىشىدىن باشقا ھېچكىمنى كۆرمەپتۇ، لېكىن لوقماننىڭ ئېتى ھېكىم بولمىغاچقا پىسەنت قىلماي ئۆز يولىغا مېڭىۋېرىپتۇ. بىر چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە كېسەللەرنى داۋالىغۇچىلار «ھېكىم» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى كېلىپ ئەندىشىگە چۈشۈپتۇ. ھېلىقى كىشى مەن ئىچۈرگەن «لىڭگىرچاق شەربىتى»نى ئىچىپ بالا ـ قازاغا ئۇچرىغان بولسا، مۇنۇ ئاتلىق كىشى مېنى قوغلاپ كېلىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. ئەمدى قانداق قىلارمەن؟ ئاھ خۇدا! دەپ زارلىنىپتۇ.

لوقمان ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە ئاتلىق كىشى يېتىپ كەپتۇ ـ دە، ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ لوقمانغا سالام قىپتۇ. لوقمان كەلگۈچىنىڭ ئۆزىدىنمۇ ياش ساغلام يىگىت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى نېمىشقا ئىزدىگەنلىكىنى سوراپتۇ. بۇ يىگىت لوقمانغا جاۋابەن:

ــ سىزنىڭ دورىگىز بىلەن دادام ساقىيىپ كەتتى، شۇڭا دادام سىزنى ھۇزۇرىغا چاقىرىدۇ، ــ دەپتۇ.

لوقمان يىگىتنىڭ جاۋابىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، ئۆزى تۇنجى قېتىم داۋالىغان بوۋاينىڭ ھالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن، يىگىتنىڭ كەينىگە مىنگىشىپ بوۋاينىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ.

لوقمان كەلگەن چاغدا بوۋاي كەڭ ـ ئازادە ھويلىسىدا بالىچاقلىرى بىلەن ئۇنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ ۋە:

ــ سىز ھەقىقەتەن ئۇستا ھېكىم ئىكەنسىز. مەن ياش چېغىمدا سەندەل ياغىچىدىن ياساپ، بىر قېتىممۇ تۆتۈلمىگەن ئاشۇ لىگگىرچاقنى ماڭا دورا بولار دەپ ئويلىمىغانكەنمەن. كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، مەن سەللىمازا ساقايدىم. سىزگە رەھمەت، ــ دەپ لوقمان بىلەن قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ.

بۇ مۆجىزىدىن لوقماننىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ شادلىنىپتۇ. بوۋاي لوقمانغا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى بېرىشتىن تاشقىرى، بالىلىرىنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ئۈچۈن يەتەرلىك ئاشلىقمۇ بېرىپتۇ. لوقمان بوۋاينىڭ ئىلتىپاتىدىن مىننەتدار بولۇپ، كىشىلەرنى داۋالاپ ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش نىيىتىدە ئۆيىگە قايتىپتۇ.

لوقمان ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كېچىنى ـ كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ توختىماي ئۆگىنىپتۇ، نۇرغۇن كىشىلەرنى كېسەللىك ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «ھېكىم» ئىبارىسى ھەقلىق رەۋىشتە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن تولۇق ئىسىم شەرىپى لوقمان ھەكىم بولۇپ قاپتۇ.

لوقمان ھېكىم دەسلەپتە داۋالىغان بوۋاي ئەسلىدە يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بولۇپ، مۇنداق كېسەللىككە سەندەل شەربىتى شىپا بولىدىكەن.

زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشىلەرگە «لىگگىرچاق شەربىتى ئىچىڭ» دەپ چاقچاق قىلىشى لوقمان ھېكىمنىڭ ئەنە شۇ تاسادىپىي داۋالىشىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **ياقۇپ نۇر.** ئەر، ئۇيغۇر، 35 ياش، ساۋاتلىق،

دېھقان، پىچان ناھىيەسى دالانكارىز يېزىسى گۈمبەز كارىز مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئەھمەت ھۈسەيىن** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، پىچان ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1970

«پىچان خەلق چۆچەكلىرى»، 1994

چىش تارتىش

ۇقمان ھېكىم زامانىسىدا بىر ئادەمنىڭ چىشى ئاغرىپ كېتىپتۇ، تېۋىپلارنىڭ دورىسىمۇ كار قىلماپتۇ. ئۇ ئادەم لوقمان ھېكىمنى ئىزدەپ كېتىپ بارسا، ئالدىغا لوقمان ھېكىم ئۇچراپتۇ. ئۇ ئادەم لوقمان ھېكىمگە گەپ قىلىپ بولغىچە، لوقمان ھېكىمنىڭ تەرتىپى قىستاپ كېتىپ يولنىڭ بويىدىلا بىر دالىدا يەرگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇپتۇ. چىشى ئاغرىغان ئادەم خېلى ئۇزاق ساقلىغان بولسىمۇ، لېكىن لوقمان ھېكىم ئورنىدىن تۇرماپتۇ. ئۇ ئادەمنىڭ چىشى بەك ئاغرىپ كېتىپ چىداپ تۇرالماي لوقمان ھېكىم تەرەپكە قاراپ:

ــ چىشىم بەك ئاغرىپ كەتتى، چىداپ تۇرالمىدىم، تېزرەك داۋالاپ قويغان بولسىلا، ــ دەپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلىپ ئولتۇرغاندا گەپ قىلمايدىغان قائىدىسى بولغاچقا، لوقمان ھېكىم گەپ ـ سۆز قىلمايلا ئۇ ئادەمگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، يېنىدىن بىر تال بۇيىنى يۇلۇپ ئېلىپ تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇ ئادەم بۇ ئىشنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ، يۇگۇرگەن پېتى بىر ئادەمنىڭ قېشىغا بېرىپ چىشىنى تارتقۇزۇۋېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن چىش ئاغرىقىدىن قۇتۇلۇپتۇ. چىش تارتىش ئەنە شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **قۇدرەت ئىبراھىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، بايالىق ناھىيەسى سايرام يېزىسى 8 ـ كەنتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئۆمەر پەيزى.** ئەر، ئۇيغۇر، بايالىق ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1990

«بايالىق خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

لوقمان هېكمىنىڭ كۆيۈنۈشلىرى

لوقمان هېكمىنىڭ زامانىسىدا پادىشاھلاردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ھەممىسى لوقمان هېكمىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۆز كېسەللىرىگە شىپالىق تېپىپ كېتىشىدىكەن. ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپتۇ. لوقمان هېكىم شۇنىڭغا دىققەت قىپتۇكى، كۆيۈنۈشلى يۈسۈپ ئاغرىپ قالدىم، دەپ بىرەر قېتىممۇ ئالدىغا كېلىپ باقماپتۇ. بۇنىڭدىن ھەيرانلىق ھېس قىلغان لوقمان هېكىم قىزىنى چاقىرتىپ سوراپتۇ:

ـــ قىزىم، ئېرىڭ ئانچە ـ مۇنچە ساقسىز بولۇپ قالىدىغاندۇ؟

ـــ ياق، دادا، ئۇنىڭ ئاغرىپ باققىنىنى ھازىرغىچە بىلمەيمەن.

ـــ ئېرىڭنىڭ بىرەر ئىشىنى سەزدىڭمۇ؟

ـــ ھەر كۈنى سەھەردە بىر بۇردا نانىنى ناشتا قىلىپ ئاندىن باشقا ئىشىنى قىلمىدۇ.

ـــ خوش، مۇنداق دېگىن، ئەتىدىن تارتىپ نان يوق، دەپ نان بەرمىگىن.

ـــ ماقۇل، دادا، ـــ دەپتۇ قىزى ۋە ئۆيگە قايتىپتۇ.

ھەپتە ئۆتۈپتۇ، ئاي ئۆتۈپتۇ، كۆيۈنۈشلىنىڭ كېسەللىكىدىن بىرەر خەۋەر بولماپتۇ. لوقمان هېكىم قىزىنى يەنە چاقىرتىپ سوراپتۇ:

ـــ مەن دېگەننى قىلدىڭمۇ؟

ـــ قىلدىم، ئەمما نان ئورنىغا سۇ ئىچىۋالىدىغان بولدى، ـــ دەپتۇ قىزى. لوقمان هېكىم بىر ئاز ئويلانغاندىن كېيىن قىزىغا تاپىلاپتۇ:

ـــ ئەتىدىن تارتىپ، سۇ ئەكىرىپ قويماپتىمەن دەپ سۇمۇ بەرمىگىن.

خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەن بولسىمۇ يەنىلا كۆيۈنۈشلىنىڭ ساقسىزلىقىدىن بىرەر خەۋەر بولمىغاچقا، لوقمان هېكىم قىزىنى چاقىرتىپ سوراپتۇ:

ـــ سۇ بەردىڭمۇ؟

ـــ ياق، دادا، نان، سۇ دېگەنلەرنى بەرمىدىم. ئەمما، بورنىنى ئۆرۈپ، بىر چىمدىم توپىنى ناشتىسىغا كاپ ئېتىدىغان بولدى، ـــ دەپتۇ قىزى. لوقمان هېكىم بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چوڭقۇر ئويغا پېتىپتۇ ۋە بىر هازادىن كېيىن قىزىغا قاراپ:

ـــ ئەتە ئېرىڭ كېلىپ ئولتۇرۇپ كەتسۇن، ـــ دەپتۇ.

ئەتىسى لوقمان هېكىم خوتۇنىغا ساپ ئۆچكە يېغىدا پولۇ ئېتىشنى ئېيتىپتۇ ۋە

بەزى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. كۆيۈئوغلى كەپتۇ، داستىخان سېلىنىپ ئاش تارتىلىپتۇ. كۆيۈئوغلى ئىشتەي بىلەن ئاش يېگىلى تۇرۇپتۇ.

— چاي ئەكېلىڭلار خوتۇن، — دەپتۇ لوقمان ھېكىم.

— ھېلى دەملەپ قويسام مۇشۇك ئۆرۈۋېتىپتۇ، ھازىر چاي دەملەي، — دەپتۇ خوتۇنى.

— چاي بولمىسا سۇ بولسىمۇ بولىۋېرىدۇ، — دەپتۇ كۆيۈئوغلى ۋە سۇنى غۇر-تۇلدىتىپ ئىچىپ ئاشنى يەۋېرىپتۇ. دۇئا - تەكبىردىن كېيىن كۆيۈئوغلى خوتۇنىنى ئېلىپ ئۇزاپتۇ. لوقمان ھېكىم بولسا ئۆز ئىچىدە، ئەمدى كېسەل بولمىغىنىڭنى كۆرەي، ھازىر ئۇچىيىڭ توڭلاشقا باشلىدى، بىر ئازدىن كېيىن قورسىقىڭ ئاغرىپ يۇمىلاشقا باشلايسەن، دېگەنلەرنى ئويلاپ خەۋەر كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر ئاشپۇشىم ئۆتۈپتۇ، كەچ بوپتۇ، خەۋەر يوق. كۈن ئۆتۈپتۇ، ھەپتە ئۆتۈپتۇ، خەۋەر يوق. بۇنىڭدىن قاتتىق ھەيران قالغان لوقمان ھېكىم كۆيۈئوغلىنىڭ ئۆيىگە قاراپ مېڭىپتۇ. لوقمان ھېكىمنى كۆيۈئوغلى قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. لوقمان ھېكىم پاراڭلاشقاچ كۆيۈئوغلىنىڭ چىرايىغا تازا دىققەت بىلەن قاراپتۇ، ئۇنىڭ چىرايىدىن ساغلاملىق، نۇرانىلىقتىن باشقا نەرسىنى سېزەلمەپتۇ. شۇ چاغدا كۆيۈئوغلى بىر ئىش بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپتۇ. لوقمان ھېكىم تەقەززالىق بىلەن قىزىدىن سوراپتۇ:

— ئۆتكەندە ئېرىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاغرىپ قالمىغاندۇ؟

— ياق، دادا، ھېچ قانداق ئەھۋال بولمىدى.

— بىرەر ئىشنى سەزدىڭمۇ؟

— ئۆيدىن چىقىپ بازاردىن بىرنەچچە باش پىياز سېتىۋالدى، ئۆيگە بارغىچە يەپ ماڭدى.

شۇ چاغدا لوقمان ھېكىم بىر چوڭقۇر تىنىۋېلىپ:

— مەن ئۆزۈمنى دۇنيادا بىردىنبىر تەڭداشسىز تېۋىپ دەپ يۈرگەنىدىم، كۆيۈ-ئوغلۇم مەندىنمۇ ئۇستا تېۋىپ ئىكەن، مەن بۇنى ئۇقماي يۈرۈپتىمەن. بۇگۈن مەن ئۇنىڭغا رەسمىي قول قويدۇم. كەمتەرلىك بىلەن ئۇنىڭدىن ئۆگەنسەم بولغۇدەك، — دەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ۋاھاپجان رازىق** (1938). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، يەكەن ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىندىن.

«مىراس» ژۇرنىلى، 1994.

لوقمان هېكمىنىڭ ئەزرائىلنى قوغلىشى

ۆز زامانىسىدا تېبابەتچىلىك ئىلمى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولغان لوقمان ھېكىم ئالەمدىكى جىمى گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. ئۇ ئۇچراتقان ھەربىر گىياھ، ئۆسۈملۈكلەر ئۇنى كۆرگەن ھامان ئېگىلىپ، يەلپۇنۇپ سالام بېرىدىكەن، لوقمان ھېكىمنىڭ ھەربىر سۆز، سوئاللىرىغا تولۇقى بەلەن بىر ـ بىرلەپ جاۋاب بەرگەندىن باشقا يەنە ئۇنىڭ ھەرقانداق تاپشۇرمىسىنى ئورۇنلاشقىمۇ تەييار ئىكەن.

بىر كۈنى لوقمان ھېكىم يۈرتىنىڭ يېزا ـ سەھرالىرىنى ئايلىنىپ كەلمەكچى بولۇپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ سەھرا ئارىلاپ ھەر خىل ئوتياشلار بىلەن ئۇزۇن ـ قىسقا پاراڭلىشىپ كېلىۋېتىپ، مەھەللىنىڭ چېتىدىكى بىر ۋەيرانە ئۆيگە كېلىپ قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئۆينىڭ ئالدىدا ئاتمىش ياشلاردىن ئاشقان، چاچلىرى ئاقىرىپ، كۆزلىرى تورلاشقان بىر ئايال بىر كىچىك ئوغۇل بالىنى ئەركىلىتىپ ئولتۇرغۇدەك. لوقمان ھېكىم ئۆز كۆڭلىدە، بۇلارنىڭ دىققىتىنى بۇزماي كېتىۋېرەي، دەپ ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ. ئۇ خىيال بىلەن بولۇپ بىرنەچچە قەدەم ماڭغاندا ئاجايىپ بىر ئۆتكۈر خۇش پۇراقنىڭ گۇپپىدە ئۇرۇلغانلىقىنى سېزىپتۇ ـ دە، ھەيران بولۇپ، ئەتراپىنى سىنچىلاپ كۆزىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ پۇراق ھېلىقى مومانىڭ پىيازلىقىدىن كېلىۋاتىپتۇ. پىيازلىقتا كۆكۈچ ئۇششاق يوپۇرماقلىق، ئاق چېچەكلىك، غولى ئىنچىكە، بويى پاكار، ئۇچىدا تېرىقتىن چوڭ يۇمىلاق مېۋىسى بار بىر خىل ئوت ـ گىياھ بار ئىكەن. لوقمان ھېكىم شۇ ئۆمرىگىچە بۇ خىل گىياھنى ئۇچرىتىپ باقمىغاچقا ھەيران قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرمەكچى بوپتۇ.

ــ ھەي خەس، ئۆزۈڭ شۇنچە ئاجىز، يۇمران ئىكەنسەنۇ، پۇرىقىڭ نېمانچە ئۆتكۈر؟ سەن گىياھلارنىڭ قايسى خىلىدىن بولىسەن؟ نامىڭ نېمە؟ ــ دەپ سوراپتۇ لوقمان ھېكىم ھېلىقى گىياھتىن. ھېلىقى گىياھ زۇۋانغا كىرىپ:

ــ ئۆزۈم ئاق گۈللۈك، سامان غوللۇقلار جەمەتىدىن بولۇپ، ئىسمىم يۇمغاقسۇتۇر، ماكانىم پىيازلىقنىڭ قىرى، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ــ دەپ باقە، سېنىڭ ئىنسانلارغا قانداق پايدىلىق خۇسۇسىيەتلىرىڭ بار؟ ــ دەپ سوراپتۇ لوقمان ھېكىم.

ــ مېنىڭ ھۆل ۋاقتىمدىكى تەبىئىتىم ھۆل سوغۇق بولۇپ، خۇش پۇراق چىقىرىپ

رالايمەن. ئەگەر بىرەر ئادەمنىڭ ئىسسىقتىن قورسىقى ئاغرىپ، ئىچى سۇرۇپ قالغان بولسا، مېنىڭ يوپۇرماقلىرىمنى ھاۋانچىدا ئېزىپ ـ يانجىپ، سۈيۈمنى چىقىرىپ مۇ-ۋاپىق مىقداردا ئىچسە، شىپا بولىمەن. پىشقان ۋاقتىمدا يۇمىلاق مېۋەمنى دانەكچە دەپ ئاتايدۇ، سوقۇپ تومۇزدا ئىسسىق ئۆتۈش سەۋەبىدىن قورسىقى ئاغرىغان كىشىگە ئىچۈرسە، ئۇنىڭغىمۇ شىپا بولىمەن. ئۇنىڭدىن باشقا مېنى بىلگەن نۇرغۇن كىشىلەر مېنى سۈيۈقئاشقا قوشۇپ ئىچىش ئارقىلىق زۇكاملىرىنى ساقايتىدۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يۇمغاقسۇت.

يۇمغاقسۇتنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلىغان لوقمان ھېكىم بۇ جاۋابتىن قانائەت تېپىپتۇ ھەم شۇئانلا ئۆيىگە قايتىپ، يۇمغاقسۇت ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىنى بىرمۇبىر يېزىپ خاتىرە قالدۇرۇپتۇ.

ئاردىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۆيىگە داۋالانغىلى كەلگەن بىر-قانچە ئون ئادەمنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ، دورا بۇيرۇپ بېرىپتۇ. شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىسسىقتىن قورسىقى ئاغرىغان بىرقانچە ئادەمگە يۇمغاقسۇتنى بۇيرۇپ، قانچىلىك مىقداردا ئىچىشكىچە تەپسىلىي دەپ بېرىپتۇ ھەم ئۇ بىمارلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇلارنىڭ ئۆيىگە پات ـ پات بېرىپ كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. دېگەندەك بىرنەچچە كۈندىلا ئۇلار سا-قىيىپ كېتىپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىمنىڭ دەرۋازىسى ئەنسىز ئېچىلىپ، چاچلىرى چۈۋۈلغان، ئۆڭۈشۈلى ئۆچكەن بىر ئايال ئاللا ـ توۋا تۇۋلاپ يىغلىغىنىچە كېلىپلا لوقمان ھېكىمنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ:

ــ ھۆرمەتلىك لوقمان تېۋىپ، دۇنيالىقتا بىرلا ئوغلۇم بار ئىدى، بۇگۈن ئۇچ كۈن بولدى قورسىقى ئاغرىپ، ئىچى سۇرۇپ توختىمايۋاتىدۇ. ئاغرىقتا چىدىماي بە-ھوش بولۇپ قالدى. مېنىڭ شۇ بالامنى داۋالاپ قويامدىكىن، دەپ ئالدىلىرىغا كەل-دىم، ــ دەپ يالۋۇرۇپ يىغلاپتۇ.

لوقمان ھېكىم قاراپلا بۇ ئايالنىڭ ئۆزى يېزا ـ سەھرا ئايلىنىپ يۈرگەنده كۆرگەن بالىسىنى ئوينىتىپ ئولتۇرغان ھېلىقى ئايال ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ.

ــ قېنى، ئېيتىپ باقسىلا، بالىلىرىنىڭ ئىچى قانداق سۇرىدۇ، رەڭگى قان-داق؟ ــ دەپ لوقمان ھېكىم ھېلىقى ئايالدىن سوراپتۇ.

ــ بالامنىڭ ئىچى سۇدەك سۇيۇق سۇرىدۇ، رەڭگى تۇخۇم سېرىقىدەك سېرىق، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئايال.

ــ بالىلىرىغا ئىسسىق ئۆتۈپتۇ، شۇڭا قورسىقى ئىسسىقتىن ئاغرىپتۇ، تەرتە-نىڭ سېرىق كېلىشى شۇنىڭ ئالامىتىدىندۇر. سىلى ھازىرلا ئۆيىلىرىگە بېرىپ پىياز-لىقلىرىغا ئۆزلىرى تېرىغان خۇش پۇراقلىق، يۇمغاقسۇت دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئوت-

ياش بار، شۇنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىدىن ئېلىپ پاكىز يۇيۇپ، ھاۋانچىدا ئېزىپ، سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ، بىر قوشۇقلا ئىچكۈزۈپ قويسىلا، بالىلىرىنىڭ قورسىقى بىر - ئىككى كۈندىلا ياخشى بولۇپ قالىدۇ، — دەپتۇ لوقمان ھېكىم ئايالغا. ئىچىدە يەنە، ھەي، ئۆزى تېرىغان نەرسىسىنىڭ نېمىگە پايدىسى بارلىقىنىمۇ بىلمىگەن... دەپ ئويلاپتۇ.

لوقمان ھېكىمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ئايال رەھمەت ئېيتىشنىمۇ ئۇنتۇپ دەرۋازىدىن يۈگۈرگىنىچە چىقىپ كېتىپتۇ. ھېلىقى ئايال بارغىنىچە يۇمغاقسۈتنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇپتۇ - دە، بىر تەڭنىگە سېلىپ يوغان تاش بىلەن يانجىشقا باشلاپتۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن يۇمغاقسۈتنىڭ شاخ، يوپۇرماقلىرى ئېزىلىپ - يۇمشاپ خېمىرەك بوپتۇ. ئايال يانجىلغان يۇمغاقسۈتنى ياغلىقىغا ئېلىپ بىر چىنىگە سىقىشقا باشلاپتۇ. سىقا - سىقا چىنە يۇمغاقسۈتنىڭ سۈيى بىلەن تولۇپتۇ. بۇنى ئوغلىغا ئىچۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ رەڭگى ئوسما سۈيىدەك ياپيېشىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ بەك قىرتاق بولغاچقا، بالا بىر يۇتۇم ئىچىپلا زادى ئىچكىلى ئۇنىماپتۇ. ئايال لوقمان ھېكىمنىڭ بىر قوشۇق ئىچۈرۈڭ دېگىنىنى ئۇنتۇپ قالغانمۇ ياكى كۆپرەك ئىچسە تېزرەك ساقىيىدۇ، دەپ ئويلىدىمۇ، قانداق، بالىنى ئىچىشكە زورلاۋېرىپتۇ. بالا ئىچمەيمەن، دەپ تۇرۇۋاپتۇ. ئايالنىڭ ئاچچىقى تۇتۇپ، بالىنى بېسىۋېلىپ ئاغزىغا قۇيۇپتۇ، قۇيۇپتۇ، بىر چىنە يۇمغاقسۈتنىڭ سۈيىنى بالىنىڭ ئاغزىغا قۇيۇپ بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەددىدىن زىيادە ئىچۈرۈلگەن يۇمغاقسۈت سۈيى بالىنى زەھەرلەپ، ئۆتىنى يېرىپ، پۈتۈن بەدىنىگە تاراپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. ھېلىقى ئايال ئەس - ھوشىنى يوقاتقاندەك بولۇپ ياقىلىرىنى يىرتىپ «ئاھ بالام!» دەپ يىغلاپ جاھانىنى بېشىغا كىيىپتۇ. ئۇ ئايال ئۆز كۆڭلىدە، ئوغلۇمنى لوقمان ئۆلتۈرۈپ قويدى، ئۆلۈشىگە شۇ سەۋەبچى، دەپ ئويلاپتۇ- دە، ئېگىز - پەس يوللاردا يىقىلىپ - قوپۇپ، لوقمان ھېكىمنىڭ ئۆيىگە باسىپ بېرىپتۇ. لوقمان ھېكىم بۇ چاغدا بىمارلارنى داۋالاۋاتقانىكەن. ئۇلار بۇ ئايالنىڭ ئالالا - كالالا دەپ توۋلاپ قىيا - چىيا قىلىشلىرىدىن ھەيران بولۇپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كېتىشىپتۇ. ھېلىقى ئايال ئېتىلىپ كەلگىنىچە لوقمان ھېكىمنىڭ يا-قىسىغا ئېسىلىپتۇ.

— ھەي لوقمان، سەن مېنىڭ ئوغلۇمغا دورا بۇيرۇدۇم دەپ زەھەر بۇيرۇپسەن، مەن سېنىڭ دېگىنىڭ بويىچە ھېلىقىنىڭ سۈيىنى ئىچۈرسەم، بالام شۇئانلا ئۆلۈپ قالدى. سەن ئەمدى مېنىڭ بالامنى تىرىلدۈرۈپ بەر، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ ھېلىقى ئايال.

تۇيۇقسىز بۇ زەربىگە يولۇققان لوقمان ھېكىم رەنجىگەن بولسىمۇ بىلىندۇرمەي-

تۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، قاتتىق تەڭلىك ئىچىدە قاپتۇ. ئايالدىن مۇلايىملىق بىلەن:

ــ يەڭگە، ياقامنى قويۇپ بەرسىلە، مەن ئالدى بىلەن ئەھۋالنى تولۇق بىلەي، قېنى دەپ باقسىلا، سىلى ئۇنى قانداق، قانچىلىك ئىچۈردىلە؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ئايال پۈتۈن جەريانىنى ھەم قانچىلىك ئىچۈرگەنلىكىنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئايالنىڭ دېگىنىنى ئاڭلاپ لوقمان ھېكىم چۆچۈپ كېتىپتۇ.

ــ مەن سىلىگە بىر قوشۇقلا ئىچۈرسىلە، دېگەن ئەمەسمىدىم. سىلى باللىرىغا دورا ئەمەس زەھەر ئىچۈرۈپلا زەھەرلا! ــ دەپ توۋلاپ كېتىپتۇ لوقمان ھېكىم.

ــ ھەي لوقمان، سەن نېمە دېسەڭ دە، مەن سەن بۈيرۈغان نەرسىنى ئىچۈردۈم. سەن زادى بالامنى تىرىلدۈرۈپ بېرەمسەن ـ يوق؟! ــ دەپ ھېلىقى ئايال لوقمان ھېكىمنىڭ ياقىسىنى باشقىدىن قامالاپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ كۆڭلىگە بىر پىكىر كەپتۇ ـ دە:

ــ يەڭگە، مېنى قويۇپ بەرسىلە، مەن سىلىنىڭ باللىرىنى تىرىلدۈرۈپ بېرەي، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئايال لوقمان ھېكىمنىڭ ياقىسىدىن قولىنى بوشىتىپتۇ.

لوقمان ھېكىم بۇ ئىشنىڭ بىر ئامالىنى قىلمىسا بۇ ئايالدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپتۇ، شۇڭا دەرھاللا ئاتلىنىپ ئەزرائىلنى قوغلىماقچى بوپتۇ. ھېلىقى ئايالنى ھازىرلا ئۆيىگە قايتىپ بالىسىنىڭ جەسىتىگە قاراپ تۇرۇشنى، باشقا بىمارلارنىڭ قايتىپ كېتىشىنى تاپىلاپ قويۇپ، بىر موللاق ئېتىپلا ئەزرائىلنى قوغلاپ ئاسمانغا يول ئاپتۇ.

لوقمان ھېكىم موللاقلاپ شۇ ئۇچقىنىچە بىرىنچى ئاسمانغا چىقىپتۇ. بۇ يەردە كۆزەتتە تۇرغان مالائىك ـ پەرىشتىلەر لوقمان ھېكىمنى توسۇۋاپتۇ، لېكىن لوقمان ئۇلارغا پىسەنت قىلماي بىر موللاق ئېتىپ ئۇچقانچە ئىككىنچى ئاسمانغا يېتىپتۇ. ئۇ شۇ تەرىقىدە ئۇچۇپ بەشىنچى ئاسمانغىچە چىقىپتۇ. ئالتىنچى ئاسمانغا ئاز قالغاندا مالائىك ـ پەرىشتىلەر ئۇنىڭ ئالدىنى چىڭ توسۇۋاپتۇ. لوقمان بۇلارغىمۇ بوي بەرمەي ئۆتۈپ كېتىشكە زورۇققانىكەن، پەرىشتە ـ مالائىكىلەرنىڭ غەزىپى قوزغىلىپ ھەر تەرەپتىن كېلىپ قىستاپ لوقماننى مىدىر ـ سىدىر قىلدۇرماپتۇ. بۇلارنىڭ قولىدىن زورلۇق قىلىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن لوقمان ھېكىم ئۇستىلىق قىلماقچى بوپتۇ ـ دە:

ــ ئى، ئاللانىڭ سادىق قۇللىرى، مەن ئاللاتائالانىڭ ئىجازىتىسىز بەش ئاسماندىن ئېشىپ بۇ يەرگە كەپتىمەن. سىلەر مېنىڭ بۇ يەردىن ھالقىپ ئۆتۈشۈمگە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتىڭلار. راست، مەن گۇناھلىق ئىش قىلدىم، مېنى قويۇپ بې-

رىڭلار، قايتىپ كېتەي، ــ دەپتۇ.

پەرىشتىلەر لوقمانغا ئىشىنىپ، ئۇنى قويۇپ بېرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۇلارنىڭ بىخەستەلىكىدىن پايدىلىنىپ بىر موللاق ئېتىپلا توسۇقتىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ ۋە ئاۋۇ-ۋالقىدىن ئون ھەسسە تېزلىكتە ئۇچۇپ يەتتىنچى ئاسمانغا ئاز قالغاندا ئەزرائىلغا يېتىشۋاپتۇ. ئەزرائىل لوقمانىنى كۆرۈپ:

ــ ئىبارا خۇدايا، بۇ قانداق گەپ؟! ئالتىنچى ئاسماندا ھېچقانداق جانلىق ئاللانىڭ ئىجازىتىسىز ئۆتەلمەيتتى، بۇ بەندە قانداق ئۆتكەندۇ!؟ ــ دەپ ھەيران قاپتۇ.

لوقمان ھېكىم ئەزرائىلنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ ئى ئاللانىڭ سادىق ئەلچىسى، مەن ساڭا يېتىشكۈچە نۇرغۇن جاپا چەكتىم، مانا ساڭىمۇ يېتىشۋالدىم. ھازىر جېنىم قىلدىن ئىنچىكە بىر تومۇردىلا قالدى. بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرۇشۇڭنى تىلەيمەن، ــ دەپ ئۆتۈنۈش قىپتۇ.

ــ سەن نېمە دەپ مېنىڭ ئارقامدىن چىقتىڭ؟ سېنىڭ بۇ قىلمىشىڭ ئۈچۈن سېنى قاتتىق جازالىشىم كېرەك! ــ دەپتۇ ئەزرائىل.

ــ ئى ئاللانىڭ سادىق ئەلچىسى، تەخىر قىلغىن، مېنىڭ سەندىن سورايدىغان ئىككى تۇرلۈك ئىشىم بار ئىدى، مەن مۇشۇ ئىش ئۈچۈنلا كەينىڭدىن قوغلىشىپ چىقتىم. ئەگەر ماڭا شەپقەت قىلىپ ئاللانىڭ ھەققىدە سورىغىنىمغا جاۋاب بەرسەڭ بەكمۇ مىننەتدار بولاتتىم، ــ دەپتۇ لوقمان ھېكىم.

ئەزرائىل لوقمانىڭ ئاللانى شېپى كەلتۈرۈپ ئېيتقان مۇراجىئەتىگە قوشۇلۇپ:

ــ قېنى، سورىماقچى بولغىنىڭ نېمە ئىش ئىدى؟ ــ دەپتۇ ئەزرائىل. لوقمان ھېكىم:

ــ مېنىڭ سورىماقچى بولغىنىمنىڭ بىرىنچىسى، ئاللانىڭ بەندىلىرى قانداق ئۆلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئۆلۈمى ئوخشاش بولامدۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ بۇ ئاددىي مەسىلە، قېنى سەن ئۆزۈڭ بۇ توغرۇلۇق ئويلىغانلىرىڭنى دەپ باق، ــ دەپتۇ ئەزرائىل. لوقمان ھېكىم:

ــ مېنىڭچە، ئاللانىڭ بەندىلىرى جان ئۆزگەندىن كېيىن ئەھۋالى ئوخشاش بولىدۇ، لېكىن ئۆلۈشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ دەپ قارايمەن، ــ دەپتۇ. ئەزرائىل لوقمان ھېكىمنىڭ گېپىگە قارىتا مۇنداق دەپتۇ:

ــ ئاللانىڭ بەندىلىرى ھايات چېغىدا قانداق ئىش ـ ئەمەلدە بولغان بولسا، ئۆلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالى شۇ ئىش ـ ئەمەلگە يارىشا بولىدۇ. ساۋابلىق، خەير ـ ئېھسانلىق ئىش قىلغان بولسا، ئۇنىڭ ساۋابىنى كۆرىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ئۇنىڭ جازاسىنى تارتىدۇ. سېنىڭ بىر گېپىڭ ئورۇنلۇق. قېنى، بەندىلەرنىڭ ئۆلۈشتىن بۇ-

رۇنقى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالىنى تەپسىلىيرەك ئېيتىپ باقە.

ــ بەزى ئادەملەر ئاغرىماي ئۆلىدىكەن، بەزىلىرى بىر نەچچە يىل، ھەتتا ئون نەچچە يىل كېسەل تارتىپ ئۆلىدىكەن؛ بەزىلىرى بولسا ئۇسسۇل ئويناۋېتىپ، ناخشا ئېيتىۋېتىپ ئۆلىدىكەن؛ يەنە بەزىلىرى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالىدىكەن؛ بەزىلىرى باشقا ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبلىرى نېمە؟ ــ دەپتۇ لوقمان ھېكىم. ئەزرائىل:

ــ ئېيتقانلىرىڭ ھەق راست. مەن ئاللانىڭ ئىنسانلاردىن جان ئامانىتىنى ئالغۇچى ئەلچىسىمەن. خۇددى سەن ئېيتقاندەك، بەزى ئادەملەرنى بىرنەچچە يىل ئاغرىق- سىلاقتا قويۇپ جېنىنى ئالىمەن؛ بەزىلىرىنى بولسا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ياكى ناخشا ئېيتىۋاتقان چاغلىرىدا جېنىنى ئالىمەن؛ بەزىلىرىنى بولسا ئۇخلىتىپ قويۇپ جېنىنى ئالىمەن. مانا بۇلار ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى، مېنىڭ جان ئېلىشىمنىڭمۇ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەمما بۇنىڭ سەۋەبىنى ئاللانىڭ ئىجازەتسىز ساڭا دەپ بېرەلمەيمەن، ــ دەپتۇ.

لوقمان ھېكىم بىرىنچى سوئالىغا تولۇق جاۋاب ئالالمايدىغانلىقىنى پەملەپ، ئىككىنچى سوئالىنى سورىماقچى بولۇپ:

ــ ئى ئاللانىڭ جان ئالغۇچى سادىق ئەلچىسى، مەن بولسام ئاللانىڭ بەندىلىرىنىڭ كېسىلگە شىپالىق ئىزدىگۈچى تېۋىپ. بىر نەچچە يۈز يىللىق ھاياتىمدا شۇنچە كۆپ ئادەملەرنىڭ كېسىلىنى ساقايتتىم. ئۇلار كېسەل ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ ھايات قېلىشتى. مۇشۇ جەريانداا تۇرلۇك ئىشلارنى، سانسىز مۆجىزىلەرنى كۆردۈم، ئەمما ئادەمنىڭ جېنى قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ باقمىدىم. بىر كۆرۈۋالغان بولسام، ئۇلارنىڭ جېنىغا ئازراق بولسىمۇ ئارا تۇرۇشۇمغا پايدىسى بولامدىكىن، دەپ ئويلايمەن. شۇڭا، سەن ماڭا ئادەمنىڭ جېنىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويغان بولساڭ، ــ دەپ ئەزرائىلنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ مىڭ يەردىن ياش تۆكۈپ يىغلاپ يېلىنىپتۇ. ئەزرائىل جىددىي تۇستە:

ــ ھەي لوقمان، مەن بۇگۈن شۇنچە ئالدىراش ئىدىم، سەن نەدىكى بىر ئىشلار بىلەن ئالدىمنى توسۇۋېلىپ ۋاقتىمنى ئالدىڭ. مەن بۇرادەرچىلىكىڭ يۈزىنى قىلىپ سورىغىنىڭغا جاۋاب بەردىم. ئەمدى تېخىمۇ ھەددىڭدىن ئېشىپ ئادەمنىڭ جېنىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلىۋاتسەن. سەن دېگەن بۇ نەرسە ئاللانىڭ مەخپىيەتلىكى، شۇڭا بۇ تەلىپىڭنى قاندۇرالمايمەن، ــ دەپتۇ.

لوقمان ھېكىم بوش كەلمەپتۇ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ تۇرۇپ ئەزرائىلنى ماڭغىلى قويماي يالۋۇرۇپتۇ. ئەزرائىل ئاخىرى ئىلاجسىز ئاللانىڭ ئىرادىسىگە

خىلاپلىق قىلىپ، ئادەم جېنىنى لوقمان ھېكىمگە كۆرسىتىشكە ماقۇل بوپتۇ، لېكىن شەرت قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

— ئى لوقمان، مېنى ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قويدۇڭ. ئەگەر ئاللادىن بۇيرۇق بولغان بولسا، مۇشۇ قىلمىشىڭ ئۈچۈن ئاللىقاچان جېنىڭنى ئالغان بولاتتىم. سېنىڭ ساۋابلىق يولدىكى كۆز يېشىڭ مېنى تەسىرلەندۈردى، لېكىن شەرت شۇكى، بىرىنچى، بۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز مېنىڭ يولۇمنى توسمايسەن؛ ئىككىنچى، ئادەم جېنىنى كۆرگەنلىكىڭ ھەققىدىكى سىرنى ھېچبىر ئىنسانغا تىنمايسەن، — دەپتۇ. لوقمان ھېكىم ئەزرائىلنىڭ ئادەم جېنىنى كۆرسىتىشكە ماقۇل بولغىنىدىن خۇشال بوپتۇ.

ئەزرائىل رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا قويىنىدىن بىر شىشە قۇتىنى چىقىرىپ ئاغزىنى ئېچىپ ئالىقىنىغا دۇم قىلغانكەن، قولىغا قىرىق بىر دانە تېرىنچىلىك بىر نەرسە-لەر تۆكۈلۈپتۇ. ئەزرائىل لوقمانغا قاراپ:

— كۆرۈڭال، مانا مۇشۇ ئادەمنىڭ جېنى بولىدۇ. بۇگۈن ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن زېمىنغا چۈشۈپ قىرىق بىر ئادەمنىڭ جېنىنى ئېلىپ چىقتىم، بۇلارنى ئاللاغا تاپ-شۇرىمەن، — دەپتۇ.

لوقمان ھېكىم ئادەملەرنىڭ جېنىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن ئەزرا-ئىلنىڭ يېنىغا يېقىن بېرىپتۇ ـ دە، ئەزرائىل دىققەت قىلمىغان پۇرسەتتىن پايدىلا-نىپ ئادەم جېنى تۆكۈلگەن قولىغا بىر شاپىلاق ئۇرغانكەن، ھېلىقى قىرىق بىر تې-رىنچىلىك جان زېمىنغا چېچىلىپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن دەرغەزەپكە كەلگەن ئەزرائىل لوقمان ھېكىمنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇپ لوقمانغا قارىغۇدەك بولسا، لوقمان ئاللىقاچان كۆز ئالدىدىن غايىب بوپتۇ. غەزىپى تېشىپ يېرىلاي دەپ قالغان ئەزرائىل بىر مولالاق بىلەن ئاللانىڭ دەرگاھىغا يېتىپ بېرىپتۇ. ئاللا ئەزرائىلنىڭ نېمە دەيدى-غانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئەزرائىلنىڭ گەپ قىلىشىغا ئىجازەت قىپتۇ. ئەزرائىل لوقمان ھېكىم بىلەن بولغان ئارىدىكى ئىشلارنى ئەينەن بايان قىلىپ بولۇپ:

— ئى ئاللا، مەن بۇگۈن سېنىڭ ئالدىڭدا گۇناھكار بولدۇم. مەن سېنىڭ ئون سەككىز مىڭ ئالەمدە تەڭدىشىڭ يوقلۇقىڭغا، جىمى مەخلۇقاتتىن غالىبلىقىڭغا شەك-سىز ئىشىنىپ تۇرۇپتىمەن، گۇناھىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن، — دەپتۇ.

— ئى مېنىڭ سادىق ئەلچىم، بۇگۈن سەن يولۇققان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدىن خەۋىرىم بار. سەن بۇگۈن شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچراپ، لوقمانىنىڭ ئالدىدا مەغلۇپ بولدۇڭ. لوقمان بىر بەندىنىڭ تەڭلىك سىلىشىغا چىداپ تۇرالماي، ئۇمۇ شەيتانىنىڭ دەيدىيىگە كىرىپ، مېنىڭ ئىرادەمگە خىلاپ ئىش ـ ئەملەدە بولدى. سەن مېنىڭ ئالـ-دىمدا راست سۆزلىگەنلىكىڭ ئۈچۈن گۇناھىڭنى مەغپىرەت قىلدىم. ئاچچىقىڭغا ھاي

بەر، سەۋرلىك بول. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاشۇ بەندەم لوقمانىنىڭ جېنىنىمۇ سەن ئالـ-سەن، ــ دەپتۇ ئاللا.

لوقمان ھېكىم ئەزرائىلنى قايمۇقتۇرۇپ ئۆز مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، بىر موللاق ئېتىپ غايىب بوپتۇ ـ دە، چاقماق تېزلىكىدە زېمىنگە قايتىپ چۈشۈپتۇ. شۇ كۈنى ئەزرائىلغا جان تاپشۇرۇپ مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمغان قىرىق بىر ئادەم قايتىدىن تىرىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپتۇ. لوقمان ھېكىم ئاسمانىدىن يەرگە چۈشكەن بويى ئۆز ئۆيىگىمۇ بارماستىن ئۇدۇل ھېلىقى ئايالنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. ئايال بولسا بالىسىـنىڭ تىرىلىپ قالغىنىدىن جېنى سۆيۈنۈپ چەكسىز خۇشاللىقتا چۆمۈپتۇ. لوقمان ھېكىم بۇنى كۆرگەندىن كېيىن، ھېلىقى خوتۇننىڭ پىيازلىقىغا كىرىپ ھېلىقى يۇمغاقسۇتنى ئىزدەپتۇ، لېكىن شۇنچە ئىزدەپمۇ بىرەر تۇپ يۇمغاقسۇتنى ئۇچرىتالـماپتۇ. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە، مېنىڭ كۆزۈمگە كۆرۈنمىگىنىڭ ياخشى بولدى، دەپ ئىككى قەدەم ئېلىشىغا، «ۋايجان!» دېگەن بىر نالىنى ئاڭلاپ، پۇتىغا قارىسا، بىر تۇپ يـۇمـغاقسۇت پۇتىنىڭ ئاستىدا يانجىلىپ تېپىرلاپ ياتقۇدەك. ئەسلىدە بۇ بىر تۇپ يـۇمـغاقسۇت ھېلىقى ئايالنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ ئوت ـ چۆپلەرنىڭ دالدىسىغا مۆكۈۋالـغانىكەن. لوقمان ھېكىم يۇمغاقسۇتنى كۆرۈپ:

ــ ئەي لەنىتى ئىنجىمارۇق! سەن بۇگۈن قىلغان جىنايىتىڭنى بىلەمسەن؟! ــ دەپ غەزەپلىك سوئال قويۇپتۇ. يۇمغاقسۇت يەنە تىلغا كىرىپ:

ــ ئەي ھۆكۈما لوقمان، بۇ ئىشتا مەن ياكى مېنىڭ جەمەتىم ئەيىبكار ئەمەس. بىزنى سەن ئېيتىپ بەرگەندەك لايىقىدا، چېغىدا ئىستېمال قىلسا ئىسسىقتىن بولغان تەپكە شىپا ـ مەنپەئەت قىلاتتۇق، ئەمما بىزنى تېرىغۇچى ئىگىمىز بىزنىڭ خۇسـۇسىيىتىمىزدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغاچقا، بالىسىنى تېزرەك ساقايتۇۋېلىشىنىلا ئويلاپ سېنىڭ تاپىلاشلىرىڭنىمۇ ئۇنتۇپ، بالىسىغا ھەددىدىن كۆپ ئىچۈرۈۋەتتى، بۇنىڭدا بىزنى گۇناھقا تارتما، ــ دەپتۇ.

بۇ بىر تۇپ يۇمغاقسۇتنىڭ ئېيتقىنى راست بولسىمۇ، مۇشۇ سەۋەبتىن ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئاچچىقىدىن يانالماي تۇرغان لوقمان ھېـكىم:

ــ ئەي لەنىتى، بۇگۈندىن تارتىپ سەن ۋە سېنىڭ جەمەتىڭ ئادەملەرنىڭ كۆزىدىن يىراق، باش كۆتۈرمەي يەر پاپىسى بولۇپ ئۆسكەيسىلەر! ــ دەپ قارغاپ تاشلاپتۇ.

مانا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يۇمغاقسۇت ئىسىملىك بۇ ئوتياش ھەرقانچە مۇنبەت يەردە كۆكلىسىمۇ ئېگىز ئۆسەلمەي، يەرگە سالپىيىپ ئۆسىدىغان ھەم ئۇزۇن ئۆمـۈر

كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن ئوسمان.** ئەر، ئۇيغۇر، كورلىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : **مۆيدىن سايىت** (1935). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «كىرو-رەن» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 6.2003

لوقمان ھېكمىنىڭ ۋەسىيتى

بۇرۇنقى زاماندا ئۇلۇغ زات ــ داڭلىق تېۋىپ لوقمان ھېكىم دۇنيادىكى بارلىق گۈل ـ گىياھ، ھايۋانلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. لوقمان ھېكىم سىرتقا چىقسا، گۈل ـ گىياھلار «مەن پالانى كېسەلگە داۋا» دېيىشىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىشىدىكەن. ھەرقانداق جايدا ساقايمىغان كېسەللەر لوقمان ھېكىمنىڭ قولىدا ساقىيىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىم ئاغرىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. ئۇ ئوغلىنى ئالدىغا چاقىرىپ: «ئوغلۇم، مۇبادا ساقىيالماي قالسام، ساڭا مۇنۇ ئۈچ ۋەسىيەتنى قالدۇرىمەن، ئەمەل قىلساڭ زىيان كۆرمەيسەن: بىرىنچى، سىرىڭنى ئايالىڭغا ئېيتما؛ ئىككىنچى، دورغا بىلەن ئاغىنە بولما؛ ئۈچىنچى، ناكوسىدىن قەرز ئالما» دەپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي لوقمان ھېكىم ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ ئوغۇل ئاتىسىدىن كېيىن قېلىپ خېلى ئۇزۇنغىچە دادىسىنىڭ ۋەسىيەتلىرىگە ئەمەل قىپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ كاللىسىغا، دادامنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى بىر سىناپ كۆرمەيمۇ؟ دېگەن خىيال كەپتۇ. ئۇ يوشۇرۇن ھالدا بىر ئۆچكىنى ئۆلتۈرۈپ تاغارغا سولاپ، قولى قان يۇقى ھالدا ئايالىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ـ دە، ئايالىغا:

ــ مەن بۇگۈن بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغانىدىم، غەزىپىمنى باسالماي بوغۇزلىۋەتتىم، بۇ تاغاردىكى شۇنىڭ ئۆلۈكى. بۇنى دەرھال بىر يەرگە كۆمۈۋېتەيلى، كەل، يارەملەشكىن، ــ دەپتۇ. خوتۇنى ماقۇل بوپتۇ. ئۇلار ھېلىقى ئۆچكىنى تاغىرى بىلەنلا ئېغىلىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا كۆمۈۋېتىپتۇ. ئۇ خوتۇنىغا بۇ ئىشنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىقنى تاپىلاپتۇ. ئاردىدىن بىر يىل ئۆتۈپ ئوغۇل ئاتىسىنىڭ ئىككىنچى ۋەسىيىتىنى سىناپ كۆرمەكچى بوپتۇ ۋە يامۇلنىڭ بىر دورغىسى بىلەن دوستلىشىپتۇ. ئۇلار بىرىنى بىرى بىردەم كۆرمىسە چىدىيالمايدىغان ھالغا يېتىپتۇ. ئوغۇل ئۇچىنچى

ۋەسىيەتنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ ۋە ئۆزىدە پۇل يېتىپ ئاشقۇدەك بولسىمۇ، بىر تونۇش ناكوسا ئادەمدىن مىڭ تىللا قەرز ئاپتۇ.

كۈنلەر، ئايلار ۋە يىللار ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئايالى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ قاپتۇ. خوتۇنى:

ــ سەن دېگەن قاتىل! ئۆتكەندە بىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئېغىلغا كۆمۈۋەتتىڭ. ئەمدى مېنى ئۆلتۈرەي دەمسەن! ــ دەپ جار سالىتۇ. بۇ گەپلەرنى ئەتراپتىكى قولۇم ـ قوشنىلار ئاڭلاپتۇ. ئاخىرى بۇ گەپ سىرتقا تارقىلىپ ئامبالنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئامبال دەرھال دورغىلىرىنى بۇ ئوغۇلنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ ۋە دورغىلاردىن:

ــ قايسىڭ ئۇنىڭ ئۆيىنى بىلىسەن؟ ــ دەپ سورىغانكەن، لوقمان ھېكىمنىڭ ئوغلى بىلەن دوست بولغان ھېلىقى دورغا ئالدى بىلەن:

ــ مەن بىلىمەن! ــ دەپتۇ ـ دە، يايلارنى يىگىتنىڭ ئويىگە باشلاپ كەپتۇ ۋە يىگىتنى چەمبەرچاس باغلاپ، ئامبالنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. يىگىت يامۇلنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ھېلىقى مىڭ تىللا بەرگەن ئادەم كۆرۈپتۇ ـ دە، كۆزىنى يۇمۇپلا:

ــ سېنىڭدە ئىككى مىڭ تىللا پۇلۇم بار، بەرگىن، ــ دەپ ئۇنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپتۇ. ئامبالمۇ گەپ سورىمايلا يىگىتنى ئۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى دورغا ئۇنى ھەربىر ئۇرغاندا: «مەن گۇناھكار دېگىن» دەپ مەجبۇرلايدىكەن. لېكىن، بۇ يىگىت «ئامبال گۇناھكار» دەۋېرىپتۇ. ئاخىرى ئامبال دەرغەزەپ بولۇپ:

ــ ھەي، قاتىل سەن تۇرۇپ، مەن گۇناھكارمۇ؟ ــ دەپتۇ. شۇ چاغدا يىگىت:

ــ جانابى ئامبال، سىز باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ئىشنى ئىنچىكە تەكشۈرمەي ماڭا ئۇۋال قىلىۋاتىسىز، ئىشنىڭ تېگى مۇنداق ئىدى، ــ دەپتۇ ۋە دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىدىن تارتىپ تاكى ئۆزىنىڭ ۋەسىيەتلەرنى سىناق قىلغانلىقىغا قەدەر سۆزلەپ بېرىپتۇ، ئاخىرىدا، ــ دادامنىڭ ۋەسىيىتىنىڭ قىممىتىگە ئەمدى يەتتىم، دادام راست ئېيتقانكەن. دېمەك، ئاتا ـ ئانىنىڭ ۋەسىيىتى ھېچقاچاندا زىيانلىق بولمايدىكەن، ــ دەپ گېپىنى تاماملاپتۇ.

ئامبال ئۆزىنى تۇتۇۋاپتۇ. يىگىتكە يايلارنى قوشۇپ تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. يىلار ھېلىقى تاغار كۆمگەن يەرنى ئاچقانكەن، راستلا بىر ئۆچكىنىڭ سۆڭەكلىرى، مۇڭگۈزلىرى ۋە چىرىپ كەتكەن تاغار پارچىلىرى چىقىپتۇ. ئامبال يىگىتنىڭ سۆزلىرىنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىپ، تۆھمەتخور خوتۇننى، دورغىنى ۋە ھېلىقى پۇل قەرز بەرگەن نامەردنى زىندانغا سېلىپ، يىگىتكە نۇرغۇن مال ـ دۇنيا ئىنئام قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەپۇ سوراپ ئۆيىگە قايتۇرۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەھمەت ساتتار.** ئەر، ئۇيغۇر، 26 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، باي ناھىيەسى سايرام يېزىسى 3 ـ كەنت 4 ـ مەھەللىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **قەييۇم مەمتىمىن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.
ئۆمەر ساۋۇت. ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، باشلاۋغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك رېمونت زاۋۇتى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1990

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

لوقمان ھېكىمنىڭ باقي ئالەمگە سەپەر قىلىشى

لوقمان ھېكىم مىڭ ياشقا كىرگەن يىلى ئەزرائىل ئۇنىڭ قېشىغا قۇش سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچۇپ كەپتۇ ۋە:

ــ ئەي لوقمان، ئاللا تائالا ساڭا مىڭ يىل ئۆمۈر ئاتا قىلدى، ئەمدى بەس، جان قۇشۇڭنى تەن قەپىسىڭدىن ئۇچۇرغايسەن، ــ دەپتۇ. لوقمان ھېكىم دەپتۇلەركى:

ــ سەن ئالدىرىما، باشقىلارنىڭ جېنىنى ئېلىپ تۇر، مەن تېخى جېنىمدىن تويغىنىم يوق. مەن جېنىمدىن زېرىككەندە سېنى چاقىراي، بولمىسا مېنى ھازىر ئاۋارە قىلما، ئىشىم بەك ئالدىراش.

ــ ئۇنداق بولسا گېپىڭ گەپ ـ ھە، ــ دەپ، ئەزرائىل ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە ئاللا تائالا ئەزرائىلغا: «لوقمانىنىڭ قېشىغا بېرىپ باق، رازى بولسا جېنىنى ئال، بولمىسا مەيلى» دەپتىكەن.

كۈنلەردىن كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنى لوقمان ھېكىم بېغىدىكى دورىلىق گۈل ـ گىياھلارنى پەرۋىش قىلىۋاتسا، موزىيى ئارغامچىسىنى ئۈزۈۋېلىپ بۇ گۈل ـ گىياھلارنى دەسسەپ ـ چەيلىگىلى تۇرۇپتۇ. بۇ يەردىن قوغلىسا ئۇ يەرگە بېرىپ يەپ نابۇت قىلغىلى تۇرۇپتۇ. لوقمان ھېكىم مىڭبىر جاپادا بۇ موزايىنى تۇتۇۋېلىپ، باغلاپ قويۇپتۇ. ئۇ ئەمدىلا ئىشقا كىرىشىشگە موزاي يەنە بوشىنىپ كېتىپ بايىقى ئىشنى تەكرارلىغىلى تۇرۇپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ھالىدىن كېتىپتۇ... بۇ ئىش ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندا، لوقمان ھېكىم ئىختىيارسىزلا:

— جېنىمدىن ئەجەب تويغازدا بۇ موزاي، — دەۋېتىپتۇ. شۇ هامان ئۇنىڭ ئالدىدا ئەزرائىل پەيدا بوپتۇ - دە، لوقمان ھېكمىنىڭ بىلىكىدىن كاپ قىلىپ تۇتۇۋاپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان:

— مەن چاقىرغاندا كەلمەسەن، — دەپتۇ.

— ئەي لوقمان، ھېلى جېنىمدىن تويدۇم دېدىڭغۇ؟ — دەپتۇ ئەزرائىل. لوقمان ھېكىم چۆچۈپ كېتىپ:

— ئوينىشىپ دەپ قويسام راست دېدىڭمۇ؟ — دەپتۇ. لېكىن، ئەزرائىل بوش كەلمەپتۇ، ئۆزىنىڭ ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ.

بايا كۆرۈنمەي تۇرۇپ موزاينى يېشۋېتىپ لوقمان ھېكمنى جېنىدىن تويغازغان ئەزرائىل ئىكەندۇق.

— ئۇنداقتا، — دەپتۇ لوقمان، — بالىچاقلىرىم بىلەن خوشلىشىپ، ۋەسىيەتلىرىمنى جېكىلەپ قويايي، ئاندىن جېنىمنى ئالساڭمۇ ئال، — دەپتۇ. ئەزرائىل ماقۇل بوپتۇ ھەمدە مۆھلەت بەلگىلەپ كېتىپ قاپتۇ.

دېگەن قەرەلدە ئەزرائىل كەلسە، قىرىق بىر لوقمان قاتار ياتقۇدەك. ئەزرائىل دەماللىقا پەرق ئېتەلمەپتۇ - دە، ئاللاغا مۇراجىئەت قىپتۇ:

— لوقمان قىرىق بىر بوپتۇ، بۇلاردىن قايسىسىنىڭ جېنىنى ئالاي؟ — دەپتۇ. ئاللا:

— ھەممىسىنىڭ كۆزىگە قولۇڭنى تىق، قايسىسى كۆزىنى چىمچىقلاتسا شۇنىڭ جېنىنى ئال، — دەپتۇ.

ئەزرائىل شۇنداق قىپتىكەن، لوقمان ھېكىم كۆزىنى چىمچىقلىتىپ تۇتۇلۇپ قاپتۇ. ئامالسىزلىقتىن بۇ ئۇلۇغ ھۆكۈما بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىپتۇ.

ئەسلىدە مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن لوقمان ئۆلگۈسى كەلمەي، ئۆزىگە ئوخشاش قىرىق ھەيكەل ياسىغانىكەن.

شۇنىڭدىن بۇيان خەلق ئارىسىدا:

مىڭ يىل ياشىغان لوقمان،
ئۆلۈمگە ھېيلىلەر قىلغان.
دەردىگە تاپمىدى دەرمان،
بۇ دۇنيادا يوق پايان.

دېگەن قوشاق شۇنىڭدىن قالغانىكەن. شۇڭا، ئادەملەر ئۆمرىگە زادى تويمايدىكەن، زادى

ئۆلگۈسى كەلمەيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەت باۋۇدۇن** (1912 ــ 1976). ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، پېچان ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابابەكرى ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، پېچان ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1986

«پېچان خەلق چۆچەكلىرى»، 1994

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا[1]

سۈلتان مەھمۇدنىڭ ھېكىم ئىبن سىنانى تۇتۇش توغرىسىدىكى پەرمانى چۈشكەندىن كېيىن، ئىبن سىنا يۈرتىدىن ئايرىلىپ جورجانغا يېتىپ كەلدى. جورجان پادىشاھى قابۇسنىڭ ئاچچىسىنىڭ بىر ئوغلى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانىدى، ئۇنى داڭلىق تېۋىپلار ھەرقانچە داۋالىغان بولسىمۇ ساقايمىغانىدى. پادىشاھ قابۇس ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ تەببىي ماھارىتىنى ئاڭلاپ، مەزكۇر كېسەل يىگىتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتى. ئىبن سىنا كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، ئەزالىرىنى ھەرقانچە ئېھتىيات ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپ كۆرۈپمۇ بىرەر كېسەل ئالامىتىنىڭ بارلىقىنى تاپالمىدى. ئىبن سىنا ئويلاپ كۆرۈپ «بۇ يىگىتنىڭ كېسىلى ئاشقى سەۋدا ئىكەن، نومۇس ۋە ھايا تۈپەيلى يىگىت بۇ ھالىنى يوشۇرسا كېرەك» دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىبن سىنا شەھەرنىڭ پۈتكۈل كوچا ـ مەھەللىلىرىنىڭ نامىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپتۇ، ئۆزى كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، تىزىملىكنى بىر ـ بىرلەپ ئوقۇپتۇ. كوچا ـ مەھەللىلەرنىڭ ناملىرى ئوقۇلۇپ، يىگىتنىڭ يوشۇرۇن مەشۇقىنىڭ مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەندە ئاغرىق يىگىتنىڭ تومۇرىدا دەرھال ئۆزگىرىش پەيدا بوپتۇ. ئارقىدىن ئىبن سىنا يەنە شۇ مەھەللىدىكى ھويلا ـ ئارانلارنىڭ نامىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ، بىر ـ بىرلەپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. مەشۇقىنىڭ ھويلىسىنىڭ نامى چىققاندا بۇ يىگىتنىڭ تومۇرىدا تېخمۇ ئۆزگىرىش بوپتۇ. ئۇچىنچى نۆۋەتتە ھېكىم ئىبن سىنا مەزكۇر ھويلىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىنى تەپسىلىي ئوقۇشقا باشلاپتۇ. دەل مەشۇقىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغاندا يىگىتنىڭ تومۇرى ناھايىتى جىد-

① ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ــ 980 ـ يىلى بۇخارادا تۇغۇلۇپ، 1037 ـ يىلى ھەمەدانىدا ۋاپات بولغان.

دي سوقۇشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا قابۇس شاھقا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ:

— بۇ ئاغرىق يىگىت پالانى مەھەللە، پالانى ھويلىدىكى پوكۇنى ئىسىملىك بىر قىزغا ئاشىق ئىكەن. شۇڭا، بۇ ئاغرىقنىڭ بىردىنبىر داۋاسى ئاشۇ قىزنىڭ ۋىسالىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، — دەپتۇ. قابۇس شاھ بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ئىبن سىنانىڭ ھۆكۈمى پۈتۈنلەي راست ۋە مۇۋاپىق ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئىبن سىنانىڭ نام ـ شۆھرىتى پۈتكۈل جورجان ئېلىگە يېيىلىپتۇ ھەمدە ئۇ قابۇس شاھنىڭ ئالىي مەجلىسىگە تەكلىپ قىلىنىدىغان بوپتۇ.

مۆجىزىي: «تارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

ئاتا ساغۇن

قەدىم ـ قەدىم زاماندا قەشقەردە ئۇرۇمشاھ دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ئوردىسى خانئۆي ئىكەن. ئۇرۇم شاھنىڭ زامانىدا يۇرت ئىنتايىن رواق تېپىپ، ئېرىقتا سۇت ئاقىدىكەن، تاغلارنىڭ ئۈستى چەش، ئاستى ئالتۇن ئىكەن، پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە قارايدىغان قاراۋۇل يوق ئىكەن، ئادەملەر ئىشكىنى قۇلۇپلىمايدىكەن، بازاردىن توخۇنىڭ سۇتىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدىكەن.

ئۇرۇمشاھنىڭ ئەل ـ يۇرتتىن كۆڭلى خاتىرجەم بولسىمۇ، لېكىن بىرمۇ بالىسى يوق ئىكەن، بۇنىڭدىن كۆڭلى تولمۇ يېرىم ئىكەن. پادىشاھ قۇرئەندازلارنى يىغىپ ئۇلارغا قانداق قىلغاندا پەرزەنتى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇرۇمشاھنىڭ كېچە ـ كۈندۈز ئاللاغا ئىبادەت قىلىشىنى ئېيتىپتۇ؛ يەنە بەزىلەر مازايى ـ ماشايىخلار، بۆشۈك ئانام، ھاجەتقۇم، ئالتۇن چەشمەم، نورۇز بۇلاق دەپ ئاتىلىدىغان خاسىيەتلىك جايلارغا بېرىپ، خوتۇنى بىلەن بىرگە شىپالىق جانۋارلارنى يېيىشنى ئېيتىپتۇ؛ بەزىلەر يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە پەرز تۇتۇشنى ئېيتىپتۇ؛ بەزىلەر ئۇستىلەپ خوتۇن ئېلىشنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كۆرۈپتۇ، ئەمما پەرزەنتى يەنىلا بولماپتۇ.

يىللار ئۆتۈپتۇ. شاھنىڭ يېشى ئۇلغىيىپتۇ، كۆڭلىدىكى يېرىملىق ئۇنى تېخىمۇ تىت ـ تىت قىپتۇ. بىر كۈنى شاھ ئۆزىنى بوۋاق چېغىدا باقىقان ئېمىكئانىسىنى

ئويلاپ، ئۇنى يېنىغا چاقىرتىپ ئېلىپ كەپتۇ. بۇ مومانىڭ ئىسمى توقاچخان ئىكەن. ئۇرۇمشاھ توقاچخاندىن ئۆزىنىڭ پەرزەنتسىزلىك دەردىدە پۇچۇلىنىۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر چارە كۆرسىتىشىنى ئېيتىپتۇ.

توقاچخان چوڭقۇر خىيالدىن كېيىن، ئوغلىغا قاراپ مېھرىبانلىق بىلەن:

ــ شاھ ئوغلۇم، بالىسى يوقنىڭ جېنى يوق. سېنىڭ ئەجدادلىرىڭ ئەركەك نەسەبنامە بويىچە قىرىق ئەۋلاد بۇ ئەلنى باشقۇرۇپ كەلگەن. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە يېشىڭ چوڭىيىپتۇ. ئىزىڭنى باسقۇدەك بىرەر ئوغلۇڭ بولمىغىنى تولىمۇ ئەپسۇسلىنىدىغان ئىش. مۇبادا ساڭا بىرەر كېلىشمەسلىك كېلىدىغان بولسا، نەسلىڭ يوقاپ، شۇرۇڭ قۇرۇيدۇ، ئاتا ــ بوۋىلىرىڭنىڭ نامۇ نىشانىنى ئەسلەيدىغان، ياد ئېتىدىغان ئادەم بولمايدۇ. ئەل ــ يۇرتنىڭ كۆڭۈل ــ رايىنى مۇستەھكەم ئۇيۇشتۇرالايدىغان، ئەيمەندۇرەلەيدىغان شاھ بولمىسا، يۇرت خارابلىشىدۇ، پۇقرالار داق يەرگە چاپقان بۇغدايدەك چېچىلىپ كېتىدۇ. بۇنى پەقەت سېنىڭ جەمەتىڭدىن چىققان شىر سۈپەت ئوغلانلارلا بەجا كەلتۈرەلەيدۇ. مەن سېنىڭ پۇشتۇڭدىن تامغان بىر قوچقار كەبى بەگچەكنى كۆرمىگىچە كۆزۈم يۇمۇلمايدۇ. مەن ئەتە ساڭا بىر تېۋىپنى ئېلىپ كېلەي، ــ دەپ ئوردىدىن ئايرىلىپتۇ.

توقاچخان قىزىل دەرياسىنىڭ ئاخىرىدىكى بىر ئورمانلىقتا ئەمچىلىك قىلىۋاتقان ئاتا ساغۇن دېگەن بىر تېۋىپنى تېپىپ، ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، مىڭ تەسلىكته ئوردىغا ئېلىپ كېلىپتۇ.

ئۇرۇمشاھ ئەسلىدە، كىشىلەر مەئىشەت ئىچىدە ياشاۋاتىدۇ، بۇنداق چاغدا ئاساسلىقچە كېسەل بولمايدۇ، تېۋىپلارنىڭ ئەمچىلىك قىلىشى ھاجەتسىز، دەپ قاراپ، تېۋىپلارغا دېگەندەك كۆڭۈل بۆلمىگەچكە، بۇ ئەلدىكى تېۋىپلار شەھەرلەردىن چەت، يىراق جايلارغا كېتىپ قېلىشقانىكەن.

ئاتا ساغۇنىڭ ئاتا ــ بوۋىلىرى قەدىم زامانىدىن بېرى بۇ ئەلنىڭ ئوردىسىدا ئەمچىلىك قىلىپ ئۆتكەن بولۇپ، ئاتا ساغۇننى ئۇرۇمشاھنىڭ ۋەزىرى پادىشاھنىڭ نەسلىنى قۇرۇتۇپ، ئۆز بالىسىنى شاھ قىلىش مەقسىتىدە جاڭگالغا قوغلىۋەتكەنىكەن. ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمشاھ بالاغەتكە يەتمىگەن بولۇپ، كۈسەنباي دېگەن ۋەزىر ياشتا چوڭ-راق بولغاچقا، خانلىقنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرغانىكەن.

ئاتاساغۇن ئۇرۇمشاھنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ چۆچۈپ كېتىپتۇ. ئۇ شاھقا:

ــ شاھ ئالىيلىرى، بۇ ھالدا سىز ھېلىمۇ ئۆرە تۇرۇپسىز. مەجەزىڭىز يېنىشىپ كېتىپتۇ، ھاۋايى ــ ھەۋەس ئېلىكنى سۈيۈلدۈرۈۋېتىپتۇ، تەرتىپسىز غىزا ئىشتەينى تۇتۇپتۇ، پەسىللىك تۇرمۇش مىزاجغا تەتۇر كېلىپ قاپتۇ. قورساق ئاچ چاغدا نان ــ

تائام يېيىلمەي، سۇ ۋە سوغۇق يەل - يېمىشلەر ئىستېمال قىلىنىپتۇ. ئەتىيازدىكى سېرىقتال مەزگىلىدە سۈيۇقئاش ئىچىپ، جىگدىنى كۆپرەك يەپ قاپلا. سېمىز قوي گۆشىنىڭ ئورنىغا قېرى ئۆچكە گۆشى ئالمىشىپ قاپتۇ. ئات مىنىپ، ئاپتاپتا كۆپ-رەك ھەرىكەت قىلىنماي، كۆل، ئېرىق - ئۆستەڭ بويىدىكى نەم يەرلەردە مۇگدەش ئادەت بولۇپ قاپتۇ. قەدىناس خوتۇنىڭىزغا بولغان ئىشەنچىڭىز سۇسلىشىپ، ياش قىزلارغا قۇرۇق ھەۋەس قىلىش ئەۋج ئېلىپ، خىيال تۇراقسىزلىشىپ كېتىپتۇ. غەيۋەت - شىكايەتنى تۇگىگىچە ئاڭلاپ، ئۇيقۇ ئازلاپ، بىسەرەمجانلىق ئەدەپ كېتىپتۇ. كېسىم - كېچەك، ئورۇن - تۆشەكلەرنى قەدىناس ئاياللىرى يۇيۇپ، ئېرىقداشقا رۇخسەت قىلىنماي، توقاللار بولسا بۇنداق قىلىشقا خۇشياقماي، تەن تازىلىقىغا زىيان يېتىپتۇ. ئىبادەت ئەمگەكتىن ئۇستۇن ئورۇنغا ئۆتۈۋاپتۇ. يېمەك - ئىچمەكنى، ئائىلە - تۇرمۇشنى، ئەل - يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى ۋەزىرى ئەزەم بىر تەرەپ قىلىپ، شاھ قۇرۇق ئۆستەڭنىڭ مىرابىغا ئايلىنىپ قاپتۇ. بۇلارنى ئۆزگەرتىپ، ئادەمىيلىك ياشاش مىزانىنى قايتىدىن تۇرغۇزىدىغان بولسىلا سىلىگە بۇقىدەك يىگىتلەر نەسىپ بولىدۇ.

شاھ بۇلارنى ئاڭلاپ، ئەس - ھوشىنى يىغىپتۇ، تېۋىپقا باركاللا ئېيتىپتۇ، ئۇنى ئوردىنىڭ باش تېۋىپلىكىگە بەلگىلەپتۇ. ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلىرىنى تېۋىپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن يېڭى ئىزغا سالىتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جىسمانىي قۇۋۋىتى كۈچىيىپ، ئەقلى يەنمۇ ئۆتكۈرلىشىپ، يىگىتلىك قىياپىتى باشقىدىن بەرق ئۇرۇپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئوتتۇرانچى خانىش بىراقلا ئۇچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ. تۇنجىسىغا قوچقارباي، ئوتتۇرانچىسىغا قۇلانبەگ، كەنجىسىگە بۇقابەگ دەپ ئات قويۇپتۇ. كېيىن ئىككى قىزى بوپتۇ.

پادىشاھ ئاتاساغۇنغا كۆپلەپ تېۋىپلارنى تەربىيەلەپ چىقىشنى، دورا - دەرمەكلەرنى تەييارلاپ، بىمارلارنى داۋالاپ تۇرۇشنى، مەخسۇس ئەمچىلىككە دائىر كىتاب يېزىپ، ئەۋلادلارغا قالدۇرۇشنى تاپىلاپتۇ.

ئاتاساغۇن شاھنىڭ دېگىنى بويىچە بىر قاتار ئىشلارنى ئىشلەپتۇ. خالايىق ئاتاساغۇننىڭ كارامەت ھۈنىرىگە چىن دىلىدىن قايىل بولۇپ، ئۇنى ئەمچىلەرنىڭ پىرى دەپ تونۇپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاتاساغۇن لوقمان ھېكىم بىلەن زامانداش ئۆتكەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئۆمەر قاسىم** (1925 — 1993). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

ئوسمان قاسىم (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتەپتە.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، توغۇلۇق ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1975

ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدە

گۈلەم ۋە گىلەم

خوتەن پادىشاھىنىڭ گۈلەمخان ئىسىملىك بىر قىزى بار ئىكەن، ئۇ قىز قۇشلارنىڭ تىلىنىمۇ بىلىدىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ ئۆز ۋەزىرلىرى بىلەن دەريا بويىدا تاماشا قىلىۋاتقاندا، بىر قۇشنىڭ باشقا قۇشلارغا ئوخشىمايدىغان ئاۋازدا سايراۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن شاھ ۋەزىرلىرىدىن:

— بۇ قۇش نېمە دەپ سايراۋاتىدۇ؟ قۇشنىڭ تىلىنى كىم بىلىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ۋەزىرلەر بۇ قۇشنىڭ تىلىنى ئۇنىڭ قىزى بىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قىزىنى چاقىرىپ سوراپتۇ. قىزى:

— بۇ قۇش «ئايال كىشى شاھنى گاداي قىلىۋېتىشى ۋە شۇنداقلا گادايىنى شاھ قىلىۋېتىشىمۇ مۇمكىن» دەپ سايراۋاتىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلىغان شاھ غەزەپلىنىپتۇ ـ دە، بىر گادايىنى چاقىرغۇزۇپ ئەكېلىپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ: «مانا ئەمدى ئۇنى سەن شاھ قىلىپ باق» دەپ، ئۇلارنى چۆلگە ھەيدىۋېتىپتۇ.

گاداي چۆلدىن ئوتۇن توشۇپ بازارغا ئەكېلىپ ساتىدىكەن، تاپقان پۇلىغا ھەركۈنى يىپ سېتىۋېلىپ ئايالىغا ئەكېلىپ بېرىدىكەن. گۈلەمخان ئېرى ئەكېلىپ بەرگەن يىپتىن ھەرخىل كەشتىلەرنى توقۇيدىكەن، ئېرى ئۇنى بازارغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن. گۈلەمخان بارا ـ بارا گىلەم توقۇشنىمۇ ئۆگىنىۋېلىپ ئاجايىب ئۆز، جۇلالىق گىلەملەرنى توقۇپتۇ، ئېرى بۇ گىلەملەرنى سېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كاتتا باي بولۇپ كېتىپتۇ. ئاخىر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇرۇنقى گاداي ئۆزى ئوتۇن ئاپىرىپ ساتقان شەھەرگە پادىشاھ بوپتۇ.

بىر كۈنى گۈلەمخان دادىسىنى مېھمانغا چاقىرىپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېرى شاھلىق سەلتەنىتى بىلەن قىزنىڭ دادىسىنى قوبۇل قىپتۇ. بۇ ھالىنى كۆرگەن شاھ ھېلىقى قۇشنىڭ سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ شاھ ئەل ـ جامائەت ئالدىدا قىزى توقۇغان گىلەمگە ئۇنىڭ نامىنى بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوتەن گىلەملىرىنىڭ ئايرىم تۈرلىرى گۈلەمخاننىڭ نامى بىلەن «گۈلەم گىلىمى» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

چىمەنگۈل ۋە چىمەن دوپپا

قەدىمكى زاماندا قەشقەردە قاراخان دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئاي دېسە ئايدىن چىرايلىق، كۈن دېسە كۈندىن چىرايلىق، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، قولى ئەپچىل، ئىشچان قىز ئىكەن. يىللار ئۆتۈپ قىز بالاغەتكە يېتىپتۇ، يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرىنىڭ شاھزادىلىرىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىشقا باشلاپتۇ. قىز دەل توققۇز ياشقا كىرگەن كۈنى يەتتە پادىشاھلىقنىڭ شاھزادىسىدىن ئەلچى كەپتۇ. تەڭقىسلىقتا قالغان پادىشاھ قىزىنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپتۇ. قىز دادىسىنىڭ ئەقلىگە باركاللا ئېيتىپ، ئەلچىلەرنىڭ قىرىق كۈن كۈتۈپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ.

مەلىكە قىرىق كۈن ئىچىدە يەتتە دانە دوپپا تىكىپ، يەتتە دۆلەتنىڭ ئەلچىسىگە بىردىن بېرىپ دەپتۇكى: «سىلەر بۇنى شاھزادىلىرىڭلارغا بېرىڭلار، كىمدە ـ كىم بۇنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى، ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ نېمىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىرىنچى بولۇپ دەپ بېرەلىسە، شۇنىڭغا ياتلىق بولىمەن.»

ئەلچىلەر دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ، دوپپىنى بەلباغلىرىغا چىگىپ، ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتىپتۇ. دوپپىنى ۋە مەلىكىنىڭ شەرتلىرىنى شاھ ۋە شاھزادىلىرىگە يەتكۈزۈپتۇ. شاھزادىلەرنىڭ بېشى تاشتەك قېتىپتۇ، ئەقلى چېچىلىپ، تىللىرى كالۋالىشىپ، دىللىرى گاللىشىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەن پادىشاھىنىڭ ئوغلى پاقلانباي چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ، دەرھال «نامە» تەييارلاپ، ئەلچىدىن قەشقەرگە يوللاپتۇ.

شەرتنى ئېغىر قويۇپ تاقىتى تاق بولغان مەلىكە دەل يەتتىنچى كۈنى يەكەن شاھزادىسىنىڭ مۇبارەك مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئاپتۇ. خەتتە: «دوپپىنىڭ ئىسمى ‹چىمەن›، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش. دوپپىنىڭ شەكلى مەلىكە تۇرىدىغان چارباغدىكى چىمەنلىككە ئوخشاش. ئۇنىڭغا مەلىكە ياخشى كۆرىدىغان بۇغداي باشقىنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن. دوپپىنى يىگىتلەر بېشىغا كىيىدۇ، بۇ، مۇبادا مەلىكە ياتلىق بولۇپ كەلسە، ئۆز يۇرتىنى ئەسلەپ تۇرۇشىغا ياردىمى بولىدۇ، دېگەنلىك» دەپ يېزىلغانىكەن.

مەلىكە پاقلانباينىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئېيتىپتۇ، ئەمما باشقا ئەل شاھزادىلىرى-نىڭ جاۋابلىرىنىمۇ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن يەكەن ئەلچىسىنىڭ قىرىق كۈنگىچە ساقلاپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ. قىرىق كۈنگىچە ھېچقانداق يەردىن جاۋاب كەلمەپتۇ.

مەلىكە چىمەنگۈل پاقلانبايغا ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ. ئۇنىڭ بۇ خاسىيەتلىك ھۈنىرىنى قىز - چوكانلار ئۆگىنىۋاپتۇ. شۇندىن كېيىن چىمەن دوپپا ئەل ئارىسىدا ئومۇملىشىشقا باشلاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان (1958) ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1975

ئېگەرنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئالتۇنئارت، كۈمۈشئارت، زۇمرەتئارت دەپ ئاتىلىدىغان داۋانلار ئارىسىدا ياشايدىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانىتى ئات ئىكەن. چەۋەندازلىق گۈزەكلەردىن تارتىپ چاللارغىچە ئورتاق ئەمەك ئىكەن. ئوۋ، چېلىش، ئويۇن - كۈلكە، يىغا، ھەسرەت، جەڭ، جېدەل - ماجىرا، سەپەر، كۆچۈش، قوغلاش، قېچىش، ماختىنىش - چۆكۈرۈشلەرمۇ ئات ئۈستىدە بولىدىكەن.

بىر زامانلاردا بۇ ئەلگە يات ئەلدىن ياۋ بېسىپ كەپتۇ. ئات مىنىپ، يۈگەن تارتالايدىغانلارنىڭ ھەممىسى قىلىچ - قالقان، نەيزە - ئۇمۇتلىرىنى ئېلىشىپ، ئاتلىنىپ جەڭگە چىقىپتۇ. ياۋ شۇنچىلىك كۆپ ئىكەنكى، جەڭ بىر نەچچە كۈنگىچە سوزۇلۇپتۇ. تەردىن كۆڭلەكلەر سۇ بولۇپ، قوللار قاپىرىپ، كۆزلەر تېلىپ، بەللەر قېتىپ، سۆڭگەچلەر يېغىر بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئېرەن قىلماي، قاق سەھەردە جەڭگە ئاتلىنىۋاتقان ئوغلىنى كۆرگەن، خېمىردىن نان راسلاۋاتقان كۆيۈمچان ئانا قولىدىكى ئادەم بېشىدەك چوڭلۇقتىكى زۇۋۇلىنى سەل - پەل يۇمىلاقلاپ، ياۋداق ئاتىنىڭ دۇمبىسىگە سېلىپ بېرىپتۇ. راست دېگەندەك، ئوغۇل جەڭ داۋامىدا كۆپ ئارام-

چىلىق ھېس قىپتۇ. كەچقۇرۇن جەڭدىن قايتقاندا «خېمىر ئېگە»نى كۆرگەنلەر پادىشاھقا شۇ تەقلىدتە ئېگەر ياساشنى تەكلىپ قىپتۇ. پادىشاھ دەرھال ياغاچچىلارنى تەشكىللەپ شۇنداق شەكىلدە ئېگەر ياستىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتنى ياۋىداق مىنىدىغان ئادەت ئاياغلىشىپ، ئېگەر بارلىققا كېلىپ، ئاتنى ئېگەرلەپ مىنىدىغان بولۇشقانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تاھىر مامۇت.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى بۇلاقسۇ يېزىسى چارەك كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلەت ئوبۇلقاسىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 38 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

ئىنسانلارنىڭ رىزقى نېمىشقا كېمەيتىۋېتىلگەن

زامانى ئەۋۋەلدە بۇ دۇنيا ئىنتايىن تىنچ، توقچىلىق، كىشىلەر ئىناق، ئىنساپلىق، يۈرت ـ شەھەرلەر ئاۋات ئىكەن. ئۇ چاغلاردا ئالما دەرىخى تاۋۇزدەك، نەشپۈتلەر مانتا كاۋىسىدەك، ئۈزۈك، شاپتۇللار چىلگىدەك چوڭ مېۋىلەيدىكەن. ئېرىق ـ ئېقىنلاردا سۇ ئورنىغا سۈت ئاقسا، ئاسماندىن يامغۇر ئورنىغا ھەسەل، مۆلدۈر ئورنىغا ناۋات ياغىدىكەن. قوناقلار سۇۋادان تېرەكتەك بوي تارتىپ، غۇلاچتەك باش ئالسا، بۇغدايلار ئۆزگە بويى ئۆسۈپ، ئۇچىدىن تۇۋىگە قەدەر دان تۇتىدىكەن. ئاشلىق، مېۋە ـ چېۋە، گۆش ـ ياغ، سۈت ـ قايماقلارنىڭ ئەلۋەكچىلىكىدىن ئۇنى يېغىشتۇ ـ رۇپ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. شۇڭا، ئۇ زامانىدىكى ئادەملەرمۇ مۇنارەدەك قامەتلىك، ئارسلاندەك كۈچتۇڭگۇر، جاھانكەزدىلەردەك بىغەم ئىكەن.

تۇرمۇشنىڭ مەمۇرچىلىقى، ياشاش شارائىتىنىڭ ئەۋزەللىكى بارا ـ بارا ئىنسانلارنى ھۇرۇنلۇققا، ئىسراپخورلۇققا، كۆپۈرلۈققا ئادەتلەندۈرۈپ قويۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە خىزىر ئەلەيھىسسالام كىشىلەر ئارىسىغا چۈشۈپ كۆزىتىپ تۇرسا، بىر يىگىت يەپ بولالمىغان يېرىم قاتلىمىنى يولنىڭ ياقىسىغا چۆرۈۋېتىپ كېتىۋاتقۇدەك، يەنە بىرئازدىن كېيىن بىر مومايى ئېشىپ قالغان بىر قاچا ئاشنى ئەخلەت دۆۋىسىگە تۆكۈۋېتىپ كىرىپ كېتىۋاتقۇدەك. خىزىر ئەلەيھىسسالام ئورۇنسىز ئىسراپ بولۇپ كېتىۋاتقان ئاشلىققا ئىچى سىيرىلىپ، ئىنسانلارنىڭ نائىنسابلىقىغا، كۆپۈرلۈقىغا ئېچىنىپ تۇرغاندا، قارشى تەرەپتىن بىر قولىدا بوۋىقىنى، يەنە بىر قولىدا داستىخىنىنى كۆتۈرۈۋالغان بىر جۈۋان چىقىپ كەپتۇ. دەل خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە جۈۋاننىڭ بوۋىقى تەرەت قىلىپ قويۇپتۇ. جۈۋان داستىخانىنى ئېچىپ، ماي تەپچىپ تۇرغان يۇمشاق پوشكاللار بىلەن بالىسىنىڭ قوڭنى ۋە بۇلغانغان ئىشتان ـ پايپاقلىرىنى سۈرتۈپ، يول ئۈستىگە تاشلىغىلى تۇرۇپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ قەھر ـ غەزىپى تېشىپ:

ـــ ھەي ياخشىلىق ياراشمايدىغان كۈپرانىلار، بىر دان ئاشلىقا زار بولۇپ ئۆتۈشكەيسەن! ـــ دەپ قارغاپتۇ ـ دە، ئېتىزلاردىكى پىشىپ تەييار بولغان بۇغداي بىلەن شاقىلىرىنى بىر سىيرىغانىكەن، شۇئان بىر ئاق ئىت پەيدا بولۇپ، بۇغداينىڭ تېخى

سىيرىپ بولۇنمىغان باشاق ئۇچىنى چىشلەپ، ناله قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالام ھەرقانچە كايىسىمۇ، ھېلىقى ئىت كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈپ تۇرۇپ:

— ئى خىزىر ئەلەيھىسسالام، سەن ئىنسانلارغا بولغان خاپىچىلىقىڭنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن بۇغدايلارنى سىيرىپ دان بەرمەس قىلىۋەتسەڭ، بىز نېمە يەيمىز؟— دەپ ناله قىپتۇ.

خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىتقا ئىچ ئاغرىتىپ، بۇغداي باشقىنى سىيرىشتىن توختاپتۇ. بىراق، شۇ پەيتتىن باشلاپ بۇغدايلار ئۇچىدىن تۇۋۇگىچە دان تولمايدىغان بولۇپ قالغانمىش. كىشىلەرنىڭ «ئىنسانلارنىڭ يەۋاتقان ئاشلىقى ئىتنىڭ رىزقى» دېگەن سۆزلىرىمۇ دەل شۇ ۋەقەدىن كېلىپ چىققانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھۆسنىرىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 53 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، بۇگۇر ناھىيەسى چېدىر يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «بايىنغولىن گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1989

«بۇگۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋە قارا قاشلىق

رۋايەت قىلىنىشچە، خىزىر ئەلەيھىسسالام سائىل قىياپىتىگە كىرىپ، ئېشىكىگە مىنىپ سەپەرگە چىقىپتۇ، سەھەر پەيتىدە ئۇخلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن بىر خورازنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋاپتۇ. ئۇنىڭ بۇ قېتىم سەپەرگە چىقىشىنىڭ مەقسىتى، يۇرت - شەھەرلەرنى كېزىپ، ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى سىناپ، سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئىكەن.

«سائىل» بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئېشىكىنى ئوقۇرغا باغلاپ قويۇپ، خىزىنى سارايۇەنگە ئامانەت بېرىپ رەستىگە چىقىپتۇ، يېشى توختىغان، تەقۋادار بىر

ئادەمنىڭ ئالدىغا كېلىپ، توخۇنىڭ كۆزىدىن چوڭراق يۇمىلاق مېتال پۇلدىن بىر دانە ئۈزۈتىپ:

ــ تەقسىر، يېنىمدا بار ـ يوق پۇلۇم مۇشۇ. بۇ پۇلغا ماڭا غىزا، ئېشىكىمگە يەم، خورۇزىمغا دان تېپىپ بەرگەن بولسىلا، ــ دەپتۇ. بۇ كىشى ئاچچىقلىنىپ:

ــ هوي قەلەندەر، بۇ پۇلۇڭغا نېمە كېلىدۇ؟ مېنى كاشىلا قىلمىغىنا، ــ دەپ يولىغا كېتىۋېرىپتۇ. «سائىل» ئىزا تارتىپ «پۇشايمان قىلىپ ئۆتكەيسەن !» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلغاندىن كېيىن «ئەستاغپۇرۇللا، ئۇنداق قىلماي، بۇنداق قىلسام بوپتىكەن» دەپ پۇشايمان ئىچىدە ئازابلىنىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يەنە بىر يۇرتقا كەپتۇ، بىر مويسىپىت يايمىچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ تەقسىر، مۇشۇ پۇلۇمغا ئۆزۈمگە ئوزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورۇزىمغا دان بەرگەن بولسىلا، ــ دەپتۇ. يايمىچى بۇ خېرىدارنىڭ پۇلىغا قاراپ مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ:

ــ بۇ پۇلىڭىزغا ھۆپۈپمۇ بىر قېتىم ئوسۇرۇپ بېرەيدۇ، ــ دەپتۇ. «سائىل» خاپا بولۇپ «بىر ـ بىرىڭنىڭ پېيىدا بولغايسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى بىر ـ بىرىنىڭ ئىزىنى مارايدىغان، بىر ـ بىرىنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتىگە چىدىمايدىغان بولۇپ، ھەسەت ئىچىدە ياشايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يەنە بىر يۇرتقا كەپتۇ، بىر باققالنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ بۇ پۇلۇمغا ماڭا ئاش، ئېشىكىمگە يەم، خورۇزىمغا دان بەرگەيلا، ــ دەپتۇ. باققال تېرىكىپ:

ــ بۇ پۇلۇڭغا بىر تال شاپتۇلمۇ كەلمەيدۇ. ئالدىمدىن چاققان كەت، ــ دەپتۇ. «سائىل» بەكمۇ رەنجىپتۇ، شۇڭا «تاپقىنىڭ گېلىڭدىن ئاشمىغاي!» دەپ قارغاپتۇ. شۇ ـ نىڭدىن بېرى بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى قانچە ئىشلىسىمۇ تاپقىنى گېلىدىن ئاشمايدىغان يوقسۇزلۇققا گىرىپتار بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىر ھەپتىدىن كېيىن قاراقاشقا كەپتۇ. ئېشىكىنى ئوقۇرغا باغلاپ قويۇپ، خورۇزىنى سارايۇەنگە ئامانەت بېرىپ رەستىگە چىقىپتۇ. ئون نەچچە ياشلىق بىر بالىنى قىچقىرىپ:

ــ بۇ پۇلغا ئۆزۈمگە ئوزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورۇزىمغا دان ئېلىپ كەل، ــ دەپ بۇيرۇپتۇ. ئۇ بالا بىردەمدىن كېيىن بىر قوغۇن كۆتۈرۈپ كېلىپ «سائىل»غا

بېرىپتۇ. «سائىل» سارايغا كىلىپ قوغۇننى يەپ قورسقىنى تويغۇزۇپتۇ، قوغۇننىڭ شاپىقىنى ئېشىكىگە، ئۇرۇقىنى خورىزىغا بېرىپتۇ. «سائىل» خۇشال بولۇپ:

— ئەي سېخىي ئىگەم ئاللا، بۇ يۇرتلۇقنىڭ رىزقىنى كەڭ قىلغايسەن! — دەپ دۇئا قىپتۇ. ئاللاتائالا خىزىرنىڭ دۇئا ـ تەلىپىنى ئىجابەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراقاشلىقنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، نازۇ نېمەتلىرى مول، تۇرمۇشى بایاشات بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا ئاخۇن سىرچى.** ئەر، ئۇيغۇر، ھۇنەر-ۋەن، قاراقاش ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مەمتىمىن قۇربان.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، قاراقاش ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

«قاراقاش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

مۇغاللار نېمىشقا چۆچۈرە يېمەيدۇ

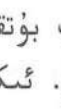
بۇ زاماندا ئەمەس، ئۇ زاماندا، يامغۇرنىڭ ئورنىغا ئاتەش ياغقاندا، ئەل خارابلىشىپ ۋەيران بولغاندا، كىشىلەر ئاچارچىلىقتىن زار قاقشىغاندا، خۇدانىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن قايسىدۇر بىر پەيغەمبەر ئەلنىڭ دەردىگە يەتمەك بولۇپ چۆل كېزىپ، يۇرت ئاتلاپ، يوپۇرغا تەۋەلىكىدىكى مۇغال دېگەن يېزىغا كەپتۇ. يول ئازابىدىن هارغىنلىق يەتكەن پەيغەمبەر ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ئايىغىنى يەڭگىل قىلغان تۆگىسىنى باغلاپ قويۇپ، بىر تۇپ سۆگەتنىڭ سايىسىدا يېتىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئاردىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي تەييار ئولجىنى غەنىيمەت بىلگەن مۇغاللاردىن بىرنەچچىسى پەيغەمبەرنىڭ تۆگىسىنى ئوغرىلاپ سويۇپ، گۆشىدە چۆچۈرە ئېتىپ يەۋاپتۇ. پەيغەمبەر ئويغىنىپ قارىسا تۆگىسى يوق تۇرغۇدەك. ئۇ سۇرۇشتۇرۇش ئارقىلىق تۆگىسىنىڭ يوقىلىش سەۋەبىنى بىلگەندىن كېيىن دەرغەزەپ بوپتۇ ۋە مۇغاللارنى «بۇگۈندىن باشلاپ چۆچۈرە يېسەڭ شۇزامان ئۆلگەيسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇغال خەلقى چۆچۈرە يېيىشتىن ھەزەر ئەيلەپتۇ ۋە ئەل ئارىسىدا «مۇغاللار پەيغەمبەرنىڭ قارغىشىغا كەتكەن، چۆچۈرە يېسە ئۆلىدۇ» دېگەن رىۋايەت تارقالغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 2.1988

دىنىي زاتلار ھەققىدە

ئاروۇخاتنىڭ پادىشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرى

ۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇدۇنلۇقلار دەسلەپ بۇتقا ئېتىقاد قىلمىغان. بىر كىچىسى قاتتىق قۇم - بوران كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئىككىنچى كۈنى شاھ ئالىيلىرى ئوردىدىن چىقىپ، شەرق تەرەپكە سەيلىگە قاراپ يول ئاپتۇ، قارىغۇدەك بولسا، ئالدىدا قويۇق بىر ئورمانلىق تۇرغۇدەك. ھەمراھلىرىغا ئۇ يەرگە بېرىپ تاماشا قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئورمانىنىڭ ئىچىگە كىرگەندە بىر يوغان دەرەخ تۈۋىدە سۈكۈتتە ئولتۇرغان بىر ئاروۇخاتنى كۆرۈپتۇ. شاھ ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن:

— سەن قەيەرلىك بولىسەن؟ بۇ يەردە نېمە دەپ ئولتۇرىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ئاروۇخات كۆزىنى يۇمغىنىچە ئۇندىمەپتۇ. پادىشاھ ئالىيلىرى كەڭ قورساق، ئېغىر تەبىئەتلىك كىشى بولغاچقا، ئاروۇخاتتىن يەنە سورىماقنى لايىق تېپىپتۇ. ئاروۇخات:

— سىزنى بۇددا ئېتىقاد قىلمىشقا تەۋسىيە قىلمەن، بولمىسا تەڭرى سىزگە ئېغىر مۇشكۈلات ياغدۇرىدۇ، سىز ۋە سىزنىڭ پۇقرالىرىڭىز بالايىئاپەتكە دۇچار بولىدۇ. بۇددا ئېتىقاد قىلسىڭىز، سىز ۋە سىزنىڭ دۆلىتىڭىز تىنچ، ئاپەتتىن خالىي بولىدۇ، — دەپتۇ، شۇنداقلا شاھ ئالىيلىرىغا ۋە شاھنىڭ ھەمراھلىرىغا بۇددا ھەققىدە بىر ھېكايە سۆزلەپ بېرىپتۇ. شاھ ئالىيلىرى ئاخىرى تەسىرلىنىپ مۇشۇ جايدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىشنى ۋە بۇ يەردە ئاروۇخاتنىڭ بۇددا نومىدىن دەرس ئۆتۈشىنى قارار قىپتۇ. بۇددا ئىبادەتخانىسى پۈتكەندىن كېيىن پۈتكۈل خالايىقنى ئاروۇخاتنىڭ بۇددا دەرسىنى ئاڭلاشقا چاقىرىپتۇ. لېكىن، قوڭغۇراق چالىدىغان كالتەك يوق ئىكەن. ئاروۇخات ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇپ دۇرۇت ئوقۇپتىكەن، ئاسماندىن ناھايىتى كاتتا بىر بۇدساتۇا لەيلەپ چۈشۈپتۇ. يەنە بىر پەستىن كېيىن قوڭغۇراق چالغۇچىمۇ چۈشۈپتۇ. ئاروۇخات بۇ يەردە بۇددا دىنىدىن دەرس ئۆتۈپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىشقا باشلاپتۇ.

«گۆھەر زېمىن — خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەيرەتجان ئوسمان.**

فاشيەننىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسىمنى كۆرگەنلىكى

فاشيەن مىلادىيە 399 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، بۇددا نومىنى ئەكىلىش ئۈچۈن غەربىي دىيارغا كەلگەندى. كۆپ مۇشەققەت تارتىپ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ مىلادىيە 401 - يىلى 1 - ئايدا ئۇدۇنغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇدۇندا ئۇچ ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى بۇددا مۇراسىمنى كۆرۈش ئىدى. فاشيەننىڭ خاتىرىلىشىچە، بۇ بىرخىل بۇددا مۇراسىمى ئىدى. قاتار كەتكەن بۇددا مەبۇدلىرى، بۇد ساتۇا ھەيكەللىرى ناھايىتى نەپىس ۋە كۆركەم ياسالغانىدى، ئۇنىڭ نۇسخىلىرى قەندىھار، كەشمىر، يۇنان سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندى. بۇتلارغا قارىسىڭىز، جانلىق، كېلىشكەن ئادەملەرنىڭ گۈزەللىك سىيماسى بولۇپ، بۇنىڭدىن دىنىي ئېتىقاد ھېسسىياتىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن.

ئۇدۇندا 4 - ئايدا ھەممە ياق گۈل - گىياھلار بىلەن قاپلىنىدىكەن، ھەرىيلى 4- ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە بۇددا مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا 14 ساڭرام (بۇتخانا) قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. شەھەر يوللىرىغا سۇ سېپىلىپ پاكىز سۈپۈرۈلىدىكەن، كوچا، ھويلا - ئارانلار رەتلىنىدىكەن. ساڭرامنىڭ ھەربىرىدە بىر قېتىم بۇتقا سەجدە قىلىش رەسمىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. سېپىل راۋىقىدىكى ئىشكىلەرگە ھەرخىل پەردىلەر ئېسىلغان بولۇپ، كاتتا بېزىلىدىكەن. ئۇدۇن شاھى ۋە خانىش سەنبۈمۇ مۇراسىمغا قاتنىشىدىكەن. شەھەرنىڭ سىرتىدىن ئۇچۇ- تۆت چاقىرىم كەلگۈدەك جايدا ئېگىزلىكى ئۇچ جاڭ كېلىدىغان تۆت چاقلىق ھارۋىغا غايەت زور بۇت تۇرغۇزۇلىدىكەن، ئۇستى نەپىس يىپەك بىلەن يېپىلىدىكەن. ئىككى كىچىك بۇدساتۇا ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان قىياپەتتە تۇرغۇزۇلىدىكەن. ئۇلار پەلەكتىن چۈشكەن پەرىشتە ھېسابلىنىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممە يېرى ئالتۇن، ياقۇتتىن ئىكەن. بۇددا ھەيكىلى دەرۋازىدىن يۈز قەدەم نېرىغا كەلگەندە، ئۇدۇن پادىشاھىدەك مەرتىۋىسى يۇقىرى زاتلارمۇ تاج - تەقىيەلىرىنى تاشلۇۋېتىپ، يېڭى كىيىم كىيىپ، يالاڭ ئاياغ ھالدا كۆجە كۆيدۈرۈپ قارشى ئېلىشقا چىقىدىكەن. بۇددا ھەيكىلى دەرۋازىدىن كىرگەندە، سېپىل راۋىقىدا تۇرغان خانىش، خانزادە سەنيۇي گۈل، ئىپار چېچىپ، كۆجە كۆيدۈرىدىكەن. بۇ چاغدا گويا ئاسماندىن گۈل ياغقاندەك بولىدىكەن. كۆجىنىڭ ئېسىل پۈرىقى ھەمدە پۇقرالارنىڭ شادلىقى بىر مەيدان شادىيانە مۇھىتنى پەيدا قىلىدىكەن.

«گۆھەر زېمىن ــ خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995
نەشرگە تەييارلىغۇچى : غەيرەتجان ئوسمان.

ئۇدۇن خانىنىڭ شۇەنزاڭنى كۈتۈۋېلىشى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 18 ـ يىلى (مىلادىيە 644 ـ يىلى) ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا، بوران ـ چاپقۇنلارغا قارىماي يىراق يوللارنى بېسىپ كەلگەن ئاچارىيا شۇەنزاڭ كۆكئارت چوققىسى، يەنى پامىر ئېگىزلىكى ۋە كاشغەر ئايمىقىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كېلىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن بۆگەي شەھرىگە[1] كېلىپ كاتتا كۈتۈۋېلىنىدۇ ھەمدە يەتتە كۈن تۇرىدۇ. شۇ چاغدىكى ئۇدۇن خانىنىڭ ئىسمى ژايجىراسن بولۇپ، بۇيۇك تاڭ راھىبىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئوغلى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرا قاتارلىق نۇرغۇن كىشىنى باشلاپ شۇەنزاڭنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن بۆگەي شەھرىگە كېلىدۇ، شۇەنزاڭنىڭ ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىش ۋە ئۇنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۇ ئۆز ئوغلىنى شۇەنزاڭنىڭ يېنىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئاۋۋال ئۇدۇن پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ، شۇەنزاڭنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ناھايىتى زور قوشۇن تەشكىللەيدۇ.

شۇەنزاڭ بۆگەي شەھرىدىن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ژايجىراسىن شۇەنزاڭنى يول ئۈستىدە قارشى ئېلىش ئۈچۈن يەنە مەخسۇس ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئۇدۇن پايتەختىگە قىرىق چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە كېلىپ توختاپ تۇرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى ژايجىراسىن زور تۇركۈمدىكى ئەمەلدارلار، راھىبلار ۋە پۇقرالارنى ئۆزى شەخسەن باشلاپ، داقا ـ دۇمباق، ناغرا ـ سۇنايلارنى ياڭرىتىپ، كۈجە كۆيدۇ-رۇپ، گۈل چېچىپ، يولنىڭ سول تەرىپىدە ئۇزۇنغا سوزۇلغان قارشى ئېلىش سېپىلى ھاسىل قىلىدۇ. شۇەنزاڭنى شۇ تەرىقىدە قارشى ئالغانچە پايتەختكە باشلاپ كېلىپ، شەھەر ئىچىدىكى ساباد ئىبادەتخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

شۇەنزاڭ ئۇدۇندا يەتتە ئايدىن كۆپرەك تۇرىدۇ، بۇددا دىنىغا ئائىت مەشھۇر جايلارنى زىيارەت قىلىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسى چوڭ ئىبادەتخانىلاردا نوم تەسىس قىلىدۇ. ئۇ بارغانلىكى يەردە كاتتا كۈتۈش ۋە قارشى ئېلىشقا سازاۋەر بولىدۇ. ئۇنى

① بۆگەي شەھىرى ھازىرقى گۇما تەۋەسىدە.

كۆتۈش ۋە ئۇزىتىپ قويۇشقا مەخسۇس پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر ۋە مەشھۇر راھىبلار چىقىدۇ.

شۇەنزاڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ئايرىلىپ غەربكە سەپەر قىلغاندا، چېگرادىن خۇپيانە چىققانىدى، ئەمدىلىكتە نۇرغۇن بۇددا ئىلىملىرىنى ئۆگىنىپ ئۆز ئېلىگە قايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق كۆڭلىدە يەنىلا بىر گۇمان تۇغۇلىدۇ، ئۇ شۇنداقلا قايتىپ بارسا تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئەيىبلىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئۇدۇندا تۇرۇپ تەيزۇڭ پادىشاھ ئالىيلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. مەكتۇپنى ئېلىپ بېرىشقا تەيىنلەنگەنلەر غۇز سودىگەرلىرى بىلەن بىرگە چاڭئەنگە قاراپ يۇرۇپ كېتىدۇ. تەيزۇڭ ئالىيلىرى شۇەنزاڭنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، دەرھال چاڭئەنگە قايتىپ كېلىش ھەققىدە ئۇنىڭغا مەخسۇس پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شۇەنزاڭ 644 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا كۆزى قېيمىغان ھالدا ئۇدۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، 645 ـ يىلى نۇرغۇن نوملارنى ئېلىپ چاڭئەنگە قايتىپ بارىدۇ.

«گۆھەر زېمىن ــ خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەيرەتجان ئوسمان.**

قارا تەقىيەلىكلەر ۋە ئاق تەقىيەلىكلەر

مەقدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى) ئوقۇپ، چوڭ بولۇپ، قىرانلىق مەزگىلىگە قەدەم قويغاندا ئۇنىڭ ئىلمى ـ پەزىلەتتىكى داڭقى ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. خوراسان، ماۋەرائۇننەھر خەلقىمۇ مەقدۇم ئەزەمنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئىلىم ـ پەزىلىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ ئىززەتلەپ ـ ھۆرمەتلەپتۇ.

مەقدۇم ئەزەمنىڭ داڭقى سەمەرقەنت پادىشاھى ئەمىر مۇھەممەد بارلاسنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئەمىر مۇھەممەد بارلاس مەقدۇم ئەزەمگە ئەقىدە ـ ئىخلاس قىلىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۇرۇپتۇ ھەمدە مەقدۇم ئەزەمنىڭ رازىلىقى بىلەن كاسانغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى مەقدۇم ئەزەم ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا ئۆز خوتۇنىنىڭ تۇغماسلىقىدىن شىكايەت قىپتۇ. بۇ شىكايەتنى ئاڭلىغان ئەمىر مۇھەممەد بارلاس مەقدۇم ئەزەمگە ئىچ ئاغرىتىپ، ئۆز كېنىزەكلىرى ئىچىدىكى شادىمان ئىسىملىك

بىر گۈزەل تۇركمەن قىزىنى ھەدىيە قىپتۇ ھەمدە: «ئەگەر بۇ كېنىزەك ھامىلدار بولۇپ تۇغۇپ قالسا، تۇغۇلغان پەرزەنتنى بىزنىڭ قېشىمىزغا ئېلىپ كەلسىلە» دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. ھەزرىتى مەقدۇم ئەزەمۇ ئەمىر مۇھەممەد بارلاسنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، كېنىزەكنى ئۆز نىكاھىغا ئاپتۇ. كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپ، بۇ كېنىزەك مەقدۇم ئەزەمگە بىر جۈپ ئوغۇل تۇغۇپ بېرىپتۇ. بۇ ئوغۇللار تۇغۇلۇپ يەرگە چۈشكەندە ھەربىرىنىڭ سىقىمىدا قان تۇتۇقلۇق ئىكەن. بۇنىڭدىن پادىشاھ ئەمىر مۇھەممەد بارلاس خەۋەر تاپقاندىن كېيىن بۇيرۇق بېرىپ بالىلارنى ھۇزۇرىغا ئالدۇرۇپ كەپتۇ. ئۇلارنى تەربىيەچىگە تاپشۇرغاندىن كېيىن، قارىمىقىدىكى ئۈچ يۈز نەپەر مۇنەججىم، قۇرئەندازلارغا بۇ ئىككى سەئىدزادىلەرنىڭ بەخت ـ دۆلىتى، تەلىيىگە قۇرئە سېلىپ، ئۆزىگە خەۋەر بېرىشنى ئەمر قىپتۇ. شاھنىڭ ھۆكمى بويىچە مۇنەججىملەر بىر جايغا جەم بوپتۇ، كىتابلىرىنى ئېچىشىپ، ئون ئىككى بۇرج، يەتتە يۇلتۇز، ئۈچ يۈز ئاتمىش سابىتلەرنى تەكشۈرۈپ: «بۇ سەئىدزادىلەرنىڭ تۇغۇلغان سائىتى ئەقرەبنىڭ 7 ـ دەرىجىسىدە مۇرىخقا مۇقابىل بولۇپ، نەھىسى ئەكىبەر ئىكەن» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىپتۇ ھەمدە بۇ خۇلاسىنى پادىشاھ ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا يەتكۈزۈپتۇ. ئەمىر مۇھەممەد بارلاس بۇ خۇلاسىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. مۇنەججىملەر ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا مۇنداق دەپتۇ: «بۇ ئىككى سەئىدزادە ئىككى گۈرۇھقا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى گۈرۇھ بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ نەچچە يۈزمىڭ كىشىنىڭ ناھەق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئەۋلادىدىن پادىشاھلار دۇنياغا كېلىپ شۆھرەت قازانغۇسىدۇر.»

ئاردىدىن خېلى يىللار ئۆتۈپتۇ. مەقدۇم ئەزەم ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ شەيخلىق ئورنىغا چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىمىن ۋارىسلىق قىپتۇ. بۇ ئىشقا قاتتىق رەشك قىلغان ئىنىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا سەمەرقەنتتىن يامانلاپ قەشقەرگە كەپتۇ. بۇ دەل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرىدىن ئابدۇكېرىمخانىنىڭ دەۋرى ئىكەن. ئۇ يەكەن، خوتەنلەردىن سەكسەن مىڭ كىشىنى ئۆزىگە مۇرىت قىپتۇ. سۇلتان ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئىنىسى قۇرەيش سۇلتانمۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا قول بېرىپ مۇرىت بوپتۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئۆز مۇرىتلىرىغا: «قىيامەت بولغاندا مەن جەننەتنىڭ ئىشىكىدە تۇرىمەن. سىلەرنى بېشىڭلاردىكى قارا تەقىيە (بۆك) دىن تونۇۋېلىپ جەننەتكە ئېلىپ كىرىمەن. شۇڭا، ھەممىڭلار بېشىڭلارغا قارا تەقىيە كىيىڭلار!» دەپ بۇيرۇپتۇ.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ قەشقەرىيەگە كېلىپ يۇقىرى ئىززەت ـ ھۆرمەت، يۇز ـ ئابرۇي تاپقانلىق ھەققىدىكى خەۋەر ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئاكىسى خوجا مۇ-

ھەممەد ئىمىننىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ. بۇ ئىشقا خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ ھەسەتخورلۇقى قوزغىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى چەكلەش ۋە ئۆزىنىڭ قەشقەرىيەدىكى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە قەشقەرىيەگە ئاتلىنىپ قەشقەرنى ماكان قىپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ كارامەتلىرىگە ئىشىنىپ، قول بېرىپ مۇرىت بوپتۇ. ئۇ ئۆز مۇرىتلىرىغا قىيامەت كۈنى جەننەت ئىشىكىدە تونۇۋېلىش ۋە جەننەتكە ئېلىپ كىرىشكە ۋەدە قىلىپ ئاق تەقىيە كىيىشكە بۇيرۇپتۇ.

شۇندىن باشلاپ ئاكا ـ ئۈكىلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق نىزا ـ جاڭجاللار باشلىنىپتۇ. ئاكا ـ ئۈكىلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، بۇ نىزا ـ جاڭجاللارغا ئاددىي پۇقرالاردىن تارتىپ، موللا، ئۆلىما، ئەمەلدارلارغىچە ئارىلىشىپتۇ. خانلار تەختىدىن ئايرىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر جېنىدىن جۇدا بوپتۇ. يۇرت قاتتىق تەپرىقىچىلىق ئىچىدە قاپتۇ. ھەرئىككى تەرەپتىن پادىشاھلار مەيدانغا كېلىپ يۇرت سورىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز ئەھۋالى بىلەن بولۇپ قېلىپ، خەلقنى بىرەر ياخشى كۈنگە ئېرىشتۈرەلمەپتۇ. شۇڭا، «ئاق تەقىيەلىك» ۋە «قارا تەقىيەلىك»لەر تارىخ ئۇچۇن بىر قارا داغ بولۇپ قاپتۇ.

«تارىخى ئىسھاقىيە» (قول يازما. 18 ـ ئەسىر)
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇرېھىم سابىت.**

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

قوزغىلاڭچى قەھرىمانلار ھەققىدە

سادىر پالۋان

1

سادىر تۇغۇلۇشى ھامان «ئىڭە» دەپ يىغلاش ئورنىغا، كۆزىنى يوغان ئېچىپ، تۇغۇت ئانىسىغا قاراپ پىسكىڭىدە كۈلۈپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن دادىسى خۇشئەھمەت «ئەجەبا، بالا دۇنياغا كۆز ئېچىشى بىلەن تەڭ يىغلاپ تۇغۇلاتتى. مېنىڭ بۇ بالامدا نېمە خىسلەت باردۇ؟ يىغلاش ئورنىغا كۈلۈۋاتىدىغۇ؟» دەپ ھەيران قالىتۇ. شۇندا يۇرت ئاقساقاللىرى: «بۇمۇ خۇدانىڭ كارامىتى، بالاڭنىڭ پېشانىسىگە ئۆمۈر بويى زادى يىغلىمايدىغان رۇستەمدەك باتۇرلۇق پۈتۈلۈپتۇ»دەپ خۇشال بولۇشۇپتۇ. دەرۋەقە، سادىر ئون بەش يېشىدىن باشلاپلا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان، جاسارەتلىك پالۋان بولۇپ يېتىلىپتۇ ۋە ئەل ئارىسىدا «پالۋان» دېگەن نام بىلەن داڭ كۆتۈرۈپتۇ، بېشىغا ھەرقانچە ئېغىر كۈنلەر كەلسىمۇ، دۈشمەنلەر ھەرقانچە قىينىپ ئازابلىسىمۇ زادى زارلانمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە بىر قېتىممۇ كۆز يېشى قىلمىغانكەن.

2

سادىر پالۋان دېھقانلارغا باش بولۇپ، مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان كۈنلىرىدە يېمەك ـ ئىچمەكتىن ناھايىتى قىينىلىپتۇ. لېكىن، پۇقرالارنىڭ ھېچنەرسىسىگە تەگمەپتۇ. ئاخىر ئۇ مەسلىھەت قىلىپ، جاڭجۈن يامۇلىدىن ئولجا ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى قىينىچىلىقىنى ھەل قىلماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ياراملىق يىگىتلىرىدىن بىر قانچىنى باشلاپ، بايادىدىكى جاڭجۈن يامۇلىنىڭ ئېگىز سېپىلى يېنىغا كەپتۇ. سېپىلنىڭ يېنىدىلا ئۇلارنىڭ كالا قوتىنى بار ئىكەن. سادىر ئارغامچىنى بېلىگە چىگىپ سېپىلغا چىقىپتۇ ۋە سېپىلدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، چوڭ بىر ئۆكۈزنىڭ بوينىدىن باغلاپ ئۆزى يالغۇز سېپىل ئۈستىگە تارتىپ چىقىرىپ، سېپىل يېنىدا ئېھتىيات بىلەن كۈتۈپ تۇرغان بۇرادەرلىرىگە ئۆكۈزنى سىيرىلدۇرۇپ چۈشۈرۈپ بېرىپتۇ. ئۆزى يالغۇز بىر ئۆكۈزنى

ئېگىز سېپىل ئۈستىگە تارتىپ چىقارغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەل ـ جامائەت سا-دىرغا باركاللا ئېيتىپ، ئۇنىڭغا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «پالۋان» دەپ نام بېرىپتۇ.

3

ئادىر پالۋان دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە زادى يېڭىلمەپتۇ. مانجۇ چېرىكلىرىمۇ ئۇنىڭ ئېتىنى ئاڭلىسا دىر ـ دىر تىترەيدىكەن. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئۆمرىدە دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن يەتتە قېتىم تۇتۇلۇپ زىندانغا تاشلانغانىكەن. لېكىن، ئۆزىنىڭ جاسارىتى ۋە پەم ـ پاراسىتى ھەم يولداشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئامال قىلىپ زىندانىدىن قېچىپ چىقىپ، كۈرەشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرغانىكەن. ھۆكۈمران گۇرۇھ سادىرنى «كۆزىگە قادالغان مىخ» دەپ بىلىپ، ئۇنى يوقىتىشقا كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يوقىتىشقا ئامالسىز قالـ-غاچقا، دۈشمەنلىرىنىڭ يۈرىكى خۇن بولۇپ كېتىپتۇ.

سادىرنىڭ يەتمىش ئۇچ يېشىدا ئۆز ئەجىلى بىلەن قازا تاپقانلىقىدىن خەۋەر تاپـ-قان جاڭجۇن، ئۆز ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ ئۇنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ، ھەربىرى قەبرە-گە يۈزدىن دەررە ئۇرۇپ «ئۆچ»نى ئالغانىكەن. يېقىن كۈنلەرگىچە سادىرنىڭ قەبرە-سىدە دەررىنىڭ ئىزلىرى ساقلانغانمىش.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۈرتىدىكى ئەپ-سانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

«بىرنى بىر دېگۈلۈك»

ھىدايەتۇللا ئىشان جۇڭغار خانىنىڭ قوشۇنلىرىغا تايىنىپ ئىسمائىلخاندىن خالىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، پۇقرالارغا ئېغىر زۇلۇم سالىدۇ. ئۇ زامانلاردا جۇڭغارلار داڭقىنى پۈتۈن بىر پۈل دەپ خىجىلىدىكەن. ھىدايەتۇللا خوجا جۇڭغارلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن قول ئاستىدىكى جايلارغا «بىر پۈتۈن ئىككى پۈل ئورنىدا خىجلىش» توغرىسىدا بۇيرۇپتۇ ۋە شۇ يىل بىلەن ئۆزىگە يارىدىم بەرگەن غالدان قوشۇنلىرىنى باي قىلىشنى ئويلاپتۇ. بۇ بۇيرۇقتا ئالدى بىلەن خوتەن خەلقى قاتتىق نارازى بولۇپ، بىر پۈتۈن ئىككى دېيىشكە زادى ئۇنىماپتۇ. بۇيرۇقى ئۆتمىگەن ھىدايەتۇللا خوجا خەلقكە ھەيۋە قىلىپ، ئۇلارنى ئەدەپلەپ قويۇش مەقسىتىدە، پۇقرالارنى بىر مەيدانغا توپلاپتۇ، قىرىق نەپەر يۈرت ئاقساقىلىنى ئوتتۇرىغا سۆرەپ چىقىپ:

— بىر پۈتۈن ئىككى دېمەسەن ـ دېمەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— خۇدامۇ بىر، بىر پۈتمۇ بىر. بىرنى ئىككى دېسەك خۇدامۇ راۋا كۆرمەيدۇ، شۇڭا بىرنى بىر دېگۈلۈك، — دەپ قارشىلىق قىپتۇ ئۇلار.

جۇڭغارلار قىلىچىنى يالىڭاچلاپ:

— ئەگەر يەنە جاھىللىق قىلساڭ ئۆلتۈرۈمىز! — دەپ ئۇلارنى قورقىتماقچى بوپتۇ ۋە بىر ـ بىرلەپ سوراپتۇ. كىمدىنلا سورىسا، «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەپ سۆزىدىن زادى يانماپتۇ. شۇ جايدىلا بىرنى ئىككى دېمىگەنلەرنىڭ بېشىنى ئاپتۇ. ئارقا ـ ئارقىدىن ئوتتۇز توققۇز كىشىنىڭ بېشى كېسىلىپتۇ. قىرىقىنچى كىشىگە كەلگەندە يەنە سوراپتۇ، ئۇ كىشىمۇ جۇڭغارلارغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ: «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەپ ۋارقىراپتۇ. ئۇنىڭمۇ بېشى كېسىلىپتۇ. شۇ چاغدا مەيداندا چۇقان كۆتۈرۈلۈپ، «بىرنى بىر دېگۈلۈك!» دېگەن سادا كۆكنى لەرزىگە ساپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېشىت ئىسلام** (1925 — 1989). ئەر،

ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979

ئابدۇكېرىم رەخمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

جىگدە يېغلىقى

پەغپۇر چىن يەتتە شەھەرنى تەۋەسىگە ئالغاندىن كېيىن، ئۇچ [1] شەھرىنىڭ جاھانغا زىننەت بېرىدىغان قۇياش نۇرىدەك نۇرلۇق، گۈھەردەك ئون بەش ياشلىق بىر ساھىبجامال قىزىغا مەنسەپدارلارنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاپتۇ. مەنسەپدارلار «ئۇلۇغ خانغا بۇندىن ئۇلۇغ سوۋغا تېپىلمايدۇ» دەپ، بۇ قىزنى خاقان چىنغا سوۋغات قاتارىدا ئېلىپ بېرىپتۇ. بۇ قىز خانغا ناھايىتى ياراپ، ئۇنى ھەممە خوتۇنلىرىدىن ئارتۇق كۆرۈپتۇ. لېكىن، بىر كۈنى خان قىزنىڭ غەمكىن ھالدا يىغلاپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خان، ئەجەبا، يەر يۈزىدە مەندىن ئۇلۇغ خان بولمىسا، بۇ ساھىبجامال يەنە نېمە ئۈچۈن يىغلايدۇ؟ ئەھۋالنى سوراپ باقاي، دەپ سوراپتۇ. قىز جاۋابەن مۇنداق دەپتۇ: «مېنىڭ يۇرتۇمدا بىر مېۋىلىك دەرەخ بار ئىدى، مېۋىسى ئالتۇندىن، ياپراقلىرى كۈمۈشتىن، يېلىمى ئەتىردىن ئىدى. شۇ دەرەخ يادىمغا چۈشتى، ئۇنى سېغىنىپ يىغلىدىم» دېگەندە، خان شۇنداق يارلىق قىپتۇكى: «ئۇچ شەھىرىدە شۇ خىل دەرەخ بار ئىمىش، تېزلىك بىلەن ئوردىغا يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن. بۇ دەرەخ مېنىڭ باغچىلىرىمغا لايىق ئىكەن».

يارلىق يېتىپ كەلگەن ھامان مەنسەپدارلار ئۇچ شەھرىنىڭ ھاكىمى رەھمىتۇللا بەگكە بۇيرۇق قىلىپ: «بارلىق جىگدە دەرىخىنى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ، خاندىن ئىلتىپات كۈتسۇن» دەپتۇ. بەگ خانىنىڭ ھۆكمى بويىچە پۇقرالارغا ھاشار سېلىپ، پۈتۈن ئۇچ خەلقىنى جىگدە كۆچىتى يۆتكەشكە بۇيرۇپتۇ. پۇقرالار جىگدە كۆچەتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئون مىڭ چاقىرىم يولغا پىيادە ئاتلىنىپتۇ. تۆت پوتەي يەرگە يەتكەندە، ئۇلار بىر كېچىسى مەسلىھەتلىشىپتۇ. «بۇ كۆچەتنى مەنزىلگە يەتكۈزگۈچە ھەممىمىز

① ئۇچ — ئۇچتۇرپان شەھرىنىڭ قەدىمكى نامى.

ئۆلۈپ تۈگەيمىز. شۇڭا، قۇل بولۇپ ئۆلگۈچە، كۈرەش قىلىپ ئۆلەيلى» دېيىشىپ، شۇ كېچىسىلا ئىسيان قوزغاپتۇ. جىگدە كۆچەتلىرىنى كالتەك قىلىپ، ھەيدەپ ماڭغان چېرىكلەرنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپ غەلىبە قىپتۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خان غەزەپكە كېلىپ، دەرھال ناھايىتى نۇرغۇن قوراللىق لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچ شەھەرنگە بېسىپ كىرىپ، ھېسابسىز قىرغىنچىلىق باشلاپتۇ. خانىنىڭ قىلىچىدىن ئېشىپ قالغان ئۇچ خەلقى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. بۇنى خەلق «جىگدە يېغىلىقى» دەپ ئاتاپتۇ. شۇندىن كېيىن خەلقى قىرىلىپ تۈگىگەن ئۇچ شەھىرىگە كونا تۈرپاننىڭ خەلقلىرىنى يۆتكەپ كەپتۇ. شۇندىن باشلاپ «ئۇچ» سۆزىگە «تۈرپان» سۆزى قوشۇلۇپ، بۇ شەھەرنىڭ نامى «ئۇچتۈرپان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

مولللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەخمان.**

يەر - جايلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

تاغلار ھەققىدە

بۇغدا تېغى

1

رىۋايەتچىلەر تاغ - داۋانلار، دېڭىز - ئوكيانلار، ئېقىن - دەريا، باغۇ بوستانلار تارىخى ئۇستىدە رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، دۇنيا يارالغىنىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ ۋە لېكىن، ئادەمئاتام تۆرەلگەندىن ھازىرغىچە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىن قارىغاندا بۇ ماكان (ئۇرۇمچى) دېڭىز ئورنى ئىكەنمىش. قاچاندۇر بىر زامانلاردا، يەر يېرىلىپ، زېمىندىن ئوت كۆتۈرۈلۈپ، دېڭىز سۇيى غايىب بولۇپ، بۇ يەر ئوت دۇنياسىغا ئايلىنىپ، بارلىق مەۋجۇدات ۋە تاغۇ تاشلار نەچچە مىڭ يىل كۆيۈپتۇ. خۇدانىڭ بۇ قەھر - غەزىپىگە چىدىيالمىغان زېمىن خۇداغا نالە قىپتۇ. زېمىنىنىڭ نالىسىدىن ئاسمان زىلزىلگە كېلىپ ئەرشئەلا تەۋرەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ رەھمىسى كېلىپ زېمىنغا نەزەر ساپتۇ. بۇ چاغدا كۇھىقاپنىڭ يەتمىش قەۋەتلىك دەرۋازىسى ئېچىلىپ، شامال چىقىپ، توت گىرداب، سەككىز قىرغاقتىكى چاڭ - توزان، تۈپراقلارنى سۈرۈپ ئوت دۇنياسىنى كۆمۈپ تاشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ زېمىن ئاستىدا قالغان قېپقىزىل ئاتەش - چوغ ئۇنچە، مەرمەر، ياقۇت كەبى يەتمىش ئىككى خىل مەدەنگە ئايلىنىپتۇ.

رىۋايەتچىلەر كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، ئارىدىن قانچە ئۇزۇن يىللار ئۆتكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما قاچاندۇر بىر زامانلاردا بۇ يەردە ھايات باشلىنىپتۇ. تاغۇ تاشلار كۆكىرىپ، ئېكىنزارلار ياپيېشىللىققا پۈركىنىپتۇ. مەشرىقتىن مەغرىبكە سوزۇلغان تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ئادەمزات ياشاشقا باشلاپتۇ. قاچاندۇر

بىر چاغدا قاتتىق يەر تەۋرەپ زېمىندىن ئەرشكە تاقاشقۇدەك ئوت كۆتۈرۈلۈپ، جاھاز-نى يەتتە كېچە - كۈندۈز ئىس - تۈتەك قاپلاپتۇ. لېكىن، جاھان يورۇغاندا كىشىلەر كۆز ئالدىدا پەيدا بولغان بىر ھەيۋەت تاغنى كۆرۈپتۇ. كىشىلەر بۇ ۋەقەدىن ھەيران-ھەس بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتلارنىڭ بىرىدە، بۇ تاغدىن پات - پات ھۆركىرىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ، تاغ يېرىلىپ، نەچچە ئون پاتمان تاشلارنى ئەتراپقا ئاتىدىكەن. ئېتىلغان تاشلار داۋانچىلىق، سەيۋوپۈلارغىچە بارىدىكەن. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تاغ نەچچە مىڭ گەز ئۆرلەيدىكەن. كىشىلەر بۇ تاغنىڭ ئىلاھىي قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ. شۇ-نىڭ بىلەن بۇ تاغنى ئىلاھ دەپ تونۇپ بەيئەت قىلىدىغان بوپتۇ.

رىۋايەتچىلەر كېيىنكى ئىشلار ئۈستىدە رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، كېيىن بۇ يەر راسا ئاۋاتلىشىپ، مال - ۋارانلار كۆپىيىپتۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئالمان بىلەن سالمان دېگەن ئىككى يۇرت ئاقساقىلى ئىلاھىي تاغدا ئىبادەت قىلىپ تۇرغاندا، ئۇلار-نىڭ ئالدىدىن ئاغزىدىن كۆپۈك چاچراۋاتقان بىر ئاق نار بۇغرا ئۈيانىدىن - بۇيانغا ئۆتۈپتۇ. بۇغرىنىڭ ھۆركىرەشلىرى خۇددى تاغ يېرىلغاندا چىققان قاتتىق ئاۋازغا ئوخشايدىكەن. شۇندىن كېيىن ئۇلار ئەل - جامائەتكە بۇ تاغنى «بۇغرا» دېيىشنى ئېيتىپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ تاغ «بۇغرا» دېيىلىدىغان بولغانىكەن. قانداق قىلىپ «بۇغدا»غا ئۆزگىرىپ قالغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابىجان قارى**. ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتـلىق، تىجارەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرى تەڭرىتاغ رايونىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1953

2

ر ۋايەتچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تاغقا نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن ئىلاھ دەپ كىشىلەر چوقۇنغانىكەن. بۇتپەرەسلەر زامانىدا بۇ تاغقا تۆت يۈزمىڭ بۇت يا-سالغاندىن كېيىن بۇتلارغا ئىبادەت قىلغانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، قۇدرەت ئىلاھى بىلەن تۆت يۈز تۆگە بۇتقا جان كىرىپ، ئىمان ئېيـ-تىپ، غازاتقا قاتنىشىپتۇ. كېيىن بۇغراخان:

ــ ئەي مەخلۇقلار، يۈزمىڭ يىل لاي پېتى تۇرۇپ خۇداغا ئىبادەت قىلدىڭلار، دۇئايىڭلار ئىجابەت بولۇپ سىلەرگە جان ئاتا قىلدى. ئەمدى مۇشۇ تاغ سىلەرگە مەڭ-سۇپ، ــ دەپ يولىغا راۋان بوپتۇ. شۇندىن كېيىن بۇ تۆگىلەر بۇ تاغنى ماكان قـ-

لىپ ياشاپتۇ. ئەركەك تۆگە يىلدا بىر قېتىم كۆيلەيدىكەن، ئۇ چاغدا خۇددىنى يوقىتىپ، كۆپۈك چاچرىتىپ، ھۆركىرەيدىكەن. كىشىلەر بۇنىڭدىن تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۇتقانلىقىنى بىلىدىكەن. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنى «بۇغرا تاغ» دەپ ئاتاشقانىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە، سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ جاھانغا مەشھۇر بولغاندىن كېيىن، خەلق بۇ تاغقا «بۇغراخان» نامىنى بەرگەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **باۋۇدۇن قارىيھاجى.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ساۋاتلىق، تىجارەتچى، قەشقەر شەھىرىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1956

3

رىۋايەتچىلەر بۇ يەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار تارىخى ئۇستىدە رىۋايەت قىلىپ مۇنۇلارنى ئېيتىدۇ:

تەخمىنەن بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ تۇرپان دىيارىغا كېلىپ بۇ يەردىكى بۇتپەرەسلەرگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ ئىسلامغا كىرىشكە دەۋەت قىلغانىمىش. بۇتپەرەسلەر بۇتلىرىنى مەيدىسىگە تېڭىپ «ئى لات، ئى مانات، ئۇزرەئى سەنەم، مەدەت قىلغايسەن، بىز ساڭا مەڭگۈ سادىقتۇرمىز» دەپ جاھىللىق قىلىپ ئىمان ئېيتماي جەڭگە داخىل بولغانىمىش. بۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان پالۋان ئەھمىدى زەمچى، ئەمىر قۇتەيبە ھەم ئىككى يۈز مىڭ كىشىلىك لاۋۇ لەشكەر بىلەن دۇشمەن سېپىگە ئۆزىنى ئۇرۇپ ئالتە ئاي جەڭ قىلغانىمىش. جەڭ شۇنداق قىزغانكى، ئۆلۈكلەر بېشى ساي تېشىدەك دۆۋىلىنىپ، قانلار دەريا بولۇپ ئاققانىمىش. رىۋايەتچىلەر بۇ يەردە بولغان جەڭنى شۇنداق سۇرەتلەيدۇكى، ئىككى تەرەپتىن ئۇرۇلغان ئۇمۇتلار ئاۋازى تاغۇ تاشلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى، ئېتىلغان ئوقيالار ساياسىدىن كۈن نۇرى چۈشمەيتتى، قىلىچلار بىسىدىن يانغان ئوت گويا چاقماق چېقىلغاندەك قاراڭغۇ تۇننى يورۇتاتتى.

رىۋايەتچى كېيىنكى ئىشلارنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلدى، ئاشلىق ـ تۇلۇك ئازايدى، لەشكىرى ئىسلام ھارسىدى. بۇ چاغدا سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلدى. بۇ كۈنلەردە ئەمىر قۇتەيبە لەشكىرى قۇتۇبىدا (رىۋايەتچى، قۇتۇبى دېمەك ــ قۇتەيبە دېمەكتۇر، دەيدۇ)، ئەھمىدى زەمچى قوشۇنى ماناستا، سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنى ئۇرۇمچى ئەۋلىيا تاغ (ئىلگىرى بۇ تاغ ئەتىدىن ـ كەچكىچە تۇتەكتە كۆرۈنمىگەچكە كىشى

لەر غايىب تاغ،ئەۋلىيا تاغ، شەيتان تاغ دەپ خىلمۇ خىل ئاتاشقان)دا تۇرىدۇ. تۇرپان بۇددىستلىرى بىلەن ئىسلام لەشكىرىنى ئۇرۇمچى دەريا‌سى بۆلۈپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەر‌ده بۇددىستلار جۇڭغارلار بىلەن بىرلىشىپ كۈچ توپلاپ تۇيۇقسىز سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. جەڭدە سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئوڭ پۈتىغا زەھەرلىك ئوق تېگىپ يارىلىنىدۇ. بۇغراخان ئىلاھىي تاغقا چېكىنىپ ئالتە ئاي داۋالىنىدۇ. ئۇرۇش داۋام قىلىدۇ. بۇغراخانىڭ لەشكىرى يەنىلا ئەۋلىيا تاغدا تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا كىشىلەر ئىلاھىي تاغقا «بۇغراخان» دەپ، ئەۋلىيا تاغقا «يا‌مانلار تېغى» (باتۇرلار تېغى) دەپ نام بېرىدۇ (قەدىمكى تىلىمىزدا باتۇر، جەڭگىۋار «يامان» دەپ ئاتىلاتتى). كېيىنكى ۋاقىتتا «ر» «د» غا ئايلىنىپ «بۇغرا» «بۇغدا» دې‌يىلىدىغان بولغانىكەن.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **سەلەي ئاخۇن خەلىپەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 87 ياش، ئوقۇمۇشلۇق، تىجارەتچى، ئۇرۇمچى شە‌ھىرى تەڭرىتاغ رايونىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1953

4

ئىزلار جەڭنامىلەردىن شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇ‌رۇن سۇتۇق بۇغراخان ئىككى يۈز مىڭ ئاق ئاتلىق لاۋۇ لەشكەرلەر بىلەن ئىسلام ئېچىش ئۇچۇن كونا تۇرپانغا كەلدى. ئۇ زامانىدا كونا تۇرپان قەلئەسىنى دەق‌يانۇس دېگەن بىر چىركىن بېسىپ ياتقانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان دەقىيانۇسنى ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. ئۇ ئىسلامغا كىرمەي، بەلكى تۇمەنمىڭ لەشكەرنى باشلاپ جەڭ مەيدانىغا ھازىر بولدى. ئىككى تەرەپ سۇلھى ـ مۇرەسسەسىز جەڭ باشلىدى. قاتتىق جەڭ بولغان بىر كۈنى سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئوڭ پۈتىغا زەھەرلىك ئوق تەگ‌دى.

سۇتۇق بۇغراخان يارىلانغاندىن كېيىن بۇتپەرەسلەر گويا بۆرە قويغا ئېتىلغانىدەك ئىسلام لەشكەرلىرىگە باستۇرۇپ كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن ئىلاھىي تاغدىن تۇمەنمىڭ ئاق نار تۆگە (بۇغرا) ھۆركىرەپ، نەرە تارتىپ جەڭ مەيدانىغا كىرىپ كۈپپارلارنى تېپىپ، چىشلەپ تىرىپىرەن قىلىپ، ئىسلام لەشكىرىنى خالاس قىلدى ۋە ھايال ئۆتمەي تۆگىلەر ئۆز ماكانى ئىلاھىي تاغقا چىقىپ غايىب بولدى. شۇندىن كېيىن بۇ تاغ «بۇغرا تېغى» دەپ

ئاتىلىدىغان بولغانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھاپىز مولا** (1870 ــ 1956). ئەر، ئۇيغۇر، ھۈنەرۋەن، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن.

5

ۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ يەر باغۇ بوستانلىق، گۈل ـ گۈلىستانلىق گۈزەل بىر جاي ئىكەن. بۇ يەردە يەتمىش ئىككى خىل كېسەلگە داۋا شىپالىق كۆل ۋە تۈمەن چەشمىلەر (بۇلاق) بار ئىكەن. بۇ يەرگە تېخى ئادەمزات ئايىغى يەتمىگەن زامانلاردا، بۇ جايغا كۈھىقاپتىكى پەرىزاتلار ھەر كۈنى تۈن يېرىمدا كېلىپ سەيلە ـ سایاھەت قىلىپ، شىپالىق كۆلدە يۈيۈنىدىكەن.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جايغا ئادەمزات قەدىمى يېتىپتۇ. ئادەمزاتلار كۈندۈز ـ لىرى ناشايان ئىشلارنى قىلسا، كېچىلىرى پەرىزاتلارنىڭ پاك بەدىنىگە كۆز سېلىپ، سەيلە ـ سایاھىتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈپتۇ. ئادەمزاتنىڭ بۇ قىلمىشىدىن يىر ـ گەنگەن پەرىزاتلار خۇداغا (بەزىلەر قىرىق يىل دېسە، بەزىلەر تۆت يۈز يىل دەيدۇ) ئە ـ بادەت قىلىپ، ئادەمزاتنىڭ بۇ قىلمىشىدىن ئۆزلىرىنى خالاس قىلىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇدرەت ئىلاھى بۇ زېمىننىڭ ئىككى قۇلىقىدىن تۈتۈپ زېمىن ئاستىدىن قىرىق مىڭ گەز كۆتۈرۈپ زېمىن ئۈستىگە قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تاغ بىنا بوپتۇ. زېمىنىدىكى شىپالىق كۆل ۋە مىليون چەشمىلەر گويا بىر پىيالە سۇنى كۆتۈرگەندەك داۋالغۇماي تاغ ئۈستىگە بىنا بوپتۇ.

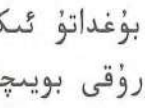
ئېيتىپ بەرگۈچى : **قادىر قارى.** ئەر، ئۇيغۇر، 78 ياش، ئوقۇمۇشلۇق، قاراشەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **شېرىپ خوشتار** (1922). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1953

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

6

ەدمكى زاماندا بىر ئەۋلىيا ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ ئىسمى بۇغداتۇ ئىكەن. بۇغداتۇ توققۇز ياشقا كىرگەندە ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە جاڭگالغا قوي باققىلى مېڭىپتۇ. ئۇ ئېلىپ ماڭغان قوي توقسان توققۇز تۇياق ئىكەن، مىنگەن ئېتى ئۇچ پۇتلۇق بوز ئات ئىكەن، ئۇچ تايغىنىنىڭ قۇيرۇقى يوق بولۇپ، ئۇ ئىتلار قويلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىرگە ماڭىدىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇغداتۇ جاڭگالدا مىڭ يىل قوي باققان بولسىمۇ، لېكىن توقسان توققۇز قويى يۇز تۇياققا يەتمەپتۇ، ئۇچ پۇتلۇق ئېتى تۆت پۇتلۇق بولماپتۇ، ئىتلىرىنىڭ قۇيرۇقى ئۇزارماپتۇ.

بۇغداتۇ، مەن ئۆزۇم ئەۋلىيا تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن قىلغان ئىشىمنىڭ نەتىجىسى چىقمايدۇ؟ دەپ كۆپ ئويلىنىدىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئويىنى جاڭگالدا ئۆزىگە دائىم سۇ توشۇپ بېرىدىغان بىر كەمپىرگە ئېيتىپ بېرىدىكەن. كەمپىر: «سەۋر قىل، بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى مۇراد ـ مەقسىتىڭ ئەمەلگە ئاشىدۇ. سەن بۇ ئىشنى ھەرگىز ئاتا ـ ئاناڭغا ئېيتقۇچى بولما، ئەگەر ئېيتىپ قويىدىغان بولساڭ ئەۋلىيالىق مەرتىۋىڭدىن قۇرۇق قالىسەن» دەيدىكەن.

بۇغداتۇ كەمپىرنىڭ ئېيتقىنى بويىچە، ئەۋلىيالىق مەرتىۋىم قولدىن كېتىپ قالمىسۇن، دەپ ئۆزىنىڭ ئىشلىرىنى ئاتا ـ ئانىسىغا زادى ئېيتماپتۇ. ئاتا ـ ئانىسىمۇ، بالىمىز كۆپەيگەن قويلارنى ۋاقتىنچە بىزگە كۆرسەتمەي يۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ئەمگەك نەتىجىسى بەربىر ئائىلىمىزگە تەئەللۇق بولغاندىكىن سۇرۇشتۇرۇپ نېمە قىلاتتۇق، دەپ يۇرۇۋېرىپتۇ.

بۇغداتۇ بىر كۈنى ئويلىنىپ، دەرد ـ ئەلەمنى ئىچىگە سىغدۇرالماي بولغان ۋەقەنى ئاتا ـ ئانىسىغا ئېيتىپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى ئوغلىنىڭ ئېيتقانلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن كۆپ ئۆكۈنۈپتۇ ۋە: «بالام، بۇگۈندىن باشلاپ ئۇسسۇلۇقۇڭ ئۈچۈن سۈنى بىز ئەكېلىپ بېرەيلى، كەمپىر ئېلىپ كەلگەن سۈنى ھەرگىز ئىچمىگىن» دەپتۇ. ئەتىسى قاق چۈش ۋاقتىدا بۇغداتۇنىڭ ئۇسسۇلۇقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى جاڭگالىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن، كەمپىر كۈنپېتىش تەرىپىدىن بىر ھېجىر سوغۇق سۇ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىپتۇ. كەمپىر بۇرۇنقى ئادىتى بويىچە ھېچ ئىش بولمىغاندەك سۈنى كۆتۈرۈپ كەپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بولسا، بۇ چاغدا تېخى يېتىپ كېلەلمىگەنىكەن.

بۇغداتۇ كەمپىرنىڭ سۆيىنى ئىچكىلى ئۇنماپتۇ. كەمپىر كۆپ زورلاپتۇ، بۇغداتۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۇ ئېلىپ كېلىۋاتقىنىنى، بۇ سۇنى ئىچسە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆزىرىخاھلىق بىلدۈرۈپتۇ. كەمپىر:

ــ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مېنىڭ سۆيۈمنى ئىچىپ ھېچقانداق رەھمەت ـ ھەشقاللاڭ يوق، ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە مېنىڭ سۆيۈمنى ياراتمايدىغان بولۇپ قالـ دىڭمۇ؟! ــ دەپ كايىپتۇ. بۇغداتۇ:

ــ سېنىڭكىنىمۇ ئىچىمەن، ئەمما بۇگۈنچە ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئانامنىڭ سۆيـ نى ئىچىمەن. ئۇلار يىراق يول يۈرۈپ مىڭبىر مۇشەققەتتە ماڭا سۇ ئېلىپ كەلسە ئۇنى ئىچمىسەم بولامدۇ؟ ــ دەپتۇ. كەمپىر:

ــ ئۇنداق بولسا، ساڭا بۇندىن كېيىن ھەرگىز سۇ ئېلىپ كەلمەيمەن، ــ دەپ قېيىدىغان بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپتۇ. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۇ ئېلىپ كېلىشى ئۈچۈن توققۇز ئوت دەريا سىدىن ئۆتۈشىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىدىغان بۇغداتۇ، كەمـ پىر بىلەن ئادا ـ جۈدا بولۇپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ، كەمپىرنى چاقىرىپ:

ــ بوپتۇ، بۇگۈن ئالدى بىلەن سېنىڭ سۆيۈڭنى ئىچەي، ئەتىدىن باشلاپ كىمـ نىڭ سۆيىنى ئىچىشنى ئۆزۈم بەلگىلەيمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن رەنجىمەيسەن، ــ دەپ كەمپىرنىڭ قولىدىن ھېجىرنى تارتىپ ئېلىپ بىر ئوتلىشى بىلەن تەڭ ئاتا ـ ئانـ سى يېتىپ كەپتۇ ۋە:

ــ توختا بالام، بۇگۈن يەنە ئازدىڭ، دەرھال ئارقاڭغا قارا! ــ دەپتۇ. بۇغداتۇ دەر ـ ھال ئارقىسىغا قارىغۇدەك بولسا، توقسان توققۇز يالماۋۇز توقسان توققۇز ساغلىقىنىڭ بالىسىنى ئالدىراپ يەۋاتقۇدەك. كەمپىرنىڭ چىرايىدا قان قالماپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئەرۋا ـ ھى قىرىق گەز ئۆرلەپ، غەزەپ ئوتى پەلەككە يېتىپتۇ ـ دە، قولىغا قامچىسىنى ئېلىپ كەمپىر باشلىق توقسان توققۇز يالماۋۇزنى ئۇر ـ سۇر قىلىپ قوغلاپ مېڭىپتۇ.

ئەسلىدە بۇغداتۇ ھەر قېتىم كەمپىرنىڭ سۆيىنى ئىچىۋاتقان دەقىقىدە، يالما ـ ۋۇزلار كەمپىر بىلەن كېلىشىپ قويغىنى بويىچە تاپ باستۇرماي يېتىپ كېلىپ قو ـ زىلارنى يەپ قورسىقىنى تويغۇزىدىكەن، ئاتىنىڭ بىر پۇتىنى كېسىپ ئېلىپ توقماق قىلىدىكەن، ئىتلارنىڭ قۇيرۇقىنى ئۇزۇپ چاچ سالىدىكەن. شۇ يايلاقتىكى باشقا پادا ـ چىلارنىڭ ماللىرىنىمۇ شۇنداق قىلىپ يەيدىكەن. شۇ يايلاقتىكى باشقا قىرىق مىڭ پادىچى كەمپىرنىڭ بۇ ھىيلىسىنى ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئەۋلىيالىق سۈپەت بولمىغاچقا، بۇ ئىشنىڭ ھۆددە ـ سىدىن چىقالمىغانىكەن.

بۇغداتۇ قىرىق كۈن ئىبلىسلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ ئۇلارنى ھوشسىزلاندۇرۇپ ـ

تۇ. ئەسلىدە يالماۋۇزلارنى ئۆلتۈرۈۋەتكىلى بولمايدىكەن، ئەمما مەڭگۈ باش كۆتۈرمەس قىلىۋەتكىلى بولىدىكەن. بۇغداتۇ يالماۋۇزلارنىڭ تېنىنى قامچىسىغا ئىلىندۇرۇپ يايلاقنىڭ بىر چېتىدىكى ئازگالغا ئاپىرىپ دۆۋىلەپ قويۇپتۇ ھەم كەمپىرنىڭ بىر ۋاقىتلاردا ئۆزىگە دېگەن «مەن بېشىمغا سۇ چېچىلىشتىن قورقىمەن» دېگەن گېپىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە توختىماي سۇ چېچىپ تۇرۇشقا ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ.

بۇغداتۇ ئۆزىنى مىڭ يىل ئەخمەق قىلغان كەمپىر ۋە يالماۋۇزلارنى ئۇجۇقتۇرغانلىقىدىن چەكسىز خۇشاللىققا چۆمگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ كەمپىرنىڭ دا-مىغا چۈشۈپ، ئۇزۇن يىل ئاتا ـ ئانىسىدىن سىر ساقلىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالمىغانلىقى ۋە گېپىنى ئاڭلىماي كەلگەنلىكىنى ئويلىغاندا ئىچ ـ ئىچىدىن قاتتىق ھەسرەتلىنىپتۇ. ئۇ، نېمە ئۈچۈن ھەممە ئىشنى ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئانامغا ئېيتمىغان بولغىيتتىم. ئەسلىدە ئەۋلىيانىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئەۋلىيا بولىدىكەن ئەمەس-مۇ، دېگەنلەرنى قايتا ـ قايتا ئويلاپ ئۆكۈنۈپتۇ. نەتىجىدە، خۇشاللىقىنى ھەسرىتى بېسىپ چۈشۈپتۇ. بۇغداتۇ تەڭرىگە يېلىنىپ:

ـــ ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئەمدى ئاتا ـ ئانامنىڭ قېشىغا قانداق بارىمەن؟! يۈزىگە قانداق قارايمەن؟! ـــ دەپ ئىلتىجا قىلغانىكەن، تەڭرىدىن:

ـــ ئەقلىگە باركاللا! ئەۋلىيالىقنى ساڭا مىڭ يىل بەردىم. ھازىر مىڭ ياشقا كىردىڭ. بۇ مىڭ يىل ئەۋلىيالىق ئىشلىرىڭنىڭ تەييارلىق باسقۇچى. ئەۋلىيالىقنى بىر ئاشپىشىم ۋاقىتلا ئىشلىتىپ مىڭ يىلدا ئۇرۇنلىغىلى بولىدىغان ئىشنى ئورۇندىدىڭ. مۇبادا ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ئالدىدا ھەقىقەتەن يۈز كېلەلمىگۈدەك بولساڭ، يەنە بىر ئىشنى بېجىرگىن، ـــ دېگەن سادا كەپتۇ.

ـــ ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاتا ـ ئانامنى رازى قىلىش ئۈچۈن قانچە يىل جاپا چەكسەم مەيلى، ـــ دەپتۇ بۇغداتۇ.

ـــ ئۇنداق بولسا، داداڭنى دولاڭغا ئېلىپ، ئاناڭنى ئىككى قولۇڭ بىلەن كۆتۈرۈپ، ئۆزۈڭ پادا باققان يايلاقتا قىرىق مىڭ قېتىم شەرقتىن غەربكە ئايلاندۇرۇپ چىققىن. شۇ چاغدا پۈتۈن خالايىق ساۋابلىق ئىشىڭنى كۆرۈپ تەسىرلەنسە، ئاندىن سەن ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىنى مەنمۇ ۋە ئاتا ـ ئاناڭمۇ كەچۈرىمىز، ـــ دەپتۇ.

بۇغداتۇ تەڭرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي بىرىنى يۆدۈپ، بىرىنى قولىدا كۆتۈرۈپ يايلاقنى قىرىق مىڭ قېتىم ئايلىنىپ-تۇ. تەڭرى ئۇنىڭ چىداملىقىدىن تەسىرلىنىپ، ئۇنى ئىنسان سۈپىتىدە ھايات قالدۇرسام بۇ دۇنيادا ھېچقانچە قەدىر ـ قىممىتى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇنى ئەۋلىيا تېغىغا ئايلاندۇرۇۋېتەي، دەپ ئەمر قىلغانىكەن، بۇغداتۇ بىلەن ئاتا ـ ئانىسى قوشۇلۇپ چوڭ

بىر تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. بۇ تاغ شۇنىڭدىن باشلاپ «بۇغداتۇ تېغى» دەپ ئاتىلىپ-تۇ، كېيىنچە ئۆزگىرىپ «بۇغدا تېغى» دېيىلىدىغان بوپتۇ. بۇغدا تېغى دېگەنلىك — ئەۋلىيا تېغى دېگەنلىك ئىكەن.

بۇغداتۇنىڭ دادىسىنىڭ بېشى ئاق بولغاچقا، بۇغدا تېغىنىڭ چوققىسىمۇ ئاق ئى-كەن. ئۇ شىمالغا قاراپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ساقال - بۇرۇتلىرى قارىغايغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئانىسىنىڭ قورسىقى چوڭ بىر كۆلگە ئايلىنىپتۇ، ئۇ كۆل «بۇغدا كۆلى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىن سۇ سىرغىپ چى-قىپ كەمپىر بىلەن يالماۋۇزلارنىڭ بېشىغا قۇيۇلىدىكەن، ئاشقىنى باشقا ياققا ئېقىپ كېشىلەرنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرىدىكەن. ئۇ سۇ بىر كۈن توختاپ قالسا كەمپىر ۋە يالماۋۇزلار باش كۆتۈرۈپ چىقارمىش.

دېمەك، بۇغدا تېغى، بۇغدا كۆلى مانا مۇشۇنداق بارلىققا كەلگەنكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **قاسىم جامال** (1907 — 1987). ئەر، ئۇي-غۇر، 78 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، ئۈرۈمچى شەھىرى تەڭرىتاغ رايونى بۇلاقبېشى كوچىسىدىن.

ئوسمان قاسىم (1920 — 1994). ئەر، ئۇي-غۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇ-تۇچى، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيەسى قوغان يې-زىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەك-تىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئو-قۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1980

«ئۈرۈمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

دولتاغ[1]

بۇرۇنقى زاماندا ئۇرۇمچىنىڭ ئوتتۇرىسى كەڭ كەتكەن بىر يايلاق بولۇپ، دەقيا-نۇس پادىشاھنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، بۇ شەھەر ئادەمگە تولۇپ، خەلق خۇشال-

① دولتاغ — خۇڭسەن تېغى.

خۇرام، تۇرمۇشى مەمۇرچىلىق ئىچىدە ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. بۇ خىل ھالەتتىن پادىشاھ-نىڭ كۆڭلى سۈيۈنسىمۇ، بىراق ئۆزىنىڭ بىرمۇ پەرزەنتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تەخت ۋارىسىنىڭ يوقلۇقىدىن كۆڭلى يېرىم بولىدىكەن، خانلىق تەختىنىڭ باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىپ، يامان ئادەملەرنىڭ خەلقنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا كۈشەندىلىك قىلىپ قويۇشىدىن ئەنسىرەيدىكەن. پادىشاھنىڭ خانىشى ھەرقانچە قىلىپمۇ پادىشاھ-نىڭ كۆڭلىنى پۈتۈن قىلىشقا قادىر بولالمايدىكەن.

پادىشاھ مۇشۇنداق پەرىشانلىق ئىچىدە قىرىق يىلنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

بىر كۈنى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە بىر ئىش كەپتۇ ۋە پۈتۈن ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىر، دانىشمەن، قۇرئەنداز، مۇنەججىملەرنى دەرقەمتە قىلىپ، بۇ ئوي - پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مەسلىھەت ئېلىپ بېقىش ئۈچۈن ئوردا كېڭىشى ئۆتكۈزۈپتۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئوردا ئەھلىگە دەپتۇ ھەم بۇ ئىشقا ياخشى مەسلىھەت بېرەلىگەن ئادەمگە ئوڭ قول ۋەزىرلىكىنى بېرىپ، ئوردا خەزىنىسىنى ئېچىۋېتىدىغانلىقى، شەھەر خەلقىنىڭ خالىغانچە كېلىپ مال - دۇنيا ئېلىپ كەتسە بولىدىغانلىقى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. يارلىق يېزىلىپ ئوردا دەرۋازىسىدىن چاپارمەنىنىڭ قولىغا تەگكۈچە، پادىشاھ خەزىنىسىنىڭ قۇرۇقدىلىپ بولغانلىقىدىن خەۋەر كەپتۇ. پادىشاھ يارلىقىنى قايتۇرۇپ كېلىپ دەرھال ئوردا ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇش، بارلىق پۇقرالارنى بولسا مەيدانغا يىغىش ھەققىدە پەرمان بېرىپتۇ. ئاختۇرۇپ قارىغۇدەك بولسا، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆيلىرى خەزىنىدىكى دۇنيا بىلەن توشۇپ كەتكەن بولۇپ، پەقەتلا سېلىم بوۋاي بىلەن ئوغلىنىڭ ئۆيىدىن ھېچنېمە چىقماپتۇ.

پادىشاھنىڭ كۆڭلى بىردىنلا يورۇپ كەتكەندەك بوپتۇ، ئەمدى ئۆلسىمۇ خاتىرجەم كۆزى يۇمۇلىدىغانلىقىدىن خۇشال بوپتۇ. سېلىم بوۋاينى ئوڭ قول ۋەزىر، ئۇنىڭ ئوغلىنى بولسا خەزىنە قاراۋۇللۇقىغا بەلگىلەپ، پۈتۈن شەھەر خەلقىگە جاكارلاپتۇ. خەزىنىنى بۇلىغۇچىلارنى تېگىشلىك جازاغا تارتىپتۇ. ئوردا ئىچى يامان، قارا نىيەتلىك ئادەملەردىن تازىلىنىپتۇ. دەقيانۇس شەھەر خەلقىگە بۇندىن كېيىن ھەرقانچە باياشاتلىق بولسىمۇ خەزىنىنى چىڭ ساقلاشنى تاپىلاپتۇ. سېلىم بوۋاينىڭ ئوغلى ئالتۇن - كۈمۈشكە، بايلىققا كۆز سالماي ۋە ھېچبىر زىيانغا ئۇچراتماي مىڭ يىل خەزىنچى بوپتۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن پادىشاھ ۋە خەلق تەڭرىدىن ئۇنى مەڭگۈ خەزىنچى قىلىپ بېرىشنى تىلىگەن ئىكەن، تەڭرىدىن ۋەھىي كېلىپ، ئۇ بالا بىر تاغقا ئايلىنىپ قاپتۇ. بۇ ۋاقىتتا بالا دەل پادىشاھ خەزىنىسىنىڭ ئۈستىگە بىر دولىسىنى قويۇپ، يىراقتا نەزەر سېلىۋاتقان ۋاقتى ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تاغ «دولتاغ»

دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىكەن. ئۇنىڭ قىزغۇچ بولۇشى خەزىنىدە ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق خىلمۇ خىل قىممەتلىك مەدەنىلەرنىڭ بولغانلىقىدىن ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **قادىر جامال.** ئەر، ئۇيغۇر، 85 ياش، ساۋاتسىز، تىجارەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1985

«ئۇرۇمچى تىيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

قىزىلتاغ

بۇرۇنقى زامانىدا قىزىلتاغنىڭ ئوڕنى ئاجايىپ گۈزەل چوڭ بىر باغ ئىكەن، بۇ باغدا دۇنيادىكى بارچە گىياھلارنىڭ ھەممە خىلى تېپىلىدىكەن. بۇ باغ يىلنىڭ تۆت پەسلىدە گۈللەپ ياشناپ تۇرىدىكەن. ئەسلىدە بۇ باغنى ئالىپ ئاتلىق باتۇر سەركەردە شاھنىڭ قىزى مەلىكىگە ئاتاپ ياساتقانىكەن. باتۇر يىگىت بىلەن گۈزەل مەلىكە ئاشىق ـ مەشۇق بولۇپ، دائىم باغدا ئويناپ تاماشا قىلىدىكەن.

بۇ يۇرتنىڭ شاھى ئادىل، خەلقى ئەمگەكچان، قابىل ئىكەن. پادىشاھ ناھايىتى ئادىل بولغاچقا، خەلقلەر بەختىيار ياشايدىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ يېقىنلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئارزۇلۇق قىزى بىلەن باتۇر ئالىپنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويماقچى بولۇپ توي باشلاپتۇ. توي باشلىنىپ ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە بۇ يۇرتقا ياۋ كەلگەنلىكى مەلۇم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي ـ تاماشا توختاپ، بارلىق پالۋانلار دۈشمەنگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. مەلىكە سەپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان يارى ئالىپقا بىر قىلىچنى تەقدىم قىپتۇ. يىگىت مەلىكىگە، ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى بولۇپ قالسا ئەڭ ئاخىرقى ۋەدىنى ئىجرا قىلىشنى تاپىلاپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. ئارىدىن بەش ـ ئالتە ئاي ئۆتكەندە يىگىتنىڭ مەردلەرچە قۇربان بولغانلىق خەۋىرى كەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي دۈشمەن شەھەرگە باستۇرۇپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن مەلىكە بوينىدىكى ئۈنچە ـ مەرۋايىتلىرىنى يېقىن كىشىزىكىگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشقا بارىدىغانلىقىنى، دۈشمەن يوقالغان ھامان بۇ ئۈنچە ـ مەرۋايىتلارنى چېچىشنى ئېيتىپتۇ ـ دە، ئۆزى تەنھا يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ ئالىپ بىلەن قىلىش-

قان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، گۈزەل باغقا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئانا يەرنى قۇچاقلاپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۆز تىلىكىنى ئىزهار قىلغانكەن، شۇ زامان بۇ پايانسىز باغنىڭ ئورنى يالـ قۇنلىنىپ كۆيۈپ تۇرغان تاغقا ئايلىنىپتۇ. تاغدىن ئېتىلىپ چىققان يالقۇنلۇق ئوتلار دۇشمەنلەرنى كۆيدۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىپتۇ. شۇندىن كېيىن مەلىكىنىڭ ۋەسـ يىتى بويىچە ئۇنىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت، مارجانلىرىنى كېنىزەكلىرى بۇ دىيارغا چاچـ قانىكەن، ئۇنىڭدىن تۇرپان ۋادىسىدىكى ئۈزۈمزارلىق باغلار بارلىققا كەپتۇ. شۇ سەۋەبـ تىن ئۈزۈملەر ئۇنچە ـ مەرۋايىت ۋە قىزىل ياقۇتقا ئوخشاش ئىمىش. تاغنىڭ چوغدەك قىزىل رەڭدە بولۇشى ــ مەلىكىنىڭ ئاققان قىزىل قېنىنىڭ تۇپراققا سىڭىشى، بۇيـ لۇقتا تاغدىن تامچىلاپ چۈشۈپ تۇرغان بۇلاق سۇيى ــ ۋاپادار مەلىكىنىڭ زېمىننى قۇچاقلاپ تۇرۇپ ئۆز تىلىكىنى ئىزهار قىلغان چېغىدا تۆككەن كۆز يېشىنىڭ يەر ئاستىغا سىڭىپ ئاندىن تاغ باغرىدىن تامچىلىشى ئىمىش...

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھىدايى سەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 84 ياش، سا-ۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازـ رىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

يالقۇنتاغ

ئاھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى يالقۇنتاغ ئەتراپىدا ياشايدىغان خەلقلەر تولـ مۇ بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرگەنىكەن، چۈنكى ئۇ چاغلاردا يالقۇنتاغ سېرىق قۇمدىن ھاسىل بولغان تاغ بولماستىن، بەلكى بۇغداي ئۇنىدىن ھاسىل بولغان تاغ ئىكەن. شۇڭا، بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدىكى خەلقلەر يېمەك ـ ئىچمەكتىن قىلچە غەم ـ ئەندىشىسىز ياشايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر تۇل ئايال ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇنـ تاغقا ئۇن ئالغىلى بېرىپتۇ. ئۇلار ئۇنتاغقا ئەمدىلا يېتىپ بېرىشىغا ئۇ ئايالنىڭ بـا-لىسى ھاجەتكە ئولتۇرۇپ، ئۇنتاغنىڭ باغرىنى مەينەت قىپتۇ. ئوغلىنىڭ بۇ قىلىقـ دىن پەرىشان بولغان ئايال بالىسىنىڭ ھاجىتىنى ئېرىغدىغۇدەك بىرەر پارچە لاتىمۇ

تاپالماپتۇ. ئۇ ئايال ئامالسىزلىقتىن، يولدا قورساق ئاچقاندا يەرمىز، دەپ ئېلىۋالغان قۇيماقتىن ئىككىنى سېۋەتتىن ئېلىپ، ئوغلىنىڭ تەرىتىنى شۇنىڭدا سۇرتۇپتۇ. شۇ-نىڭدىن كېيىن ئايال ئالدىراپ - تېنەپلا خالتىسىغا ئۇننى ئېلىپ ئوغلىنى ئەگەش-تۇرۇپ ئۆيىگە قايتىپتۇ. يول بويى خالتىدىكى ئۇن بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ ئايالنى خېلى هالسىرىتىپتۇ. ئۇلار ئۆيگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خالتىنىڭ ئاغزىنى يې-شىپ قارىغۇدەك بولسا، خالتىدىكى ئۇن ئەمەس، بەلكى ساپسېرىق قۇم بولۇپ چې-قىپتۇ. بۇ ئىشتىن هەيران بولغان ئايال دەرهال كەينىگە يېنىپ ئۇنتاغقا قاراپ يۈ-گۈرۈپتۇ. ئايال ئۇنتاغقا يېتىپ بېرىپ قارىسا، هېلىقى ئۇنتاغ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئوخشاش، ئالتۇندەك سېرىق قۇم تاغ بولۇپ يالقۇنلىنىپ تۇرغانكەن. ئۆز كۆ-زىگە ئىشەنمىگەن ئايال ئۇنتاغدىن بىر ئۇچۇم ئېلىپ سىنچىلاپ قاراپتۇ، تىلى بىلەن يالاپ كۆرۈپتۇ، ئالقانلىرى ئارىسىدا ئۇۋۇلاپ كۆرۈپتۇ. هەقىقەتەن ئۇنتاغ قۇمتاغقا ئايلىنىپ قالغانكەن. بىچارە ئانا ئۆز قىلمىشىغا پۇشايمان يەپتۇ ۋە بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىپتۇ. شۇندىن بۇيان ئۇنتاغ هازىرقى يالقۇنتاغ هالىتىگە كىرىپ قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **هىدايى سەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 84 ياش، سا-ۋاتسىز، دېهقان، تۇرپان شەهىرى چىچان بازى-رىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

تەڭگە تاغ

بۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر تەڭرى، يەردە بىر تەڭرى بار ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل، ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، لەۋلىرى هېقىقەتەك قىزىل، چىشلىرى ئۇنچىدەك سۈزۈك ئىكەن، خۇمار كۆزلىرى كىشىنى قاتتىق مەهلىيا قىلار ئىكەن. شۇ چاغلاردا يەر تەڭرىسىنىڭمۇ بىر ئوغلى بولۇپ، باتۇرلۇقتا ئەل ئىچىدە يېگانە ئىكەن.

بىر كۈنى ئاسمان ئىلاهىنىڭ قىزى يەتتە قەۋەت ئاسماننى سايالهەت قىلىپ بو-

لۇپ، ئاخىرى كائىناتنى ئارىلاپ كېتىۋېتىپ، تاسادىپىي سۈلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ياپيېشىل مايسىلىرى دېڭىزدەك دولقۇنلاپ تۇرغان، دەل ـ دەرەخلىرى ئۇپۇق-قا تۇتاشقان، ھەرخىل قۇشلىرى خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان، يول بويلىرىدا لەيلى، ئەتىر گۈللىرى دىماقنى يارغۇدەك پۇراق چاچقان، بېھىشتىنمۇ گۈزەل جاينى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ يەر ھازىرقى ئاغۇ يېزىسى ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ قىزى بۇ يەرنى بىر كۆرۈپلا ھوشىدىن بىدار بوپتۇ ـ دە، ئۆز ئوردىسىغا قايتىپ كېتىشنى ئۇنتۇپ شۇ يەرگە چۈشۈپتۇ. ئۇ ياپيېشىل چۆپلۈك ئۈستىدە بەخىرامان ئۇيقۇدا ياتقىنىدا يېقىنلا بىر يەردىن نەي ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئۇ كۆزلىرىنى ئېچىپ نەي چېلىۋاتقان كىشىگە قارىماق بوپتۇ، بىراق كۆزلىرىنى ئاچالماپتۇ. نەي ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاپتۇ، ئاخىرى قىزنىڭ قۇلاق تۈۋىدىلا ئاڭلىنىشقا باشلاپتۇ. قىز كۆزلىرىنى غۇۋا ئېچىپتۇ. قارىسا، يېنىدا بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان قاۋۇل، كېلىشكەن بىر يىگىت تۇرغۇدەك. «ئاھ» دەپتۇ قىز يىلاندەك تولغىنىپ، «ئاھ» دەپتۇ يىگىتمۇ ئۇنىڭ لالىدەك قىزارغان لەۋلىرىگە لەۋلىرىنى يېقىپ.

بۇ ئەھۋالنى جاھاننەما ئەينىكىدە كۆرۈپ تۇرغان ئاسمان ئىلاھى تۇمەنلىگەن سېھىرگەر نۆكەرلىرىنى يەر ئىلاھىنىڭ زېمىنلىرىنى، بولۇپمۇ ئاغۇ يېزىسىنى كۆكۈم- تالقان قىلىپ توپىسىنى دېڭىزغا چېچىۋېتىش ئۈچۈن ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار يەر ئىلاھىنىڭ نۆكەرلىرى بىلەن ئوتتۇز توققۇز كۈن ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھىرگەر نۆكەرلىرى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ خەۋەر ئاسمان ئىلاھىغا مەلۇم بولغىچە توققۇز ئاي توققۇز كۈن ئۆتۈپتۇ.

ئىككىنچى قېتىم ئاسمان تەڭرىسى ئۆزى كەپتۇ. ئۇ سېھرى بىلەن يىگىتنى ھالاك قىپتۇ. ئۆز گېپىگە كىرمىگەن ساھىبجامال قىزنى تۇغۇلغىنىغا بىر كۈن بولغان بالىسى بىلەن سۈرىتى مۇبەددەل[1] قىلىپ تاشقا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

ھازىرمۇ تەڭگە تاغدا بالىسىنى ئېمىتىپ تۇرغان شۇ قىزنىڭ تاشقا ئايلانغان شەكلى بار.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئا-تۇش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

① سۈرىتى مۇبەددەل ـــ شەكلىنى ھەر خىل نەرسىلەرگە ئۆزگەرتىۋېتىش.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

يىغلاڭغۇ تاغ

قەدىمكى زاماندا كۈسەن پادىشاھىنىڭ خانىشى بىر قىز تۇغۇپتۇ. قىز شۇنداق گۈزەل چوڭ بوپتۇكى، ئۇنى بىرلا كۆرگەن ھەرقانداق كىشى ئەس - ھوشىنى يوقىتىدىكەن. قىزنىڭ چېچەنلىكى توغرىسىدا ئەل - يۇرت ئارىسىدا داستان، قىسسىلەر توقۇلۇپ، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، قۇلاقتىن قۇلاققا يېتىپ، ھەرقايسى ئەللەرگە تاراپتۇ.

ئەنە شۇ چاغدا خوتەن شاھىنىڭ شاھزادىسى پەرھادمۇ بۇ قىز توغرىسىدا توقۇل-غان قىسسىلەرنى ئاڭلاپ، ئۇنى كۆرمەي تۇرۇپ ئاشىق بىقارار بوپتۇ ۋە خوتەن دىيا-رىدىن كۈسەنگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بۇ چاغدا قىزغا تەرەپ - تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلاپتۇ. پادىشاھ شۇنداق پەرمان چىقىرىپتۇكى: «كىمكى ئالدىمىزدا كۆرۈ-نۈپ تۇرغان تاغقا مىڭ ئۆي قېزىپ پۈتكۈزسە، قىزىمنى شۇنىڭغا بېرىمەن.»

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان شاھزادە، بايۋەچچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يېلى چىقىپ، پە-رىشان ھالدا قايتىپتۇ. خوتەن شاھزادىسى پەرھاد دەشت - باياۋانلارنى كېزىپ، كې-چە-كۈندۈز يول يۈرۈپ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ ئاخىر كۈسەنگە يېتىپ كەپتۇ. شېرىنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن پادىشاھنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرمەكچى بوپتۇ ۋە ئىرادىسىنى ئىشق ئوتىدا تاۋلاپ، بېلىنى مەھكەم باغلاپ، ئۆز يۇرتىدا ئۆگەنگەن تاشچىلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۆي سېلىشقا كىرىشىپتۇ.

شېرىنمۇ پەرھادنى كۆرۈپلا ئاشىق بوپتۇ ۋە پەرھاد ئۆي ياساۋاتقان تاغقا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۇسسۇلۇق ۋە تائام ئەكېلىپ بېرىپتۇ. پەرھاد جاپالىق ئىشلەپ، ئاخىر توق-قۇز يۈز توقسان توققۇز ئېغىز ئۆينى پۈتكۈزۈپ، ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېغىزلىق ئۆينى ياساشقا كىرىشىپتۇ. بۇ خەۋەر كۈسەنگە تارقىلىپتۇ.

ئۇزۇندىن بۇيان شېرىنگە ئاشىق بولۇپ يۈرگەن، ئەمما ئۇنىڭ ۋەسلىگە يېتەلمىگەن ۋەزىرنىڭ ئوغلى بىر جادۇگەر مومايىنى ئەۋەتىپ، پەرھادقا زەھەر بېرىپ جېنىغا قەست قىپتۇ. بۇ خەۋەر ناھايىتى تېزلا ئەل - يۇرت ئىچىگە تارقاپتۇ. شېرىنمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاشىقى ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلاپ، بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈگە ۋىدالىشىپتۇ.

بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرگەن تاغمۇ تاقەت قىلالماي ياش

تۆكۈپتۇ. تا بۈگۈنكى كۈنگىچە بۇ تاغنىڭ قايغۇلۇق كۆز ياشلىرى توختىماي تۆكۈ-لۈپ، مىڭئۆي جايلاشقان تاغ باغرىنى كۆكەرتىپ، باغۇ بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپتۇ، شۇڭا كىشىلەر بۇ تاغنى «يىغلاڭغۇ تاغ» دەپ ئاتايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن بايىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، كۆچا ناھىيەسى بازار ئىچىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **رەيھانگۈل مەمتىمىن.** ئايال، ئۇيغۇر، 17 ياش، ئوقۇغۇچى، كۆچا ناھىيەلىك 5 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

قىزىل مىڭئۆي

قەدىمكى كۈسەن پادىشاھىنىڭ شەرىن ئىسىملىك بىر گۈزەل قىزى بار ئىدى-كەن. ئۇ قىزغا سايرامليق پەرھاد ئىسىملىك بىر كەمبەغەل يىگىت ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كۈسەن پادىشاھى قىزىنى بەرىشتە مۇز تاغ باغرىدىن مىڭ ئۆي قېزىشنى پەرھادقا شەرت قىپتۇ. ئاشىق يىگىت بۇ شەرتنى ماقۇل كۆرۈپ، بىستون تېغىنى يېرىپ، مىڭ ئۆينى قېزىشقا باشلاپتۇ. ئۇ توققۇز يۈز تۇقسان توققۇز ئۆينى قېزىپ بولغاندا ماغدۇرىدىن كېتىپ قاپتۇ. شەرىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال بۇ يەرگە يېتىپ كەپتۇ ۋە ھوشسىز ياتقان ئاشىقى پەرھادنى قۇ-چاقلاپ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز زار ـ زار يىغلاپ، ئاخىر ئاشىقى بىلەن بىللە ئۆلۈپ-تۇ. پادىشاھنىڭ قەسىر ـ ئايۋانلىرىدا قەپەستە بېقىلىۋاتقان بوز تورغايلارمۇ مۇڭلۇ-رىنى تۆكۈپ سايراشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ شۇ چاغدا شىكاردا ئىكەن، قىزى شەرىنىڭ مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شاھلىق تونلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، قۇللۇ-رىنى ۋە قەپەستىكى بوز تورغايلىرىنى ئازاد قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ تورغايلار ئاشىق ـ مەشۇقلار دەردىدە ھەسرەت چېكىپ، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، پەرھاد قۇرغان مىڭ ئۆينىڭ ئۈستىدە مۇڭلۇق سايرىشىپ تۇرىدىكەن. كې-يىنچە بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ قەبرىسىدىن گۈل ـ چېچەكلەر ئۈنۈپ چىقىپ، پەرھاد قازغان مىڭ ئۆي ئەتراپىنى قىزىل گۈلگە پۈركەپتۇ. شۇ سەۋەبلىك

بۇ جاينى كىشىلەر «قىزىل مىڭئۆي» دەپ ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەمتىمىن بايىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، كۇچا ناھىيەسى بازار ئىچىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

مۆلجەرتاغ

بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئورنى كاتتا دېڭىز بولۇپ، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا مۆلجەرتاغ چوقچىيىپ تۇرىدىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دېڭىز قۇرۇپ كېتىپتۇ. كېيىن بۇ جايغا «تۇرك» دەپ ئاتالغان كىشىلەر كۆچۈپ كېلىپ بۇ يۇرتنى ئاۋاتلاشتۇرۇپتۇ. شۇ زاماندا شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتىدىكەن. كارۋانلار يىراقتىن مۇشۇ تاغنى مۆلچەرلەپ، تاغ تۇۋىدىكى يول بىلەن بالاساغۇن، تالاس شەھەرلىرىنى بېسىپ، پەرغانە، ئافغانىستان، پاكىستان، ئارىياك (ئىران)، شام (سۇرىيە)، ئىراق، ئاناتولى، ھەتتا ۋىزانتىيەگە كېتىدىكەن. شۇڭا، كارۋانلار بۇ تاغقا «مۆلچەرتاغ» دەپ ئىسىم قويغانىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مۆلچەرتاغ» دېگەن ئىسىم ئۆزگىرىپ «مۆلجەرتاغ» بولۇپ قالغانىكەن.

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 3.1995

ئالتۇنتاغ

كۆرۈن ۋە پىشامشان پادىشاھلىقلىرى پەيدا بولۇشتىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ جاينىڭ جەنۇبى ئۆركەشلەپ، دولقۇنلاپ تۇرىدىغان چەكسىز كەڭ-

كەن دېڭىز ئىكەن. بۇ جايدىكى كىشىلەر مۇشۇ دېڭىزدىن بېلىق تۇتۇپ ۋە ئەتراپتىن ئوۋ ئوۋلاپ، ھالال ئەمگەك بىلەن ئىناق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

بىر كۈنى توساتتىنلا دېڭىز سۈيى چايقىلىپ پۈتكۈل دېڭىز دەھشەتلىك دولقۇنلاشقا باشلاپتۇ، ئارقىدىنلا دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھور كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك گۈلدۈرماما پەيدا بوپتۇ. ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ بۇداق ئەھۋالنى كۆرۈپ باقمىغان بېلىقچىلار قورققىنىدىن تورلىرىنى تاشلاپ، جاننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قېچىپتۇ. ئاز سانداكىلىرى ئامان قاپتۇ، كۆپ سانداكىلىرى دېڭىزنىڭ شىددەتلىك دولقۇنىدا ھالاك بوپتۇ. ئىككىنچى كۈنى تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن كىشىلەر قارىغۇدەك بولسا، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ساپسېرىق بىر تاغ پەيدا بوپتۇ. تاغنىڭ ئەتراپىدىكى سۇ بولسا ژاراقشىپ قاينىۋاتقۇدەك، ئۆلگەن بېلىقلارنىڭ تولىلىقىدىن سۇ يۇزى كۆرۈنمەپتۇ. پۈتكۈل ئالەم تونۇردەك قىزىپ كېتىپتۇ.

كىشىلەر بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرى ئۈستىدە تالاش ـ تارتىشقا چۈشۈپتۇ. بەزىلەر: «بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان شاپائىتى» دېسە، بەزىلەر: «بۇ ئالامەتلەر زېمىنىنىڭ كۆيۈشىنىڭ بېشارىتى» دەپ جەزم قىپتۇ. قانداق قىلمىسۇن، ئۇلار بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنى يېشەلمەپتۇ. ئۇيان تارتىپ، بۇيان تارتىپ ئاخىرى بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تاغ يۇرەك پالۋانلارنى ماڭدۇرۇپتۇ. بۇ تاغقا بېرىشتا پەقەت سۇ يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلگەچكە، پالۋانلار كېمە بىلەن مېڭىر مۇشەققەتتە تاغقا يېقىنلىشىپتۇ. يېقىن بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، پارقىراپ تۇرغان سېرىق تاغنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ئالتۇن ئىكەن. پالۋانلار ئۆزلىرىنى بېسىۋېلىپ، پۇت ـ قوللىرىنىڭ بارماقلىرىنى كېسىپ قان قىپتۇ،[1] ئاندىن قىلىچ، خەنجەرلىرى بىلەن كېسىپ ئادەم بېشىدەك، ئات كاللىسىدەك چوڭلۇقتىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. بۇ تاغنىڭ سىرى ئاخىرى ئېچىلىپتۇ. يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر ئۆز ئېھتىياجىغا تۇشلۇق ئالتۇن ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۇزۇك، بىلەزۈك ۋە زىرەكياساپ خوتۇن ـ قىزلىرىغا زىننەت بويۇملىرى قىلىپ بېرىپتۇ، ھەتتا ئۆي سەرەمجانلىرىنىمۇ ئالتۇندىن ياسۇاپتۇ، ئېشىنغانلىرىنى سېتىپ بايىاشات ياشاپتۇ. كېيىنچە «پالانچى يەردە ئالتۇن تاغ پەيدا بوپتۇ، تاغنىڭ ھەممىلا يېرى ئالتۇن ئىكەن» دېگەن خەۋەر قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ، تېزلا يىراق ـ يېقىندىكى ئەللەرگە تارقىلىپتۇ. بەزى ئەللەر خەلقى ئۆز دۆلىتىدە تۇرۇپمۇ ساپسېرىق نۇر چېچىپ تۇرغان

---

① قان قىلىش ـــ ئەجىرسىز قىممەتلىك بايلىققا ئىگە بولغاندا ئۇنىڭ غايىب بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قىلىنىدىغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت.

ئالتۇنلارنى چۈشەپ ياتالماپتۇ.

ھەممىلا جايدا ئالتۇن تاغنىڭ شۆھرىتى پۈر كېتىپتۇ. ئالتۇن ئېلىش، ئالتۇن تاغنى كۆرۈپ بېقىش ھەۋىسىدە تەرەپ - تەرەپتىن تۈمەنلىگەن ئادەم ئالتۇن تاغ تەرەپكە ئېقىپتۇ. ئالتۇن تاغ كىشىلەر توپى قاينىمىدا قاپتۇ. توپلانغان كىشىلەر ساپسېرىق ئالتۇننى كۆرۈپ نىيىتىنى بۇزۇپ، ئۆزئارا قىرغىنىشىپ ئالتۇن تاغنى بۆلۈشۈۋاپتۇ. كىشىلەر كۆپەيگەنچە ئالتۇن تاغ يېتىشمەي جېدەل - ماجىرا تۈغۈلۈپ ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق باشلىنىپتۇ، كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئالتۇن ئۈچۈن بىگۇناھ ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكى تاغدەك دۆۋىلىنىپ، قانلىرى ئېقىن ياساپ تۆۋەنگە ئېقىشقا باشلاپتۇ، تاغ قاپتاللىرى، چوققىلار قىپقىزىل قانغا بويىلىپتۇ.

ئىنسانلارنىڭ بۇ قەبىھ زوراۋانلىقىدىن تاغ غەزەپكە كەپتۇ، لېكىن ئالتۇنتاغنىڭ يەر يۈزىدىن زادىلا يوقىغۇسى يوق ئىكەن. شۇڭا، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىنساب - تەۋپىقىنى سىناش ئۈچۈن تاش - تۈپراققا سىڭىپ كەتمەكچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇتاغنىڭ كۆپ قىسمى كېرەكسىز تاشلارغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلار ئالتۇنغا ئىلگىرىكىدەك ئەجىرسىز ئېرىشمەستىن، ئەمگەك سىڭدۈرىدىغان، ئالتۇننى ئۆز ئېھتىياجىغا تۇشلۇق ئاز - ئازدىن ئالىدىغان بوپتۇ. ئالتۇنتاغ پەيدا بولۇپ شۇنچە يىللاردىن بۇيان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇ تاغقا چىقىپ ئالتۇن كولايدىكەن، ئەمما بۇ ئالتۇنلار تېخى تۈگىمەپتۇ.

ئالتۇنتاغنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ دېگىز سۈيى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، سۈمۈ كۆپ ئازلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنىڭ شىمالىغا يىغىلغان سۈنى يۈلتۈز كۆلى[1]، جەنۇبىغا يىغىلغان سۈنى بولسا كۆكنۇر كۆلى[2] دەپ ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېشىت رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، چاقىلىق ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ياسىن زەيدۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 29 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چاقىلىق ناھىيەلىك قاتناش ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چاقىلىق خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

---

① يۈلتۈز كۆلى — ھازىرقى لوپنۇر كۆلى.

② ھازىرقى چىڭخەي كۆلى.

تۇزتاغ

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىكارغا چىقىپ تاشمىلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغ باغرىغا كەلگەندە ئوزۇق ـ تۇلۇكى، تۇزلىرى تۇگەپتۇ. ئوردىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئوزۇق ـ تۇلۇك ئالدۇرۇپ كەپتۇ، لېكىن ئەۋەتكەن ئادەم تۇز ئېلىپ كەلمەپتۇ. تاماق تۇزسىز بولسىمۇ شىكار كۆڭۈللۈك بولغاچقا پادىشاھ خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ قاپتۇ ۋە تۇز تېپىشقا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئىككى كۈندىن كېيىن بىر ئاپقۇر تۇز تېپىپ كەپتۇ. تاماق يەۋېتىپ پادىشاھ ۋەزىرىنىڭ ئەقىللىكلىكىنى سىناش ئۈچۈن ۋەزىرىگە:

ــ دۇنيادا نېمە مەززىلىك؟ ــ دەپتۇ. پادىشاھنىڭ تۇخۇمغا ئامراقلىقىنى بىلگەن ۋەزىر:

ــ تۇخۇم، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ باشقا گەپ قىلماپتۇ. شىكار ئايىغىلىشىپ پادىشاھ قايتماقچى بولۇپ چېدىر ـ بارگاھلىرىنى يىغىشتۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. پادىشاھنىڭ ئاشپىزى ئازغىنا ئېشىپ قالغان تۇزنى تۆكۈۋەتمەكچى بوپتۇ. پادىشاھ بىلەن شىكارغا چىققان دانا بىر كىشى بار ئىكەن، ئۇ شىكاردا كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇ ئەسلىدە شاھنىڭ ئەقىل كۆرسىتىدىغان خاس مەسلىھەتچىسى ئىكەن. ئۇ كىشى ياتقان ئورنىدىن سەل مىدىرلاپ:

ــ ئۇلۇغ شاھىم، تۇز پۈتۈن تائامغا تەم كىرگۈزىدىغان ئۇلۇغ نەرسە. ھەممىمىز ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ، دۇئا قىلىپ، تۇزنى مۇشۇ تاغقا چاچايلى. دۇئايىمىز ئىجابەت بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. بۇ تاغ تۇز تاغقا ئايلانسا، پۈتۈن ئىنسانلار بەھرىمەن بولسا، ــ دەپتۇ. دۇئا ئىجابەت بولۇپ قىزىلتاغ تۇز تاغقا ئايلىنىپتۇ. بۇلار قايتىش ئالدىدا ھېلىقى كېسەل كىشىنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ «مېنى مۇشۇ جايغا قويۇڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇ جان ئۈزگەندە ۋەسىيىتى بويىچە تاغ باغرىغا قويۇپتۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن شاھ چىقىپ گۈمبەز چۆرۈپ بۇ جايىنى «قىزىل جېيىم» دەپ ئاتاپتۇ. پادىشاھ كېتىۋېتىپ ۋەزىردىن توساتتىن:

ــ نېمە بىلەن؟ ــ دەپتۇ. ۋەزىر ئىككىلەنمەيلا:

ــ تۇز بىلەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرنىڭ جاۋابىغا قايىل بوپتۇ.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **رېھىم پازىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر

كوناشەھەر ناھىيەسى تاشمىلىق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ۋارىسجان رېھىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى تاشمىلىق يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

چەشتاغ

قەدىمكى زاماندا تاشمىلىق خەلقى ھازىرقى چەشتاغ ئورنىنى ھەرىلى خامان قىلىدىكەن. چۈنكى، بۇ يەرنىڭ ئورنى ئېگىز، شامالىلىق، توپرىقى قاتتىق بولغانلىقتىن خامان ئۆچۈن بۇنىڭدىن ياخشى ئورۇن يوق ئىكەن. ھەرىلى بۇغداي پىشقاندا ئۇنجىلىرىنى بۇ چوڭ خامانغا توپلاپ، ئۆزئارا ياردەملىشىپ خامان ئېلىشىدىكەن. ئورما ۋاقىتلىرىدا مۇشۇ خاماندا باراۋەت قىلىپ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىشىدىكەن.

بىر يىلى بۇغداي بەك ئوخشاپتۇ، بۇغدايىنىڭ كۆپلۈكىدىن خامانغا پاتماي قاپتۇ. دېھقانلار خالىس نىيەت بىلەن بۇغدايلىرىنى بىر يەرگە چەشلەپتۇ. بۇغداي گويا تاغ دەك دۆۋىلىنىپتۇ. مۆتىۋەرلەر خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ بەركەت بېرىشىنى تىلەپ، چەشنى بىر كېچە قوندۇرۇپ، ئەتىسى كۈن بىلەن تەڭ ئۇسۇيدىغان بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپتۇ.

ئەپسۇسكى، ئەتىسى چەشنى ئۇسۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، تاشمىلىقنىڭ غەربىدىكى ئۇلۇغ ئارت دەشتىدىن زوراۋان، سۆرۈن تەلەتلىك بەتبەشىرە قاراقچىلار بېسىپ كەپتۇ. خەلقنىڭ قەھر ـ غەزىپى تېشىپتۇ. ئۇلار ئارا، گۇرجەك، كالتەك، توقماقلارنى ئېلىپ تولۇق قوراللانغان قاراقچىلار بىلەن ئېلىشىپتۇ. قاراقچىلارنىڭ نەيزە ـ قىلىچلىرى ئارىسىدا نۇرغۇنلىغان ئەزىمەتلەر ھالاك بوپتۇ. گەز دەريا سۇيى قىپقىزىل قانغا بويىلىپتۇ. قاراقچىلار قىيقاس ـ چۇقان قىلىشىپ نۇرغۇنلىغان ئات، تۆگىلەرنى ئېلىپ، بۇغداي چەشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن بەزمە قىلىشقا باشلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا قىرغىندىن ئامان قالغان خەلق ۋە يۇرت ئاقساقاللىرى يىغىلىپ خۇداغا قاتتىق ناله ـ پەرياد قىپتۇ ۋە: «ئى خۇدا، بىر يىللىق قان ـ تەر بەدىلىگە كەلگەن بۇغداي چەشنى ئۇلار ئېلىپ كەتكۈچە، ئۇنى بىر تاغقا ئايلاندۇرۇۋەتـ

سەك. بىچارە بەندىلىرىڭنىڭ ئاھۇ زارىنى ئاڭلىساڭ، تەلىپىنى ئىجابەت قىلساڭ، بىزمۇ سادىر قىلغان گۇناھلىرىمىزنى تونۇپ ھەققىڭگە ئىبادەت قىلساق» دەپ قاتتىق ئاھ ئۇرۇشۇپتۇ.

شۇ ئەسنادا خەلقنىڭ تەلىپى ئىجابەت بولۇپ، قاراقچىلار ئات ـ تۆگىلىرى بىلەن چەشكە قوشۇلۇپ تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇندىن بېرى ئۇ تاغنى «چەشتاغ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. چەشتاغ ئۇستىدىكى تۆگىنىڭ ۋە ئاتنىڭ شەكلىدىكى تاشلار ئەنە شۇ قاراقچىلارنىڭ تاشقا ئايلانغان ئات ـ تۆگىلىرى ئىكەن. شۇ قىرغىنچىلىقتا شېھىت كەتكەن ئەزىمەتلەرنى خەلق چەشتاغ باغرىغا دەپنە قىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئېزىز ئىسمائىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، سا-ۋاتلىق، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى تاشمىلىق يېزىسى خالتا كوچا كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۇسۇپجان ئېزىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 27 ياش، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

قۇمالتاغ

بۇرۇنقى زاماندا ئاتۇشتا بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. پادىشاھ ئۆزى ئادىل، ھەققانىيەتچى، ئەمما دېگىنىدىن يانمايدىغان ئادەم ئىكەن.

ئەنە شۇ پادىشاھنىڭ يالغۇز بىر ئوغلى بولغانكەن. شاھزادىنىڭ ئىسمى تۆمۇر بولۇپ، ئوردىدا ئوقۇپ پاراسەتلىك يېگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. شاھزادە تۆمۇر ئون سەككىز ياشقا كىرگەن يىلى دادىسىغا مۇنداق بىر تەلەپ قويۇپتۇ:

ــ ئەي شاھىنشاھ دادا، مېنى ئوردىدا تەربىيەلەپ چوڭ قىلدىڭىز، يېشىم چۈشۈپ بىر يېگىت بولۇپ قالدىم. سىزنىڭ ئۈمىدىڭىزنى ئاقلاش، سىزنىڭ ھەقىقىي ئوغلىڭىز بولۇش ئۈچۈن تەلەپكە لايىق بولدۇممۇ ـ يوق، دەپ ئۆزۈمنى دەڭسەپ كۆرگىنىمدە، بەزى تەرەپلەردە يېتەرسىزلىكىمنى ھېس قىلىپ قالدىم. مەندىكى كەمـ-لىك تەرەپنى ئوردىدا تۇرۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىكەن. ئىجازەت بەرگەن بولسىڭىز جا-ھان ئايلىنىپ، تەربىيەلىنىپ كەلسەم.

پادىشاھ ئوغلىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلالماي ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

ــ قېنى ئېيتقىنا ئوغلۇم، سەندە قايسى ھۇنەر، قايسى پەزىلەت كەملىك قىلدى؟

ــ مەن تېخى جاھاننى كۆرۈپ ـ بىلىپ باقماپتىمەن، ئوردا ئەھلىدىن باشقىلار ـ نىڭ قانداقلىقىنى چۈشىنىپ باقماپتىمەن، ــ دەپتۇ شاھزادە.

پادىشاھ يالغۇز ئوغلىغا بەك ئامراق بولغاچقا، ئۇنى سىرتلارغا چىقىرىشقا زادىلا كۆزى قىيمايدىكەن ھەم ئوغلىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىۋېتىشكىمۇ كۆڭلى ئۇنىمايدىكەن. شۇڭا، تەڭلىكتە قىلىپ ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سوراپتۇ.

ــ شاھزادىنىڭ ئېيتقانلىرى ئورۇنلۇق، ــ دەپتۇ ئوڭ قول ۋەزىرى شاھقا، ــ شاھزادە تەخت ۋارىسى بولغانكەن، پۇقرالارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلىپ باققىنى تۈزۈك. بىلمىگەنلىرىنى تولۇقلاپ بىلىمدە كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن جاھان كېزىپ باققىنى ئەلۋەتتە دۇرۇس ئىشتۇر.

شۇنىڭ بىلەن شاھ ئوغلىغا ئىجازەت بېرىپ، قىرىق تۆگىگە مال جابدۇپ، قىرىق يىگىتنى قوشۇپ، شاھزادە تۆمۈرنى يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. شاھزادىگە ئەگىشىپ ماڭغان قىرىق يىگىتنىڭ ئىچىدە قوۋۇز ئىسىملىك بىر يىگىت بار ئىكەن. پادىشاھ ئۇنىڭغا شاھزادىنىڭ بىخەتەرلىكىنى جېكىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

ــ سەن ئوغلۇمنىڭ ئامانلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئامان ـ ئېسەن ئېلىپ كەلگىن، ئەگەر بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بەرسە كاللاڭنى ئالمەن!

قوۋۇز پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئېلىپ، قىرىق يىگىتنى باشلاپ شاھزادە بىلەن مېڭىپتۇ.

شاھزادە كۆپ مەملىكەتلەرنى ئايلىنىپتۇ، مالالرىنى سېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئايلىنىپ ئاخىر ئاققاش شەھىرىگە كېلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قاپتۇ. ئەنە شۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە شاھزادە ئاققاشنىڭ شەھەر ئىچىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، بىر قىزنى كۆرۈپ قاپتۇ. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىكەنكى، دۇنيادا تەڭدىشى يوق ئىكەن.

قىز يولدا ئاتلىق كېلىۋاتقانكەن، نۇرغۇن كەپتەرلەر قىزنىڭ يېنىدا، بېشى ئۈستىدە ئۈچۈپ ئايلىنىپ، دوللىرىغا قونۇپ يۈرگەن، قىزنىڭ كەينىدە قىرىق كېنىزەك كېلىۋاتقانكەن.

شاھزادە قىزنى بىر كۆرۈپلا ئېسىنى يوقتىپ ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. شۇڭا، قىزنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپتۇ. بۇ چاغدا قىرىق يىگىت سارايدا قالغانكەن.

ئەسلىدە بۇ قىز شۇ يەردىكى خاننىڭ قىزى بولۇپ، ئىسمى ئايگۈل مەلىكە ئىكەن. مەلىكە ھەر ھەپتىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى كېنىزەكلىرى بىلەن شەھەر سىرتىدىكى باغقا ئوينىغىلى ئات مىنىپ چىقىدىكەن. ئۇنىڭ بېشىدا ئۈچۈۋاتقان كەپتەرلەر قىز

ئالاهىده تەربىيەلىگەن، گەپ ئۇقىدىغان، خەت توشۇيالايدىغان كەپتەرلەر ئىكەن.

قىز شەھەر سىرتىغا چىقىۋاتقاندا تۇيۇقسىزلا بىر ھادىسىگە يولۇقۇپتۇ:

قىزنىڭ مىنگەن ئېتى شاش بىر ئات ئىكەن. ئاخىرقى بىر مەھەللىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يول بويىدىكى تاملاردىن بىرى قىزنىڭ ئالدىغا تۇيۇقسىزلا ئۆرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. تامنىڭ ئۆرۈلۈشىدىن ئۇركۈگەن ئات ئۆزىنى يانغا ئاتقانىكەن، كەپتەرلەر بىلەن ئويىنىشىپ خاتىرجەم كېتىۋاتقان مەلىكە ئاتنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشالماي ئاتتىن يىقىلىپتۇ، لېكىن بىر پۇتى ئۈزەڭگىدىن چىقماي ئاتقا سۆرىلىپ قاپتۇ. تاسادىپىي يۈز بەرگەن ھادىسە بىلەن مەلىكىنىڭ بېشىغا ئەزرائىل سايە تاشلاپتۇ. كېنىزەكلەر چۇر-قىرىشىپ كېتىپتۇ. ئات مەلىكىنى سۆرەپ كەينىگە قاچقانىكەن، شاھزادە ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتقا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇركۈگەن ئاتنىڭ ئېغىزدۇرۇقىدىن تۇتۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ.

قىز ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچسا، بىر يىگىت ئۇنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ، يۆلەپ ئولتۇرغۇدەك. ئۇ يىگىت شۇنداق قابىل، چىرايلىق ئىكەنكى، قىز تېخى ئۇنداق كېلىشكەن يىگىتنى كۆرۈپ باقمىغانىكەن. قىز يىگىتكە تەشەككۇر ئېيتىپتۇ، كۆڭلىدە بولسا يىگىتكە كۆيۈپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە شاھزادىنى باغقا تەكلىپ قىلىپ مېھمان قىپتۇ. شۇ كۈنى ئۇلار باغدا تۇنەپ قاپتۇ.

شاھزادىنىڭ سارايغا بارمىغىنىنى كۆرگەن قوۋۇز قىرىق يىگىتنى پۈتۈن شەھەر-نى ئاختۇرۇپ، شاھزادىنى تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇپ، ئۆزىمۇ تەرەپ - تەرەپكە يۈگۈ-رۈپتۇ، تاپالماپتۇ، كېچىچە ئاختۇرۇپتۇ، تاپالماپتۇ. تاڭ ئاتقاندا شاھزادىنىڭ قىرىق كېنىزىكى بار بىر مەلىكە بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قوۋۇز باشلىق يىگىتلەر خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپتۇ، ھال - ئەھۋالنى سوراپتۇ. ئەمما، شاھزادە نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەرمەپتۇ. شۇنداقتىمۇ قوۋۇز شاھزا-دىنىڭ سىرىنى بىلىۋاپتۇ.

خان مەلىكىنىڭ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى قۇتقۇزغان يى-گىتنى ئوردىغا چاقىرىپتۇ - دە، نۇرغۇن مال - دۇنيا سوۋغا قىپتۇ، لېكىن شاھزا-دە سوۋغىلارنى ئالماپتۇ.

— قىزنىڭ جېنىنى قۇتقۇزغان يىگىت مال ئۈچۈن قۇتقۇزمايدۇ، — دەپتۇ شاھزادە. خانمۇ خۇرسەن بوپتۇ.

شاھزادىنىڭ ئۈيەردە يەنە كۆپرەك تۇرغۇسى بار ئىكەن، لېكىن قوۋۇز بىرەر كې-لىشىمسىزلىكىنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، شاھزادىنى قايتىشقا زورلاپ تۇرۇۋاپتۇ. شاھزادە نائىلاج قايتىپتۇ. ئۇ قايتار چاغدا مەلىكە بىر جۈپ كەپتەر بېرىپتۇ ۋە

شاھزادىگە:

ــ بۇ كەپتەرلەر سىزنىڭ قانداق گەپ ـ سۆزىڭىز بولسا خەتكە يېزىپ پۈتىغا چىگىپ قويسىڭىز ماڭا يەتكۈزىدۇ، ــ دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، شاھزادە قايتىپتۇ.

شاھزادە مەلىكىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئىشقى پىراق دەستىدىن ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي قاپتۇ، چىرايىمۇ ئۆزگىرىپ، سارغىيىپ كېتىپتۇ. ئۇ كۈندە بىر پارچە خەت يېزىپ كەپتەرنىڭ پۈتىغا باغلاپ قويىدىكەن، كەپتەر خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدىكەن. شاھزادە مەلىكىنىڭ خېتىنى ئوقۇپ سەل ئارام تاپىدىكەن.

شاھزادىنىڭ ھالى توغرىسىدا پادىشاھ ئىشنىڭ تەكتىنى بىلمەكچى بولۇپ، قوۋزىنى چاقىرىپ سوراپتۇ:

ــ ئېيتقىنا، شاھزادىگە قانداق كېسەل يېپىشىپتۇ؟

ــ ئەي كەرەملىك شاھىم، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قوۋزى، ــ شاھزادە بالاغەتكە يەتتى، سىز ئاتىلىق قەرزىڭىزنى ئادا قىلسىڭىز شاھزادە ساقىيىدۇ.

پادىشاھ ئىشنىڭ تېگىنى بىلگەندەك بولۇپ، ئوغلىنى ئۆيلىمەكچى بولۇپ، باشقا بىر پادىشاھنىڭ مەلىكىسىگە ئەلچى ماڭدۇرۇپتۇ. لېكىن، بۇ ئىشنى شاھزادە ئاڭلاپ، ئۇ مەلىكىگە ئۆيلىنىشكە ئۇنىماپتۇ. بۇ ئىشتىن پادىشاھنىڭ ئاچچىقى كېلىپ قوۋزىنى چاقىرىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

ــ سەن راستىنى ئېيت، شاھزادە بىرەر قىزغا ئاشىقمۇ؟

قوۋزى بولغان ئىشنى پادىشاھقا ئېيتىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ئىشنىڭ تېگىنى بىلىپ ئويلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھنىڭ ئاققاشلىق مەلىكىنى شاھزادىگە ئېلىپ بېرىشكە زادىلا رازىلىقى يوق ئىكەن، بۇنىڭمۇ بىر سەۋەبى بار ئىكەن.

ئەسلىدە پادىشاھ ئاققاش خانىنى ئۆزىگە بويسۇنۇشقا ئۇندەپ، بىر پارچە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئاققاش خانى بۇ خەتنى رەت قىلىپ جاۋاب يازغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىگە قوشۇن تارتماقچى بولۇپ تەييارلىنىۋاتقانىكەن. شۇڭا، پادىشاھ شاھزادىنىڭ تەلىپىنى رەت قىپتۇ ۋە شاھزادىنىڭ ئاققاش تەرەپكە بېرىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىگە پايلاقچى سېلىپ قويۇپتۇ. شاھزادە بەزىدە كېچىلەپ يۇرۇپ، مەلىكە بىلەن ئۇچرىشىپ يەنە قايتىپ كېلىدىكەن. پايلاقچىلار شاھزادىنىڭ كېچىلەپ ئاققاشقا بېرىپ كېلىۋاتقانلىقىنى شاھقا مەلۇم قىلغانىكەن، شاھ شاھزادىنى ئوردىدىن سىرتقا چىقارماسلىققا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئوردا دەرۋازىسىدىن زادىلا چىقالماپتۇ. شاھزادە مەلىكە بىلەن زادىلا ئۇچرىشالمىغاندىن كېيىن، يەنە كەپتەر ئارقىلىق مەلىكىگە خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى

بىلىپ تۇرۇپتۇ. پايلاقچىلار شاھزادىنىڭ كەپتەرلىرىنىڭ سىرىنىمۇ شاھقا مەلۇم قىلىشقانىكەن، شاھ بۇيرۇق بىلەن كەپتەرلەرنىڭ بېشىنى يۇلۇپ تاشلاتقۇزۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادىنىڭ چىرايى تېخىمۇ زەپىرانەك بولۇپ كېتىپتۇ.

شاھزادە بارغانسېرى زەئىپلىشىپ، بىر تېرە - بىر سۆڭەك بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئوردىنىڭ راۋىقىغا چىقىپ جەنۇبقا، يەنى ئاققاش تەرەپكە قاراپ ئولتۇرىدىكەن. لېكىن، ئاققاشنى ئوڭۇقنىڭ ئايىغىدىكى تاغ توسۇپ تۇرسىمۇ، شاھزادە دائىم شۇ تاغقا قاراپ ئولتۇرىدىكەن.

بىر كۈنى شاھ پايلاقچىلاردىن:

— شاھزادە نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. پايلاقچىلار:

— شاھزادە ھەر كۈنى ئەتىگەندىن - كەچكىچە تاغقا قاراپ ئولتۇرىدۇ، — دەپتۇ.

— بۇ قانداق گەپ؟— دەپتۇ پادىشاھ، — دەرھال بۇنىڭ سىرىنى بىلىپ كېلىڭلار!

پايلاقچىلار شاھزادىدىن سوراپتۇ:

— ئەي شاھزادەمىز، كۈندە شۇ تاغقا قاراپ ئولتۇرىسىز، بۇنىڭ نېمە مەنىسى بار؟

شاھزادە ئېيتىپتۇ:

— بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، ئۇ تاغنىڭ كەينىدە يارنىڭ يۇرتى ۋە ئۆزى بار.

پايلاقچىلار ئېيتىپتۇ:

— يارنىڭ يۇرتى بىلەن ئۇنىڭ دىدارىنى تاغ توسۇپ تۇرسا، تاغقا قاراشنىڭ نېمە پايدىسى؟

شاھزادە جاۋاب بېرىپتۇ:

— ئۇنىڭ پايدىسى شۇكى، ئاشۇ تاغقا قارىسام، يارغا بولغان ئىشقىي خۇمارىم قانىدۇ، قارىمىسام، يۈرەك - باغرىم ئوت بولۇپ يانىدۇ. ھەر قېتىم قارىسام بۇ ئوتنى ئاشۇ خۇمار تاغ باسىدۇ، — دەپتۇ.

شاھزادىنىڭ دېگەنلىرىنى پايلاقچىلار شاھقا يەتكۈزۈپتۇ. شاھ ئويلىنىپ قاپتۇ.

شاھزادىنىڭ ئىشقىي خۇمارىنى بېسىش ئۈچۈن دائىم تاغقا قارايدىغانلىقى، شاھزادىنىڭ ئۇ تاغنى «خۇمار تاغ» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا گەپلەر ئوردا سىرتىغا يېيىلىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئوڭۇقنىڭ ئايىغىدىكى تاغنى «خۇمار تاغ» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ.

پادىشاھ، ئوغلىنى بىر كۆرمەكچى بوپتۇ - دە، راۋاققا چىقىپتۇ. قارىسا، شاھزا-

ده تاغ تەرەپكە قاراپ ئولتۇرغان، چىرايى سارغىيىپ، ئورۇقلاپ كەتكەن. پادىشاھ ئويلىنىپ، ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالسا، شاھزادىنىڭ نابۇت بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، شۇنداق دەپتۇ:

— دۇنيادا ئىشىق ـ مۇھەببەتنىڭ كۈچىدىن ئارتۇق قۇدرەتلىك ۋە سېھرلىك كۈچ يوق ئىكەن. بەس ئوغلۇم، مەن ساڭا قايىل بولدۇم! سېنى مۇشۇنچە دەردكە مۇپتىلا قىلغان مەلىكىنى ئېلىپ بېرىپ، سېنى مۇرادىڭغا يەتكۈزەي!

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئاققاش خانىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىش نىيىتىدىن يېنىپ، ئاققاش خانغا ئەلچى كىرگۈزۈپ، مەلىكىنى شاھزادىگە ئېلىپ بېرىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «خۇمار تاغ» «قۇمالتاغ» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **توختىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، ئاتۇش شەھىرى ئازاق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىكىم زوردۇن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، ئاتۇش شەھەرلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

ئابلىكىم زوردۇن: «ئاتۇش ھەققىدە رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003

تەلەمەت

بۇرۇنقى زاماندا كۈچا دىيارى ئۆز ئالدىغا بىر پادىشاھلىق بولۇپ، تەكلىماكاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قوشنىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشمايدىكەن. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، كۆككە تاقاشقان تەكلىماكان چوڭ توسۇق ئىكەن. بۇ تاغدىن ھېچبىر جانلىق ئۆتەلمەيدۇ، دەپ قارىلىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى كۈچا خانلىقى تەۋەلىكىدىن ئەمەت ئىسىملىك بىر كىشى گۇناھ ئۆتكۈزۈپ خانىنىڭ زىندانىغا قامىلىپتۇ. خان ئەمەتنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ. ئەمەت دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىگە بېرىلگەن جازادىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، زىندانىدىن قېچىپ چىقىپتۇ. ئەمەت قاچقاندىن كېيىن پادىشاھ ھەممە يەرگە ئەمەتنى تۇتۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمەت كۈچا تەۋەلىكىدە تۇرۇش ئىمكانىيىتىنى تاپالماي جانىنى ئالىقانغا ئېلىپ، كۈچا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تەكلىماكانلىرىنىڭ

ئىچكىرىسىگە قاراپ قېچىپتۇ. ئەمەت توختىماي ئىلگىرىلەپ، تاغ جىرالىرىغا ئىچ-كىرىلەپ كىرىپ چوڭ كۆل، كىچىك كۆللەرگە يېتىپتۇ. ھېچقانداق جانلىق ئۆتەل-مەيدۇ، دەپ قارالغان قار - مۇز قاپلىغان چوققىغا ئۆرلەپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ياساۋۇللار داۋاملىق قوغلاۋېرىشتىن ھەزەر ئەيلەپ، قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى شاھقا خەۋەر قىپتۇ. شاھ بۇنى ئاڭلاپ ئاچچىقىدا ساقاللىرىنى قاماللاپ تۇرۇپ: «ھەي تەلۇە، ھەي تەلۇە ئەمەت!» دەپ تىترەپ كېتىپتۇ. بۇرۇندىن سىرلىق دەپ قارىلىپ، ئادەم، ئات - ئۇلاغ ماڭمايدىغان بۇ داۋان يولى ئەمەتنىڭ تەۋەككۇل قىلىپ مېڭىشى بىلەن ئېچىلىپ، كارۋانلار قاتنايدىغان بوپتۇ.

كىشىلەر داۋان يولىنى پادىشاھنىڭ دېگىنى بويىچە، «تەلۇە ئەمەت داۋىنى» دەپ ئاتاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، «تەلۇە ئەمەت» «تەلەمەت»كە ئۆزگىرىپ، بۇ داۋان «تەلەمەت داۋىنى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ماھمۇت سېيىت.** ئەر، ئۇيغۇر، 61 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، كۇچا ناھىيەسى ئىشخىلا يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئېلى ماھمۇت.** ئەر، ئۇيغۇر، 23 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۇچا ناھىيەسى ئىشخىلا يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1989

«كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

قىيا تاشلار ھەققىدە

چوكانتاش

مۇزات دەريا‌سىغا ئانچە يىراق بولمىغان بىر چوققىدا ئەللەي ئېتىپ، بۆشۈك تەۋرىتىۋاتقان بىر چوكانىڭ تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن گەۋدىسى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زاماندا يېغىلىق بولۇپ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممە ئادەم يېغىلىققا قاتناشقانمىش. پەقەت قۇچقىدا بالىسى بار بىر چوكان قېپقېلىپ يېغىلىقتىن قايتقان سەرۋازلارغا تۆگە گۆشى پىشۇرۇپ ساقلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى چولپانگۈل ئىكەن. ئۇ ئەنە شۇ ئېگىز چوققىدا بۆشۈكتىكى بالىسىنى ئەللەي ئەتكىنىچە قىرىق كېچە - كۈندۈز ئۇخلىماي ساقلاپ ئولتۇرۇپتىمىش. بىراق، خەلق دۈشمەنلەر بىلەن قانلىق جەڭ قىلىپ، باتۇرلارچە شېھىت بولغانمىش. دۈشمەنلەر بالا تەۋرىتىپ تۇرغان چوكان ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە، چوكانغا تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، ئۇنى تاشقا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتىمىش. بۇ چوكان تا ھازىرغىچە قېرىنداشلىرى كەتكەن تەرەپكە قاراپ تۇرغانمىش. گۆش پىشۇاتقان داش قازانلارمۇ غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھور چىقىپ بۇلاق ھاسىل بولغانمىش (ئارىشاڭ سۇيى تۆگە گۆشى شورپىسىدەك تېتىيدۇ، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «تۆگە شورپىسى بۇلىقى» دەپ ئاتايدۇ). بۇ بۇلاقتا ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر كەلسە شىپالىق تاپىدىكەن، بەتنىيەت كىشى كەلسە، سۇ ئىچىدىن چار يىلان چىقىپ ئۇنى چېقىۋالارمىش.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «بايىنغولىن گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1.1995

چىم - چىم ئوغۇل

ئاھايىتى قەدىم زاماندا كەلپىن قېلىن جاڭگاللىق ئىكەن. بۇ يەردە ئورمانلار

شۇنداق قويۇق ئۆسكەن ئىكەنكى، يەر يۈزىگە يىل بويى كۈن نۇرى چۈشمەيدىكەن. جاڭگاللىقتا ھەرخىل ھايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلار بەھۇزۇر قىيغىتىپ ياشايدىكەن. ئادەمزات ناھايىتى ئاز بولۇپ، ساناقلىقلا ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يەرگە تاشچوماق دېگەن بىر ئوۋچى پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ تاشتىن ياسىۋالغان بىر چومىقى بولۇپ، ھەرقانداق ھايۋاننى شۇ چومىقى بىلەن ئوڭلىيالايدىكەن. خەلق ئۇنىڭ بۇ ماھارىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ جاڭگاللىقتا كەپە ياساپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. تاشچوماق ئۆيلىنىپ، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. تاشچوماق بۇ ئوغلىنى ئىنتايىن ئەركە بېقىپتۇ، ئۇنىڭغا توپا ـ چاڭ قوندۇرماي، نېمە تەلەپ قىلسا رايىنى قايتۇرماي، پەپىلەپ بالاغەتكە يەتكۈزۈپتۇ. ئوغلى چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئوۋچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەتمەكچى بوپتۇ، ئوغلى ئۆگەنگىلى ئۇنىماپتۇ. باشقا ھۈنەرگە بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئوغلى قوبۇل قىلماپتۇ. جاڭگالدا ئوزۇق ـ تۈلۈك تېپىپ يېيىشنى ئۆگىنىۋالغىن، دېسىمۇ خۇشياقماپتۇ. ئاتا ـ ئانا ئىلاجسىز قاپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇنى ئەركىلىتىپ مەيلىگە قويۇپ بېرىپتۇ. ئۇ بالا ئاستىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىس بولماي، تەييارغا ھەييار بولۇپ ئۆگىنىپ قاپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى قاتتىق كەلكۈن كېلىپ، جاڭگال، سايلاردا سۇ ئادەم بويىدىن ئېگىز ئېقىپتۇ. تاشچوماق بىلەن ئايالى ئوۋغا چىقىپ كەتكەنكەن. ئوغلى بىر دەرەخكە چىقىۋاپتۇ. كەلكۈن بىر ـ ئىككى كۈن ئېقىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ، ئەمما تاشچوماق بىلەن ئايالى قايتىپ كەلمەپتۇ. ئاتا ـ ئانىسىغا تايىنىپ ئۆگىنىپ قالغان ئوغۇلنىڭ قورسىقى ئېچىپ، ئۇلارنى كۆتۈپتۇ. ئاخىرى بولماي ئاتا ـ ئانىسىنى ئىزدەشكە مەجبۇر بولۇپ، جاڭگال ئارىلاپ مېڭىپتۇ. بىر يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىغا بىر تاغ كۆرۈنۈپتۇ. بالا تاغ ئۈستىگە چىقىپ، ئۆزى كەلگەن جاڭگال تەرەپكە قاراپ، ئاتا ـ ئانىسىنى چاقىرىپ توۋلاپتۇ، يىغلاپتۇ، ۋارقىراپتۇ، ئاخىرى ئاۋازى پۈتۈپتۇ، كۆزىنىڭ يېشى قۇرۇپتۇ، كۆزى تېلىپ چىملىدايدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇ ۋاقىرىغانچە تاغدىن چۈشمەپتۇ. ئاتىسىنىڭ ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋالمىغاچقا ئاچلىقتىن دەرماندىن كېتىپتۇ. شۇ چاغدا بىر پەرىشتە كېلىپ بالىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپتۇ. بالا يەنە كۆزىنى چىملىدىتىپ قاراپ تۇرۇپتۇ. پەرىشتە ئۇنىڭغا: «ئىسمىڭىز چىم ـ چىم ئوغۇل بولسۇن، ئورنىڭىز كەپە بولسۇن، جىسمىڭىز مۈشۈ تاغدا تاشقا ئايلانسۇن، ئاتا ـ ئانىسىغا ۋارىسلىق قىلمىغانلار سىزدىن ئىبرەت ئېلىپ، كىچىكىدىن باشلاپ چېۋەر، ئەقىللىك، ئىشچان، ھۈنەرۋەن بولسۇن، ئامىن!» دەپتۇ ـ دە، كۆزدىن غايىب بوپتۇ. پەرىشتىنىڭ دۇئاسى تامام بولۇشى بىلەنلا ئىجابەت بوپتۇ. ئوغۇل شۇ سائەت

تىن باشلاپ تاشقا ئايلىنىپ، تاغ ئوستىدە قېتىپ قاپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «چىم - چىم ئوغۇل» ئاتا - ئانىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلىپ يىغلارمىش، كېچە - كۈندۈز كىرپىك قاقماي كۆزىنى چىملىدىتىپ ئاتا - ئانىسىنى كۈتۈپ تۇرارمىش. كىشىلەر ئۇنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمىنى «چىم - چىم ئوغۇل»، بەزىلىرى «چىم - چىم ئوغلام» دەپ ئاتىشىدۇ. كەلپىنىڭ قايسى يېزىسىدىكىلەر بولسۇن بۇ چىم - چىم ئوغۇلنى يىراقتىن كۆرەلەيدۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **خېلىچىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، كەلپىن ناھىيەسى يۇرچى يېزىسى ئارايماق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇساتتار ھامىدىن** (1948 ــ 2006). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، كەلپىن ناھىيەلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1984

«كەلپىن خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

تۇز كېيىك

ناھايىتى قەدىمكى زاماندا ئاتۇشنىڭ تۇپرىقىدا بىر پادىشاھ سەلتەنەت سۈرگەنىكەن. پادىشاھنىڭ ئىسمى مونچاق تېكىن ئىكەن. شۇ پادىشاھنىڭ يالغۇز بىرلا ئوغلى بولۇپ، پادىشاھ ئۇ ئوغلىنى تولىمۇ ئەزىز كۆرىدىكەن. پادىشاھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى بىجاق ئىكەن. بىجاق ھۈنەر - ھېكمەتتە كامالەتكە يېتىپ، چەۋەندازلىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەندە، پادىشاھ مونچاق بىر رەقىبىگە قارشى ئۇرۇش باشلاپتۇ. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ياۋنى مەغلۇپ قىلىپ سۈرۈپ كېتىۋاتقاندا، پادىشاھ مونچاق تۇيۇقسىز «ئاھ» دەپ توۋلاپتۇ - دە، ھوشىدىن كېتىپتۇ. ئۇنىڭ سەركەردە، ياساۋۇللىرى دەرھال يىغىلىپ كېلىپ قارىسا پادىشاھ مونچاقنىڭ ئوڭ بىلىكىگە بىر تال ئوقيا ئوقى سانجىلىپ قالغان، پادىشاھ ھوشسىز ياتقۇدەك. ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن بىرگە يۈرگەن ئوردا ئەمچىسىنى چاقىرىپ پادىشاھنى داۋالاشنى بۇيرۇپتۇ، بىراق داۋالاشنىڭ نەتىجىسى بولماپتۇ. پادىشاھ مونچاق يا تىرىك ئەمەس، يا ئۆلۈك ئەمەس ھالدا يېتىپتۇ.

سەركەردىلەر پادىشاھنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، تەبىل چالدۇرۇپ، لەشكەرنى يىغىپ، پادىشاھ مونچاقنى ھوشسىز ھالدا جىرغىغا سېلىپ ئوردىغا قايتىپتۇ.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن بىجاق دادىسىنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپىتە قالغانلىقىنى بىلىپ، كېچە - كۈندۈز پەريات ئۇرۇپ، پايپېتەك بولۇپ يۇرۇپتۇ. بىر كۈنى بىجاق ئۆزى يالغۇز سۇ بويىدا مۇڭلىنىپ ئولتۇرسا، يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر ئاق ساقال مويسىپىت ئۇنىڭغا سالام قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمىشقا مۇڭلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى سوراپتۇ. بىجاق ئاتىسىنىڭ ئەھۋالىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئاق ساقال بوۋاي ئۇنىڭغا:

— ئەي بالام، سەن ۋاپادار ئوغۇل بولساڭ، بۇگۈنلا ئاتلىنىپ توققۇز بۇلاققا بارغىن، ئۇ يەردە بىر قىيانىڭ ئادەم چىقالمايدىغان يېرىدە بىر گۈل بار، مۇبادا شۇ گۈلنى ئەكېلىپ داداڭغا پۇراتساڭ ھوشىغا كېلىدۇ. گۈلنىڭ بەرگىسىنى ئېزىپ يارا ئاغزىغا باسساڭ، داداڭ ساقىيىپ كېتىپ ئەسلا تىغ ئۆتمەيدىغان بولۇپ كېتىدۇ. خەير - خوش، — دەپتۇ - دە، يولىغا راۋان بولۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

بىجاق شۇ كۈنى نۆكەرلىرىنىمۇ ئالماي، ئاتىنى توقۇپ، توققۇز بۇلاق تەرەپكە ئاتلىنىپتۇ.

ئۇ زامانلاردا بوغاز دەريادا ئۇزۇلمەي سۇ ئاقىدىكەن، تاغ - ئېدىرلارنىڭ ئۈستى بىر قەۋەت يېشىل لىباس يېپىنغاندەك، ئورمان ۋە ئوت - چۆپ بىلەن قاپلانغانىكەن.

بىجاق ئاتىنى مىنىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ كۆكتامغا يېتىپ بېرىتۇ ۋە تۆگە تاغنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، توققۇز بۇلاق يايلىقىغا قاراپ مېڭىپتۇ.

بىجاق توققۇز بۇلاق يايلىقىغا بېرىپ قارىسا، شۇنداق بىر گۈزەل دۇنيا كۆز ئالدىدا نامايان بوپتۇ: تاغ، ئېدىر، يايلاقلار كۆككە تاقاشقانغا قەدەر ياپيېشىل، ھەممە يەر گۈل، گۈزەل ئىكەن. ھەر خىل ھايۋانلار قىيغىتىپ - سەكرەپ ئويناۋاتقانىكەن.

بىجاق شىپالىق گۈل ئېچىلغان قىيانى ئىزدەپتۇ، خېلى ئىزدىگەن بولسىمۇ تاپالماپتۇ. ئاخىر گۈللۈكنىڭ ئۈستىدە ئېتىنى ئوتقا قويۇپ بېرىپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ساھىبجامال قىز بىجاقنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. قىزنىڭ يېنىدا بىر چىرايلىق كېيىكى بار ئىكەن. قىز يىگىتكە سالام - سەھەت قىلغاندىن كېيىن سوئال سوراپتۇ:

— ئەي يېگانە يىگىت، مېنىڭ دىيارىمغا نېمىشقا كەلدىڭ؟

يىگىت بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ:

— ئاتامنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن شىپالىق گۈلگە كەلدىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ـــ سەندىن باشقا بۇ يەرگە كېلىدىغان ئادەم يوقمىدى؟ ـــ دەپتۇ قىز.

ـــ مەن يالغۇز ئوغۇلمەن. ئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانا ئالدىدىكى قەرزى ئۇلارنى كۆز قارىچۇقىدەك مۇھاپىزەت قىلىپ ئاسرىماقتۇر، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

قىز بىجاقنىڭ جاۋابىدىن تەسىرلىنىپتۇ، ئەمما يەنە بىر سوئال سوراپتۇ:

ـــ بۇ يەرنىڭ بىر تىلسىمات ئىكەنلىكىنى، كەلگەن ئادەمنىڭ تىرىك قايتالمايدىغانلىقىنى ئويلىمىدىڭمۇ؟

ـــ بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئاتىلانغان قەيسەر ئادەمنى دۇنيادا قورقۇتىدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق! ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بىجاق.

قىز يىگىتنىڭ سۆزىدىن بەكمۇ تەسىرلىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش نىيىتىگە كەپتۇ ـ دە، بىجاققا:

ـــ سەن قەيسەر، ۋاپادار يىگىت ئىكەنسەن، مەن ساڭا ياردەم قىلاي. بىراق، بۇ يەر مېنىڭ ئاتامنىڭ ئىلكىدىكى تىلسىمات قىلىنغان يەر. گۇلنى سەن تاپالمايسەن، تاپساڭمۇ ئېلىپ كېتەلمەيسەن. گۇلنى ئۇزسەڭ تۇيۇقسىز بىر شامال چىقىپ سېنى قىيادىن تۆۋەنگە غۇلىتىۋېتىدۇ، پەسكە چۈشۈپ ھالاك بولىسەن. گۇل بۇ يەردە ئەمەس، سەن كەلگەن تەرەپتىكى تىك قىيانىڭ ئۈستىدە بىر بۇلاق بار، شۇ بۇلاقنىڭ يېنىدا. ئۇ يەرگە مېنىڭ كېيىكىملا چىقالايدۇ. سەن قايتىپ قىيانىڭ ئالدىغا بېرىپ كۈتۈپ تۇرغىن. مېنىڭ كېيىكىم گۇلنى قىيادىن ئۈزۈپ ئېلىپ پەسكە ساڭا تاشلاپ بېرىدۇ، ـــ دەپتۇ.

بىجاق شۇئان خۇشال بولۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ، قارىسا، ئەتراپتا قىزنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. ئەسلىدە بۇ قىز پەرىزات ئىكەن. پەرىزات قىز بىجاقنى ياقتۇرۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭغا ياردەم قىلماقچى بولغانىكەن.

بىجاق ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتقا مىنىپتۇ ۋە قىزنىڭ ئېيتقىنى بويىچە كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ، تىك قىيانىڭ ئالدىغا كېلىپ كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. تىك قىيانىڭ غەربىي تەرىپى پېچاق بىلەن كېسىپ چۈشۈرگەندەك تىك ئىكەن.

ئەمدى گەپنى پەرىزات قىزدىن ئاڭلايلى:

پەرىزات قىز گۇلنى ئۆزى ئۈزۈپ يىگىتكە تاشلاپ بەرسىمۇ بولار ئىكەن، بىراق پەرىلەرنىڭ مىزانىدا، پەرىلەرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمىگەن ئادەمگە ئۆز قولى بىلەن بىرنەرسە بېرىشكە رۇخسەت يوق ئىكەن، بېرىپ قالسا جازاسى ئېغىر ئىكەن.

پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنى ئەگەشتۈرۈپ قىياغا چىقىپتۇ ۋە چىققان يېرىدە خاسىيەتلىك كېيىككە:

ـــ كېيىكىم، سەن بېرىپ ئاۋۇ گۇللەرنىڭ ئىچىدە بىر چوڭ سېرىق گۇل بار،

شۇنى تاللاپ ئۇزۇپ قىيانىڭ ئۇ بېشىغا ئاپىرىپ تاشلىغىن، پەستە بىر يىگىت شۇ گۈلنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ــ دەپتۇ.

خاسىيەتلىك كېيىك بۇلاق بېشىدىكى غۇچچىدە گۈللەرنىڭ ئارىسىغا كېلىپ پەرىزات ئېيتقان چوڭ سېرىق گۈلنى كۆرۈپتۇ. گۈلدىن ئۆزگىچە نۇر چىقىپ تۇرغانىكەن، شۇ نۇر بىلەن چېچىلىۋاتقان ئاجايىپ خۇش پۇراق ئالەمنى مەست قىلىۋاتقانىكەن. كېيىك گۈلنى چىشلەپ ئۈزگەندە، قىيانىڭ ئۈستى تىترەپ كېتىپتۇ. خاسىيەتلىك كېيىك گۈلنى قىيانىڭ غەربىي قىرىغا ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا تۇيۇقسىز قاتتىق بىر شامال چىقىپتۇ ـ دە، خاسىيەتلىك كېيىكنى ئىككى مولاق ئاتتۇرۇپ، ئۇڭدىسىغا ياتقان ھالدا غەربىي قىرغاققا سۈرۈپ ئۇچۇرۇپتۇ. پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە بىر ئەپسۇن ئوقۇپ قولىنى سوزغانىكەن، ئەمدىلا قىيانىڭ قىرىدىن پەسكە غۇلىماقچى بولغان كېيىكنىڭ مۇڭگۈزى بىر تاشقا ئىلىنىپ قاپتۇ ـ دە، خاسىيەتلىك كېيىك تۆت پۇتى ئاسمانغا قارىغان پېتى پەسكە سىيرىلىۋېتىپ قىيانىڭ قىرىغا مۇڭگۈزى ئىلىنىپ قالغان قىياپەتتە توختاپ قاپتۇ ۋە بىر قېتىم مەرىگەنىكەن، ئاغزىدا چىشلەپ تۇرغان گۈل پەسكە چۈشۈپ كېتىپتۇ. خاسىيەتلىك كېيىك ئورنىدىن تۇرالماپتۇ، شۇ پېتى قېتىپ قاپتۇ.

پەرىزات قىزمۇ خاسىيەتلىك كېيىكتىن ئايرىلىپتۇ. قىزنىڭ ئوقۇغان ئەپسۇنى خاسىيەتلىك كېيىكنىڭ گەۋدىسى قىيانىڭ قىرىدىن پەسكە ساڭگىلىماستا كۈچىنى كۆرسىتەلەيدىكەن، ئەمما كېيىكنى توختاتقان بىلەن ئورنىدىن تۇرغۇزالمايدىكەن. پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنىڭ گەۋدىسىنى باشقا قۇشلارنىڭ يەۋەتمەسلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇزدىن بىر ئۇچۇم ئەكېلىپ كېيىكنىڭ ئۇستىگە چېچىپتۇ. شۇ ئەسنادا پەرىزاتنىڭ ئاتىسىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئاتىسى:

ــ قىزىم، سەن بىزنىڭ مىزانىمىزغا رېئايە قىلماي خاسىيەتلىك گۈلنى كېيىكىگە ئۇزدۇرۇپ، ئادەمزاتقا تاشلىتىپ بەردىڭ، سەن بۇ قىلمىشىڭنىڭ جازاسىنى تارتىپ، ھازىردىن باشلاپ خاسىيەتلىك كېيىكتىن ئايرىلدىڭ. بۇ كېيىكنىڭ گەۋدىسى پەرىلەر دۇنياسىنىڭ ئىبرىتى ئۈچۈن قىيامەتكىچە شۇ قىيانىڭ ئۈستىدە تۇز ھالىتىدە قالىدۇ. تىرىك ھالىتىدە يەرگە چۈشمىگىنى بىلەن، تۇزغا ئايلانغان ھالىتىدە يىلدا بىر قېتىم يەرگە غۇلاپ جازاسىنى تارتىدۇ، باھاردىن باشلاپ يەنە كۆكلەپ پۇتۇن كېيىك ھالىتىگە كېلىدۇ، بۇ ئىش ئەنە شۇنداق تەكرارلىنىدۇ، ــ دەپتۇ.

ئەمدى گەپنى بىجاقتىن ئاڭلايلى:

بىجاق قىيانىڭ قىرىدا يۇز بەرگەن ھادىسىنى كۆرۈپ تۇرغانىكەن، گۈلنىڭ يەرگە چۈشۈۋاتقىنىنى كۆرۈپ گۈلنى تۇتۇۋاپتۇ. ئاندىن قىياغا قاراپ:

— خەير - خوش! — دەپتۇ - دە، يولىغا راۋان بوپتۇ.

بىجاق شەھەرگە يېقىن كېلىپ قارىسا، شەھەرنى دۇشمەنلەر مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان، دادىسىنىڭ لەشكەرلىرى قەھرىمانلىق بىلەن شەھەرنى قوغداۋاتقانىكەن. بىجاق كېچىدە بىر ئامال قىلىپ مۇھاسىرىدىن ئۆتۈپ شەھەرگە كىرىپتۇ. ئۇيگە كىرسە، دادىسى مونچاق پادىشاھ يەنە شۇ نەمجان ھالەتتە يا ئۆلمەي، يا تىرىلمەي ياتقانىكەن. بىجاق دادىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، گۈلنى ئۇنىڭ بۇرنىغا تۇتۇپتۇ. دادىسى گۈلنىڭ ھىدىنى پۇراپ ئاستا - ئاستا ھوشىغا كەپتۇ. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ. بىجاق ئاتىسىنىڭ ھوشىغا كەلگىنىنى كۆرۈپ، گۈلنىڭ بەرگىسىنى ئېلىپ دادىسىنىڭ ئوڭ بىلىكىدىكى يارا ئېغىزىغا باسقانىكەن، يارا ئېغىزىمۇ ساقىيىپتۇ.

پادىشاھ مونچاق ئوغلىنىڭ ۋاپادارلىقىدىن سۆيۈنۈپ، ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ، پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ - دە، پۈتۈن شەھەردىكى لەشكەرلەرگە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ ۋە قىلىچىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ:

— جەڭگە ئاتلىنىپ ياۋۇنى قىرىپ تاشلايلى! — دەپتۇ - دە، جەڭگە ئاتلىنىپتۇ.

جەڭ شىددەتلىك داۋام قىپتۇ. دۇشمەن يېڭىلىپ قېچىپتۇ. پادىشاھ مونچاق ياۋۇنلاڭ شەھىرىنى بېسىۋاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن «تۇز كېيىك» قىيانىڭ ئۈستىدە مەڭگۈلۈك تۇرۇپ قاپتۇ.

ئەل - جامائەت ئىچىدە «ئوغۇل تۇغۇلسا يەرنىڭ ئاستىدىكى تاشمۇ خۇش بولىدۇ» دېگەن گەپ ئەنە شۇ زامانىدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سىدىق.** ئەر، قىرغىز، 70 ياش، خىزمەتچى، ئاتۇش شەھىرى تۇگۇرمىتى يېزىسىدىن.

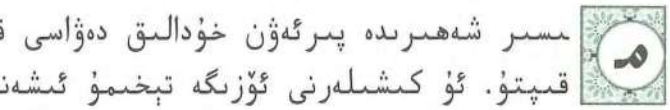
خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىكىم زوردۇن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئاتۇش شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

ئابلىكىم زوردۇن: «ئاتۇش ھەقىقىدە رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003

ئۆڭكۇر - جىلغىلار ھەققىدە

ئەسھابۇلكەھب

1

مىسىر شەھىرىدە پىرئەۋن خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ، ئۆزىنى خۇدا دەپ ئېلان قىپتۇ. ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە تېخىمۇ ئىشەندۈرۈش مەقسىتىدە بىر مۇشۇكنى بېشىغا چىراغ ئېلىپ قويسا ئۆرۈۋەتمەي ئولتۇرۇشقا ئۆگىتىپتۇ.

پىرئەۋن ئۆزىنىڭ بۇ ھىيلىسى بىلەن كىشىلەرنى ئالدىماقچى بولۇپ، تۆت مۆتىۋەر كىشىنى ئۆيىگە چاقىرىپ قىمار ئويناشقا كىرىشىپتۇ. مۇشۇك چىراغپاي بولۇپ بېرىپتۇ. قىمار خېلى ۋاقىت داۋاملىشىپتۇ، لېكىن مۇشۇك چىراغنى بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتمەي ئولتۇرۇۋېرىپتۇ.

ھېلىقى تۆت كىشى مۇشۇكنىڭ «ئىتائەتمەن»لىكىدىن گۇمانلىنىپتۇ. بۇلار ئەتىسى پىرئەۋنىڭ مۇشۇكنى سىناپ بېقىشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ. ئۇلار پىرئەۋنىڭ ئۆيىگە كېلىشىپتۇ. قىمار باشلىنىپ، مۇشۇك يەنە چىراغپاي بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. قىمار راسا قىزىۋاتقاندا ھېلىقى كىشىلەردىن بىرى مۇشۇكنىڭ ئالدىغا بىر چاشقاننى ئاستاغىنا قويۇپ بېرىپتۇ. چاشقاننى كۆرگەن مۇشۇك چىراغپايىنى ئۆرۈۋېتىپ چاشقاننى قوغلاپ كېتىپتۇ. پىرئەۋنىڭ ھىيلىسى ئاشكارىلىنىپتۇ.

تۆت مۆتىۋەر ھەقىقىي خۇدانى ئىزدەش ئۈچۈن ئۇزاق سەپەرگە چىقىپتۇ، ئۇلارغا ئەگىشىپ بىر ئىتمۇ بىللە مېڭىپتۇ.

ئۆز ھىيلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىدىن غەزەپلەنگەن پىرئەۋن لەشكەرلىرىگە ھېلىقى تۆت كىشىنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ.

پىرئەۋن لەشكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن تۆت مۆتىۋەر ئۆزلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئىتنى ھەيدىۋېتىپتۇ، لېكىن ئىت ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇرۇپمۇ بېقىپتۇ، ئىت ئارقىسىغا زادىلا قايتماپتۇ. ھېلىقى كىشىلەر ئاخىرى ئىتنىڭ ئالدى پۇتىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. ئىت ئارقا پۇتى بىلەن يەنىلا ئۇلارغا ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇلار ئىتنىڭ ئارقا پۇتىنىمۇ كېسىپ تاشلاپتۇ. شۇ چاغدا ئىت زۇۋانغا كېلىپ:

— ئەي بەندىلەر، مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش ھەقىقىي خۇدانى ئىزدەش يولىدا ئار-قاداشلاردىن ئەگىشىپ كېلىۋاتىمەن. سىلەر پەقەت ئۆزۈڭلارنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنلا مېنىڭ پۈت - قوللىرىمنى كېسىپ تاشلىدىڭلار. لېكىن، مەن ھەقىقىي خۇدانى تاپمەغۇچە ھەرگىز يولۇمدىن قايتمايمەن، يۇمىلاپ بولسىمۇ ئارقاداشلاردىن ئەگىشىپ بارىمەن، — دەپتۇ.

بۇنىڭدىن ئۇلار قاتتىق تەسىرلىنىپ، ئىتنى كۆتۈرۈپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ-تۇ. ئۇلار بىر مەزگىل ماڭغاندىن كېيىن بىر تاغ ئۆڭكۈرىنى تېپىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. پىرئەۋن لەشكەرلىرى بۇ ئۆڭكۈرگە كىرمەكچى بولغانىكەن، كۈچلۈك بوران چىقىپ، ئۇلارنى ئۈڭكۈرگە كىرگۈزمەپتۇ. ئۇلار بوراننىڭ توختىشىنى كۈتۈپ، بىر يىل ساقلاپتۇ. بوران توختاپتۇ. لەشكەرلەر ئۆڭكۇر ئىچىگە كىرىپ ئۇلارنى تاپالماپتۇ. ئۆڭكۇر ئىچىدە يەنە بىر ئۆڭكۇر بارئىكەن، ئەمما بۇ ئۆڭكۈرنى ئۆمۈچۈك تورلىرى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، لەشكەرلەر بۇ يەردىمۇ ئادەم يوقكەن دەپ ئىشىپ، ئاخىرى قايتىپ كېتىپتۇ.

تۆت مۆتىۋەر ھېلىقى ئۆڭكۇر ئىچىدە تويتوغرا تۆت يۇز يىل ئۇخلاپتۇ. ئۇلار ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، ئاردىدىن تۆت يۇز يىل ئۆتكەنلىكىنى سەزمەي، بىر بازارغا كەپ-تۇ. بۇلارنىڭ يانچۇقلىرىدىكى تەڭگىلەر دەقيانۇس زامانىسىنىڭ تەڭگىلىرى بولغاچقا بازاردا ئۆتمەپتۇ.

بۇ بازاردا ئولتۇرۇشلۇق بىر سودىگەر بار بولۇپ، بۇ تەڭگىلەرنى تونۇپ قېلىپ، دەرھال پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ لەشكەر چىقىرىپ ئۇلارنى قوغلاپتۇ. ئۇلار قېچىپ بېرىپ ئۆزلىرىگە پاناھ بولغان ئەسلىدىكى ئۆڭكۇرگە كىرىۋاپتۇ.

ئاڭلىنىشلارغا قارىغاندا، تۆت نەپەر كىشى ھازىرمۇ شۇ ئۆڭكۇر[1]دە بارئىمىش.

2

ب بىر زامانلاردا دەقيانۇس پادىشاھلىقىدىن قېچىپ كەلگەن يەتتە ئەۋلىيا تۇرپا-دىكى بىر ئۆڭكۇرگە يوشۇرۇنۇپ، ئۇ جايدا ئۇچ يۈز يىل ئۇخلاپ ئويغانغاندىن كېيىن ئۆزلىرى دۆلەت قۇرۇپتۇ. بۇ دۆلەتنىڭ نامى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتىلىپ، ئالتە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. بۇ يەتتە ئەۋلىيا ئۆز ئۇممەتلىرىگە ئۇزاق ھەم بەختلىك ئۆمۈر ئاتا قىپتۇ، ھەرقانداق غەم - قايغۇ ۋە نامراتچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ، پۇق-

① بۇ ئۆڭكۇر پىچان ناھىيە تۈيۈق يېزىسىنىڭ تۈيۈق مەھەللىسى ئالدىدىكى تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان بولۇپ، «ئەسھە بۇلكەھب مازىرى» دېيىلىدۇ.

رالارنىڭ مال ـ مۇلكىنى ئوت، سۇ، ئوغرىغا ئوخشاش ھەرخىل بالايىئاپەتلەردىن ساقلاپ قاپتۇ. شۇ سەۋەبتىن «يەتتە ئەۋلىيا ئۆڭكۈرى»گە جىمىكى كىشى سېغىنىپ تاۋاپ قىلىدىغان بوپتۇ. ئىككىنچات ئاياللار يەتتە ئەۋلىيانىڭ نامى يېزىلغان قەغەزنى سول بېقىنىغا ئېسىۋالسا تۇغۇتى يېنىك ۋە ئوڭۇشلۇق بولىدىكەن. تۇغماس ئاياللار بۇ ئۆڭكۈرگە كىرىپ، قولىغا نېمە چىقسا «بىسمىللا» دەپ يېسە، شىپا بولۇپ تۇغىدىكەن. كىشىلەر بۇ ئۆڭكۈرنى بىلىم ۋە بەختىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ئۇلۇغلايدىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تۇيۇق

قەدىمدە تۇرپاندا ياشىغۇچى ئاۋام خەلقلەردىن ئۆز دىنىدىن گۇمانلانغۇچى يەھۇدىلەيخا، ماكسىلمىنا، ئازارپەتيۇنۇس، كاشاپەت يۇنۇس، يۇۋايۇنۇس قاتارلىق ئىخلاسمەن مۇخلىسلار ھەقىقىي تەڭرىنى ئىزدەپ تېپىش كويىغا چۈشۈپتۇ. ئۇلار بۇرۇن قۇياش، ئاي، ئوت قاتارلىقلارغا چوقۇنۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھېچ قانائەت ھاسىل قىلالماي، پۈتۈن دۇنيانى ئىدارە قىلىۋاتقان قانداقتۇر بىر قۇدرەتلىك تەڭرى بار، ئۇ پۈتكۈل كائىناتنى، مەخلۇقاتنى ياراتقان، ئۇنىڭ بۇيرۇقىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، دەپ ئويلايدىكەن. ئۇلار ھەقىقىي تەڭرىنى ئىزدەش يولىدا خېلى جايلارنى كېزىپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر دەقيانۇس شەھىرىگە كەپتۇ. پادىشاھنىڭ ئىسمىمۇ دەقيانۇس ئىكەن. پادىشاھ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ. ئۇلار شەھەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى ئۇلارنى ئالدىغا چاقىرىپ:

ــ ھەي جاھانكەزدىلەر، سىلەر نېمە مەقسەت بىلەن بۇ يۇرتقا كەلدىڭلار؟ــ دەپ سوراپتۇ. ئۇلار:

ــ بىز ھەقىقىي خۇدانى ئىزدىگۈچىلەرمىز، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ــ ھەقىقىي خۇدا مەن بولىمەن، ــ دەپتۇ دەقيانۇس ھېچ تارتىنماستىنلا، ــ ئىشەنمىسەڭلار مانا بۇ جەننەت ۋە دوزاخ، ــ دەپ مەخسۇس ياساتقان چار باغلارنى، تېگىدە گۇلخانلار يېنىپ تۇرغان زىندان ۋە ئوتتەك قىزىپ تۇرغان قۇملۇق جازا مەيدانلىرىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپتۇ. ئۇلار ئامالسىز يالىغاندىن ئۇنىڭ خۇدالىقىغا

ئىشىنىپتۇ. دەقيانۇس خۇشال بولۇپ، ئۇلارنى ئۆز ھۇزۇرىدا بىرقانچە ۋاقىت تۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپتۇ.

دەقيانۇس قىمار ئويناشقا بەك ھېرىسمەن بولۇپ، كۈندۈزى ئۆزىنىڭ خۇدالىقىنى تەشۋىق قىلسا، كېچىسى قىمار ئويناىدىكەن. ئۇنىڭ مەخسۇس كۆندۈرۈلگەن مۇشۇكى بولۇپ، قىمار ئوينىغاندا ئىتائەتمەنلىك بىلەن بېشىدا چىراغ كۆتۈرۈپ جىم تۇرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن ھېلىقى كىشىلەر، بىر تەرەپتىن، ھەيران بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ خۇدالىقىدىن گۇمانلىنىپتۇ. راست ـ يالغانىنى ئايرىش ئۈچۈن ئۇلار چاشقاننى تىرىك تۇتۇپ، قىمار سورۇنىغا يوشۇرۇپ ئېلىپ كىرىپ، قىمار راسا ئەۋجىگە چىققاندا دەقيانۇسقا تۇيدۇرماي چاشقاننى مۇشۇككە كۆرسىتىپ قويۇپ بېرىپتۇ. مۇشۇك خۇددى يوقتىپ چاشقانغا بىر ئېتىلغانىكەن، بېشىدىكى چىراغ يەرگە چۈشۈپ چېقىلىپ كېتىپتۇ. سورۇن قالايمىقانلىشىپتۇ. پادىشاھنىڭ خۇدالىقى چېنىپ قاپتۇ. پادىشاھ دەقيانۇس ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىنى بىلىپ ئىنتايىن غەزەپلىنىپتۇ. ئۇ بۇ مۇخلىسلارنى كۆزدىن يوقاتمىسا، ئۆزىنىڭ ئاۋام ئارىسىدىكى «خۇدا»لىق ئابرۇيىغا قاتتىق تەسىر يېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بولۇپ، بۇ ئىشنى ئاللىبۇرۇن سېزىۋالغان يىگىتلەر شۇ كېچىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس دەرغەزەپكە كېلىپ چاپارمەنلىرىنى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. يىگىتلەر بىر قويچىغا يولۇقۇپتۇ. قويچى ئۇلارنى ئۆزى دائىم دەم ئالىدىغان بىر ئۆڭكۇرگە يوشۇرۇپتۇ. بۇ ئۇلارنىڭ دەل ھازىرقى تۇيۇقسا كەلگەن ۋاقتى ئىكەن. دەقيانۇسنىڭ چاپارمەنلىرى ئۇلارنى شۇنچە ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆڭكۇرنى سىرلىق يەر، تۇيۇق يەر دەپ تونۇپ، بۇ يەرنى «تۇيۇق» دەپ ئاتىشىپتۇ.

«شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى، 2.1988

ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى[1]

ر ۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇنقى زاماندا قەشقەردە بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايلىق، زېرەك يالغۇز قىزى بار ئىكەن، ئۇ تولىمۇ ئارزۇلۇق ـ ئەتىۋار ئىكەن. ئەپسۇسكى، مەلىكە كىچىكىدىن تارتىپ ئەركە بولغانلىقى ئۈچۈن تېنى ئاجىز، كېسەلمەن ئىكەن. بىر كۈنى مەلىكە كېسەل بولۇپ قېلىپ ئورۇن تۇتۇپ يې-

① سۇۋۇق ـ ئادەملەر تەرىپىدىن قېزىلغان تاغ ئۆڭكۇرلىرى.

تىپ قاپتۇ. پادىشاھ كۆڭۈل قويۇپ داۋالاتقان بولسىمۇ، سەللىمازا ساقىيىپ كېتەل-مەپتۇ. پادىشاھ تازا بىئارام بولۇۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە سىرتتىن بىر رەمچى كېلىپ پادىشاھقا:

ــ ئى پادىشاھى ئالەم، سىلىنىڭ مەلىكىگە يۈز كۈن ئىچىدە بىر كېلىشمەسلىك بار، شۇڭا ئۇ مۇشۇ يۈز كۈن ئىچىدە تالا ـ تۈزگە چىقماي، ھەسەل ھەرىسىنىڭ چې-قىۋېلىشىدىن ساقلىنىشى كېرەك. مۇشۇ يۈز كۈن ئۆتۈپ كەتسىلا، مەلىكە ھەم شىپا تاپىدۇ، ھەم ئاپەتتىن قۇتۇلىدۇ، ــ دەپ كېتىپ قاپتۇ.

قەشقەردە مېۋە ـ چىۋە ھىدلىرى پۇراپ تۇرغان ئاشۇ كۈنلەردە، شىرنە يىغىش بىلەن بولۇۋاتقان ھەسەل ھەرىلىرى ھەممە جايدا بولغاچقا، مەلىكىنىڭ بۇ ھاشاراتلار-نىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىشى تەس ئىكەن، بولۇپمۇ ياز ۋە كۈز كۈنلىرى تې-خىمۇ شۇنداق ئىكەن. پادىشاھ تولا ئويلاپ مۇۋاپىق چارە تاپالماپتۇ ـ دە، ۋەزىرلىرى-نى ئەقىل كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىپتۇ. ۋەزىرلەر ھەر خىل چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپتۇ. ئاخىر بىر ۋەزىر: «مەلىكىنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، ھەسەل ھە-رىسى ۋە باشقا ھاشاراتلار ئاسان بارالمايدىغان بىر جايغا ئاپىرىپ پاراھلاندۇرايلى» دەپتۇ. پادىشاھ بۇ چارىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ مەلىكە پاراھلانغۇدەك مۇۋاپىق ئورۇن تې-پىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ۋەزىر ۋە مۇلازىملار چاقماق دەريا‌سى بويىدىكى بىر تال تاغ باغرىدىن بىر سۇۋۇق ياساشنى مۇۋاپىق كۆرۈپتۇ. چۈنكى، ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇ-رىسىدىن ئۆتىدىغان دەريا ساھىلى ناھايىتى سالقىن ئىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار تاغنىڭ تېك بېلىگە سۇۋۇق كولاپتۇ. سۇۋۇق ئىچكىرى ـ تاشقىرى ئالتە ئېغىز بو-لۇپ، ناھايىتى كۆركەم، ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسىلىپتۇ. پادىشاھ مەلىكىگە بىرنەچچە كېنىزەكلەرنى قوشۇپ سۇۋۇقتا پاراھلىنىشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار سۇۋۇقتا توقسان تو-قۇز كۈننى ساق ـ سالامەت ئۆتكۈزۈپ، بىر كۈن قالغاندا بىر باقال سۇۋۇق ئالدى-دىن «ئۇزۇم ساتىمەن» دەپ ئۆتۈپتۇ. مەلىكىنىڭ ئۇزۇم يېگۈسى كېلىپ كېنىزەكلە-رىنى ئۇزۇم ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. باققال بىر سۈكەن ئۇزۇمنى مەلىكىگە سۇۋ-غات قىپتۇ. مەلىكە سۈكەندىن بىر ساپاق ئۇزۇم ئېلىپ بىر تال ئاغزىغا سالاي دەپ تۇرۇشىغا، سۈكەن بىلەن بىللە كەلگەن سېرىق ھەرە ئۇنى چېقىۋاپتۇ، مەلىكە قازا قىپتۇ.

بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، مەلىكە كىچىكىدىن باشلاپ قارا دۆدىن قورقىدىكەن. بىر كۈنى ئۇنى چۈشىدە دۆ چېقىۋاپتۇ، ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ ۋە شۇنىڭدىن كېيىن كېسەل بولۇپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ. پادىشاھ مەلىكىنى ئۇزاق داۋالاتقان بولسىمۇ، مەلىكە ساقىيالماپتۇ. ئۇ ھە دېسىلا «دۆ كەلدى، چېقىۋالدى» دەپ جۆيلۈيە-

ىدىكەن. پادىشاھ مەلىكىنى بۇ ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ-غان ئۇچمىراۋاندىكى تىك تاغنىڭ بېلىگە ھازىرقى سۇۋۇقنى ياساتقانىكەن. ياز كۈنى-لىرىنىڭ بىرىدە بەشكېرەملىك باققاللار ئۆرۈك ساتقىلى چىقىپ مەلىكىگە بىر سۇكەن ئۆرۈك سوۋغات قىپتۇ. مەلىكە ئۆرۈك يېگۈچە سۇكەن بىلەن بىللە چىققان دۆ ئۇنى چېقىۋېلىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مىرئەھمەت سېيىت ھاجىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئاتۇش شەھىرى مەھشەت كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نەسرۇللا ئابلەت** (1947). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئاتۇش شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1980

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

دارا تاغ ئۆڭكۈرى

قەدىمكى زامانىنىڭ قەدىمىدە بۇ دارا تاغ ئانچە ئېگىز ئەمەس ئىكەن، تاغنىڭ ئۇستىگە قىينالمايلا چىققىلى بولىدىكەن. مانا شۇ زاماندا بىر ئەۋلىيا ياشىغا-نىكەن. بۇ ئەۋلىيا ئىلىم تەھسىل قىلىشتا كامالەتكە يەتكەنىكەن، كەلگۈسىدە بولىدە-غان ئىشلارنىمۇ ئالدىن ئېيتىپ بېرەلەيدىكەن. ئۇنىڭ بىر ياغاچ چۆچىكى بولۇپ، ئۇ-نىڭغا ئوقۇپ قويسا بىر چۆچەك تاماق تەييار بولۇپ قالىدىكەن. ئەۋلىيا بىر چۆچەك تاماق يەۋالسا، ئىككى - ئۈچ كۈن قانائەت قىلىدىكەن. ئۇنىڭ كۈنبويى قىلىدىغىنى ئىبادەت، قولىدىن كېلىدىغىنى ئەلگە شاپائەت ئىكەن. لېكىن، ئەۋلىيانىڭ خوتۇن، بالىچاقىسى يوق ئىكەن. قىش كۈنلىرىدە يالىڭاچ مېڭىپ يۈرىدىكەن، بىراق زادىلا توڭلىمايدىكەن. كېچىدىمۇ بىر خىشقا بېشىنى قويۇپ يېتىۋېرىدىكەن. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدىكەن.

ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇرلار قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ نا-مىنى «كۈن قوۋمى» دەپ ئاتايدىكەن.

ئەۋلىيا يۈز ياشقا تولغان بىر كۈنى ئۇ ياشاۋاتقان تۈپراقتا بىر ئىش سادىر بوپتۇ. مۇشۇ زېمىندا بىر يىگىت بىلەن بىر قىز ئاشىق - مەشۇق بولۇپ قالغانىكەن.

يىگىتنىڭ ئىسمى قىلىچ، قىزنىڭ ئىسمى ئاينىاز ئىكەن. يىگىت ئەۋلىيانىڭ يوزلىگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىكەن. قىز بولسا ھۆسن ـ جامالدا تەڭدىشى يوق بىر گۈزەل پەرى سۈپەت ئىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ ئەۋلىيانى زىيارەت قىلىپ كەپتۇ. زىيارەتتىن قايتىۋاتقاندا ئاشىق يىگىت قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ مەشۇقى ئاينىاز يول بويىدا بىر توپ چىنار دەرىخى سايىسىدە مۇڭدىشىۋاتقانىكەن. پادىشاھ يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، قىزنىڭ ھۆسن ـ جامالىنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، قىزغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ.

پادىشاھ ئوردىغا قايتىپ يىگىت بىلەن قىزنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ، يىگىتنىڭ ئەۋلـ ـيانىڭ شاگىرتى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. پادىشاھ مەقسەتكە ئەۋلىيا ئارقىلىق يەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ، ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا ۋەزىرنى ئەۋەتىپتۇ. ۋەزىر پادىشاھنىڭ ئەمرى بىلەن ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە سالام بېرىپ:

ــ مەن سىلىگە پادىشاھنىڭ ئەمرىنى ئېلىپ كەلدىم. پادىشاھ ئاينىاز دېگەن قىزغا ئۆيلىنىشنى ئىختىيار قىلدى. بۇ تويغا سىلىنى ئەلچى بولۇپ بەرسۇن، دەپ پەرمان قىلدى. مەن شۇ پەرماننى ئېلىپ ئالدىڭلارغا كەلدىم، ــ دەپتۇ.

ئەۋلىيا قىلىچ بىلەن ئاينازنىڭ ئاشىق ـ مەشۇقلۇقىنى بىلىپ تۇرغانىكەن. ئەۋـ ـلىيا قىلىچنى ئالدىغا چاقىرىپتۇ، ئاندىن ۋەزىرگە:

ــ ۋەزىر ئالىيلىرى، دۇنيادا ھەرقانداق يېتىلگەن نەرسىنىڭ بىر ئىگىسى بولـ ـدۇ. ئاينازنىڭ بىر ئاشىقى بار، مانا ئۇ ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. بۇ يىگىت ئۆز مەشۇقىنى پادىشاھقا ئۆتۈنۈپ بېرەمدۇ ـ يوق؟ قېنى سوراپ باقايلى، ــ دەپتۇ ـ دە، يىگىتتىن سوئال سوراپتۇ، ــ ئەي يىگىت، سەن مەشۇقۇڭنى پادىشاھقا ئۆتۈنۈپ بېرەمسەن؟ پا ـ دىشاھ مەشۇقىڭنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ. ئويلىنىپ جاۋاب بەر.

ــ دۇنيادا ئۆز مەشۇقىنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغان يىگىت بولمايدۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

ــ ئۇ پادىشاھ، سەن بولساڭ پۇقرا، ئۇ سەندىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالسا قانداق قىلىسەن؟ــ دەپ سوراپتۇ ئەۋلىيا.

ــ جېنىم تېنىمدە بولسىلا پادىشاھقا مەشۇقۇمنى بەرمەيمەن! ئۆلۈپ كەتسەم ئىلاجىم يوق، ــ دەپتۇ يىگىت. ئەۋلىيا ۋەزىرگە قاراپ:

ــ پادىشاھقا ئېيتىپ قويۇڭ، بىر ھەپتەتنى چەيلەپ، پادىشاھنىڭ نەپسىنى قاز ـ دۇرۇشقا مېنىڭ ۋىجدانىم ئۇنىمايدۇ. مانا بۇ مېنىڭ جاۋابىم، ــ دەپتۇ.

ۋەزىر ئوردىغا قايتىپ ئەۋلىيانىڭ جاۋابىنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ. پادىشاھ ئەۋلـ ـيانىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بوپتۇ ۋە ئەۋلىياغا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ

قويماقچى بولۇپ، ۋەزىرگە دەرھال پەرمان چۈشۈرۈپتۇ:

ــ سىز لەشكەر باشلاپ بېرىڭ، قىزنى ھازىرلا ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭ. قارشىلىق قىلغانلارنى دارغا ئېسىڭلار!

ۋەزىر لەشكەر باشلاپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارسا دەرۋازىنىڭ ئالدىدا قېچىشقا جابدۇنغان قىز بىلەن يىگىتنى ئۇچرىتىپتۇ. يىگىت قولىغا قىلىچ ئېلىپ لەشكەرلەر بىلەن ئېلىشىپتۇ. يىگىت بىرنەچچە لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ. ۋەزىر قىزنى تۈتۈشقا ئەمر قىپتۇ. بىرقىسىم لەشكەرلەر قىزنى تۈتۈپ ھارۋىغا سېلىپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. شۇ ۋاقىتتا يىگىتنى لەشكەرلەر چېپىپ تاشلاپتۇ. قىلىچنىڭ چېپىلغىنىنى كۆرگەن ئايناز پەرياد بىلەن ۋارقىراپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. قىز ھوشىغا كېلىپ ھارۋىنى توختىتىپ ۋەزىرگە:

ــ مەن قىلىچنىڭ جەستى بىلەن خوشلىشۋالسام، رۇخسەت بەرسىڭىز، ئاندىن كېيىن ئوردىغا باراي، ــ دەپتۇ.

ۋەزىر ھارۋىنى ئارقىسىغا قايتۇرۇپتۇ. قىز ھارۋىدىن چۈشۈپ قىلىچنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشى ئۈزۈلگەن، قانغا بويىلىپ ياتقان گەۋدىسىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، قىلىچنىڭ يېنىدىكى خەنجەرنى غىلاپتىن ئېلىپ ئۆزىنىڭ كۆكسىگە ئۇرۇپ:

ــ ھەقىقىي مەشۇق ئۆز ئاشىقىدىن ئايرىلمايدۇ، ــ دەپ يىگىتنىڭ جەستىنىڭ ئۈستىگە يىقىلىپتۇ.

قىزدىن ئايرىلغان ۋەزىر قۇرۇق قول ئوردىغا قايتىپ، ئەھۋالنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ. پادىشاھ غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بوپتۇ ـ دە، پەرمان بېرىپتۇ:

ــ ئۇلارنى قاچۇرۇشنى پىلانلىغان ھېلىقى ئەۋلىيا، مەن ئۇنىڭدىن پۈتۈن دەرىدمنى ئالىمەن. ھازىر بېرىپ ئۇ ئەۋلىيانى ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار!

پادىشاھ سوراق سورىمايلا «ئەۋلىيا دارغا ئېسىلسۇن!» دەپ ۋارقىراپتۇ. جاللاتلار ئەۋلىيانى دارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ـ دە، پۈت ـ قولىنى يېشىپ، قۇياشقا ئىبادەت قىلىۋېلىشقا بۇيرۇپتۇ. ئەۋلىيا ئىبادەتكە ئولتۇرۇپتۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەتراپتا تۇرغانلارنىڭ ئەقلىنى لال قىلىپ ئاجايىپ بىر مۆجىزە يۈز بېرىپتۇ، ھەممە ئادەم نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمەي چەكچىيىپلا قاپتۇ: قاتتىق بىر شامال چىقىپ دار ياغىچى قاراسلاپ كېتىپتۇ. شۇ ئەسنادا بىر چوڭ سۇمۇرغ قۇش ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ئۇستۇمگە مېنىڭ» دەپتۇ. ئەۋلىيا سۇمۇرغنىڭ ئۈستىگە مىنىشىگە سۇمۇرغ قانىتىنى يېيىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپتۇ ـ دە، غەربىي شىمال تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىپتۇ.

دارنىڭ ئەتراپىدا تۇرغانلار ئېسىنى يىغىپ قارىسا ئەۋلىيا يوق، ئەۋلىيا سۇمۇرغنىڭ ئۈستىگە مىنىپ ئۇچۇپ يىراقلاپ كەتكەنىكەن. ئەۋلىيانى دارنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كەلگەن

لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولى تۇتماس بولۇپ قاپتۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن پادىشاھ تەختتىن چۈشۈۋېتىپ پۈتى قايرىلغاندەك بولۇپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. شۇ يىقىلىش بىلەن پادىشاھنىڭ زۇۋانى تۇتۇلۇپ قاپتۇ ۋە بىر ئايدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

سۇمۇرغ قۇشقا مىنىپ ئۇچۇپ كەتكەن ئەۋلىيا سۇمۇرغىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، دارا تاغىنىڭ ئۈستىگە كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، تاغىنىڭ ئۈستىدە يېشىل مەرۋايىتتەك بىر پارچە يەر تۇرغۇدەك، سۇمۇرغ ئاستا شۇڭغۇپ شۇ چىمەنلىككە قونۇپتۇ.

ئەۋلىيا چىمەنلىككە چۈشۈپ قارىغۇدەك بولسا، ئوغلىقى بىلەن ئىككى ئۆچكە تۇرغۇدەك ۋە مېكىيانلارنى باشلاپ بىر قىزىل خوراز دانلاپ يۈرگۈدەك، ئۇنىڭدىن باشقا ئوقۇرغا بىر ئات باغلاقلىق بولۇپ، ئاتنىڭ يېنىدا بىر ئىت، يەنە بىر تەرەپكە قارىسا، ئاپئاق ساقاللىق بىر ئادەم ياتقۇدەك. ئۇ ئادەمنىڭ چىرايىدىن بۇ دۇنيادىن خوشلىشۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدىكەن.

ئەۋلىيا يەردە ياتقان بۇ مويسىپىتكە سالام قىلىپ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنى يۆلەكچى بوپتۇ، لېكىن بوۋاي رەت قىپتۇ. ئەسلىدە بۇ بوۋايمۇ بىر ئەۋلىيا ئىكەن، ئۇنىڭغا قازانىڭ ۋاقتى يېتىپ، بۇ دۇنيادىن خوشلىشىش ئالدىدا تۇرغانىكەن. بوۋاي ئەۋلىيانىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ ئۇنىڭغا شۇنداق دەپتۇ:

ــ مەن بۇ دۇنيادىن خوشلىشۋاتىمەن. بۇ دۇنيانىڭ رىيازىتىنىمۇ ئىككى يۈز يىل چەكتىم، ئىبادىتىنىمۇ ئىككى يۈز يىل ئادا قىلدىم. مەن بۇ خىلۋەتتە ياشىغىلى يۈز يىل بولدى. تەقدىر سىزنىڭمۇ بۇ يەرگە كېلىشىڭىزنى پۈتكەن. مەن بۇ يەرنى سىزگە تاپشۇرىمەن. ئاۋۇ ئويۇقتا بىر كىتاب بار، ئۇ سىزگە مەندىن مىراس بولۇپ قالىدۇ. شۇ كىتابتىن نۇرغۇن ئەسرارى سىرلارنى بىلىسىز. مەن كۆز يۇمغاندىن كېيىن مېنى كېپەنلەپ قويۇڭ. مېنى ئاۋۇ سۇمۇرغ مەن ياتىدىغان يەرگە ئېلىپ كېتىدۇ. سىز بۇ يەردە ئىستىقامەت قىلىسىز. بۇ ھايۋانلارمۇ سىزنىڭ ھاجىتىڭىزنى راۋا قىلىدۇ. ئاۋۇ ئۆچكىلەر سىزنى سۈت بىلەن، توخۇلار تۇخۇم بىلەن باقىدۇ. ماۋۇ ئات ئۇچار تۇلپار، يالىنى سىلىسىڭىز، سىزنى ئۇچقانچە كۆزلىگەن يەرگە ئېلىپ بارىدۇ. ماۋۇ ئىت ۋاپادار جانىۋار، سىزنى قوغدايدۇ، ئۆڭكۈرگە چىققانلارنى قوغلايدۇ. مەن سىزنى كۆپتىن بېرى كۈتۈپ ياتقان، قۇياش تەڭرى ئاخىرى سىزنى ماڭا يەتكۈزدى. ئەۋلىيالارنىڭ ئەھدىسى مەزلۇملارنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتنى توسۇش، يۇرتنىڭ ئامانلىقى، بەخت ـ تەلىيى ئۈچۈن ئىبادەت قىلىش، زالىملارنىڭ زۇلمىنى زېمىندىن كۆتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن تىلاۋەت قىلىش.

ئەۋلىيا بوۋاي شۇنداق دەپتۇ ـ دە، بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. ئەۋلىيا دەرھال ئۇ مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىكىنى تەييارلاپتۇ. ھېلىقى سۇمۇرغمۇ، ھايۋانلارمۇ كۆزىدىن

مۆل - مۆل ياش تۆكۈپ تۇرغانكەن. سۇمۇرغ قانات قاققانكەن، بىر شامال چىقىپتۇ، سۇمۇرغ شۇئان ئەۋلىيا بوۋاينىڭ جەستىنى كۆتۈرۈپ ئۇچۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ئەۋلىيا شۇ يەردە ئىستىقامەت قىلىپ قاپتۇمىش.

هازىرغا قەدەر بۇ يېشىل هويلىدا ئاتلارنىڭ كىشنىشى، ئىتلارنىڭ قاۋشى، تۇخۇلارنىڭ چىللىشى، قوي، ئۆچكىلەرنىڭ مەرىشىنىڭ ئاڭلىنىپ تۇرۇشى شۇ زاماندىن قالغانكەن. ئەۋلىيامۇ شۇ يەردە ياشاپ ئۆتكەنكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئاخۇن توختى.** ئەر، ئۇيغۇر، ئاتۇش شەھىرى قارا غول يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىكىم زوردۇن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئاتۇش شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

ئابلىكىم زوردۇن: «ئاتۇش هەقىقىدە رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003

تاشقا ئايلانغان ئەۋلىيا رىۋايىتى

قەدىمكى زاماندا جىمىسارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مەھەللىدە بىر باي بار ئىكەن. باينىڭ قويلىرىنى ئون ئىككى - ئون ئۈچ ياشلاردىكى بىر تازچاق يېتىم بالا باقىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە توساتتىن باينىڭ بىرقانچە قويى يوقاپ كېتىپتۇ. پادىچى بالا كەچكىچە ئىزدەپمۇ يوقالغان قويلارنى هېچ يەردىن تاپالماپتۇ. قويچى دەرمانسىزلىنىپ هالىدىن كېتەي دەپ قاپتۇ. شۇ چاغدا قويچىغا ئاپئاق ساقالىلىق بىر بوۋاي ئۇچراپتۇ. قويچى بوۋايغا سالام بېرىپتۇ. بوۋاي:

— بالام، بۇ جاڭگالدا كەچ كىرگەندە يالغۇز يۈرسەنغۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. قويچى بالا بولغان ئىشنى بوۋايغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. بوۋاي بالىنىڭ بېشىنى مېهرىبانلىق بىلەن سىلاپتۇ ۋە:

— يىغلىما بالام، قويلىرىڭ ئوڭ ياندىكى دۆڭنىڭ كەينىدە ئوتلاپ يۈرۈپتۇ. سەن دەرهال شۇ يەرگە بېرىپ قويلىرىڭنى تېپىپ غەمدىن قۇتۇلغىن، — دەپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ. پادىچى بېشىنى سىلاپ كۆرسە، بېشىغا قويۇق چاچ ئۇنۇپ چىقىقانمىش. بۇنىڭدىن هەم هەيران، هەم خۇشال بولغان پادىچى بالا بوۋاينىڭ ئېيتقىنى بويىچە

دۆڭنىڭ كەينىدىكى قويلىرىنى تېپىپتۇ ۋە ئۇلارنى ھەيدەپ مەھەللىسىگە قايتىپتۇ. پادىچىنىڭ قويلارنى ساق ـ سالامەت تېپىپ كەلگەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭ بېشى ساقـ ـيىپ، قويۇق قارا چاچ ئۇنۇپ، ئاجايىپ چىرايلىق بالىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن باي تولىمۇ ھەيران بوپتۇ. ئاق كۆڭۈل پادىچى قويلارنى تېپىپ كېلىش جەر ـ يانىدا بولغان ئىشلارنى بايغا بىرمۇ بىر سۆزلەپتۇ.

ئەتىسى باي پادىچىغا يول باشلىتىپ بوۋاينى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. قويچى بوينى ئە ـ گەشتۇرۇپ ئاۋۇالقى كۈنى بوۋاي بىلەن ئۇچراشقان جايغا كېلىپ ئەتراپنى ئىزدەشتۇ ـ رۇپتۇ، لېكىن بوۋاينى تاپالماپتۇ. ئاخىر باي بىلەن پادىچى ئېگىز بىر تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قاراپ، شەرق تەرەپتە يوغان بىر ئۆڭكۈرنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار بىرىپ ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ. ئۆڭكۈرنىڭ ئىچى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا ھېلىقى ئاق ساقاللىق بوۋاي تاشقا ئايلانغان ھالەتتە تۇرغۇدەك. ئۇنىڭ كىندىكىدىن سۈزۈك سۇ فونتان بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپ، ئۆڭكۈرنىڭ سىرتىدىكى ئوت ـ چۆپ، گۈل ـ گىياھلارنى ياشارتىپ تۇرغۇدەك.

ئۇزۇن ئۆتمەي باي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. بايىنىڭ مال ـ مۈلكى پادىچى بالىغا قاپتۇ. پادىچى بالا ئۇ مال ـ مۈلۈكلەرنى كەمبەغەل يۇرتداشلىرىغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىپتۇ. كېيىن ئۇلار ھېلىقى ئۆڭكۈرنىڭ يانلىرىغا نۇرغۇنلىغان غارلارنى قېزىپ، ئاق ساقال ـ لىق بوۋايغا تەقلىد قىلىپ ھەرخىل ھەيكەللەرنى ياسىشىپتۇ. كېيىنچە مۇنداق غارلار مىڭغا يېتىپتۇ. ھازىر كىشىلەر بۇ جايىنى «مىڭئۆي» دەپ ئاتىشىدىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈر** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا ـ لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1991

نۇزۇگۇم ئۆڭكۈرى

ئۇقار تېغىدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزى تار، ئىچى كەڭ ئە ـ كەن. نۇزۇگۇم ئۆز نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن ياۋۇز سولۇنىڭ گەجگىسىگە خەنجەر ئۇرۇپ، سىرتتا قېچىپ يۈرۈپ ئەڭ ئاخىرىدا مۇشۇ ئۆڭكۈردە پاناھلىنىپتە ـ كەن. قورسىقى ئاچسا، ئۆڭكۈر ئەتراپىدىكى بال ھەرىلىرىنىڭ ئۇۋىسىدىكى ھەسەل بىلەن ئوزۇقلىنىپ يۈرۈپتىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپ، نۇزۇگۇمنىڭ شۇڭقار تېغىدىكى غاردا يۇرگەنلىكىنى چېرىكلەر ئۇقۇپ قېلىپ، تۈتۈپ كېلىشكە چىقىپتۇ. چېرىكلەر غارنى كۆرۈپ، بۇ قاچقۇننى ئەمدى توشقاندىنمۇ ئاسان تۇتىدىكەنمىز، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىگە بىرلەپ ئۆزىنى ئېتىپتۇ. پاراسەتلىك نۇزۇگۇم ئالدىدا كىرگەن چېرىكنىڭ كۆكرىكىگە پەم بىلەن خەنجەر ئۇرۇپتۇ، چېرىك شۇ هامان يىقىلىپ، قولىدىكى قەلىچى چۈشۈپ كېتىپتۇ. قالغانلىرى ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە پېتىنالماپتۇ. نۇزۇگۇم ئۆلگەن چېرىكنىڭ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ چېرىكلەرگە قاراپ ئېتىلغانكەن، هەممىسى ئارقىسىغا قاراپ قېچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇستىلەپ نۇرغۇن چېرىك چىقىپ، ئۆڭكۇرنى مۇھاسىرىگە ئاپتۇ. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى چېرىكلەرگە بۇيرۇق قىلىپ:

ــ ئىس قويۇپ، بۇرۇقتۇرما قىلىپ تۈتۈڭلار! ــ دەپتۇ. چېرىكلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئوتۇن تېرىپ كېلىپ، ئۆڭكۇرنىڭ ئېغىزىغا ئوت يېقىپتۇ، بىراق ئىس ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ ماڭماپتۇ. بۇنى كۆرگەن چېرىكلەرنىڭ باشلىقى يەنە:

ــ ئۆڭكۇرنىڭ ئېغىزىنى چېپىپ يوغانتىڭلار! ــ دەپ بۇيرۇپتۇ. چېرىكلەر قولىدا نېمە بولسا شۇنىڭ بىلەن ئۆڭكۇرنىڭ ئېغىزىنى چېپىپ يوغىنىتىشقا كىرىشىپتۇ. نەچچە كۈن ئېيتىشىپمۇ ئۆڭكۇرنىڭ ئېغىزىنى دېگەندەك يوغىنىتالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، چېرىكلەرنىڭ هەربىرى قارىغايدىن مەشئەل يېقىپ، غارنىڭ ئىچىنى يورۇتۇپ، قاتار تىزىلىپ، ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ. نۇزۇگۇم كىرگىنىنىڭ ئۇدۇلۇق كاللىسىنى ئاپتۇ. نۇزۇگۇم ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىدە ئۆز دۇشمەنلىرىگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىپتۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى نۇزۇگۇم هالسىزلىنىپتۇ، ئاخىرى دەرمانىدىن كېتىپ يىقىلىپ قاپتۇ. ئامان قالغان چېرىكلەر بىهوش ياتقان نۇزۇگۇمنى باغلاپ ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۆڭكۇر «نۇزۇگۇم ئۆڭكۇرى» دەپ ئاتىلىپ قالغانكەن.

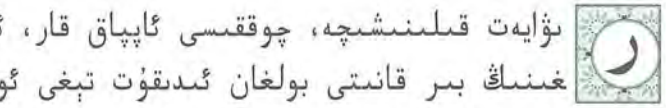
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان سېلىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «ئىلى گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن زېيدىن** (1937 ــ 1998). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «ئىلى گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

«غۇلجا ناهىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1995

كارىز

1

ئۇيغۇر قىلىنىشچە، چوققىسى ئاپپاق قار، ئېتىكى بۇك ـ باراقسان تەكرىتېغىنىڭ بىر قانىتى بولغان ئىدىقۇت تېغى ئورنىدا غايەت زور بىر ئەجدىھا بار ئىكەن. بۇ مەخلۇق چوققىسى ئاپئاق قارلار بىلەن تولغان تەكرىتېغى يۇرتقا ھەدىيە قىلغان ئېقىن سۇنى توسۇپ ياتىدىكەن. ھەرقېتىم ئۇ سۇ ئىچكىنىدە، يۇرت ئىچىدە قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ئېكىنزار، باغ ـ ئورمانلار غازاڭغا ئايلىنىدىكەن؛ يۇرت خەلقى ئاچارچىلىقتا، مال ـ چارۋىلار خارابچىلىقتا قالىدىكەن؛ ئۇچار جانۋارلار بۇ يۇرتتىن قاچىدىكەن. يۇرتنىڭ سۇغا بولغان تەشنالىقى، ئەلنىڭ نالىسى ئاخىرى خۇداغا يېتىپ، ئۇنىڭ قۇدرىتى بىلەن بوران چىقىپ، تاش، توپا يېغىپ بۇ مەخلۇقنى ياتقان يېرىدە كۆمۈپ تاشلاپتۇ. دۆڭلەنگەن تاش، توپىلاردىن ئىدىقۇت تېغى پەيدا بوپتۇ.

شۇندىن بېرى قۇرۇق دەريا، ئۆستەڭلەردە دولقۇنلۇق ئېقىن سۇلار تاشتىن ـ تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ئاقىدىغان بوپتۇ. بۇ سۇلار ئېكىنزارلىقلارنى، باغ ـ ئورمانلارنى، مال ـ چارۋىلارنى، ئۇچار قۇشلارنى، يۇرت خەلقىنى شادلاندۇرۇپتۇ. يۇرت خەلقى ھېسابسىز يەرلەرگە بۇغداي، قوناق، كېۋەز تېرىشقا، مال ـ چارۋىلارنى خاتىرجەم بېقىشقا باشلاپتۇ. بايلىقاتچىلىق باشلىنىپ، يۇرت ئىچى مول ھوسۇل تەنتەنىسىگە چۆمۈپتۇ.

كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ بىر كۈنى دەريا ـ ئۆستەڭلەردىكى ئېقىن سۇلار يەنە توختاپ قاپتۇ. يۇرت چوڭلىرى كېڭەش قىلىشىپ، ئىدىقۇت تېغىغا بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار ئىز ـ دېرەكسىز يوقاپ كېتىپتۇ. كېيىن يەنە بىر تۈركۈم قاۋۇل پالۋانلارنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار تاغ باغرىدىكى ئاجايىپ يوغان بىر مەخلۇقنى كۆرۈپتۇ. بۇ مەخلۇق يۇرتقا ئېقىپ كېلىدىغان دەريا سۈيىنى توسۇپ ياتقانىكەن. ئۇ ھەرقېتىم سۇ ئىچكەندە دەريا ـ ئۆستەڭلەر قۇرۇپ كېتىدىكەن.

ئەسلىدە ئۇزۇن يىللار تاغ ئاستىدا ياتقان ھېلىقى ئەجدىھا تاغنى تېشىپ چىقىپ، بۇرۇنقىدەك دەريا سۈيىنى توسۇپ يېتىپ، سۇ ئىچىۋاتقانىكەن. پالۋانلار ئۆز يۇرتىنىڭ خارابلىشىپ كېتىشىگە چىداپ تۇرالماي بىر قانچە كېچە ـ كۈندۈز ئېلىـ

شەپ بۇ مەخلۇقنى يېگەلمەي ھالىدىن كېتىشىپتۇ. مىڭ تەسلىكتە ئەجدىھادىن قۇتۇلۇپ يۇرتىغا قايتىشىپتۇ. يۇرت چوڭلىرى، دانىشمەنلىرى بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ يەنە قايتىدىن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ بىر ئەقىل تېپىپتۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئەجدىھاغا تۈيدۇرماي قۇدۇق كولاپ، قۇدۇقلارنى يەر ئاستىدىن تۇتاشتۇرۇپ سۇنى يۇرتقا باشلاپ كېلىش. مانا مۇشۇ ئەقىل بىلەن يۇرت خەلقى سۇنى يۇرتقا باشلاپ ئەكېلىپ يۇرتنى قايتا گۈللەندۇرۇپتۇ. بۇنى «كارىز» دەپ ئاتىشىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **خېلىل سىپەر.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى 8 - كەنتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەت نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 26 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان ژىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1975

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

2

رۋايەت قىلىنىشىچە، بوغدا تېغىدا قوي بېقىپ يۈرگەن بىر پادىچى يىگىتنىڭ بىر توپ قويلىرى يوقىلىپ كېتىپتۇ. يىگىت قويلىرىنى ئىزدەپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ قويلىرىنى ئىزدەپ ئىسسىقتا كۆپ ئازاب چېكىپتۇ، پۈتلىرى قىزىق قۇمدا كۆيۈپتۇ، چاڭقاپ لەۋلىرى چاك - چاك يېرىلىپتۇ. ئۇ ئاخىر قويلىرىنى بىر قومۇشلۇقتىن تېپىپتۇ. بۇ چاغدا يىگىت ئۆزىمۇ، قويلىرىمۇ قاتتىق ئۇسساپ كەتكەنكەن. يىگىت ئەتراپىنى شۇنچە ئايلىنىپمۇ بىرەر تامچە سۇ تاپالماپتۇ. ئاخىر بىر چىملىقتا قۇدۇق كولاشقا باشلاپتۇ. كۇن پېتىپتۇ، ئاي چىقىپتۇ، ئاي ئولتۇرۇپ كۇنمۇ چىقىپتۇ. پادىچى كولىغان قۇدۇقتىن ئاخىرى سۇپسۇزۇك مەرۋايىتەك سۇ چىقىپتۇ. بۇ سۇنى پادىچى ھەم پادىچىنىڭ قويلىرى ئىچىپ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇپتۇ. كېيىنچە ئادەملەر پادىچى يىگىتنى دوراپ قۇدۇق كولاپتۇ ۋە قۇدۇقلارنى يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ سۇنى يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كارىز پەيدا بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئاۋۇت.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئۇدۇن ۋەزىرىنىڭ پىداكارلىقى

ئۇدۇن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن بىر دەريا ئېقىپ ئۆتىدىكەن، ئۇ مەز-كۇر ئەل ئېكىنچىلىكىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلىنىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى دەريا سۈيى تۈيۇقسىز توختاپ قاپتۇ. خاقان ئارخاتنى چا-قىرتىپ، ئۇنىڭدىن دەريادا ئەجدىھانىڭ بارلىقىنى، تىلاۋەت قىلماقچى بولغاندا، دەريا ئەجدىھاسىغا تىلاۋەت قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ تىلاۋەت قىلىۋاتقان چاغدا، سۇ قاينىمىدىن بىر قىز چاچراپ چې-قىپتۇ - دە، مۇنداق دەپتۇ:

— مېنىڭ ئىسرىم ئۆلۈپ كەتكەندى. سىزنىڭ يارلىقىشىڭىزنى قوبۇل قىلالمايمەن. شاھ ئالىيلىرى، ئۇلۇغلىرىدىن بىر ئاق سۆڭەك ۋەزىرنى تاللاپ ماڭا جۈپلەپ قويغان بولسىڭىز، دەريا سۈيى ئاۋۋالقىدەكلا دولقۇنلاپ ئاققان بولاتتى.

پادىشاھ:

— مەقسىتىڭنى چۈشەندىم، خالىغىنىڭنى تاللىۋالغىن، — دەپتۇ. ئەجدىھا ئايال نازاكەت بىلەن ۋەزىرگە قاراپتۇ. ۋەزىر ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن دۆلەت ئۇچۇن ئۆ-زىنى بېغىشلاش قارارىغا كېلىپ، ئۆزلۈكىدىن ئەجدىھا ھۇجرىسىغا بارماقچى بوپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرنى يولغا ساپتۇ. ۋەزىر ئۇستىگە مۇسىبەت كىيىمى كىيىپ، ئاق ئات مىنىپ سۇغا كىرىپتۇ. ۋەزىر سۇ قاينىمى چوڭقۇر بىر يەرگە بارغاندا قامچىسىنى سىلكىگەنكەن، سۇدىن بىر يول ئېچىلىپ، ئادەم بىلەن ئات سۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. بىرئاز ئۆتكەندىن كېيىن ئاق ئات سۇ يۈزىگە لەيلەپ چىقىپ چوڭ بىر قوڭغۇراق ۋە بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ، پادىشاھنىڭ بۇ قوڭغۇراقنى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئېسىپ قويۇشنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھېلىقى قوڭغۇراق ئۆزلۈكىدىن ئاۋاز چىقىرىپ تۇرۇپتۇ، سۇمۇ توختىماي كېلىدىغان بوپتۇ.

شۇەن زاڭ: «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

خاتىرىسى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ جۇڭخۇا كىتاب-چىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1985
غەيرەتجان ئوسمان تەرجىمىسى.

زەرەپشان

بۇرۇنقى زاماندا يەكەن پادىشاھىنىڭ بىر مەلىكىسى[1] بار ئىكەن. ئۇ ئاجايىپ گۈزەل ۋە غارايىپ كۆچتۇڭگۇر ئىكەن. ئۇنىڭ سايىسىنى كۆرسە، تاغلار تىترەپ، دەريالار دولقۇنلىنىپ شاۋقۇن سالىدىكەن، يەر - زېمىن لەرزىگە كېلىدىكەن.

«بىر جۈپ مۇڭگۈزۈم بىلەن دۇنيانى تىرەپ، ئويۇنچۇقتەك ئويناتقىنىم» دەپ لاپ ئۇرغان قوش مۇڭگۈزلۈك ئىسكەندەر پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يەكەن زېمىنىغا ئاياغ باسقان كۈنلىرىدە، بۇ مەلىكە ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ قەدىمىي ئوردىسى قۇم باسقان لەڭگەردىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئالدىنى توسۇپتۇ. قاتتىق ئېلىشىش جەريانىدا مەلىكە ئىسكەندەرنىڭ تۇمەنىمىڭ لەشكىرىنى مەغلۇپ قىپتۇ. قانلار دەريا بولۇپ ئېقىشقا باشلاپتۇ. دۇشمەنلەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش لىرى شۇ قان دەرياسىدا چايقىلىپ، ئالتۇن دەرياسىنى ھاسىل قىلغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دەريانىڭ ئىسمى «زەرەپشان» (ئالتۇن ئاقىدىغان دەريا) دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **رېھىم مولla.** ئەر، ئۇيغۇر، 92 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، يەكەن ناھىيەسى كالتىلا يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979

ئابدۇكېرىم رەھان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

پەرھاد ئۆستىڭى

مەن شاھزادىسى پەرھاد ئۆزىگە يىراق بولمىغان بىر قوشنا ئەلنىڭ گۈزەل

① بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى سۇلئى سۇما ئىكەن.

مەلىكىسى شەرىنغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بۇ مەلىكىمۇ پەرھادنى بىر كۆرۈپ چىن قەلبىدىن ياخشى كۆرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇھەببەتنىڭ شەرىن كۈنلىرى باشلىنىۋاتقان بىر مەزگىلدە، شەرىننىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغان ئىران شاھى خىسراۋ ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن لەشكەرلىرى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. كۆڭلىدە پەقەت پەرھادلا بولغان شەرىن نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قاپتۇ. ئۇ كۆپ ئويلاپ شۇنداق قارارغا كەپتۇ: «خىسراۋ ئالەمگە ئايان بولغان زالىم شاھ. ئەگەر ئۇنىڭ تەلىپىنى دەرھال رەت قىلسام، لەشكەر تارتىپ كېلىپ زورلۇق بىلەن ئەل - يۇرتنى ۋەيران قىلىدۇ، پۇقرالارنىمغا ئازاب سالىدۇ، پەرھاد بىلەن ئۇمۇرلۇك بىللە بولۇش قارارىم ھەم بەربات بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئورۇنلىيالمايدىغان بىر شەرت قويايي» دەپ، ئەلچىلەرگە شۇنداق ئېيتىپتۇ:

— مېنىڭ يۇرتۇمنىڭ غەربىدىكى تاغلىقتىن باشلاپ شەرقىدىكى چوڭ قۇملۇقنى بېسىپ ئۆتىدىغان بىر ئۆستەڭ قازسۇن. ئۇنىڭ سۈيى زەر (ئالتۇن) بولسۇن، ھەر قانداق چوڭ كالىنىمۇ ئېقىتىپ كېتەلەيدىغان بولسۇن. ئەنە شۇ ئۆستەڭنى كىم بۇرۇن قېزىپ چىقسا، مەن شۇنىڭغا تېگىمەن.

شەرىننىڭ بۇ تەلىپىنى ئاڭلىغان پەرھاد خۇشاللىق بىلەن بىستۇن تاغلىرىنى يېرىپ، ئۆستەڭ قېزىشقا ئاتلىنىپتۇ. خىسراۋ شاھ بولسا دەرغەزەپ بولۇپ، لەشكەر تەييارلاپ، قورال كۈچى بىلەن شەرىننىڭ يۇرتىغا بېسىپ بارماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ بىر دانا ۋەزىرى:

— ئۇنداق نامەردلىك قىلىسىڭىز نامىڭىزغا ئۇيات بولىدۇ. ئۇنداق قىلماي باشقىچە ئامال تاپايلى، — دەپ، خىسراۋغا تەسەللى بېرىپتۇ.

ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتۈپتۇ. تاغ يۇرەك پەرھاد قورام تاشلارنى يونۇپ، جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، ھەيۋەتلىك بىر ئۆستەڭ قېزىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خىسراۋ ساراسىمگە چۈشۈپ، جادۇگەر كەمپىردىن مەسلىھەت سوراپتۇ. كەمپىر:

— بۇنىڭ چارىسى ئوڭاي، ئۆز يېغىدا ئۆزىنى قورۇيمىز، خاتىرجەم بولسىلا، مەلىكە شەرىن پەقەت سىلىگىلا تەئەللۇق، — دەپ بىر ھىيلە ئويلاپ، دەرھال پەرھادنىڭ يېنىغا ئاتلىنىپتۇ. ئۇ شەرىننى كۈتۈپ تۇرغان پەرھادنىڭ قېشىغا كېلىپ راسا كۆز يېشى قىپتۇ. پەرھاد ھەيران بولۇپ كەمپىردىن سوراپتۇ:

— ئى ئانا، نېمىشقا ناله قىلىپ يىغلايسىز؟

شۇندا جادۇگەر كەمپىر پۇرسەت كەلدى دەپ بىلىپ، پەرھادنىڭ باش - كۆزلىرىنى سۈيۈپ شۇنداق دەپتۇ:

— بۇ جاھاننىڭ مەلىكىلىرى بەكمۇ ۋاپاسىز ئىكەن. مەلىكە شەرىن سەندەك دا-

نا، باتۇر يىگىتتىن خىسراۋ شاھنى ئارتۇق بىلىپ، ئاللىبۇرۇن ئۇنىڭ قوينىغا ئۆزۈنى ئاتتى. سەن ئۇمىد باغلاپ يۈرگەن ئۇ مەلىكە سېنى ئەسلەپمۇ قويماي، ھازىر شاھ ئوردىسىدا بەھۇزۇر ئويناۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ساڭا ئىچىم ئاغرىپ، كۆڭلۈم بۇزۇلۇدى، ــ دەپتۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان پەرھاد شىرەڭ ھۆركىرەپ بېشىنى بىستۇن تېغىغا بىر ئۇرغانىكەن، تاغ پارچە ـ پارچە بولۇپ يېرىلىپ، ئۇ قازغان ئۆسۈتەڭدە سۇ مەۋج ئۇرۇپ ئېقىپتۇ. پەرھادنىڭ بېشى نەچچە پارە بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ سائەتتە كېنىزەكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پەرھادنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن شېرىن مەلىكە بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ، ھوشىدىن كېتىپتۇ. «پەرھادسىز ساڭا مۇنداق ھاياتنىڭ نېمە كېرىكى!» دەپ يېنىدىن ئالماس خەنجىرىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ يۈرىكىگە سانجىپتۇ، پەرھادنىڭ جەستى ئۈستىگە يىقىلىپ جان بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئۆستەڭنىڭ نامى «پەرھاد ئۆستەڭى» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا پەرھاد ئۆستەڭنىڭ نامى «زەرەپشان»غا ئۆزگەرگەنكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھاشىم ئاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 73 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، يەكەن ناھىيەسى كالتىلا يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1979

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985.

تەلۈنچۈك دەريا سى

مۇڭغۇل ئىستېلاچىلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىپتۇ. شۇ چاغدا قەشقەرنى ساقلاۋاتقان پالۋانلاردىن تۆت يۈز تۆت پالۋان شەھەردىن چېكىنىپ، ئوغۇساق يېزىسىدىكى دۆڭگە خەندەك ياساپ ئىستىھكام قۇرۇپتۇ. تاجاۋۇزچى قوشۇن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ دەريادا توسۇلۇپتۇ. كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشكەندە، تاجاۋۇزچى قوشۇنغا غەزەپ ـ نەپرىتى تولۇپ تاشقان تۆت يۈز تۆت پالۋان دەريادىن ئۆتۈپ تىغمۇتىغ جەڭ قىلىش ئۈچۈن سۇغا سەكرەپ قارشى قىرغاققا ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. بۇ-

نى كۆرگەن پالۋانلارنىڭ سەردارى ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ «سۇغا چۆكۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. قىساس ئوتى قەلبىدە يانغان پالۋانلار سۇغا چۆكمەي بېشىنى سۇدىن چىقىرىپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئۆز باتۇرلىرىنىڭ ھاياتىنى كۆزدە تۇتقان سەردار: «ھەي تەلۈە، چۆك!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. پالۋانلار چۆكۈپ، قارشى قىرغاقتا ئۆتۈپ، تاجاۋۇزچى قوشۇن بىلەن قۇچاقلاشما جەڭ قىلىپ، دۈشمەنلەرنى مەغلۇپ قىپتۇ.

كېيىنكى كۈنلەردە شۇ قېتىمقى جەڭنىڭ غەلىبىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ دەريانىڭ ئىسمىنى «تەلۈپچۈك» دەپ ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئىمىر ھۈسەيىن قازى ئاخۇنۇم** (1900 — 1985). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل ئىبراھىم** (1927). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1982

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

زەمىن

چاغاتايخان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، جاي - جايلاردىن يەر - سۇ سېتىۋېلىپ مەخسۇس خانلىققا قارايدىغان قىپتۇ ھەمدە بۇ يەر - سۇلارنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم تەيىن قىپتۇ. شۇ چاغدا ئۇ قەشقەر توققۇزاقتىنمۇ يەر - سۇ سېتىۋېلىپ، يەرلەرنى باشقۇرۇشقا مانان ئىسىملىك بىر كىشىنى، سۇلارنى باشقۇرۇشقا زەربىن ئىسىملىك بىر كىشىنى بەلگىلەپتۇ. ئۇ يەرنىڭ قايسى خانغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ھەم باشقۇرغۇچىنىڭ كىملىكىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن «چاغاتاي مانان» دەپ ئاتاپتۇ ۋە بارا - بارا خەلق ئارىسىدا «چىغمان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

سۇلارنى باشقۇرغۇچى زەربىن بولسا، شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى ئىشلىتىپ سەكسەن تاشلىق سۇ پاتقۇدەك بىر ئۆستەڭ چاپتۇرۇپتۇ ۋە بۇ ئۆستەڭگە «قالماقئۆستەڭ» دەپ نام بېرىپتۇ. زەربىن ئۆستەڭنى چاپتۇرۇپ سۇ باشلىغاندىن كېيىن، بىر سۇ باشقۇ-

رۇش ئورنى تەسىس قىلىنۇ ھەمدە سۇلارنى بىرىنچىدىن ئونىنچىغىچە دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇلىدۇ. بىرىنچىدىن ئۇچىنچى دەرىجىگىچە بولغان سۇلار مەخسۇس خانلىقنىڭ زېمىنىنى، تۆتىنچى، بەشىنچى دەرىجىلىك سۇلار ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ زېمىنىنى، ئالتىنچى، يەتتىنچى دەرىجىلىك سۇلار بايلارنىڭ زېمىنىنى، سەككىزىنچى، توقۇزىنچى، ئونىنچى دەرىجىلىك سۇلار پۇقرالارنىڭ زېمىنىنى سۇغىرىدىكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا توققۇزاقتىكى ئاشۇ سۇ باشقۇرۇش ئورنى باشقۇرغۇچىنىڭ نامى بىلەن «زەربىن» دەپ ئاتىلىپ، بارا ـ بارا خەلق ئاغزىدا «زەمىن» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم سابىت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

ئاقئۆستەڭ

دېلگىرى غۇلجىدىكى دېھقانلار تاغ سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىكەن، سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن پايانسىز يەر بوزىرىپ تۇرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن دېھقانلارنىڭ ئىچى پۇشىدىكەن. شۇ يوسۇندا خېلى كۆپ يىللار ئۆتۈپتۇ، بىراق ئۇلار ئارمىنغا يېتەلمەي يۇرۇپتۇ. كېيىن ئۇلار قاش دەرياسىدىن توپتوغرا كۇنىپېتىشقا قارىتىپ، بوزىرىپ تۇرغان يەرنىڭ قاق ئوتتۇرىنى بويلىتىپ بىر ئۆستەڭ ئالماقچى بوپتۇ. چورۇق ھېكىم دېگەن كىشى بۇ ئۆستەڭنى قەيەردىن باشلاپ، قەيەرگە ئاپىرىشنى، قانداق چېپىشنى سىزىپ بېرىپتۇ. دېھقانلار چورۇق ھېكىمنىڭ سىزىقىدىن قىل نېرى ـ بېرى كەتمەي ئۆستەڭنى چېپىۋېرىپتۇ. ئۆستەڭ 1825 ـ يىلى چېپىلىپ بوپتۇ.

ئۆستەڭ پۈتۈپ، تومىنى ئېچىپ سۇ باشلاش ۋاقتى كەلگەندە، دەريا بويىغا كېلىپ پەستە كۆۋزەجەپ ئېقىۋاتقان قاش سۇيىنى كۆرگەن بىرى:

ـــ بۇ بىر ئەخمەقلىق، ئويماندىن دۆڭگە سۇ باشلىغان نەدە بار؟ نەچچە يىلدىن بېرى قىلغان ئەجىر بىكار كېتىدىغان بوپتۇ ـ دە، ئەستاغپۇرۇللا! ـــ دەپ ساقىلىنى

سىيپاپتۇ. گەپنىڭ ئاچچىقلىقىدىن زەردىسى قاينىغان چورۇق ھېكىم:

ــ تەقسىر، سۇ قانچىلىك ئېگىزدىن دومىلاپ چۈشسە، شۇنچىلىك ئېگىزگە دو-مىلاپ چىقالايدۇ. بۇنى ئۆز ئۆمرىدە بىرەر قېتىم غول ئېرىقنى ياقىلاپ باقمىغان ئا-دەم نەدىن بىلىدۇ، ــ دەپتۇ ـ دە، ھېلىقى كىشىگە كۆرسەتمەكچى بولۇپ، ئۆستەڭ چاپقانلارنى باشلاپ ئۆستەڭنىڭ ئېغىزىغا بېرىپ، تومۇنى ئاچتۇرۇپتۇ. سۇ ئۆستەڭگە چۈشۈپ شارقىراپ ئېقىپتۇ. ئۆستەڭنىڭ قىرىدا تۇرغان كىشىلەر قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈپتۇ. كىشىلەر: «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق! ئاق ئۆستىڭىم، ئاق!» دەپ ئۆستەڭنىڭ ئىككى قىرىنى بويلاپ سۇ بىلەن تەڭ توختىماي يۈگۈرۈپتۇ. سۇ مەنزىلگە يەتكىچە «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق! ئاق ئۆستىڭىم ئاق!» دېگەن سادا زادىلا توختىماپتۇ. ئۆستەڭگە باشلانغان ئۇلۇغ سۇ قاش دەرياسىدىن چىقىپ تاكى سۈيدۈڭ كۆرەگىچە راۋان ئېقىپ-تۇ. بۇنىڭدىن ئۆستەڭ چاپقانلار خۇشال بوپتۇ، «ئۆستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دېگۈچى يەرگە قاراپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك «ئەجرىمىز زايا كەتمەي ئۆستەڭدە سۇ ئاقتى، تىلىكىمىز ئەمەلگە ئاشتى» دەپ ئۆستەڭگە «ئاقئۆستەڭ» دەپ ئىسىم قويۇپ-تۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تېيىپجان ھادى** (1925 ــ 1989). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئىلى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ئىشخانىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن زېرىدىن** (1937 ــ 1998). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇ-ھەررىر، «ئىلى گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈ-مىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1987

«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1995

كۆل - بۇلاقلار ھەققىدە

ئايدىڭكۆل

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بىر بوستانلىق يۇرت بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى بىر ئۆلىما كىشىنىڭ ئارزۇلۇق بىرلا قىزى بار ئىكەن. بۇ قىز شۇنداق ساھىبجامال ئىكەنكى، يۇرت بويىچە ھېچقانداق قىز گۈزەللىكتە ئۇنىڭغا يېتەلمەيدىكەن. ئۆزى ناھايىتى چېچەن، ھەرقانداق ئىشتا چېۋەر بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى ئەقىل - پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن، باتۇر، مەرد بىر يىگىت بىلەن ئاشىق - مەشۇق ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، ئۇلارنى مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈزمەكچى بولۇپ، توينى قۇربان ھېيىت كۈنى ئۆتكۈزۈشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ. ھېيىت يېقىنلىشىپ توي تەييارلىقىنى پۈتكۈزگەندە، بىردىنلا ئاسماندا ئاي كۆرۈنمەي، مۇسۇلمانلار ئادەت بويىچە ھېيىت نامىزىنى ئۆتىيەلمەپتۇ. ھېيىت بولمىغاندىن كېيىن، مەسلىھەت بويىچە توي قىلىشقىمۇ بولماپتۇ.

بۇ يۇرتتا تۆت ئەتراپى قويۇق دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارغا پۈركەنگەن بىر كۆل بولۇپ، كۆلنىڭ سۇپسۈزۈك سۈيى ھەرقانداق كېسەلگە شىپا ئىكەن. ئاشىق - مەشۇقلار ھەر كۈنى ئاخشىمى ئاشۇ كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ مۇڭداشقاچ، ئۆزلىرىنىڭ ۋىسال كۈنىنى كۈتۈپ، ئاسماندا ئاينىڭ چىقىشىنى تىلەيدىكەن. شۇ تەرىقىدە ئۇچ ئاي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى ئۇلار ئادىتى بويىچە كۆل بويىدا ئولتۇرسا، بىردىنلا كۆلنىڭ ئىچى، ئاندىن پۈتۈن ئەتراپ يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار قارىغۇدەك بولسا، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تولۇن ئاي نۇر چېچىپ تۇرارمىش. ئاينىڭ نۇرى بارغانسېرى پۈتكۈل جاھاننى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋېتىپتۇ. كىشىلەر بۇ كارامەتنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ، يۇرت ئەھلى خۇشاللىقتا چۆمۈپتۇ، ناغرا - سۇنايلار چېلىنىپتۇ. تاڭ يورۇش بىلەنلا ھېيىت نامىزى ئوقۇلۇپ، ئارقىدىن ساما، مەشرەپلەر قىزىپتۇ. يىگىت بىلەن قىزنىڭ تويىمۇ باشلىنىپ كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزۈلۈپتۇ.

بۇ كۆلنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان يېقىن - يىراقتىكى كىشىلەر ئات - ئېشەكلىرىگە مىنىشىپ كېلىپ، كۆلدىكى خاسىيەتلىك زەمزەم سۇنى قاپاق - قاچىلىرىغا ئېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىدىكى كۆلگە قۇيۇپ قويغانىكەن، ئۇ كۆلنىڭ سۈيىمۇ شۇنچىلىق سۇغا ئايلىنىپ

لىنىپ، نەچچە يۈز يىلغىچە قۇرۇپ كەتمەي، سېسىپ قالماي، سۈپسۈزۈك پېتى تۇرۇپ-تۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ خاسىيەتلىك كۆلنى «ئايدىڭكۆل» دەپ ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **راشىدىن ھاشىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 96 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، ئاقسۇ شەھىرى ئايكۆل يېزىسى كېمىچىلەر كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئەھمەت ۋاھىدى.** ئەر، ئۇيغۇر، 44 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن مۇھەررىر، «ئاقسۇ پەن ـ تېخنىكا گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1991

«ئاقسۇ خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

نورۇز بۇلاق

مەمۇد قەشقەرى «مۇق يولى» ئارقىلىق باغدادقا ئۆتۈپ، ئۇ يەردە ئۇزۇن يىللار ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىپ، ئازىقتا سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلغانىكەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن تالىپلىرى بار بولۇپ، ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا ئۆز تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۇرتىدىكى چەشمە بۇلاقىغا چىقىپ، ئۆزئارا نورۇزلۇق، غەزەل ـ بەيىتلار ئالماشتۇرۇپ سەيلە قىلىشىدىكەن، شېئىر ئوقۇش مۇسابىقىلىرىنى ئېلىپ بارىدىكەن. تالىپلارنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىملىرىمۇ شۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جايىنىڭ نامى «نورۇز بۇلاق» دەپ ئاتىلىپتۇ، نورۇز بۇلاقنىڭ خاسىيىتى ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. تەرەپ ـ تەرەپلەردىن، يىراق شەھەرلەردىن ئىلىم تەھسىل قىلغۇچى ئۆلىمالار، تالىپلار شۇنىڭدىن بېرى بۇ جايىنى «ئىلىم بۇلىقى»، «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم بۇلىقى» دەپ ئۇلۇغلاپ، نورۇز بۇلاقنى زىيارەتگاھ قىلىشىپتۇ. كېيىنكى ئۆلىما ـ ئالىملارمۇ ئەنە شۇ ئادەت بويىچە تەربىيەلىگەن تالىپلارغا ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئۇنۇڭانى بېرىش مۇراسىمىنى مۇشۇ نورۇز بۇلاقتا ئۆتكۈزۈپ، ھەزرىتى موللام (مەھمۇد كاشغەرى)دىن ئىجازەت ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغانىكەن.

«قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2.1983

ئۇستىخان بۇلاق

بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە بىر گۈزەل يايلاق بولغانىكەن. يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ زۇمرەتتەك سۈزۈك، بالدەك شېرىن ـ شەربەت سۈيى تارىلاپ ئېقىپ بۇ يايلاقنى تەڭداشسىز چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزگەنىكەن. بۇ يايلاقنىڭ ئوت ـ چۆپ ۋە گۈللىرىدىن تارقىغان خۇش پۇراقتىن بۇلبۇللار مەست بولسا، ئوت ـ چۆپىنىڭ موللۇقىدىن بۇغا ـ ماراللار ئەگىپ كېتەلمەيدىكەن. بۇ يايلاقتا سەمەت ۋە تۇرسۇن دېگەن ئىككى پادىچى قوي باقىدىكەن. ئۇلار بىر ـ بىرىگە ھەمسال بولۇپ بار ـ يوقىنى تەڭ كۆرۈشىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئايالىلىرىلا ئەمەس، سەمەتنىڭ قىزى گۈزەلنۇر بىلەن تۇرسۇننىڭ ئوغلى تاشپولاتمۇ بىر ـ بىرىگە ئامراق ئىكەن.

ئاي ـ يىللار ئۆتۈپ تاشپولات بىلەن گۈزەلنۇر تەڭلا ئۆسۈپ چوڭ بوپتۇ. ئۇلار ئاتا ـ ئانىلىرىغا يارەملىشىپ قوي باقىدىغان بوپتۇ. تاشپولات ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈشكە، چىلبۆرىلەرنى ئوۋلاشقا ھېرىس ئىكەن. گۈزەلنۇر بولسا، ناخشا ئېيتىشقا، كەشتە تىكىشكە ماھىر ئىكەن. ئۇلار ساپ ھاۋادا ئەركىن ـ ئازادە چوڭ بوپتۇ. ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئېچىللىقىدىن ئاتا ـ ئانىلىرىمۇ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشىراق ياشىشى ئۈچۈن تاشپولاتنى ئوقۇتۇشنى قارار قىپتۇ.

تاشپولات ئوقۇشقا ماڭىدىغان چاغدا گۈزەلنۇر يىگىتىگە بىر جۈپ قىزىلگۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق يوللۇق قىپتۇ. تاشپولات بولسا، قىزغا ئەۋلادىدىن مىراس قالغان ئالتۇن دەستىلىك شەمشەرنى خاتىرە ئورنىدا قالدۇرۇپتۇ.

گۈزەل، خاتىرجەم كۈنلەر ئۇزۇنغا سوزۇلماپتۇ، چۈنكى بۇ يايلاقتا ماخچا دېگەن بىر مەخلۇق پەيدا بوپتۇ. ئۇ يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇلاق ئەتراپىنى ماكان تۇتۇپ، بۇغا ـ ماراللارنى ئوۋلاشقا باشلاپتۇ، كېيىنچە قوي پادىلىرىنى يەيدىغان بوپتۇ. بۇ يايلاقتا ئۇنى يوقاتقۇدەك بىرەر قابىل ئەزىمەت چىقماپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان يۇرت ئاقساقىلى يايلاققا كەلگەنىكەن، ماخچا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ:

ـــ ئەگەر سەن ھەركۈنى بىر ئادەم بىلەن بىر ھايۋاننى ئالدىمغا ھازىر قىلمىساڭ، مەن سېنىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەل ـ يۇرتۇڭنى ۋەيران قىلىمەن، ـــ دەپ ھۆركىرەپتۇ. يۇرت ئاقساقىلى ماخچىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭ شەرتىگە كۆنۈپتۇ ۋە شۇندىن

ئېتىبارەن ھەركۇنى بىر ئادەم بىلەن بىر قوينى بۇلاق بېشىغا ئەۋەتىپ تۇرۇپتۇ. ئا-ربدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتۈپتۇ. دۆۋىلىنىپ كەتكەن ئادەم ۋە قويلارنىڭ ئۇستىخانلا-رىنىڭ كۆپلۈكىدىن بۇلاق سۇيىمۇ يىراقلارغا ئاقالمايدىغان بوپتۇ، ئوت - چۆپلەر سارغىيىپ قۇرۇشقا باشلاپتۇ.

ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاشپولات ئوقۇشنى تۈگىتىپ يايلاققا قايتىپ كەپتۇ. ئۇ يىراقتىنلا ئۇن سېلىپ يىغلاۋاتقان ئاۋازنى ئاڭلاپ قەدىمىنى تېزلىتىپتۇ. ئۇ كەلگەندىن كېيىن پۈتۈن ئەھۋاللاردىن خەۋەر تېپىپتۇ. بۈگۈنكى يىغا - زار سە-ۋەبى گۈزەلنۇر ئۈچۈن بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپتۇ، شۇڭا ئۇ دەمۇ ئالماستىن گۈزەل-نۇرنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ باربدىغانلىقىنى يۈرت ئاقساقىلىغا خەۋەر قىپتۇ. يۈرت ئاقساقىلى ماقۇل بولغاندىن كېيىن تاشپولات ئاتا - ئانىلىرى، قولۇم - قوشنىلە-رى، ئەل - ئاغىنىلىرى ۋە گۈزەلنۇر بىلەن خوشلىشىپتۇ. گۈزەلنۇر تاشپولاتقا:

— بۇ شەمشەر ماڭا سىزنى كېچە - كۈندۈز ياد ئەتكۈزۈپ ھەمراھ بولغانىدى، بۈگۈن ئۇ سىزگە ھەمراھ بولۇپ مېنى ئەسلەتسۇن، — دەپ تاشپولاتقا شەمشەرنى قايتۇرۇپتۇ. تاشپولات يېنىدىن قول ياغلىقنى چىقىرىپ گۈزەلنۇرغا سۇنۇپتۇ. گۈزەل-نۇر ياغلىقنى ئۇنىڭ ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىغا چىگىپ قويۇپتۇ. تاشپولات ئاتا - ئا-نا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە گۈزەلنۇرنىڭمۇ يىغلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ:

— يىغلىماڭلار، مەن سىلەرنىڭ ھىممىتىڭلار بىلەن ئۇ مەخلۇقتىن چوقۇم ئىنتىقام ئالىمەن ! — دەپ ۋەدە بېرىپ بۇلاق ئەتراپىغا قاراپ يۈرۈپ كېتىپتۇ.

تاشپولات كەلگەندە، ماخچا بۇلاق بويىدا ئۆزى ئۈچۈن ئوزۇقلۇق كېلىشىنى كۈ-تۈپ يىراقلارغا تەلمۈرۈپ تۇرغانىكەن. ئۇ تاشپولاتنى كۆرۈپ، ئۆگەنگەن ئادىتى بويى-چە شىددەتلىك ئېتىلىپتۇ. تاشپولات بولسا چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، كەينىدىن بىرنى تەپكەنىكەن ماخچا يەرگە دۈم چۈشۈپتۇ. نەتىجىدە، ئىككى ئارىدا قاتتىق ئېلىشىش يۈز بېرىپتۇ. ئاربدىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندە ماخچا يېڭىلىپ قاچىماق-چى بوپتۇ. شۇ چاغدا تاشپولات ئالتۇن دەستىلىك شەمشەرنى غىلاپتىن سۇغۇرۇپ ماخچىنى چېپىپ پارە - پارە قىلىپ تاشلاپتۇ، بۇلاق ئەتراپىدىكى ئۇستىخانلارنى تا-زىلاپ سۇنى راۋانلاشتۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، تاشپولات ئائىلىسىگە تىنچ - ئامان قايتىپ كەپتۇ. ئەل - يۇرت ئۇلارنىڭ تويىنى ئۆتكۈزۈپ، مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈ-زۈپتۇ. بۇلاقنىڭ ئەتراپىمۇ ئاستا - ئاستا گۈزەللىشىپ ئەسلىدىكى ھالىتىگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ بۇلاقنىڭ نامى «ئۇستىخان بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **گۆھەرخان مۇختار.** ئايال، ئۇيغۇر، 70 ياش،

ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى تامتۇۋى مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئۆمەر مىجىت.** ئەر، ئۇيغۇر، 45 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھىرى يار يېزىلىق ئىتتىپاق كومىتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 6.1986

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

مارجان بۇلاق

بۇرۇنقى زامانلا كۇچادا بىر باي ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالدا كامالەتكە يەتكەن بىر گۈزەل يالغۇز قىزى بار ئىكەن. باينىڭ قىزى دادىسىنىڭ چاكىرىنى ياخشى كۆرىدىكەن، چاكارمۇ قىزنى ياخشى كۆرىدىكەن. باي تېخىمۇ يۇقىرى ئابرۇي، پۇل، مەنسەپكە ئېرىشىش ئۈچۈن قىزىنى پادىشاھقا كېنىزەكلىككە سۇۋغا قىلماقچى بوپتۇ. باي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن چاكىرىنى يىراق يەردىكى بىر ھاشارغا ئەۋەتىپتۇ. قىز دادىسىنىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن پادىشاھقا كېنىزەك بولۇشنى راۋا كۆرمەي قېچىپ كېتىپتۇ. قىز شۇ قاچقانچە ئادەم ئايىغى يەتمىگەن بىر يەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇ، پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى بۇ يەرگە كېلىپ قالماس، دېگەن ئوي بىلەن بىر ئېگىز دۆڭنىڭ يېنىدا كەپە تىكمەكچى بولۇپ يەرنى كولاپتىكەن، ئۇ يەردىن ئېتىلىپ سۇ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ئۇنى يەنە كولاپ، چۆرىسىگە تاش تىزىپ سۇنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئاپتۇ، ئۆزىمۇ بۇلاق بېشىغا كەپە تىكىپ شۇ يەردە ھايات كەچۈرۈپتۇ.

قىز دائىم ھېلىقى ياخشى كۆرۈپ قالغان چاكارنى كېلىپ قالامدىكىن، دەپ ھەركۈنى كەپە يېنىدا دۆڭگە چىقىپ ئەتراپقا قارايدىكەن. بىر كۈنى ئادىتى بويىچە دۆڭگە چىقسا، يىراقتىن شاھ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپتۇ. لەشكەرلەرمۇ قىزنى كۆرۈپ ئاتلىرىغا قامچا سېپتۇ. قىز قېچىشقا ئامال تاپالماي ئۆزىنى كەپىنىڭ يېنىدىكى بۇلاققا تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ. لەشكەرلەر دەرھال كېلىپ بۇلاققا شۇنچە قارىسىمۇ قىز كۆرۈنمەپتۇ، ئۇلارنىڭ كۆرگىنى پەقەت قىزنىڭ بوينىدىكى مەرۋايىت مارجان بوپتۇ. لەشكەرلەر، قىزنىڭ مارجىنىنى بولسىمۇ ئالغاچ كېتەيلى، دەپ ئويلاپ مارجاننى ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئالالماي قۇرۇق قول كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ. قىزنىڭ يىگىتى بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال ھاشاردىن قېچىپتۇ. ئۇ قىز ئۆلگەن ھېلىقى

جايغا كەلگەندە هوشسىزلىنىپ يىقىلىپ، شۇ پېتىچە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. يىگىتنىڭ تېنى مەجنۇنتاللارغا ئايلىنىپ، قىز كولىغان بۇلاقنىڭ سۈيى بىلەن كۆك-لەپ ئەتراپىنى يېشىللىق قاپلاپتۇ. كېيىنچە بۇ جايدا ئادەملەر ئولتۇراقلىشىپتۇ. بۇ بۇلاقتىن قىزنىڭ مارجىنى كۆرۈنگىنى ئۈچۈن بۇ يەر مارجان بۇلاق[1] دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **رەھمان ئەھمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كوناشەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئايىمنىسا رەھمان.** ئايال، ئۇيغۇر، 17 ياش، ئوقۇغۇچى، كۆچا ناھىيەلىك 5 - ئوتتۇرا مەك-تەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1991

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

① مارجان بۇلاق — كۆچا ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بۇلاقنىڭ ئىسمى.

شەھەر ـ قەلئەلەر ھەققىدە

ئۇدۇن

1

بۇددا كاسىياپا زامانىسىدا ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ نامى كالا ساما بولۇپ، يېرى كەڭ، مولچىلىق ئىكەن، خەلقى تىنچ ۋە خۇشال ياشايدىكەن، بارلىق جانلىقلار خىلمۇ خىل گۈل، مېۋىلەردىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرىدىكەن. شۇڭا، ئۇ ئەلدىكى جانلىقلار راھەت ـ پاراغەتكە بېرىلىپ كېتىپتۇ، نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ دانىشمەنلەرگە تۆھمەت قىپتۇ، دانىشمەنلەرنىڭ يامان نامىنى چىقىرىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يۈزىگە توپا چېچىپتۇ. دانىشمەنلەرمۇ ئۇلارنىڭ خورلىشىغا چىدىماي، بۇ دۆلەتتىن ئايرىلىپ، ئەسلىدىكى جايلىرىغا تارقاپ كېتىپتۇ. ئۇ ئەلدىكى جانلىقلار دانىشمەنلەرنىڭ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇشۇپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار سۇ مۇئەككىلى بىلەن ئوت مۇئەككىلىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بوپتۇ. بارلىق دەريا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كۆل ـ چەكلەر، بۇلاق ۋە قۇدۇقلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىپتۇ. سۇ ۋە ئوت بولمىغاچقا، ئۇ ئەلدىكى جانلىقلار ئاچارچىلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالاك بولۇپ، مەملىكەت چۆلدەرەپ قاپتۇ. بۇددا تاتاگا: «مەن نىرۋانىغا يېتىپ (ئالەمدىن ئۆتۈپ) يۈز يىلدىن كېيىن يەنە گۈللىنىدۇ، شەھەر، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا ـ كەنتلەر كۆپلەپ بارلىققا كېلىدۇ، ئاھالىسى كۆپىيىدۇ، بارچە خەلق ئۇلۇغ كۆلۈڭگۇ (ماھايانا)[1] غا ھېرىسمەن بولىدۇ، ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ، خىلمۇ خىل مەئىشەتلەر ۋە مېۋە ـ چۈلەر مول بولىدۇ، يوقسۇزلۇق بولمايدۇ» دەپ بېشارەت بېرىپتۇ.

2

بۇرۇنىسىدا ئۇدۇن زېمىنى ئادەمزات يوق چۆل بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت ئەرش ئىلاھى ۋايساراۋانالا تۇرىدىكەن. ھىندى پادىشاھى ئاسوكانىڭ شاھزادىسىنىڭ بىر ئۆگەي ئانىسى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى شەھۋەتپەرەس ئىكەن. ئۇ شاھزادىنىڭ بىر چىرايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن زىنا قىلىش خىيالىغا كەپتۇ. ئەمما،

① ماھايانا ـــ بۇددا دىنىنىڭ بىر مەزھىپى.

شاهزاده دۇرۇس يىگىت بولغاچقا، ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىپتۇ. ئۆگەي ئانىسى ئىزا-دىن غەزەپلىنىپ، ھىيلە ئىشلىتىپ، شاھزادىنى تاكاسلا دۆلىتىگە سۇرگۈن قىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، يالغاندىن شاھىي پەرمان چۈشۈرۈپ، شاھزادىنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويدۇرۇۋېتىپتۇ. ئاسوكاخان بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قاتتىق غەزەپلىنىپ، شاھزادىنى قوغدايدىغان يارداەمچى ۋەزىر، يارداەمچى ئەمەلدارنى ۋە ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى قوشۇپ ھىندىقۇش شىمالىدىكى قاقاس جىلغىغا سۈرگۈن قىلىۋېتىپتۇ. بۇ ئادەملەر ياخشىراق تۇرالغۇ جاي ئىزدەپ، سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۇدۇنىڭ غەربىي چېگراسىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار ئۆز قوۋمىنىڭ ئاقساقىلىنى خان قىلىپ سايلاپ، مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. دەل مۇشۇ چاغلاردا شەرقتىكى بىر ئەلنىڭ شاھزادىسىمۇ گۈناھكار بولۇپ قېلىپ، ئۇدۇنىڭ شەرقىي چېگراسىغا پالىنىپتۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئۇنى خان قىلىپ تىكلەپتۇ. نۇرغۇن يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىككى تەرەپ بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشماي كەپتۇ. بىر قېتىم ئوۋ قىلىۋېتىپ، ئىككى تەرەپ بىر جاڭگالدا ئۇچرىشىپ قاپتۇ - دە، بىر - بىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى تەكشۈلاپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىنى بۇ جاينىڭ غوجايىنى دەپ تالاش - تارتىش قىپتۇ، ھەتتا قورال ئىشلەتمەكچى بولۇشۇپتۇ. ئاربىدىن بىرەيلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ:

— نېمە ئۈچۈن مۇنچىلىك جىددىيلىشىپ كېتىمىز؟ ئوۋ ئوۋلاپ، ئادەم، ئاتلىرىمىز ھېرىپ قالدى، قوشۇنلار ماھارىتىنى كۆرسىتەلمەيدۇ. ھەرئىككى تەرەپ ئۆز جايىغا قايتىپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى راسلاپ، ۋاقىتنى كېلىشىپ ئۇرۇش قىلىشاق قانداق؟ — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئۆز جايىغا قايتىشىپ ئەسكەرلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپتۇ، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇپتۇ. كېلىشكەن ۋاقىت يېتىپ كېلىپ، ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپتۇ. غەرب خانى ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولغاچقا ئۆلتۇرۇلۇپتۇ. شەرق خانى چېچىلىپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ، ئۆزىنىڭ مەركىزىنى ئۇدۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر جايغا يۆتكەپ، قەلئەلىك شەھەر بىنا قىلماقچى بوپتۇ. خاقان شەھەر قۇرۇلۇشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان لاينىڭ يوق ئىكەنلىكىدىن ئاچچىقلىنىپ، ھەرقايسى يەرلەرنى قېزىپ چىقىش توغرۇلۇق يارلىق چىقىرىپتۇ ھەم بۇ يەرنىڭ تۇزۇلۇشىنى بىلىپ بېقىش خىيالىغا كەپتۇ. مۇشۇ چاغدا قاراكۇل سۇركىۋالغان باشقا دىندىكى بىر مۇرىت ئىچىگە لىق سۇ توشقۇزۇۋالغان بىر قاپاقنى كۆتۈرۈپ خانىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ھەم: «مەن بۇ يەرنىڭ يەر تۇزۇلۇشىنى بىلىمەن» دەپتۇ. ئۇ سۆزلىگەچ قاپاقتىكى سۇنى ھىلىقى يەرگە تۆكۈپتۇ. سۇ ئەگرى - بۇگرى ئېقىپ

چوڭ بىر يۇمىلاق ھاسىل قىلىپ ئۇيان - بۇيان ئايلىنىپ تۇرۇپتۇ. دەل شۇ پەيتتە ھېلىقى مۇرىت تۈيۈقسىز يوقاپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەپتۇ. كىشىلەر نەم ئۆتكەن يەرنى مۇژاپىق كۆرۈپ، شەھەرنىڭ ئۇلىنى بېكىتىپ-تۇ. بۇ ئۇل ئاساسىدا بىر شەھەر بىنا قىپتۇ. بۇ دەل ئۇدۇن ئېلىنىڭ پايتەختى ئەكەن. شەرقتىن كەلگەن ھېلىقى شاھزادە ئىككى تەرەپنىڭ پۇقرالىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، پايتەخت بىنا قىلىپ، دۆلەت قۇرۇپ، پۇقرالارنى ئەمىن تاپقۇزۇپتۇ. ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە ئوغلى بولمىغانلىقتىن نەسەبىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز دۆلىتىگە ھامىيلىق قىلىۋاتقان ۋايشىرۋانا تەخرى دەرگاھىغا بېرىپ بىر پەرزەنت بېرىشنى تىلەپ تېۋىنىپتۇ. ئۇنىڭ تەلىپى تەخرىنى تەسىرلەندۈرۈپتۇ - دە، تەخرىنىڭ پېشانىسىدىن بىر يوچۇق ئېچىلىپ بىر بالا يەرگە چۈشۈپتۇ. خاقان سۆيۈنگەن ھالدا بالىنى ئېلىپ ئوردىغا قايتىپتۇ. پۇقرالارنىڭ ھەممىسى كېلىپ تەبرىكلەپتۇ. كىم بىلسۇن، بۇ بالا سۇت ئەمەيدىكەن. خاقان بالىنىڭ ئۈزۈقلىنالماي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ يەنىلا ئىلاھ دەرگاھىغا بېرىپ، بالىنى قانداق بېقىش توغرۇلۇق مەسلىھەت سوراپتۇ. بۇ چاغدا مەبۇدنىڭ ئالدىدىكى يەردىن تۈيۈقسىز بىر سادا چىقىپ، بىر مەبۇد ئايالنىڭ ئەمچىكى كۆرۈنۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بالا دەرھال بېرىپ ئېمىشكە كىرىشىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئەمچەكنىڭ شاراپىتى بىلەن بالا بارغانسېرى چوڭىيىپتۇ. ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە جاسارىتى كونىلاردىن ئېشىپ چۈشۈشكە باشلاپتۇ، دۆلەت ئىچىدە ئەخلاق - پەزىلىتى كەڭ تارقىلىپتۇ. شەرق شاھزادىسىنىڭ بۇ ۋەلىئەھدى يەر ئەمچىكىنى ئېمىپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر ئەمچىكىنىڭ نامى چىقىپ، دۆلەتمۇ يەر ئەمچىكىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

3

قەدىم زامانىدا ئۇدۇن دېگەن جاي دولقۇن - تۇمانلار كەڭ يېيىلغان، چەكسىز-بېپايان دېڭىز ئىكەن. مۇتەۋەرۈك شىيزۇن مەھدۇم جانابلىرى شىمالىي تەخرى ھەزرەت بىروشىيما بىلەن پىچاشتىلىغا شۇنداق دەپتۇ: «ھازىرقى بۇ پايانسىز دېڭىز كېيىن ئادەمزات ئولتۇرىدىغان جايغا ئايلانغۇسى. ھازىرقى تۇمار گۇل، نېلۇپەر گۈللىرى قويۇق ئۆسكەن جاي كۆپلىگەن بۇدساتۋالار ئورۇنلاشقان ئىبادەتخانىغا ئايلانغۇسى. سىلەر بېرىپ سۇنى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇڭلار. كېيىن ئادەمزات ئولتۇراقلىشالايدىغان بولسۇن.» شىمالىي تەخرى ھەزرەت بىلەن شىللىيزى ئىككىيلەن قۇرۇم تاغلىرىغا كەپتۇ. كۇموش ھاسىسىنى ۋە نەيزە ئۇچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇ-

رىسغا قاتتىق سانجىغانىكەن، دېڭىز ئاستى تېشىلىپ كېتىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي دېڭىز سۇيى ئېقىپ توڭەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇدۇندىن ئىبارەت قەدىمىي جاي پەيدا بولۇپ ئادەمزات ئولتۇراقلىشىپتۇ.

ئۇدۇننىڭ تۇنجى پادىشاھى «يەر ئەمچىكى شاھى» دەپ ئاتىلىدىكەن. خانلىق قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئىككى قەبىلە دەريا بېشىدىكى كۆۋرۈك قاسىنىدا ئۇچرىشىپ ئېلىشماقچى بوپتۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە شىمالدىن تەڭرى ھەزرەت بىلەن جىبرائىل پەيغەمبەر، تاغلار دىيارىدىن كەلگەن تاغ پەرىشتىلىرى توساتتىن پەيدا بوپتۇ. ئۇدۇن دېڭىز يېرى بىردەمدىلا مۇنبەت ئېتىزغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا سۆزلەپ تەنبىھ بېرىپتۇ، ئەپ ئۆتۈشنى، ئۇرۇشماسلىقنى تەرغىب قىپتۇ. ئۇلار: «ئەگەر بۇددا ئىشەنمىسەڭلار داۋاملىق ئۇرۇشۇڭلار، ئۇدۇن پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلىنىپ يېڭىباشتىن دېڭىز بولۇپ كېتىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرۇپتۇ. يەر ئەمچىكى شاھى بىلەن ھەمزە روزى ۋەزىر بەگ ئۇچرىشىپ مەسلىھەت قىلىشىپتۇ. ھەرئىككىسى بۇ جاينى ئورتاق باشقۇرىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن قەلئەداش دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپتۇ.

4

قەدىمكى زامانلاردا ئۇدۇنلۇقلار بىرەر دۆلەت قۇرمىغانىكەن. سانۇ دېگەن بىر شاھزادە ئۆسۈپ چوڭ بولۇپ، ئەقىل - زاكاۋىتى ئۇلغىيىپ، كۈچ - قۇۋۋىتى كۈچەيگەنسىرى ئۇنىڭ ئەتراپىغا قووم ئەزالىرىنى مۇستەھكەم ئۇيۇشتۇرۇپ، بىر خانلىق قۇرماقچى بوپتۇ. ئۇ پۇختا تەييارلىق قىلىپ، ئون توققۇز ياشقا كىرگەن يىلى بىر دۆلەت قۇرۇپ، ئۇنى «لى دۆلىتى» دەپ ئاتاپتۇ. «لى دۆلىتى» دېگىنى «ئۇدۇن دۆلىتى» دېگەنلىك ئىكەن. «سانۇ» دېگەن ئىسىم بولسا، «يەر ئەمچىكى» دېگەنلىك ئىكەن. سانۇ تەختكە ئولتۇرۇپ، لى دۆلىتىگە بىرىنچى ئەۋلاد خان بولغان چېغىدا بۇددانىڭ نىرۋاناغا كەتكىنىگە ئىككى يۈز ئوتتۇز تۆت يىل بولغان چاغ ئىكەن. لى دۆلىتى قۇرۇلۇپ بىر يۈز ئاتمىش بەش يىل بولغاندا، خان ۋەجايا سامبخاۋا (بۇدبۇگرىنىد) تەختكە ئولتۇرغان بەشىنچى يىلى بۇددىزم ئەقىدىلىرى لى دۆلىتىدە پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەنىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇددا مىلادىيەدىن تۆت يۈز سەكسەن ئالتە يىل ئىلگىرى نىرۋاناغا ــ راھەت - پاراغەت ئالىمىگە كەتكەنمىش. دېمەك، ئۇدۇن دىيارىدا لى دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى مىلادىيەدىن ئىككى يۈز ئەللىك ئىككى يىل مۇقەددەم چاغقا

توغرا كېلىدىكەن.

لى يىنپىڭ: «بۇددا ئېلى ــ ئۇدۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **غەيرەتجان ئوسمان.**

خوتەن ئاق سېپىل شەھرى

1

ئاسوكاخان قاتتىق غەزەپلىنىپ، ۋەزىرىنى ئەۋەتىپ، شاھزادىنى سۈرگۈن قىلىپ. شاھزادە قوۋملىرىنى باشلاپ شىمالدىكى تاغدىن ئۆتۈپتۇ، چۆل ـ جەزىرىلەردە قونۇپتۇ. ئادەم ۋە مۇلۈكلىرىنى ئېلىپ، بۇ ماكانىڭ غەربىدىكى قىرغاقتا كەپتۇ، تۆرىلەرنى تىكلەپتۇ، ئۆزى خان بوپتۇ. شۇ ۋاقىتتا شەرقىي ئەل شاھزادىسى شەرقتىكى قىرغاقتا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. قول ئاستىدىكىلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپتۇ. ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. دىن ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە بۇ ئىككى شاھزادە چىقىشالماپتۇ. ئۇلار ھەمىشە يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ۋاقىتلاردا چاتقاللىقلاردا ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۆزئارا جەمەتلىرىنى سۈرۈشتە قىلىشىدىكەن، غوجايىنلىق تالىشىپ، گەپ ـ سۆز تەگىشىدىكەن، بىر ـ بىرلىرىگە قورال تەڭلىشىدىكەن... شۇنداق قىلىپ، بىر كۈنى سۇبھى كۆتۈرۈلگەندە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جەڭ باشلىنىپتۇ. نەتىجىدە، غەرب خانى يېڭىلىپ، شەرق خانى غەلىبە قىپتۇ. غەرب خانى ئۆز ئېلىدىن مەھرۇم بولغانلارنى يەنە توپلاپتۇ، پايتەختىنى ئوتتۇرا رايونغا كۆچۈرۈپ سېپىل بىنا قىپتۇ ۋە دۆلەت قۇرۇپتۇ. خان پايتەخت قىلغان بۇ شەھەرنىڭ نامى شۇنىڭدىن باشلاپ «ئاق سېپىل شەھرى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

2

ئۇرۇنقى زامانىدا ھونلاردىن يۈز مىڭلىغان ئادەم كېلىپ ئەتراپتىكى شەھەرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. ئۇلار چاشقان دۆڭىنىڭ يېنىدا بوز يەر ئاچىدۇ. كەھوستان خانى ئونمىڭلىغان لەشكىرى بىلەن ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەيدۇ... ھۇنلار دەرھال مەپىلەرنى قوشۇپ، ئاتلىرىنى ئېگەرلىمەكچى بولۇشىدۇ، لېكىن ئېگەر، ساۋۇت، ئوقيا، مەپە جابدۇقلىرى قاتارلىق يېپ ـ شوينىسى بار لەشكە-

ربي جابدۇقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ چېتىلغۇلىرىنى چاشقانلار ئاللىقاچان قىرقىپ تاشلىغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار ئۆزلىرىدىن كۆپ ئاز بولغان كىھوستان لەشكەرلىرىدىن يېڭىلىپ قايتقانىكەن.

شۇھەنزاڭ: «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 1985

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

كىتەك بالىق

بۇ بەك قەدىمكى ــ تۆمۇر ئالتۇندىن ئەتىۋار زاماندا يۇز بەرگەن ۋەقە ئىكەن. تا ھازىرغىچە ئاردىدىن توققۇز يۇز توقسان توققۇز ئەۋلاد ئۆتكەنمىش.

ئالەمنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن ئۇ چېتىگە كۆز يەتكۈسىز ئۇلۇغ بىر دەريا ئېقىپ ئۆتىدىكەن. دەريانىڭ چەپ قېتىدا سۇغا تېۋىنىدىغان خەلقلەر، ئوڭ قېتىدا ئوتقا تېۋىنىدىغان خەلقلەر ياشايدىكەن. چەپ قېتىدىكىلەر بېلىقچىلىق بىلەن، ئوڭ قېتىدىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن كۈننى ئالىدىكەن. ئۇلار بىر ـ بىرىنى «بېلىقچىلار» ياكى «تېرىقچىلار» دەپ ئاتىشىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە توساتتىنلا جاھاننى زۇلمەت قاراڭغۇلۇق قاپلاپ دەھشەتلىك قارا بوران كۆتۈرۈلۈپتۇ. ھايال ئۆتمەيلا يا ئوقىدەك ۋىشىلداپ يامغۇر قۇيۇۋېتىپتۇ. كۆك قەردىن بەئەينى يەرۇ زېمىننى چاك ـ چاك يېرىپ، تاغۇ تاشلارنى كۈمپەيكۈم قىلىۋەتكۈدەك ئەلپازدا قارسىلداپ چېقىنلار چېقىپتۇ. دەريانىڭ ئىككى قېتىدىكى خەلقلەر ئىشلىرىنى تاشلاپ ئۆز ماكانلىرىغا مەھكەم بېكىنىپتۇ. ئۇلار، ئەمدى كۈللى ئالەم تامام بولىدىغان بولدى، دېيىشىپ ئۆز تەقدىرلىرىگە يىغلىشىپتۇ.

شۇ كەمدە بېلىقچىلاردىن بىر نەچچىسى دەريا ئىچكىرىسىدە بېلىق تۇتۇۋاتقانىكەن، ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بۇ بالايىئاپەتتىن ھەرقانچە تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ. تاغ بەلدەملىرىدەك بەھەيۋەت دولقۇنلار ئۇلارنى ئوت ـ خەستەكلا ئېقىتىپ كېتىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار جان ـ جەھلى بىلەن تىركىشىپتۇ، بارچە ئامالىلار بىلەن قىرغاقتا يېقىنلىشىشقا ئۇرۇنۇپتۇ. ۋاھالەنكى، دەريا دولقۇنلىرى ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ يۇتۇپ كېتىشكە باشلاپتۇ.

ئاخىردا ئۇلاردىن بىرىلا مىڭ مۇشەققەتتە دەريا قىرغىقىغا چىقىۋالالاپتۇ. بىراق،

بۇ جاي تېرىقچىلار ياشايدىغان ئوڭ قىرغاق ئىكەن. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، ئۇ ھايات قاپتۇ. ئەمدى ئۇ پاناھلانغۇدەك بىرەر جاي تېپىشى كېرەك ئىكەن، بولمىسا بۇنداق دەھشەتلىك بوران - چاپقۇندا يىرتقۇچ ھايۋانلارغا يەم بولمىغان تەقدىردىمۇ، توڭلاپ قېتىپ قالمىدىكەن. ئۇ قاراڭغۇدا تېنەپ - تەمتىرەپ قىرغاق بويلاپ مېڭىپتۇ. تەلەيگە ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا بىر قەبرىستانلىققا چىقىپ قاپتۇ. قەبرىستاننىڭ ئوتتۇرىسىدا زور قورام تاشلار بىلەن مۇستەھكەم ياسالغان يۇمىلاق بىر ئىمارەت بار ئىكەن. ئۇ تاش ئەگمە ئىشىكتىن ئىچىگە كىرىپتۇ. ئەجەبلىنەرلىكى، ئىمارەت ئىچىدە بىرەر ئىنس - جىنمۇ يوق ئىكەنۇ، كۈنچىقار تەرەپتىكى تامغا يۆلەپ يېرىم غۇلاچ ئېگىز لىكتە قوپۇرۇلغان تاش سۇپا ئۇستىدىكى تاش ئوچاقتا پىلىلداپ ئوت كۆيۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ سۇپا ئۇستىگە چىقىپتۇ. سۇيىغا ھايۋان تېرىلىرى سېلىقلىق ئىكەن. ئۇ شۇندىلا ئۆزىنىڭ ھېرىپ - چارچاپ ئۆلەر ھالەتكە يېتىپ قالغانلىقىنى ھېس قىپتۇ ۋە شۇ ھامانلا ئوچاق يېنىغا گۈپپىدە يىقىلىپ ئۆلۈكتەك ئۇخلاپ كېتىپتۇ.

ئەتىسى سەھەر بوران توختاپتۇ. بوزرەڭ بۇلۇتلار تاراپ، ئاسمان كۆك ياقۇتتەك سۈزۈلۈپ، جۇلالىنىپ كېتىپتۇ. دەريانىڭ ئىككى قېتىدىكى ئادەملەر ئۆيلىرىدىن چىقىشىپ، تاغۇ ئورمانلار ئۆز ئورنىدا بارمۇ - يوق دېگەندەك، تۆت ئەتراپقا ئەلەڭلەپ قارىشىپتۇ.

دەريانىڭ ئوڭ قېتىدىكى تېرىقچىلاردىن بىر ئۇرۇق دەريا‌غا يېقىن جايدا ياشايدىكەن. چوڭۇ گۆدەك، ئەرۇ ئايال ھەممىسى ئۆگەنىنىڭ ئىشىك ئالدىغا يىغىلىپ، قولىرىنى ئاسمانغا سوزۇشۇپ تەنتەنە قىلىشىپتۇ. ئۇ چاغلاردا ئۇرۇق ئاقساقىلىنى «ئۆگەن» دەپ ئاتايدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئۇلار بوران - چاپقۇنىنىڭ توختىشىنى تەڭرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئىلتىجاسىنى ئىلىك ئەتكىنى، ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان ئەڭ زور شاپائىتى، دەپ بىلىپتۇ. ئۇلار تەڭرىگە ئۆزلىرىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرمەك بولۇشۇپتۇ. ھەر خىل ھايۋانىنىڭ ئەركىكىدىن توققۇزدىن ئېلىپ ئۆگەنىنىڭ باشچىلىقىدا ئىبادەتخانىغا قاراپ مېڭىشىپتۇ. ئەسلىدە بېلىقچىلاردىن پالاكەتكە ئۇچرىغان ھېلىقى ئادەم كېچىدە پاناھلانغان ئىمارەت ئۇلارنىڭ ئىبادەتخانىسى ـــ مۇقەددەس جايى ئىدىكەن.

ئۆگەن ئىبادەتخانا بوسۇغىسىدىن پۈتىنى ئېلىپلا تاش ئوچاقتىكى ئىلاھىي ئوتنىڭ ئۆچۈپ قالغىنىنى، تاش سۇپىدا يېرىم يالىڭاچ ناتونۇش بىرىنىڭ ياتقىنىنى كۆرۈپ قاتتىق قورقۇپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ دىنىي ئەھكامىدا ئىلاھىي ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويۇش تەڭرىگە قىلىنغان ئەڭ زور ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدىكەن، تاش سۇپا ئۈستىگە ئۆگەندىن باشقا ھەرقانداق ئادەمنىڭ چىقىشى قاتتىق چەكلىنىدىكەن. بۇنداق

قىلمىشنى يات ئۇرۇق تۇگۈل، ئۆز كىشىلىرى سادىر قىلسىمۇ ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. كەن.

ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە ھېلىقى شورلۇق چەمبەرچاس باغلىنىپتۇ. شۇ كەملەردە بېلىقچىلاردا ھەربىر ئۇرۇق ئۆز ئالدىغا خۇددى ھايۋانلارغا ئوخشاش مەيدىلىرىگە ئەن سېلىۋالىدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئۇلار شۇنى دەلىل قىلىپ، ئۇنى بېلىقچىلار بىز تېرىقچىلارنىڭ مۇقەددەس ئېتىقادىنى دەپسەندە قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئادەمى، دەپ ھېسابلاپتۇ. ئاقىۋەتتە، تەڭرىگە ئاتاپ قان قىلىنىدىغان توققۇز ھايۋاننىڭ قاتارىدا ئۇ. نىڭمۇ بېشى كېسىلىپتۇ. ئىبادەتخانا ئالدىغا قىرىق غۇلاچ ئېگىزلىكتە ئىبرەت خادەسى ئورنىتىلىپ ئۈچىغا ئۇنىڭ بېشى سانجىپ قويۇلۇپتۇ. باشسىز تېنىنى سالغا مەھكەم تېڭىپ دەرياغا ئېقىتىۋېتىپتۇ.

دەريانىڭ چەت قېتىدىمۇ بېلىقچىلاردىن بىر ئۇرۇق دەرياغا يېقىن جايدا ياشايدەكەن. بېشى كېسىلگەن ھېلىقى شور پېشانە ئاشۇ ئۇرۇق ئاقسۇلىنىڭ ئوغلى ئەكەن. بوران ـ چاپقۇن توختىشى بىلەنلا ئۇلار كېمىلىرىگە چۈشۈپ يوقاپ كەتكەن كىشىلىرىنى ئىزدەشكە باشلاپتۇ. ئىزدە ـ ئىزدە ئاخىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىن سالغا مەھكەم باغلانغان باشسىز جەسەتنى تېپىپتۇ.

ئۇرۇقتىكىلەر قىرىق كېچە ـ كۈندۈز ھازا ئېچىپتۇ، مەرھۇملارنىڭ ھايات چېغىدىكى ئەزگۈلۈكلىرىنى ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق قوشاقلارغا قېتىپ يىغا ـ زار قىلىشىپتۇ. دەپنە مۇراسىمىدىن كېيىن ئۇرۇقتىكى ھەممە كىشى دەريا بويىغا توپلىنىپتۇ. شۇ تاپ ئەرلەرنىڭ يۈزى تۆمۈردەك قېتىپ، يۈرىكى غەزەپ ۋە خورلۇقتىن ئۆرتىنىدىكەن. چۈنكى، قاتىللار ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە بەش قولدەك ئايانكەن. ئۇلار دەريا بويىدا ناھايىتى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، جەمى ئالەمنى كۆكلەتكۈچى سۇ تەڭرىسىدىن ئۆزلىرىنىڭ دۇشمەنلەردىن قىساس ئېلىپ، ئار ـ نومۇسىنى ئاقلىشىغا مەدەتكار بولۇشىنى تىلەپتۇ.

جاھاننى زۇلمەت قاراڭغۇلۇق باسقان بىر كېچىسى بېلىقچىلاردىن قورقماس، جەڭگە ماھىر بىر توپ ئادەم كېمىلەرگە ئولتۇرۇپ ئوك قاتقا ئۇزۇپ ئۆتۈپتۇ، ئىنس ـ جىنغا تۈيدۇرماستىن تېرىقچىلارنىڭ ھېلىقى ئۇرۇقنى قورشاۋغا ئاپتۇ ـ دە، كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپتۇ. قىر ـ چاپ تاڭ ئاتارغىچە داۋاملىشىپتۇ. بېلىقچىلارنىڭ قىلىچلىرى قان يۇقىدىن غىلاپلىرىغا سىغماي قاپتۇ. تېرىقچىلارنىڭ ھېلىقى ئۇرۇقىدىكىلەردىن بىرەر تىرىك جانمۇ بۇ بالا ـ قازادىن قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ.

بېلىقچىلار تاش ئىبادەتخانا ئالدىدىكى خادىغا سانجىپ قويۇلغان باشنى ئېلىپ

كېمىلىرىگە ئولتۇرۇپ چەپ قاتقا ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

بۇ دەھشەتلىك قىرغىندىن قوشنا ئۇرۇقلار قاتتىق دەرغەزەپلىنىپ بېلىقچىلاردىن قىساس ئېلىشقا قەسەمياد قىلىشىپتۇ. خۇددى شۇنداق بىر كېچىسى ئوخشاشلا ئۇسۇل بىلەن بېلىقچىلارنىڭ ھېلىقى ئۇرۇقىنى قورشاۋغا ئاپتۇ. قىرغىن تېخىمۇ ۋەھشىيانە تۈس ئاپتۇ. تېرىقچىلار بۇ ئۇرۇقتىكى جىمى جاننى تۈگەل قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ بولۇغاندىن كېيىن ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، قەدىم ئەۋۋەلدىن تېپتىنچ تۇرغان ئىككى قىرغاقتا ئۇرۇش ۋە ئۆچمەنلىكنىڭ ئۇرۇقى چېچىلىپتۇ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق توختىماي داۋاملىشىپتۇ، ئۆچمەنلىك تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتىپتۇ.

ئاقىۋەت ئوڭ قاتتىكى بارلىق تېرىقچىلار بىر توپ بولۇپ ئۇيۇشۇپتۇ. چەپ قاتتىكى بېلىقچىلارمۇ بىر يەرگە توپلىنىپتۇ. ئالەم ئىككىگە بۆلۈنۈپتۇ. ئۇلۇغ دەريانى پاسىل قىلىپ ھايات ـ ماماتلىق ئۇرۇشى باشلىنىپتۇ. ئۇرۇش شۇنچە دەھشەتلىك بولسىمۇ، دەريادا سۇ ئەمەس، قىپقىزىل قان بىلەن جەسەت ئاقىدىغان بولىتۇ.

ئۇرۇش قىرىق بىر كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىپتۇ. ناھايەت، پەلەك تېرىقچىلارنىڭ تەقدىر ـ قىسمىتىگە مەغلۇبىيەت تامغىسىنى بېسىپتۇ. دەريانىڭ ئوڭ قېتىدا بېلىقچىلار قارا چۇمۇلىدەك يامراشقا باشلاپتۇ. تېرىقچىلار قېرىنداشلىرىنىڭ دۆۋە ـ دۆۋە جەسەتلىرىنى قالقان قىلىپ جان ـ جەھلى بىلەن تىركىشىپتۇ. خوتۇنلارمۇ ئەمچەكتىكى بالىسىنى دۇمبىسىگە تېڭىۋېلىپ جەڭگە چۈشۈپتۇ. قىساس، ئۆچمەنلىك ئوتى پەلەككە يېتىپتۇ. بىر ئەسەبىي روھ ئىنسانىي ئىدراكنى بەند قىلىپ، ئادەملەرنى غالجىرلاشتۇرۇۋېتىپتۇ.

غالىب بېلىقچىلار قىر ـ چاپ بىلەن تېرىقچىلارنى كۈن پاتارغا سۈرۈشكە باشلاپتۇ. مەغلۇپلار دۆۋە ـ دۆۋە جەسەتلەرنى قالدۇرۇپ چېكىنىپتۇ. ئۇلۇغ دەريانىڭ ئوڭ قېتىدىن ئالەمنىڭ ئۇ چېتىگە سوزۇلۇپ بىر قانلىق يول ئېچىلىپتۇ.

شۇ تەرىقىدە ئايى نەچچە تولۇپ، نەچچە تۇتۇلۇپتۇ. ئاقىۋەت، تېرىقچىلاردىن ئونلا ئادەم قاپتۇ، توققۇزى ئايال، بىرى ئەمدىلا ئۆمىلىگەن ئوغۇل بوۋاق ئىكەن. ئايى ـ يۇلتۇزلار ئۆچكەن بىر قاراڭغۇ كېچىسى ئۇلار تىلسىماتتەك ھەيۋەت بىر تاغ جىراسىغا قاپسىلىپ قاپتۇ. جىرانىڭ ئۇچىلا تەرىپى كۆككە بوي تارتقان تىغدەك ئۆتكۈر قىيالىق ئىكەن، ئۇنىڭمۇ يۇقىرىسىدا كۈمۈشتەك ئاپئاق بۇيۇك چوققا پارقىراپ تۇرىدىكەن. بۇنداق توسۇقتىن ئىنسان بالىسى تۇگۈل، ئۇچار قاناتمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىكەن. قەبىھ دۇشمەن ھېسابسىز مەشئەللەرنى كۆتۈرۈشۈپ، جىلغىغا لىق تولۇپ قور-

شاپ كېلىشكە باشلاپتۇ.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ھەيۋەتلىك تاغ جىراسىدا تامام ھالاك بولىدىغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. توققۇز ئايال تەڭلا ئانىنىڭ قۇچىقىدا جاھانىنىڭ ئاچچىقلىرىدىن بىخەۋەر تاتلىق ئۇيقۇغا چۆمگەن ئوغۇل بوۋاققا قارىشىپتۇ. چۈنكى، ئۇ تېرىقچىلارغا باش بولغان ئۇلۇغ ئۆگەنىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پۈشتى ــ ئىزباسارى ئىكەن. شۇ كەمىلەردە جەڭدە دۈشمەن ئاقساقىلىنى ئەسىر ئالسا، تىرىك تۇرغۇزۇپ يۇرىكىنى يەيدىغان ئادەت بار ئىكەن، شۇندىلا دۈشمەنىنىڭ تەن ۋە روھىدىن ئەبەدىي غالىب بولدۇق، دەپ ھېسابلىشىدىكەن.

توققۇز ئايال تەڭلا ئوغۇل بوۋاققا قارىشىپتۇ. بۇ ھەقتە تېرىقچىلارنىڭ ئۇلۇغ ئۆگەنمۇ ئۆلۈش ئالدىدا كېيىنكىلەرگە مۇقەددەس ۋەسىيەتلەرنى قالدۇرغانىكەن. ئانا بوۋىقىنى كۆكسىگە مەھكەم بېسىپتۇ، كۆزىدىن بىر تامچىمۇ ياش تۆكمەپتۇ. ۋاھالەنكى، دۈشمەن يوپۇرۇلۇپ، تېخىمۇ قىستاپ كېلىشكە باشلاپتۇ. ئانا بىردىنلا چايان چاقماندەك ئەندىكىپ كەينىگە ئوقچۇپتۇ، قوينىدىن خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ ھەمراھلىرىغا شىلتىپ، سەۋدايىلارچە خىرىس قىلىپتۇ.

ــ ياق!... ئۆزۈم.

بوغۇق سادا قىيالاردىن ئېشىپ، پەلەك قەرىدىكى ئاپئاق كۈمۈش چوققىغىچە يېتىپتۇ.

ئانا بوۋىقىنى قۇچاقلاپ نېرىدىكى قورام تاشنىڭ ئارقىغا ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ھايال ئۆتمەي ئۆتكۈر خەنجەرنىڭ ئادەم تېنىگە ئۇرۇلغان سالماق ئاۋازى كەپتۇ.

ئەي ئانىنىڭ بالىلىرى، ئەلۋەتتە، يۇرىكىڭىز تۇيغاندۇركى، قالغان سەككىز ئايال قورام تاشنىڭ ئارقىغا ئۆتۈپ نېمە ئەھۋالنى كۆرۈپتۇ؟

دەر ھەقىقەت، ئانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىنسانكى، خەنجەر بالىغا ئەمەس، ئۆز كۆكسىگە تا سېپىگىچە سانجىلىپتۇ. سەككىز ئايال ھەم پۈتۈن ئالەم بىر لەھزە سۈكۈتكە چۆمۈپتۇ.

شۇ دەم قىيالار يۈكسەكلىكىدىكى ئاقباش كۈمۈش چوققا نۇرلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېچىككىنە بىر نۇر ئاجرىلىپ چىقىپ ئۇلار تامان ئۇچۇپ كېلىشكە باشلاپتۇ. شۇ نۇردىن ئاجايىپ يېقىملىق قوڭغۇراق ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ھېلىقى نۇر ئوغۇل بوۋاقنىڭ يېنىغىلا كېلىپ توختاپتۇ. ئاياللار ئەس ـ ھوشىنى يىغىپ سەپسالسا، كۈمۈشتىن ياسالغان ئىنتايىن نەپىس بىر بۆشۈك ئىكەن، بېشىغا ئېسىلغان ئالتۇن قوڭغۇراق توختىماي جىرىڭشىپ تۇرىدىكەن. ئوغۇل بوۋاق بۆشۈككە ئۆمتۈلۈپتۇ. كۈمۈش بۆشۈك ھاۋادا لەيلەپ، ئاستا سىلـ

جىپ قورام تاشنىڭ يېنىدىكى بۆره ئىنىدەك بىر ئېغىزدىن كىرىپ كېتىپتۇ. بوۋاق-مۇ گۈڭراپ، ئۆملەپ كۆموش بۆشۈككە ئەگىشىپتۇ. ئاياللارمۇ ھەم بىر - بىرلەپ ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ. ئەسلىدە بۇ ئۇزاق كەتكەن بىر تاغ ئۆڭكۈرى ئىكەن. سەك-كىز ئايال ۋە بىر ئوغۇل بوۋاق ئۆڭكۈر ئىچىدە كۆموش بۆشۈككە ئەگىشىپ مېڭىپ-تۇ. كۆموش بۆشۈك ئۇلارنىڭ يولىنى سۈتتەك ئاپئاق يورۇتىدىكەن.

بۇ جايدا قىشۇ ياز كۆكىرىپ تۇرىدىغان غايەت زور ئىككى تۈپ دەرەخ بار ئى-كەن. ئۇلارنىڭ شاخلىرى بىر - بىرىگە ئىرماش - چىرماش گىرەلىشىپ تا بۆز بۇ-لۇتلارغىچە بوي تارتىپ تۇرىدىكەن. دەرەخلەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئاپئاق نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بىر كۆموش بۆشۈك ئېسىقلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېچە - كۈندۈز ئالتۇن قوڭغۇراقنىڭ جىرىڭشىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن.

ھەر يىلنىڭ ئاياز پەسلىدە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىكەن. يىراقتىكى ئاقباش چوققىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان دەريانىڭ باش ۋە ئاياغ ئېقىنىدىكى بارلىق كىشىلەر ئاشۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىدىكەن. مۇراسىمنىڭ بېشىدا كۆموش ساقاللىق ئۆگەن ھوقۇق ۋە قۇت - بىلىكنىڭ نىشانى بولغان گۈلدار ھاسىسىنى قو-لىغا ئېلىپ ئەجدادلارنىڭ ئۆتمۈشى پۈتۈلگەن قەدىم بىر قوشاقنى ئوقۇيدىكەن. قو-شاقتا، زامانە ئەۋۋەلدە ئۇلۇغ دەريانىڭ ئوڭ ۋە چەپ قېتىدا ياشىغان «تېرىقچىلار» ۋە «بېلىقچىلار» دەيدىغان خەلقلەر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن ئۇزاققا سوزۇلغان دەھشەتلىك ئۇرۇشلار، توققۇز ئايال ۋە بىر ئوغۇل بوۋاقنىڭ تەڭرىتاغدىكى قاراڭغۇ جىلغىغا قاپسىلىپ قالغانلىقى، بىر ئۇلۇغ ئاننىڭ تۆكۈلگەن قېنى تەڭرىنى تەسىر-لەندۈرگەنلىكى، سەككىز ئايال ۋە بىر ئوغۇل بوۋاقنىڭ خاسىيەتلىك كۆموش بۆشۈك-كە ئەگىشىپ جەننەتسىمان بىر ماكانغا — تەڭرىنىڭ ئېرەمبېغىغا يېتىپ كەلگەنلە-كى، شۇ يەردە كۆموش بۆشۈك قونغان مۇقەددەس دەرەخلەرنىڭ ئەتراپىدا ياشاپ ئاۋۇ-غانلىقى ھېكايە قىلىنىدىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن داغدۇغىلىق نەزىر - چىراغ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. ھې-سابسىز مالالار سويۇلۇپ، تەڭرىنىڭ شاپائىتىگە تەشەككۈر بىلدۈرىدىكەن، كۈي - قوشاقچىلار ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلىق روھىنى مەدھىيەلەپ قىسسىلەرنى ئېيتىدە-كەن، ئاقىنلار ئەپچىل سازلىرىنى چىرتىپ مۇڭلۇق ناخشىلارنى ئوقۇيدىكەن، پالۋانلار بەس - بەستە مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ سىنىشىدىكەن...

مۇراسىم شۇ تەرىقىدە توققۇز كۈن داۋام قىلىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەپىرىدىن ئادىشىپ، ئاچ - زېرىنلىقتا ئۆلەر ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بىر بەختسىز ئادەم كىتەك بالىقا كېلىپ قاپتۇ. بۇ ئۇلارنىڭ تەڭرى ۋە ئەج-

دادلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈۋاتقان چېغى ئىكەن. ھېلىقى ئادەم دەشت ـ باياۋان ئىچىدىن ئەرۋاھتەك چىقىپ كەپتۇ. ئۇستىبېشى قۇيياش تەپتى ھەم ئىسسىق چۆل بورىنىدىن چىرىپ تىتىلغان، ئەزايىنى قان ـ يىرىڭلىق جاراھەتلەر قاپلىغان، تەلەتىنى بىر قۇچاق چېچى يېپىپ تۇرىدىكەن. يىرتقۇچ قۇش پەنجىسىدەك قاپقارا تىرناقلىرى ئۆسۈپ كەتكەن بارماقلىرىنى جۆنۈپ خىرىس قىلىپ، پۇتلىرى بىلەن توپا چېچىپ ھېچكىمنى ئۆزىگە يېقىن يولاتمايدىكەن. كۆزلىرى ئىنسانىي ئىدراكىنى يوقاتقان سەۋدايىلارغا خاس ئەسەبىي يانىدىكەن.

كىشىلەر ئىككى پۇتلۇق بۇ غەلىتە مەخلۇقنىڭ نېمىلىكىنى ئاڭقىرالماپتۇ. يەر يۈزىدىكى ئادەملەر ئارىسىغا ۋابا تارقىتىدىغان ئاسىي جىن ـ پەرىلەر قوۋمىدىن بولىمىسۇن، دەپ ھېيىقىپتۇ.

شۇ ئارىدا ھېلىقى غەلىتە مەخلۇق ئىككى تۇپ مۇقەددەس دەرەخنىڭ ئالدىدىكى سۇپىغا تىزىلغان نەزىر ـ چىراغلىق تاۋاملارنىڭ ھىدىنى ئاپتۇ ـ دە، ئالىتاغىل توۋلىغىنىچە توپنى يېرىپ شۇياقتا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. تاۋاملار ئۈستىدە دۇم يېتىۋېلىپ ئىككى قولى بىلەن ئاغزىغا كەپلەپ تىقىشقا باشلاپتۇ. شۇندىلا كىشىلەر ئۇنىڭ چۆلـ باياۋاندا يولدىن ئادىشىپ ئاچلىق ئازابىدىن ئەقىل ـ ھوشىنى يوقاتقان بىر سودىگەر ياكى شور پېشانە سەييا‌ھ ئىكەنلىكىنى جەزم قىپتۇ. كىشىلەردىن بىر نەچچىسى ئالمان ـ تالمان يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئۇنى مىڭ تەسلىكتە سۇپىدىن نېرى قىلىپتۇ، چۈنكى ئۇلار ئاچلىققا ئوخشاش توقلۇقنىڭمۇ ئىنسانىنى ئەجەلگە سۆرەيدىغىنىنى بىلىدىكەن. ئۇزۇمدىن ياسالغان ھەرخىل شەربەتلەرنى ئاغزىغا تېمىتىپتۇ. مۆجىزىكار ئەمچىلەر شۇ ھامان تەنگە قۇۋۇەت بېرىدىغان، سەۋدانى ھەيدەپ، ئەقىل ـ ھوشنى يىغدىغان دورىلارنى يېگۈزۈپتۇ. خېلى ئۇزاقتىن كېيىن ئۇ ئەس ـ يادىنى چىرمىۋالغان ئاچلىق ۋەسۋەسىسىدىن قۇتۇلۇپ، ئاستا ـ ئاستا ئادىمىيلىككە قايتىپتۇ. ئۆزىنىڭ يىراق بىر مەملىكەتنىڭ ئەڭ باي سودىگىرى ئىكەنلىكىنى، نەچچە يۈز ئۇلاغلىق سودا كارۋىنىنىڭ چۆلدە يولدىن ئازغىنىنى، ھەمراھلىرىنىڭ ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن بىر ـ بىرلەپ ئۆلگىنىنى، پايانسىز دەشت ـ باياۋاندا تەنھا ئۆزى يا‌ۋا ئوتلارنىڭ يىلتىزىنى يەپ ئەجەل بىلەن قانداق ئېلىشقىنىنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بېرىپتۇ. كىتەك بالىقلىرىمۇ يىغلاپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭلى ئاشۇنداق يۇمشاق ئىكەن. ناھايىتى ئۇزاقتىن بېرى بايىاشاتچىلىق ئىچىدە جاپا تارتىماي ئۆتكەن كىتەك بالىق كىشىلىرى ئادەمنىڭ بېشىغا شۇنداقمۇ ئېغىر قىسمەتلەرنىڭ چۈشىدىغىنىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىكەن.

شۇنداق قىلىپ، ئەلۋەتتە، بۇ سودىگەر شۇ يۇرتتا تۇرۇپ قاپتۇ. ئۆگەن ئۆزىنىڭ

ئەڭ ياسداق ساريىنى ئۇنىڭغا جابدۇپ بېرىپتۇ، خىزمىتىگە خاس ئەمچى، ئاشپەز، خىزمەتكارلارنى تەيىنلەپتۇ. ئۇلار سودىگەردىن بىر قەدەمگۇ نېرى بولمايدىكەن. شۇ- نىڭغا ياردىشا، ئۇ ناھايىتى تېز ئەسلىگە كېلىشكە باشلاپتۇ.

سودىگەرنىڭ مۇنداق بىر غەلىتە ئادىتى بار ئىكەن: ھەر كۈنى سەھەر - ئاخشام ھېلىقى ئىككى تۈپ مۇقەددەس دەرەخنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇرىدىكەن. ئىككى قولى بىلەن ئېڭىكىنى يۆلەپ شاخلار ئارىسىدىكى ۋىل - ۋىل ئاپئاق نۇر چېچىپ تۇرغان كۈمۈش بۆشۈككە، توختىماي جىرىڭشىپ تۇرغان ئالتۇن قوڭغۇراقلا نەچچە ئاش پە- شىمغىچە ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قاراپ تۇرىدىكەن. ئۆتكەن - كەچكەنلەر- دىن «بېلىقچى» ۋە «تېرىقچى» دېگەن خەلقلەر، توقۇز ئايال ۋە بىر ئوغۇل بۇۋاق، ئالتۇن قوڭغۇراق ئېسىلغان خاسىيەتلىك كۈمۈش بۆشۈك، مۇقەددەس دەرەخ ھەققىد- كى ھېكايەتلەرنى ياندۇرۇپ - ياندۇرۇپ سورايدىكەن. ۋاھالەنكى، كىتەك بالىق كىشە- لىرى بۇنىڭدىن زەررىچە غەلىتىلىك ھېس قىلمايدىكەن، سودىگەرنىڭ كىتەك بالىق- لىقلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئۆتمۈشىگە، ئەڭگۈشتەرى بولغان خاسىيەتلىك كۈمۈش بۆشۈككە بولغان ئىخلاسىدىن پەخىرلىنىدىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپ سودىگەر سەللىمازا ئەسلىگە كەپتۇ، ئۆز ئېلىگە قايتماق بوپتۇ. كىتەك بالىقلىقلار ئۇن تۆگىگە ئوزۇق - تۇلۇك، سوۋغا - سالام تەييارلاپتۇ. شۇ قىسقىغىنا كۈنلەردە ئۇلار بۇ مۇلايىم سودىگەر بىلەن ئىچەكىشىپ كەتكەنىكەن. خوشلاشماق ئېغىر توختاپتۇ. سودىگەر مېڭىش ئالدىدا كىتەك بالىقلىقلارغا قايتا - قايتا تەزىم قىلىپ كۆز يېشى قىپتۇ، تەڭرى ئىرادە قىلسا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يۇرتقا كېلىپ قۇتقۇزغۇچى خەيرخاھلارغا ھەسسىلەپ جاۋاب قايتۇرىدىغانلىقى ھەققىدە قەسەملەر ئىچىپتۇ.

پەلەك چاقى چۆرگۈلەپ شۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە ھېلىقى سودىگەر يەنە پەيدا بوپتۇ. ئاۋۋالقىدەك ئاۋارە ھالەتتە ئەمەس. ئېغىر يۈكلەر ئارتىلغان يۈزلىگەن ئات - تۆگىلەر بىلەن بىر - بىرىدىن سالاپەتلىك ئونچە ھەمراھىنى ئەگەشتۇرۇپ كەپتۇ. كىتەك بالىقلىقلار سودىگەرنى تونۇپ، ئۇزاق يىل ئايرىلىپ كەتكەن قېرىندىشى بىلەن دىدار كۆرۈشكەندەك خۇشاللىققا چۆمۈپتۇ. ئۆگەن ئەڭ ھۆرمەتلىك مېھمانلارنى قوبۇل قىلىدىغان رەسمىي قائىدە - يوسۇن بويىچە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇقەد- دەس دەرەخلەرنىڭ ئالدىدىكى سەينادا ئۇلارنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ. مېھمانلار ئۆگەننىڭ ساريىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. دەريانىڭ باش - ئايىغىدىكى ئۇ- رۇق- ئۇلۇسلارنىڭ ئاقساقاللىرىغا خەۋەرلەر بېرىلىپتۇ. تاڭلا كۈنى سودىگەر ۋە ھەم- راھلىرىنىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇلۇپتۇ. زىياپەتنىڭ داغدۇغىسى كىتەك

بالىقلىقلارنىڭ نەزىر - چىراغ مۇراسىمىدىن قېلىشماپتۇ.

زىياپەت راسا ئەۋجىگە چىققاندا، سودىگەر ئۆگەندىن ئىجازەت سوراپتۇ. زىياپەت سورۇنىدىن بىر كىچىك سەينا هازىرلىنىپتۇ. سودىگەر ۋە ئۇنىڭ هەمراهلىرى ئاشۇ كىچىك سەيناغا كىتەك بالىقلىقلارغا ئاتاپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلارنى توشۇشقا باشلاپتۇ. توپ - توپ تاۋار - دۇردۇنلار، ئۇنچە - مەرۋايىتلار قادالغان ئېسىل يىپەك تونلار، كۆموش پەتنۇسلارغا تىزىلغان ئالتۇن - يامبۇلار، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان جاۋاهىراتلار، شىپالىق، خۇشبۇي دورا - دەرمەكلەر... هاي - هاي! كىتەك بالىقلىقلار ئەس - هوشىنى يىغىپ قارىغۇدەك بولسا، ئالەمنىڭ مۆجىزاتلىرى كۆز ئالدىدا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىپتۇ. ئاخىرىدا سودىگەر هەمراهلىرى بىلەن ئاغزى مەهكەم ئېتىلگەن يوغان بىر قارا كۆپنى ئۆگەننىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ.

ــ ئۇلۇغ شاهىمىزنىڭ ئاق كۆڭۈل كىتەك بالىقلىقلارغا ئىنئام قىلغان ئەرزىمەس سوۋغىتىنى قوبۇل قىلىشقايلا، ــ دەپتۇ تەزىم قىلىپ.

تېرىقچە ياخشىلىققا ئالەمچە جاۋاب يانداۋرۇلسا نېمە دېسۇن. كىتەك بالىق كىشىلىرى هەيرەتتىن هېچنېمە دېيەلمەي قاپتۇ. ئاق چاچلىق ئۆگەنمۇ دەمال تەشەككۇرگە لايىق سۆز تاپالماپتۇ.

ــ ئۇلۇغ شاهىڭلارنىڭ سېخىيلىقىغا ئاپىرىن، ــ دېيەلەپتۇ بىر هازادىن كېيىن ئۆگەن.

سودىگەر يەڭلىرىنى تۇرۇپ هېلىقى قارا كۆپنىڭ ئاغزىنى ئېچىپتۇ. شۇئان كىشىلەرنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈر بىر هىد ئۇرۇلۇپتۇ.

ــ ئۇلۇغ شاهىمىز يەتتە ئىقلىمدىكى پىر - ئەۋلىيالارنى يىغىپ يەتتە يىل ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇپ ئاخىر جاهانىنىڭ غەم - غۇسسەسىدىن قۇتۇلۇپ، ئەبەدىي قېرىماسلىقنىڭ سىر - هېكمىتىگە يەتتى، شىپالىق دورا ياساپ قارا كۆپلەرگە قاچىلىدى. ئۇنى «شاراب» دەپ ئاتىدى. كىمەرسىكى ئۇشبۇ شارابتىن هەر دائىم ئىستېمال قىلىپ تۇرسا، مۇراد - مەقسىتى هاسىل بولۇپ، ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەي!

سودىگەر شۇنداق دەپ لىق بىر ئاپقۇر شارابنى ئالدى بىلەن ئۆگەنگە تۇتۇپتۇ.

كىتەك بالىق كىشىلىرى ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇزۇمدىن رەنجىگە شىپا، تەنگە قۇۋۋەت بېرىدىغان شېرىن ئىچىملىكلەرنى ياساپ ئىچىدىكەن، هېچ ئىقلىمدا بۇنىڭدىن چارە ئېسىل نەرسە يوقتۇر، دەپ ئويلىغانىكەن. ۋاهالەنكى، «شاراب» دەپ ئاتالمىدىغان بۇ خاسىيەتلىك ئىچىملىك ئۇلارنىڭ ئەقلىنى لال قىپتۇ. خېلى كۈنلەر-گىچە ئاشۇ بىر ئاپقۇر (زىياپەت ئەهلىگە پەقەت بىر ئاپقۇردىنلا تەقسىم بولغانىكەن) شارابنىڭ جەننەت هۇزۇرى بەخت ئەتكۈچى شېرىن كەيپىنى سۈرۈپتۇ.

سودىگەر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆز مەملىكىتىگە قايتماق بوپتۇ. كىشىلەر ئۆز ئىلكىدە بارلىكى ئەڭ قىممەتلىك بۇيۇملاردىن قىرىق تۆگىلىك سوۋغات تەييارلاپتۇ. ئۇزىتىش مۇراسىمىدا ئۆگەن سوۋغاتلار ئارتىلغان باش تۆگىنىڭ قىزىل ئارغامچىسىنى ئالتۇن پەتنۇسقا قويۇپ، ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن سودىگەرگە سۇنۇپتۇ. سودىگەر يەر ئۆپكۈدەك تەزىم قىلىپ تەشەككۇر ئېيتىپتۇ، ئارغامچىنى قوبۇل قىلىپ ئالماپتۇ.

ــ ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ پەرمانى شۇنداق، مەگەر يىپ چاغلىق سوۋغات قوبۇل قىلساق بېشىمىز بىلەن جاۋاب قىلىمىز، ــ دەپتۇ سودىگەر كىشىلەرنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ.

ــ ھۆرمەتكە ئىززەت، ئەزگۈگە جاۋاب ياندۇرماق ئاتا ـ بوۋىلاردىن قالغان ئادەت ئەمەسمۇ؟

ــ ئالەمدە چىن دوستلۇقتىن چارە سوۋغات بولامدۇ، ــ دەپتۇ سودىگەر قوللىرىنى قوشتۇرۇپ، ــ ئۇلۇغ شاھىمىز دوستلۇقنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ. ۋاھالەنكى، ئاشۇ بىباھا سوۋغاتنى سىلەر بىزگە تەقدىم ئەتتىڭلار. شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە. شاھىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئىستىكى شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىن مەغرىب ـ مەشرىقتىكى بۇ ئىككى ئەل ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قان ـ قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسە.

بارلىق كىشىلەر بىر ئېغىزدىن ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. شۇ چاغ سودىگەردە ئاجايىپ بىر تەڭقىسلىق ھالەت روي بېرىپتۇ، ساقلىنى سىلاپتۇ، گېلىنى قىرىپتۇ. ئاخىر يۈزىنى توساپ:

ــ ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق بىر ئىلتىماسى بار ئىدى، ئېيتىشتىن ئۇيىلىۋاتىمەن، ــ دەپتۇ.

كىتەك بالىقلار شۇنچە مۇرۇڭۇتكە قانداق تەشەككۇر ئىزھار قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغاندا، تېنىدىن بىر پارچە گۆشنى كېسىپ بېرىشكىمۇ تەييار ئىكەن.

ــ ئۇلۇغ شاھىمىز جاھان مۆجىزاتلىرىغا ئىخلاس باغلىغان كىشى بولغاچ، ــ دەپتۇ سودىگەر، ــ پىر ـ ئەنبىيالىق يولىنى تۇتۇپ، ئۆمرىنى شاھلىقتىن ئۆتە كۇللى ئالەمنىڭ سىر ـ ھېكمەتلىرىنى يېشىشكە سەرپ ئەتكەنىدى. قاچانكى، شاھىمىز ئالتۇن تەختىنى تەرك ئېتىپ، ئېتىكاپخانىغا سولىنىۋالدى، ئاغزىغا گىياھ سالماس بولدى. بۇنىڭغا مەن شورلۇق سەۋەبچى بولدۇم. ئەقلىي كوتالىق قىلىپ شاھ ئالدىدا خاسىيەتلىك كۇموش بۆشۈكنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ سالغانكەنمەن. ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ ھالى كۇندىن ـ كۇنگە پەسلەپ كەتتى. ئالۋۇن كەبى بىر سەۋدايى ئىشتىياق كېچەيۇ كۇندۇز ئۇنى ئۇيقۇدىن بىدار قىلىپ، يۇرىكىنى كۆيدۇرەر ئىدى. ئاخىر ئۇ پېقىرگە ئېيتتىكى: «بارغىن، ئاشۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەر چىن دوستلۇقىـ

مىزنىڭ، ئەبەدىي داۋام ئەتكۈسى قان ـ قېرىنداشلىقىمىزنىڭ نىشانى سۈپىتىدە خا-
سىيەتلىك كۈموش بۆشۈكنى بىزلەرگە تەقدىم ئەتمەسمۇ؟»

ئۆگەن باشلىق كىشىلەرنىڭ بېشىغا خىجالەتنىڭ تېغى يېقىلىپتۇ، كۆزلىرى ئال-
دىدا بىر ئۇلۇغ ئانىنىڭ كۆكسىدىن تۆكۈلگەن قان، سەككىز ئايال ۋە بىر ئوغۇل
بوۋاق زاھىر بوپتۇ، قۇلاقلىرى تۇيۇدە ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ خاسىيەتلىك كۈموش بۆشۈك
ھەققىدە ئېيتقان مۇقەددەس ۋەسىيەتلىرى جاراڭلاپتۇ.

ئۇلارنىڭ بېشى چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئەپسۇن ئۇرۇپ قاتۇرۇۋېتىلگەندەك ھېچقايسى-
سىدىن بىرەر ئېغىز سادامۇ چىقماپتۇ. سودىگەر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ نېمىلەر-
نىدۇر دەپ قايتا ـ قايتا تەزىم قىلغىنىنى، چۆل تامان ئۇزاپ بارا ـ بارا كۆزدىن
غايىب بولغىنىنى سەزمەي قاپتۇ.

كىتەك بالىقلار ئۆزلىرىنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرىدىكەنۇ، كۆڭلىنىڭ
ئاللىقانداق يەرلىرىدىن يەنىلا ئۆزلىرىنى ئەيىبلەيدىكەن، گويا كى ئادەمگەرچىلىككە
مۇخالىپ گۇناھ ئۆتكەندەك دائىما غەش يۇرىدىكەن.

شۇ تەرىقىدە نەق ئۇچ يىل ئۆتكەندە كىتەك بالىقلار، سودىگەر ئەمدى بۇ
يۇرتقا ئاياغ باسماس، دەپ ھەسرەت چېكىپ يۇرگەندە، سودىگەر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى
يەنە پەيدا بوپتۇ. كىتەك بالىقلار شاد ـ خۇراملىققا چۆمۈپتۇ، كۆڭۈللەردىكى غەش-
لىك ھوردەك كۆتۇرۈلۈپ كېتىپتۇ. مېھمانلار تەكلىماكاندا مىسلى كۆرۈلمىگەن داغ-
دۇغا، ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىنىپتۇ. زىياپەتتە قۇلاق ئىشتىمىگەن، كۆز
كۆرمىگەن سوۋغاتلار ئىلگىرىكىدىن بىر ھەسسە ئېگىز دۆۋىلىنىپتۇ. ئۆگەننىڭ ئال-
دىغا قىرىق قارا كۈپ تىزىلىپتۇ. سودىگەر دەپتۇكى:

ـــ بىز ئىككى ئەل ئەبەدىي قېرىنداشمىز، شۇ ۋەجىدىن خەزىنىمىزنى ھەم جە-
مىكى خەزىنىدىنمۇ چارە تۇرىدىغان ئۇشبۇ ئەڭگۈشتەرىمىزنىمۇ سىلەردىن ئايىمىدۇق.
ئالەمنىڭ بۇ يېگانە لەززىتىدىن بۇ يەردىكى ھەممە ئاۋام ـ پۇقرا بەھرە ئالغاي! پا-
نىيدىكى ئازاب، كېسەللىك، قېرىلىقتىن ئىبارەت ئۇچ تۇرلۇك رىيازەتنىڭ ئىسكە-
جىسىدىن قۇتۇلۇپ ئەنبىيالىق مۇقامىغا يەتكەي!

كىتەك بالىقتىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاق، ئەرۇ ئايال ھەممىسى «شاراب» دەپ ئاتىلە-
دىغان بۇ خاسىيەتلىك ئىچىملىككە ئېغىز تېگىپتۇ.

سودىگەر كېتەر چېغىدا كىتەك بالىق كىشىلىرىنى يەنە بىر قېتىم خىجالەتنىڭ
پاتقىقىغا پاتۇرۇپتۇ. كىتەك بالىق كىشىلىرى بۇ قېتىم بىساتىدىكى ھەممە نەرسىنى
دېگۈدەك سوۋغات قىلىپ سەكسەن تۆگىگە ئارتقانكەن. سودىگەر باش تۆگىنىڭ يېپەك
ئارغامچىسى سېلىنغان ئالتۇن پەتنۇسقا نەزەر كۆزىنىمۇ سالماپتۇ. كىتەك بالىق كە-

شىلىرىدە بەرمىگەن نەرسىنى ھەرگىزمۇ قايتىلاپ سورىمايدىغان ئادەت بار ئىكەن، سودىگەر ئەمدى بىزنى تەڭلىكتە قويماس، دەپ ئويلىغانىكەن.

ئۆگەننىڭ بېشى چۈشۈپ كېتىپتۇ، ئاپئاق ساقاللىرى ئالتۇن پەتنۇسقا يېيىلىپ-تۇ. خېلى ئۇزاقتىن كېيىن سودىگەر ئېتىغا مىنىپتۇ، لام - جىم دېمەي ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يولغا راۋان بوپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كىتەك بالىق كىشىلىرىدە ئاجايىپ بىر خىل ھالەت روي بېرىشكە باشلاپتۇ. ئۆگەن ھەر كۈنى ھېلىقى ئىككى تۈپ مۇقەددەس دەرەخنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇرىدىكەن، شاخلار ئارىسىدا ۋىل - ۋىل نۇر چېچىپ تۇرغان كۈمۈش بۆشۈككە، توختىماي جىرىڭشىپ تۇرىدىغان ئالتۇن قوڭغۇراققا قاراپ قېتىپ قالىدىكەن، ئەس - ھوشىنى يوقاتقان ھالدا چوڭقۇر خىياللارغا چۆمىدىكەن. دەريانىڭ باش ۋە ئاياغ ئېقىنىدىكى ئۇرۇق - ئۇلۇسلارنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ بىردىن - ئىككىدىن ئۆگەننىڭ ئەتراپىغا ئولىشىدىكەن، نەچچە ئاش پىشمىغىچە بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي ئۆرە تۇرۇشىدىكەن، ئاندىن ئۇن - تىنسىز تارقىلىپ كېتىشىدىكەن. ئۇلارنىڭ شۇ ھالىتى بەئەينى تېنەپ - تەمتىرەپ يۇرگەن ئازغۇن ئەرۋاھلارغا ئوخشىشىدىكەن.

ھەر يىلى ئايازدا نەزىر - چىراغ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىكەنۇ، داغدۇغىسى ئىلگىرىكىدەك كاتتا بولمايدىكەن. ئۆگەن ئەجدادلارنىڭ ئۆتمۈشى سۆزلەنگەن قەدىم قوشاقنى ئوقۇغاندا تۇرۇپ - تۇرۇپ ئازغىشىدىكەن. ھاپىزلار قەھرىمانلىق قىسسىلىرىنى ئېيتقاندا ئاۋازى بۇرۇنقىدەك جاراڭلىق ئاڭلانمايدىكەن. ئاقىنلار سازلىرىنى چېرتىپ مۇڭلۇق ناخشىلارنى توقۇيالمايدىكەن.

شۇ تەرىقىدە ئارىدىن يەنە ئۇچ يىل ئۆتكەندە سودىگەر يەنە پەيدا بوپتۇ.

بۇ قېتىم ئىلگىرىكىدەك قىممەتلىك سوۋغاتلار ئارتىلغان يۈزلىگەن ئات - تۆگە ۋە ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئەمەس، تەنھا ئۆزى ئاتقا مىنىپ يۈرتقا كىرىپ كەپتۇ. قولىدا ئاغزى ھىم ئېتىلگەن كىچىككىنە قارا كوزىنى كۆتۈرۈۋالغانىكەن.

ــ ئەي، قېرىنداشلىرىم، ــ دەپتۇ سودىگەر، ــ بۇ كوزىغا شاراب ياساشنىڭ سىر - ھېكمىتى قاچىلانغان. مانا بىز ئىلكىمىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك ئەڭگۈشتەردىن سىلەرگە بەخشەندە قىلماقچى بولدۇق. ھالبۇكى، سىلەر ئىنسانغا ھېچبىر مەنپەئەت بېرەلمەيدىغان بىر ئەرزىمەس بۇيۇمنى بىزدىن ئاياۋاتىسىلەر. مەن بۇگۈن كۈن پېتىشتىن ئىلگىرى بۇ جايدىن ئايرىلىشىم كېرەك. شۇنىڭغىچە شۇ ئەرزىمەس تىلكىمىزنى ماقۇل كۆرۈپ، قارا كوزىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىڭلار ياكى قارا كوزا يەرگە ئۇرۇلۇپ چۈل - چۈل بولسۇن - دە، ئارىمىزدىكى قان - قېرىنداشلىقمۇ ئەبەدىي تامام بولسۇن.

بۇ كۈن راسا قىيام بولغان چاغ ئىكەنمىش. تا كۈن پېتىشقا بىر تېرەك بويى قالغانغا قەدەر كىتەك بالىق كىشىلىرىدىن بىر ئېغىز زۇۋان چىقماپتۇ. ئۇلار — ئاپئاق ساقاللىق ئۆگەن، ئۇرۇق - ئۇلۇسلارنىڭ ئاقساقاللىرى، ئەتراپقا توپلانغان تا-مام ئاۋام غايىبتىن ئىلاھىي ۋەھىي ئىشتىكەندەك ئىزىدا ئۈيۈپ قاپتۇ. سودىگەرمۇ قارا كوزىنى كۆتۈرگەن پېتى ئۆگەننىڭ ئالدىدا ئۆره تۇرۇۋېرىپتۇ.

ئاخىر ئۆگەن سودىگەرنىڭ قولىدىكى قارا كوزىنى قوبۇل قىلىپ ئاپتۇ ھەم يۈرتنىڭ ئەڭگۈشتەرى — ئالتۇن قوڭغۇراقلىق كۆمۈش بۆشۈكنى سودىگەرگە بەر-مەكچى بوپتۇ. ئارىلىرىدىن ئەڭ چەبدەس بىرى ئۆمۈچۈكتەك مۇقەددەس دەرەخكە يا-مىشىپتۇ. كۆمۈش بۆشۈككە قول يېتىپ قالغاندا، قولىنى ئۈزىتىپ مانا تۇتاي دېگەندە بىر كارامەت كۆرۈلۈپتۇ: كۆمۈش بۆشۈك سەلكىن شامالدىكى پەيدەك ئۆرلەپ ئۇس-تۈنكى شاخقا قونۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم تاپ بېسىپ يامىشىپ، شۇنداق قولىنى ئۇزارتا-سا، كۆمۈش بۆشۈك ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى شاخقا قونۇپتۇ. سەل بالىرىنى قۇتۇلدۇ-رۇش ئۈچۈن ياردار سىياقتا كىرىۋېلىپ، ئوۋچىنى ئازدۇرىدىغان قۇشنى كۆرگەنمۇ؟ كىشىلەر قارىغۇدەك بولسا، ئاشۇ قۇش بىلەن ئوۋچىدەك بىرى قاچسا، بىرى قوغلاپ چىقىپ كېتىۋاتقۇدەك، ئاخىر كۆمۈش بۆشۈكمۇ، دەرەخكە ياماشقۇچىمۇ كۆرۈنمەي قاپتۇ.

بىر كەمدىن كېيىن ھېلىقى ئادەم شاخلار ئارىسىدا پەيدا بوپتۇ. بەئەينى ئەسكى پاختىلىق چاپاندەك شاختىن - شاخقا ئېسىلىپ پەسكە چۈشۈۋاتقۇدەك. ئۇچىسىدىكى ئېگىنلىرى جۇل - جۇل بولۇپ، پۈتۈن ئەزايى قانتالاش بولۇپ كەتكەنىكەن. ئۇ تۆ-ۋەنلەپ ئەڭ ئاخىرقى شاخقا يەتكەندە بەرداشلىق بېرەلمەپتۇ - دە، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپتۇ.

شۇ ھامان ئالتۇن قوڭغۇراقلىق كۆمۈش بۆشۈك ئەسلىدىكى جايىدا پەيدا بوپتۇ، بۇرۇنقىدىنمۇ بەك نۇرلىنىپ كېتىپتۇ.

كىشىلەر نېمە قىلارىنى بىلمەي دەۋرەشكە باشلاپتۇ. دەرەخ تۈگۈل، يىرتقۇچ قۇشلار ماكان ئەتكەن خەتەرلىك قىيالارنى پىسەنتىگە ئالمايدىغان ئادەم چالا ئۆلۈك ياتقاندا، باشقىلار نېمە چارە قىلالىسۇن!

ھەممە يەر تېگىدىن ئۆگەنگە قارىشىپتۇ. ئۆگەنمۇ قولىدىكى قارا كوزىنى سىلە-غان پېتى سودىگەرگە قاراپتۇ. سودىگەر ئالاقزادىلىككە چۆمۈپتۇ. بۇ چاغ قۇياش ئال-تۇن تاۋاقتەك قىزىرىپ، تاغ كەينىگە ئولتۇرۇشقا باشلىغانىكەن. سودىگەر يەڭلىرىنى سىلكىپ ۋارقىراپتۇ:

— كېسەللار دەرەخنى!

سودىگەرنىڭ ئاۋازى كىشىلەرنى بىر شۇركەندۈرۈپ، يىراقتىكى تاغلارغىچە تاراپ-تۇ. بىر ھازادىن كېيىن گويا تاغلاردىن ئەكس سادا يانغاندەك ئۆگەن ئاپئاق ساقاللا-رىنى تىترىتىپ ۋارقىراپتۇ:

— كېسىڭلار دەرەخنى!

— كېسىڭلار دەرەخنى!

ئۇرۇق - ئۇلۇسلارنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ ئۆگەنگە ئەگىشىپلا شۇنداق دەپتۇ. ئاۋام پۇقرا شۇنى كۆتۈپ تۇرغاندەكلا ھايت - ھۇيت دېگۈچە ھەر يوغان ئايپالتىلارنى ھا-زىر قىلىشىپتۇ. قاۋۇل قوللاردا ئايپالتىلار ۋالىداپ مۇقەددەس دەرەخلەرنى چاپماققا تەمشىلىپ ئېگىز كۆتۈرۈلۈپتۇ.

— توختاڭلار!

شۇ چاغ بىر ئوغۇل بالا توپنى يېرىپ ئۆتۈپ ئۆگەننىڭ ئالدىغا كەپتۇ.

— كۇمۇش بۆشۈكنى مەن ئېلىپ چۈشەي، — دەپتۇ ئۇ ئۆگەنگە ئارسلان بالا-سىدەك دادىل تىكىلىپ.

ھەممە ھاڭۇېقىپ قېلىشىپتۇ. ئەسلىي بۇ ئوغۇل بالا ئۆگەننىڭ توققۇز ياشلىق كەنجى ئوغلى ئىكەن. ئۇ ئۆگەن ئاتىسىنىڭ ئىجازىتىنى ئالمايلا دەرەخكە يامىشىپتۇ. چوڭلار ئېسىنى يىغقۇچە ئارىلىقتا كۇمۇش بۆشۈكنىڭ يېنىدا پەيدا بوپتۇ. كۇمۇش بۆشۈك ئالتۇن قوڭغۇرىقىنى زىل جىرىڭلاتقىنىچە ئەركىلىگەندەك ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر خۇشال بولۇشۇپ باركاللا توۋلىشىپتۇ.

— تۇت ئۇنى! — دەپ ۋارقىراپتۇ ئۆگەن.

بالا تۆۋەندىكىلەرگە بىر پەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن يۇزىنى ئۆرۈپلا يۇقىرىغا يامىشىشقا باشلاپتۇ. كۇمۇش بۆشۈكمۇ ئالتۇن قوڭغۇرىقىنى جىرىڭشىتىپ بالىغا ئە-گىشىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ. ھايت - ھۇيت دېگۈچە بالىمۇ، كۇمۇش بۆشۈكمۇ كۆ-رۈنمەي قاپتۇ.

«سوقۇۋاتقان يۇرەكنى كىشىگە بەرگىلى بولامدۇ؟! تومۇردا ئېقىۋاتقان قانىنى ئال-تۇن - كۇمۇشكە تېگىشكىلى بولامدۇ؟!»

مۇقەددەس دەرەخلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدىن شۇنداق سادا كەپتۇ.

كىتەك بالىق كىشىلىرىمۇ، سودىگەرمۇ ئاغزىنى ھاڭدەك ئاچقان پېتى ئورنىدا قېتىپ قېلىشىپتۇ. ئالتۇن قۇياشنىڭ گەردىشى ئۇيۇقتىكى چوققىنى سۆيۈپ، زېمىن-دىن نۇرىنى ئاستا - ئاستا يىغىشقا باشلاپتۇ. سودىگەر ئەس - ھوشىنى يىغىپ، بىردىنلا يەرنى تېپىپ سەۋدايىلارچە ۋارقىراپ كېتىپتۇ:

— نەس باسقان جىنىڭ ئۇۋىسى ئىكەن بۇ! بالىنى ئازدۇرۇپ ئېلىپ چىقىپ

كەتتى. سىلەر ئەقلىڭلارنى جورۇپ، كۇن پېتىشتىن بۇرۇن يېقىتىڭلار بۇ دەرەخلەرنى!

ئۆگەن ئىگرىغان پېتى ئىزىدا ئولتۇرۇپ قاپتۇ، قولىدىكى قارا كوزىنى مەيدىسىگە چىڭ بېسىپتۇ!

يوغان ئايپالتىلار ژالىلداپ مۇقەددەس دەرەخلەرگە زەربە بىلەن چېپىلىشقا باشلاپتۇ. ئاخىر مىڭ يىللاردىن بېرى شاخلىرى ئىرماش - چىرماش گىرەلىشىپ بىر تەن، بىر ژۇجۇدقا ئايلانغان بىر جۇپ مۇقەددەس دەرەخ يەرۇ ئاسمانىنى لەرزىگە سېلىپ تاغ كۆچكەندەك گۇلدۇرلەپ يىقىلىپتۇ.

كىشىلەر ئاچ كۆز ئوژچىلاردەك تۇشمۇتۇشتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىشىپ بەھەيۋەت شاخلار ئارىسىدىن ئولجىسىنى ئىزدىشىپتۇ. ئىزدەپتۇ، ئىزدەپتۇ، كۇموش بۆشۈك تۇگۇل، بالىنىمۇ تاپالماپتۇ.

شۇ چاغ كۇن پېتىپتۇ. قۇلاقلىرىغا ئالتۇن قوڭغۇراقنىڭ جىرىڭشىغان ئاۋازى ئىشتىلىپتۇ. كىشىلەر باشلىرىنى كۆتۇرۇپ كۆرۇپتۇكى، كۆك قەردە بىر يورۇق نۇر كۇموش چوققا تامان ئۇچۇپ كېتىۋاتقۇدەك. يورۇق نۇر ئۇچۇپ بېرىپ كۇموش چوققا قونۇپتۇ - دە، ئۆچۇپتۇ. كىشىلەر ئاتا - بوۋىلىرىغا ــ سەككىز ئايال ژە بىر ئوغۇل بوۋاقنا نىجادلىق ئاتا قىلغان كۇموش چوققىغا قارىغان پېتى ئىزىدا قېتىپ قاپتۇ، قېتىپ تاشقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.

شۇ كېچە كىتەك بالىقنىڭ ئاسمىنىدا ئايمۇ، يۇلتۇزمۇ كۆرۇنمەپتۇ. جاھاننى گىل رەڭ تۇمان قاپلاپ، ئاسماندىن شۇرۇلداپ قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ. ئەتىسى قۇياش قايتا كۆتۇرۇلگەندە كىتەك بالىق دېگەن بۇ گۇزەل يۇرت كۆز يەتكۈسىز قۇملۇققا ئايلىنىپتۇ.

ئېيتىلىشىچە، هېلىقى قارا كۇپ هازىرمۇ تەكلىماكانغا كۆموكلۇك ئىمىش. كىمەرسىكى شۇنى تېپىپ تاشقا ئۇرۇپ چېقىۋەتسە، كىتەك بالىقمۇ، تاش ئادەملەرمۇ ئەسلىگە كېلەرمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ۋەلى داۋۇت.** ئەر، ئۇيغۇر.

«مىراس» ژۇرنىلى، 6.2004

شەھرى بەر - بەر

ر ۋايەتچىلەر ئول زاماندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ تارىخى ئۇستىدە شۇنداق رىۋايەت

قىلىپ ئېيتىدۇكى، بۇندىن تەخمىنەن بىر مىڭ تۆت يۈز يىللار ئىلگىرى، «توققۇز ساراي تېغى» بىلەن «لەئلى ياقۇت تېغى» دەپ ئاتالغان ئىككى تاغ ئارىسىدا ئوتتۇز يىللىق ئۆمرىنى سەرپ ئېتىپ، شۇ مۆھلەت ئىچىدە پۈتكۈل جاھان تەۋەسىدە مەشھۇر، سەلتەنەتلىك ئىمارەتلەر ياسىغان، نام ـ شۆھرەتلىك پىر ـ ئۇستازلارنى توپلاپ لەكمىڭ ـ لەكمىڭ ئۆلۈكلەر ئۇستىخىنى ئۇستىگە ئاجايىپ ـ غارايىپ بىر شەھەرنى ياساتقان ھەمدە شاھلار ئىچىدە زالىملىق ھەم بېخىللىقتىمۇ نام ئالغان مەرغۇپ ئىسىملىك بىر شاھ ئۆتكەن.

رىۋايەتچىلەر بۇ شەھەرنىڭ نام ـ شۆھرىتىنى شۇنداق تەرىپلەيدۇكى، تاغنى تېشىپ، پۈتكۈل تاملىرىنى ئالتۇندىن سىرلاپ ھەم پۈتكۈل تام ـ تورۇسلىرىغا گۈھەردىن كۆز قويۇپ، تۈۋرۈكلىرىنى مەرمەر تاشتىن ياساپ، ھەربىر تۈۋرۈككە ياقۇتتىن كۆز قويۇپ، ئاستىغا كۈمۈش يانقۇزۇپ ئوردا، ئايۋان ـ سارايلارنى بىنا قىلدۇرغان. ئوردىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىگە ئالتۇندىن قىلىپ، ئاغزىنى ئېچىپ، ئېتىلىپ تۇرغان ئاجايىپ كۆرۈنۈشلۈك ئىككى ئەجدىھا ھەيكىلىنى، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئولتۇرىدىغان ئورۇننىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىگە كۆزلىرىنى ياقۇتتىن قىلىپ، ئىككى ئالتۇن يولۋاس ھەيكىلىنى تۇرغۇزۇشتىن باشقا، مىڭ ئالتۇن كۇرسا، مىڭ كۈمۈش كۇرسا ئورۇنلاشتۇرغان. ئوردا ئىچىدىكى پۈتكۈل تام ـ تورۇس، ماڭىدىغان يەرلەر ـ گىچە شاھنىڭ ۋە خانىشلىرىنىڭ، بالىچاقا، جەددى ـ جەمەتىنىڭ ھەيۋەتلىك رەسىملىرىنى سىزدۇرغان. ھەتتاكى، شاھ ۋە خانىشلار پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا سەپەر قىلغاندا ياتىدىغان ئالتۇن ساندۇق ۋە ھەشەمەتلىك قەبرىستانلىق ياساتقۇزغان. بۇ ئوردا ئىچىدىكى ئايۋان ـ سارايلارغا لەكمىڭ ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، سىرتقا ئونىمىڭ مەر مەر پەلەمپەي ئارقىلىق چىقىدىكەن. ھەر يۈز پەلەمپەي ئارىلىقىدا قاۋۇل، ئىشەنچلىك قاراۋۇللارنى توختاتقان بولۇپ، ھەر بىر قاراۋۇلغا بىردىن ئالتۇندا ياسالغان قىلىچ تۇتقۇزغان. شاھنىڭ قىرىق خانىشى بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھۇجرىدا تۇرىدىكەن. ھەر بىر خانىشنىڭ قىرىق كېنىزىكى بولۇپ، ئۇلارمۇ ئايرىم ـ ئايرىم سارايدا تۇرىدىكەن، ئۇلار ئۆمۈربويى تۇرمۇشلۇق بولمايدىكەن. شاھ ئوردىسىنىڭ چىقىش ئېغىزىغا ئېگىزلىكى توقسان گەز، توغرىسى قىرىق گەز كېلىدىغان ئالتۇن دەرۋازا ئورنىتىلغان بولۇپ، ئېچىپ ـ يېپىشتا ئۇچ يۈز ئادەم ھازىر بولىدىكەن. ئوردا سىرتىنى يەر يۈزىدىن قىرىق گەز چوڭقۇرلۇقتا كولىتىپ، تاملىرىغا قىزىل، كۆك سىر بېرىپ، ئاستىغا قوغۇشۇن يانقۇزۇپ، لەكمىڭ ئادەم سىغىدىغان يەنە بىر ھەشەمەتلىك بىنا ياساتقۇزغان. بۇ بىنادا ئوردىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتچىلە-

رى تۇرىدىكەن. ئوردا دەرۋازىسى ئالتە ئايدا بىر قېتىم ئېچىلىدىكەن، ھەر قېتىم ئېچىلغاندا ئالتە ئايلىق ئوزۇق ـ تۇلۇك ئوردىغا ھازىر بولىدىكەن. شاھ ھەر قېتىم ئوردا سىرتىغا چىققاندا، پۇتكۇل ئىشنى سەركەردىلەرگە تاپىلاپ قويىدىكەن. ئۆزى ھەر كۈنى دېگۈدەك كۆڭۈل ئېچىش، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولىدىكەن، قالغان ئىشلار ئوردا سىرتىدىكى ئەمەلدارلار ئارقىلىق بېجىرىلىدىكەن.

بۇ شەھەرنىڭ «بەر ـ بەر» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەبنى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: شاھ پۇقرالار ئۈچۈن ئەمەس، ئۆزىگە بايلىق توپلاش يۈزىسىدىن، شەھەر ـ شەھەرنىڭ شاھلىرىغا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن مەكتۇپ يوللاپ، ۋايىغا يەتكەن ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارنى كەلتۈرگەن. بولۇپمۇ، خوتەن شاھى، قەشقەر شاھى، يەكەن شاھى قاتارلىق شاھلار مەرغۇپ شاھنىڭ سوۋغا ـ سالام، مەكتۇپلىرىغا بىنائەن، ئۆز تەۋەلىكىدىكى ئۇستا، داڭلىق ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارنى ئەۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتتىكى داڭقى جاھانىنىڭ ھەممە يېرىگە تارالغانكەن.

بۇ شەھەرنىڭ بازىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون سەككىز چاقىرىم، كەڭلىكى ئون ئىككى چاقىرىم بولۇپ، شەرق، غەرب سودىگەرلىرى ھەر خىل مالالارنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ، بازارنى خۇددى ئادەم دېگىزىغا ئايلاندۇرىدىكەن. شەرق، غەرب دەرۋازىسىدىن سودىگەرلەر، پۇقرالار، ئات ـ ھارۋىلار خۇددى بورانەك كىرىپ، چىقىپ تۇرىدىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ شەھەر نام ـ شۆھرەتلىرى بىلەن ئەلگە تونۇلۇپ، شەھەرنىڭ ئىلگىرىكى نامى ئۆچۈپ، كېيىن «شەھىرى بەر ـ بەر» دەپ ئاتالغانكەن.

رىۋايەتچىلەر دەيدۇلەركى، مەرغۇپ شاھ ئۆزىنىڭ ۋە خانىشلىرىنىڭ ھەيكەللىرىنى ياسىتىپ، ئۇنى پۇتكۇل ئوردا، سارايدىن تارتىپ پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگىچە، ئېتىز ـ ئېرىق، باغۇ بوستانلىقنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە توختاتقان. ھەتتاكى، سودىگەر ـ لەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر شەھەرگە كىرىشتە دەرۋازىدىن شاھ ھەيكىلىنى كۆرسىتىپ كىرەر ئىكەن. تىجارەتچىلەر شاھ ھەيكىلىنى دۇكان ئالدىغا توختىتىپ تىجارەت قىلمىسا، مال ـ مۇلۇكلىرى بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرايدىكەن.

مەرغۇپ شاھ ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇتكۇل ئوردا، ساراي خىزمەتچىلىرى ۋە پۇقرالارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، «مەرغۇپ شاھ تەۋەلىكىنىڭ پۇقراسىغا مەرغۇپ شاھ مەدەت قىلغاي» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن لاتا بەلگىنى ئالدىغا ئېسىپ يۈرۈشنى، ئۇنداق قىلمىغانلارنى قەپەسكە سولاپ ئىنسان ئىز باسمىغان ۋەھىمىلىك جاڭگالغا ئاپىرىپ، قەپەس بىلەن تاشلىۋېتىدىغانلىقىنى پەرمان قىلغان. شۇڭا، بۇ يالماۋۇزدىن قورقىقان پۇقرالار ئېلىم ـ سېتىم قىلغاندا، سەپەرگە چىققاندا، ئەمگەك قىلغاندا، تاماق يېگەندە

دە، بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە، بىرەر پالاكەتكە يولۇققاندا، «مەرغۇپ شاھ مەدەت قىلغاي» دەپ دۇئا قىلىدىكەن، قەسەم قىلىشقاندا بولسا، «مەرغۇپ شاھ ئۇرغاي» دەپ قەسەم قىلىشىدىكەن.

رىۋايەتچىلەر مەرغۇپ شاھنىڭ زالىم، ئاچ كۆز، بېخىللىقى ئۇستىدە شۇنداق سۆزلەيدۇكى، شاھ ھەر قېتىم ئوردىدىن چىققاندا، ئېتىز - ئېرىقتا ئىشلەۋاتقان پۇقرادىن تارتىپ دۇكاندار - سودىگەرلەرگىچە ئىشلىرىنى، دۇكانلىرىنى تاشلاپ ئۆيى-لىرىگە مۆكۈنۈۋالىدىكەن. كىشنەۋاتقان ئات، ھاڭراۋاتقان ئېشەك، ھۆركىرەۋاتقان كا-لىلارمۇ ھۆركىرەشتىن، ھەتتاكى بۆشۈكتىكى يىغلاۋاتقان بوۋاقلارمۇ يىغلاشتىن توخ-تايدىكەن. ئىت - مۈشۈكلەرمۇ ئۇۋلىرىغا قاچىدىكەن.

مەرغۇپ شاھنىڭ زالىملىقى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپتۇكى، پەسەيمەپتۇ. ئۇ مال-دۇنيا توپلاش ئۈچۈن ئالۋان - ياساقنى، ھاشارنى كۆپ قويغاچقا، بۇنى بېرەلمىگەن پۇقرالارنىڭ كاللىسى كېسىلىدىكەن. ھەر كۈنلۈكى ئادەم كاللىسى توشۇيدىغان ئات، ھارۋىلار، چۆلگە پالىنىپ قەپەسكە سولانغان ئادەملەرنى يالاپ ماڭغان گۈندىپايلار يول-دىن ئۆتۈپ تۇرىدىكەن، ھەتتا شاھنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ قالغان ئاجىز، بىچارە پۇق-رالار شۇ جايدىلا ئۆلتۈرۈلىدىكەن. ئەڭ ئېچىنىشلىق يېرى، شاھقا ئۇچرىغان ھەرقا-داق ئادەم بىرنەچچە يۈز مېتىر يىراقلىقتا تەزىم بەجا كەلتۈرمىسە، جاللاتلار شۇھامان ئۇ ئادەمنى تىك توختىتىپ، قىلىچ بىلەن قارنىنى يېرىپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئوردىغا ئېلىپ كېتىدىكەن. يۈرتنى تاشلاپ سىرتقا قېچىپ كەتكەن پۇقرالارمۇ بۇ يالماۋۇز شاھنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئاستىدىن قۇتۇلالمايدىكەن.

بىر كۈنى شاھ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن پۈتكۈل شەھەرنى ئايلىنىپ، بىر كاتا-تا سودىگەرنىڭ دۇكىنى ئالدىغا كەلگەندە، تەزىم بەجا كەلتۈرۈشكە ئۇلگۈرەلمىگەن سودىگەر ئۆمىلىگەن پېتى دۇكاننى تاشلاپ بىر كامارغا كىرىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆر-گەن شاھ ئىككى ۋەزىردىن سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئوڭ قول ۋەزىر شاھنىڭ كۆڭلىنى ياساپ:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، ئۆزلىرى جاھانغا تونۇلغان شاھ بولغاچقا، بۇ سودىگەر سىلىنىڭ يۈزلىرىگە قارىيالمايدۇ، خىجىل بولۇپ ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، — دەپتۇ. سول قول ۋەزىر:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، ئۆزلىرى ياخشىلىق ھەم يامانلىقتا جاھانغا تونۇلغان. سىلىنىڭ سۈرلۈك ئەپتىلىرىدىن ئەيمەنگەن بۇ سودىگەر سىلىدىن قورقۇپ ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، — دەپتۇ. شاھ سول قول ۋەزىرنىڭ «ياخشى، يامان» دېگەن سۆزىنىڭ

مەنسىگە يېتىپ «سول قول ۋەزىر مېنى ئەسلىدە يامان كۆردىڭەن» دەپ ئويلاپ، شۇھامان سول قول ۋەزىرنىڭ زىندانغا سېلىشقا ھۆكۈم قىپتۇ. سول قول ۋەزىر ئۆز-زىنىڭ ھايات قالمايدىغانلىقىنى بىلىپ:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، بىر ئېغىز گېپىم بار ئىدى، ئېيتىشقا ئىجازەت بەر-گەيلا، — دەپتۇ. شاھ:

— قېنى ئېيت، — دەپتۇ. ۋەزىر:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، سىلى مېنىڭ «ياخشى، ياماڭ» دېگەن سۆزۈمىنىڭ مەن-سىگە يېتىپ، مېنى يامان دېدى، دەپ ماڭا جازا ھۆكۈم قىلدىلا. ئەمەلىيەتتىمۇ كۆ-رۈپ تۇرۇپلا، سىلى قايسى جايغا بارسىلا، كىشىلەر قاچىدۇ، بۇ نېمىدىن دېرەك بې-رىدۇ؟ ئۆزۈپ ئېيتىش كېرەككى، سىلىنىڭ رەھىمسىزلىكىلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ! كىشى ياخشى شاھىتىن ھەرگىزمۇ قاچمايدۇ، يامان شاھىتىن قاچىدۇ، — دەپتۇ.

غەزەپ - نەپرىتى قوزغالغان شاھ جاللاتلارغا سول قول ۋەزىرنى چېپىشقا بۇي-رۇق قىپتۇ، جاللاتلار قىلىچلىرىنى يالتاڭچلاپ ئۇنى چېپىشقا تەمشىلگەندە:

— توختاش! — دەپتۇ سول قول ۋەزىر، — ھەي جانابى ھۆرمەتلىك شاھ! بايا زىندانغا سېلىشقا ھۆكۈم قىلىپ، ئەمدى چېپىشقا پەرمان چۈشۈردىلە. سىلىنى قاڭ-داقمۇ ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ ئېيتقىنىدەك ياخشى دېگىلى بولسۇن؟! سىلىنىڭ بۇ ھۆ-كۈملىرى يەنىلا يامانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ياخشى شاھلار ھەق بىلەن ناھەقنى پەرق ئېتىپ، ئېنىق، ئادىل ھۆكۈم قىلىدۇ. مەن سىلىنىڭ قول ئاستىلىرىدا ئۆمرۈمنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ۋەزىر - ۋۇزرالىق بىلەن ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتكۈزدۈم، ھەمدەمدە بولدۇم.

سول قول ۋەزىر شۇ گەپلەردىن كېيىن مۇنۇ نەزمىنى ئېيتىپتۇ:

ئۆتتى ئۆمرۈم ئىت بىلەن بىر يالاقتا لوقما يەپ،
تىلىكىم بار: ھەقنى ھەق قىلماسقا كۈلپەت يەتسە دەپ.
ئايرىلىپ ئەلدىن، ساڭا دوست بولغان ئۇچۇن ھەسرەتتە مەن،
ئەمدى يول يوقتۇر ماڭا ئۆلسەممۇ گەر زور دەردتە مەن.
بىلمىدىڭمۇ، كىم يامانلىق ئەيلىسە تاپماس ئامان،
شۇ يامانىنىڭ قىلغىنى يانغاي ئۆزىگە بىر زامان.
يۇرىمەن مەغرۇر دېمە، بېرىسەن بىر كۈن بەدەل،
تۇتقىسى قانلىق قىساس، يوللىغاي تەڭرىم ئەجەل...

بۇنى ئاڭلىغان شاھنىڭ جان ـ جەھلى چىقىپ، چاپ دېسە، چاپ دەپ جاللاتلارغا بۇيرۇق قىپتۇ. جاللاتلار سول قول ژەزىرنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ ماڭغاندا، ئۇ يەنە مۇنۇ نەزمنى ئوقۇپتۇ:

كەلدى بالا بېشىمغا، ئەلدە ئامەت قالمىدى،
چاپقىن مېنى ئەي جاللات، تەندە تاقەت قالمىدى.
قېنىم ئاقسۇن تۇپراققا، جاندا راھەت قالمىدى،
ياتاي ئەمدى قەبرەمدە، شاھتا ژاپا قالمىدى...

جاللاتلار ژەزىرگە قىلىچ ئۇرۇپتۇ. يەر ـ زېمىن لەرزىگە كەپتۇ. ئاسمانىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ، چاقماقلار چېقىلىپ، يەرۇ ئاسمان قاراڭغۇلۇقىغا چۆكۈپتۇ. بىچارە پۇقرالار يىغلاپتۇ، شاھمۇ ئۆز ئوردىسىغا كىرىپ يەنە ئەيش ـ ئىشرەتكە مەشغۇل بوپتۇ. پۇقرالار مەردانە ھالدا ئەل ئۈچۈن سۆزلەپ ئۆلگەن سول قول ژەزىرنىڭ جەسىتىنى مەخپىي ھالدا شىمالىي تاغنىڭ كەينىگە دەپنە قىلىپ، تاشتىن گۈمبەز ياساپ قويۇپتۇ. ھازىرمۇ بۇ تاش گۈمبەز بار ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى شاھ ئۈخلاپ قېلىپ چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغاندا، بىر قارا قۇيۇن كېلىپ شاھنىڭ تاجىنى ئېلىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. شاھ نۇرغۇن لەشكەرنى ئاتلاندۇرۇپ قارا قۇيۇننى قوغلاپ، تاجىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئوردىدىن چىقىۋاتقاندا، بىر قەلەندەر ئۇچراپ شاھنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ: «جانابى ھۆرمەتلىك شاھىم، مېنىڭ 11 بالام بار ئىدى، ئۇچ كۈن بولدى، ئاغزىغا گىياھ سالماي ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. سىلىنىڭ باشلىرىغا كەلگەن بالا ـ قازانىڭ ھەققىدە بىر دۇئا قىلاي، بىزگە يېگۈدەك بىرنەرسە بەرسىلە» دەپتۇ. سەلتەنەتلىك تاجى بىلەن قالغان شاھ قەلەندەرنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ قويۇپ ئۆز سەپىرىگە مېڭىپتۇ. شاھ ئالدىراش كېتىۋاتقاندا ئۇنىڭ ئالدىغا چىرايلىق بىر جەرەن ئۇچراپ قاپتۇ. جەرەن قېچىپتۇ، شاھ ئات سېلىپ جەرەننى قوغلاپتۇ. بىر يەرگە بارغاندا شاھنىڭ ئالدىغا چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ كېلىۋاتقان يولۋاس ئۇچراپ قاپتۇ. شاھ قورقۇپ كېتىپ، «ۋايجان!» دەپ ژارقىرىغىنىچە يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھ چۈشىنىڭ مەنىسىگە يېتەلمەي غەم ـ قايغۇغا پېتىپ، گېلىدىن غىزا ئۆتمەي ياداپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ژەزىر ـ ژۇزرالار شاھتىن:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك شاھىم، ئۆزلىرى كۈندىن ـ كۈنگە يادىپ كەتتىلە، غىزامۇ

يېمەيلىغۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. شاھ چۈشىدە كۆرگەن ئەھۋالىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىر ـ ۋۇزرالار قۇرچى ۋە پالچىلارنى كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار راستىنى ئېيتسا كاللىسىنىڭ كېتىشىدىن قورقۇپ، شاھنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان باشقا سۆزلەر ئارقىلىق چۈشكە تەبىر بېرىپتۇ. لېكىن، شاھ بۇنىڭدىن قانائەت ھاسىل قىلالماي يەنىلا غەم ـ قايغۇ بىلەن كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە شەھىرى بەر ـ بەر بازىرىنىڭ يەنە بىر تەرىپى ئېيتىلغان: شەھىرى بەر ـ بەر بازىرىدا بۇددا دىنى مەدرىسىلىرى بولۇپ، بۇ مەدرىسىلەردە ئوقۇيدىغان بىرنەچچە مىڭ تالىپ بار ئىكەن. ئۇلار ئۆمۈر بويى ئۆيلىنىشكە رۇخسەت قىلىنمىغاچقا، قىزلارغا يامان نىيەتتە بولۇپ قالىدۇ دەپ، ئەرەنلىكىگە ئالتۇن تامغا ئۇرۇلۇپ، ئاختا قىلىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، دىنىي تەلىمات ۋە ئاجايىپ ماھارەتلەرنى ئۆگىنىشتىن باشقىنى بىلمەيدىكەن. قىزىل يىپەكتە كىيىم كىيگەن تالىپلار يەردىن ئاسمانغا، ئاسماندىن يەرگە ئۈچۈشنى ئۆگەنگەچكە، ئۇلار «شۇڭقار مەدرىسەسىنىڭ تالىپى»، كۆك يىپەك رەختتىن كىيىم كىيگەن تالىپلار ھەر يوغان تاشلارنى يىراقلاپ ئېتىش، تاشنى ئۇرۇپ ئېزىش، جادۇغا بېسىش، تامنى تېشىش قاتارلىقلارنى ئۆگەنگەچكە، ئۇلار «يولۋاس مەدرىسەسىنىڭ تالىپى»، قارا يىپەك رەختتىن كىيىم كىيگەن تالىپلار قىلىچۋازلىق ماھارىتىنى ئۆگەنگەچكە، «قۇش مەدرىسەسىنىڭ تالىپى»، سېرىق يىپەك رەختتىن كىيىم كىيگەن تالىپلار چامباشچىلىق ماھارىتىنى ئۆگەنگەچكە، «ئەجدىھا مەدرىسەسىنىڭ تالىپى» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار قايسى مەدرىسەگە تەئەللۇق بولسا، كىيگەن كىيىم ـ كېچەكلىرىگە شۇ خىلدا ئاتالغان نەرسىلەرنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنىكەن. ئۇلار كوچىلارغا چىققاندا خۇددى تاغدىن سەل كەلگەندەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنگەچكە، كوچا ئىچى پاتىپاراقچىلىققا ئايلىنىپ كېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ نامىنى شۆھرەتلىرى جاھاننىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارقالغاندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان پادىشاھلار لەشكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ ماھارەتلىرىگە تەڭكېلەلمەي يېڭىلىپ قېلىپ جېنىنى ياقىغا ئالغانىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتىن مەلۇمكى، شىمالىي تاغدا ئازابقا چىدىمايلا قاچقان قۇللارنىڭ سانى ھەددى ـ ھېسابسىز ئىكەن. ئۇلار ئۆز ئىچىدىن سەركەردە سايلاپ، ھەر كۈنى كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ، كېچىسى چوڭقۇر ئورەك قېزىپ، ھەر بىر ئورەككە قاقما قۇزۇقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەرغۇپ شاھقا ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، بىر پارچە مەكتۇپنى سارايى تېمىغا چاپلاپ قويۇپتۇ. بۇ ئىش شاھقا مەلۇم بوپتۇ. شاھ دەرھال ئوتتۇز مىڭ لەشكەر ئەۋەتىپتۇ. لەشكەرلەر ئات چاپتۇرۇپ، ئۇدۇل شىمالىي تاغدىكى باتۇرلار قاز ـ

غان ئورەك ئىچىگە كەينى - كەينىدىن چۈشۈپ كېتىپ، ھەممىسى قاقما قوزۇققا مىخلىنىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان شاھ باشقا جاي ئارقىلىق لەشكەر ئەۋەتىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، شىمالىي تاغدىكى باتۇرلار بۇ جايغىمۇ ئورەك قېزىپ، قاقما قوزۇق ئورنىتىپ تەييارلىغاچقا، بۇ لەشكەرلەرمۇ قوزۇققا مىخلىنىپ ئۆلۈپتۇ. شاھ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى يىغىپ، قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت ئاپتۇ. ئوڭ قول ۋەزىر:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، بۇنىڭ چارىسى ئاساندۇر: ئۇلار جان بېقىشتا قىينىچىلىققا ئۇچرىغاچقا، تاغقا قېچىپ بېرىپ بۇ ئىشنى قىلدى. ئەمدى بىز ئۇلارنى «تاغدىن چۈشۈڭلار، بىز سىلەرنىڭ قانداق تەلەپلىرىڭلار بولسا ئاڭلايمىز. ھەر بىرىڭلارغا خەزىنىدىن ئالتۇن - كۈمۈش بېرىپ رازى قىلىمىز» دېسەك، ئۇلار تاغدىن چۈشىدۇ. شۇ چاغدا ھەممىسىنى تۇتۇپ بىر يولىلا يوقاتساق، — دەپتۇ. شاھ ۋەزىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بىر پارچە مەكتۇپ يېزىپ، شىمالىي تاغدىكى باتۇرلارغا ئەۋەتىپتۇ. باتۇرلار شاھنىڭ بۇ ھىيلىسىنى بىلگەچكە رەت قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھ ئۇلار ئوزۇق - تۇلۇك توشۇيدىغان يوللارنى قامال قىپتۇ. لېكىن، باتۇرلار توسۇقتىكى لەشكەرلەرنى كېچىسى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، يەنىلا يۇرتتىن ئوزۇق - تۇلۇك ئېلىپ چىقىپ، ئالتە ئاي ئوقيا ياساپ، شاھنىڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلاپتۇ. لېكىن، شاھنىڭ تاغ ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرغان ئوردىسىنى ئېلىشقا قۇدرىتى ئاجىز كەپتۇ. ئەجدىھا تېغىنىڭ ئاياغ قىسمىدا چوڭ بىر كۆل بولۇپ، بۇ كۆل شاھ ئوردىسىدىن بىرنەچچە گەز ئېگىز ئىكەن. باتۇرلار كۆلنىڭ دامبىسىنى بىر كېچىدىلا بۇزۇپ، ئوردىنى سۇغا باستۇرۇپ ۋەيران قىلىش پىلانى تۇزۇپ، ۋاقىت كۈتۈپتۇ.

شاھنىڭ زالىملىقى ھەققىدىكى يەنە بىر رىۋايەتتىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، شاھنىڭ قىرىق خوتۇنى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇز توققۇزى تۇغماس ئىكەن. قىرىقىنچى خوتۇنى ھامىلىدار بولۇپ، ئاي - كۈنى توشۇپ بىر قىز تۇغۇپتۇ. قىزنىڭ ئىسمىنى «ئايتۇرا» قويۇپتۇ. بۇ قىز جاھان قىزلىرى ئىچىدە شۇنداق چىرايلىق ئىكەنكى، ئۇنى قانچە - قانچە داستان يېزىپمۇ تەرىپلەپ بولمايدىكەن. گەرچە قىز بالاغەتكە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن شاھنىڭ زالىملىقىدىن قورقۇپ، بىرەر ئەلچىمۇ شاھ ھۇزۇرىغا كېلەلمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى قىز دادىسىدىن رۇخسەت ئېلىپ، بىر نەچچە ئون كىنىزەكنى ئەگەشتۇرۇپ ئاتلىق ئوۋ ئوۋلاشقا جاڭگالغا چىقىپتۇ، لېكىن ئوۋ قىلغۇدەك ھېچقانداق نەرسە تاپالماپتۇ. ئۇلار شۇ ماڭغىنىچە گۆر ئېقىن دەرياسىغا كەپتۇ ۋە دەريادا سۇنىڭ ناھايىتى كۆپ ھەم ھەيۋەتلىك ئېقىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. قىز ئۆ-

تۇپ كېتىمەن دەپ كېنىزەكلەر بىلەن دەريانىڭ قاپ ئوتتۇ-رىسىغا كەلگەندە، بىر دولقۇن ئاتلارنى يۇمىلىتىپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. قىز ۋە كېنى-زەكلەر ھەش - پەش دېگۈچە قاينام ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. كېنىزەكلەرنى ئۇلۇغ سۇ قاينىمى يۇتۇپ كەتكەچكە، ئۇلار بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىپتۇ. بىرھازادىن كېيىن ئايتۇراقىز سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىقىپتۇ. بۇنى دەريا بويىدا مال بېقىۋاتقان قوتۇرى ئىسىملىك بىر مالچى يىگىت كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال دەريا‌غا سەكرەپ چۈشۈپ، ئاي-تۇرا قىزنى قۇتۇلدۇرۇپ، قاشقا ئېلىپ چىقىپتۇ ۋە ئۇنى ئوڭدا ياتقۇزۇپ، ئىچىگە كىرىپ كەتكەن سۇنى چىقىرىۋېتىپ، قىزنى يۈدۈپ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، كېپەك قورۇپ قورسىقىغا قويۇپ ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. يىگىت بىر مەزگىلگىچە قىزنى ئاس-راپ بېقىپتۇ. ئۇ ناھايىتى كېلىشكەن ھەم نەي چېلىشقا بەكمۇ ئۇستا يىگىت بول-غاچقا، ئۇ چالغان نەينىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى قىزنى مەپتۇن قىپتۇ ۋە ئۇنى يىگىتكە ئاشىق قىلىپ قويۇپتۇ. قىز بىر مەزگىل پادىچى يىگىتنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ قاپتۇ. پا-دىچى يىگىت كۈندۈزى مال باققىلى چىقىپ كېتىپ كېچىسى كېلىدىكەن، قىز يى-گىتنىڭ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتىدىكەن. يىگىت قايتىپ كەلگەن بىر كۈنى قىز يىگىتكە مۇنداق نەزم ئوقۇپتۇ:

چۈشتى بېشىمغا ئىشق، ھەردەم تۇرۇپ يىغلىدىم،
تەقدىر شۇنداق دەپ بېلىمنى مەھكەم باغلىدىم.
كۆيۈك ئوتىدا يۈرەكلىرىمنى داغلىدىم،
ئەمرىڭگە ئال مېنى، ئەمدى يوقتۇر تاقىتىم.

بۇنى ئاڭلىغان يىگىتمۇ قىزغا:

زاتىڭىزنى بىلمىگەچ ھەيران بولدۇم،
ئىزھارىمنى ئېيتالماي غەمخانە بولدۇم.
توقسەن كۈندە ئىشقىڭدا مەردانە بولدۇم،
جان تەسەددۇق بۇ ئىشقا پەرۋانە بولدۇم.

دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى ئىزھار قىپتۇ. قىز يىگىتنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئېتىپ بىھوش بولۇپ يېتىپتۇ. بىرھازادىن كېيىن قىز ئەھۋالىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىپ، مەرغۇپ شاھنىڭ قىزى ئىكەنلىكى، ئوۋغا چىقىپ بۇ ھالاكەتكە

يولۇقۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. يىگىت مەرغۇپ شاھنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ قاتتىق قورقۇپ كېتىپتۇ. قىز:

— نېمىدىن قورقىسىز؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— ئاتىڭىز بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپسا، ئۆيۈمدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئېلىۋېتىشتىن قورقتۇم، — دەپتۇ. قىز:

— ئىشقىنىڭ قۇربانى بولغاندا، ئاندىن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەيلى بېشىمىزغا نېمە بالالار كەلسۇن، ئۇنى تارتماقتىن باشقا چارە يوق. بۇنىڭغا مۇۋاپىق چارە تاپايلى، — دەپتۇ. يىگىت:

— سىز بىر شاھنىڭ مەلىكىسى تۇرسىڭىز، مەن بولسام بىر گاداي مالچىنىڭ ئوغلى تۇرسام، مېنى پەس كۆرۈپ، سىزنى ماڭا بەرمەسمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن، — دەپتۇ. قىز:

— مەن قورقمىغان يەردە، سىز نېمىدىن قورقىسىز؟ ناۋادا ئاتام سىزگە زىيانكەشلىك قىلسا، مېنىڭمۇ مۇناسىپ چارەم بار. سىز مېنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالمىدىڭىز، بولمىسا بېلىققا يەم بولۇپ كەتسەم، ئاتام مېنى نەدىنمۇ تاپالايتتى. شۇ نەرسە ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ئىشق ـ مۇھەببەت ئوتى چوڭ ـ كىچىك، سەت ـ چىرايلىق تاللىمايدۇ. ئىشقنى پۇلغا سېتىۋالغىلى، ھەيۋە قىلىپ قورقۇتۇپ ياكى بولمىسا، چېپىپ تۇڭەتكىلى بولمايدۇ. ئىشق ـ مۇھەببەت ھېچ نەرسىدىن قورقمايدۇ، — دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار خۇشال ـ خۇرام يەنە بىر مەزگىلنى ئۆتكۈزۈپتۇ. شاھمۇ قىزنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىپ، تەرەپ ـ تەرەپكە لەشكەر چاپتۇرۇپتۇ. ئاخىرى لەشكەرلەر ئىزدەپ سوراپ قىزنى مالچىنىڭ ئۆيىدىن تېپىپتۇ ۋە شاھ ئوردىسىغا قايتۇرۇپ كەپتۇ. بىر كۈنى قىز بولغان ۋەقەنى شاھ ئاتىسىغا بىر ـ بىرلەپ بايان قىپتۇ. شاھ مالچى يىگىتكە ئالتۇن ـ كۈمۈش مۇكاپات بېرىپتۇ، لېكىن يىگىت شاھنىڭ بۇ مۇكاپاتىنى ئالغىلى ئۇنىماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھنىڭ قىزى مالچى يىگىت بىلەن ئۇچرىشىپ بىللە ئويناپ يۈرۈپتۇ. بۇنى بىر قېرى دەللە كۆرۈپ قېلىپ، ئەھۋالنى شاھقا مەلۇم قىپتۇ. شاھنىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىپ، جاللاتلارغا مالچى يىگىتنى تۇتۇپ كېلىش ھەققىدە پەرمان قىپتۇ. جاللاتلار مالچى يىگىتنى تۇتۇپ ئوردىغا ئېلىپ كەپتۇ. يىگىت قىزنىڭ ئېيتقان گەپ ـ سۆزلىرىنى ئېسىدە تۇتۇپ، مەردانە ھالدا شاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ تۇرۇپتۇ. شاھ:

— ھەي يىگىت، گۇناھىڭنى بىلەمسەن؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— مېنىڭ ھېچقانداق گۇناھىم يوق، — دەپتۇ. شاھ:

ــ سەن گاداي گۈناھىم يوق دەيسىنا. قىزىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قويدۇم دەپ، يولدىن چىقاردىڭ، بۇ گۈناھ ئەمەسمىكەن؟ــ دەپ سوراق قىپتۇ شاھ. ئايتۇرا قىز شاھ ئا-تىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، ھۆرمەتلىك شاھ ئانا، بۇ يىگىتتە قىلچە گۈناھ يوق، بۇ ئىشتا مېنىڭ سەۋەبكارلىقىم بار. مېنىڭ بۇ گۈناھىمنى كەچۈرگەيلا، ــ دەپتۇ. قىزنىڭ ئاغزىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان شاھ:

ــ يوقال كۆزۈمدىن! جاللات، ماۋۇ شەرم ـ ھايانى بىلمەيدىغان بىنومۇسنى زىن-دانغا تاشلاڭلار! ــ دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قىزنىڭ ئانىسى:

ــ ھۆرمەتلىك شاھىم، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، قىزىمىزغا مەن ئۆزۈم تەر-بىيە قىلاي، يولدىن ئازغان بولسا، مەن ئازغان يولدىن قايتۇرۇپ كېلەي. گۈناھىدىن كېچىشلىرىنى سورايمەن، ــ دەپتۇ. شاھ قىزىنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپ:

ــ قىزىم، سەن بىر تاللا قىز. سېنىڭ نېمەڭ كەم؟ دۇرۇس، قىز بولىدىكەن ھەرقاچان ئەرگە تېگىدۇ، ئوغۇل بولىدىكەن ھامان خوتۇن ئالىدۇ. بۇ ئەجدادلاردىن مىراس قېلىپ كېلىۋاتقان ئىشتۇر. لېكىن، سېنىڭ ھازىرقى تېگىمەن دېگەن ئادە-مىڭ بىر قۇلنىڭ بالىسى، بىزنىڭ نام ـ شۆھرىتىمىزگە مۇناسىپ كەلمەيدۇ، مېنىڭ شەنىمگە داغ چۈشۈرىدۇ. سېنى ئۆز ئوردىمىزدىكى ۋەزىرىمنىڭ ئوغلىغا بېرىشنى ئويلاۋاتىمەن. ئۇ ھەممە جەھەتتىن پىشىپ يېتىشكەن كۇچتۇڭگۇر پالۋان. بېشىمىزغا بالايىئاپەت كەلگەندە، بىزنى شۇ قۇتۇلدۇرالايدۇ، ــ دەپتۇ. ئايتۇرا قىز:

ــ ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، مېنى ۋەزىرنىڭ ئوغلىغا بېرىشنى ئېيىتتىلا، مەن ھەرگىزمۇ بۇنداق تۇكلۇك مەخلۇققا خوتۇن بولمايمەن. ئۇنىڭدا قانداقمۇ ئادەم سىيا-قى بولسۇن؟! پۇتۇن بەدەنلىرى تۇك، ئۇنىڭ ئۇستىگە، سىرتقا ئېلىپ چىقسا زەنجىر-دە باغلىمىسا خۇددى ھايۋانغا ئوخشاش ئۇنى چىشلەپ، بۇنى ئۇرۇپ يۇرگەن بىر مەخ-لۇقنى سىلى قانداقمۇ يارىتىپ قالدىلا؟! گەرچە مالچىنىڭ ئوغلى بىر گاداي بولسا-مۇ، ئۇنىڭدا ئادەم سىياقى بار. ئۇ ساپ، دىيانەتلىك پالۋاندۇر. ئۇنىڭ بېشىدىن ئىس-سىق ـ سوغۇقلار ئۆتكەن. سىلى كۆپ جەھەتتىن دۇشمەنلىك بولۇپ قالدىلا. ئۇ سە-لىگە يار ـ يۆلەك بولالايدۇ، ــ دەپتۇ. شاھ:

ــ يۇم ئاغزىڭنى! دۇنيادا سېنىڭدەك شەرم ـ ھايانى بىلمەيدىغان، ئاتا ـ ئانە-سىنى ھاقارەتلەيدىغان بالىنى كۆرگەن ئەمەسمەن! ــ دەپتۇ. ئايتۇرا قىز:

ــ ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، مېنىڭ دەۋاتقىنىم سىلىگە ھاقارەت ئەمەس، بەلكىم سىلىگە كۆيۈنگەنلىكىمدۇر، ــ دەپتۇ. ۋەزىر:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، سىلى جاھانغا تونۇلغان بىر كاتتا شاھ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كىشىلەر سىلىگە ئىتائەتمەندۇر. مەن سىلىنىڭ قوللىرىدا ئۆمرۈمىنىڭ تولىسىنى شاد - خۇرام ئۆتكۈزدۈم، ھەممىگە ئىرىشتىم. ئوغلۇمنى سىلى ئوغۇل قىلىۋالاي دېگەنلىكلىرى ئۈچۈن، پۈتۈن ئۆمرۈمدە سىلىگە قۇل بولۇشقا رازىمەنكى، ھەرگىز ئاسىيلىق قىلماسمەن، تەڭرى ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، يېنىۋالمايمەن، — دەپتۇ. ئايتۇرا قىز:

— ئەي ۋەزىر، سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭ يۈرەك سۆزۈڭ ئەمەس، ئاتامنى ئالداش ئۈچۈنلا ئېيتىۋاتسەن. ئېيتىپ باققىنا، بىگۇناھ پۇقرالارنى چېقىپ ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى ئاتامغا دۈشمەنلىك قىلىپ قويدۇڭ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوغلۇڭغا مېنى ئېلىپ بېرىپ، تەخت ۋارىسى بولۇشنى پىلانلىدىڭ. ئاتام ئۈچۈن ھەممە يەردە مەخپىي قاپقان قۇردۇڭ. سېنىڭ ئاتامنى ئۆلتۈرۈشكە تەييارلىغان ئادەملىرىڭ ئوردا ئىچىدە يۈزدىن ئاشتى، — دەپتۇ.

— ھۆرمەتلىك شاھىم، بۇ قىزىمىز ھەقىقەتەن ساراڭ بولۇپ قاپتۇ، قاراپ تۇرۇپ مېنى سىلىگە يامان كۆرسەتتى. مەن قانداقمۇ «تۈزۈڭنى يەپ، تۈزلۇقۇڭغا چېچاي» دېگەندەك ئىشلارنى قىلارمەن؟! لاتىمنات بۇتى ئالدىدا قەسەم قىلىشقا تەييارمەن، — دەپتۇ ۋەزىر ئۆزىنى ئاقلاپ.

— ۋەزىر، سەن دېمىسەڭمۇ سېنىڭ قەلبىڭنى چۈشىنىمەن، قىزىمنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنمەيمەن. سەن خاتىرجەم بول، مېنىڭ گېپىم گەپ. شاھلىق سۈپىتىم بىلەن ئەمر قىلىمەنكى، قىزىمنى ئوغلۇڭغا بەرگىنىم بەرگەن! — دەپتۇ شاھ.

— ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، شاھ ئانا، ئىشق - مۇھەببەت ئوتىدىن كۈچلۈك ئوت يوق. ئىشق - مۇھەببەت چوڭ - كىچىك، سەت - چىرايلىق دەپ ئايرىمايدۇ. سىلەر ياشلىق چېغىڭلارنى ئەسلەپ بېقىڭلار. ناۋادا مەن تاپقان يىگىتنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق قىلساڭلار، مەندىن مەڭگۈ جۇدا بولىسىلەر. مەن تاپقان يىگىتىم بىلەن مەڭگۈ بىرگە ئۆتىمەن. سىلەر ھەيۋە قىلىپ كۆڭلىنى ياندۇرارمىزمىكىن دەيسىلەر، ئىشق - مۇھەببەت ھەرقانداق پالاكەت يۈز بېرىشىدىن قورقمايدۇ. ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ، — دەپتۇ قىز. ۋەزىر:

— ھۆرمەتلىك شاھىم، قىزىمىز گەپكە كۆنگىلى ئۇنىمىدى. ئۇنداق بولسا، بىر مەسلىھەتىم: قىزىمىز تاللىغان يىگىت بىلەن ئوغلۇمنى بىر كۈچ سىناشتۇرۇپ باقساق، قايسىسى يېڭىپ چىقسا قىزىمىزنى شۇنىڭغا بەرسەكمىكىن دەيمەن، — دەپتۇ. شاھ:

— بۇمۇ بولىدىغان مەسلىھەت، ئەمىسە شۇنداق قىلايلى، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پۇتكۇل خالايىقنى مەيدانغا يىغىپ، يىگىت بىلەن ۋەزىرنىڭ ئوغلىنى مەيدانغا ئېلىپ كەپتۇ. بۇ ئىككىيلەننىڭ چېلىشىشى رەسمىي باشلىنىپتۇ. مالچى يىگىت زەنجىرگە باغلانغان بۇ مەخلۇقنى كۆرۈپ قىلچىمۇ قورقۇش ھېس قىلماپتۇ. ۋەزىرنىڭ ئوغلى خۇددى ئاچ قالغان يولۋاستەك خارقىراپ يوپۇرۇلۇپتۇ. مالچى يىگىت بىر ھازاغىچە قېچىپ تۇتۇق بەرمەپتۇ. ئاخىرى ئۇ پۇتۇن كۈچىنى يىغىپ، بۇ مەخلۇقنى يەردىن دەس كۆتۈرۈپ، بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ يەرگە ئۇرغانىكەن، ئۇ شۇھامان تىن تارتماي قان قۇسۇپ ئۆلۈپتۇ. مەيداندىكى كۆرگۈچىلەر چۇقان كۆتۈرۈپ مالچى يىگىتنى ئارد-غا ئېلىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. بۇنىڭدىن خۇشال بولغان ئايتۇرا قىز يى-گىتنىڭ قېشىغا كېلىپ بېشىدىن ئۇنچە - مەرۋايىت چېچىپتۇ. ۋەزىر ئۆز ئوغلىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرۈپ ھازا ئاچقان پېتى مەيداندىن چىقىپ كېتىپتۇ ۋە شاھقا، مالچى يىگىتنى باشقا ئامال بىلەن ئۆلتۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپتۇ. شاھمۇ ۋەزىرنىڭ مەسلىھەتىگە قوشۇلۇپ ماقۇل بوپتۇ.

شاھ مالچى يىگىتنى چاقىرتىپ كېلىپ:

— يىگىت، سەن ۋەزىرنىڭ ئوغلىنى يەڭدىڭ. قىزىمغا ئۆيلىنىدىغان كىشى كەل-گۈسىدە تەخت ۋارىسى بولىدۇ، شۇڭا بىرقانچە سىناقلاردىن ئۆتۈشى كېرەك. سەن چېلىشىشتا ئاجايىپ ماھارىتىڭنى ئىشقا سالدىڭ ۋە نام چىقىرىپ، باتۇر دەپ ئاتالغان چېلىشچىنى يەڭدىڭ. ئەمدى سېنى باتۇر دەپ ئەلگە جاكار قىلسام بولامدۇ؟ — دەپ-تۇ.

— ھۆرمەتلىك شاھىم، مەن تېخى باتۇر دېيىشكە لايىق ئەمەس، چۈنكى بىرەر ئادەمنى چېلىشتا يەڭگەنلىك، زور نەرسىلەرنى كۆتۈرەلىگەنلىك ياكى بولمىسا، يول-ۋاسنى ئۆلتۈرگەنلىك باتۇرلۇق ھېسابلانمايدۇ، — دەپتۇ يىگىت.

— ئۇنداق بولسا، سېنىڭچە قانداق كىشىلەرنى باتۇر دېيىشكە بولىدۇ؟ — دەپتۇ شاھ.

— ھەرقانداق چاغدا ئاچچىقنى يېڭەلمىسە، مانا شۇ كىشى ئەڭ باتۇر بولىدۇ، — دەپتۇ يىگىت.

— ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ شاھ، — سېنى نېمە دەپ ئاتىساق بولار؟

— مەن بىر ئاجىز پۇقرادۇرمەن. مېنى ئاتاشقا توغرا كەلسە «ئاجىز قۇل» دەپ ئاتاش كېرەك، — دەپتۇ يىگىت.

شاھ سوئال سوراپمۇ يىگىتنى يېڭەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، باشقا ئامال

ئارقىلىق ئۆلتۈرۈشنى ئويلاپ:

ــ يىگىت، ساڭا چوڭ ۋەزىپە بار، سەن شۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ كەلسەڭ، ئاندىن قىزىم بىلەن توي قىلىشقىغا قوشۇلىمەن، ــ دەپتۇ.

ــ بولىدۇ، شاھىم، ئىجازەت بەرگەيلا، ــ دەپتۇ يىگىت. شاھ:

ــ ساڭا بەش يۈز كوزا تەييارلاپ بېرىمەن ھەم يارىمگە ئادەم بېرىمەن. ئۇلار سەن بىلەن بىللە بارىدۇ. ئالدىمىزدا بىر تاغ بار (توققۇز ساراي تېغىنى دېمەكچى)، شۇ تاغنىڭ ئۈستىدە بىر قۇدۇق بار، قۇدۇقنىڭ ئىچىدە كېسىلگە شىپا بولىدىغان بىر دورا بار. سېنى ئارغامچا بىلەن شۇ قۇدۇققا سالىدۇ، سەن بەش يۈز كوزىغا كېسىلگە شىپا بولىدىغان دورىنى ئېلىپ چىقىپ، ھۈزۈرۇمغا ھازىر قىلىسەن، ــ دەپتۇ.

ــ خوپ بولىدۇ، شاھىم، بەجا كەلتۈرگەيمەن، ــ دەپتۇ يىگىت.

ــ بارساڭ بولىدۇ، ــ دەپتۇ شاھ.

يىگىت ئوردىدىن قايتىپ چىقىپ، سىرتتا كوزا ۋە ئادەملەر تەييار بولغىچە كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. شاھ دەرھال ۋەزىرنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا مالچى يىگىتنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇش قىپتۇ. ھەممە نەرسە تەييار بولغاندىن كېيىن يىگىت ۋەزىرنىڭ باشچىلىقىدا يولغا چىقىپتۇ.

ئوردا خىزمەتچىلىكىنى قىلىدىغان بىر كېنىزەك شاھ بىلەن ۋەزىرنىڭ مالچى يىگىتنى قۇدۇق ئاستىغا تاشلاپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدە قىلغان گەپ ـ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قالغانكەن، ئۇ دەرھال قىزنىڭ ھۈزۈرىغا كىرىپ ئەھۋالنى ئېيتىپتۇ. قىز بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئات باقارغا ئات تەييارلاپ قويۇشنى بۇيرۇپ، ئۆز ئۆيىگە كىرىپ، ئالتۇندىن سوقۇلغان قىلىچنى ئېلىپ سىرتقا چىقىپتۇ. ئاڭغىچە ئات باقارمۇ ھايال بولماي قىز ئۇچۇن ئاتنىمۇ تەييار قىپتۇ. قىز ئاتنى مىنىپ دەرۋازا ئالدىغا بارسا، دەرۋازا تاقىلىپ بولغانكەن. قىز نېمە قىلارىنى بىلمەي، ئانىسىنىڭ قېشىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ:

ــ ھۆرمەتلىك شاھ ئانا، بۇگۈن بىرئاز ئىچىم پۇشۇپ قالدى، سىرتقا چىقىپ كېنىزەكلەر بىلەن بىللە سەيلە ـ تاماشا قىلىپ كەلسەم، دادامدىن ئىجازەت ئېلىپ بەرگەيلا، ــ دەپتۇ.

ئانىسى دەرھال شاھ ھۈزۈرىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن:

ــ ھۆرمەتلىك شاھىم، قىزىمىز بىرنەچچە كۈن بولدى، تولا يىغلاپ ساراڭ بولايلا دەپ قالدى، سىرتقا چىقىپ ھاۋا يەپ كەلسەم، دەيدۇ. ئىجازەت بېرىشلىرىنى

ئىلتىجا قىلىمەن، ــ دەپتۇ.

ــ بولىدۇ، بارسۇن، ئىلاج بار بۇگۈن ئاخشام قايتىپ كەلسۇن، ــ دەپتۇ شاھ. ئانا شاھنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ چىقىپ قىزنى بىرقانچە كېنىزەك بىلەن يولغا سالىتۇ. قىز دەرۋازىنى ئاچقۇزۇپ، ئۇدۇل ھېلىقى تاغقا ئات سالىتۇ.

رىۋايەتچىلەر ۋەزىرنىڭ قىلمىشىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: ۋەزىر يىگىتنى ھېلىقى ئېگىز تاغقا باشلاپ بېرىپ قۇدۇققا چۈشۈرۈپتۇ ۋە يىگىتكە بەش يۈز كوزىنىڭ تۆت يۈز توقسان توققۇزىغا كېسىلگە شىپا بولىدىغان دورا ئالدۇرۇپ بولۇپ بىرسى قالغاندا، ۋەزىر ئارغامچىنى قىلىچ بىلەن كېسۋېتىپتۇ. يىگىت «ۋايجان» دېگەن پېتى قۇدۇق ئاستىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئايتۇرا قىز بۇ تاغدىكى شىپالىق قۇدۇقنى تاپقىچە بەش كۈن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. قۇدۇقنى ئىزدەپ تېپىپ بارسا، يىگىت كۆرۈنمەپتۇ. ۋەزىر ئەھۋالنى بۇرمىلاپ:

ــ ئۇ قەيسەر يىگىت ئىكەن. بەش يۈز كوزىنىڭ تۆت يۈز توقسان توققۇزىغا شىپالىق دورا ئېلىپ چىققاندى، بىرسى قالغاندا ئارغامچا ئۈزۈلۈپ كېتىپ، قۇدۇق ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. ئارغامچىنى ئۇلاپ ئادەم سالدۇق، سالغان ئادەم تېخىچە چىقمىدى، شۇڭلاشقا قۇدۇق بېشىدا قاراپ تۇرۇۋاتىمىز، ــ دەپتۇ. قىز ھېلىقى كېنىزەكنىڭ ئېيتقان شاھ بىلەن ۋەزىرنىڭ مەخپىي ئۆلتۈرۈش ھەققىدىكى سۆزىنى ئېسىگە كەلتۈرۈپ، ئاشقىمنى چوقۇم ئۆلتۈرۈۋېتىدى، دەپ ئويلاپ قەھر ـ غەزەپ بىلەن ۋەزىرگە:

ــ ئى ۋەزىر، مەردنى مەيداندا سىنا، دېگەن گەپ بار. راستىڭنى ئېيتقىن؟ ــ دەپتۇ.

ــ مەلىكەم، ئۆزلىرى مۇنچىلا مالال بولمىسىلا، راستىنى دېسەم، ئارغامچا ئۈزۈلۈپ كەتتى، ــ دەپتۇ ۋەزىر.

ــ يالغان، ــ دەپتۇ قىز.

ــ مۇشۇ قۇللارنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ، ــ دەپتۇ ۋەزىر.

ــ راستىنى دەمسەن ـ دېمەمسەن؟ ــ دەپ قىز قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئېلىپ ۋەزىرگە تەڭلەپ ھەيۋە قىپتۇ.

ــ بۇ ... بۇ... بۇنداق قىلىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. شاھ ئاتىلىرىنىڭ پەرمانى شۇنداق، ــ دەپتۇ ۋەزىر.

ــ سەن ئاتام بىلەن بىرلىشىپ نۇرغۇنلىغان پۇقرالارنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇڭ. بۇنى ئاز دەپ مېھرىبان ئاشقىمنى قەستلەپ، قەستەنگە ئارغامچىنى كېسىپ

قۇدۇققا تاشلاپ ئۆلتۈردۈك. زالمنىڭ جاجىسىنى بەرگەندە تەڭرىمۇ خۇش بولىدۇ، ــ دەپ ۋەزىرنىڭ بېشىنى قىلىچ بىلەن ئاپتۇ. ۋەزىرنىڭ جەستى ئېگىز تاغدىن يۇمىلاپ پەسكە چۈشۈپ كېتىپتۇ. قىز مېھرىبان ئاشقىدىن ئايرىلىپ، يەككە ـ يېگانە ياشىغىچە، مەنمۇ ئۆلۈپ مېھرىبانىم قېشىدا ياتاي دەپ، قۇدۇق ئىچىگە ئۆزىنى ئېتىپتۇ. بىراق، يىگىت بىلەن ھېلىقى قۇل ئۆلمەي، قۇدۇقنىڭ پەلەمپىيىگە دەسسەپ تۇرغاندا، ئۇچۇن، قىزنى ئۇلار تۇتۇۋاپتۇ. ئۇلار سىرتتىكى قۇللارغا ۋارقىراپتۇ. قۇللار بۇلارنىڭ سالامەت ئىكەنلىكىنى بىلىپ، دەرھال ئارغامچا سېلىپ، بۇ ئۇچ كىشىنى قۇتۇلدۇرۇۋاپتۇ. ئۇلار قۇدۇق ئىچىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ ئەجدىھا تېغىدىكى باتۇرلار سېپىگە قوشۇلۇپتۇ. بۇلارنى باتۇرلار ناغرا ـ سۇنايلارنى چېلىپ قارشى ئاپتۇ.

شاھ ئۆز ۋەزىرنىڭ ئۆلگەنلىك ھەققىدىكى خەۋىرىنى ئۇققاندىن كېيىن قىزنىڭ ئانىسىغا:

ــ سەن قىزىڭ بىلەن گېپىڭنى بىر قىلىپ، ماڭا سەيلە قىلىدۇ دەپ قويۇپ، قىزىڭنى شېپالىق دورا قۇدۇقىغا ئەۋەتىپ، بالا ـ قازانى تېرىدىڭ، ــ دەپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگۈزۈپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى شاھ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىپ كېلىش ئۈچۈن بىرقانچە سەركەردە ـ لەشكىرى بىلەن ئوۋ ئوۋلاشقا سىرتقا چىقىپ، بىرقانچە كۈن يول مېڭىپتۇ. بىر كۈنى توساتتىن شاھنىڭ ئالدى تەرىپىدىن بىر جەرەن چىقىپ شىمالىي تاغقا قاراپ قېچىپتۇ. شاھ دەرھال كەينىدىن ئاتلىق قوغلاپ بىر يەرگە بارغاندا، شاھنىڭ ئېتى مۈدۈرۈپ كېتىپ، ھېلىقى قاچقۇن باتۇرلار قازغان قاقما قوزۇقلۇق قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپ، ئېتى بىلەن بىرگە قوزۇققا مىخلىنىپ جان تەسلىم قىپتۇ.

شۇ ئاردا ئەجدىھا تېغىدىكى باتۇرلار مەرغۇپ شاھنىڭ قۇدۇق ئىچىدىكى قوزۇققا مىخلىنىپ ئۆلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال كۆلنىڭ بىر نەچچە يۈز مېتىر دامبىسىنى بۇزۇپ، كۆلدىكى سۇنى قويۇپ بېرىپتۇ. ئۇلۇغ سۇ ئېقىمى شۇ كېچىسى ئۇدۇل شەھىرى بەر ـ بەر بازىرىغا قاراپ ئېقىپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە ئارىلىقتا پۈتۈن ئوردىنى قوينىغا ئاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى لەك ئادەم ئورۇنلاشقان ئوردا سۇ ئىچىدە قېلىپ، بۇ ساراي ئۆلۈكلەر ماكانىغا ئايلىنىپ، ئوردا ئىچى لاي ـ لاتقىلار بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ. شۇ ئاردا ئاسماندىن يەتتە كېچە ـ كۈندۈز قوم يېغىپتۇ. ئەجدىھا تېغىدىكى باتۇرلار تەرەپ ـ تەرەپلەرگە قېچىپ، ئۆز جانلىرىنى ياقىغا ئاپتۇ. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىچارە پۇقرالارغا چىدىغۇسىز ئازابلارنى سېلىپ يىغقان مال ـ دۇنيا،

ئالتۇن ـ كۈمۈش، سەلتەنەتلىك ئوردا، ئايۇان ـ سارايلار ۋە زالىم، قانخور جاللاتلار سۇ ۋە قۇم ئاستىغا بەند بوپتۇ. شەھىرى بەر ـ بەر بازىرىنىڭ نامىلا خەلق ئارىسىدا داستان بولۇپ قاپتۇ.

ئەينى چاغدىكى قۇدۇق، ھەشەمەتلىك ئوردا ـ ساراي ۋە جاللاتلار ياتقان ماكانلار، ئەجدىھا تېغىدىكى كۆل ھازىرمۇ بار، ـــ دېيىلىدۇ رىۋايەتنىڭ ئاخىرىدا، ـــ شاھ ئوردىسىنى قوينىغا ئالغان قۇم شەرق تەرەپتە بولۇپ، تاغقا يامىشىپ تۇرىدۇ. تارىخ ئاخىرى ئۇلارغا مانا مۇشۇنداق جازا ھۆكۈم قىلىپ، زار ـ زار قاقشىغان پۇقرالارنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بەردى، كۆڭلىنىمۇ ئەمىن تاپقۇزدى. «ئادەمگە نام ـ ئاتاق خەۋپلىك، ئۇلاغقا سېمىزلىك» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھوشۇر پاۋان.** ئەر، ئۇيغۇر، 98 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.
يۈسۈپ باخشى. ئەر، ئۇيغۇر، 97 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : **تۇرغۇن رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، مارالبېشى ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

«مارالبېشى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

قەشقەر

قەدىمكى زامانلاردا ئەفراسىياپنىڭ شەھىرى يوق ئىكەن. ئۇ تاغ ـ داالاردا، ياياق، يېزىلاردا ماكان تۇتۇپ يۇرىدىكەن. يىللار ئۆتكەنسېرى مال ـ دۇنيالىرى كۆپىيىپتۇ. ئۇلارنى توشۇيدىغان ئات ـ ھارۋىلىرى يېتىشمەيدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ. پۇقرالارمۇ كۆپىيىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەفراسىياپنىڭ يېشىمۇ چوڭىيىپ ، دائىم كۆچۈپ يۈرۈشكە ماجالى يار بەرمەپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنى چاقىرىپ: «ئەمدى بىز بىر يەرنى مۇقىم ماكان تۇتايلى، خانلىقنى قوغداشقا يىگىتلەرنى بۇيرۇساق بولىدۇ» دەپتۇ. ئوردا ئاقساقاللىرى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپتۇ. بىناكار ئۇستىلار قىرىق كۈن تەكشۈرۈپ قىزىل دەريا سى بىلەن تۇمەن دەريا سى ئارىلىقىدىكى مۇنبەت، كۆجۇم بىر جايىنى شەھەر قىلىپ قۇرۇش ھەققىدە كېڭىشىپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ يەرنى كۆرۈپ بەك سۆيۈنۈپتۇ. ئۇ ئۆزى شەھەرنىڭ ئۇلىنى قېزىپ بەرمەك بولۇپ، بىر يەرگە كەتمەن سالغانكەن، ئۇ يەردىن ئاتنىڭ كالىسىدەك بىر پارچە قاشتېشى چىقىپتۇ. پۇتۇن جامائەت بۇ ئىشتىن چەكسىز خۇ-

شاللىنىپتۇ ھەم ھەممە بىردەك، ئىشمىز ئوڭغا تارتتى، بۇ شەھەر چوقۇم بەرىكەت-لىك بىر شەھەر بولىدىغانلىقىدا گەپ يوق، دەپ ئىشەنچ ھاسىل قىپتۇ. تەكشۈرۈش-لەردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولغانكى، قاشتېشى چىققان يەر ئەسلىدە كونا دەريا ئىزى ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئەفراسىياپ بۇ شەھەرگە «كاشغەر» (قاشتېشى چىقىدىغان دەر-يا) دەپ نام بېرىپ، شەھەر بىنا قىلىپ، ئوردا ياساپ، پۇقرالارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپى-دىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئەنۋەر ئوسمان (1956). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئىشچى، قاراماي شە-ھىرى جەرەنبۇلاق رايونىدىن.
غەيرەتجان ئوسمان (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1983

مەنگەن كەنتى

ئۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن قەشقەرگە كې-ڭەيتىشتىن ئىلگىرى «مانى كەنتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر بولغانكەن. بۇ شەھەرنى ئوراپ تۇرغان سېپىل «ھىسارتام» دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ قاتار ئېچىلغان بەش دەرۋازىسى بولۇپ، قاپ ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازىدىن پادىشاھ كىرىدە-كەن، پادىشاھنىڭ ئىسمى ئاقباشخان دەپ ئاتىلىدىكەن. ئىككى يانداكى ئارا دەرۋازە-دىن ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە باشقا ئوردا خادىملىرى كىرىدىكەن. ئەڭ چەتتىكى كىچىك دەرۋازىدىن پۇقرالار كىرىپ ـ چىقىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھ ۋە پۇقرالىرى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. مانى دىنى بۇ شەھەردە ناھايىتى ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇ-نىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى تولۇق ئىجرا قىلىنىدىكەن. ھەر قېتىملىق دىنىي مۇرا-سىملاردا كەڭ كۆلەملىك پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدىكەن، باشقا دىنلارنى زادى قوبۇل قىلمايدىكەن. شۇڭا، بۇ شەھەرنى كىشىلەر ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان مانى دىنى بىلەن باغلاپ «مانى كەنتى» دەپ ئاتايدىكەن.

سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆز دائىرىسىدىكى شەھەر، ئايماق ـ يېزىلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا زورلاپتۇ. بەزىلىرى قوبۇل قىپتۇ، بەزىلىرى قوبۇل قىلماپتۇ. مانى كەنتى پۇقرالىرى ئۆز دىنىي ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى ھۇجۇم قىلىپ كەپتۇ. جەڭ شۇنداق بوپتۇكى، ھېچكىم ھېچكىمدىن يانماپتۇ. بىرقانچە كۈن داۋاملاشقان جەڭدە تولۇق قوراللانغان سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ئۆلگەنلەر ئۆلۈپتۇ، تىرىك قالغانلار ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا قېچىپ كېتىپتۇ. شەھەرنى ئالغان سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن بۇ شەھەرنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىپ، شەھەر سېپىلىنى بۇزۇپ تاشلاپتۇ.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مانى كەنتى «مەنگەن كەنتى»، ھىسارتام «ھاساتام» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېھىم رازى**. ئەر، ئۇيغۇر، 80 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى سايباغ يېزىسى ئاقچى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەتئىمىن ھېيت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

قارلۇق ۋە قاتار قىشلاق

قارلۇق ئەسلىدە قارلۇقلار ياشايدىغان بىر كاتتا شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىسمى قالىق ئىكەن. بۇ يەرنىڭ خەلقلىرى چارۋىدار، پۇلدار، ھۈنەرگە قىزىقىدىغان كىشىلەردىن ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياۋدىن يېڭىلگەن بىر پادىشاھ قالدۇق خەلقلىرىنى باشلاپ قارلۇق پادىشاھىدىن پاناھ ۋە ياردەم تەلەپ قىپتۇ، لېكىن قارلۇق پادىشاھى بۇنىڭغا جاۋاب بەرمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەرگەردان پادىشاھ مەنچاناق دەيدىغان بىر خىل سىرلىق قورالى بىلەن شەھەرگە تاش ئېتىپ جەڭ بىلەن بۇ شەھەرنى ئاپتۇ. بۇ

جەڭدە شەھەر خەلقىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپتۇ، ھايات قالغانلىرى «ئامانلا» دەپ ئاتلىپ، بىر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ.

يېڭى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن شەھەرنى قايتىدىن قۇرۇپلا قالماستىن، ئامانلا دەپ ئاتالغان قارلۇقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا بىر - بىرىگە تۇتاشقان، قاتار كەتكەن بىر يۈرۈش قىشلاق بىنا قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. بۇ «قاتار قىشلاق» دەپ ئاتىلىپتۇ. «قارلۇق» ۋە «قاتار قىشلاق» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېھىم ھاشىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **دىلشات سايىت.** ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر شەھەرلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

ئەنقاز شەھرى

ئەنقاز شەھرى خېلى ئاۋاتلاشقان مەزگىلدە ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەنقاز شەھرىگە بېسىپ كىرىپتۇ ۋە ئەنقاز شەھرىنىڭ پادىشاھىنىمۇ مەغلۇپ قىپتۇ. شەھەر خەلقى بىرنەچچە كۈن كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، دۈشمەن كۈچلۈك، يەرلىك لەشكەرلەر ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن شەھەر پادىشاھى ئۆزىنى دالدىغا ئاپتۇ. شەھەرنى قوغداۋاتقان لەشكەرلەر ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، دۈشمەن بېسىپ كىرىۋاتقان جەددىي پەيتتە شەھەرگە تەرەپ - تەرەپتىن سۇ قويۇپ بېرىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ياۋچىلارنىڭ قوماندانى قاتتىق غەزەپلىنىپ پۈتۈن شەھەر خەلقىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلماقچى بوپتۇ، ئەمما قوماندانىنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقان مۇشاۋىر قوماندانغا:

— بۇنچىۋالا كۆپ ئادەمنى بىر يولىلا ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىش ئاقىللىق بولمىسا كېرەك. شۇنچە زور قوشۇن كېلىۋاتسا تەپ تارتماستىن شەھەرگە سۇ قويۇپ بەرگىنىگە قارىغاندا ئۇلار سارالڭ بولسا كېرەك، — دەپتۇ. قوماندان بۇ سۆزدىن كېيىن

مۇشاۋىرغا ئۇلارنىڭ ساراڭ ياكى ئەمەسلىكىنى سىناپ بېقىشقا بۇيرۇپتۇ.

مۇشاۋىر خەلقە ۋاكالىتەن ئىككى كىشىنى تۇتۇپ كەپتۇ. بۇ دەل ئۇجمە پىشىقى ۋاقتى بولۇپ، بىر لېگەنگە قارا ئۇجمە بىلەن قارا قوڭغۇزنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپ، قوماندانلىقنىڭ ئالدىدىلا ھېلىقى ئىككى كىشىگە لېگەندىكى نەرسىلەرنى يېيىشكە بۇيرۇپتۇ. بۇ ئىككى كىشىنىڭ بىرى راستتىنلا نېرۋىسىدىن ئاداشقان كىشى بولغاچقا، لىقى ئۇچۇن قارا ئۇجمىنى قويۇپ قوڭغۇزنى يېيىشكە باشلاپتۇ. يەنە بىرى بولسا، دۇشمەنلەرنىڭ ھىيلە ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى پەملەپتۇ ـ دە، «تۇرغانلار تۇرۇپ تۇرسۇن، قاچقانىنى ئاۋۋال يەيلى» دەپ، ئۇمۇ قېچىپ كېتىۋاتقان قوڭغۇزنى تۇتۇپ ئاغزىغا سالىتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان قوماندان كۇلۇپ كېتىپ «راستتىنلا بۇلار ساراڭ ئىكەن» دەپ دەسلەپكى ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپتۇ. گەرچە خەلق ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما شەھەر ۋەيران بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئابدۇرېھىم ھاشىم. ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : دىلشات سايىت. ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر شەھەرلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

خانئۆي[1]

بۇتپەرەسلەر زامانىسىدا بۇ يەردە قوش سېپىللىق ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانىكەن. شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھەشەمەتلىك بۇتخانىلار ۋە بۇددا مۇنارلىرى بولۇپ، غەربتە لايلىقتىن، شەرقتە تاكى پەيزاۋاتقىچە بولغان چاقماق دەرياسىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان باغباراڭلىق كەڭرى يۇرت ئۇنىڭغا تەۋە ئىكەن. بۇتپەرەسلەرنىڭ خانى مۇشۇ شەھەردە تۇرىدىكەن. ئىچكىرىكى سېپىلنىڭ ئىچى خانىنىڭ ئوردىسى ئىكەن.

كۇنلەردىن بىر كۇنى بۇتپەرەسلەرنىڭ خانزادىسى قىرىق نەپەر سەرۋازى بىلەن

① خانئۆي قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسى تەۋەسىدە.

تاغ ياقىلاپ كۇنىپەتتىش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپ، يۈرگەندىمۇ مول يو-رۇپ بىر شېغىللىق سايغا كەلگەندە، مال ئارتىلىپ چۆكتۈرۈپ قويۇلغان ئون نەچچە تۆگىنى ۋە كۇنىپەتتىش تامان قاراپ قاتار تىزىلىپ تۇرغان، باشلىرىغا ئاق يۆگمگەن يەتتە - سەككىز ئادەمنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار بۇ غىلاڭ سايدا كېلىۋاتقان شۇنچە كۆپ قوراللىق ئادەملەردىن چۆچۈمەي، تۆگىلىرى ۋە ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن مالىلىرىدىنمۇ ئەن-سىرىمەي خاتىرجەم ھالدا رۇكۇ، سەجدە، تەكبىر - دۇئا بىلەن شۇغۇللىنىۋېرىپتۇ. ئەجەبلەنگەن خانزادە يېقىنلىشىپ كەلگەندە سەرۋازلىرىغا توختاشنى بۇيرۇپتۇ. ئات دېۋىتىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ كەپتۇ. ئاڭغىچە بۇ نامەلۇم ئادەملەر ئۆز ئىبادەتلىرىنى تۈ-گىتىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ خانزادىگە سالام بېرىپتۇ. خانزادە ئۇلاردىن:

— سىلەر نېمە ئادەملەر؟ قەيەردىن كەلدىڭلار؟ نەگە بارىسىلەر؟ نېمە ئىش قىلە-سىلەر؟ نېمىشقا بۇ چۆلدە بىزدەك قوراللىق ئادەملەرگە ئۇچراپ قالساڭلارمۇ قورقمايسىلەر؟ ئەنسىرىمەيسىلەر؟ بايا كۇنىپەتتىشقا قاراپ نېمە ئىش قىلدىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يۈزلىرىدىن نۇر، كۆزلىرىدىن ئەقىل - پاراسەت جۇلالاپ تۇ-رىدىغان پېشقەدەمرەك بىرسى ئالدىغىراق سۇرۇلۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ جاۋاب بې-رىپتۇ:

— بىز بولساق مۇسۇلمان، بۇخارادىن بولىمىز. سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تىجارەت بىلەن كەلدۇق. بايا بىز نامازپېشىن ئوقۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلدۇق. بىزنىڭ كۆڭ-لىمىزدە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى بولمىغاندىن كېيىن، ئاللاتائالامۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە بىزگە زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى سالمايدۇ. سىلەر ئوۋغا چە-قىپسىلەر، مۇشۇنداق بىر چۆلدە ئېسىل مالىلار يۈكلەنگەن ئون نەچچە تۆگە ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىرى بولمىش يەتتە - سەككىز ياشانغان قورالسىز ئادەملەردىن ئىبارەت تەييار ئولجىدىن ۋاز كەچكىنىڭلارنىڭ ئۆزى ئاللاتائالانىڭ قۇدرەت - كارامىتى ئەمەسمۇ! — دەپتۇ - دە، خانزادە ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرىنى چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىپتۇ.

تاماق شۇنچىلىك مول بوپتۇكى، ياغلىق قاتلىمىلار، سۈتتە يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان سەپەر توقاچلىرى، كۇنجۇت سېپىلگەن گىرده - شىرمانلار، سىيادان بىلەن پىياز چېكىلگەن ھەمەكلەر، جىگده تالقىنى، سېرىق ياغ، قۇرۇت، ئىرىمچىكلەر، گۈلە - قاق، مېغىز، پىستە - بادامىلار، ياغاچ جام ۋە چۆچەكلەرده قىمىز، ئىركىت، قېتىقلار داستىخانغا تولۇپتۇ. چۈشلۈك تاماق ئاخىرلاشقاندا ساھىبخانىلار ئاللاتائالانىڭ بەرگەن نېمىتىگە شۇكۇر - سانا ئېيتىپ دۇئا قىلىشىپتۇ، مېھمانلار بولسا رەھمەت - تە-شەككۇر ئىزھار قىلىشىپتۇ. ئاخىرىدا سودىگەرلەر خانزادە ۋە سەرۋازلارغا يىپەك، شا-

يى، يۇك چەكمەن، ئىپار، ئەنبەر، ئالماس كۆزلۈك تللا ئۇزۇكلەرنى سوۋغا قىلىشىپتۇ. خانزادە ۋە سەرۋازلار ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتىپتۇ ۋە ئوۋ رايىدىن كېچىپ سودىگەرلەرنى باشلاپ ئوردىغا قايتىپتۇ.

خان سودىگەرلەرنى شاھانە زىياپەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۇلار تارتۇق قىلغان قىممەت باھا سوۋغىلاردىن بەھەت مەمنۇن بولغان بولسىمۇ، خانزادىنىڭ قول بىلەن يىسغان لاي بۇتنى يارانقۇچى ئىگەم دەپ سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىپ مۇسۇلمان بولۇش توغرىسىدىكى دەۋەتلىرىنى قەتئىي رەت قىپتۇ.

خاندىن كۆڭلى قالغان خانزادە سودىگەرلەرنى باشلاپ مەھشەتتىكى خانزادە ئوردىسىغا كېتىپتۇ. خانزادىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئۇستاتلىقى بىلەن، دەسلەپتە خانزادە ئوردىسىدىكىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ سەرۋازلىرى، يېقىن - يىراق يارۇ بۇرادەرلىرى مۇسۇلمان بوپتۇ. قايتا - قايتا قىلىنغان دەۋەتلەر ئاقمىغاندا، خانزادە خانغا قارشى غازات باشلاپ خانئۆيگە باستۇرۇپ بېرىپتۇ. لېكىن، بۇتپەرەسلەرنىڭ قەتئىيلىكى ۋە قەيسەرلىكى غالىب كەپتۇ.

ئامال قىلالمىغان خانزادە ئادەملىرىنى چاقماق دەرياسىغا ئەۋەتىپ ئېقىنىنى توسۇپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بېرىپتۇ، يەنە ئايغاقچى ئەۋەتىپ شەھەرگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ. سۇ ۋە ئوتنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالغان شەھەر ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان قىلىنىپتۇ. ھايات قالغانلىرى مۇسۇلمان بولۇپ كۆچۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خانئۆي شەھىرى خاراب بوپتۇ.

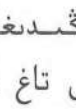
ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى بەشتوغراق كەنتىدىن.
زەيدىنبەگ. ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى بەشتوغراق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمەدى** (1938 — 2012). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

كوزىچىلار شەھرى

دۇنيادا قىلىنىشچە، ئول زاماندا شەرقتىن جەنۇبقا قاراپ ماڭىدىغان بىر چوڭ يول ۋە شەھەرگە كىرىدىغان دەرۋازىنىڭ ئايىغىدا ئىككى تاغ بولۇپ، بىرسىنىڭ ئىسمى «ئەجدىھا تاغ» (تۇمشۇق تېغى)، يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى «بەر ـ بەر تاغ» (توققۇز ساراي تېغى) دەپ ئاتىلىدىكەن. سودىگەر ـ كارۋانلار ئەنە شۇ ئىككى تاغ ئارىسىدىن ئۆتىدىكەن. بۇ يەردە چوڭ كۇتۇش سارىيى بولۇپ ئىسمى «يوتو» (يوتو ئايمىقى) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ئايماقنىڭ ئەمىر تۆمۇر دېگەن بىر چوڭ بېگى بولۇپ، پۇتۇن ئايماقنىڭ دائىرىسىنى توققۇز تارماق ئايماققا بۆلۈپ، ئون بەش مىڭ ئائىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تارماق بەگلىك قۇرغان. بۇ بەگلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، بىناكارلىق، سۇچىلىق، كوزىچىلىق، ئويما ۋە ھەيكەلتىراشلىق، قول بىلەن ئىشلىنىدىغان يۇڭ يىپنى ئاساس قىلغان توقۇمىچىلىق، نەپىس سەنئەت قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان. ھەر بىر تارماق بەگلىككە ئۇچ پوتەيدىن بەش پوتەيگىچە ئارىلىقنى بۆلۈپ بەرگەن.

بىرىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي شىمالىي تەرەپتىكى داۋزا تاغ ئەتراپى بولۇپ، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان؛ ئىككىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي جەنۇب تەرەپتىكى ھازىرقى بۆرىچى تېغى ئەتراپى بولۇپ، سۇچىلىقنى باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان؛ ئۈچىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي شەرق تەرەپتىكى ھازىرقى چوڭ تىم، قوش تىم، زەي تىم ئەتراپى بولۇپ، كوزىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ تۆتىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي شەرق تەرەپتىكى ھازىرقى بەش ئاچال ئەتراپى بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ بەشىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي جەنۇب تەرەپتىكى ھازىرقى تۇمشۇق تېغىنىڭ باش قىسمى ئەتراپى بولۇپ، بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ ئالتىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي مەركىزىي باش ئايماق ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى توققۇز ساراي تېغىنىڭ شەرق تەرەپتىكى دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ بەگلىك ھەيكەلتىراشلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ يەتتىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي شەرق تەرەپتىكى ھازىرقى ئارا مەھەللە دېگەن جاي بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ سەككىزىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي چوڭ ئايماق ئوردىسىنىڭ شەرق تەرىپى ۋە شەھەر دۆڭى ئەتراپى بولۇپ، پاختىدىن ماتا توقۇش ۋە يۇڭدا پالاس توقۇش قاتارلىق توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان؛ توق-

قۇزىنچى بەگلىك ئورۇنلاشقان ساراي شىمال تەرەپتىكى ھازىرقى گۆر ئېقىن ئەتراپى بولۇپ، ھەر خىل تۈرمۇشقا كېرەكلىك نازۇك ماتېرىياللارنى ئىشلەپچىقارغان. بۇ كەسىپلەردە ئىشلىگەنلەردىن ياخشىلىرىنى تاللاپ ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلاش، ئوردىنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرىگە تەينىلەش يولغا قويۇلغان؛ ناچار ئىشلىگەنلەرگە تىلى ۋە كۆزىنى ئويۇش، ئورنىغا تىرىك تۈرغۇزۇپ كۆمۈش، بالىچاقلىرى بىلەن باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلىش، زىندانغا تاشلاپ، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇقتىن قىيناپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق جازا ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. شۇڭا، ھەر بىر كەسىپىي بەگلىكلەردە كەسىپ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە ئەۋج ئالغان، ھەممە كىشىلەر ئۆز كەسىپىي ماھارىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن تىرىشقان. بۇنىڭ ئىچىدە ماڭسۇراجى بەگلىك قىلغان كوزىچىلىق شەھىرى «داڭلىق كوزىچىلار شەھىرى» دەپ نام ئالغان. بۇ يەردە ئىشلەگەن ھەر خىل شەكىلدىكى كوزا ـ كۈپلەر كۆركەم، چىداملىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ھىندىستان، ئىراق، ئىران، پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىن مەخسۇس سودىگەرلەر كېلىپ، ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ بېرىپ سېتىش ئارقىلىق نۇرغۇن پايدا ئالغان. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، كوزا ـ كۈپ ياساش راسا ئەۋجىگە چىققاندا، خۇمداننىڭ كۆپلىكىدىن يېقىن جاڭگالدىكى ئوتۇنمۇ تۈگەپ، يىراقلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، تاغلاردىكى قارىغاي، ئارچا، توغراق قاتارلىق دەل ـ دەرەخلەرمۇ تۈگەپ، شەھەر ئەتراپىدىكى تاغلارمۇ يالىڭاچلىنىپ قالغانلىقى قەيت قىلىنغان.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، كوزىچىلار شەھىرى كوزىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا داڭ چىقىرىپلا قالماستىن، بۇ تارماق ئايماقتىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كوزا ئېتىش ھۈنەر ـ سەنئىتىنى بىلىدىكەن. ئۇنى ئۆگەنمىگەنلەرنى زىندانغا تاشلاپ قىينىاپ ئۆلتۈرىدىكەن، شۇڭا ھەممە كىشى بۇنى ئۆگىنىشنى ئاساسىي كەسىپ قىلغان. ئورۇشتا بۇ كەسىپ ئالاھىدە ئەسقاتقانلىقى ئۈچۈن، ھايات ـ ماماتلىق ئېلىشىشتا ئاساسلىق ئورۇش قورالى قىلىنغان. شۇڭا، ئۇلار داڭلىق كوزىلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا، ئورۇشتا قۇدرەت تاپقان. بۇ تارماق بەگلىككە كۆزى چۈشكەن باشقا بەگلىكلەر ئۇنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان لەشكەرلەر بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، كوزىچىلار شەھىرىدىكى ئەزىمەتلەر ئاتقان كوزىلار خۇددى ئاسماندىن ياراغ چۈشكەندەك، تاجاۋۇزچىلارنىڭ باش ـ كۆزلىرىگە تەگكەچكە، قىلىچ ـ نەيزىلىرىمۇ كارغا كەلمەي، بىرقانچە قېتىملىق ئورۇشتا مەغلۇپ بولغان. شۇڭا، ھەددى ـ ھېسابسىز كوزا، كۈپ سۇنۇقلىرى بۇ تارماق ئايماقنىڭ پۈتۈن زېمىنلىرىنى قاپلاپ كەتكەن. بۇ جاي خېلى ئۇزۇن يىللارغىچە

كوزا ئېتىش ماھارىتى ئارقىلىق قۇدرەت تېپىپ نام چىقارغان. بۇلارنىڭ نام - شۆھرىتىنى ئاڭلىغان ئۇدۇن، سۇلې ئەتراپىدىكى باشقا چوڭ بەگلىكلەرمۇ بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دەريا - كۆلىلەردىكى تۇ-غانلارنى بۇزۇپ، سۇ قويۇپ بېرىش ئارقىلىق كوزىچىلار شەھىرىنى سۇ ئاستىغا غەرق قىلىۋەتكەن. يوتو ئايمىقى ۋە كوزىچىلار شەھىرىنىڭ ئۈستىدە ئۈچ يىلغا يېقىن سۇ ئاققان. ئامان قالغان ئادەملەر تاغ ئۈستىگە چىقىپ ئۆي - ئىمارەتلەرنى سېلىپ، تاغ ئۈستىدە ياشىغان. توققۇز ساراي تېغى بىلەن تۇمشۇق تېغى ئوتتۇرىسىدىكى زېمىندا بىر نەچچە مېتىر چوڭقۇرلۇقتا سۇ توختاپ كەتكەچكە، كىشىلەر كېمە بىلەن ئۆتۈپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان، سۇ سىڭىپ قۇرۇپ كەتكەن يەرلەردە قايتا دېھقانچىلىق قى-لىپ ھايات كەچۈرگەن. ئەنە شۇ چاغدا ئامان قالغانلار قايتا ھاياتلىق يولىنى تاپقان. لېكىن، كۆپلىگەن ئادەملەر سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئادەملىرى ئازىيىپ كەتكەن، ئەينى زاماندا قۇدرەت تاپقان كوزىچىلار شەھىرىنىڭ نامىلا قالغان.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھوشۇر پاۋان.** ئەر، ئۇيغۇر، 98 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.
يۈسۈپ باخشى. ئەر، ئۇيغۇر، 97 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : **تۇرغۇن رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، ما-رالبېشى ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

مارالبېشى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

لەللىك شەھىرى

قەدىمكى زامانلاردا لەللىك ناھايىتى كاتتا شەھەر ئىكەن، ئۆي - ئىمارەتلە-رىنىڭ زىچلىقىدىن بىر خوراز ئۆگزىگە چىقسا، يەرگە چۈشەلمەي ئۆگزىمۇ ئۆگزە يۈرۈپ قىرىق كېچە - كۈندۈزدە ئاران يەرگە چۈشەلەيدىكەن. بۇ شەھەردە ئاچ كۆز، پىخسىق بىر پادىشاھ بار ئىكەن. ئۇنىڭ خەزىنىسىدە ھەددى - ھېسابسىز ئال-تۇن - كۈمۈش، لەئەل - ياقۇت بار ئىكەن. ئەمما، ئۇ شۇنچە مال - دۇنياسىغا قانا-ئەت قىلماي، دائىم دېگۈدەك تاغ تەرەپتە پارقىراپ تۇرغان قارلىق چوققىنى كۆرسە-تىپ: «ئاشۇ تاغدەك لەئەل - ياقۇتلىرىم بولغان بولسا، مۇرادىمغا يەتكەن بولاتتىم» دەيدىكەن. بىر كۈنى ئۇ يەنە قارلىق تاغقا قاراپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرسا، بىر قە-

لەندەر ئوردىغا ساپايىنى سوقۇپ كىرىپ كەپتۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ شەرىن خىيالىنى بەربات قىلغان قەلەندەردىن قاتتىق ئاچچىقلىنىپ، مۇلازىملىرىدىن قەلەندەرگە قېتىپ كەتكەن پۇچۇق ناننى چىقارتىپتۇ. مۇلازىملار قەلەندەرگە پۇچۇق ناننى بېرىپ، پادىشاھنىڭ ئاچچىقلانغانلىقىنى يەتكۈزۈپتۇ. قەلەندەر پۇچۇق ناننى ئېلىپ: «خۇدايىم، پادىشاھنىڭ كۆتكىنىدەك بولغاي، ئامىن» دەپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ ـ دە، كۆزدىن غايىب بوپتۇ. قەلەندەر غايىب بولۇشى بىلەن جاھان قاراڭغۇلىشىپ، بىرئازدىن كېيىن تاغ تەرەپ يورۇپ، شەھەرگە كەلكۈن يامراپتۇ. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە شەھەر سۇ ئاستىدا قاپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ يەرگە سىڭىپ، بۇ جايدا قۇم پەيدا بولۇپ، قۇملۇققا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر بۇ جايغا ئوتۇنغا باردىكەن. ئوتۇنغا بارغاندا بۇ جايدا نۇرغۇنلىغان لەئەل ـ ياقۇت، سەدەپ ـ مارجانلارنىڭ چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، لەئەل ـ ياقۇت تېرىپ قايتىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كونا شەھەرنىڭ ئورنىنى كىشىلەر «لەلىلىك» (لەئلىلىك) دەپ ئاتايدىغان بوپتىكەن.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **مەتروزى ئەھمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 58 ياش، توقسۇز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

ئابدۇرېھىم رازاق (1926). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇتقۇچى، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 4.1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

جىنلىق دۆڭ

بۇرۇنقى زاماندا تاتىراڭنىڭ[1] ئايىغىدىكى «قوش» دېگەن جايدا، شەھىرى قەتران مەملىكىتى بىلەن ۋاشار مەملىكىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بوپتۇ. جەڭدە گاھىدا قەتران[2] مەملىكىتى، گاھىدا ۋاشار[3] مەملىكىتى غەلىبە قىلىپ، ئىككى دۆلەت كۈچ جەھەتتە تەڭ بوپتۇ. ۋاشار مەملىكىتىنىڭ بىر سېھىرگەرى بار ئىكەن، ئۇ

① تاتراڭ ــ چەرچەن ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېزا.
② قەتران ــ كونا كىشىلەر تاتراڭ يېزىسىنى قەتران دەپ قارايدۇ.
③ ۋاشار ــ ھازىرقى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ ۋاششەھرى يېزىسى.

ئەپسۇن ئوقۇپ قارا بوران چىقىرىپتۇ. قەتران مەملىكىتىنىڭ يەنە بىر سېھىرگەرى بار ئىكەن، ئۇ قارشى تەرەپكە ئەپسۇن ئوقۇپ قۇم ياغدۇرۇپتۇ. نەتىجىدە، قارا بوران بىلەن قۇم بىرلىشىپ، قۇم يېغىپ بىر كېچىدە قەتران ۋە ۋاشار مەملىكەتلىرىنىڭ ئۇرۇش مەيدانلىرىدىكى چېدىر ـ بارگاھلىرى قۇم ئاستىدا قاپتۇ، ھەر ئىككى مەملىكەتنىڭ ئادەملىرى قۇم ئاستىدا قېلىپ ھالاك بوپتۇ. بۇ جايدا ئاسمان ـ پەلەك قۇم بارخانلىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ كېچىسى بۇ جايدىن قىيا ـ چىيا ئاۋازلار، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ھەر خىل ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كىشىلەر بۇ جاينى «جىنلىق دۆڭ» دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەتروزى ئەھمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 58 ياش، تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەت-چى، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھى-يەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990 . 3

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

تاتىراڭ

بۇرۇنقى زامانلاردا شەھىرى قەتران زور قارا بورانىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپتۇ، بوران بارا ـ بارا ئۇلغىيىپ قۇم ـ بورانغا ئايلىنىپتۇ. چەرچەن دەرياسىنى قۇم تىندۇرۇپ تاشلاپتۇ، ئېتىز ـ ئېرىق، باغۇ بوستانلارنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ چېتىدە يەتتە ئائىلە ئادەم بار ئىكەن، ئۇلار تېرىقچىلىق بىلەن ياشايدىكەن. قۇم ـ بوران كۈچىيىپ شەھىرىنى قۇم بېسىۋاتقان پەيتتە ئۇلار جىددىي خا-مان تېپىۋاتقانىكەن. ئۇلار قارا بوراندا ھېچنېمىنى كۆرەلمەي، يەتتە جايغا بېكىتكەن مومىنى چۆرگۈلەپ خامان تېپىۋېرىپتۇ. تۆت كېچە ـ كۈندۈز چىققان بوران توختاپ-تۇ. تاتىراڭ شەھىرىنىڭ ئورنىدا قۇم بارخانلىرى پەيدا بوپتۇ. پەقەت يەتتە جايغا قا-دالغان مومىنى ئايلىنىپ تۇرۇۋاتقان يەتتە ئادەملا ھايات قاپتۇ. كېيىن ئۇلار قۇم ئاستىدا قالغان شەھەردىن كۆچۈپ ھازىرقى تاتىراڭ دېگەن جايغا كەپتۇ. ھازىرقى تا-

تىراڭلىقلار قوم ـ بوراندىن ئامان قالغان يەتتە ئادەمنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : مەتروزى ئەھمەت. ئەر، ئۇيغۇر، 58 ياش، تو-
لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەت-
چى، چەرچەن ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : تۈرسۇن بەكرى. ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسى-
دىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

ۋاۋ ـ ۋاۋ شەھرى

بۇرۇن ئالتۇنتاغنىڭ باغرىدىكى خىلۋەت بىر جايغا خوتەن تەرەپتىن تۈرسۇن ئىسىملىك، «ۋاۋ ـ ۋاۋ» لەقەملىك بىر كىشى كېلىپ ئالمىچى دەريا سى بو-يىدا ئېرىق چېپىپ، بوز يەر ئېچىپتۇ. كېيىنچە يەنە بىر نەچچە ئۆيلۈك ئادەم كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ بۇ يەردە بىر مەھەللە پەيدا بوپتۇ. بۇ يەرنىڭ نامى ئالمىلىق بول-سىمۇ، كېيىنچە تۈرسۇن ۋاۋ ـ ۋاۋنىڭ لەقىمى سىڭىپ «ۋاۋ ـ ۋاۋ شەھرى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. ۋاۋ ـ ۋاۋ شەھرىنىڭ ھاۋاسى ساپ، تۈپرىقى مۇنبەت، دەل ـ دەرەخلىرى باراقسان، باغلىرى مول، يەرلىرى ھوسۇللۇق ئىكەن. بۇ يەر چوڭ يول، چوڭ شەھەرلەردىن يىراق بولغاچقا يۇرت بېشى يوق ئىكەن.

تۈرسۇن ۋاۋ ـ ۋاۋ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن مۇشتۇمزورلار پەيدا بولۇپ خەلقە خالىغانچە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىشقا باشلاپتۇ، كىشىلەرنى قاقتى ـ سوقتى قى-لىپ، ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇشۇپ ھەددىدىن ئېشىپتۇ، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ-ساپادا چېكىگە يېتىپتۇ. نامراتلارنىڭ يىغا ـ زارى، داد ـ پەريادلىرى باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتكەنلەر ئارقىلىق ياقا يۇرتلارغا يېتىپ بېرىپتۇ. ئاشۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئەھلى ئىلمىي مويىسپىت كىشى بۇ جايغا كېلىپ، كەمبەغەللەرنىڭ ئەرزلىرىگە قۇلاق سېلىپ نۇرغۇن ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپتۇ. بۇ كىشى خوتەن دىيارىدىن كەلگەن كىشى بولسىمۇ، ئىسمىنى، نام ـ شەرىپىنى ئاشكارىلىماپتۇ ھەمدە بەزى زومىگەرلە-رنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققانلىقىنى ئاڭلاپ غەزىپى تېشىپتۇ.

ئەسلىدە بۇ يەردە «چايان» لەقەملىك بىر مۇشتۇمزور بولۇپ، ئۇ ھەددىدىن بەك-مۇ ئېشىپ كەتكەنكەن. ئۇ ئۆز چوماقچىلىرى ئارقىلىق كىمنىڭ بويىغا يەتكەن قە-

زى بارلىقىنى بىلىپ تۇرىدىكەن، خالىغان چاغدا ئۇنى بۇلاپ كېلىپ ئاياغ ئاستى قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردە ياش چوكانلارمۇ، بويىغا يەتكەن قىزلارمۇ تۇر-مايدىغان بوپتۇ. كىشىلەر باغباراڭ، ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا قېچىشقا باشلاپتۇ. دەل - دەرەخلەر قۇرۇپ، شامال چىقسا قۇم يېغىپ، مەھەللىنى قۇم بېسىشقا باشلاپتۇ. ھېلىقى مويسىپىت دەل شۇنداق كۆنلەردە بۇ يەرگە كەلگەنكەن. بىر كۈنى بۇ كىشى ئالدى بىلەن چايان لەقەملىك مۇشتۇمزورنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن يۇرتتىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ بىر كېچىسى ھېلىقى ئەبلەخنىڭ ئۆيىنى قورشاپتۇ. بۇ مويسىپىت تۆگىلۈك بېشىغا چىقىپ قارىسا، ھېلىقى زومىگەر ئۆزىنىڭ ئون تۆت ياشلىق قىزى بىلەن بىر يوتقاندا ياتقۇدەك، قىز يىغا - زار قىلىۋاتقۇدەك. مويسىپىت قورشاۋنى بوشاتماستىن تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ. ئەتىگەنلىكى مۇشتۇمزورنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلىش ۋە سىناش ئۈچۈن «قىزىنى ماڭا ياتلىق قىلسا، مەن كۈيۈئوغۇل بولسام» دەپ ئەلچى كىرگۈزۈپتۇ. مۇشتۇمزور ئەلچىلەرگە قىلچە تەپتارتماستىن:

— قىزىمنىڭ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ يۇرتتا ماڭا لايىق خوتۇن چىقمىدى، شۇڭا قىزىمنى نىكاھى غايىب ئارقىلىق ھالال جۈپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزۈم ئالغان، — دەپتۇ.

مويسىپىت كىشى بۇ مۇشتۇمزورنىڭ خورىكى كىشىلەر ئېيتقاندىنمۇ، ئۆزى پەرەز قىلغاندىنمۇ بەك ئۆسۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، قورشاپ تۇرغان جامائەتنى مۇشتۇمزورنىڭ ئەدىپىنى بېرىشكە چاقىرىپتۇ. مۇنداق قىيىقاس - چۇقانىنى ئۆمرىدە ئاڭلاپ باقمىغان بىشىم زومىگەر قىزىنى باشقا ئۆيگە چىقىرىۋېتىپ پالتا كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ بارلىق قولچوماقچىلىرى خەلق توپىغا ئۆتۈپ كەتكەنكەن. ئۇلار ئۇنىڭ قىزىنىمۇ ئۆز توپىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. زومىگەر ئۆزىنىڭ يالغۇز قالغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئۆز ھۈجرىسىغا قېچىپ كىرىپ ئىشىكنى تاقاپتۇ. شۇ كۈنى ناھايىتى قاتتىق بوران چىقىپتۇ. كىشىلەر مويسىپىتنىڭ دېگىنى بويىچە، بۇ مۇشتۇمزورنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاپ قالغان قۇم بارخانلىرىنى گۈرجەك، كەتمەن، ھەتتا ئالقانلىرىدا زومىگەرنىڭ ئۆيى تەرەپكە قارىتىپ سورۇشقا باشلاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارىسا، زومىگەرنىڭ ئۆيى ئۈستىدە قۇمتاغ ھاسىل بوپتۇ. شۇ كېچىسى ئۆز كېلىنىنى خوتۇن قىلىپ يۈرگەن يەنە بىر مۇشتۇمزورمۇ خەلقنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۆيىگە بېكىنىۋالغانكەن، غەزەپلەنگەن كىشىلەر ئۇنىڭ ئۆيىنىمۇ ئاشۇنداق قۇمتاغ ئاستىدا قالدۇرۇپتۇ.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ۋاڑ - ۋاڑ شەھىرىنى قۇم بېسىپ كەتكەندىن كېيىن كىشىلەر بىر - بىرلەپ كۆچۈپ چىقىپ ھازىرقى ۋاششەرى دېگەن

يۇرتنى ئاۋات قىلغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھېكىم ھەسەن.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چاقىلىق ناھىيەسى بازار ئىچى مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇۋۇلى روزى.** ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، چاقىلىق ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چاقىلىق خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

قۇم باسقان شەھەر

ەكلىمان ۋادىسىدا بۇرۇن «شەھىرى كىتىك» دەپ ئاتىلىدىغان، يايلاقلىرى كەڭرى، سۇلىرى مول بىر گۈزەل شەھەر بولۇپ، قۇم دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەسكەن. بۇ شەھەرنىڭ چېتىدە بىر ئائىلە كىشىلىرى ياشايدىكەن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ئىناق، شاد ـ خۇرام كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. شەھەر بۇلارنىڭ ئۆيىگە يىراق بولغاچقا، ئۆمرىدە شەھەرگە كىرىپ باقمىغانىكەن، شۇڭا شەھەردىكى ئىشلاردىن پۈتۈنلەي بىخەۋەر ئىكەن. بىر كۈنى بۇ ئۆي ئىگىسى خوتۇنىنى ئۆيدە قالدۇرۇپ ئۆزى شەھەرنى كۆرۈپ باقماقچى بوپتۇ ۋە يول سوراپ شەھەرگە مېڭىپتۇ. يىراقتىنلا شەھەرنىڭ سېپىللىرى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ شەھەرگە ئىچكىرلەپ كىرىپ ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان تۇرلۇك ـ تۇرلۇك ئىشلارنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ. ھەيرانلىق ئىلكىدە شۇنداق مېڭىپ بىرمۇنچە كىشىلەر توپلىشىۋېلىپ غوۋغا كۆتۈرۈشۈاتقان بىر دوقمۇشقا كېلىپ قاپتۇ. بۇ نېمە ئىشتۇ، دەپ بىلىپ باقماقچى بوپتۇ ۋە كىشىلەر ئارىسىغا قىستىلىپ كىرىپ قۇلاق سالسا، ئىككى ئوغۇل بىر قىزنى تالىشىۋاتقانىكەن. ئەجەبلەنگەن بۇ كىشى ئاستاغىنا بىرىنىڭ پېشىنى تارتىپ سوراپتۇ:

ـــ تالاشتا قالغان بۇ گۈزەل قىز مۇشۇ شەھەرلىكمۇ؟ نېمە ئۈچۈن مۇنداق سوروندا تالاشتا قالدى؟

ـــ مۇشۇ شەھەردىن. بۇلارنىڭ ئائىلىسىدە ئىككى ئوغۇل ۋە بىر قىز چوڭ بولۇ-

غان، شۇڭا بۇ ئىككى ئوغۇل بۇ قىزنى تالىشىۋاتىدۇ.

ــ ئۆز سىڭلىسىنى خوتۇنلۇققا تالاشقىنى نېمىسى؟ ــ دەپتۇ سىرتتىن كەلگەن كىشى.

ــ سىز بۇ يۇرتنىڭ ئادىتىدىن خەۋىرسىز ئىكەنسىز ـ دە. بۇ شەھەردە قىز چوڭ بولسا سىرتقا بەرمەيدۇ، سىرتتىن قىز ئەكەلمەيدۇ. پەقەت ئۆز ئائىلىسىدىن بولغان ئوغۇل ـ قىزلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويىدۇ ياكى بولمىسا ئۆي بېشى ئۆزى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ، ــ دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان بۇ كىشى «خۇدايا توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتقىنىچە توپ ئاردىسىدىن چىقىپتۇ ۋە ئۆيگە قايتىپ كېلىپ «شەھەر دېگەننىڭ ئادەملىرى ئادەم ئەمەس، ھايۋان ئىكەن» دەپ شەھەردە كۆرگەنلىرىنى خوتۇنىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ ھەم باشقا يۇرتقا كەتمەك بولۇپ، نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇش مەسلىھەتىنى پىشۇرغىچە كەچ كىرىپتۇ. ئۇلار بىر قارارغا كېلەلمەي، ئۇخلاپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ئاقساقال: «بۇ شەھەر ئاللانىڭ قارغىشىغا قالدى. بۇگۈن كېچە ئاللانىڭ غەزىپى بىلەن قۇم يېغىپ، شەھەر قۇم ئاستىدا قالىدۇ. ساڭا تىرىكلىك كېرەك بولسا دەرھال ئورنۇڭدىن تۇرغىن ـ دە، يۈك ـ تاقلىرىڭنى ئۇلاغقا ئارتىپ، قىرىق بىر تال ياغاچ كېسىپ تەييار بول. ئىشىكىڭنىڭ پەنجىرىسىگە بىر قۇش كېلىپ قونىدۇ، شۇھامان يەرگە موما قاداپ ئۇلاغلىرىڭنى مومىغا قوشۇپ، بالىلىرىڭ بىلەن تاڭ سۈزۈلگىچە مومىنى ئايلان. ناشتا بىلەن قۇم يېغىشتىن توختايدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەتراپقا ئوبدان نەزەر سېلىپ، بۇ يەردىن كېتىشىنىڭ ئامالىنى قىل» دەپتۇ ـ دە، غايىب بوپتۇ. بۇ كىشىمۇ شۇ زامات ئويغىنىپ، ماڭا خىزىر بېشارەت بەرگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ، ئاقساقالىنىڭ دېگىنى بويىچە ھەممىنى تەييار قىلىپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئارىلىقتا بىر قۇش كېلىپ ئىشىك پەنجىرىسىگە قونۇپلا ئۇچ مەرتىۋە چىرقىرىغانىكەن، شۇ ھامان تاغاردىن تۆكۈلگەندەك ئاسماندىن قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ. قۇش ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار مومىنى چۆرگۈلەۋېرىپتۇ. ئەتىسى ناشتىغىچە قىرىق بىر تال ياغاچ بىرى كۆمۈلسە يەنە بىرى قادىلىپ تۇگەپتۇ، قۇمۇ يېغىشتىن توختاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، پۈتكۈل ئەتراپ قۇم بىلەن كۆمۈلۈپ، شەھەردىن ھېچ دېرەك قالماپتۇ. بۇ كىشى بۇ جايدا ھايات كەچۈرۈش ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تارىم دەرياسى ۋادىسىنى بويلاپ، ھاياتلىققا پاناھ ئىزدەپ، باللىرىنى ئېلىپ كېتىپ قاپتۇ. كۈن، ئاي ۋە يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ قۇم دۆۋىلىرى بارغانسېرى كېڭىيىپ ـ يېيىلىپ ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئايلىنىپتۇ.

«سەن بالانى ئىزدىمىسەڭ، بالا سېنى ئىزدىمەس» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەر بەردى.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چاقىلىق ناھىيەسى يېڭىسۇ چارۋىچىلىق كوپېراتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپ ھۈسەن.** ئەر، ئۇيغۇر، 29 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چاقىلىق خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

ئاقشەھەر[1]

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا، ئۆتكەن زامانلارنىڭ ئەۋۋىلىدە گۈل ـ چېچەكلەر قاپلىغان، سۈيى ئەلۋەك، تاغلىرى كۆككە يەتكەن، قويلىرى كالىدەك يوغىناپ كەتكەن كۈچانىڭ بۇ گۈزەل ۋادىسىدا نۇرغۇن كىشىلەر بىرلىكتە ياشايدىكەن، لېكىن بۇلار ئۆينى چىرايلىق سېلىشنى بىلمەيدىكەن، بۇ يەرگە باشقا جايلاردىنمۇ ئادەم كەلمەيدىكەن. بۇ جايدا ھېكىم دېگەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ سېلىم ئىسىملىك بىر بالىسى بار ئىكەن. ئۇ ناھايىتى ئەقىللىك، زېرەك، باتۇر، ئاق كۆڭۈل، ئىرادىلىك، شوخ، تېتىك ئىكەن. ئۇ ئوقيا ئېتىشقا شۇنداق ئۇستا ئىكەنكى، بىرەر تال ئوقنىمۇ زايە قىلماي جايىغا تەگكۈزىدىكەن، ھەر خىل گۈللەرنىمۇ ئۆستۈرۈشكە ماھىر ئىكەن.

يىللار، كۈنلەر ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. سېلىم ئون ئالتە ـ ئون يەتتە ياشلارغىمۇ كىرىپ قاپتۇ. بىر كۈنى سېلىمنىڭ كاللىسىغا بىر ئوي كىرىۋېلىپ، ھۈنەر ئۆگىنىش ئۈچۈن دادىسىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ يىراق جايلارغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. سېلىم مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئاخىر ھەيۋەتلىك بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ شەھەرگە كىرىپ ئالدى بىلەن كىشىلەر توپلىشىۋالغان جايغا بېرىپ قارىسا، كىشىلەر ھەدەپ ئۈچ قەۋەت ئېگىزلىكتىكى بىر تاختايغا قاراپ ئوق ئېتىۋاتقانىكەن. ئۇ يېنىدىكى بىر ئادەمدىن نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى سوراپتۇ. ئۇ ئادەم سېلىمغا:

ـــ سۇلتانىمىز، كىمكى تاختاينىڭ يېنىنى ئۇزۇپ تاختاينى يەرگە چۈشۈرەلىسە،

① ئاقشەھەر ـــ كۆچا ناھىيەسى خانقىتام يېزىسىنىڭ غەربىدە. ھازىر بۇ جاي ئاقشەھەر كەنتى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەن ئۇنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى ئورۇنلايمەن، دېگەندى، بىز تەلىيىمىزنى سىناۋاتىمىز، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان سېلىم ئوقيانى ئېلىپ بىر ئوق ئېتىپتىكەن، تاخىتاينىڭ يېپى ئۇزۇلۇپ يەرگە چۈشۈپتۇ. كىشىلەر ئالقىش ئىچىدە ئۇنى خان ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىپتۇ. خان ئۇنىڭدىن:

ــ قانداق تەلىپىڭ بار؟ ــ دەپ سوراپتۇ. سېلىم ئىككىلەنمەستىن:

ــ ماڭا ئۆي سېلىشنى ئۆگىتىپ قويسىڭىز، ــ دەپتۇ. سۇلتان دەرھال سېلىمنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. بىرنەچچە يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سېلىم بىناكار بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. سېلىم پادىشاھ بىلەن خوشلىشىپ باشقا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. يول يۈرۈپ، يۈرگەنسىرى مول يۈرۈپتۇ. ئۇ ئۆز يولىدىكى ئورمانلىقتىن نۇرغۇن گۈل ـ چېچەك ئۈرۈقلىرىنى ئېلىۋاپتۇ. ئۇ ئاخىر يەنە بىر شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇ شەھەردە بىرەر تۈپمۇ گۈل ـ گىياھ يوق ئىكەن. ئۇ ئۆز ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆزى ئېلىۋالغان ئۈرۈقلار بىلەن شاھقا نۇرغۇن چىرايلىق گۈللەرنى ئۆستۈرۈپ بېرىپتۇ. شاھ خۇشال بولۇپ ئۇنىڭدىن:

ــ قانداق تەلىپىڭ بار؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئۇ:

ــ ماڭا ياغاچچىلىقنى ئۆگىتىپ قويسىڭىز، ــ دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. شاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى ياغاچچى ئۇستىلارغا تاپشۇرۇپتۇ. ئۇ نايەتى غەيرەتلىك بولغاچقا ياغاچچىلىقنى ئۆگىنىپ بولۇپ، يەنە نۇرغۇن ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ئۇ ئاخىر ئۆز شەھىرىگە قاراپ يول ئاپتۇ. سېلىم مېھرىبان دادىسى ۋە ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىگە چىرايلىق قىلىپ ئۆي ۋە ھەر خىل ئۆي جاھازلىرىنى ياساپتۇ، ئۆز ھۈنىرىنى يۇرتداشلىرىغا ئۆگىتىپتۇ. ئاخىر بۇ يۇرتنى كۆركەم ئۆيلەر قاپلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ گۈزەل ۋادا رونىق تېپىپ «ئاقشەھەر» دېگەن بىر گۈزەل شەھەر بارلىققا كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **جۈمەخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئىشچى، 705 ـ ئەترەتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **بەختىگۈل جۈمە.** ئايال، ئۇيغۇر، 19 ياش، ئوقۇتقۇچى، كۆچا ناھىيىلىك 5 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

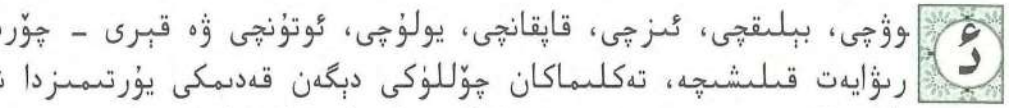
«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

تىلسىملىق قەلئە

بۇ تىلسىملىق قەلئەنى پەرھاد ئىسىملىك دىۋە قۇرغانمىش. پەرھاد چىن شاھىنىڭ شېرىن ئاتلىق قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە ئۇ- نىڭغا ئەلچى قويۇپتۇ. بۇ پادىشاھنى ۋەھىمگە ساپتۇ. قىزىنى دىۋىگە بېرىشنى خالـ- مىغان پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ، جادۇگەر كەمپىردىن ياردەم سوراپتۇ. جادۇگەر پەرھادقا بېجىرىپ بولالمايدىغان ۋەزىپىنى ــ بىپايان چوڭ قۇـ- لۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەيۋەتلىك تاش قەلئە قۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويۇشنى مەس- لىھەت بېرىپتۇ. دىۋە پەرھاد پادىشاھنىڭ بۇ شەرتىنى قوبۇل كۆرۈپ، يىراق جەنۇبـ- تىكى قاراڭغۇ تاغدىن يەلكىسىدە قورام تاشلارنى توشۇپ كېلىپ قەلئەنى قۇرۇشقا باشلاپتۇ. قەلئە پۈتەي دەپ قالغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ جادۇگەر كەمـ- پىرنى يەنە مەسلىھەتكە چاقىرىپتۇ. جادۇگەر بۇ قېتىم پادىشاھ ئۆزى بەلگىلىگەن كۈنى توققۇزمىڭ يېڭى تۇغۇلغان بوتلاقنى، يەنە شۇنچە تاي، موزاي ۋە قوزىنى بىراق ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت بېرىپتۇ ۋە قالغان ئىشنى ئۆزى توغرىلايدىغانلىقىنى ئېيـ- تىپتۇ. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا جادۇگەر كەمپىر پەرھاد يالغۇز قۇرۇپ بولغان تاش قەلـ- ئەگە كەپتۇ. دەل شۇ پەيتتە چىن يۇرتى تەرەپتىن دەھشەتلىك يىغا ـ زار ئاڭلىنىپـ- تۇ. بۇ بالىلىرى سويۇلىۋاتقان ئەنە شۇ مىڭلاپ ـ مىڭلاپ ئانا مىللارنىڭ ھۆركىرىگەن ئاۋازى ئىكەن. پەرھاد بۇنى چۈشەنمەي: «بۇ نېمە يىغا ـ زار؟» دەپ سوراپتۇ. شۇنىدا جادۇگەر كەمپىر: «ھەي... ھازىرلا مەلىكە شېرىن قازا تاپقانىدى، شۇنىڭغا پۈتۈن چىن ئەھلى ھازا تۇتماقتا» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۆيگەن ئاشقىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى بۇ شۇم خەۋەردىن گاڭگىراپ قالغان پەرھاد ئۇنىڭسىز ياشاشنى راۋا كۆرمەي، دەرغەزەپكە تولۇپ، تېخى ئورنىغا قويۇلمىغان قورام تاشلارنى ئاسمانغا ئېتىپتۇ. بۇ يوغان قورام تاشلار پەرھادنىڭ ئۈستىگە قايتىپ چۈشۈپ، ئۇنى ئېغىر زەخمىلەندۈرۈپتۇ ۋە ھايال بولماي تاشلار ئاستىدا جان بېرىپتۇ. پەرھادنى ياخشى كۆرۈپ قالغان شېرىن دەرھال پاجىئە يۈز بەرگەن جايغا يېتىپ كەپتۇ ۋە سۆيگەن يارى پەرھادنىڭ جەستى يېنىدا ئۆـ- زىگە پىچاق سانجىپ ھالاك بوپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپـ- سانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

شەھرى كۆتەك

ۋچى، بېلىقچى، ئىزچى، قاپقانچى، يولۇچى، ئوتۇنچى ۋە قېرى ـ چۆرىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، تەكلىماكان چۆللۈكى دېگەن قەدىمكى يۇرتىمىزدا نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋرىدىنمۇ بۇرۇن كۆپلىگەن ئادەملەر ياشىغانىكەن.

ئەنە شۇ چاغلاردا نۇرغۇنلىغان ئەمگەكچى ئەجدادلىرىمىز جاپالىق مېھنەت سىڭدۈرۈپ، قەدىمكى دېڭىزنىڭ ئورنىنى تىندۇرۇپ، بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپ «شەھرى كۆتەك» دېگەن بىر گۈزەل شەھەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىكەن. بۇ شەھەردىكى كىشىلەر بېلىقچىلىق، ئۆۋچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق تۈرلۈك كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغانىكەن.

بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىنى بۇك ـ باراقسان ئورمانلار، چوڭ ـ كىچىك كۆللەر ۋە تاغلار ئوراپ تۇرىدىكەن. شەرقتىن ـ غەربكە كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريا بولۇپ، بۇ دەريانىڭ باش تەرىپى چىڭخەي بىلەن گەنسۇ ئارلىقىدىكى ئېدىرلاردىن ئۆتۈپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى چوڭ ـ كىچىك دەريا، كۆللەر بىلەن تۇتىشىدىكەن. بۇ دەريانىڭ سۈيى زۇمرەتتەك سۈپسۈزۈك بولۇپ، دەريانىڭ ئەتراپى ياپيېشىل چىمەنلىك ئىكەن ھەم كەڭ كەتكەن بوز يەرلەر بولۇپ، كىشىلەر شۇ دەريانىڭ سۈيى ئارقىلىق دېھقانچىلىق قىلىدىكەن. دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمى يەكەن، خوتەن، قەشقەرلەرنى ئارلاپ ئۆتۈپ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ تېگى بىلەن ئېقىپ، ھىندى ئارلىغا كىرىپ كېتىدىكەن. بۇ دەريانىڭ ئەتراپىدا يەنە چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق شەھەرلەر، ئالتۇن تاغلار بار ئىكەن.

سۈيى مول، تۈپرىقى ئالتۇندەك بۇ مۇنبەت تۈپراقتا تۈرلۈك ـ تۈمەن قۇشلار، ياۋا تاغىل تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار، ھەتتا قارا بالداقلىق يولۋاسمۇ بار ئىكەن، ئۇلار ئىنسانلارغا دائىم دېگۈدەك تەھدىت سېلىپ تۇرىدىكەن. بۇ يەردە ياشىغان كىشىلەر خەندەك قېزىش، قورغان ياساش، مەخپىي ئورا كولاش قاتارلىق تۈرلۈك ئامالالار بىلەن بۇ ھايۋانلارنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ ئۇلارنى كۆندۈرگەنىكەن.

بۇ شەھەردىكى كىشىلەر، ھەممە مۆجىزاتنى خۇدا ياراتقان، جىمى ئىنسانلار خۇدانىڭ بەندىسى، ئاتىمىز ئادەم ئەلەيھىسسالام، ئانىمىز ھاۋا ئانام، ھەممىمىز بىر ئاتا، بىر ئانىدىن بولغان، دەپ قارايدىكەن، شۇڭا مىللەت، ئۇرۇق، قەبىلە دەپ ئايرىمايدىكەن. ئۇلار باشقا يۇرت ـ ياقىلاردىن كەلگەن كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ھۆرمەتلەيدىكەن، باشقا جايدىن كەلگەن كىشىلەر خەلقە ۋە پادىشاھقا يامانلىق قىلمىسىلا ئۇلارغا يەر، سۇ بېرىدىكەن.

بۇ شەھەر خەلقى باشقا يۇرتلارغا ھەرگىز تاجاۋۇز قىلمايدىكەن، ئەگەر باشقىلار يولسىزلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرسە دەرھال ئۇلارغا قارشى سەپكە ئاتلىنىدىكەن.

شۇ ۋەجىدىن بۇ شەھەر ــ «شەھىرى كۆتەك»، يەنى بۇزۇلماس شەھەر دەپ ئاتالغان ئىكەن. لېكىن، بۇ شەھەر خەلقى ئۆزلىرى ئىشلىگەن تۇرلۇك مەھسۇلاتلىرىنى سىرتقا چىقىرالماي، زۆرۈر بولغان لازىمەتلىك نەرسىلەرنى سىرتتىن كىرگۈزەلمەي، سودا ئىشلىرى ۋە بازار رونىق تاپالمىغانىكەن. بۇ چاغلاردا شەرق ئەللىرىدىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان دەريانى بويلاپ، بۇت ئىلمىنى ئىزدەپ كېلىپ ـ كېتىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلاپتۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ شەھەردە بۇت ياساش قاتارلىق تۇرلۇك ھەيكەلتىراشلىق، تاشچىلىق، نەققاشچىلىق، ھېجىر قاچا ـ قۇچىلار ۋە تۇرلۇك ئۆي بۇيۇملىرىنى ياساش خېلى تەرەققىي قىلغانىكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردىكى خەلقلەر تېرە، يۇڭ، دورا ـ دەرمەك قاتارلىق ئەتىۋارلىق مەھسۇلاتلىرىنى تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەرگە ئارتىپ دەريالارنى بويلاپ، ئېدىرلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ، فارفۇر قاچىلار ۋە لازىمەتلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرغان ۋە قايتىشىدا ئۇلارنى سالغا سېلىپ، دەريا ئېقىمى بىلەن ئۆز يۇرتىغا ئەكەلگەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرتنىڭ نام ـ شەرىپى غەرب ئەللىرىگىمۇ تارقىلىپ ئۇ ئەللەردىنمۇ كىشىلەر كېلىشكە باشلاپتۇ.

قەدىمكى قېرى ـ چۆرىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ھەربىر ئادەم ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىپ يۈرگەن شۇ كۈنلەردە غەرب ئەللىرىدىن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇرىتلىرى دەپ بىرقىسىم كىشىلەر كەلگەنىكەن. بۇ كىشىلەر:

ــ مۇسا ئەلەيھىسسالام خۇدانىڭ ئەلچىسى، بىز بولساق مۇساغا بەيئەت قىلىپ مۇرىت بولغانلار. مۇسا ئەلەيھىسسالام سىلەرنىڭ داڭقىڭلارنى ئاڭلاپ، ئاللاتائالانىڭ دىلىغا سېلىشى بىلەن، بۇ شەھەردىكى كىشىلەر ۋە پادىشاھىڭلارنىڭ پۇل ـ مال بىلەن بولۇپ، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى بىلىپتۇ. بىزلەرنى سىلەرگە خۇدا يولىدا مۇساغا بەيئەت قىلىپ ئىمان ئېيتىشىڭلارنى يەتكۈزگىلى ئەۋەتتى، ــ دەپتۇ ھەمدە بىر كۈندە ئەللىك ۋاق سەجدە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھلەپتۇ ۋە ئۆزلىرىمۇ شۇنداق قىپتۇ.

بۇ يەردىكى خەلقلەر ئۇ چاغلاردا تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولۇپ، ھېچقانداق دىنغىمۇ كىرمىگەنىكەن.

مۇشۇنداق مەمۇرچىلىق بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۇلار ھېلىقى غەرب ئەللىرىدىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ گېپىنى بىلەن كۈندە ئەللىك ۋاق نامازئوقۇپ، سەجدە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى تاشلاپ قويۇپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرى تۆگەشكە باشلاپتۇ، كىشىلەر ماغدۇرسىزلىنىپتۇ، پادىشاھ ئوردا

خەزىنىسىدىكى مال ـ دۇنيالىرىنىمۇ ئۆز خەلقىگە بېرىپتۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەنمۇ ئەھۋال ياخشىلانماپتۇ. ئاخىرى پادىشاھ غەربلىك مۇرىتلارنى ئالدىغا چاقىرىپ:

ــ ھەي خۇدانىڭ مۇرىتلىرى، بىز سىلەرنىڭ دېگىنىڭلارنى قىلىپ، شەھىرىمىز ۋەيران بولدى، پۇقرالار نامراتلىشىپ، يېگىلى نان، كىيىگىلى كىيىم ـ كېچەك قالمىدى، ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ــ دەپتىكەن، ھېلىقى مۇرىتلار:

ــ ئەي پادىشاھى ئالەم، بۇ جاھاندا شۇكۇر قىلماقلىق، خۇدانىڭ ئەمرىگە بويسۇنماقلىق ۋاجىپتۇر. سىز بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى تۇرۇپ سۆزىڭىزدىن يانسىڭىز خۇدانىڭ قارغىشىغا قالىسىز. سىزگە شاھلىقنى خۇدايىم ئاتا قىلغان، پۇقرالار سىزنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ دەپتۇكى:

ــ ئۇنداق بولسا سىلەر بېرىپ پەيغەمبەرگە ئېيتىڭلار: بىر كۈندە ئەللىك ۋاق ناماز ئوقۇپ، ئىش قىلالماي نامراتلىشىپ كەتتۇق. ئەگەر بىزنى مۇشۇ دىنغا كىرسۇن دېسە، شەھەر ۋە ئوردىلارنى ئالتۇندىن، دەريادىكى سۇلىرىمىزنى كۈمۈشتىن، باغبىراڭ، بوستانلىرىمىزنى ياقۇت ـ مەرۋايىتتىن، زىرائەتلەرنى بىر تېرىپ قويساق ھەر يىلى ھوسۇل ئېلىۋېرىدىغان قىلىپ بەرسۇن، ــ دەپتۇ.

بۇ مۇرىتلار پادىشاھنىڭ يۇقىرىقى تەلىپىنى مۇسا ئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزۈپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام خۇداغا يىغلاپ دۇئا قىپتىكەن، پادىشاھنىڭ تەلىپى ئىجابەت بوپتۇ. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي، بىكار يېتىپ يېيىش خەلقنى بۇزۇپتۇ. كىشىلەر ئارىسىدا جەڭگى ـ جېدەل كۆپىيىپتۇ، بىرسىنىڭ ئىشىنى يەنە بىرسى بۇزۇپتۇ. قايسىسى كۈچلۈك بولسا، مال ـ دۇنيانى دەپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىپتۇ. پادىشاھمۇ بۇ ئىشلارغا چارە قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. ھەركىم ئۆزلىرىنىڭ مال ـ دۇنياسىنى ئورا كولاپ كۆمۈپتۇ. بۇ مال ـ دۇنيالار چىرىشكە باشلاپتۇ. سىرتتا قالغانلىرىنى «خۇدا بەردى» دەپ يەپ ـ ئىچىپ، ئىش قىلماي، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ ئۆزىنى بەلەلمەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن خۇدايىتائالانىڭ غەزىپى كېلىپ، بوران چىقىرىپ شەھىرىنىڭ ئادەملىرى بىلەن مال ـ دۇنياسىنى قوشۇپ قۇمغا كۆمۈپ تاشلاپتۇ. لېكىن، خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بۇ يەردە توخۇنىڭ نەسلى تۈگىمەپتۇ.

ھازىرمۇ كىشىلەر شەھىرى كۆتەك ئەتراپىغا بارسا، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاۋازلىرى، قۇشلارنىڭ سايراشلىرى، ھەر خىل ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇرارمىش. كۈن چۈش بولغاندا قارىسا، شۇ قۇملۇقنىڭ ئارىسىدا كۈمۈش سېپىللار، ئالتۇن قۇببىلار، ئۆي ـ ئىمارەتلەر، تۇرلۇك ـ تۈمەن ھايۋانلار كۆزگە غۇژا كۆرۈنەرمىش.

يەنە بىر رىۋايەت قىلىنىشچە، كىشىلەر قاچانكى ئۆز مېھنىتىنىڭ قەدرىنى بىلگەندە قۇملار يۆتكىلىپ، ئادەملەر قايتا تىرىلىپ، بۇ شەھەر كېچە - كۈندۈز يو-رۇق، ئازادە، ئاۋات شەھەر بولارمىش. بۇ شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان شەردىيان دەر-ياسىمۇ سۇغا لىقمۇلىق تولۇپ ئاقارمىش. ھازىر بۇ دەريانى كىشىلەر «تەتۇر ئېقىن»، «قۇم دەريا»، «شامال ئېقىن» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىشىدۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت بېلىقچى.** ئەر، ئۇيغۇر، توقسۇ نا-ھىيەسى بازار يېزىسى سۆگەتقوتان كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **سۇلايمان ئىسمائىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 47 ياش، توقسۇ ناھىيەسى ئىچئېرىق يېزىسى ئۇزۇن كوچا 2 - گۇرۇپپىدىن.
نۇردىن ئىسلام. ئەر، ئۇيغۇر، 48 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، توق-سۇ ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

«توقسۇ ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1996

ئىدىقۇت

بۇندىن ناھايىتى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى دىياردا دەقيا-نۇس ئىسىملىك بىر پادىچى ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن مال - ۋارانلىرى بولۇپ، ئۇنى بېقىشقا خۇشتار ئىكەن. بۇ پادىچى خاسىيەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوي بېقىپ يۈرۈپ بىر پارچە خەت پۈتۈلگەن قەغەزنى تېپىۋاپتۇ. خەتكە شۇنچە سىنچىلاپ قارىغان بولسىمۇ ئۇنى ئوقۇيالماپتۇ. ئۇ خەتنى قوينىغا سېلىپ، تاغ ئۆڭكۈرىدە يا-شايدىغان شۇ دەۋردىكى مەشھۇر دانىشمەن بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپ خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپتۇ. دانىشمەن بوۋاي شۇنداق قېرى ئىكەنكى، چاچ - ساقاللىرى، قاشلىرى كۆمۈشتەك ئاقارغان، بەللىرى يادەك ئېگىلگەن، كۆزلىرى قېرىلىقتىن پۈرلىشىپ، يۇمۇلغانكەن.

بوۋاي خەتنى ئالغاندىن كېيىن، كۆزىنىڭ چاناقلىرىغا ياغاچنى تىرەك قىلىپ، ئۇنى ئوقۇپ كۈلۈپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس بوۋاينىڭ كۈلگىنىگە ئەجەبلىنىپ، كۈلۈشى-نىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا: «ئوغلۇم، ساڭا بەخت يار بوپتۇ. خەتتە يې-زىلىشچە، ئاشۇ سەن ياشىغان ماكاندىكى يوغان جۇجەمنىڭ غولىغا ئۇدۇل تۇرۇپ، دەسلەپ شىمالغا ئۇچ يۈز ئاتمىش تۆت چامدام، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرققە ئون ئىككى چامدام مېڭىپ، شۇ يەرنى كولىساڭ بىر خەزىنىگە ئېرىشىدىكەنسەن. قېنى، بەختىڭ-

نى سىناپ كۆرەرسەن ئوغلۇم!» دەپتۇ. دەقيانۇس بوۋايغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، رەھ-مەت ئېيتقاندىن كېيىن خوشلىشىپ ئۆيىگە قايتىپتۇ.

ئۇ ئەتىسى ئۇچ - تۆت ئاغىنىسىنى چاقىرىپ بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەرنى كولاشقا باشلاپتۇ. يەتتە - سەككىز غۇلاچ كولىغاندىن كېيىن ئۇلار بىر ھەشە-مەتلىك ئالتۇن ئىشككە دۇچ كەپتۇ. يەنە بىر ئاز كولىغاندىن كېيىن يوغان بىر تاش چىقىپتۇ. تاشنى قومۇرۇپ تاشلىغانىكەن، ئۇنىڭ ئاستىدىن پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن ئاچقۇچ چىقىپتۇ. ئۇلار ئاچقۇچنى ئاتنىڭ كاللىسىدەك يوغانلىقتىكى قۇلۇپقا سالغا-نىكەن، شۇ ھامان يەتتە قېتىم داراڭلىغان ئاۋاز چىقىپ ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئۇلار قىزىل، يېشىل، ھەرخىل نۇرلار چاقناپ تۇرغان ھەشەمەتلىك سارايىنى كۆرۈپتۇ. نۇر چىچىپ تۇرغان گۆھەرلەرنىڭ يورۇقىدا ئۇلار ھېچ قىينالماستىن سارايغا كىرىپ ئۇ-نىڭ ئىچىدە ئالتۇن، كۈمۈش، ياقۇت قاتارلىق مەدەنلەر بىلەن تولغان قىرىق بىر ھۈجرىنى كۆرۈپتۇ.

ئۇلار بۇ ئەھۋالنى بوۋايغا مەلۇم قىپتۇ.

بوۋاي ئۇلارغا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەسلىھەتلەرنى بېرىپتۇ. دەقيانۇس شۇندىن ئېتىبارەن بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئالتۇن، كۈمۈش تېپىۋالغان جايغا ھە-شەمەتلىك ئوردا سېلىپ، شەھەر قۇرۇشقا كىرىشىپتۇ.

دەقيانۇس ئۆزى شۇ شەھەرگە شاھ بوپتۇ، دانىشمەن بوۋاينى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى قىپتۇ.

شۇندىن كېيىن دەقيانۇس ئەتراپىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئۆزىگە قارىتىپتۇ... ئا-خىرى مەشھۇر «ئىدىقۇت دۆلىتى»نى قۇرۇپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ جاينىڭ نامى تە-رەپ- تەرەپكە تارقىلىشقا باشلاپتۇ.

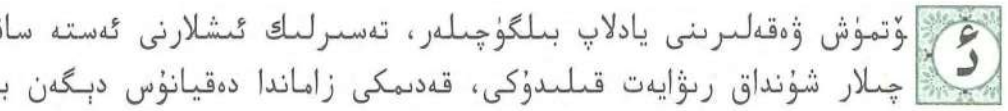
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھىدايى سەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 84 ياش، سا-ۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازا-رىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 6.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

دەقيانۇس شەھرى

ۋتمۇش ۋەقەلىرىنى يادلاپ بىلگۈچىلەر، تەسىرلىك ئىشلارنى ئەستە ساقلىغۇ-چىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، قەدىمكى زاماندا دەقيانۇس دېگەن بىر پا-دىشاھ ئۆتكەنكەن.

دەقيانۇس ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ھېسابسىز مال - دۇنيا توپلىغان، قىرىق مىڭ كېنىزەككە ئۆيلەنگەن، ھۆر - غىلمانلاردىن قېلىشمى-غۇدەك قىرىق ئوغلى ۋە قىرىق قىزى بولغان تەڭداشسىز بىر پادىشاھ بولسىمۇ، ئە-ما ئۇ دائىم كۆڭلى تولىمۇ پەرىشان يۈرىدىكەن.

ئۇنىڭ بۇنداق يۈرىدىغانلىقىنى ۋەزىر - ۋۇزرالار، سەرۋاز - نۆكەرلەر، خانىش - ئاغچىلار، شاھزادە - مەلىكىلەر بارا - بارا سېزىپ قاپتۇ ۋە بۇنىڭ تەكتىگە يەتمەك بولۇپ كۆپ ھەرىكەت قىلىپ كۆرۈپتۇ. دەقيانۇس ئىچ سىرىنى ھېچكىمگە تىنمايدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بۇ كۆڭۈل غەشلىكىنىڭ سىرىنى خېلى ئۇزۇنغىچە ھېچكىم بىلەل-مەپتۇ.

ۋەزىر، سەردارلار نۇرغۇن چارە ئويلاپ، ئاخىرى چوڭ خانىش ئەختەرنسادىن پا-دىشاھنىڭ كۆڭۈل سىرىنى بىلىپ بېقىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. چوڭ خانىش ئۆزىنىڭمۇ بۇ ئىشنى بىلىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن يىللىق ئەجرىنىڭ بە-كارغا كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى ئۆزىرە ئېيتىپ رەت قىپتۇ ۋە كە-چىك خانىشتىن ئۇقۇپ كۆرۈش ھەققىدە تەكلىپ بېرىپتۇ.

ۋەزىرلەر كىچىك خانىشنى ئىزدەپ، ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئېيتىپتۇ. كىچىك خا-نىشمۇ بۇ ئىشنى بىلىشكە ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ھەم بۇ سىرنى چوقۇم تېپىپ چىقىدە-غانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

كىچىك خانىش شۇنىڭدىن كېيىن كېچە - كۈندۈز دەقيانۇسقا ھەمراھ بولۇپ، شېرىن - شېكەر سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ يۈرۈپتۇ. شۇ كۈنلەردە پادىشاھ دائىم «ئوردا»، «ئوردا» دەپ پىچىرلايدىغان بولۇپ قا-پتۇ. كىچىك خانىش «ئوردا» دېگەن سۆزدە بىر گەپ بار دەپ ئويلاپتۇ - دە، پادىشاھقا گۈزەل ئوردا ھەققىدە سۆزلەپ بېرىپتۇ. كىچىك خانىش ئەسلىدە رۇم پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى بولۇپ، كىچىكىدىن چىرايلىق ئوردا، گۈزەل چارباغلاردا ئويناپ چوڭ بول-غانىكەن. پادىشاھ كىچىك خانىشنىڭ ھېكايىسىنىڭ تەكتىگە يېتىپ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپتۇ - دە، چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ:

— مەنمۇ كۆركەم ئوردا، ئېسىل چارباغ سېلىپ ئولتۇرۇشنى، شۇ يەردە ھاياتنىڭ پەيزىنى سۈرۈشنى ئارمان قىلىمەن. مېنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ نىشانىم ئۆزىمىزگە خاس ئوردا - قەسىر سالدۇرۇپ، ئاچقۇچىنى ئۆز قولۇمدا تۇتۇپ، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئۇنى ئەقىللىك ۋە باتۇر ۋەلىئەھدىمگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئىدى. شۇ چاغدىلا مۇراد - مەقسىتىم ھاسىل بولۇپ، كۆڭلۈم ئېچىلغان بولاتتى، — دەپتۇ.

كىچىك خانىش زۇلقەمەر ئەمدى پادىشاھنىڭ ئېچ سىرىنى ئېلىۋالدىم دەپ ئويلاپ- تۇ - دە، ئۇنىڭدىن يەنمۇ ئېچىرىلەپ:

— ئاتىڭىزنىڭ شۇنداق كاتتا شاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىپسىز، نېمىشقا ئۇنىڭ ئوردا - قەسىرىگە ۋارىسلىق قىلالمىدىڭىز؟ يېڭى ئوردا سالدۇرۇشقا بالدۇرراق تۇتۇش قىلمىدىڭىز؟ — دەپ سورىغانىكەن، پادىشاھ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ:

— زۇلقەمەر، ئەسلىدە بۇ ئىشلارنى سورىمىسىاڭ بولاتتى، ئەمدى كۆڭلۈڭدە تۇ- گۇچ قالمىسۇن، بۇ سىرنى ساڭا تولۇق ئاشكارا قىلىۋېتەي، — دەپتۇ ۋە سۆزىنى دا- ۋاملاشتۇرۇپتۇ، — مېنىڭ ئاتام نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى، ئىسمى تۇر بولۇپ، ئۇنىڭغا پۇتۇن مەشرىق ئېلىگە شاھلىق قىلىش نېسىپ بولغانىكەن. ئۇنىڭ دۆلىتى يەتتە ئىقلىمغا بۆلۈنىدىكەن، مەركىزى قەشقەر ئىكەن. ئاتامنىڭ كاتتا ئوردا - سا- راي، چارباغلىرى، ھەددى - ھېسابسىز مال - دۇنياسى، لەكمىڭ - لەكمىڭ لەشكە- رى، تۇمەنمىڭلىغان پۇقراسى بار ئىكەن. دادام كاتتا دەۋران سۈرۈپ، چەكسىز شۆھ- رەت تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىپ تۇغەتكۈسىز ئازابقا قالغا- نىدى. دادامنىڭ ئەتراپىدا بىر توپ ۋەزىر - سەردارلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دا- دامنى چىن دىلىدىن ھىمايە قىلىپ، پەرمانلىرىنى بەجانىدىل ئورۇنلاپ خىزمەت كۆرسىتىپ، پات - پات شاھلىق نامىدىن تارتۇقلىنىپ تۇراتتى. ئەمما، يەنە بەزى ۋە- زىر - سەردارلار دادامنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغاندەك بولۇۋېلىپ، ئارقىسە- دىن نۇرغۇن ھىيلە - مىكىرلەرنى ئويلاپ، سۈيىقەستلىك پىلانلارنى تۇزۇشكەنىكەن. بىر قېتىم قارا نىيەت ۋەزىرلەردىن بىرقانچىسى خۇپىيانە ھالدا تىل بېرىكتۇرۇۋېۋە- لىپ: «شاھىنشاھ تۇر ھەزرەتلىرى، ئۆزلىرى يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھى، قوشۇنلىرىنىڭ سانى يوق، بايلىق - دۇنيالىرى ھەددى - ھېسابسىز، شۇڭا مۇقىم ئوردا قۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. مۇبادا مۇقىم ئوردا - قەسىر بىنا قىلىنىدىغان بولسا، بىرلا شەھەرگە قاپسىلىپ قېلىپ دۆلەتنى ئەركىن - ئازادە ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ، پادىشاھ يەتتە ئىقلىمنى دېگەن قەرەلىدە ئارىلاپ كۆزدىن كەچۈرەلمەيدۇ. ئوردا بىغەملىك ئۇيقۇسىنى ئۇخلايدىغان، غەپلەت باسىدىغان جاي دېمەكلىكتۇر. مۇبادا ئوردا ئازادە، چارباغلار كۆ- كۈلگە ياقار بولسا، پادىشاھ ۋە ئوردا ئەھلى نەغمە - ناۋاغا بېرىلىدۇ، ھاۋايى - ھە-

ۋەس كۆپىيىدۇ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، پادىشاھتا سەزگۈرلۈك، ۋەزىرلەردە تەدبىر، لەشكەرلەردە جەڭگىۋارلىق ئاجىزلىشىدۇ. شۇڭا، مۇقىم ئوردا ـ شەھەر قۇرمايى، قەيەر ھاۋالىق، جانغا ھۇزۇر بېغىشلىسا، دۇشمەننىڭ كۆزىدىن يىراق تۇرسا، شۇ يەرگە بېرىپ شاھلىق تەختىنى تىكلىگىنىمىز تۈزۈكتۇر» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ.

دادام ۋەزىرلەرنىڭ ھەر خىل تەكلىپ ـ پىكىرلىرىدىن كۆپ يىل ئارىسالدى بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەپتۇ. بۇنداق تەكلىپ بەرگۈچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىپ، دامىنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ تەكلىپ ئاخىر ئوردا كېڭىشىدە قارارلاشتۇرۇلۇپتۇ. دادام شۇنىڭدىن باشلاپ مۇقىم پايتەخت، ئوردا ـ قەسىر قۇرۇشقا كۈچىمەيتۇ، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىسى، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جايلارنى تاشلاپ يىراق ـ يىراق يەرلەرگە كېتىپ قاپتۇ ۋە كېيىن قايتىپ كېلىپ ئۇ يەرلەرنى تاپالماپتۇ. بۇنداق ئىشلار دادامنى بىر ئۆمۈر ئازابلاپ، ئۆمرىنى ئۆكۈنۈش بىلەن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىپتۇ. قارانىيەت ۋەزىرلەرمۇ يەنىلا ھەر خىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، شەھەر ـ ئوردا قۇرۇشقا ئىزچىل توسقۇنلۇق قىلىپ كەپتۇ. دادام ۋەزىرلەردىن مەسلىھەت ئالمايلا تالاي قېتىم ئوردا قۇرۇش پىلانىنى تۈزگەن ۋە ئىش باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بەتنىيەت ۋەزىرلەر تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوردا قۇرۇش پىلانىنى توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىپتۇ. گاھىدا قىيان سۇلارنىڭ بېشىنى ئېچىۋېتىپ ئوردىنىڭ ئۇلىنى سۇغا غەرق قىلىۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق خىلمۇ خىل پېشكەللىكلەر دادامنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىغا دائىم دېگۈدەك دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈپ كەپتۇ.

دادام ۋاپات بولۇشتىن ئۇچ كۈن بۇرۇن مېنى يېنىغا چاقىرتىپ، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئوردا قۇرۇش يولىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئۇ يەنە شاھلىق مۆھۈرىنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، شاھلىق تاجىنى بېشىمغا كىيگۈزۈپ، تەختكە ئۆز قولى بىلەن ئولتۇرغۇزغان ھەمدە مۇنداق دېگەنىدى: «ئوغلۇم، تۆت مىڭ يىل شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرۈپ، يەتتە ئىقلىمنى بەھۇزۇر ئىدارە قىلىپ، پۈتۈن ئالەمگە شۆھرىتىم يېيىلدى. ھالا بۇ كۈنلەرگە كەلگەندە ئىككى پۈتۈم گۆرگە ساڭگىلىدى. دۇنياغا مەڭگۈ شاھ بولارمەن دېگەنىدىم، لېكىن سەلتەنەت سۈرۈشۇم مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدىغان ئوخشايدۇ. مەندىن كېيىن سېنىڭ بۇ دۇنياغا شاھ بولۇشۇڭ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ساڭا شاھلىق تەختىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن بۇرۇن مۇنداق بىر ۋەسىيىتىم بار، شۇنى ئورۇنلىمىساڭ، تەختتە ئولتۇرۇشۇڭغا ئۇ دۇنيا، بۇ دۇنيا رازى بولمايمەن: مەن ۋە ھازىر سەن ئولتۇرۇۋاتقان بۇ

تەخت دۇنيادىكى ئەڭ كاتتا تەخت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ كىنە-كىنەك قېنى تۆكۈلگەن، جەستى كۆمۈلگەن ئۆز تۇپرىقىمىزنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان ئەمەس. مانا بۇ مېنى باقىي ئالەمگە ئارمان بىلەن كەتكۈزۈۋېتىدىغان ئوخشايدۇ. «ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇرادى ئوغۇلدا» دېگەن گەپ بار. سەن سەلتەنەتلىك ۋە مەڭگۈ نامى ئۆچمەس شاھ بولاي دېسەڭ، ئالدى بىلەن ئۆزۈڭگە خاس شەھەر - ئوردا قۇرغىن، ئەتراپىنى يارلىق، چاپارمەنلەر بىلەن باشقۇرغىن، چەت جايلارغا ئىشەنچلىك سەردارلارنى ئەۋەتىپ، ئۇ يەرلەرنى شۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلغىن. مۇقىم ئوردىسى يوق شاھ خۇددى سۇنىڭ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، ھەقىقىي ئۇلۇغ شاھقا ئايلىنالمايدۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ ھېكايىسىنى تۈگىتىپ چوڭقۇر ئۆكۈنۈش ئىچىدە ھەسرەتلىك تىنىپ، كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈپىتۇ. زۇلقەمەر ئېرىنىڭ دېگەنلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا تەسەللى ئېيتىپ مۇنداق دەپتۇ:

— كەرەمىلىك شاھىم! دېگەنلىرىڭىز بەرھەق. ئاتام رۇم ئېلىدە كاتتا شاھ، ئۇنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى يەتتە قەۋەتلىك سېپىل بىلەن قورشالغان ئوردا - قەسىر ئارقىلىق تېخىمۇ نامايان بولۇپ تۇرىدۇ. تالاي كۈچلۈك دۈشمەن تاغنى تالقان، يەرنى ۋەيران قىلغۇدەك ھەيۋە بىلەن رۇم ئېلىگە باستۇرۇپ كىرگەن، لېكىن تارىختا رۇم پايتەختىنى كىممۇ ئالالىغان؟! رۇم شاھلىرىدىن كىممۇ چۆل - جەزىرىلەردە بوران - چاپقۇندا قالغان؟! بىز ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ يۈرتىغا بېرىپ مۇقىم ئوردا - قەسىر قۇرايلى. بۇ مېنىڭ ھەقىقىي، چىن يۈرەك سۆزۈمدۇر.

پادىشاھ خانىش زۇلقەمەرنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆز پىلانىنى كېچىك خانىشتىن باشقا ھېچكىمگە بىلدۈرمەي، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۈرتىنى ئىزدەپ تاپتۇرۇپ، ئوردا - قەسىر قۇرۇلۇشىغا تۇتۇش قىپتۇ. زۇلقەمەر سىر بىلمەكچى بولغان ۋەزىرلەرگە باشقا بىر گەپلەرنى قىلىپ قويۇپ، پادىشاھقا ۋاكالىتەن ئۆزى بۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا بىۋاستە يېتەكچىلىك قىپتۇ. دۇنيادىكى قىرىق شەھەردىن كەلگەن يەتتە مىڭ قۇرۇلۇش ئۇستىسى ۋە نەققاش ئوردا - قەسىرلەرنى قىرىق ئايدا قۇرۇپ بوپتۇ. بىناكارلار ئۇنى، دۇنيادا بۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئوردا - قەسىر، شەھەر يوق، دەپ تەرىپلەپتۇ. ئاۋام بۇ شەھەرنى «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى»، ئوردىنى «خانئۆي» دەپ ئاتاپتۇ. شەھەرگە تۆت قوۋۇق بېكىتىلىپ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بىر دەريا قېزىلىپتۇ، ئاندىن يەتتە قەۋەت سېپىل بىلەن قورشىلىپتۇ.

دەقيانۇس شەھىرى پۈتكەندىن كېيىن پادىشاھقا خەۋەر يەتكۈزۈلۈپتۇ. ئۇ چاغدا

شاھ ئالتايدىكى بىر تاغدا ئولتۇرۇۋاتقانىكەن. پادىشاھ بۇ خەۋەردىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، پۈتكۈل ئوردا ئەھلىگە دەرھال خۇش خەۋەرنى يەتكۈزۈپتۇ. شەھەر ۋە خان ئوردىسىنىڭ پۈتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتۈن مەشرەق ئېلىنى شادلىققا چۆمدۈرۈپ-تۇ. پادىشاھ قىرىق كېچە - كۈندۈز بەزمە - مەشرەپ قىلىپ، ئۆز جايىدىن داغدۇغا بىلەن يولغا چىقىپ، ئالتە ئاي سەپەر قىلىپ، قەشقەردىكى دەقيانۇس شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، ئاتا مىراس تەختىنى خانئۆي ئوردىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، شاھلىق تەختىگە يېڭىباشتىن ئولتۇرۇپتۇ. مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە شادلىق ناۋاسى كۆكنى لەرزىگە سالىتۇ. پادىشاھمۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇنلىيالمىغانلىقىدىن چەكسىز مەمنۇن بوپتۇ.

پادىشاھ شەھەر - ئوردا قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمىدا كىچىك خانىش زۇلقەمەرنىڭ سىڭدۈرگەن ئەجرىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى باش خانىشلىققا ئۆستۈرگەنلىكىنى جاكارلاپتۇ. چوڭ خانىش ئەختەرنىسا شاھنىڭ بۇ قارارىغا قاتتىق نارازى بوپتۇ ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ شاھقا زىيانكەشلىك قىلىش ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشىپتۇ.

چوڭ خانىش ئەسلىدە پادىشاھ دەقيانۇسنىڭ دادىسىنىڭ باش ۋەزىرى پىرىۋاننىڭ قىزى بولۇپ، ئۇمۇ دادىسىغا ئوخشاش بىر ئەلگە شاھ بولغانلارنىڭ ئوردا قۇرۇشىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرغۇچىلاردىن ئىكەن. ئۇ دەقيانۇسنىڭ ئوردىدىكى رەقىبلىرى، دادىسىنىڭ دوستلىرىنى تېپىپ، پادىشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈشنى پىلانلاپتۇ.

پادىشاھ چوڭ خانىشنىڭ ئۆزىگە رەقىب ئىكەنلىكىنى بىلىدىكەن، ئۇنى دادىسى ھايات چېغىدا ئوردا كېڭىشىنىڭ قارارىغا ئاساسەن ئەمرىگە ئالغان بولۇپ، دادىسى ئۆلۈپ خېلى ئۇزۇنغىچە پىرىۋان يەنىلا دەقيانۇسقا باش ۋەزىر بولۇپ ئىشلىگەنىكەن. پىرىۋان كېيىن شىكارغا چىققاندا ئاتتىن يىقىلىپ ئۆلگەنىكەن. شاھ ئۇنىڭ قىزىنى چوڭ خانىشلىق مەرتىۋىسىدىن قالدۇرۇۋېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇنغىچە بىرەر باھانە - سەۋەب تاپالمىغانىكەن. بۇ قېتىمقى تەخت كۆچۈرۈش مۇراسىمىدا ئۇنىڭ خۇيلىنىۋالغانلىقىنى باھانە قىلىپ مەرتىۋىسىنى بىراقلا چۈشۈرۈۋەتكەن ھەمدە مۇشۇ ئىش تۈپەيلى ئۇنىڭ ئۆزىگە چوقۇم بىرەر ئاۋارىچىلىك تېپىپ بېرىدىغانلىقىنى پەملەپ تۇرغانىكەن. شۇڭا، پادىشاھ مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ كېچە - كۈندۈز ئۇنى كۆزىتىپتۇ.

چوڭ خانىش نېمىلا ئىش قىلمىسۇن شاھنىڭ نەزىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ. ئۇ شۇنىڭ بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بىردىنلا قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ،

يېڭىباشتىن ناز - كەرەشمىلىرىنى كۆرسىتىپ، شېرىن - شېكەر سۆزلەرنى ياغدۇ-رۇپ، شاھنى ئۆزىگە رام قىلىشقا كىرىشىپتۇ.

پادىشاھ يېڭى ئوردىدا قىرىق يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئىنتايىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ. ئۆز ئېلىدە قىرىق شەھەر بىنا قىلىپ، قىرىق ئوغلىنى ئۇنىڭغا خان قىلىپ تەيىنلەپتۇ. قىرىق دۆلەت بىلەن قۇدا - باجا بولۇپ، قىرىق ئوغلىنى ئۇلار-نىڭ مەلىكىلىرىگە ئۆيلەپتۇ. قىرىق قىزىنى قوشنا ئەللەرنىڭ شاھزادىلىرىگە ياتلىق قىپتۇ.

چوڭ خانىش دادىسى پىرىۋاننىڭ ۋەسىيىتىنى ئېسىدە چىڭ ساقلاپ، پادىشاھ دەقيانۇسنى ئوردىسىدىن ئايرىۋېتىش نىيىتىدىن زادىلا يانماپتۇ.

پادىشاھ چوڭ خانىش ۋە ئۆزىگە رەقىب باشقا ۋەزىر - سەردارلارنىڭ شاھلىق تەختىگە كۈشەندىلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئورۇن، مەرتىۋىلە-رىدىن ئالدىراپ بوشىتىۋېتەلمەيدىكەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد خانلىقنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن ئاتا مىراس ۋەزىرلەر، بەزىلىرى دادا-سى، ئانىسى تەرىپىدىن ۋەزىپىگە قويۇلغانلار، يەنە بەزىلىرى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئەل بولۇپ قوشۇلغان باشقا ئەل شاھلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ئىكەن.

ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە كىچىك خانىش نېمە سەۋەبتىندۇر تاسادىپىي ئۆ-لۈپ كېتىپتۇ، پادىشاھ بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇرۇپتۇ. توققۇز كۈنگىچە گېلىدىن سۇ، غىزا ئۆتمەي، كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەي ھەسرەت چېكىپ ئازابلىنىپتۇ. بۇ ئىش چوڭ خانىش ئۈچۈن ئوبدان پۇرسەت بوپتۇ.

ۋەزىرلەر ئۆز ئورنىغا پايدىلىق بولۇش مەقسىتىدە قوشنا ئەللەردىكى ئۆزىگە يې-قىن شاھ، بەگلەرنىڭ گۈزەل مەلىكىلىرىنى پادىشاھقا بەس - بەستە سايە قىلىپ، ئەمرىگە ئالغۇزۇپتۇ. شاھزادىلەر دادىسىنىڭ تەختىنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشقا سو-قۇشتۇرۇپ، شاھنىڭ كۆڭلىنى زېدە قىلىپ تۇرۇپتۇ. خانىشلارمۇ بىر - بىرىدىن قې-لىشماي ئۆزلىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئويۇن - تاماشىغا بې-رىلىپ، ياسىنىپ - جابدۇنۇشنى ئەلا بىلىپ، شاھنىڭ كۆڭلىگە نامۇناسىپ كېلىشكە باشلاپتۇ. مۇشۇنداق بىر تالاي ئىشلار چوڭ خانىشقا ھەر قەدەمدە بىر پۇرسەت شارا-بىنى تولدۇرۇپ ئىچىشكە ئىمكانىيەت بېرىۋېرىپتۇ. چوڭ خانىش كېچە - كۈندۈز يالغاندىن پايپېتەك بولۇپ، پادىشاھنى كۈتۈپتۇ. ئۇلار ئۆتمۈشتىكى ئاجايىپ كەچۈر-مىشلىرىنى ئەسلىشىپ چوڭقۇر خىياللارغا چۆكۈشۈپتۇ. ياشلىق دەۋرىدىكى يالقۇنلۇق ۋە تەسىرلىك مىنۇتلار ئۇلارنىڭ ئالدىدىن قايتىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈپ، كۆڭۈل ئارمانلىرىنى يېڭىباشتىن نۇرلاندۇرۇپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ چوڭ خانىشقا يېڭىباشتىن ئىشەنچ تۇرغۇزۇپ، ئۇنى ئوردىدىكى ئۆزىگە ئەڭ سادىق كىشى ئىكەن دېگەن تۇيغۇغا كېلىشكە باشلاپتۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ باش خانىشلىققا ئۆستۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن چوڭ خانىش ئۆزىنىڭ سۇيىقەستلىك پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان تۇنجى قەدەمنى ئوتۇقلۇق بېسىپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ قېرىغانسېرى ئۆتمۈشىنى ئەسلەيدىغان، سەرگۈزەشتىلىرىنى توختىماي بايان قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ. چوڭ خانىش پادىشاھنىڭ قىلغان ھەر بىر سۆزىنى بېرىلىپ ئاڭلاپ، ئۇنىڭ خېلى كۆپ ئىچ سىرىنى ئۇقۇۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئوردىنىڭ چوڭ قوۋۇقىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى قويىدىغان يەر توغرۇلۇق قىلچىلىك ئۇچۇرغا ئىگە بولالماپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئىش ئۇچۇن چوڭ خانىش پادىشاھنىڭ ئەتراپىدا قىرىق يىل پايپېتەك بولغانمىش. پادىشاھمۇ نېمىشقىدۇر چوڭ خوتۇنىغا توقسان توققۇز سىرىنى بېرىپ، ئاچقۇچقا مۇناسىۋەتلىك بىر سىرىنى ئۇنتۇدىن ناھايىتى ئۇزۇنغىچە خۇپىيانە تۇتۇپ كەلگەنىكەن.

پادىشاھ ئاچقۇچ بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەخپىيەتلىكنى كىچىك خوتۇنى زۇلقەمەرگە تاپشۇرغانىكەن. ئوردىنىڭ خاسىيەتلىك ئاچقۇچىنى ئۇزۇن يىل زۇلقەمەر ئۆزى تۇتۇپ، ئوردىنى بىر قوللۇق باشقۇرۇپ، شەھەرنى ساقلاپ كەلگەنىكەن. زۇلقەمەر ۋاپات بولۇشتىن ئۇچ كۈن بۇرۇن ھېلىقى خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى يېگىنىدەك ھالەتكە كەلتۈرۈپ، پادىشاھنىڭ زۇلپىقارىنىڭ غىلاپىغا ئۆزى قولى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىكەن.

پادىشاھ چوڭ خانىشقا مەخپىيەتلىكلەرنى تۇگەل ئاشكارىلاپ، ئوردىنىڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشى ياكى گۈمران بولۇشى كىچىك بىر تال ئاچقۇچقا باغلىق ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتىپ بولغانىكەن. چوڭ خانىش پۈتۈن ئەقىل ـ ئىدراكىنى سەرپ قىلىپ، ئاشۇ ئاچقۇچنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپتۇ. ئۇ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى پۈتۈن ئوردا ـ قەسىر، پايتەخت ۋە مەشرىق ئېلىنىڭ ھەممە يېرىنى قويماي ئىزدەپتۇ. قوشنا دۆلەتلەرگە ئادەم ئەۋەتكۈزۈپتۇ. ئادەم تۇگۇل، جىن ـ شەيتانلار بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ، تىلسىم دۇنياسىنىمۇ ئىزدەپتۇ. شاھنىڭ بەدىنىنى تۇتۇپ قويۇش باھانىسى بىلەن پۈتۈن بەدىنىنى سىلاپ چىقىپتۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەتمىش يىل سەرپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاچقۇچنى تاپالماپتۇ. چوڭ خانىش ئاچقۇچنى تېپىش ئۈچۈن قىرىق مىڭ خىل ھۇنەر ئىشلىتىپ بىرەر يىپ ئۇچىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، ھېچ ئىلاج قىلالماي، قىرىق ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، پادىشاھنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە يىپ ئۇچىغا ئىگە بوپتۇ.

بىر قېتىم چوڭ خانىش پادىشاھ بىلەن بىللە بولغاندا پادىشاھنى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن سۆيگەن بولۇپ، غىلاپتىكى ئاچقۇچنى پەم بىلەن ئېلىۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن ئاچقۇچ چوڭ خانىشنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

پادىشاھ بىردىنلا چۆچۈپ قاتتىق بىئارام بوپتۇ. ئۇ:

ــ ئەي خانىش، سەن ئۆمۈر بويى مېنى لەت قىلىدىغان يولدىلا مېڭىپ كەلدىڭ، مانا بۈگۈن سەن ۋە داداڭ تىلىگەن كۈن كەلدى. ئۆزۈڭگىمۇ قىلىدىڭ، ماڭىمۇ قىلىدىڭ. يېشىم چوڭىيىپ، ئۆمرۈم راھەتنى خالايدىغان چاغلاردا، مېنى قايتىدىن ئازاب دېڭىزىغا تاشلايدىغان بولدۇڭ. باشقا كەلگەننى كۆرەرمەن، ــ دەپتۇ ــ دە، زۇلپىقارىنى ئېلىپ ئارقىسىغىمۇ قاراپ قويماستىن ئوردىدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

چوڭ خانىش ئالتۇن ئاچقۇچنى قۇلۇپقا سېلىپ بىر تولغىنىكەن، ئوردا ــ قەسىر پىنھان ھالەتكە كەپتۇ. ئۇ سىرتقا چىقىپ قارىغانكەن، شەھەرنىڭ ئورنىدا گىياھ ئۈنمەس قاقاسلىق تۇرغان. بۇنى كۆرۈپ قىلغان ئىشىدىن بىرئاز قورقۇپتۇ ــ دە، دەرھال قايتىپ كىرىپ ئاچقۇچنى ئارقىسىغا ياندۇرغانكەن، شەھەر ئۆز ئەكسىگە كەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن خانىشنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشۈپتۇ.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن خانىش قاتتىق كۆرەڭلەپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۆز تەرەپدارلىرىنى يىغىپ، خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى قولىغا چۈشۈرۈپ، دەقيانۇس شەھىرىنىڭ تىزگىنىنى رەسمىي ئىلكىگە ئالغانلىقىنى كۆز ــ كۆز قىلىپ ماختىنىپ:

ــ ئەمدى پۈتۈن دەقيانۇس مەملىكىتىنىڭ تەقدىر ــ تىزگىنى مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى، بۇ رەھىمەتلىك ئاتام پىرئاۋانىڭ روھىنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە ئۆزۈمنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئەقىل ــ پاراسەت ئىشلەتكەنلىكىمنىڭ نەتىجىسى. ئاتام پادىشاھ دەقيانۇس جەمەتىنى مەڭگۈ مۇقىم يەر ــ زېمىن، شەھەر ــ ئوردىغا ئىگە قىلماسلىق توغرۇلۇق ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى ئاخىرى ئەملگە ئاشىدىغان بولدى. ئاتام تەرەپدارلىرى نەسەب ــ نەسەبتىن بېرى دەقيانۇس پادىشاھلىقىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ، خارلىنىپ كەلگەن. ئەمدى بۇ ئەھۋالنى ئۆزگەرتىپ، بىز شاھلىق ئورنىغا، دەقيانۇس جەمەتىنى ۋەزىرلىك ئورنىغا چۈشۈرەيلى، ئۇلار مۇبادا بۇ نىڭغا كۆنمىسە، مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرايلى، ــ دەپتۇ.

چوڭ خانىش ۋە ۋەزىرلەر دۆلەتنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، كېچە ــ كۈندۈز يەپ ــ ئىچىپ، ئويۇن ــ تاماشا بىلەن كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. كىشىلەر بەخۇدلىشىپ، خەزىنىلەر قۇرۇقدىلىشقا باشلاپتۇ. رەقىب قوشنا دۆلەتلەر دەقيانۇس پادىشاھلىقىنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىدىن خۇشاللىقتا چۆمۈشۈپ، ئۇنى يۇتۇۋېلىشقا ئاستىرتتىن تەييارلىق كۆرۈپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ ئونىڭ غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى بىر تاغقا چىقىپ، ئۆز شەھـ-
رىدىكى بولۇۋاتقان غەلىتىلىكلەرگە قاراپ، ئۇنى كېچە - كۈندۈز كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ.

چوڭ خانىش ۋە ۋەزىرلەر قىرىق كۈن بەزمە قۇرغاندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ: «دەقيانۇس پادىشاھنىڭ ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماستىن ئوردىدىن چىقىپ كېتىشىدە بىر گەپ بار، ئۇ چوقۇم چوڭ تەييارلىق بىلەن قايتىپ كېلىپ، بىزنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىشى ياكى ئۇنىڭ قىرىق ئوغلى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، بىرلىشىپ پايتەختكە ھۇجۇم قىلىپ، رىزقىمىزنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۇلار قول سې-
لىشتىن بۇرۇن بىز ھەربىكەتكە كېلىپ، دەقيانۇس جەمەتىنى يىلتىزى بىلەن قوشۇپ يەر يۈزىدىن پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلايلى» دېيىشىپتۇ.

چوڭ خانىش ۋە ۋەزىرلەر پۇتۇن شەھەر خەلقىنىڭ قول ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى يىغىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن قىرىق يىللىق ئوزۇقلۇق ۋە كىيىم - كېچەك تەييارلاپ، شەھەردىن يىراق خىلۋەت بىر توقايلىققا چېدىر - بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى ئۈچ قېتىم تولغاپ، دەقيانۇس شەھىرىنى خارابىلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

چوڭ خانىش تەرەپدارلىرى، قىرىق يىل ئىچىدە دەقيانۇس جەمەتى ۋە ئۇنىڭ ئې-
لىدىكى خەلق ئاچلىق ۋە ئىسسىق - سوغۇق دەستىدىن ئۆلۈپ تۈگەيدۇ، شۇ چاغقا بارغاندا ئاچقۇچنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ، ھەشەمەتلىك شەھەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئازادە شەھەر - ئوردىدا ئۆزىمىز خان، ئۆزىمىز بەگ بولۇپ خالىغانچە يەپ - ئىچىپ ئۆتىمىز دەپ نىيەت قىلىشقانىكەن. ئەپسۇسكى، قىرىق كۈنگە بارماي تۇرۇپ، چوڭ خانىشلار توپلىغان ئاشلىقنىڭ بىرقىسمى ئىسسىقتا سېسىپ، بىرقىسمىنى چاشقان، قۇرت - قوڭغۇزلار يەپ خوراشقا باشلاپتۇ. كىيىم - كېچەكلەرنى شامال ئۇچۇرۇپ يىرتىپ، ئاسماندىن توپا يېغىپ كۆمۈۋېتىپتۇ. چوڭ خانىش تەرەپدارلىرى قاتتىق ۋە-
ھىمىگە چۈشۈپتۇ. ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق جاننى قىيناپتۇ. بارلىق ۋەزىر - سەردارلار قىرىق كۈنگە بارا - بارماي كەينىدىن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. چوڭ خانىش خا-
سىيەتلىك ئاچقۇچنى قىرىق يىلدىن كېيىن تاپاقچى بولۇپ، بىر يەرگە تىقىپ قوي-
غانىكەن. ئۇنى تاپالماي نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، ھەسرەت - نادامەتلەر چېكىپ، نا-
لە- پەريات قىلىپ، چېچى بىلەن بوينىنى بوغقان ئىكەن، ھايال ئۆتمەي جەھەننەمگە سەپەر قىپتۇ. ئۆلۈكىنى ئىتلار تالاپ، قالغىنىنى قاغا - قۇزغۇنلار پاك - پاكىز يەپ تۈگىتىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ بىر توپ قارا نىيەتلەر دەقيانۇس شەھىرىدىن ئۆزلۈكسىز تازىلىنىپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ تاغدىن چۈشۈپ، پۇتۇن پۇقرالىرىنى يىغىپ، قول ئاستىدىكى

قىرىق شەھەرنىڭ خانلىق سەلتەنىتىنى سۈرۈشتۈرگەن ئوغۇللىرىنى ھازىر قىلىپ، يات مەملىكەتلەرگە يات قىلىۋەتكەن قىزلىرىنىمۇ ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى سەرگۈزەشتىلىرىنى، بولۇپمۇ دەقيانۇس شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەيران بولۇش جەريانىنى بىرمۇ بىر سۆزلەپ، ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئوغۇللىرىدىن سىر ساقلىغانلىقىغا ئۆكۈنۈپ، خوتۇنىنىڭ شېرىن - شېكەر سۆزلىرىنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بايان ئەيلەپ، پەرزەنتلىرىنىڭ بۇ سەرگۈزەشتىلەردىن ئىبرەت ئېلىشىنىڭ لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەۋسىيە قىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، پادىشاھ ئوچۇق - ئاشكارا ئىش قىلىپ، دەقيانۇس شەھىرىنىڭ مەغرىب تەرىپىگە قىرىق مىڭ قەدەم يول يۇرۇپ، تۇمەن دەرياسىنىڭ بويىغا يەنە بىر گۈزەل شەھەر قۇرۇپ، ئۇنى نەپىس ۋە كۆركەم خىش - كاھىشلىق ئۆي - خانە، ئوردا - قەسىرلەر بىلەن بېزەپ، «كاھىشلىك شەھەر» مەنىسىدە «كاھىشغەر» دەپ ئاتاپتۇ. پادىشاھ چوڭ ئوغلى بەگچىنغا شاھلىقىنى ئۆتۈنۈپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئوردىدا خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپ ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ.

بەزىلەر دەقيانۇس پادىشاھنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەفراسىياپ دېيىشىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەيسا مامۇت** (1920 — 1980). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

زەينەپخان قاسىم (1918 — 1979). ئايال، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، توقۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1975

«تارىم» ژۇرنىلى، 10.2006

ئۇرۇمچى

ئ ەفراسىياپ زامانىدا بىر بەگ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا تۇرلۇك

هۇنەر - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن قىرىق مىڭ كاسىپ بار ئىكەن. بۇلار - نىڭ ئىچىدە قىرىق نەپەر كىشى ھال - ئوقىتى ياخشى، جەمەتلىك، يۈز - ئابرۇيى چوڭ بولغاچقا، ھېلىقى بەگ ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان ئۇلۇسنىڭ باج - سېلىق، ئۆشرە - زاكاتلىرىنى تاپشۇرۇشنى، يەنى دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇشتەك شەرەپلىك ئىشنى ئۇستىگە ئالغانىكەن. بەگ دۆلەتكە سادىق بۇ قىرىق نەپەر باينىڭ سېخىي روھىدىن چەكسىز تەسىرلىنىپ، قول ئاستىدىكى باشقا پۇقرالارنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج - سېلىقىنى قىرىق يىلغىچە تاپشۇرماسلىق ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن پۈتۈن ئۇلۇستىكى خەلق ۋە ھېلىقى قىرىق نەپەر بايمۇ كۆپ خۇشال بوپتۇ.

قىرىق باي بەگنىڭ يارلىقى چۈشۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ خەلق ئۇستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنىڭ يەڭگىللەنگەنلىكىدىن سۆيۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆز زىممىسىگە چۈشكەن يۈكنىڭ ھەددى - ھېسابسىز ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئەندىشىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھال - ئوقىتى تاسادىپىي ئىلگىرى باسماي قېلىپ، كەڑىمى تۆۋەنلەپ، مەجبۇرىيىتىنى ئۆتىيەلمەي قېلىپ، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپتۇ. بايلار شۇ كۈندىن باشلاپ پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوقىتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، كىرىمنى كۆپەيتىپ، بەگلىك خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىپتۇ. بارلىق ئامالالارنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇ خىل تەدبىرلەرنى تۈزۈپتۇ.

بايلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر باي دېگەن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ مال - دۇنياسى ھەدىسىلا ھېسابسىز كۆپ، بەگلىككە تاپشۇرىدىغان باج - خىراجىتىمۇ نۇرغۇن ئىكەن. بۇ بايىنىڭ ئىشلىرىنى يۈرۈشتۇرىدىغان ئاساسلىق ئادەم توققۇزىنچى ئوغلى (كەنجى ئوغلى) ساقار باي بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ ماھارىتىگە ئاساسەن ئۇنى «ئۆرۈمچى بەگ» دەپمۇ ئاتايدىكەن. بۇ دېگەنلىك مالنى مالغا ئۆرىگۈچى، يەنى ئالماشتۇرغۇچى دېگەنلىك بولىدىكەن.

ساقار باي مال - دۇنيا توپلاشقا دادىسىدىنمۇ چېۋەر، سېخىي، پۈتۈن ئوي - خىيالى بەگلىكنى روناق تاپقۇزۇشتا بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ قەدىم جايى دەقيانۇس شەھىرىدىن ئايرىلىپ چوڭراق سودا بازىرى ئېچىش نىيىتى بىلەن ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىگە كېلىپ بىر لەڭگەر بىنا قىپتۇ. ئۇ كۈن تۇغاردىن كۈن پاتارغىچە سەپەر قىلىپ سودا قىلىۋاتقان سودىگەرلەر ئۈچۈن قونالغۇ تەييارلاپ، ئۇلارنى ئاش - تاماق بىلەن تەمىنلەپ، مالىلىرىنى كېچىلىرى بىخەتەر ساقلاپ، ئۇلارنىڭ سەپىرىنىڭ راۋان بولۇشى ئۈچۈن كۆپ پايدىلىق شارائىتلارنى يارىتىپتۇ. ساقار بايىنىڭ بۇنداق خالىسانە خىزمىتى تېز سۈرئەتتە يەتتە ئىقلىمغا يېتىپتۇ. باشقا يوللاردىن ئۇتىدىغان سودا-

گەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچى ئارقىلىق ماڭىدىغان بوپتۇ. ئۇلار ساقار بايىنىڭ لەڭ-گىرىدە بىر توختاپ ئۆتمىگۈچە كۆڭلى ئەمىن تاپمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ نام - شۆھرىتى تارقالغانسېرى بۇ لەڭگەرگە كېلىدىغانلار تېخىمۇ كۆپىيىپتۇ.

يۇقىرىقىدەك ئىشلار يەتتە يىل داۋاملىشىپتۇ. ساقار بايىنىڭ كىچىك لەڭگىرى چوڭ بىر بازارغا ئايلىنىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن تىجارەتچىلەر مال - مۇلكىنى ئۇ شەھەر-دىن بۇ شەھەرگە يۆتكەش ئۈچۈن جاپا چەكمەيدىغان، ساقار بايىنىڭ بازىرىغا ئېلىپ كېلىپلا مالىلارغا ئالماشتۇرىۋالىدىغان بوپتۇ.

ساقار بايىنىڭ قول ئاستىدىكى نىمكارلار بازاردىكى ھەرخىل مۇلازىمەت ئورۇنلە-رىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، كىرىمنى كۆپەيتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ساقار بايىنىڭ بايلىقىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلاپتۇ ۋە بەگلىككە تاپشۇرىدىغان باج - خىراجىتىمۇ ھەسسىلەپ ئېشىپتۇ.

بەگ ساقار بايىنىڭ بۇ كارامەت ئىشىدىن بەك تەسىرلىنىپ، ئۇ بىنا قىلغان شە-ھەرنى ئۇنىڭ كەسپىي نامى «ئۆرۈمچى» دېگەن نام بىلەن ئاتاش توغرۇلۇق پۈتۈن بەگلىك ۋە چوڭ پادىشاھلىققا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ مەلۇم قىپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۆرۈمچى» دېگەن سۆز «ئۇرۇمچى» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپتۇ ھەمدە بۇ شەھەرنىڭ نامى مەشھۇر بوپتۇ ۋە تارىختىن ئورۇن ئاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇ-قىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.
قاسىم جامال (1907 ــ 1987). ئەر، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرى تەڭرىتاغ رايونى بۇلاقبېشى كوچىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇ-غۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فا-كۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1980

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

ئانا قوۋۇق

قەدىمكى زاماندا دەقيانۇس دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەملىكىتىنىڭ چېگراسى كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. ئۇنىڭ مەملىكىتىدە بايلىق ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىكەن، ئادالەت ۋە مېھرىبانلىق ھەممە ئادەمنىڭ قەلبىدە ئورۇن ئالغان بولۇپ، پادىشاھتىن پۇقرالارغىچە ئېجىل - ئىناق ئۆتىدىكەن.

دەقيانۇس پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى ئۇلانباينىڭ يېنىدىكى تۆپىلىككە قۇرۇپ[1]، ئەتراپىنى بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپتۇ. شەھەرنى يەتتە قەۋەت سېپىل بىلەن دائىرىلەپ، ئۇنىڭ چۆرىسىنى ئېقىن بىلەن قورشاپ، مۇستەھكەم قورغان ھالىتىگە كەلتۈرۈپتۇ. دۆلەتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ، ئەلنى ياخشى باشقۇرۇپ مىڭ يىل سەلتەنەت سۈرۈپتۇ. دۆلەتنىڭ ھەرقانداق ئىشىنى پادىشاھ دەقيانۇس ئانىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىرتەرەپ قىلسا نەتىجە چىقىدىكەن، بولمىسا، نەتىجە چىقمايدىكەن. ئانىنىڭ شارائىتى بىلەن دەقيانۇس ئېلى مىڭ يىلغىچە پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇش كۆچۈرۈپتۇ. ھەرقانداق ياۋۇز رەقىبلەرمۇ بۇ ئەلگە ئالىيىپ قارىيالمايدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى دەقيانۇس ئانىسىنى ئېلىپ ئوردا جامائەتچىلىكى بىلەن سەيلە قىلىش مەقسىتىدە، ھازىرقى ئۇرۇمچىنىڭ ئورنىدىكى يايلاقتا كەپتۇ. ئۇلار كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەر بەكمۇ گۈزەل يايلاق ئىكەن. يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ئەتراپىدا بۈك - باراقسان ئورمانلار ياشناپ تۇرغان، خىلمۇخىل قۇشلار سايرىشىپ، قوي - كالا، يىلقىلار يايلىشىپ يۈرگەن ئارام بەخش جاي ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردە خېلى ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ قاپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، چاچ - ساقاللىرى ئاقارغان، يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، بەللىرى مۈكچەيگەن ھالدا ھاسىغا تايىنىپ، ئۆزى بىلەن تەڭتۇش مومايىنى ۋە نەۋرىسىنى يېتىلىگەن بىر بوۋاي ئاسماندىن چۈشكەندەكلا دەقيانۇسنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. دەقيانۇس بوۋاي - مومايلارنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈپ بارگاھىغا باشلاپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ نام - شەرىپى، ھال - ئوقىتىنى سوراپتۇ. بوۋاي سۆز باشلاپ شۇنداق دەپتۇ:

— بىز ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن.

---

① ئۇلانبايدىكى بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىنى كىشىلەر دەقيانۇس شەھىرى دەپ ئاتىشىدۇ.

بىز پادىچىلىق قىلمىز ھەم زىرائەت تېرىيمىز، ئەمما پۈتۈن ئۆمرىمىز دەككە - دۈككىدە ئۆتىدۇ. باشقا جايغا كۆچۈپ كېتەيلى دېسەك ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جايدىن زادى ئايرىلغۇمىز كەلمەيدۇ. سىلەر بۇ يەرگە كەلگەن كۈندىن باشلاپلا سىلەرگە دىققەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن. سىلەر بىزنىڭ يەر - جايىمىز، مال - مۈلكىمىزگە غەيرىي نىيەتتە بولمىدىڭلار. سىلەر ئاجايىپ ئەدەپ - ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىككەنسىلەر. شۇڭا، سىلەرنىڭ ماڭا مەڭگۈ ھەمراھ بولۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلاتتىم. ئەپسۇسكى، سىلەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشۇڭلار، ھېسابسىز مۈلكۈڭلار كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ۋەيران بولۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇڭا، دەرھال ئالدىڭلارغا كېلىپ، سىلەرنى بۇ ئىشتىن خەۋەردار قىلىشنى لايىق كۆردۈم.

دەقيانۇس پادىشاھ بوۋاينىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئانىسىغا قاراپتۇ. ئانا بوۋايدىن گەپنىڭ تېگى - تەكتىنى ئېيتىشىنى ئۆتۈنۈپ سوراپتۇ. بوۋاي دەپتۇ:

— بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاشۇ ئېگىز قىزىل تاغدىكى غاردا يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئۇخلاپ ياتىدۇ. ئۇ قىرىق يىلدا بىر قېتىم ئويغىنىپ سىرتقا چىقىدۇ. ئۇ ئاغزىنى ئاچسا، ئۇستىدىكى كالپۇكى كۆككە، ئاستىنقى كالپۇكى تەھتىسىراغا تېگىدۇ. تىلى قىرىق مىڭ گەز ئۇزۇن، كۆزى شور دەريادەك يوغان، قۇيرۇقى يەتمىش مىڭ گەز، پېشانىسىدە بىر پارقىراق كۆزى بولۇپ، كۆزنىنى ئاچسا، يەر يۈزىدىكى جانلىقلار كۆزنىنى ئاچالماي قالىدۇ. يالماۋۇز ھەر قېتىم سىرتقا چىقسا، يەر يۈزىدىكى بارلىق جانلىقلارنى يوقىتىپ، جاھاننى قىرىق كېچە - كۈندۈزگىچە توپا - چاڭ قاپلاپ تۇرىدىغان، نەچچە ئون يىلغىچە ھاياتلىق قەدەم باسالمايدىغان قىلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئويغىنىپ سىرتقا چىقىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى. سىلەر دەرھال بۇ زېمىندىن كېتىڭلار، مالمانچىلىق ئاياغلىشىپ، جاھان ئىزىغا چۈشكەندە يەنە كېلەرسىلەر.

دەقيانۇس بوۋايدىن:

— سىلەر بۇ جايدا قانداق ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ. بوۋاي:

— بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن ئۈدۈم بولۇپ كېلىۋاتقان بىرخىل سېھىرگەرلىك ھۈنىرىمىز بار، شۇنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق يالماۋۇزنىڭ بالايىئاپىتىدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتىمىز، — دەپتۇ.

— ئۇ قانداق ھۈنەر؟ بىزگە ئېيتىپ بېرىشنى خالامسىز؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھنىڭ ۋەزىرى. بوۋاي:

— بۇ مەخپىي سىر ئىدى، ئەمما سىلەردەك ئېسىل ئادەملەرگە ئېيتىپ بەرمەي

مەخپىي ساقلاپ نېمە قىلارمەن، ــ دەپتۇ ـ دە، ئۆزلىرىنىڭ بىرقانچە ئاق ۋە پار-قىراق تېشى بارلىقىنى، ئۇنىڭغا قاراپ ئەپسۇن ئوقۇپ ئاغزىغا سېلىۋالسا، يالماۋۇز ھەرقانچە دەم تارتقان بىلەنمۇ ئۇلارنى سۈمۈرەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ.

دەقيانۇسنىڭ ئانىسى بوۋاينىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، چوڭقۇر خورسىنغان ھالدا شۇنداق دەپتۇ:

ــ بىچارە بوۋاي، مومايى، ئاتا ـ بوۋاڭلارنىڭ مىڭ يىل ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ھايات كەچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغانلىقىم ئۈچۈن تولىمۇ خىجىل بولۇپ ئۆكۈنۈۋاتىمەن. بۇ ياۋۇز ئىبلىس ئەسلىي مېنىڭ ئاتا ـ بوۋامنىڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغدىكى غاردا ياشايدىكەن. ئۇ ئەجدادلىرىمىزنى خۇددى سىلەرنى بوزەك قىلغاندەك بوزەك قىلغانىكەن. مەن ئەقلىمنى تېپىپ يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى بۇ يالماۋۇزنىڭ ئويغىنىدىغان ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ. پۈتۈن ئەل ساراسىمىگە چۈشۈپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. مەن دەرھال ئاتامنىڭ ئاق ئېتىغا مىنىپ، بىر قولۇمغا قىرىق غۇلاچلىق سالغا، بىر قولۇمغا توققۇز غۇلاچلىق نەيزىنى ئالدىم ـ دە، غارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ ئويغىنىشىنى كۈتتۈم. ئۇ ئويغىنىشى بىلەن ئۇنىڭغا قول سالىدىم. ئۇنىڭ بىلەن قىرىق يىل ئېلىشىپ ئۇنىڭ كۆكسىگە ئەمدى نەيزە سانجاي دېگەندە، يالماۋۇز ئۆكسۈپ يىغلاپ، شىمال تەرەپكە يۆتكىلىپ كېتىپ، ھالال مېھنەت بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ، باشقىلارغا زىيان سالماي ئۆتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ يالۋۇرغانىدى. مەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ ئۇنى قويۇپ بەرگەنىدىم. بۇ ئىبلىسنىڭ مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قۇتۇلۇپ، يەنە كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىكەنمەن. ئۆزۈم بېرىپ ئۇنىڭ ئەدىپىنى بەرمىسەم بولمىغۇدەك.

دەقيانۇس ئانىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:

ــ ئانا، مەن سىزنىڭ تەربىيەلەپ چوڭ قىلغان ئوغلىڭىز. سىز ياشىنىپ قالدىڭىز، مەن سىزنىڭ ئورنىڭىزدا بېرىپ، ئۇ يالماۋۇزنى ئۇجۇقتۇرۇپ كېلەي، ــ دەپتۇ. كۆپ تالاشلاردىن كېيىن دەقيانۇس ئانىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئاق ئېتىنى مىنىپتۇ، قولىغا ھىلال ئاي شەكىللىك زۇلپىقارنى ئېلىپ بوۋاي كۆرسەتكەن تاغ تەرەپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ.

قىزىل تاغقا چىقىپ غارغا قارىغۇدەك بولسا، يالماۋۇز ئۇيقۇدىن ئەمدى ئويغىنىپ كۆزىنى ئۇۋۇلاۋاتقۇدەك. دەقيانۇس بار ئاۋازى بىلەن توۋلاپتۇ. يالماۋۇز قۇلىقىغا بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي سىرتقا قارىسا، ھەيۋەتلىك بىر ئاتلىق يىگىت قولىغا قىلىچ تۇتقان ھالدا تۇرغۇدەك. يالماۋۇز بۇ يەردە ياشىغان مىڭ يىل جەريانىدا ھەرقانداق كۈچلۈك مەخلۇقمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا توغرا تۇرمىغانىكەن.

يالماۋۇز ئۆزىنى راۋۇرۇس ئوڭشاپ بولغاندىن كېيىن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ سىرتقا ئېتىلىپ چىقىپتۇ. ئىككىسى ئېلىشىپتۇ. شۇ ئېلىشقانچە يەتتە كېچە - كۈندۈز ئېلىشىپتۇ. يېگىت يالماۋۇزنىڭ ئالتە كاللىسىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. يالماۋۇز - نىڭ تىللىرى ساڭگىلاپ، بارغانسېرى ئۇزىراپ، ھالسىزلىنىپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھ - نىڭمۇ پۈتۈن بەدەنلىرى چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈپ، ھالسىزلىنىشقا باشلاپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا دەقيانۇسنىڭ ئانىسى يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئوغلىنىڭ بەرداشلىق بېرد - شىنىڭ قىينىلىقىنى ھېس قىپتۇ. ئانا دەرھال يالماۋۇزغا يېقىنلاپ كەپتۇ.

يالماۋۇز باشلىرى ئاقارغان، بەللىرى مۈكچەيگەن، ئەمما ئاتتا مەزمۇت ئولتۇرۇپ، قولىدا قىلىچىنى ئوينىتىپ كېلىۋاتقان بىر مومانىي كۆرۈپ، غەيرىيلىك ھېس قىپ - تۇ، لېكىن ئۇنى تونۇيالماپتۇ.

ئانا سالاپەتلىك قىياپەتتە يالماۋۇزغا قاراپ:

— ياۋاشلارنى بوزەك قىلىشقا ۋە ئوغلۇمدەك باھادىر بىلەن ئېلىشىشقا قانداقمۇ جۈرئەت قىلدىڭ؟! سەن ۋەدىلىرىڭنى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشىمامسەن؟! دەرھال قانلىق قولۇڭنى تارت! — دەپتۇ. يالماۋۇز قانداقتۇ بىر تونۇش ئاۋازنى ئاڭلاپ، سەل ئىككە - لىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي ھۆركىرەشكە باشلاپتۇ.

ئانا غەزەپ بىلەن كەلگىنىچە يالماۋۇزنىڭ شىللىسىگە سەكرەپ چىقىپ، كوكۇ - لىسىدىن تۇتۇپ قىلىچىنى ئۇنىڭ گېلىغا تەڭلەپ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپتۇ. يالماۋۇز بىردىنلا سولىشىپتۇ، قىلغان گۇناھىغا توۋا قىپتۇ ھەم قايتا بۇنداق شۇملۇق بىلەن شۇغۇللانمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ يېلىنىشقا باشلاپتۇ. ئانا ئۇنىڭ بۇنداق گەپلىرىگە زا - دى قۇلاق سالماي ئۇنى شۇ مىنۇتتىلا جەھەننەمگە يولغا ساپتۇ.

ئانا مۇبادا يالماۋۇز يەنە تىرىلىپ قالسا، ئۇنىڭ دەرھال جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشىغا ئوغلىدىن ئىجازەت سوراپتۇ. دەقيانۇس دەمال - لىققا بىر قارارغا كېلەلمەي، بىر مەزگىل ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ. كېيىنچە پايتەختكە قايتىپ ئۇ يەردىمۇ تۇرۇپتۇ.

ئايلار، يىللار شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئانىنىڭ چاچلىرى ئاقىرىشقا، بەللىرى مۈكچىيىشكە، چىشلىرى چۈشۈپ، يۈزلىرىگە قورۇق چۈشۈشكە باشلاپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھ ئانىسىنىڭ بۇ خىل ھالىنى كۆرۈپ بارغانسېرى تىت - تىت بولۇپ، كۆڭلى يېرىم بولۇشقا باشلاپتۇ. ئۇ ھەم مېھرىبان ئانىسىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈش، ھەم ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ داۋاملىق مۇقىم، بايلىقات تۇرۇشى ئۈچۈن تۇڭرۇك بولۇپ بېرىشىنى ئارزۇ قىلىپ، ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بىر تەدبىر تېپىپتۇ. ئۇ پايتەختتىن قىرىق مىڭ قەدەم شىمالغا بېرىپ ئۇ يەردىن بىر تۇز يەرنى تاللاپ، بىر شەھەر بىنا قىلدۇرماقچى

بوپتۇ. شۇ بويىچە قىرىق مىڭ قەدەم بېسىپ ئۆلچەپتۇ. بۇ دەل ئۇرۇمچىنىڭ ئورنى ئىكەن. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە پۈتۈن شەھەرگە يېيىلىپتۇ. قىرىق مىڭ بىنا-كارلىق ئۇستىسى بەل باغلاپ شەھەر قۇرۇش ئۈچۈن بارىدىغانلىقىنى مەلۇم قىپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ قۇرۇلۇشچىلارغا ئۆزى باش بوپتۇ. ئۇلار قىرىق يىل كېچە-كۈندۈز جاپالىق ئىشلەپ تۆت قوۋۇقلۇق بىر كاتتا شەھەر بىنا قىپتۇ ۋە ئۇ شەھەرنى «ئۇرۇمچى» دەپ ئاتاپتۇ. شەھەر بەكمۇ ئېسىل بولغاچقا، پادىشاھ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە زىيارەت قىلىپ كېتىش ھەققىدە پەرمان جاكارلاپتۇ. پادىشاھنىڭ قول ئاستىدىكى قىرىق شەھەردىكى نەچچە مىڭ ئادەم ئۇرۇمچى شەھىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن تۈشمۈتۈشتىن كېلىشكە باشلاپتۇ.

خەلق ئەلمىساقتىن بېرى مۇنداق كاتتا شەھەرنى كۆرۈپ باقمىغانىكەن. ئۇلار پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانىسىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ شەھەرنى بىنا قىلدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۇ ئۇلۇغ ئانىنى بىر كۆرۈپ تاۋاپ قىلىپ قايتىش ئارزۇسىنى پادىشاھقا بىلدۈرۈپتۇ. پادىشاھ شۇنچىۋالا كۆپ ئادەمگە ئانىسىنى قانداق كۆرسىتىپ بولۇش ھەققىدە بىناكارلىق ئۇستىلىرىدىن مەسلىھەت سورىغانىكەن، نەققاش بەگ جەنۇبىي قوۋۇقنى ئالاھىدە ياساپ، شەھەرگە كىرگەن - چىققانلار كۆرۈپ بولغىچە ئانىنىڭ ئۇ قوۋۇق ئۇستىدە تۇرۇپ تۇرۇشى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئانا بۇ يېڭى شەھەرگە كېلىپ، جەنۇبىي قوۋۇقتا چىقىپ، قوۋۇقنىڭ ئىككى ياقتىكى يان ياغىچىغا دەسسەپ جەنۇبقا قاراپ تۇرۇپتۇ. پۈتۈن خەلق ئانىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ كۆز يېشى قىلىپ تاۋاپ قىلىپ ئۆتۈشۈپتۇ. كىشىلەر شۇ تەرىقىدە ئۈچ ئايدا ئاران ئۆتۈپ بوپتۇ. ئانا كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى دەپ، يەرگە چۈشۈپ ئارام ئېلىۋېلىشنى ئويلىماپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئانىغا چىن قەلبىدىن تاۋاپ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن دەقيانۇسمۇ ئانىنى ئارام ئېلىۋېلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېچىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. توپتوغرا ئۈچ ئاي توشۇپ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادەم تاۋاپ قىلىپ ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن دەقيانۇس ئانىسىنى پەسكە ئالاي دەپ بېلىدىن كۆتۈرسە يەردىن زادىلا ئۈزەلمەپتۇ. سىنچلاپ قارىغۇدەك بولسا، ئانا ئەۋلىيا قىياپىتىگە كىرىپ تاشقا ئايلىنىپ قالغانىكەن. دەقيانۇس داڭ قېتىپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئەتراپتىكىلەر دەقيانۇسنى مىڭ تەسلىكتە شەھەرگە قايتۇرۇپ كەپتۇ. ئۇ دۆلەت سوراش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئانىنىڭ قامىتى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارغانسېرى ئېگىزلەپ ھەم يوغىناپ، قىرىق گەز ئېگىزلىككە ئۆرلىگەندە توختاپتۇ. ئانىنىڭ بۇ ھەيكىلى شەھەرگە تېخىمۇ كۆركەم، ھەيۋەتلىك تۇس بېرىپ، شەھەرنى قوغداۋاتقان تەڭداشسىز ئىلاھتەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. ئانىنىڭ ھەيكىلىنىڭ ئاستىدىن ئىككى قاناتلىق قوۋۇق ئورۇن

ئالغان بولۇپ، ئۇ قوۋۇقتىن تۆت ئاتلىق ھارۋا بىمالال ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. بۇ قوۋۇق شۇنىڭدىن باشلاپ «ئانا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. قوۋۇقنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئون گەز كەڭلىكتىكى سېپىل شەھەرنى قورشاپ تۇرىدىكەن. شەھەرگە كىرىپ - چىقىپ تۇرىدىغان ھارۋىلار ئاساسلىقى مۇشۇ قوۋۇقتىن ماڭىدىكەن. ھارۋىلارغا توقۇز دانىدىن قوڭغۇراق ئېسىلغان بولۇپ، شەھەر سىرتىدا ماڭسا لەرزان ۋە تەكشى جاراڭلاپ ئەتراپقا ياڭراق ھەم مۇڭلۇق ئاۋازنى ياڭرىتىپ تۇرىدىكەن، ئانا قوۋۇققا كەلگەندە بولسا قوڭغۇراق ئاۋازنى چىقارغۇزمايدىكەن.

ئانا ھەيكىلى مەغرۇر قىياپەتتە نەچچە مىڭ يىلنى ئۆتكۈزۈپ، شەھەرنى قارا-ۋۇللاردەك مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرۇپتۇ. كىشىلەر دائىم ئۇنىڭغا ھۆرمەت نەزىرى بىلەن قاراپ، ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن، چوقۇنۇش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن، قىرىق ۋاخىنلىق شوتا بىلەن چىقىپ ئۇنى سۈرتۈپ تۇرىدىكەن.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ شەھەرنى بىر قانچىلىغان پادىشاھلار سورىغان بولسىمۇ، شەھەر خەلقىنىڭ ئانا ھەيكىلىگە بولغان ئېتىقادى ۋە ھۆرمىتىنى ئۆزگەرتەلمەپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مەلۇم بىر زالىم پادىشاھ خەلقنىڭ ئۆزىگە قارىغاندا ئانا ھەيكىلىگە بولغان ئېتىقادىنىڭ كۈچلۈكلىكىگە ئۆچمەنلىك قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن لەشكەر ۋە ئات - ئۆكۈزلەر بىلەن تاكى ئىپتار ۋاقتىدىن تاڭ ئاتقۇچە ھەپىلىشىپ ئارانلا ھەيكەلنىڭ باش قىسمىنى ئاجرىتىپ يەرگە چۈشۈرۈپتۇ، گەۋدىسىنى بولسا مىدىرلىتىشقا ئامالسىز قاپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئاننىڭ ھەيكىلى باشسىز گەۋدىسى بىلەن يەنە ئۇزۇن يىلغىچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانمىش. بۇ ھەقتىكى رىۋايەت ئەۋلاد-تىن- ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۇگۈنكى دەۋرگىچە ساقلىنىپ قاپتۇ[1].

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇر ئۆمەر.** ئەر، ئۇيغۇر، 53 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن.

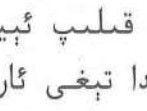
خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

① ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئانا قوۋۇقنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۇرۇمچى بۇلاقبېشى جىكاڭ دورا دۇكىنى بىلەن ئۇنىڭ قارشىسىدىكى ئۆي - جاي ئىدارىسىدا ئىكەن.

شەھری کوشات

رۋايەتچىلەر ئۆتكەن ئىشلار تارىخىنى رۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، تەخمىنەن ئۇچ مىڭ يىللار بۇرۇن تەڭرىتاغ بىلەن بوغدا تېغى ئارىلىقىدىكى يەتمىش ئىككى خىل ئېسىل مەدەن ئۇستىدىكى گۈزەل بىر جايدا سېپىللىرى ئەبجەش مېتال-لىدىن، دەرۋازىسى ئالتۇندىن، زەنجىر ۋە قۇلۇپلىرى تىللادىن، سېپىللىرىنىڭ ئېگىز-لىكى ئۇچار قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانىكەن. بۇ شە-ھەرنىڭ ئادىللىقتىمۇ، زالىملىقتىمۇ، سېخىيلىقتىمۇ، بېخىللىقتىمۇ نامى چىققان كوشات ئىسىملىك بىر پادىشاھى بولغانىكەن. پادىشاھ ئادىللىقتا نوشىرۋاندىن، زا-لىملىقتا ھۇججازدىن، سېخىيلىقتا ھاتەمدىن، بېخىللىقتا شەپشىكى جادۇ سەرناستىن قېلىشمايدىكەن. پادىشاھنىڭ نام ـ شۆھرىتى ھەممە يەرگە تارالغانلىقى ئۈچۈن، كە-شىلەر شەھەر نامىنى پادىشاھ كوشات نامى بىلەن ئاتايدىكەن.

رۋايەتچىلەر شەھىرى كوشاتنى شۇنداق سۈرەتلەيدۇكى، بۇ شەھەرنىڭ كوچا تام-لىرى ئالتۇندىن سىرلانغان بولۇپ، ھەر يەتتە قەدەمگە ئورنىتىلغان زەيتۇن دەرىخىگە قىرىق چاقىرىم يەرگىچە نۇر چېچىپ تۇرىدىغان غاز تۇخۇمىدەك گۆھەر ئورنىتىلغا-نىكەن، شۇڭا بۇ شەھەرنىڭ كېچە بىلەن كۈندۈزى ئوخشاش يورۇپ تۇرىدىكەن. پادە-شاھ ئوردىسىنىڭ تاملىرى ئالتۇن، يەرلىرى كۈمۈشتىن، ئايۋان ـ سارايلىرىنىڭ تاملىرى ئۇنچە ـ مەرۋايىت، جاۋاھىر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ھەر بىر ۋاسا جۇپكە قىرىق تالدىن قىزىل ياقۇت كۆز قويغانىكەن. شەھەر كوچىسىنىڭ ئوڭ يېقىدىكى ئالتۇن ئېرىقتا يەتمىش ئىككى خىل شېرىن ـ شەربەتلىك مېۋە ـ چېۋە شىرنىسى بىلەن ئۆمۈر ئۈزارتىدىغان مېھرىگىياھ شارابى، سول يېقىدىكى كۈمۈش ئېرىقتا كە-شىنى مەستخۇش ۋە خۇش چاغ قىلىدىغان گۈل شارابى ئاقىدىكەن. ئەتراپ ياپيېشىل بوستانلىق ئىكەن. بۇ يەردە مۇلازىمەت قىلىدىغانلار خۇش چاقچاق ۋە سازەندە، ناخ-شىچىلار ئىكەن. ئۇلار ناخشا ئېيتىپ:

سايغا بوستان سالىمەن سايداپ ئۆت،
گۈل ھارىقى تارتىمەن مەست بولۇپ ئۆت.

دەپ ئۆتكەنلەرنى پاراغەتكە تەكلىپ قىلىپ مۇلازىمەت قىلىدىكەن.

رۋايەتچىلەر شەھەر خەلقىنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ، ئىش ـ ھەرىكىتىدىن رۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، شەھەر خەلقى خىلمۇ خىل ھۈنەر ـ سەنئەتكە باي بولۇپ، ئال-

تۇن- كۆمۈشتىن خىلمۇ خىل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسايدىكەن، تەتىلا، كىمخاب، شايى - ئەتلەس، بەقەسەم ۋە تاۋار - دۇردۇنلارنى توقۇيدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ بۇ خىل ئالتۇن - كۆمۈش ۋە خىلمۇ خىل توقۇلمىلىرى جاھان بازارلىرىنى ئاۋات قىلىدىكەن. شەھەرنىڭ مەمۇرچىلىقىدىن پادىشاھ كوشات مەنسۇن ئىكەن. جۇملىدىن، بۇ شەھەردىكى دېھقانلار، چارۋىچىلار، ھۈنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر، دۇكاندارلاردىن باج - خىراج ئالمايدىكەن. بۇ شەھەردە بىرەر كىشىنىڭ يوقسۇزلۇق ياكى زۇلۇم دەردىدىن دادلايدىغىنىنى كۆرگەن ھېچ كىشى يوق ئىكەن.

بۇ شەھەرنىڭ خەلقى يىلدا بىر قېتىم شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى يەتتە دەرۋازىدىن جازا مەيدانىغا چىقىپ، گۈناھى ئۇچۇن يەتمىش ئىككى خىل ئازاب بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ ئۇستىخانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ئورۇن ئالغان زەھەرلىك چايان - يىلانلار، خىلمۇ خىل ھاشاراتلارنى كۆرۈپ، ئىبرەت ئېلىپ قايتىدىكەن، شۇڭا بۇ شەھەر گۈناھى كەبىردىن خالىي بولۇپ، خەلق پاراۋان ئۆتىدىكەن. بىراق، بۈنداق پاراۋانلىق تۇرمۇشنىڭ قانچە ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقى مەلۇم ئەمەس. تۇرمۇشنىڭ خاتىرجەملىكى پادىشاھ ۋە خەلقنى خارامۇش قىپتۇ. راھەتكە بېرىلگەن خەلق بارا - بارا ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، قىز ئاتىدىن، ئوغۇل ئانىدىن يانمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىپتۇ. بۇ خىل ناشايان ئىشلارغا پەرىشتە - مالائىكىلەر چىداپ تۇرالماي خۇداغا نالە قىپتۇ. دەرگاھى ھەق جەبرائىلغا ئىجازەت بېرىپتۇ. جەبرائىل بۇ شەھەرگە قانىتى ئاستىدىكى بىر تال پەينى تاشلىغانىكەن، شەھەر بۇ پەينى كۆتۈرەلمەي يەتمىش مىڭ گەز زېمىنغا چۆكۈپ كېتىپتۇ، دەقىقە ئۆتمەي بۇ شەھەر ئورنىنى سۇ بېسىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سايوپۇ كۆلى پەيدا بولغانىكەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ شەھەر سۇ ئاستىدا ئىكەن.

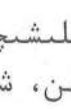
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئالىم ئەسەدۇللا دامۇللا شەيخزادە**. ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ئوقۇمۇشلۇق، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **شېرىپ خۇشتار** (1922). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1953

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

شەھری میزان

بۇايەتچىلەرنىڭ ئۆتكەن ۋەقەلەر تارىخىدىن رىۋايەت قىلىشچە، شەھرى كو-شات زېمىنغا چۆككەندىن تەخمىنەن مىڭ يىللار كېيىن، شۇ ئەتراپقا يېقىن بۇك - باراقسان بىر تاللىق ئىچىگە ئورناشقان بىر قونالغۇ ئورنىدا «مىزان» ئىسىم-لىك بىر شەھەر بىنا بولغانىكەن. بۇ شەھەر مەشرىقتىن مەغرىبكە، جابىلقادىن جا-بىلساغا ئۆتىدىغان سودا كارۋان يولىنىڭ بەلدەنگاھى بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىدىن ئېلىنغان باج - خىراجەت بىلەن قامدىلىدىكەن.

شەھرى مىزانىنىڭ زەردەت ئىسىملىك تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۆكۈمەت ئە-شىدا ئادىل، لەشكىرىي ئىشلاردا قابىل، خەلقە مېھرىبان، سىرتقا قاتتىق قول بىر پادىشاھى بار ئىكەن.

ھەرقاچان سودا كارۋانلىرى يېتىپ كەلگەندە پادىشاھ باج ئېلىشنى ئۆزى باشقۇ-رىدىكەن. ئۇ باج ئالغاندا، كارۋانلارنىڭ مېلىنى ئىككىگە بۆلۈپ، تارازىنىڭ بىر پە-لىسىگە باج ھەققىنى، بىر پەللىسىگە ئىگىسىگە تەئەللۇق مالنى قويۇپ، پۇك ئۇيان-بۇيان قىلماي، تەڭ باراۋىرىدىن باج ئالىدىكەن. سودىگەر بۇنىڭغا نارازى بولسىمۇ، ھەتتا قوراللىق تەھدىت سالسىمۇ، تەدبىرلىك پادىشاھ ھەممىسىگە تاقابىل تۇرۇپ، يەنىلا ئۆز ئىشىنى قىلىدىكەن، شۇڭا بۇ شەھەر مىزان دەپ ئاتىلىدىكەن.

شەھرى مىزان خەلقى سودا - تىجارەتكە كامىل، ھۇنەر - سەنئەتكە باي، دۇنيا- دەپىنىسى تولۇپ تاشقان بولسىمۇ، پادىشاھ شەھەر خەلقىدىن باج ئالمايدىكەن، بەلكى باج ھەققى بىلەن كىرىم قىلغان مال - مۇلۇكلەرنى شەھەر خەلقىگە ئەرزان سېتىپ بېرىدىكەن. شۇڭا، شەھەر خەلقى باي - بايا‌شات بولۇش بىلەن شاھقا ئىتا-ئەتچان ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرگە سودا - تىجارەت ئۇچۇن كېلىدىغانلارمۇ كۆپەيمىتۇ، بارا - بارا ھەرقايسى شاھلىقلار ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. بىراق، بۇ شەھەردىكى بايا‌شاتلىقتىن كۆزى قىزارغان ئەلچىلەر شاھلىقنى ئاغدۇرۇش ئۇچۇن قانچە ئۇرۇنسىمۇ، ھېيلىسى ئەمەلگە ئاشماپتۇ. كېيىن بۇلار شاھ بىلەن خەلق ئوت-تۇرىسىغا نىزا پەيدا قىپتۇ. نەتىجىدە، پادىشاھ خەلقە ئالۇان - ياساقنى ئېغىر سا-تۇ، بىرقانچە يىل ئىچىدە خەلقنى داد - پەرياد دېگۇزۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق پادىشاھنىڭ بۇ قىلمىشىدىن بىزار بولۇپ تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كېتىپتۇ، شۇ-نىڭ بىلەن شەھەر چۆلدەرەپتۇ.

بۇ شەھەر كېيىن دەقيانۇسنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، نەچچە مىڭ يىل ئاۋات بولغان-

دىن كېيىن، يەنە ئاستا ـ ئاستا ۋەيران بولغانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئالىم ئەسەدۇللا دامۇللا شەيخزادە.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ئوقۇمۇشلۇق، ئۇرۇمچى شەھرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **شېرىپ خوشتار** (1922). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1953

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

ئۇلانباي

1

دەقيانۇس پادىشاھنىڭ بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئوغلانباي ئىكەن. ئوغلانباي كىچىكىدىن تارتىپ ئات مىنىشنى، ئوقيا ئېتىشنى، ئوۋ ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئون يەتتە ياشقا كىرگەن كۈنى دەقيانۇس پادىشاھ ئوغلىنىڭ بالا-غەتكە يەتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپتۇ. مەرىكىگە پۈتۈن ئوردا ئەھلى ۋە يۇرت كاتتىلىرىمۇ قاتناشىپ ئوغلانبايىنى تەبرىكلەپتۇ. ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن ساز، ناخشىغا ۋە ئوردا ئالدىدىكى سەينادا لەرزان ۋە شوخ ئۇسسۇلغا چۈشكەن يىگىت ـ قىزلارغا مەھلىيا بولۇپ، جامائەتنىڭ دىققىتى ئويۇن ـ تاماشا بىلەن بولۇپ كېتىپتۇ.

ئوغلانباي بۇ ئاي ـ بۇ كۈنلەردە كىچىك بالىلاردىن ئايرىۋېتىلگەن، كۈنبويى ئوردا ئىچىدە چوڭلار بىلەن بىللە تۇرغاچقا، بۇگۈنكى مەرىكىگە كەلگەن كىشىلەر توپىغا قارىغانسېرى خۇشال بولۇپ، ئوردىنىڭ تېخىمۇ ئېگىز يېرىگە چىقىپ يىراقلارغا نەزەر تاشلاپتۇ. ئۇنىڭ كۆزى بىردىنلا يىراقتىكى بىر گۈللۈكتە غەمكىن ئولتۇرغان بىر قىزغا چۈشۈپ قاپتۇ ـ دە، ياساۋۇللارنىڭ دىققەتسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ دەرھال دادىسىنىڭ بوز ئېتىغا مىنىپ ئوردىنىڭ ئارقا دەرۋازىسىدىن ئۇچقاندەك چىقىپتۇ ـ دە، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ھېلىقى قىزچاقنىڭ قېشىغا كېلىپ بوپتۇ. ئوغلانباي ئات-

تىن چۈشۈپ قىزچاقنىڭ چىرايىغا يېڭىباشتىن تىكىلىپ قارىغانىكەن، ئالدىدا ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل بىر قىز ئولتۇرغۇدەك. ئوغلانبای قىزغا يېقىنلىششى بىلەنلا هوشىدىن كېتىپ قىزنىڭ ئالدىغا يىقىلىپ سوزۇلۇپ يېتىپتۇ. قىزچاق تۈيۇقسىز بولغان بۇ ئىشتىن هەيران بولوپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي ئولتۇرغان جايىدىن تۇرغانىكەن، ئۇنىڭ قىرىق تال قىلىپ ئۆرۈلگەن قۇندۇزدەك سۇمبۇل چېچىنىڭ ئۇچى ئوغلانبايىنىڭ سەبىي يۈزىنى بىلىنەر - بىلىنمەس سىيپاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن ئوغلانباي چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئوغلانباي شۇ ئەسنادا ئۆزىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى قىزدىن سورىغانىكەن، قىز:

— بۇلارنى ئۆزىڭىزدىن سوراڭ، مەن قانداقمۇ بىلەي؟ — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئوغلانباي ئۆزىنىڭ مۇشۇ شەھەرنىڭ شاهزادىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ ۋە:

— بۇ نېمە كارامەتتۇ؟ ئوردىنىڭ راۋىقىدىن سىزنى بىر كۆرۈش بىلەن ئۆزۈمىنىڭ بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغانلىقىمنى زادى بىلەلمەيۋاتىمەن. مېنى بۇ ئازابتىن قۇتقۇزۇشقا ياردەم بېرىڭ. مەن زادىلا بولالمايۋاتىمەن. سىزنىڭ ئۆيىڭىز ئوردىمىزنىڭ ئەتراپىدىلا تۇرۇپ ئەجەب نېمە ئۈچۈن مەن سىزنى بۇرۇن كۆرمىدىم؟ — دەپتۇ. قىز قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، يىگىتنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ سۆزىنى باشلاپتۇ:

— مېنىڭ ئىسمىم شېرىن. دادام ئەسلىي دادىڭىزنىڭ لەشكەرلىرىدىن، ئانام بولسا ئانىڭىزنىڭ ئۇزۇن يىل خىزمىتىنى قىلغان دېدەكلىرىدىن ئىكەن. مەن ئانامنىڭ قورسىقىدىكى چاغدا دادام ئۇرۇش مەيدانىدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. سىز تۇغۇلغان كۈنى ئانامۇ ماڭا تولغاق يەۋاتقانىكەن. ئوردىدا ئىككى بوۋاق بىر كۈندە تۇغۇلۇپ قالسا، بۇ شۇملۇقنىڭ بېشارىتى بولىدۇ، شەۋكەتلىك تەختىمىزگە غايىبانە شېرىك پەيدا بولۇپ قېلىپ، كەلگۈسىدە ماجىرا تۇغۇلىدۇ، دېگەن ئوي بىلەن سىزگە ئېمىكىنلىقا ئالاهىدە ئېلىپ كىرگەن ئانامنى ئوردىدىن ئۆز كۆلبىمىزگە ئەكېلىپ قويۇپتۇ. تۇل ئانام قاتتىق تولغاق ئازابىنى يۇتۇپ مىڭبىر ئازابتا يالغۇز ئۆيدە مېنى تۇغقانىكەن. مەن قىرىق كۈنلۈك بولغاندىن باشلاپ، ئانام مېنى ئۆيگە قويۇپ، ئۆزى كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە نان يېقىپ، كىر - قات يۇيۇپ، يېمەكلىك تېپىپ كېلىدىغان بولدى. بۇگۈن سىزنىڭ بۇ مەرىكىڭىزنىڭ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، مېنى بۇ يەرده ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى ئوردىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۆزى ئۇزۇن يىل خىزمىتىنى قىلغان ئانىڭىزنىڭ پەرزەنتى بولغان سىزنى بىر كۆرۈپ كېلىشنى نىيەت قىلىپ كېتىپ قالغانىدى. مېنىڭمۇ سىزنى بىر كۆرگۈم بار ئىدى. مەنمۇ هازىر سىزگە ئوخشاش بولۇپ قالدىم. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولۇۋاتقانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيۋاتىمەن.

ئوغلانباي بىرئاز ئويلانغاندىن كېيىن:

ــ بۇ چوڭ بولۇپ قالغانلىقىمىزنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك. بىر ـ بىرىمىزدىن ئايرىلمىساق بولغۇدەك، ــ دەپتۇ.

ــ سىز بىر شاھزادە، مەن بولسام بىر تۇل خوتۇننىڭ قىزى. بىزنىڭ مۇشۇنداق ھالەتتە ئولتۇرغىنىمىزنى باشقىلار كۆرسە دەرھال شاھقا مەلۇم قىلىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا سىزگە ھېچ گەپ ئەمەس، مېنىڭ ئەھۋالىم قىيىن بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، دەرھال ئوردىغا قايتىپ كەتكىنىڭىز تۈزۈك، ــ دەپتۇ شېرىن. قىزنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلىغان ئوغلانباي بەكمۇ تىت ـ تىت بولۇپ:

ــ شېرىن، ئۇنداق قىلساق بولمىغۇدەك، مېنىڭ ئەمدى ئوردىغا قايتىشىم بەكمۇ مۇشكۇل. چۈنكى، دادام رۇخسەتسىز ئوردىدىن چىقىپ كەتكەن بالىلىرىغا ھەرگىزمۇ رەھىم قىلماي جازالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەن سىزدىن ئايرىلالمىغۇدەكمەن. ئىككـ ـ مىز بىرلىكتە سەپەر قىلىپ، يىراق جايلارغا بېرىپ ئۆز خاھىشىمىز بويىچە تىرىكـ ـ چىلىك قىلساق ۋە شۇ ئارقىلىق مۇراد ـ مەقسىتىمىزگە يەتسەك، ــ دەپتۇ. قىز چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن شۇنداق دەپتۇ:

ــ ئۇنداق بولسا، ماڭا ئاشىق بولغان يىگىت مېنىڭ تۆۋەندىكى ئۈچ شەرتىمـ ـ نى ئادا قىلىشى كېرەك. بىرىنچى شەرت: ماڭا ئەگىشىپ پىيادە مېڭىشىڭىز كېـ ـ رەك؛ ئىككىنچى شەرت: كۆزلىگەن نىشانغا بارغاندىن كېيىن، مەن بىلەن بىر يەر ـ دە تۇرۇشىڭىز كېرەك؛ ئۈچىنچى شەرت: ئەگەر سەپەردە مېنىڭ قارامنى يوقىتىپ قويۇپ مېنى تاپالمىسىڭىز، ئۆزىڭىز مېڭىپ ھېرىپ قالغان يەردە شۇ يەرگە بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئوردىنىڭ دەرۋازىسىنى ئۆزىڭىز ئېچىشىڭىز كېرەك. مەن كېنىزەكلەر بىلەن شەھەرگە كىرىپ، داغدۇغىلىق توي قىلىپ ۋىسال ئارزۇيىمىزغا يېتىمىز، ــ دەپتۇ ـ دە، بۇلاق سۈيىنىڭ ئېقىشىنى بويلاپ مېڭىپ بىر باغقا كىرىپ كېتىپتۇ. ئوغلانبايمۇ قىزنىڭ كەينىدىن سوڭدىشىپ مېڭىپتۇ. قىز بىر راۋاقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ يوقاپ كېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن راۋاقنىڭ يەنە بىر ئىشىكىدىن بىر كېيىك چىقىپ كېتىپتۇ. ئوغلانباي دەرھال راۋاقنىڭ ئىچىگە كىرىپ قارىغۇدەك بولسا، قۇرۇق ھۇجرا، ئىنس ـ جىننىڭ شەپىسى يوق، ھېچنېمە كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ دەرھال ئېسىنى يىغىپ، ھېلىقى كېيىكنىڭ ئىزىنى بېسىپ مېڭىپتۇ. ئوغلانباي شېرىن قىزنىڭ، ئات مىنمەي سەپەرنى پىيادە باسـ ـ مىز دېگىنى بويىچە، پىيادە مېڭىپ تولىمۇ تەسلىكتە يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ شۇ مېڭىشى بىلەن قىرىق كېچە ـ كۈندۈزدە ئۇرۇمچىگە يېقىن بىر يەرگە كېلىپ قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەر ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن، سۇلار شارقىراپ

ئېقىپ تۇرغان، زۇمرەتتەك كۆللەر باغرىدىن ئورۇن ئالغان ئارامبەخش بىر ماكان ئىكەن. ھېلىقى كېيىكمۇ مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئۇدۇل كۆلگە كىرىپ كېتىپ كۆز-دىن غايىب بوپتۇ.

ئوغلانباي كۆل بويىغا كېلىپ سۇ يۈزىگە سىنچىلاپ قارىغانىكەن، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەپتۇ. نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ئويان قاراپ، بۇيان قاراپ قاتتىق بىئارام بوپتۇ. شۇ تەقلىدتە ئۇ كۆلگە يەتتە كېچە - كۈندۈز قاراپ تۇرۇپتۇ، بىراق كېيىك يەنىلا كۆرۈنمەپتۇ. ئوغلانباي ئەس - ھوشىنى يىغىپتۇ، شېرىن قىزنىڭ ئۇچىنچى تەلىپىنى ئورۇنلاشنى خىيالىدىن كەچۈرۈپتۇ. ئۇ پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلىپ، قىرىق يىل تىنىم تاپماي ئىشلەپ، مىڭبىر جەبىر - جاپا بىلەن بىر شەھەر قۇرۇپ چىقىپتۇ. شەھەر پۈتۈپ، ئوغلانباي شۇنداق بېشىنى كۆتۈرگەنىكەن، قارىغۇدەك بولسا، شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن بىرتوپ كىشىلەر، كۈنپېتىش تەرىپىدىن بىر توپ كىشىلەر داقا - دۇمباقلارنى چالغان، ئۇسسۇللارنى ئويناپ ھالدا شەھەرگە كىرىپ كېلىۋاتقۇدەك. ئوغلانباي سىنچىلاپ قارىغانىكەن، كۈنچىقىش تەرەپتىكىلەر دادىسى پادىشاھ دەقيانۇس باشچىلىقىدىكى كېنىزەكلەر، كۈنپېتىش تەرەپتىكىلەر مەلىكە شېرىن باشچىلىقىدىكى بىر توپ كېنىزەكلەر ئىكەن. ئۇلار شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىپ، ئوغلانبايىنىڭ كاتتا ئەمگىكىگە تەھسىنلەر ئېيتىپتۇ ۋە ئۈنگىدىن ھال - ئەھۋال سوراپتۇ. ئوغلانباي قارىسا، دادىسى دەقيانۇس ئۇنىڭ دەردىدە تولا يىغلاپ كۆزى كور بولۇپ قالغانىكەن. ئۇنىڭ كۆڭلى قاتتىق بۇزۇلۇپتۇ. ئوغلانباي شېرىن قىز بىلەن كۆرۈشكىلى بارسا، ئۇ شېرىن قىز بولماي، بەلكى شېرىنغا ئوخشاش ياسىنىپ كەلگەن شېرىنىنىڭ دوستى ئىكەن. مەلىكە شېرىن كېيىكلىك ھالىتىدىن تېخى قايتمىغانىكەن. ئوغلانبايىنىڭ كۆڭلىگە دەرھال شېرىن قىزنىڭ ئۇچىنچى شەرتى كەپتۇ - دە، شۇنى ئورۇنلىماي تۇرۇپ بۇ قىسمەتنىڭ يېشىلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۇچىنچى شەرتنى ئورۇنلاشقا كىرىشىپتۇ. ئەسلىدە يېڭى پۈتكەن بۇ شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بىر كوھىقاپتا ياتقان يەتتە باشلىق بىر يالماۋۇزنىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا يېڭى پۈتكەن شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا سېلىنغان قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقانىكەن. مۇبادا ئۇ ئاچقۇچنى قولغا ئالمىغاندا ئوردىغا كىرىشمۇ مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇنىڭ بىلەن ئوغلانباي دەرھال دادىسىنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ، بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىسران قىلىچىنى ئېلىپ، يالماۋۇزدىن ئاچقۇچنى ئېلىپ كېلىشكە ئاتلىنىپتۇ. ئوغلانباي يالماۋۇز بىلەن قىرىق يىل ئېلىشىپتۇ. ئۇنىڭ ئاجايىپ چىداملىقى ۋە جاسارىتىدىن تەسىر-

لەنگەن يالماۋۇز ئاغزىدىن ئاچقۇچنى چىقىرىپ بېرىپتۇ.

ئوغلانباي شەھەرگە كىرىپ، ئوردا دەرۋازىسىنى ئېچىپ پۈتۈن جامائەتنى باشلاپ. تۇ. ئوغلانباينىڭ باشتىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرىدىن تەسىرلەنگەن دەقيانۇسنىڭمۇ كۆزلىرىدىن تارام ـ تارام ياشلار ئېقىپ بىر ئېرىق ھاسىل بوپتۇ. ئۇنىڭ سۆيىنى ئىچكەن كېيىك دەرھال شېرىننىڭ سىياقىغا قايتىپتۇ. شېرىن كۆلدىن ئېلىپ چىقان مەرۋايىتنى بولغۇسى قېيىنئاتىسىنىڭ كۆزىگە سۈرتكەنكەن، دەقيانۇسنىڭ كۆزىمۇ ئېچىلىپتۇ.

پۈتۈن ئوردا ئەھلى بۇ كارامەتنى كۆرۈپ كۆپ سۆيۈنۈپ باركاللا ئېيتىپتۇ. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولۇپ، ئوغلانباي بىلەن شېرىن قىز مۇرادىغا يېتىپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھىمۇ ئۇزۇن يىل ياشاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەھەر «ئوغلانباي شەھىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئوغلانباي» دېگەن نام «ئۇلانباي» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

قاسىم جامال (1907 ــ 1987). ئەر، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، ئۈرۈمچى شەھىرى تەڭرىتاغ رايونى بۇلاقبېشى كوچىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1980

«ئۈرۈمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

2

ئەدىقۇت خانلىقىنىڭ شاھزادىسى غۇلامباي قۇرامىغا يېتىپ تۇرپان ئەتراپىدىكى جايلارغا بېرىپ سەيلە ـ تاماشا قىلىپ كېلىش نىيىتىگە كەپتۇ. ئۇ بىر كۈ-

نى ئاتىسىغا:

ــ ھۆرمەتلىك خان ئاتا، خانلىقىمىزغا تەۋە يېقىن ئەتراپتىكى بىر جايغا مۇمكىن بولسا بىر ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان بىلەن تۇرالغۇ جاي سېلىپ بەرگەن بولسىلا! ــ دەپتۇ.

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، ئەقلىمنىڭ يورۇقى، خانلىقىمىزنىڭ چىرىغى غۇلامباي، ــ دەپتۇ ئىدىقۇت خانى، ــ خانلىقىمىز تەۋەسىدە ساڭا يارىغۇدەك يەر بولسا دېگىن، ھەرگىز ئايىمايمەن، ــ دەپتۇ. غۇلامباي شۇ ھامانلا ئۇرۇمچىنى كۆرسىتىپ تۇ. ئىدىقۇت باش لىڭشىتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

ــ رەھمەت خان ئاتا، ئۆمۈرلىرىنى خۇدا ئۇزۇن قىلغاي، ــ دەپتۇ غۇلامباي تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ.

ئىدىقۇت خانى ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ دەرھال تەييارلىق كۆرۈپ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىغا ھەشەمەتلىك تۇرالغۇ جاي ۋە دەقيانۇسچە سېپىل سېلىپ، ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان تەييارلاشنى بۇيرۇپتۇ.

خانىڭ يارلىقى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدا غۇلامباي شاھزادە تۇرىدىغان جاي ۋە سېپىل، سېپىل ئىچىدە ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان قۇرۇلۇشى جىددىي ئىشلىنىشكە باشلاپتۇ. بىر نەچچە ئايغا قالمايلا بۇ قۇرۇلۇش پۈتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەرگە غۇلامبايىنىڭ نامىدا جاي ئىسمى قويۇلۇپتۇ ۋە بىر كەنت قۇرۇپ تۇرپاندىن لىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ يەرنىڭ نامى كىشىلەر ئاغزىدا «غۇلامباي» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ.

ھازىرقى ئۇلانباي دېگەن ئىسىم ئەنە شۇ غۇلامباي دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەرگەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇر ئۆمەر**. ئەر، ئۇيغۇر، 54 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **زۇنۇن رېھىم**. ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۇرۇمچى شەھىرى سايباغ رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.4.1991

«ئۇرۇمچى سايباغ رايون خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

لاتمىنات بۇتىنىڭ چېقىلىشى

ۋايەت قىلىنىشچە، ئىسلام دىنى كىرمەستىن بۇرۇن شەھىرى بەر - بەر (ھازىر دېيىلىۋاتقان توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى) بەگلىكىدىكى تۈرك قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەس ئىكەن. بەگلىك ئورۇنلاشقان شەھەرنىڭ تاغ قىسمىدىن باشقا ئەتراپىنىڭ ھەممە يېرىنى ئېگىزلىكى يىگىرمە سەككىز گەز كېلىدىغان سېپىل ئوراپ تۇرىدىكەن. سېپىل ئۈستىدە ھەر ئىككى يۇز ئەللىك گەز ئارىلىقتا مۇداپىئە ئۆيلىرى تۇرغۇزۇلغانىكەن. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدە تۆمۈردىن چەمبەرلەنگەن ئىككى قانات چوڭ دەرۋازا بولۇپ، بىر قانىتىنىڭ ئېگىزلىكى ئونبەش گەز، قېلىنلىقى بىر گەز كېلىدىكەن. دەرۋازىنى ئاچقاندا ھەربىر قانىتىنى ئوتتۇزدىن ئاتمىش ئادەم ئاچىدىكەن. دەرۋازا ئالدىغا بىر يېرىم يىل سەرپ قىلىپ يىگىرمە گەز ئېگىزلىكتە بىر چوڭ «لاتمىنات» بۇتى تۇرغۇزۇلغانىكەن. شەرق تەرەپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ئات - ئۇلاغدىن چۈشۈپ، تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئېلىپ كەلگەن ياخشى يېمەكلىكلەرنى بۇت قاچىسىغا تىزىپ قويۇپ، بۇتنى قوغدىغۇچى راھىبلارغا پۇل ۋە ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ياخشى مالىلىرىدىن بېرىپ تارتۇقلىغاندىن كېيىن، شەيخىنىڭ رۇخسىتى ئارقىلىق شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرەلەيدىكەن. غەرب تەرەپكىمۇ ئاشۇنداق چوڭ دەرۋازا ئورنىتىلغان بولۇپ، بۇ دەرۋازا ئالدىغىمۇ شەرقىي دەرۋازا ئالدىغا تۇرغۇزغان بۇتنىڭ چوڭلۇقىدا «ئايال ئىلاھ» بۇتى ئورنىتىلغانىكەن ھەم دەرۋازا ئالدىدا بىر چوڭ مەيدان بولۇپ، بۇ مەيداننىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا ئىككى يۇزدىن ئۈچ يۇزگىچە، بىر رەۋايەتتە تۆت يۇزدىن ئالتە يۇزگىچە بۇددا تالىپلىرىنى تەربىيەلەيدىغان ئورۇن بار ئىكەن. غەربىي چوڭ دەرۋازىسىدىن سۇلۇق - سۇلۇق (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ياركەنت (يەكەن)، پامىر قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كارۋان - سودىگەرلەر شەرقىي دەرۋازىدىكى رەسمىيەتلەرگە ئوخشاش رەسمىيەت بېجىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن شەھەر ئىچىگە كىرەلەيدىكەن. چوڭ سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرگەندىن كېيىنمۇ يەنە بىر قانچە قات سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن. بۇ شەھەر ھەرخىل ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ئون يەتتە قېتىم قاتتىق ۋەيران قىلىنىپ، ئون سەككىزىنچى-

سىدە قايتا گۇللەنگەنىكەن. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇ شەھەرنىڭ چوڭ بېگى بۇددا دىنى مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغان كۇسەنلىك تۇراجى بولۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ ئارقىلىق ئۆز ئەمرىگە ئېلىۋالغان خوتۇنى يېگىرمىدىن ئاشىدىكەن. ھەربىر خوتۇنى ئۇچۇن ھەركۇنلىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئادەملەرگە يەكەن دەرياسىدىن سۇ توشۇش ھاشىرى سېلىپ، كۇپ - كوزىلاردا سۇ توشۇپ، داڭلىق ئۇستىكارلارنى توپلاپ، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە ھەشەمەتلىك سارايلارنى سالدۇرغان. بۇ سارايلار پۈتكىچە نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغان. ئوردا بىلەن يەكەن دەرياسى بويلىرى قاباھەتلىك جاڭگال بولۇپ، يىرتقۇچ ھايۋانلارمۇ ھەركۇنلىكى نۇرغۇن ئادەملەرنى يېپ كەتكەن. ھەربىر خوتۇنى ئورۇنلاشقان سارايلارنى يەتمىش - سەكسەندىن ئارتۇق لەشكەر قوغدايدىكەن. بۇ يەرگە ھېچقانداق ئادەمنىڭ كىرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. چوڭ ئوردىدىن ھەربىر توققۇز تارماق بەگلىككە باردىغان يوللار بولۇپ، ھەرئون چاقرىم يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە بۇت تۇرغۇزۇلغانىكەن. پۈتۈن ئايماق بويىچە بىرلىك (يۇز مىڭ) بۇت بار ئىكەن. ئوردىنى ئوراپ تۇرغان چوڭ سېپىلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى لاتىمنات بۇتى ئادەملەرنى جازالاش، بەخت تىلەش، جەڭگە بېرىش - كېلىشتە، ئاپەتلىك يىللاردا تېۋىنىدىغان بۇت ئىكەن، شۇڭا كىشىلەر تەڭرى دەپ ئاتالغان بۇ بۇتنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكىمۇ جۇرئەت قىلالمايدىكەن. غەربىي دەرۋازا ئالدىدىكى ئايال ئىلاھ بۇتىغا بولسا، توي قىلغۇچىلار، كېسەلمەنلەر، قىز - ئوغۇللىرىنى ساتقۇچىلار، قەسەمخورلار، ئۆي - مۈلۈك ساتقۇچىلار تېۋىنىدىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، بۇ ئايال ئىلاھنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن نەرسە - كېرەكلەر تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، كىشىلەر كۆزىنى يۇمۇپ قولىنى شۇ نەرسىلەرگە سالىدىكەن، قولىغا نېمە چىقسا، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنا ئىلاھىمىز كۆرسەتكەن ئات، دەپ شۇنى ئىسسىم قىلىپ قويىدىكەن. ئات قويۇش رەسمىيىتى ئۇچۇن ئوردىغا پۇل تاپشۇرىدىكەن. ئۇنداق قىلماي، ئۆز ئالدىغا ئات قويۇۋالسا، ئىلاھىمىزدىن يۇز ئۆرۈپ ئات قويدى، دەپ يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى تىرىك كۆمۈپ، دادا بولغۇچىنى بىر يىل زىندانغا سالىدىكەن، ئانىسىنى بولسا، شۇملۇق نەسلىنى ئېلىپ كەلدى، دەپ قەپەسكە سولاپ، يىراق جاڭگالغا ئاپىرىپ تاشلۇۋېتىدىكەن - دە، ئۇنىڭ ئۆي - جايلىرىنى چېقىپ، تۇپتۇز قىلىۋېتىپ، «شۇملۇق نەسلىنىڭ ئورنى» دەپ خەت پۈتۈپ، شۇ ئورۇنغا قاداپ قويىدىكەن. بۇ يەرگە ھېچقانداق كىشى قورقۇپ دەسسىمەيدىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە، بەگ ئوردىسى تاغ ئۇستىگە سېلىنغان بولۇپ، ئوردىنىڭ ئوڭ- سول تەرىپىگە ئەللىكتىن كىچىك ھۇجرا ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئوردىنىڭ ئىچى-

گه بەگ ئولتۇرىدىغان ئالتۇندىن ياسالغان كۇرسىلار قويۇلغان، كۇرسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئېگىزلىكى تۆت گەز كېلىدىغان ئەر - ئايالنىڭ ئالتۇن بۇتى، ئوڭ - سول تەرىپىگە ئېگىزلىكى ئۇچ گەز كېلىدىغان كۇمۇش بۇت توختىتىلغان بولۇپ، بۇ ئور-دىغا پىششىق خىشتىن ياسالغان ئىككى يۈز پەلەمپەي ئارقىلىق چىققىلى بولىدىكەن. بۇ ئوردا ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، تام - كېمىرلىرىگە ھىندىستاندىن ئۇستىكار ئەكېلىپ نەقىش ئويدۇرۇلغانكەن.

بىر كۈنى بەگنىڭ ئوغلى ئاتقا مىنىپ كېتىۋېتىپ، بىر قەلەندەرنىڭ يولنىڭ چېتىدە يانپاشلاپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بەگنىڭ ئوغلى قەلەندەردىن:

— ھەي، سەن نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ.

— پېقىر غېرىب - مىسكىندۇرمەن، — دەپتۇ قەلەندەر.

— مەن ئالدىڭدىن ئۆتسەم، نېمە ئۈچۈن تەزىم بەجا كەلتۇرمەيسەن؟

— قوپۇشقا ماجالىم يەتمىدى.

— ئاش - نان يېمىدىڭمۇ؟

— مەندەك بىر قەلەندەرگە ئاش - نان نەدە بولسۇن دەيلا بېگىم، ئۇچ كۈن بول-دى ئاغزىمغا لوقما سالمىغىلى.

— ئوردىغا بارساڭ بولمامدۇ؟

— كۈنبويى قاۋايدىغان ئوردا ئىتلىرىغا نان بولمىغان يەردە، مەندەك بىر قەلەن-دەرگە ئاش - نان نەدە بولسۇن بېگىم.

— نەدىمۇ ئوردىدا بېقىپ بولالمايدىغان شۇنچىمۇ كۆپ ئىت بولسۇن؟

— ئىتلار يالغۇز ئوردىدىلا ئەمەس، ئايماقنىڭ ھەممىلا يېرىدە قۇرتتەك مىغلا-دايدۇ. ئوردىغا كىرسەك ئاچ قالغان ئىتلار چىشلىۋالىدۇ. سىزمۇ ئوردىنىڭ بىر ئە-تى، — دەپتۇ قەلەندەر. بەگنىڭ ئوغلى قەلەندەرنى ئالدىغا سېلىپ قامچىلىغان پېتى ئوردا ئالدىدىكى لاتىمنات بۇتى ئالدىغا ئەكېلىپ، ئېگىز دارغا ئېسىپ قويۇپ بىر ھازاغىچە ئۇرۇپتۇ. قەلەندەر ھوشىدىن كەتكەندىن كېيىن، داردىن بوشىتىپ، سۆرەپ ئاپىرىپ گوداڭغا تاشلىۋېتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېتىپتۇ. قەلەندەر تۇن يېرىمىلاشقاندا ھوشىغا كەپتۇ، قارىسا لاتىمنات بۇتىنىڭ ئالدىدا بىرمۇ ئادەم يوق. ئۆمىلەپ بېرىپ بۇت ئالدىدىكى قاچىلارغا سېلىپ قويغان ئېسىل تائاملارنى ئېلىپ يەپ، مادارغا كەپ-تۇ. ئۇ بىر كۈنى راھىبنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ، گوداڭدىن سىرتقا چىقىپ قا-رىسا، بۇتنىڭ ئاستىدا يوغان بىر كامار كۆرۈنۈپتۇ. قەلەندەر دەرھال شۇ يەرگە بېرىپ يېتىپ، ئەل جىمىققاندا بۇت ئاستىدىكى كامارىدىن چىقىپ، بۇت ئالدىدىكى تىزىقلىق

ئېسىل تائاملارنى ئوزۇقلۇق قىلىپ، كۈندۈزى بۇتتىن بەخت تىلەپ، مەخپىي ئىبادەت قىپتۇ ھەم سوئالمۇ سوراپتۇ، لېكىن بۇتتىن ھېچقانداق زۇۋان چىقماپتۇ. بۇ ئىشقا قەلەندەرنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ. بىر كۈنى قەلەندەر بۇتنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن، تۈن يېرىملاشقاندا بۇتنىڭ بېشىغا يامىشىپ چىقىپ، چېچىنى قومۇرۇپتۇ، لېكىن بۇتتىن ھېچقانداق شەپە بولماپتۇ. ئەتىسى شۇ قارارىدا كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز قاتارلىق جايلىرىنى چېقىپ تاشلاپتۇ، يەنىلا ھېچقانداق شەپە بولماپتۇ. ئۇچىنچى كۈنى شۇ قارارىدا قول - پۇتلىرىنى چېقىپ بولۇپ، قەلەندەر ئۆزىچە قورقۇپ بۇتنىڭ ئاستىدىكى كامارغا يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. يەنىلا ياخشى - يامان تەرەپتىن شەپە بولماپتۇ. تۆتىنچى كۈنى بۇتنىڭ چېقىلغانلىقىنى راھىبلار بىلىپ قېلىپ، ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئوردا بېگى پۇتكۇل لەشكەرلەرگە ئايماقنىڭ ھەممە يېرىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇق قىپتۇ، ئارقىدىنلا پۇتكۇل پۇقرانى يىغىپ، بەش كېچە - كۈندۈز بۇت ئالدىدا سۇكۇتتە تۇرۇپ، گۇناھىنى تىلەپ، ماتەم تۇتۇشقا ئەمر قىپتۇ. بۇ ئىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گۇمان قىلغانلىكى ئادەملەرنى ئوردىغا ئەكېلىپ، دارغا ئېسىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ قەتل قىپتۇ. ھەر كۈنلىكى بىر نەچچە يۈز ئادەم ئۆلگەچكە، ئوردا ئىچى قانغا بويىلىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشقا چىداپ تۇرالمىغان قەلەندەر ئوردىغا كىرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغانىكەن، قەلەندەرنىڭ تۇرقىنى كۆرگەن بەگ قاتتىق قورقۇپ كېتىپ، يىقىلىپ چۈشكىلى تاسلا قاپتۇ. قوللىرىدا قىلىچ - نەيزە تۇتقان ئوردا لەشكەرلىرىمۇ قورقۇپ تىترەپ كېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن:

— جاللات! — دەپ ۋارقىراپتۇ بەگ، تۆت جاللات ئالدىغا كەپتۇ، بەگ، — ماۋۇ يالاڭتۆش قەلەندەرنى دارغا ئاس! — دەپ جېنىنىڭ بېرىچە ۋارقىراپتۇ. قەلەندەرمۇ قورقماستىن تەمكىنلىك بىلەن:

— توختاش! — دەپتۇ جاللاتلارنى يېقىن كېلىشكە يول قويماي، — ئى جانابى بەگ، مېنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلساڭمۇ، ئالدىرىماي ھۆكۈم قىل! ساڭا شۇنى ئېيتىپ قويايكى، مېنى ھازىرلا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىمەن دەيدىكەنسەن لاتمىنات بۇتۇڭنى چېقىشقا جۈرئەت قىلغان پېقىر، ئەلۋەتتە، تەختى - بەختىڭدىن تارتىپ تاكى ئۆزۈڭگىچە ئىزىمدا مىدىرلىمايلا تۇرۇپ كۆيدۈرۈپ كۈلۈڭنى كۆككە سورۇۋېتىمەن!

بەگ تېخىمۇ قورقۇپ كېتىپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. قەلەندەر يەنە:

— جانابى بەگ، مېنىڭ سۆزلىشىمگە ئازراق يول قويغايسەن! — دەپتۇ.

— قېنى سۆزلە، — دەپتۇ بەگ.

— مەن قىرىق يىل ساڭا ئوخشاش قارا نىيەت ياۋۇزلارنىڭ قولىدا قۇل بولۇپ،

جاپا چەككەن غېرىب - مىسكىن ئادەمەن. بۇ ھاياتىمدا قورسىقىم تويغۇدەك نان، ئۇچام ئىللىغۇدەك كىيىم كىيمەي، ئۆلەر ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزدۈم. بىر يىل ئىچىدە ئۇچ يۈز ئاتمىش ئالتە قېتىم قاتتىق تاياق - توقماقتا بېسىلدىم. مانا قارا! — دەپ پۈتۈن كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىپ، بەدەنلىرىدىكى تاتۇق ۋە تاياق ئىزلىرىنى كۆرسىتىپتۇ قەلەندەر، — مانا بۇ تاتۇق، تاياق ئىزلىرى قاتتىق ئازابلانغانلىقىمنىڭ ئىسپاتى. بىر يىلدا مۇشۇنداق تاياق يېسەم، قىرىق يىلدا قانچىلىك تاياق يېگەنلىكىمنى ساناپ باقسام بولىدۇ. بۇنداق تاياق - توقماقتا ئۆرۈۋېرسە، ئادەمنىڭ جېنى قانداق چىدايدۇ؟! ئاۋۋال سەن بەدىنىڭنى يالىڭاچلاپ سىم قامچا بىلەن ئۇرىدۇرۇپ كۆر، جېنىڭ ئاغرىمامدۇ؟ ئاغرىمامدۇ؟ بۇنى بىلىپ باققىن. تەن سەن بىلەن مەندە ئوخشاش.

بەگ قەلەندەرگە:

— ئۆلتۈرمىسەممۇ ئۆلتۈرمەي، بۇت ئىلاھىغا سەجدە قىل، گۇناھىڭنى تىلە! — دەپتۇ.

— ئى جانابى بەگ! — دەپتۇ قەلەندەر، — ئىلاھىي بۇتۇڭ ئادەم جازالىيالايدىغان بولسا، نېمىشقا مېنى جازالىيالمايدۇ؟! مەن ئۇزۇندىن بۇيان ئىلاھىڭنىڭ ئىچىگە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلدىم، ھەتتا پۈتۈن ئەزالىرىنى نابۇت قىلدىم.

— بۇت ئىلاھىدىن قورقمامسەن؟ — دەپ سوراپتۇ بەگ قەلەندەردىن.

— قىلچە قورقمايمەن!

— نېمىشقا؟

— ئۇنى ئادەملەر تۇپراقتىن توپا ئېلىپ ئۆزلىرى ياسىۋالغان. ئۇ جانسىز، ئۇ - نىڭ ھېچقانداق نەرسىگە قۇربىتى يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ قۇربىتى يەتسە ئىدى، مېنى جازا - لىسا بولاتتى، — دەپتۇ قەلەندەر، — مېنى جازالاش تۇگۇل ئۆزىنىمۇ قوغداپ قالال - مىدى. بۇنىڭغا ساڭا ئوخشاش نادان ئادەملەرلا سەجدە قىلىدۇ. بۇرۇنقى زامانىدا بىر زالىم پادىشاھ ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى كالىنى تەڭرى دەپبىشىد - كەن. پادىشاھمۇ ھەركۈنلىكى كالىنىڭ ئايىغىدا تىزلىنىپ بەخت ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى تىلەيدىكەن. كالىنىڭ ئۇسىۋلۇقىغا جەرەن سۈتى بېرىدىكەن. قوۋملارمۇ ھەر كۈنلۈكى كالا تەڭرىسىگە ئېتىزلىقتىن ئېسىل ئوتلارنى ئېلىپ كېلىپ بېرىد - كەن ۋە بەخت ئاتا قىلىدۇ، دەپ كۈنلەپ، ئايلاپ كالا تەڭرىسىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ، تېزىكىنى، سۈيدۈكىنى پۈراپ يېتىشىدىكەن. زالىم پادىشاھمۇ ۋەزىرلىرى بىلەن كالا - نىڭ ئايىغىغا يىقىلىدىكەن. بىر كۈنى زېرەككەن كالا ئۇيناقشىپ تاغ باغرىغا قېچىپ

كېتىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرلىرى بىلەن ئىزدەپ كەلسە يوق. كەيىندىن قوغلاپ ئاران دېگەندە كالا تەڭرىسىنى تېپىپتۇ. پادىشاھ ئاتتىن چۈشۈپ ئۆمىلىگەن پېتى كالىنىڭ ئايىغىغا بېرىپتۇ ۋە تىزلىنىپتۇ. كالا ئۇركۈپ كېتىپ كەينى پۇتى بىلەن تەپكەنىكەن، پەشۋا پادىشاھنىڭ بۇغدىيىكىگە تېگىپ كېتىپ تىن تارتماي ئۆلۈپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر پۇتۇن ئەلگە تارىلىپ، قوۋملار يىغا ـ زار قىلىشىپتۇ. بىر مۆتىۋەر كىشى يولدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ: «ھەي قوۋم، نېمە ئۇچۇن يىغلايسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ. كىشىلەر: «پادىشاھىمىزنى كالا تەڭرىمىز تېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دەپتۇ. مۆتىۋەر: «ھەي ئەخمەق قوۋم، شۇنىڭغىمۇ شۇنچىۋالا يىغلامسەن؟ بىلىپ قويغىنكى، بۇ تىلىسىز، ئەقىلسىز بىر ھايۋاننىڭ نادان، ئەخمەق پادىشاھقا بەرگەن جازاسى» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قوۋم: «سىز بىزنىڭ تەڭرىمىزگە ھاقارەت كەلتۈرۈۋاتىسىز» دەپتۇ. مۆتىۋەر: «ئەي قوۋم، كالىنى تەڭرىم دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ ھەممىسى نادان، ئەخمەقلەردۇر. كالا قاداقسىگە تەڭرى بولالىسۇن. ئۇ بىر تىلسىز مەخلۇق، ئۇنىڭ قولىدىن ھېچقانداق ئىش كەلمەيدۇ» دەپتۇ. ئەي بەگ، سەن ئەنە شۇ نادان، ئەخمەقنىڭ بىرسى. سېنىڭ بۇت ئىلاھىڭنىڭ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ.

قەلەندەر شۇلارنى دەپ سوراق مەيدانىدىن چىقىپ، بۇتنىڭ ئۈستىگە يامىشىپ چىقىپ، بۇتنىڭ ھەممە يېرىنى ئۇرۇپ چېقىۋېتىپتۇ. بەگمۇ زۇۋان سۈرەلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. قەلەندەر بۇتنى چېقىپ بولغاندىن كېيىن خالايىققا:

ــ ئەي قېرىنداشلار، سىلەر ھەرگىز نادان بولماڭلار. نادانلىق كىشىلەرگە تۇگىمەس بالايىئاپەت! لاتمىنات بۇتنىڭ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ، ئۇ كىشىلەرگە بەخت ئاتا قىلالمايدۇ. ئۇ نادان ئادەملەر تۇپراقتىن، تاشتىن ياسىغان جېنى يوق نەرسە، ــ دەپ توۋلاپتۇ.

بەگ ئۇنى دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپتۇ. جاللاتلار ئۇنى يۇز گەز ئېگىزلىكتىكى دارغا بېشىنى تۆۋەن، پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېسىپتۇ. قەلەندەر پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۇچۇپتۇ ـ دە، ئاخىرى ئۇستى تەرەپتىكى ئارغامچىنى تۇتۇۋېلىپ، پۇتىنى ئارغامچىدىن بوشتىپ لاتمىنات بۇتنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ئېگىز بۇت خۇددى تاغ گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەندەك، ئۆرۈلۈپ پارە ـ پارە بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپلىگەن كىشىلەر بۇتقا ئىشەنمەيدىغان بوپتۇ. ئەمما، ئايرىم ساندىكى جاھىل كىشىلەر يەنىلا بۇتقا ئىشىنىشتىن يانماپتۇ.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **ھوشۇر پاۋان.** ئەر، ئۇيغۇر، 98 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپ باخشى.** ئەر، ئۇيغۇر، 97 ياش، مارال-
باخشى ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : **تۇرغۇن رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، ما-
رالباخشى ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.
1988

مارالباخشى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن مەلىكە ئەنگىز

بۇرۇنقى زامانلارنىڭ بىرىدە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، بۇتقا ئېتىقاد قىلىپ يۇرگەن، ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرۇپ دەۋران سۈرگەن زامانلارنىڭ بىرىدە، ئاتۇشتا بىر خان ئۆتكەنكەن، ئۇنىڭ ئىسمى ئاتىش ئىكەن. خانىنىڭ يالغۇز بىر شاھزادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئەرۋۇز ئىكەن.

شاھزادە ئەرۋۇزنىڭ تەربىيەسى ئۇچۇن ئاتىش خان ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپتۇ. خانلىق تەۋەسىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ، ئەرۋۇزنى ئوقۇتۇپ بىلىمدە كامالەتكە يەتكۈزۈپتۇ. ئاشۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، ئۇستا مەرگەن، قىلىچ-ۋاز، جەڭ ماھارىتىدە يېگانە باتۇرلارنى تەكلىپ قىلىپ، شاھزادە ئەرۋۇزنى جەڭ ماھارىتىدە زامانىسىدا تەڭداشسىز باتۇر قىلىپ تەربىيەلەپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇزنىڭ بىلىم ئىگىلىشى بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماپتۇ. شاھزادە ئەرۋۇز ناھايىتى تەلەپچان، ئەقىللىك يىگىت ئىكەن. ئۇ يەنە زامانىسىغا ماس بىلىملەرگە ماھىر ئەڭ ئۇستا رەسساملارنى ئۇستاز تۇتۇپ، رەسىم سىزىشنى ئۆگىنىپتۇ. ئەرۋۇز سىزغان رەسىملەر خۇددى جانلىق ئادەمنىڭ ئۆزىدەكلا كۆرۈنىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇستازلىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان رەسسام بولۇپ يېتىشىپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەيكەلتىراشلىق، تاشچىلىق ھۈنەرلىرىنى مۇكەممەل دەستىگە ئېلىپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز بىلىم، ھۈنەر ـ سەنئەتنى دەستىگە ئېلىپ، يېگانە باھادىر يىگىت بولۇپ يېتىشكەن چاغدا، دەل ئون سەككىزگە كىرىپ قالغانكەن، شۇنداقتىمۇ ئەرۋۇز ئۆيلىنىشنى خىيال قىلىپ باقمىغانكەن. لېكىن، ئاتىسى ئاتىش خان ئوغلىنىڭ بالاغەتكە يېتىپ قالغانلىقىنى ئويلاپ، ئوغلىنىڭ تويىنى قىلىپ، كېلىن كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ ـ دە، خانلىق تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭ قىزلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەللىرىنى لايىق تاللاپ، شاھزادە ئەرۋۇزنى ئۆيلەپ قويماقچى بوپتۇ، ئاندىن ئوغلى-

غا ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپتۇ. شاھزادە ئەرۋۈز ئاتىسىغا:

ــ ئەي شاھ ئاتا، مەن سىزگە دۇنيادىكى ئىلىم ـ ھېكمەتلەرنى ئىگىلەپ بولـ ـمىغۇچە توي قىلماسلىقىمغا رۇخسەت بېرىشىڭىزنى تەلەپ قىلغىنىمدا سىز ماڭا رۇخسەت بەرگەنىدىڭىز، مەن تېخى مەقسىتىمگە يەتمىدىم. مەن ئىگىلىگەن بىلىم، ھۇنەر ـ سەنئەت مۇشۇ دۇنيادا سىناقتىن ئۆتۈپ، كىشىلەرنى قايىل قىلالىغاندا ئاندىن ئۆيلەنمەكچىمەن، ــ دەپتۇ.

ئاتىش خان ئەسلىي ئوغلىنىڭ تەلىپىگە ئەرۋۈز يەتتە ياشقا كىرگەن چاغدىلا قوشۇلغانكەن، شۇڭا ھېچنېمە دېيەلمەپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۈزگە ئاتىسى قىرىق يىگىتنى مۇھاپىزەتچى قىلىپ بەرگەنكەن. لېكىن، ئەرۋۈز يىگىتلەرنى ئايرىم مەشىق قىلىشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى باققۇغا چىقىپ جەڭ مەشقى قىلىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ چاقپەلەكتەك پىلدىرلاپ، ئارسلاندەك ھەيۋە بىلەن جەڭ مەشقى قىلىۋاتقاندا، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر بوۋاي ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ دەپتۇ:

ــ ئەي چەۋەنداز، لاچىندەك چاققان، ئارسلاندەك باتۇر، چىراي ـ سۈمبىتى تەڭداشسىز يىگىت، چىرايىڭغا قارىسام نۇر يېغىپ تۇرۇپتۇ. خۇدا سېنى ئالىي مەرتىۋە ئۈچۈن ياراتقانكەن. ماھارىتىڭ مۇشۇ زاماندا تەڭداشسىز ئىكەن. ئۆزۈڭ يالغۇز بۇ مەيداندا چاڭ توزۇتۇپ يۈرگىچە، ئۆزۈڭنى مەردۇ مەيدانىدا سىناپ باقساڭ بولمامدۇ؟ باتۇر يىگىتنىڭ شۆھرىتى مەردۇ مەيداندىن ئالەمگە يېيىلىدۇ. گېپىمگە قۇلاق سال، مەن ساڭا بىزنىڭ مەملىكەتتە بولۇۋاتقان بىر ئىشنى ئېيتىپ بېرەي: بىزنىڭ خانىنىڭ ھۆسن ـ جامالىدا تەڭدىشى يوق بىر قىزى بار، ئۇنىڭ ئىسمى مەلىكە ئەنگىز، بۇ يىل راسا رەسىدە بولدى. شۇڭا، ئۇنى ئاتىسى ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلـ ـماقچى بولغانىكەن، قىز ئۇنماپتۇ ۋە ياتلىق بولۇش ئۈچۈن مۇنداق بىر شەرتنى قوـ يۇپتۇ: «ئەي خان ئاتا، مېنى ياتلىق قىلماقچى بولسىڭىز مېنىڭ بىر شەرتىم بار، شۇ شەرتىم ئورۇنلانسا ئاندىن ياتلىق بولىمەن، ئورۇنلانمىسا بۇ دۇنيادىن تۇل ئۆتۈپ كەتسەم كېتىمەنكى، ھەرگىز ياتلىق بولمايمەن.» ئاتىسى قىزىنىڭ شەرتىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە ماقۇل كۆرۈپ، پۈتۈن ئەلگە جاكارلاپ: «كىم قىزىمنىڭ شەرتىنى ئورۇنلىيالـ ـسا قىزىمنى شۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ، شاھلىق تەختىمنىمۇ ئۆتۈنۈپ بېرىمەن» دەپـ ـتۇ. قىزىنىڭ شەرتى مۇنداق ئىكەن: كىمدە كىم مەلىكە ئەنگىزنى ئالماقچى بولسا ئۈچ شەرتنى ئورۇنلايدىكەن: بىرىنچى، مەلىكىگە خەۋىدار بولغان كىشى ئۈچ يۈز مېـ ـتىر ئارىلىقتىن ئوق ئېتىپ ئېگىز مومىغا ئېسىپ قويۇلغان تۇخۇمنى چېقىۋېتەلـ

شى كېرەك ئىكەن؛ ئىككىنچى شەرت، ئوردىدا قەپەسكە سولانغان بىر شىر بار ئىكەن. شىر قەپەستىن چىققاندا شۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ، شىرنىڭ تېرىسىدىن تاسما قىلىپ بېلىگە باغلىيالىشى كېرەك ئىكەن؛ ئۈچىنچى شەرت، قىز ئۈچۈن ئەڭ خىلۋەت، ھاۋالىق، سۇيى مول، مەنزىرىسى گۈزەل تاغنى تىك ئويۇپ ئۇچ ھۈجرىلىقتىن ئۇچ خانا، ئۇنىڭ ئىچىگە بۇت ئورنىتىپ، تاملىرىغا ئەڭ گۈزەل رەسىملەرنى سىزىشى، ئوتتۇرىدىكى خانىغا ئالتۇن بۇت ئورنىتالىشى كېرەك ئىكەن. كىم مۇشۇ ئۈچ شەرتنى ئورۇنلىيالسا مەلىكە ئەنگىز شۇنىڭ خوتۇنى بولىدىكەن.

بوۋاي مەلىكە ئەنگىز توغرىسىدىكى خەۋەرنى شاھزادە ئەرۋۇزغا ئېيتىپ بېرىپ، ئاخىردا مۇنداق دەپتۇ:

ــ ئەي ئوغلۇم، بىزنىڭ ئېلىمىزدە نۇرغۇن يىگىتلەر مەلىكە ئەنگىزنىڭ شەرتىنى ئورۇنلايمىز دەپ مەيدانغا چىقىپ لەت بولۇپ قالدى. قېنى، سەنمۇ ئۆزۈڭنى بىر سىناپ كۆرگىن. خۇدا سېنى مەلىكە ئەنگىزگە لايىق ياراتقان بولسا ئەجەب ئەمەس!

بوۋاي شۇنداق دەپلا ئىت يولى تەرەپكە مېڭىپ كېتىپتۇ. لېكىن، بوۋاي كەتكەن بىلەن شاھزادە ئەرۋۇزنىڭ يۈرىكىگە بىر ئوت تۇتىشىپ، ۋۇجۇدىنى بېسىلماس بىر بىئارامىلىق ئىگىلىۋاپتۇ. ئەسلىدە شاھزادە مۇشۇنداق بىر قاتتىق سىناق ئالدىدا ئۆزىنى سىناپ بېقىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەنىكەن. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىجازەت سوراپتۇ ۋە:

ــ ئەي ئاتا، ماڭا ئىجازەت بېرىڭ، مەلىكە ئەنگىزنىڭ قاتتىق شەرتىنى ئورۇنلاي. ئامان ــ ئېسەن كېلىشىم ئۈچۈن دۇئا قىلىڭ، ــ دەپتۇ ھەم ئۇستازلىرىدىنمۇ دۇئا ئېلىپ يولغا ماڭماقچى بوپتۇ. پادىشاھ:

ــ ئەي ئوغلۇم، مۇشۇ مەملىكەتتىن سەن خالىغان قىزنى ئېلىپ بەرسەم، سەن شۇ خەتەرگە تەۋەككۈل قىلمىساڭچۇ! ــ دېگەنىكەن، شاھزادە:

ــ ئەي ئاتا، مېنى ئوغۇل دەپ تاپتىڭىز، شۇڭا دۇنيادا ئەر بولۇپ ياشاي! تەييار نەرسىنىڭ راھىتىنى كۆرۈش ۋىجدانلىق ئەرنىڭ ئىشى ئەمەس، ــ دەپتۇ ۋە ئاتىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ يولغا راۋان بولۇپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز ئىت يولىدىن ئۆتۈپ، بەشكېرەمگە كىرىپتۇ ۋە ئۇ يۇرتنى ئارىلاپ ئۆتۈپ، مەلىكە ئەنگىزنىڭ شەھرىگە كىرىپتۇ. شەھەردە مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئەرگە تېگىش شەرتلىرى توغرىسىدىكى گەپتىن باشقا گەپ يوق ئىكەن. مەلىكىگە ئاشىق بولغان يىگىتلەر شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى مەيدانغا موما ياغاچ ئۇستىگە ئېلىپ قويۇلغان تۇخۇمنى ئوقيا بىلەن ئاتالماي ھەلەكتە ئىكەن، قالغان ئىككى شەرتنى ئورۇنلاشقىمۇ

جۇرئەت قىلىشقا ھېچ كىشى پېتىنالمىغانىكەن. شاھزادە ئەرۋۇز ئۇستىگە پۇقرالاردەك ئاددىي كىيىم كىيىۋالغاچقا، ھېچ كىشى ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپمۇ كەتمەپتۇ.

ئەتىسى شاھزادە ئەرۋۇز ئوردىغا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، مەلىكە ئەنگىزنىڭ شەرتلىرىنى ئورۇنلايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان بەگلەر ۋە خالايىقلار ھەيران بولۇشۇپتۇ ۋە:

ــ ھەي ھاماقەت بالا، ياشلىقىڭغا ئېلىپ مەلىكىگە ئاشىق بولدۇڭمۇ؟ كاللاڭدىن ئايرىلمىساڭ بولاتتى، ــ دەيىشىپتۇ، شۇنداقتىمۇ شاھزادە ئۇلارغا كۆلۈپ قويۇپ:

ــ قېنى، ئۆزۈمنى بىر سىناپ كۆرەي، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ خەۋەر مەلىكىگە يەتكۈزۈلۈپتۇ. مەلىكە «شەرتنى ئورۇنلىماقچى بولغان قانداق يىگىت ئىكەن، بىر كۆرەي» دەپ شەھەر مەركىزىدىكى مەيدانغا بېرىپ شاھانە كۆرسىدىن ئورۇن ئاپتۇ ۋە مەيدانغا كىرگەن شاھزادە ئەرۋۇزغا بىرىنچى شەرتنى ئورۇنلاشنى بۇيرۇپتۇ.

مەيداننىڭ ئەتراپىغا نەچچە مىڭلىغان خالايىق يىغىلغانىكەن، ئۇلار: «قېنى بۇ يىگىتنىڭ تەقدىرى نېمە بولار ئىكىن؟» دەيىشىپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز بىلەكلىرىنى تۇرۇپ، چېكىسىنى قىزىل تاۋاردا چىگىپ، ئوقيا-سىنى ئېلىپ كىرىچىنى تارتىپتۇ ـ دە، موما ياغاچ ئۇستىدە تۇرغان تۇخۇمنى قارىغا ئاپتۇ. شاھزادە ئاتقان ئوق ۋىزىلداپ بېرىپ، تۇخۇمنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. مەيداندا «باركاللا!» دېگەن سادا ياڭراپتۇ.

مەلىكە شاھزادىنىڭ مەرگەنلىكىگە قايىل بوپتۇ، ئەمما كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرمەپتۇ. ۋەزىر ـ ۋۇزرالار شاھزادىگە كۆزلىرىنى ئالايتىشىپ قاراپ قاپتۇ.

مەلىكە شاھزادە ئەرۋۇزغا ئىككىنچى شەرتنى ئادا قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئۆزىمۇ ئىككىنچى شەرتنىڭ ئادا قىلىنىشىنى كۆرۈش ئۈچۈن، تۆت تەرىپى تام بىلەن قورشالغان سورۇنغا بېرىپ، شاھانە سۇپىدىن ئورۇپ ئاپتۇ.

بەگلەر ۋە ياساۋۇللار شاھزادە ئەرۋۇزنى مەيدانغا كىرگۈزۈۋېتىپ، مەلىكىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەپەستىكى شىرنى قويۇۋېتىپتۇ. قەپەستىن چىققان شىر مەيداندا يېگانە تۇرغان شاھزادە ئەرۋۇزغا قەھرى بىلەن يۈگۈرۈپ ئېتىلىپتۇ. ئەتراپتا تاماشا كۆرۈۋاتقانلار قورقۇشۇپ چىرقىرىشىپ كېتىپتۇ. لېكىن، شاھزادە ئەرۋۇز قىلچىنى مەھكەم تۇتۇپ، ھودۇقماي تۇرۇپتۇ. شىرنىڭ چاڭگال سوزۇپ ئېتىلىشى بىلەن شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن شىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھايات ـ ماماتلىق ئېلىشىش باشلىنىپتۇ. كىشىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن شۇ پەيتتە، شىر شاھزادە ئەرۋۇزنى ئۇرۇپ

يىقىتىپتۇ.

بۇ دەھشەتلىك ئېلىشىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قورقۇنچلۇق بولۇشىنى تىلەپ تۇرغان ۋەزىر - ۋۇزرالار خۇشال بولۇشۇپ بىر - بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويۇشۇپتۇ. چۈنكى، ئۇلار مەلىكىنى ئۆزلىرىنىڭ ئوغۇللىرى ئالالمىغان يەردە باشقىلارنىڭ ئېلىشىنى خالىمايدىكەن، شۇڭا يىگىتنى يىرتقۇچ شىرنىڭ پارچە - پارچە قىلىۋېتىشىنى تىلەپ تۇرۇشۇۋاتقانىكەن.

لېكىن، توساتتىن مەيداندا ئۇلار كۈتمىگەن بىر مەنزىرە پەيدا بوپتۇ: شىر شاھزادىنىڭ ئۈستىدىن غۇلاپ چۈشۈپتۇ. پۈتكۈل خالايىق يىگىتنى تەبرىكلەپ «باركالا» توۋلىشىپتۇ.

ئەسلىدە ئىش مۇنداق بولغانىكەن: شىر يىگىتنى يەرگە يىقىتىپ پارچىلاپ تاشلىماقچى بولغاندا يىگىت پەملەپ تۇرۇپ، شىرنىڭ يۇرىكىگە قىلىچ تىققانىكەن. شىر قانسىراپ، يىگىتنىڭ يېنىغا گۈپپىدە ئۆرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆلگەن شىرنىڭ تېرىسىدىن بىر تاسما تىلىپ بېلىگە باغلاپتۇ - دە، مەلىكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ئەي مەلىكە، قېنى ئەمدى ئۇچىنچى شەرتىڭىزنى ئېيتىڭ؟ — دەپتۇ.

مەلىكە ھازىرلا بولۇپ ئۆتكەن ئىشتىن ھەم ھەيران، ھەم خۇرسەن بولۇپ، شاھزادە ئەرۋۇزنى ياقتۇرۇپ قالغانىكەن، شۇڭا ئۇ شاھزادىگە بىر كۈن ئارام ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئوردىغا كېلىشنى ئېيتىپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز مەلىكىنىڭ دېگىنى بويىچە بىر كۈن ئارام ئېلىپ ئەتىسى ئوردىغا بېرىپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭغا مۇنداق دەپتۇ:

— ئۇچىنچى شەرتىم شۇكى، ئەڭ ھاۋالىق، مەنزىرىسى گۈزەل تاغ باغرىدىن بىر ئورۇننى تاللاپ تاغنى ئويۇپ ئۇچ ھۇجرىلىقتىن ئۇچ خانە ياسايسىز، ھۇجرىلارغا بۇتلارنى ئورۇنلاشتۇرىسىز، تاملىرىغا ئەڭ گۈزەل رەسىملەرنى سىزىپ بېزەيسىز. سىزگە بېرىلىدىغان ۋاقىت ئۇچ ئاي، ئورۇنلىيالمىسىڭىز دۇنيادىن ئۈمىد ئۈزىسىز، — دەپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئۇچىنچى شەرتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئاتلىنىپ مېڭىپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭ كەينىگە بىر پايلاقچىنى سېلىپ قويۇپتۇ. ئەگەر شاھزادە ئەرۋۇز ھۇجرىلارنى ئۆزى ياسىماي ھىيلە ئىشلەتسە، پايلاقچى ئۇنى مەلىكىگە خەۋەر قىلىدىكەن.

شاھزادە ئەرۋۇز ماڭغانچە شەھەردىن چىقىپ ئاق تاغقا كەپتۇ. تاغ باغرىدا كېزىپ

يۇرۇپ مۇڭاپىق يەر ئىزدەپتۇ، تاپالماپتۇ. ئۇ تاغ ئۈستىدە مېڭىپ يۇرۇپ، تىنىرگىنىڭ ئۈستىگە كېلىپ قاپتۇ ۋە ئېگىز تاغ ئۈستىدىن پەسنى كۆزىتىپتۇ. پەستە دەريا تولغىنىپ ئېقىۋاتقانىكەن، ئەتراپ بۇك - باراقسان دەرەخ، ئارچا بىلەن تولغانىكەن. شاھزادە ئالدىدىكى تاغنىڭ دەريا تەرىپىدىكى تىك يۇزىگە كۆز تاشلاپ، بۇ يەر ئەڭ مۇڭاپىق ئىكەن، دەپتۇ - دە، ئىش باشلاشقا قارار قىپتۇ. شاھزادە ئەڑۈز ئۈستا تۆمۇر چىلەرگە مېتىن - لوم بۇيرۇپ سوقتۇرۇپتۇ - دە، ھۈجرىلارنى ياساشقا كىرىشىپتۇ.

ئۇ دەريا يۇزىدىن ئىككى مېتىر ئېگىزلىكىنى تالاپ، مېتىن ئۇرۇپ تاغنى كولاشقا باشلاپتۇ.

مەلىكە ئەۋەتكەن پايلاقچى ئارچىلارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ كۆزىتىدىكەن. ئەسلىدە شاھزادە ئەڑۈزنىڭ ئاتىسىمۇ ئوغلىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنچە ئادەم سالغانىكەن. خان ئۇلارغا: «سىلەرنى تاللاپ ئىشقا سالدىم. شاھزادىنىڭ ئامانلىقىغا سىلەر كېپىل، ئەگەر شاھزادە بىرەر خەۋپكە ئۇچرىسا، كاللاڭلارنى ئالىمەن! قانداق ئىش بولسا ۋاقتىدا ماڭا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرۇڭلار» دېگەنىكەن. شۇڭا، شاھزادىنىڭ ئىشلىرىدىن خان خەۋەردار بولۇپ تۇرغانىكەن. خان شاھزادە ئۇچىنچى شەرتنى ئورۇنلىغىچە تاماقتىن، ماددىي بۇيۇملاردىن قىسىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئون ئۆيلۈك ئادەمنى تاغ ئالدىدىكى دەريانىڭ بويىغا ئورۇنلىشىشقا ئەمر قىلغانىكەن.

بۇ يەرگە ئون ئۆيلۈك كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، شاھزادە ئەڑۈزنىڭ ئىشلىرى كۆپ ئاسانلىشىپتۇ. مەلىكە بەلگىلىگەن ئۈچ ئاي مۆھلەت ئىچىدە، ھەر بىرى ئۈچتىن ھۈجرىلىق ئۈچ خانا تەييار بوپتۇ. بۇ خانىلارنىڭ تاملىرىنى تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلغان گەچ بىلەن مەڭگۈ بۇزۇلماس قىلىپ سۇۋاپتۇ. گەچ ئۈستىگە ئۆڭمەس رەڭدە ھەر خىل رەسىملەرنى سىزىپ زىننەتلەپتۇ. ئىككى ياقتىكى خانىنىڭ بىرىگە كۈمۈش بۇت، يەنە بىرىگە لاي بۇت ئورنىتىپتۇ. ئوتتۇرىدىكى خانىغا بولسا، شاھزادە ئاتىسىغا ئىلتىماس قىلىپ ئالدۇرۇپ كەلگەن ئالتۇن بۇتنى ئورنىتىپتۇ. قالغان ھەر ئۈچ خانىدىكى ئىككىدىن ئالتە ھۈجرىغا كىچىك بۇتلارنى ئورنىتىپتۇ. تاملىرىنى نەپىس زىننەتلەپتۇ. بۇ ئۈچ خانىنى ئويۇپ ياساشتىن چىققان شېغىل - تاشلاردىن بۇ خانىلارنىڭ ئالدىغا بىر شاھانە سۇپا ياساپتۇ. دەريادىن ئۆتۈپ خانىلارغا چىقىش ئۈچۈن بىر كېمە ياساپ تەييار قىپتۇ. ئاندىن مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئوردىدىكىلەر: «شاھزادە ئەڑۈز ئالدىنقى ئىككى شەرتنى ئورۇنلىغان بولسىمۇ، ئۇچىنچى شەرتنى ئورۇنلىيالماي، تاغدا تاش بېسىۋېلىپ ئۆلىدۇ» دەپ ئويلاپ يۇرۇشكەنىكەن. ئۇلار شاھزادىنىڭ ئۇچىنچى شەرتنىمۇ ئورۇنلاپ، تىرىك كەلگىنىنى كۆرۈپ كۆزلىدىكى

رنى چەكچەيتىپ قېلىشىپتۇ.

مەلىكە دەرھال پايلاقچىنى چاقىرىپ ئەھۋالنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى سوراپتۇ.

پايلاقچى:

ــ ئەي مەلىكەم، تاغ باغرىدا شۇنداق بىر ھۇجرىلار بىنا بولدىكى، كۆرسىڭىز ئەقلىڭىز ھەيران قالىدۇ. بۇ يىگىت شۇنداق كامىل ھۇنەرۋەن، سەنئەتكار ئىكەنكى، يەر يۈزىدە ئۇنىڭ تەڭدىشى تېپىلمايدۇ! ــ دەپتۇ.

مەلىكە ئۇچىنچى شەرتنىڭ ئورۇنلىنىشىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن كېنىزەكلىرى بىلەن ئاتلىنىپتۇ ۋە دەريادىن كېمىگە چۈشۈپ ئۆتۈپ، تاغنى ئويۇپ ياسىغان ھۇجرا ۋە ئايۋانلارنى كۆرۈپ، يىگىتكە قايىل بولۇپتۇ. قايتىپ كېلىپ شاھ ئاتىسىغا:

ــ ئەي ئاتا، بۇ يىگىت مۇشۇ دۇنيادىكى مېنىڭ بىردىنبىر لايىقىم ئىكەن. مېنى مۇشۇ يىگىتكە ياتلىق قىلىڭ! ــ دەپتۇ.

پادىشاھ قىزىنىڭ دېگىنى بويىچە، شاھزادە ئەرۇۋزغا قىزىنى ياتلىق قىلماقچى بولۇپ، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈشنى جاكارلاپتۇ.

توي تۇگىگەندىن كېيىن پادىشاھ ۋە پۇتۇن ئوردا ئەھلى تىترگىنىڭ تۆپىسىگە چىقىپ، شاھزادە ئەرۇۋز بىنا قىلغان ئايۋانلارنىڭ ئالدىدىكى شاھ سۇپىسىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، بۇ يەرگە «ئۇچ مىرۋان» دەپ نام بېرىپتۇ ۋە بۇيەرنى مەلىكىنىڭ يازلىق ئىبادەت ۋە ئىستىراھەتگاھى قىلىپ بەلگىلەپتۇ.

بۇ يەر ئاۋات ئىبادەتخانىغا ئايلىنىپتۇ. ھېلىقى ئون ئۆيلۈك ئولتۇراقلاشقان يەر «تاقۇت» (مەڭگۈلۈك بەخت يار بولغان يەر) دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئىيتىپ بەرگۈچى : **تۇرسۇنباي.** ئەر، ئۇيغۇر، ئاتۇش شەھىرى تەجەندىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىكىم زوردۇن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئاتۇش شەھەرلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

ئابلىكىم زوردۇن: «ئاتۇش ھەققىدە رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003

بۇددا مۇناری[1]

قاراخانىيلار پادىشاھى خانئۆي شەھىرىدىكى تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلىدە، پۈتۈن شەھەر خەلقى بۇددا ئىخلاسمەنلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇددا تەلىماتلىرىنى ناھايىتى مۇكەممەل ئىگىلەپ، ئۇنىڭغا تولۇق ئەمەل قىلغانىكەن. شۇ يوسۇندا ئۇلار بۇ شەھەردىكى ئەڭ چوڭ بۇتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق ئۆز تىلەكلىرىنى «ئۇلۇغ بۇت»لارغا بايان قىلىدىكەن. قاراخانىيلار پادىشاھىمۇ شۇ ئىبادەتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدىغان بولغاچقا، ئىبادەتخانىغا يانداش قىلىپ بىر خان سارىيى سالدۇرۇپ، بەزى چاغلاردا ئىبادەتتىن قايتىپ شۇ سارايدا تۇرۇپ قالىدىكەن. بۇنداق چاغلاردا پادىشاھنىڭ تامىقى ئوردىدا ئېتىلىپ، ئۆگزە يوللىرى بىلەن بۇتخانىغا تۇشۇپ بېرىلىدىكەن. بۇ بۇتخانا ئۆزىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ھەشەمىتى بىلەن پۈتۈن ئالەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرغانىكەن. شۇڭا، بۇتخانىنىڭ نامىنى ئاڭلىغان يىراق ـ يېقىندىكى ئەللەردىنمۇ تاۋاپچىلار كېلىپ ئىبادەت قىلىدىغان بوپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھىندىستانلىق بىر بۇددا تەرىقەتچىسى بۇتخانىغا كېلىپ ئىبادەت قىلىش جەريانىدا ھەيرانلىق ئىلكىدە بۇتخانا راھىبىدىن:

ــ بۇ بۇتخانا شۇنچىۋالا چوڭ ھەم كۆركەم ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ يەرگە قويۇلغان بۇتلارنىڭ سانى كۆپ بولۇشتىن باشقا، ناھايىتى ئەينەن، تەبىئىي ئىكەن. بۇنداق بۇت ۋە بۇتخانىلار بۇددا دىنىنىڭ بۆشۈكى بولغان ھىندىستانىدىمۇ كەم ئۇچرايدۇ. بۇ بۇتخانىنى قانداق بىر زات ياسىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ. راھىب:

ــ بىز تۇغۇلساق بۇ بۇتخانا بار ئىكەن. خان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، خانىنىڭ بوۋىسى سالدۇرغانىكەن. بۇنى ياسىغان كىشى شۇ چاغدا ئۆتكەن ئادەم بولۇپ، بۇتخانا پۈتكەندىن كېيىن خان ئۇنىڭغا تون يېپىپ، ئەمەل ـ مەرتىۋە بەرگەنىكەن. بۇتخانىنى ياساش جەريانىدا ھېلىقى ئۇستا نەچچە مىڭ ئادەمنى تامچى، رەسسام، بوياقچى ۋە بۇت ياساش ماھىرى قىلىپ يېتىلدۇرگەنىكەن، ــ دەپتۇ.

ھېلىقى ھىندىستانلىق تەرىقەتچى كەتكەندىن كېيىن خان ئوردىسىدا مەزھەپ پەيدا بولۇپ، ئوردا ئىچى قالايمىقانلىشىپتۇ. خان بىلەن خانزادە قارشىلىشىپ بىر ـ بىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپتۇ. خانزادە خاننى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قى-

① قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ خانئۆي خارابىسىنىڭ غەربىدە شەكلى مورىغا ئوخشايدىغان بىر مۇنار بولۇپ، كىشىلەر بۇنى «مورا» دەپ ئاتايدۇ.

لىپ، خان ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ، ئىككى ئاردىدا ناھايىتى چوڭ جەڭگى - جېدەل بوپتۇ. مانا شۇ چاغدا خانزادە ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن چاقماق دەرياسىنى تۇغانلاپ، خان ئوردىسىغا سۇ قويۇپ، ئارقىسىدىن ئوت قويۇۋېتىپ خانغا تەھدىت ساپتۇ. بۇ چاغدا خان لەشكەرلىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ بۈيۈك پاناھى بولغان بۇتخانا ئەتراپىغا يىغىلىپ ئۆزلىرىنى مۇھاپىزەت قىپتۇ. بۇتخانىنىڭ بىر تەرىپى ئېگىز تاغ بىلەن تۇتاش بولغاچقا، بۇ يەرگە سۇ چىقماي بۇتخانا ساقلىنىپ قالغانكەن.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇتخانىنىڭ تاملىرى ئۆرۈلۈپ، چوڭ بۇت قويۇلغان مۇنارلار ساقلىنىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەمەت سىدىق.** ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى قۇمباغ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېشىت بارات ئويغاق** (1965). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت- مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونىشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

سۈتۈق بۇغراخان ۋە ئىت يولى

ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان قەشقەردىن تاغ ئارقىسىغا ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن غازات قىلىپ، قۇمال (خۇمار) تاغنىڭ لېۋىگە كەلگەندە، بىر خىسلەتلىك تايغانىنىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا مەغرۇر قەدەملەر بىلەن يۈرۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ، ئۇرۇش ئاتلىرىمۇ تايغانغا ئەگىشىپ ئىلدام يۈگۈرۈۋاتقۇدەك. سۈتۈق بۇغراخان قارىغۇدەك بولسا، تاغ يېرىلىپ ئاتلىق ئادەم ماڭغۇدەك بىر جىرا ھاسىل بوپتۇ. قوشۇنلار يىراقتا قىلىنغان بۇ تۇنجى سەپىردە تاغدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپتۇ ھەم مۇنەججىملەر بۇ نۇسرەت قۇچۇشنىڭ بېشارىتى دەپ ھېسابلىشىپتۇ. سۈتۈق بۇغراخان شۇ ئىشتىن كېيىن بۇ يولنى «ئىت يولى» دەپ ئاتاشنى ئەمر قىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا ئىمىن**. ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى لەڭگەر كەنتى دېڭشۇمەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 25.7.1991

بۇۋى خېنىم ۋە ئىت يولى

قەدىم زاماندا قەشقەر دىيارىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ئىنتايىن ئارزۇلۇق بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى بۇۋى خېنىم ئىكەن.

بۇۋى خېنىم ئوردىدا پىنھان ياشاپ، ئىچى ناھايىتى پۇشۇپ، تالا - تۈزگە

چىقىپ، كۆڭۈل ئېچىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىپتۇ. پادىشاھ قىزىنىڭ بالاغەتكە يېتىپ قېلىۋاتقانلىقىدىن، يامان كۆزلەرگە يولۇقۇپ بىرەر كۆڭۈلسىزلىككە يولۇقۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، قىزىنى شۇنچە ياخشى كۆرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سەيلە قىلىش ھەققىدىكى تەلىپىنى كۆپ قېتىم رەت قىپتۇ.

مەلىكە ئانىسىغا يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ، بىر قېتىم سىرتقا چىقىپ ئايلىنىپ كېلىشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ. خانىش قىزىنىڭ زار ـ زار قاقشاپ قىلىۋاتقان نالىسىگە چىدىماي، ئاخىرى پادىشاھتىن بىسوراق، خۇپيانە ھالدا، بىرتوپ ئوردا سەيلىچىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئاتۇشتىكى چارباغقا سەيلىگە چىقارتىپتۇ.

مەلىكە چارباغدا قىرىق كۈن ئايلىنىپ، كۆڭلى ـ كۆكسى راۋۇرۇس ئېچىلىپ، باشقىچە خۇش بولۇپ كېتىپتۇ. كېنىزەكلەر مەلىكىنىڭ خۇش كەيپ ھالىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، ھەرئۇچ كۈندە بىر خانىشقا خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرۇپتۇ. خانىش بۇ خەۋەرلەرگە ئەرمەك بولۇپ، خاتىرجەم ئوردىدا ئولتۇرۇۋېرىپتۇ.

مەلىكە ئارامبەخش چار باغدا، كۆڭۈللۈك راۋاق سۇپىسىدا، قۇشلارنىڭ سايراشلىرىغا جور بولۇپ، بەزمىلەردىن كۆڭلىنى تارتالماي، ئوردىغا قايتىشنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمەي بەھۇزۇر ئويناۋېرىپتۇ.

شۇنداق كۈنلەردىن بىر كۈنى مەلىكە چار باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان راۋاقتىكى ھۇجرىسىدا ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى شامال كىرمىگۈدەك ھىم قىلىپ، لوك ـ شەددە قۇلۇپلارنى راۋۇرۇس ئېچىپ، تۆشۈكىدە ئارامخۇدا ئۇخلاپ ياتقان دەقىقىدە تۆڭلۈكتىن ئاق بىر نۇر ئۇدۇل مەلىكىنىڭ قورسىقىنىڭ ئاستىنقى تەرىپىگە چۈشۈشكە باشلاپتۇ. مەلىكە شۇئان ئىنتايىن يېقىملىق خۇشلۇق لەززىتىگە چۆمۈپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن چۆچۈپ ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىسا، ھېلىقىدەك ئالامەت بولۇۋاتقان. مەلىكە دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ.

مەلىكە تاڭ ئاتقاندىن كېيىن بولغان ۋەقەنى ئېمىكئانىسىغا ئېيتىپتۇ. ئېمىكئانىسى ئىنتايىن ھەيران بولۇپ، قىزنىڭ قورسىقىنى سىلىغانكەن، مەلىكىنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى مانا مەن دەپ بىلىنىپلا قاپتۇ. بۇ ئىشتىن ئىككىيلەن بەك قاتتىق ئازابلىنىپ قايغۇغا چۆكۈپتۇ. شۇ كۈنكى ئوردىغا قايتىش پىلانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىر مەزگىل چار باغدا تۇرۇپ قېلىشنى قارارلاشتۇرۇپتۇ، باشقا ئاغىچا ـ كېنىزەكلەرنى يولغا سېلىپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئاغرىپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئايرىلىپ قاپتۇ.

مەلىكە شۇ كۈندىن باشلاپ دەرد - ئەلەم ئىچىدە نالە قىلىپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ، ھاياتىنى ئازابتا ئۆتكۈزۈپتۇ. ئېمىكئانا ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇنلەرنى تاڭلارغا ئۇلاپتۇ. ئاخىرى مەلىكىنىڭ تەۋەللۇت قىلىدىغان ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قاپتۇ. ئېمىكئانا سىرتقا چىقىپ، بوۋاق يۆگەكلىكى تېپىپ كېلىشكە كېتىپتۇ. مەلىكىگە نومۇس دەستىدىن ئاسمانغا چىقىپ كېتەي دېسە، ئاسمان ئېگىز، يەرگە كىرىپ كېتەي دېسە، يەر قاتتىق بىلىنىپ، ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلغۇدەك نالە قىلغانىكەن، قىزنىڭ نالىسىگە چىدىماي، ھۇجرىسىنىڭ يېنىدا باغلاقلىق تۇرغان بىر تايغان ئىت بىرلا سىلكىنىپ، بوينىدىكى زەنجىرنى ئۈزۈپ ھۇجرىغا كىرىپتۇ - دە، مەلىكىنىڭ قورسىقىنى يالاپ، ئۇنىڭغا ئۆزىگە ئەگىشىپ مېڭىش توغرۇلۇق ئىشارەت قىپتۇ.

مەلىكە ئىتقا ئەگىشىپ، چارباغدىن ئايرىلىپ، قۇمال تاغ (خۇمار تاغ) تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئىت نىشانلاپ مېڭىۋاتقان تاغدىن بىرلا ئادەم پاتقۇدەك يول ئېچىلىپ ئىت ۋە مەلىكىنىڭ سەپىرىگە كۆپ ئوڭايلىق تۇغۇلۇپتۇ.

مەلىكە ئىتقا ئەگىشىپ تاغدىن چىقىپ بەشكېرەم تەۋەسىگە شۇنداق قەدەم بېسىشى بىلەن، تولغاق شۇنداق تۇتۇپ كېتىپتۇكى، ئاغرىق ئازابىدىن بېشى قېيىپ، ئاسمان چۆرگۈلەپ، پۈتى سىرقىراپ ئاغرىپ، جاكۇ دېگەن چوڭقۇرلۇققا دومىلاپ چۈشۈپتۇ - دە، تەۋەللۇت قىلىشقا تۇتۇنۇپ قاپتۇ. ئۇ تولغاق ئازابىدىن ئۈيان تولغىنىپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ، بەك ئازابلىنىپ، ئازغىنە چوڭقۇرلۇقنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئۆرەككە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. مەلىكە بىر ئامىللارنى قىلىپ، ئېسىنى يىغىپ، بوۋاق يەرگە چۈشۈشتىن بۇرۇن بىر پارچە لاتا تېپىپ، ئۇنىڭ ئاستىغا سېلىپ بېرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچ قەيەردىن ئالقانچىلىق لاتا تاپالماپتۇ. بوۋاق قىزىق شېغىل تاشلىق ئوستىگە تۇغۇلۇپ، بىرلا «ئىڭگە» قىلىپ ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ. يۇرىكى قاتتىق مۇجۇلغان مەلىكە دەرد - ئەلەم، خورلۇق ۋە پەرزەنت پىراقىدا ئۆرتىنىپ، ئورنىدىن تۇرالماي جان ئۈزۈپتۇ.

شۇندىن باشلاپ، كىشىلەر مۇشۇ يەردىن ئۆتكۈچە ئالقانچىلىك لاتىنى مەلىكە يەڭگىگەن يەردىكى تاشلارغا قىستۇرۇپ قويۇپ، ئۇنىڭ تەڭقىسلىقتا قالغان روھىنى يەڭگىللىتىشكە ياردەم بېرىپ كەلمەكتە. بۇ ئادەت ھازىرغىچە كىشىلەر ئارىسىدا داۋاملاشماقتا، شۇنداقلا ئاتۇش بىلەن بەشكېرەم ئارىلىقىدىكى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان

تار يولنى ئىت ئاچقان دېگەن قاراش بويىچە «ئىت يولى» دەپ ئاتاپ كېلىشمەكتە.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇسا روزى.** ئەر، ئۇيغۇر، 39 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.1990

مۇق (مۇرىغ) يولى

قاراخانىيلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ئوردا ئىچىدە ئۆزئارا هوقۇق تالىشىپ هېسابسىز قىرغىنچىلىق بالاسى يۈز بېرىپتۇ. مەهمۇد قەشقەرىنىڭ دادىسى هۈسەيىن مۇشۇ قىرغىنچىلىقتا قازا تېپىپتۇ. بەختكە يارىشا ئامان قالغان ئالىم مەهمۇد بۇ يەردە تۇرسا هاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئانىسى بۇۋاي رابىيەنىڭ مەسلىھەتى بىلەن پامىردىكى مۇق (مۇرغ) قەلئەسى ئارقىلىق باغدادقا يول ئاپتۇ. بۇ يول ئادەتتە كىشىلەر يۈرمەيدىغان، پەقەت قۇشلارلا ئۆتەلەيدىغان خەتەرلىك يول بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى «مۇق يولى» (قۇش يولى) ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتكەن كىشىلەر خەلق ئېغىزىدا داستان بولۇپ، ئۇلارغا پالانى مۇق، پۇستانى مۇق دەپ لەقەم بېرىلىدىكەن. مەهمۇد قەشقەرى بۇ يولدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ ئۆتكەلنى «هەزرىتى مۇق يولى» دەپ ئۇلۇغلاشقا باشلاپتۇ. مەهمۇد قەشقەرى كەتكەندىن كېيىن ئانىسى بۇۋاي رابىيە ئۇزاق كۈتۈپتۇ. ئۇزاق يىللارغىچە مەهمۇدتىن خەۋەر بولمىغاچقا، بۇۋاي رابىيە شۇ مۇق يولىغا قاراپ بالىسىنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ ۋە يول ئۈستىدە قازا قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەل-يۇرتى مۇق يولىغا ئۆتىدىغان چوڭ يول بويىدىكى كۆۋرۈكبېشى دېگەن يەرگە بۇۋاي رابىيە مازىرىنى تىكلەپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇنى ئەۋلىيالار مازىرى قاتارىدا ئۇلۇغلاپ كەپتۇ.

«قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2.1983

ئىشق يولى

بۇنىڭدىن خېلى يىللار ئىلگىرى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ سايباغ دېگەن يېرىدە بىر دېھقان بولۇپ، ناھايىتى تەقۋادار ئادەم ئىكەن. بۇ دېھقاننىڭ شاۋاز ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇ قۇرامىغا يەتكەندە ئاتۇشتىكى بىر مەدرىسەگە ئېلىپ بېرىپ مۇدەررىسكە تاپشۇرۇپتۇ. مۇدەررىس شاۋازنىڭ تۇرقىدىنلا ئۇنىڭ چېچەن ۋە ئەقىللىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ ۋە ھەر كۈنلۈكى ئۇنىڭغا ئوبدان ساۋاق بېرىشتىن باشقا «سەن ئەقىللىك بالا ئىكەنسەن، سەنمۇ مەندەك ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئىخلاسمەنلەرنى ياخشى تەربىيەلىگىن» دەپ تەربىيە بېرىپتۇ.

شاۋاز مۇدەررىسنىڭ كۈتكىنىدىنمۇ ياخشىراق ئۆگىنىپتۇ، بوش ۋاقىتلىرىدا ئۇستازىنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىپتۇ. بۇ جەريانداا ئۇ مۇدەررىسنىڭ بويىغا يەتكەن خۇمار ئىسىملىك ساھىبجامال قىزى بىلەن تونۇشۇپ قاپتۇ ۋە بىر - بىرىگە ئىشق - مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىپتۇ. بۇ ئىككى ياش ۋىسال كويىدا يۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئەخلاق يول قويمىغاچقا مەخپىي رەۋىشته كۆرۈشۈپ تۇرۇپتۇ.

بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ئىككىسىنىڭ مۇھەببىتى باشقىلار تەرىپىدىن سېزىلىپ مۇدەررىسنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن مۇدەررىس شاۋازنى مەدرىسەدىن قوغلاپ، دەررىگە بېسىپ، بەتدۇئا قىپتۇ، خۇمارنى نەزەربەند قىلىپ تالا - تۇزگە چىقىشىنى مەنئى قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇمار بىلەن شاۋاز دىدار تەشنالىقىدا قان - قان يىغلاپ، ياقا يىرتىپ، كېچىسى سېغىنسا ئايغا، كۈندۈزى سېغىنسا كۈنگە قاراپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئاخىر ھەر ئىككىسى ئىشق ئوتىدا پۈچۈلىنىپ بەرداشلىقى تامام بولغاندا غەيرەتكە كېلىپ يوشۇرۇن كۆرۈشۈش قارارىغا كەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن خۇمار دادىسى خۇپتەن نامىزىدىن قايتىپ ئۆز خانىسىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن ئاستا چىقىپ، بەشكېرەم بىلەن ئاتۇشنى ئايرىپ تۇرىدىغان تاغنىڭ باغرىغا كېلىپ، كېچىچە يىغلاپ تاڭ سەھەردە ئۆيگە قايتىپتۇ. شاۋازمۇ شۇ تاغنىڭ بەشكېرەم تەۋەسىدىكى يانباغرىغا كېلىپ ناله - پەرياد بىلەن تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ.

بىرقانچە ئاي مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتكەندىن كېيىن مۇدەررىس خۇمارنى ياتلىق قىلماقچى بولۇپ توي تەييارلىقىغا چۈشۈپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان شاۋاز تەخىرسىز ھالدا تاغ ئارىلاپ ئاتۇشقا بېرىپ، توي ئاخشىمى نىكاھ قىلىش ۋاقتىدا خۇمار بىلەن كۆرۈشۈپ پۈتۈشكەندىن كېيىن پۈرسەت تېپىپ قېچىپ كېتىپتۇ.

بىرھازا ئۆتكەندىن كېيىن توي ئەھلى قىزنىڭ قاچقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ پۈتۈن ئاتۇشنى ئىزدىشىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىزلىرىدىن تاغ باغرىدا ماڭغانلىقىنى بىلىشىپتۇ. ئىزدە ـ ئىزدە ئاخىر ئىز بويلاپ مېڭىپ بەشكېرەمگە چىقىپ قاپتۇ.

ئەمدى گەپنى خۇمار بىلەن شاۋازدىن ئاڭلاڭ:

خۇمار بىلەن شاۋاز تاغ ئارىسىدىكى جىلغىلار بىلەن بەشكېرەمگە بېرىپ شاۋازنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە شاۋازنىڭ دادىسى بۇلارنى ئۆيىدىن قوغلاپتۇ ۋە:

ــ ئۇستازىڭنىڭ شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇر. سەن شۇ ئۇستازىڭنى يەرگە قارىتىپ، ئۇنىڭ قىزى بىلەن بۇنداق ناشايان مۇناسىۋەتتە بولغىنىڭ كۇپىپار بولغىنىڭدىنمۇ يامان ئەمەسمۇ! ــ دەپتۇ.

ئۇلار ئەلەم بىلەن يول يۈرۈپ بەشكېرەم لەنگەر كەنتىگە كېلىپ بىر پىچاقنى گۈۋاھ قىلىپ نىكاھ قىلىشىپ ۋىسال تېپىشقاندىن كېيىن، باشقا يەردىن پاناھ ئىزدەشكە ئامالسىز قېلىپ، ھەر ئىككىسى بىر ـ بىرىنى مەھكەم قۇچاقلاپ تاغدىن ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ.

ئىزدىگۈچىلەر ئىزدەپ كېلىپ ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى تېپىۋاپتۇ ۋە ئۆزلىرى مېڭىپ كەلگەن تاغ يولى بىلەن ئاتۇشقا قايتىشىپتۇ.

خۇمارنىڭ ئانىسى بۇ ئەلەمدىن ئۆلگۈدەك بوپتۇ ۋە ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خۇمار ماڭغان يول بىلەن ئۇ ئۆلۈۋالغان جايغا بېرىپ قانغۇچە يىغلاپ ئۆيىگە قايتىدىغان بوپتۇ. ئۇ بېرىپ ـ كېلىش جەريانىدا تاغ ئارىسىدا كېتىۋېتىپ تاغلارغا قاراپ ھەسرەتلەنگەن ھالدا: «خۇمار ماڭغان تاغ، خۇمارنىڭ ئىزى قالغان تاغ، خۇمار كۆرگەن تاغ» دەپ يىغلايدىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ تاغنى «خۇمار تاغ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت يولىدا ئاچقان بۇ يولى «ئىشق يولى» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئىشق يولى «ئىت يولى»، خۇمارتاغ «قۇمال تاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. بۇ يول بىلەن تۇنجى قېتىم ئېشەك مىنىپ يول يۈرگەن بىر دىن تارقاتقۇچى بۇ يولنى «ئېشەك يولى» دەپ

ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھېيت كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 53 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېشىت بارات ئويغاق** (1965). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان مازىرى

سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانلىق مازىرلىق ئورنى ئەسلىدە بىر دېھقانلىق خانىنلىق ئورنى ئىكەنمىش. بىر كۈنى ئۇ دېھقان بۇغداينى چەشلەپ قويۇپ، ئەتىسى سەھەردە چەش بۇرۇنىنى ئېلىپ سائىللارغا ئاتاپ خانانلىق بىر چېتىگە تۆكۈپ قويۇپ، غەلۋىر بىلەن چەشلەرنى تاغارلارغا قاچىلاشقا باشلاپتۇ. چۈشكىچە نەچچە ئون تاغارغا قاچىلىسىمۇ چەش يەنە شۇ پېتى تۇرغۇدەك. دېھقان ھېرىپ ـ چارچاپ شۇنداق ئاسمانغا قارىسا، مومىنلىق ئۇچىغا بىر كۆك كەپتەر قونۇۋېلىپ، ھەدەپ بوغۇزىدىن ئالتۇندەك ساپسېرىق بۇغداينى شارىلدىتىپ ياندۇرۇۋاتقانكەن. دېھقان «ھۇشت!» دەپ كەپتەرنى ئۇچۇرۇۋېتىپ، چەشنى تاغارلارغا قاچىلاپ تۇرسا، كىشىلەر: «ئۆزۈڭگە كەلگەن ئامەتنى بىلمىدىڭ!» دەپ ئەيىبلەپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ يەر «خاسىيەتلىك يەر» دەپ ئاتىلىپ، يىراق ـ يېقىندىكى كىشىلەر تېۋىنىدىغان، سەيلە-زىيارەت قىلىدىغان يەرگە ئايلىنىپتۇ. سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان ۋاپات بولغاندا ئەنە شۇ خاسىيەتلىك يەرگە دەپنە قىلىنىپ، بۇ يەرنىڭ نامى تېخىمۇ چىقىپ كېتىپتۇ. ھازىرقى كۆك كەپتەرلەرنىڭ ئەجدادى ئەنە شۇ كۆك كەپتەر ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆك كەپتەرلەرنى تۇتسا، قوغلىسا يامان بولارمىش، ئۇركۈتمەي، ئاسراپ، دان چېچىپ، سۇ بېرىپ ھالىدىن خەۋەر ئالسا، ساۋاب بولىدىكەن. بىر رىۋايەتتە، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخاننى كۆرگەن كۆك كەپتەر ھازىرمۇ بار ئىكەن، ھەر جۈمە كۈنى تاڭ سەھەردە مازارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ بۇقۇلداپ ئۇنلەپ نالە قىلىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۇردى ياقۇب.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، ئاتۇش شەھىرى كاتتايلاق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **سەلەي قاسىم** (1939 ــ 2004). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى

بۇۋى مەريەم خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانناڭ قىزى بولۇپ، نۇر ئالاۋنۇر خېنىمنىڭ سىڭلىسى ئىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىك ھەم چىرايلىق بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇ قىزىنى تەربىيەلەشكە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپتۇ. بۇۋى مەريەمنۇ ناھايىتى ياخشى تەربىيە كۆرۈپ، زامانداشلىرى ئارىسىدا ئىلىم ئىگىسى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنۈپتۇ، ئوقيا ئېتىش، لەشكىرىي ئىلىم جەھەتلەردىمۇ كامالەتكە يېتىپتۇ.

شۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خوتەن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇۋى مەريەم جەڭگە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ، سەركەردىلەر بىلەن ئۇرۇش مەيدانى بولغان يېڭىسارغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە نۇرغۇن قىلىچۋازلىق بولغاندىن كېيىن، ئاخىر خوتەن بۇددىستلىرى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى يېڭىپ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىپتۇ. بۇۋى مەريەم تۇتۇلۇپ قالسا بۇددىستلار تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى بولىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، ئۆزى بىلەن بىرگە بارغان يەتتە قىز بىلەن بىرلىكتە قېچىپتۇ. بەختكە قارشى، بەش قىز ئۇ يەردە شېھىت بولۇپ، بۇۋى مەريەم بىلەن قالغان ئىككى قىز ئاتقا مىنىپ قېچىپتۇ. ئۇلار بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق دېگەن يېرىگە كەلگەندە بۇۋى مەريەمگە ئوقيانىڭ زەھەرلىك ئوقى تېگىپ بىر بۇغدايلىققا يىقىلىپتۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى بولۇپ نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئورما ئورۇۋاتقانىكەن. بۇۋى مەريەم ئۇلارغا قاراپ: «ئى مۇسۇلمانلار، مېنىڭ ئارقامدىن بۇددىستلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، مېنى يوشۇرۇپ قويۇڭلار ۋە قەيەرگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىمنى ئېيتىپ قويماڭلار، ئەگەر ئېيتىپ قويساڭلار باقىي ئالەمدە ھېسابلىشىمىز» دەپتۇ. دېھقانلار ماقۇل بولۇشۇپتۇ. ئاردىن مەتسەلەي ئىسىملىك بىر دېھقان ئۇنى خاماندىكى ئۇنچىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇددىستلار ئورما ئورۇۋاتقانلاردىن سوراپتۇ. مەتسەلەي بىرىنچى بولۇپ «كۆرمىدۇق» دېگەنىكەن، بۇددىستلار دەرھال ئۇنى چېپىپ تاشلاپتۇ ۋە ئاتوش تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان ھېلىقى ئىككى قىزنى قوغلاپ كېتىپتۇ.

بۇددىستلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن بۇۋى مەريەم يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقىپ مەتسەلەينى يەرلىكىدە قويۇپ، ئۆزى يىقىلغان يەرگە كەپتۇ ۋە «ئاللا مېنى مۇشۇ

يەرگە يىقىتتى، مېنىڭ ئاخىرەتتە ياتىدىغان جايىم مۇشۇ بولسۇن» دەپ ئۇ يەرگە بىر گۈمبەز ياسىتىپ، گۆر كولىتىپتۇ. دەل گۈمبەز پۈتكەن كۈنى بۇۋى مەريەم قازا قىپتۇ. كىشىلەر ئۇ قىزنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا قايىل بولۇپ ھەيران قېلىشىپتۇ. شۇ يىلى بۇۋى مەريەم 17 ياشقا كىرگەن بولۇپ، تېخى ياتلىق بولمىغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئىبراھىم نىياز**. ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېشىت بارات ئويغاق** (1965). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

غېرىب مازار

ئۇلتانى سادىق سىدىق بۇغراخان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، سەككىز يىل جاھان سورىغانىكەن. ئۇ ئوردىدا ناھايىتى ئاز ئولتۇرىدىكەن. پۇقراچە ياسىنىپ، ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ يۇرت كېزىپ، پۇقرالارنىڭ ھال ـ كۈنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ، باج ـ سېلىقنى زامانغا مۇناسىپ ھالدا تەڭشەپ تۇرىدىكەن، ئۆكتەم ۋە جازانىخور بەگ ـ تۆرىلەرنى تېپىۋالسا ئۆزى جازالايدىكەن، ھۇنەر ۋە تىجارەتتە كۆز بويامچىلىق قىلغان، قاقتى ـ سوقتى قىلغان ھارامزادىلەرنى ئۆز ئېلىدىن قوغلاپ چىقىرىدىكەن. سۇلتانىنىڭ بۇ خىل ئادىتىنى ئوردىدىكى بىر قىسىم كاتتىلار ياقتۇرماي، شاھلىق ئىناۋىتىنى چۈشۈردى، دۆلەتنىڭ خەزىنىسىنى قۇرۇقدىتىپ قويدى، بەگ، ئاقساقاللارنىڭ يۈرەكلىك خىزمەت قىلىشىنى چەكلىدى، دەپ پىتنە ـ پاسات تارقىتىدىكەن. بۇنداق قۇرۇق گەپلەر سۇلتانىنى بەك ئازابلاپ، روھىي جەھەتتە زەئىپلىشىشكە سەۋەب بولۇپ قاپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئادىتىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى سۇلتان خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا، ھېچ كىشىگە

تىنماي يەنە پۇقرالارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزەتكىلى سىرتقا چىقىپ كېتىپتۇ. تۇن نىسپى بولغاندا تۈيۈقسىز قورسىقى ئاغرىپ كېتىپ، دەرھال ئوردىغا قايتىپ، ئوردا قوۋۇقىنى قاقسا، نۆكەرلەر ئىشىكنى ئېچىپ بەرمەپتۇ. بۇ كۈنى «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك، يامغۇر ئارىلاش جۇدۇن بولۇپ، ئادەمنى لاغ ـ لاغ تىترىتىدىكەن. سۇلتان كۆپ خورلۇق ھېس قىلىپ، كەينىگە يېنىپ، يېقىن ئارىدىكى بىرەر ئۆينى پاناھ تارتىپ ئارام ئېلىشنى ئويلاپ مېڭىپتۇ. بەشكېرەم يېزىسىغا تەۋە قازىرىق كەنتىنىڭ «غېرىبلار مەھەللىسى»گە كەلگەندە ئاتتىن يىقىلىپ، شۇ يەردىلا جان ئۈزۈپتۇ. ئەتىسى كىشىلەر بۇ ئادەمنىڭ پادىشاھ ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ ئوردىغا مەلۇم قىلسا، بۇ خەۋەرگە قۇلاق سالمىغان ئادەم چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قازىرىق يېزىسىدىكىلەر سۇلتاننى يىقىلغان جايىغا رەسمىيەت بويىچە دەپنە قىلىپ، ئاددىي بىر قەبرە قاتۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇ قەبرىنى پۇقرالار «سۇلتانى سادىق سىدىق بۇغراخان مازىرى» دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ، نۆكچە قويۇپ، ياغ پۈرتىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلسا، ئەمەلدارلار، بەگ ـ غوجاملار «غېرىب مازار» دەپ مەسخىرە قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كېيىنچە مازارنىڭ ئەتراپى «غېرىبلار مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەيسا يۈسۈپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1985

قادىرخان پادىشاھىم مازىرى

ئۆتمۈش زامانىدا قادىرخان پادىشاھىم دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ دەسلەپ يايلاقلاردا ئات بېقىپ، ئات مىنىشنى، كېيىن رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشىپ جەڭ قىلىشنى ئۆگەنگەنكەن. ئۇ دائىم ئالىتايغا بېرىپ ـ كېلىپ تۇرىدىكەن، بىر بېرىپ ـ كېلىشكە ئالتە ئاي ۋاقىت كېتىدىكەن. ئۇ نۇرغۇن يول كېزىپ، كۆپلىگەن قەبىلىداشلارنى ئۆزىگە ئەگەشتۇرۇپ، ياش يىگىتلەردىن چەۋەندازلار قوشۇنىنى تەشكىللەپ، ئۆزلىرىنىڭ مال ـ مۈلۈك، يەر ـ زېمىن، خوتۇن ـ قىزلىرىغا

خىرىس قىلىدىغان رەقىبلىرىگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ غەلىبە قىلغانـ
كەن. شۇ سەۋەبلىك پۈتۈن تۈرك قەبىلىسى ئۇنى پادىشاھ قىلىپ تىكلەپتۇ. بەزى
كىشىلەر ئۇنى ياپەسنىڭ نەۋرىسى ئىدى، دېسە، بەزىلەر ئۇنى ئەفراسىيابنىڭ نەۋرىـ
سى، دەيدۇ. ئۇنى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى دەپ قارىغۇچىلارمۇ بار. ئەمما، بەزىلەر
ئۇنى يۇسۇپ قادىرخان دەپ تونۇپ، سۈتۈق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى دېيىشىدۇ. ئۇ ئەسـ
لىي سۈتۈق بۇغراخاننىڭ بوۋىسىدۇر.

قادىرخان پادىشاھىم بالاساغۇن دېگەن شەھەردە ئوردا ياستىپ، دەسلەپ شۇ يەردە
تەختتە ئولتۇرغانكەن، كېيىن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، قەشقەرگە
قايتىپ كېلىپ ئاخىرقى ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن
كىشىلەر ئۇنىڭ جەسىتىنى ئوردىغا يېقىن قەدىم جاينىڭ ئايىغىغا دەپنە قىلىپ، قەبـ
رىستانلىق بىنا قىلىپ، كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان ئىبادەتخانىغا ئايلاندۇرغان. بـۇ
قەبرىستانلىق شۇنىڭدىن باشلاپ «قادىرخان پادىشاھىم مازىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكـ
تە.

ئېيىتىپ بەرگۈچى : **داۋۇت كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، ئالىي
تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئىشچى، شىنجاڭ 1 ـ
ئاپتوموبىل زاۋۇتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958) ئەر، ئۇيغۇر، ئالـ
لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1985

سەرۋازلىرىم مازىرى

ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشـ
تا ئىسلام قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قادىرخان پادىشاھىم ئوتتۇـ
را ئاسىيادىن دەرھال قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، توقسان مىڭ كىشىلىك قوشۇن تـۇـ
زۇپ، بۇ چوڭ قوشۇن بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرىنى قوغلاپ يېڭىسار ناھىيەـ
سىدىكى قىزىل يېزىسىنىڭ قورغانتام دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بارلىق قوشۇنلارغا
بىر چوڭ كۆل چاپتۇرىدۇ، يەنە بىر قاراۋۇلخانا ياستىدۇ ۋە بىر جامە سالدۇرىدۇ.
قاراۋۇلخانىدا كۆزەتتە تۇرۇشقا قاۋۇل، ياش ئون سەرۋازنى قالدۇرىدۇ. يېرىم يىل
ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆيلەپ قويىدۇ ۋە ئۇلارغا ئۆي جابدۇقلىرى، ئوزۇق ـ تۇـ

لۇك ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى بېرىپ شۇ يەردە قالدۇرىدۇ. ئۇلار قىزىلدا بالىچا-قىلىق بولۇپ كۆپىيىدۇ، يەر ئېچىپ، ئۆستەك چېپىپ ئىگىلىك يارىتىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قەشقەر تەرەپتىن ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېچىپ كەلگەن خوتەن بۇددىست قوشۇن-لىرى قىزىل قورغانتامدا ئون سەرۋاز بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئۇرۇشتا ئون سەرۋازنىڭ ھەممىسى شېھىت بولىدۇ. ئۇلار ئەنە شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ.

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 3.1994

قىلىچ بۇغرام مازىرى

ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا، ھازىرقى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسىگە قاراشلىق ئوپال يېزا ئاق دالادىكى قىزىل مەسچىت دېگەن يەردە شاھى ئېھرام ئاتلىق ئالىم پاناھ بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئەقىل نۇرى، سۆزلىرىدە ئەقىل - پاراسەت نامايان ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇلۇغ بۇغراخان ئوغۇللىرىنىڭ كەنجىسى قىلىچ بۇغراخان شاھى ئېھرامغا سالام بېرىش ئۈچۈن قىزىل مەسچىت دېگەن يەردىكى ئوردىغا كەپتۇ. شاھى ئېھرام مۇناسىپ ئىززەت - ئىكرام، ھەشەمەتلىك زىياپەت بىلەن كۈتۈۋاپتۇ. ئەتىسى بىر كۈن شىكار ۋە سایاھەت بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئۆگۈنى سەيلە ئۈچۈن يۆلجىگدە دېگەن يەرگە بېرىشىپتۇ.

يۆلجىگدىدە بازار شۇنداق قىزىيدىكەنكى، تۇمەنمىڭ ئادەم يىغىلىدىكەن، توخۇ سۈتىدىن باشقىسى تېپىلىدىكەن، ھەرخىل ئويۇن - تاماشىلار قاينايدىكەن. ئۇلار بازارنىڭ ئەڭ قىزىغان يېرىگە كەلگەندە قىلىچ بۇغراخان مىنگەن ئات ئۇركۈپ كېتىپ، ئاتتىن يىقىلىپ جان ئۈزۈپتۇ. شاھى ئېھرام ئىنتايىن پەرىشان بوپتۇ. بۇ شۇم خەۋەر دەرھال قەشقەردىكى چوڭ ئوردىغا يېتىپتۇ. بۇغراخان باشلىق ئوردا ھازىدارلىرى يېتىپ كەپتۇ. بۇغراخانمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، قىلىچ بۇغراخاننى يىقىلغان يېرىگە دەپنە قىپتۇ. نەزىر - چىرىغىنى كەڭ قىلىپ، قەبرىسىنى مۇستەھكەم قاتۇرۇپتۇ. شاھى ئېھرام بۇ ۋەقە تۇپەيلى خىجالەتتىن پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ بازارنى «ئايىغى ياراشمىدى» دەپ ئەملدىن قالدۇرۇپ، ھازىرقى ئوپالنى بازار قىلىپ بېكىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى بازار مازارغا ئايلىنىپ «قىلىچ بۇغرام مازىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەتئىمىن ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئو-قۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى ئوپال يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمەدى** (1938 ــ 2012). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدە-نىيەت ــ مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

ئىمام ئاسىم قەبرىگاھى

تارىخ ئۆلىمالىرى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەپ ئاتىغان ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق ئىسلام ئېچىش يولىدا كۈپپارلار بىلەن جەڭ قىپتۇ. شۇ زاماندا ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ قول ئاستىدا ئوتتۇز ئىككى ئىمام، يەتتە سۇلتان، ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بار ئىكەن. كۈپپارلار توققۇز خاقانغا قاراشلىق توقسان مىڭ ئادەم ئىكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى شىلان توغراق دەريا‌سى بويىدا كۈپپارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەننى يېڭىش ناھايىتى قىيىن بوپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق پەرىشان بولۇپ، يالاڭباش ئولتۇرۇپ، قولىغا رەسۇللاللانىڭ دەستارلىرىنى ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ دۇئا قىپتۇ. شۇچاغ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇتەك پەيدا بولۇپ، تۇتەك ئىچىدىن بەشىدا تاج بار، بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، ھەيۋىتىدىن ئاسمان ــ زېمىن تىترەيدىغان بىر ياش سەردارنىڭ باشچىلىقىدا بەش يۈز پالۋان چىقىپ كەپتۇ. ياش سەردار يىگىت ئاتتىن چۈشۈپ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق پادىشاھنىڭ ئايىغىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ھەزرىتى ئىمام يىگىتنىڭ بېشىنى يۆلەپ:

ــ ئەي پالۋان يىگىت، سىز بىز تەڭلىكتە قالغاندا يار ــ يۆلەك بولۇپ يېتىپ كەلدىڭىز، نام ــ نەسەبىڭىز كىم بولىدۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. پالۋان يىگىت:

ــ مەن ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ساھىبى دەۋرانىنىڭ ئوغلى ئىمام ئاسىمدۇرمەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ـــ بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب نېمىدۇر؟ ـــ دەپ سوراپتۇ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق.

ـــ سەۋەب شۇلدۇركى، ـــ دەپتۇ ئىمام ئاسىم، ـــ كېچە مەن مەدىنە مۇنەۋۋەرده بوۋام رەسۇلىللانىڭ رەۋزى مۇبارەكلىرىده قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇراتتىم. بىر چاغدا كۆزۈم ئۇيقۇغا بېرىپ بىر چوش كۆردۈم، چۈشۈمده بوۋام رەسۇلىللا رەۋزىلىردىن چىقىپ كەلدى، مەن ئايىغىغا يىقىلدىم. ئانىمەزرىتىم مۇبارەك قولى بىلەن بېشىمنى سىلاپ: «ئەي پەرزەنت، ئورنىڭدىن تۇرۇڭ، پەرزەنتىم ئىمام جەپىرى سادىق شەھىرى ماچىن قېشىدا توققۇز خاقان باشلىق توقسان مىڭ كۈپپارنىڭ قولىدا تەڭلىكته قالدى، بېرىڭ، ئۇ پەرزەنتىمگە يار ـ يۆلەك بولۇڭ، مەندىن سالام ئېيتىڭ» دېدى. مەن: «رەسۇلىللا، مەدىنە مۇنەۋۋەر بىلەن ئۇ شەھەرنىڭ ئارىلىقى ئون ئىككى ئايلىق يولدۇر، قانداق بارۇرمەن؟» دېدىم. رەسۇلىللا: «ئەي ئىمام ئاسىم، غەم قىلماڭ، خۇدا يولىڭىزنى ئاسان قىلغاي» دەپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئويغانسام تاڭ يورۇپتۇ. دەرھال تەرەت ئېلىپ، نامازىامداتىنى ئادا قىلدىم. يارەنلىرىمنى تەق قىلىپ، چاشكا ۋاقتىدا مەدىنە مۇنەۋۋەردىن ئايرىلىپ كۆزنى يۇمۇپ ئاچساق، ئالدىڭىزدا تۇرۇپتىمىز، ۋاقىت نامازپېشىن بوپتۇ.

لەشكىرىي ئىسلام خۇشاللىققا چۆمۈپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئارقىدىنلا ھەزرىتى ئىمام ئاسىم جەڭگە چۈشۈپتۇ ۋە كۈپپارلارنىڭ سەلسىبىل، قەھرىمان تۇركى دېگەندەك پالۋانلىرىنى جېنىدىن جۇدا قىپتۇ. ئاخىر كۈپپارلاردىن مەيدانغا چۈشىدىغان پالۋان چىقماي، توققۇز خاقان تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بۇ توققۇز خاقانىنمۇ سۇر ـ توقاي قىپتۇ. بۇ خاقانلارنىڭ ۋەسۋەسىگە چۈشكەن بىر ۋەزىرى بىر شۇملۇقنى ئويلاپ تېپىپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىمنىڭ يولىغا ئورا كولاپ، ئۈستىنى ئوت ـ خەس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم توققۇز خاقانىنى قوغلاپ كېلىۋاتقاندا، دۈلدۈلىنىڭ ئايىغى ئورىغا تىقىلىپ، ئۆزى يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ ئۆزىنى ئوڭلاپ بولغۇچه كۈپپارلار كېلىپ ئۇنىڭغا نەيزه سانجىپتۇ. دۆڭ سۈمەده ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق سۈلتانى ئەللامۇ خۇراسانى قىلىچ بۇرھانىدىن ئاتا بىلەن نەق مەيدانغا يېتىپ كەلگەنده ھەزرىتى ئىمام ئاسىم قان كۆپ ئاققاچقا ھوشىدىن كەتكەنىكەن. ئۇ ھەزرىتى ئىمام ئاسىمنى قۇچىقىغا ئېلىپ زار ـ زار يىغلاپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم كۆزىنى ئېچىپ:

ـــ ئەي بۇزرۇكۋارىم، مېنىڭ جەستىم مۇشۇ يەرده قالامدۇ؟ مېنىڭ روھىمغا

كىم دۇئا قىلىدۇ؟ــ دەپ يىغلاپتۇ.

ــ كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، بۇ جاي ئاخىر ئىسلام بولۇر، جەستىڭىز خارلىنىپ قالمايدۇ. بوۋام رەسۇلىللانىڭ زامانە ئاخىرىدىكى ئۈممەتلىرى سىز ۋە بىزنىڭ قەبرىمىزنى زىيارەت قىلىپ، دۇئا ۋە تەكبىر ئېيتۇر. بوۋام رەسۇلىللانىڭ ئۈممەتلىرى مېنىڭ ئاستانەمگە بىر بارغۇچە سىزنىڭ ئاستانىڭىزگە ئون مەرتىۋە بارغاي. ھەرقانداق دۇئايى تەلەپنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى سىزگە بەردىم. دۇئا قىلماق بىزدىن، ئىجابەت قىلماق سىزدىن بولغاي. بوۋام رەسۇلىللانىڭ ئۈممەتلىرىنىڭ ھەرقانداق تەلىپى بولسا سىزنىڭ ئاستانىڭىزدە راۋا بولغاي. ھەرقانداق كىشى سىزنى قويۇپ بىزنىڭ ئاستانىمىزگە بارسا دۇئالىرى ئىجابەت بولماس. ئاستانىڭىزگە كەلگەنلەرنىڭ سول مۇرىسىگە كۈمۈش تامغىڭىزنى بېسىپ قويۇڭ. بىزنىڭ ئاستانىگە بارغانلارنىڭ ئوڭ مۇرىسىگە مەن ئالتۇن تامغىنى بېسىپ قويای. قىيامەت كۈنى بوۋام رەسۇللىلا شاپائەت تەختىگە ئولتۇرغاندا، ئۈممەتلىرىنىڭ تامغا نىشانىسىگە قاراپ شاپائەت قىلغاي! ــ دەپتۇ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق.

ھەزرىتى ئىمام ئاسىم ھىجرىيە 148 ـ يىلى باھار پەسلىدە شاھادەت تېپىپتۇ. لەشكىرىي ئىسلام ئۇنىڭ نامىزىنى كاتتا چۇشۇرۇپ يەرلىكىگە قويۇپتۇ.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشچە، ئىمام ئاسىم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ قەبرىگاھىغا يەنە شېھىت بولغان خوجە ئابدۇراخمان باغدادى، خوجە ئەختەم باغدادى، خوجە پەھلۇللا باغدادى، خوجە ئەھمەد خۇراسانى، خوجە نېئىمەتۇللا خۇراسانى قاتارلىق نۇرغۇنلار دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ماھمۇتجان ئىسلام** (1947 ــ 2006). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن.

«لوپ خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

بۇۋى رابىيە مازىرى

بۇۋى رابىيە بولسا ھەزرىتى موللام (مەھمۇد كاشغەرىي)نىڭ ئانىسى ئىكەن. ئۇ ھايات ۋاقتىدا خانە كەبىگە ھەج قىلىمەن دەپ پىيادە يولغا چىقىپتۇ. خانە كەبىگە ئۈچ كۈنلۈك يول قالغاندا بۇۋى رابىيەنىڭ ئەقىدىسى خۇداغا مەقبۇل بولۇپ، خانە كەبىگە «سەن ئالدىغا بار» دەپ ئەمر قىپتۇ. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن خانە كەبە

ئۆز جايىدىن تام ـ تورۇسلىرى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، بۇۋى رابىيەنىڭ ئالدىغا بېرىپ ھاۋادا مۇئەللەق تۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋى رابىيەنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، يۇرتىغا بۇۋىلىك نامى بىلەن قايتىپتۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولۇپ شۇ ئورۇنغا دەپنە قىلىنىپتۇ.

بۇ يۇرتتا شۇكۇر باي دېگەن بىر چارۋىدار ئادەم بار ئىكەن. بىر كۈنى مالليرىنى باققىلى ھەيدەپ مېڭىپ بۇۋى رابىيەنىڭ مازىرى ئالدىغا كەلگەندە، مال قەبرىنى ئارىلىماي، بىر تېڭى ئۇيان، بىر تېڭى بۇيان بولۇپ ئىككى بۆلەك ئايرىلىپ مېڭىپتۇ. ئەتىسى يەنە شۇنداق بوپتۇ. شۇكۇرباي، ھە، بۇ ئۇلۇغ مازار ئىكەن، بىر تىلسىز ھايۋان چېغىدا بۇ مازارغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنى ئارىلاپ ئۆتمىدى، دەپ بۇ مازارنىڭ ئۈستىنى يېپىپ، ئەتراپىغا تام ياساپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇۋى رابىيە مازىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق ئادەم ئۇلاغلىق بولسا ئات ـ ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ئۆتىدىغان بوپتۇ. بۇ مازارنىڭ خاسىيىتىدىن بۇ يۇرت خەلقى تۇمشۇقلۇق چوقۇماي، قاناتلىق قاقماي ئەمىن ئۆتكەنكەن.

«قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2.1983

ئىملىرىم

ئىمام مالىك ئەكبەر، ئىمام مالىك ئەسقەر دەپ ئىككى تالىپ ھەزرىتى مولىمدىن دەرس ئالىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككى ئاكا ـ ئۇكا ئىملىرىم دېگەن جايدىن يەتتە ـ سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان ھەزرىتى موللامنىڭ مەدرىسەسىگە دەرس ئالغىلى مېڭىپتۇ. ئۇلار بىرەر چاقىرىم چامىسىدا ماڭغاندا تاڭ قاراڭغۇسى بولۇپ، يىراقتىن بىر ئوت كۆرۈنۈپتۇ. بۇ ئوت بىر ئېتىزدا ئايلىنىپ يۇرگۈدەك. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئىككى ئىمام ئوت كۆرۈنگەن جايغا بارسا، بىر ياش بالا ئۈينىڭ مۆڭگۈزىگە چىراغ بېكىتىپ، بويۇنتۇرۇقىغا چىراغ ئېسىپ قوش ھەيدەۋاتقۇدەك. بۇلار ھېلىقى بالىدىن:

ـــ نېمە ئۈچۈن قوشنى كېچىدە ھەيدەيسىز؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. ئۇ جاۋاب بېرىپ:

ـــ ھەزرىتى موللام تېغى[1] غاربىدا بىر ئەجدىھا بار. ئۇ ھەپتىدە بىر ئادەم يەيدۇ. يۇرت چوڭلىرى نۆۋەت بىلەن ئادەم بېرىشنى توختام قىلىپ قويغان. ئەتە نۆۋەت ماڭا

① موللام تېغى ـــ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسى تەۋەسىدە.

كېلىدىكەن. مېنىڭ بىر تۇل ئانام بار ئىدى، مەندىن باشقا بالىسى يوق. دادام كىچىكىمدە ئۆلۈپ كېتىپ، مەن بىچارە ئانام بىلەنلا قالغان. بۇ يەرگە بۇغداي تېرىپ بېرەي دەپ قوش ھەيدەۋاتىمەن، ــ دەپتۇ.

بۇ بالىغا ئىماملارنىڭ ئىچى ئاغرىپ، ھەزرىتى مولىلامغا بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلىپ، يۈرتنى بالادىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئەجدىھا بىلەن جەڭ قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ھەزرىتى موللام:

ــ غەيرىتىڭلارغا رەھمەت. سىلەر ياش، مەن بولسام ياشانغان، ئۆلۈم يېقىنلاشقان ئادەم، مەن جەڭ قىلاي، ــ دەپتۇ.

ــ سىلى بولسىلا مۇدەررىس، نۇرغۇن تالىپلار سىلىگە قاراشلىق، بۇ ۋەزىپىنى مەن ئادا قىلاي، ــ دەپ ئىمام مالىك ئەكبەر يالۋۇرۇپ تۇرۇۋېلىپ، ھەزرىتى موللامنىڭ ماقۇللۇقىنى ئاپتۇ. ئىمام ئەكبەر بېلىگە ئۆتكۈر ئىككى قىلىچنى تېڭىپ، بىر قىلىچنى تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. كۇن قىزىل بولغاندا بىر لەقۋا ئېشەككە قوموش ئارتىپ غار ئاغزىدا توختىتىپ قويۇپتۇ. ئىمام مالىك ئەكبەر ئېشەكنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپتۇ ھەم ئىككى كۆلچەككە سۇت تولدۇرۇش، بىرىگە كۆك ئىنەكنىڭ سۈتى، يەنە بىرىگە سېرىق ئىنەكنىڭ سۈتى، زەھەرلىنىپ ئوڭ يېنىغا يىقىلسا، كۆك ئىنەك سۈتىدە، سول يېنىغا يىقىلسا، سېرىق ئىنەك سۈتىدە يۇيسا زەھەر قايتىدۇ، دەپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. سۈتمۇ يىغىلىپ بوپتۇ. كۆك ئىنەك ئاز بولۇپ، سۈتىدە كۆلچەك تولمىغاچقا ئاقساقاللار سۇ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ. كۇن چىقىش بىلەن تەڭ ئەجدىھا غاردىن بېشىنى چىقىرىپ دەم تارتقانىكەن، ئېشەك بىلەن قومۇشنى يۇتۇپتۇ. ئاندىن يەنە بىر دەم تارتقانىكەن، ئىمام مالىك ئەكبەر ئەجدىھانىڭ ئاغزىغا بوراندەك كېلىپ، بېلىدىكى قىلىچ ئەجدىھانىڭ ئاغزىنى ئىككى تەرىپىدىن كېسىپ تىلىپ مېڭىپتۇ. ئۇدۇلدىكى قىلىچ يۈرەك ـ باغرىنى تىلىپ مېڭىپتۇ. ئەجدىھا ئۆلۈپتۇ. ئىمام مالىك ئەكبەر تىرىك چىقىپ خالايىقنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. زەھەرلەنگەنلىكتىن ئوڭ يېنىغا يىقىلىپتۇ. كۆك ئىنەك سۈتىدە يۇيۇنۇپتۇ. سۈت سۇ ئارىلاش بولغاچقا زەھەرنى قايتۇرالماپتۇ. ئىنىسى ئىمام مالىك ئەسقەر ئاكىسىنى ھارۇنغا سېلىپ تالىپلار بىلەن ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار قىزىل جىلغا بىلەن قارا جىلغىنىڭ سۇلىرى قوشۇلىدىغان كېچىككە كەلگەندە زەھەرلەنگەن ئىمام مالىك جان ئۇزۇپتۇ. جەسىتى ئېگىز دۆڭگە دەپنە قىلىنىپتۇ. شۇندىن كېيىن بۇ جاي «ئىماملىرىم» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **رېھىم پازىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر

كوناشەھەر ناھىيەسى تاشملىق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمايىل ئىبراھىم** (1927). ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

جەمەتلا خوجام مازىرى

ئۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندا، جاۋانى مەرد ئوتتۇز توققۇز ھەمراھىنىڭ ئىچىدە ئىككىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان كىشى ئىكەن. ئۇ ئىلىمدە يېتۇك، جەڭدە بەك باتۇر ئەزىمەت ئىكەن. سۇتۇق بۇغراخان خاقان ئوغۇلچاقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش جېڭىدە جاۋانى مەرد ئەڭ ياخشى چارە كۆرسەتكەنىكەن، يەنى ئوردىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ ئىگىلەش زۆرۇر، دەپ مەسلىھەت بەرگەنىكەن. جاۋانى مەردنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، بوران چىقىپ يەر - جاھانىنى قاپلىغان بىر كېچىدە ئۇلار ئوردىغا باستۇرۇپ كىرگەنىكەن. ئۇ شۇ قېتىمقى جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىكەن. ئوردا ئىشغال قىلىنىپ ئازغىنا ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن خاقان ئوغۇلچاقنىڭ بۇددىست قوشۇنلىرى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قوشۇنى ئاتۇشنىڭ تاقۇت دېگەن يېرىگە چېكىنىپ چىقىپ مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرۇپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ ئىمان ئېيتىپ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلۇپتۇ. ئۇروش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپتۇ. ئاخىر خاقان ئوغۇلچاقنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپتۇ، لېكىن شۇ چاغدا بۇددىست قوشۇنلارغىمۇ تەرەپ - تەرەپتىن يارەملەر كەپتۇ.

تاقۇتقا توپلانغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنلىرى ئاتۇش ئارغۇ كەنتىنىڭ شىمالىدىكى جايپاچچىم دېگەن جايغا يۆتكىلىپتۇ. بۇ چاغدا بۇددىست قوشۇنلىرى سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋاپتۇ. بۇغراخان قوشۇنلىرى جايپاچچىمدىكى بىر جىراغا قاپسىلىپ قاپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان كېڭەش ئۆتكۈزۈپ يارەمچىلىرىدىن مەسلىھەت سوراپتۇ. جاۋانى مەرد: «ماڭا بىر خىيال كىرىۋاتىدۇ. بىز لەشكەرلەرگە بىرقانچە يەرگە تاش دۆۋىلىتەيلى، تاش دۆۋىسىگە پىلىك ئېتىپ قويۇپ ئوت ياقايلى. مۇشۇنداق قىلساق، دۇشمەنلىرىمىز بىزنىڭ قوشۇنىمىزنى ناھايىتى كۆپ

مۆلچەرلەپ ئارقىغا چېكىنسە ئەجەب ئەمەس» دەپتۇ. جاۋانى مەردنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئوت يېقىپتۇ. تاغ ئۈستىدە تۈرغان بۈددىست قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقلىرى لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتنى كۆرۈپ كۆڭلىگە قورقۇنچ چۈشۈپ ئارقىسىغا چېكىنىپتۇ. پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن سۇلتان سۈتۈق بۈغراخان قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار دۈشمەننى قوغلاپ تەختى ھون كەنتىگە كەلگەندە كەسكىن ئۇرۇش بوپتۇ. بۇ ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا جاۋانى مەرد ناھايىتى باتۇرلۇق كۆرسىتىپتۇ. ئۇ لەشكەرلەرگە ئىلھام بېرىپ ئاز كۈچ بىلەن كۆپ دۈشمەننى مەغلۇپ قىپتۇ. بىراق، بۇ ئۇرۇشتا جاۋانى مەردكە دۈشمەننىڭ ئوقى تېگىپ شېھىت بوپتۇ، ئۇنىڭ مىنگەن ئاق ئېتىمۇ ئوق تېگىپ ئۆلۈپتۇ. جەڭ چوڭ غەلىبە بىلەن ئاخىرلىشىپتۇ. سۈتۈق بۈغراخان جاۋانى مەردنى «مېيىتنى تەن سۈۋۈغىچە يەرلىككە قويۇش» دەيدىغان ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە تەختى ھۇن كەنتىگە دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەر «جەمەتلا خوجام» (جاۋانى مەرد) مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

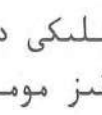
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدىن مەۋلىۋى دامۇللاھاجىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 80 ياش، ئالىي مەلۇماتلىق، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم ھاشىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 55 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : تىن.
1981

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

يەتتە قىز قەبرىسى

ۇايەت ئېيتقۇچىلار شۇنداق ھېكايە قىلىدۇكى، لۇكچۇن بەگلىكى دەۋرىدە تۇرپاندا ئاتا ـ ئانىسىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلغان بىر مەسۇمە قىز مومىسىغا ھەمراھ بولۇپ ياشىغانىكەن.

بۇ قىز بارچە تۇرپان قىزلىرىغا ئوخشاش گۈزەل بولۇشتىن تاشقىرى، ئەقىل ـ پاراسەت، ئەخلاق ـ پەزىلەتتە ئۆز قۇرداشلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىكەن. شۇڭا، ئۇنى بىر كۆرگەن كىشى ئاشىق بىقارار بولۇپ، غىزا ـ تاماق تۇگۈل، ھەتتا ئۇيقۇنمۇ

تەرك ئېتىدىكەن. بۇ گۈزەلنىڭ نام ـ شەرىپى زەيتۇنەم ئىكەن.

بۇ قىز ئەمدىلا ئون ئىككى ياشقا كىرگەندە، تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىپ، قىزنىڭ قۇلىقىنى قىزىتىپ، كۆڭلىگە ئارام بەرمەپتۇ. ئەلچىلەر ئىچىدە قازىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ، ئەمەلدار، دامۇللا، ئىمام، خاتىپ، سودىگەرلەرگە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ، ئۆزىنى بىر سانايدىغان كاسىپ ۋە نوچىلارغا ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ بار ئىكەن. قىزنىڭ كېسەلچان، ئاق كۆڭۈل، ساددا، مۆمىن مومىسى كەلگەن ئەلچىلەرنى لايىقىدا كۈتۈپ، نەۋرىسىنىڭ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئەپۇ سوراپ يولغا سالىدىكەن. قىز بولسا، ئۆگەنگەن بىلىملىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كىتاب ئوقۇيدىكەن، مومىسىنى كۈتىدىكەن، ئائىلىسىنىڭ ئوشۇشاق ـ چۈششەك ئىشلىرىنى چېۋەرلىك بىلەن ئادا قىلىدىكەن.

تۈنلەر ـ كۈنلەرگە، ئايلار ـ يىللارغا ئۇلىشىپ ئاردىدىن ئۇچ يىل ئۆتۈپتۇ. قىزمۇ ئون بەش ياشقا كىرىپتۇ. بۇ چاغدا قوشنىسىنىڭ ئوغلى ئابدۇغېنىمۇ زەبەردەس يىگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. ئابدۇغېنى قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، ئەقىللىك، مەردانە يىگىت ئىكەن. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا زەيتۇنەملەرنىڭ ئېغىر ـ يېنىك ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىدىكەن، قىز بىلەن ئۇچرىشىپ مۇڭدىشىدىكەن. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئابدۇغېنى چېرىكلىككە تۈتۈلۈپتۇ. ئۇ قىز بىلەن خوشلىشىپتۇ ھەم بىر ـ بىرى بىلەن ئەھدىلىشىپتۇ. قىز بولسا جۇدالىق تۇيغۇسىدىن كۆزلىرىدىن يىمپى ئۆزۈلگەن مونچاقتەك ياش تۆكۈپ، ئۆز ئامرىقىنى ئۇزىتىپتۇ.

قىزنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى مومىسىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، يىگىتنى كۈتۈش بىلەن ئىنتىزارلىق، سېغىنىش ئىچىدە ئۆتۈشكە باشلاپتۇ، لېكىن بۇ كۈنلەر ئانچە ئۇزۇن داۋاملاشماپتۇ. بۈنىڭ سەۋەبى، قىزنىڭ ئۆيىگە يەنە تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىشكە باشلاپتۇ. بۇ ئىشلار قىزغا يېڭى غەملەرنى يۈكلەپتۇ. چۈنكى، قىزنى ئۆز ئەقىدىسىدىن يانىدۇرالمىغان ئەلچىلەر ئۆسەك سۆز تارقىتىپ، ئۇنىڭ نام ـ شەرىپىنى بۇلغاپتۇ. نەتىجىدە، ئەلچىلىرى نائۇمىد قايتۇرۇلغان يۇرت «كاتتىلىرى» قازىغا: «بۇلغانغان قىز كۆزىمىزدىن يىراق بولسۇن، بولمىسا يۇرتىمىزغا بالا ـ قازا كېلىدۇ» دەپ ئەرز سۇنۇپتۇ. بۇ ئەرز قازىغا ياغدەك يېقىپتۇ. بۈنىڭ سەۋەبى، قازىنىڭ قىزغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىمۇ باشقا ئەلچىلەرگە ئوخشاشلا ماقۇللۇققا ئېرىشەلمەي قايتۇرۇلغانكەن. شۇڭا، قازى پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ قىزنى دەرھال قازىخانىغا چاقىرتىپتۇ ۋە قىزغا ھومىيىپ:

ــ سەن يۇرتىمىزنىڭ نامىغا داغ چۈشۈردۇڭ، شۇڭا ئۆلۈمگە لايىقسەن! ــ دەپتۇ. زەيتۇنەم:

ــ ئالجىمسىلا قازى ئاخۇنۇم. مەن قايسى گۇناھىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە لايىق بولغۇدەكمەن؟! مەن قانداق قىلىپ يۇرتىمىزنىڭ نامىغا داغ چۈشۈرۈپتىمەن؟! ــ دەپ خىتاب قىپتۇ. قازى بولسا ھۆركىرەپ:

ــ شەرىئەت ئەھكامى بويىچە قىزلار توققۇز ياشقا كىرسە بالاغەتكە يەتكەن بولىدۇ. سەن ھازىر ئون نەچچە ياشقا كىردىڭ، تا ھازىرغىچە ياتلىق بولماي ناشايان ئىشلارنى قىلدىڭ. سېنىڭ بۇ خۇي ـ پەيلىڭ يۇرتىمىزغا بالايىئاپەت كەلتۈرمەي قويمايدۇ، ــ دەپتۇ. قىز:

ــ جانابلىرى، سىلىنىڭ دەۋاتقانلىرى تۆھمەت! مەن پاك، مەن ھېچقانداق ناشايان ئىشلارنى قىلمىدىم. ئاللا ئۆزى گۇۋاھ بولسۇنكى، مەن مۇندىن كېيىنمۇ ئۆز ئەقىدەمدىن يانمايمەن! ــ دەپتۇ. قازى:

ــ سېنىڭ ھەر جۈملە گېپىڭنى ئاڭلاش ئاللا ئالدىدا قاتتىق گۇناھتۇر. ئەگەر سەن گۇناھتىن ساقىت بولمەن دېسەڭ، مەن ئېيتقان ئىككى شەرتنىڭ بىرىگە قايىل بولۇشۇڭ كېرەك. بىرىنچى شەرتىم: مەن سېنى كىمگە ياتلىق قىلماقچى بولسام شۇنىڭغا شەرتسىز تېگىسەن؛ ئىككىنچى شەرتىم: ئەگەر كۆنمىسەڭ چالما ـ كېسەككە دۇچار بولىسەن! ــ دەپتۇ. قىز ئىككىنچى شەرتنى قوبۇل قىپتۇ. قازى بولسا، بارلىق تەھدىتلىرىنىڭ سوپۇنىنىڭ ماغزىپىدەك ئۇچۇپ يوقاۋاتقانلىقىدىن كۆزلىرىنى كالىنىڭكىدەك پارقىرىتىپ:

ــ نېمە ئۈچۈن؟ ــ دەپ ۋارقىراپتۇ. قىز مەغرۇر ھالدا:

ــ بايىلا ئېيتتىم، مەن پاك، پاكلىقىمغا ئاللا گۇۋاھ! ــ دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، قازى قىزنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىپتۇ. بۇ چاغدا قىز:

ــ قازى ئاخۇنۇم، سىلى مېنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدىلا. ئەگەر بۇ ھۆكۈملىرى شەرىئەت قانۇنىغا ئۇيغۇن بولىدىغان بولسا، ھەر ئىككىمىز ئۆزىمىزنى تۇرپان مۇنارىنىڭ ئۈستىدىن يەرگە تاشلايلى. ئەگەر ھۆكۈملىرى راست بولسا، ئاللا ئۆزلىرىنى پاناھىدا ساقلىغاي. ئەگەر مەن پاك بولمىسام ئاللا مېنى جازالىغاي، بۇ شەرتكە سىلى نېمە دەيلا؟ ــ دەپتۇ.

قازىنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ، قارىيىپ كېتىپتۇ، لام ـ جىم دەپ ئېغىز ئاچالماپتۇ. ئىختىيارلىق ئۆز ئىلكىگە ئۆتكەن قىز:

ــ قازى ئاخۇنۇم، ئاللانىڭ ئەمرىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ. مەن كېيىنكى جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن ئۆزۈمنى مۇنارىدىن تاشلايمەن. سىلىمۇ ھەق بولسىلا مۇنارنىڭ ئۈستىدە كۆرۈشەيلى! ــ دەپ قازىخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇ شەرت چاقماق تېزلىكىدە قازىخانىدىن چىقىپ ئەل ـ جامائەتكە مەلۇم بوپتۇ.

جۇمە كۈنى تۈرپان مۇنارىنىڭ ئەتراپى سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر بىلەن تولۇپتۇ. ئەنە شۇ چاغدا توزدەك ياسانغان زەيتۇنەم كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئىلگىرىلەپ، مەغرۇر، مەردانە قەدەملىرى بىلەن تۈرپان مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىپتۇ، لېكىن مۇنار ئىچىدە قازى كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ مۇنارنىڭ روجىكىدىن خالايىققا:

ــ مەن قايسىمىزنىڭ پاك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قازى جانابلىرى بىلەن ئەھدىلەشكەن ئىدىم، ئەپسۇسكى قازى جانابلىرى ۋەدىسىدە تۇرماپتۇ. يۈرتىمىزنىڭ مەردانە ئوغلانلىرىنىڭ قازى ئاخۇن ھەزرەتلىرىنى بۇ مەيدانغا كەلتۈرۈشىنى تەلەپ قىلىمەن! ــ دەپ ۋارقىراپتۇ.

شۇ ھامان قازىنىڭ ناھەق ھۆكمى تۇپەيلىدىن ئازارغا ئۇچرىغان كىشىلەر توپى قازىخانىغا يۈگۈرۈپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر گەپچە، قازى ئۆزىنى مۇنارىدىن تاشلاپ تىن تارتماي قان قۇسۇپ ئۆلگەنمىش؛ يەنە بىر گەپچە، قازى مۇنار تۈۋىگە كەلگۈچىلا زىيادە قورقۇپ كەتكەنلىكتىن يۈرىكى يېرىلىپ ئۆلگەنمىش؛ يەنە بىر گەپچە، قازى بۇ يۈرتتىن بېزىپ قېچىپ كەتكەنمىش. زەيتۇنەم بولسا ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ئۆزىنى مۇنار ئۈستىدىن تاشلاپتۇ، لېكىن ئۇ گويىاكى بىر قۇشتەك ئۇچۇپ مۇنارىدىن يۇز چامدامىدىن يىراقراق يەرگە ساق ـ سالامەت چۈشۈپتۇ. شۇ ھامان ئەل ـ خالايىق بۇ مەردانە قىزنى ئىززەتلەپ گىلەمنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. مىڭلىغان كىشىلەر ئۇنى يۈرتىمىزنىڭ ھۆر ـ پەرىسى، ئاللانىڭ بىز بەندىلەر ئىچىگە ئەۋەتكەن پەرىشتىسى دەپ تونۇپ تاۋاپ قىلىشقا باشلاپتۇ ۋە ئۇنى ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن ئائىلىسىگە ئېلىپ كەپتۇ. شۇندىن بۇيان بۇ غۇربەتلىك ئائىلە كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان ماكانغا ئايلىنىپتۇ. زەيتۇنەمنىڭ «ئۇلۇغ» دېگەن نامى تۆت ئەتراپقا تاراپتۇ. شۇندىن بۇيان ھېچكىم ئۇنى ئۆزىگە سورىتىپ ئەلچىلىككە كېلەلمەيدىغان بوپتۇ.

بۇ ئىش بولۇپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئابدۇغېنى چېركىلىكتىن قايتىپ كەپتۇ.

زەيتۇنەم ئەل ـ جامائەت بىلەن بىرلىكتە يىگىتىنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋاپتۇ. يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئۇچراشقان چاغدىكى ئەھۋاللارنى كۆرگەن ئەل ـ جامائەت قىزنىڭ كۈتكىنى ئابدۇغىنى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇلارنى توي ـ تاماشا ئۆتكۈزۈپ بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى ئاشىق ـ مەشۇق مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىپتۇ. ئۇلار يەتتە بالىلىق بوپتۇ. بالىلىرىنىڭ ھەممىسى قىز بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن گۈزەل ۋە قاۋۇل ئىكەن. بەختكە قارشى، بۇ يۈرتقا تارقالغان كېزىك كېسىلى تۇپەيلىدىن ھەممىسلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. ئابدۇغىنى بىلەن زەيتۇنەم قىزلىرىنى زەيتۇنەم مۇنارىنىڭ ئۈستىدىن ئۇچۇپ چۈشكەن جايغا دەپنە

قىپتۇ. بۇ جاي هازىر «يەتتە قىز قەبرىسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. يۇقىرقى رىۋايەتمۇ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ساتتار ئاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى جاي مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم يۇسۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 28 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى جاي ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

قۇربان ئاتام مازىرى

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا كۆچادا پۈتكۈل سۇ ئىشلىرىغا قارايدىغان قۇربان ئاتام ئىسىملىك بىر ئادەم بولغانىكەن.

بىر كۈنى ئۇ ئادەم: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن مېنى ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغنىڭ چوققىسىغا ئېپچىقىپ قويۇڭلار، مەن كۆزۈم يەتكەنلا يەرگە سۇ يەتكۈزۈپ بېرىمەن. مېنى تاغنىڭ چوققىسىغا ئېپچىققىچە يەرگە قويماي كۆتۈرۈپ مېڭىڭلار، ئەگەر جەسىتىمنى يول ئۈستىدە قويساڭلار كۆتۈرەلمەيسىلەر» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇربان ئاتام ئۆلۈپ قاپتۇ. كىشىلەر يىغا ـ زار قىلىشىپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىككە قويماقچى بولۇپ ئۇنى تاغقا ئېلىپ مېڭىپتۇ. تاۋۇتنى كۆتۈرگەن كىشىلەر تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا قۇربان ئاتام هايات ۋاقتىدا ئېيتقان سۆزنىڭ راست ياكى يالغان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تاۋۇتنى قويۇپتۇ، ئەمما ئىككىنچىلەپ كۆتۈرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇربان ئاتامنى شۇ يەرگە دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سوخو قاتارلىق چەت جايلارنى قۇربان ئاتام كۆرەلمىگەچكە، ئۇ يەرلەردە سۇ ئازلاپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر قۇرغاقچىلىق بولغاندا تاغقا چىقىپ قوي ئۆلتۈرۈپ قان قىلىپ، نەزىر بېرىدىغان بوپتۇ. بارا ـ بارا قۇربان ئاتامنىڭ قەبرىسى مازارغا ئايلىنىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئىلاخۇن ئۇستام. ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، باشلاڭ-

غۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۇچا ناھىيەسى كو-
ناشەھەردىن.
خاتىرىلىگۈچى : رەيھانگۈل ئېلى. ئايال، ئۇيغۇر، 18 ياش، ئوقۇ-
غۇچى، كۇچا ناھىيەلىك 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ-
تىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1991 . 2

«كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

قىرمىش ئاتام مازىرى

ر ۇايەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ھەمنان ئىبنى كەلىخ (سۇلتانى سەيدۇل قىرمىش مۇسلىمىن) قەھقەر جادۇ ئاتەشپەرەس كۇپپار بىلەن جەڭ قىلىپ، تاغ بويلاپ ھازىرقى قىزىل تاغنىڭ يېنىغا چېكىنىپتۇ. بۇ پايانسىز ئوتتەك ئىسسىق سايدا ساھابىلەر ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپتۇ، ئاتلار ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ھەمنان خۇداغا سېغىنىپ: «ئىبارا خۇدايا، بىز بۇ دەشتتە ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ، جان ھەلقۇمغا يەتتى، بىزگە شىپالىق ئاتا قىلغايسەن...» دەپتۇ. تۇن كېتىپ تاڭ سەھەردە ھەمنان چۆش كۆرۈپتۇ، چۆشىدە ئۇنىڭغا: «ھەي ھەمنان! كۆزۈڭنى ئاچ، دۆڭدىكى يوغان قارا تاشنى يۆتكىسەڭ، بۇلاق ئېچىلىپ سۇ چىقىدۇ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەمنان ئويغىنىپ، غازاتچىلارنى باشلاپ بېرىپ، چۆشىدە كۆرگەن ئۆيدەك يوغان تاشنى يۆتكىشى بىلەن تەڭلا سۇلار فونتان بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپتۇ. بۇ بۇلاقتا «چارچى» (باش بۇلاق) دەپ نام بېرىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئاخىرىسىدىن يەنە بىرقانچە بۇلاقلار ئېتىلىپ چىقىپ، تۇگىمەن چۆرۈلگۈدەك سۇ ھاسىل بولۇپ، كۆمتۇرۇپ قويغان تەڭنىگە ئوخشايدىغان دۆڭدىن پەسكە چۆشۈپلا يوقاپ كېتىپتۇ.

ھەمنان ئىبنى كەلىخ سۇنى تاپقاندىن كېيىن سۇنىڭ بويىغا چېدىرلارنىڭ ياغاچلىرىنى سۇغۇرۇپ تىكىپتۇ. چېدىرنىڭ ياغاچلىرى زايا بولماي كۆكلەپتۇ. بۇ سۆگەتلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ھازىرقى قارا سۆگەت ياكى سېرىق سۆگەتنىڭ يوپۇرماقلىرىغا زادىلا ئوخشىمايتۇ. شۇڭا، بۇ سۆگەتلەر «چېدىر سۆگەت» دەپ ئاتىلىپتۇ. كۆسەيدىن كۆكلىگەن كۆسەي تېرەكنىڭ قوۋزاق ۋە يوپۇرماقلىرى سۇۋادان تېرەككەمۇ، قارا تېرەككەمۇ ياكى تاغ تېرەكلىرىگەمۇ ئوخشىمايتۇ. شۇڭا، بۇ تېرەكلەر «كۆسەي تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھەمنان ئىبنى كەلىخ بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، مۇشۇ

يەردە ئاتەشپەرەسلەر تەرىپىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەنمىش. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان مازارغا ئايلانغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : مامۇت يۈسۈپ (1910 ــ 1986). ئەر، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئابدۇرەھمان يۈسۈپ. ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 9.1993

«ئاقسۇ كوناشەھەر خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياش ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

سەئىدخان خوجام مازىرى

قەدىمكى زامانلاردا تۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېدىرلىق ئىچىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك بۇلاقلار بار بولۇپ، بۇ يەرگە ئۇزۇن زامانلارغىچە ئادەم ئاياغ باسمىغانكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شۇ ئېدىرلىققا ئانچە يىراق بولمىغان بىر مەھەللىدە ياشايدىغان سەئىد ئىسىملىك دېھقان بۇ ئېدىرلىققا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ بۇ يەرگە تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى پەملەپتۇ ـ دە، ئۆيگە قايتىپ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى يېتەرلىك ئېلىپ كېلىپ، بوز يەر ئېچىپ يەر تېرىشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ بۇلاقنىڭ كۆزلىرىنى ئېچىپ، ئېرىقلارنى چېپىپ كۆپ ئەجىر قىپتۇ. كۈزلۈكى ئەجرىگە يارىشا مول ھوسۇل ئاپتۇ. كېيىنچە مەھەللىدىن يەنە بىر-مۇنچە كىشىلەر سەئىد دېھقاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشىپتۇ. بارا ـ بارا بۇ جايدا ئادەملەر كۆپىيىپ مەھەللىلەر پەيدا بوپتۇ. بىر جۈمە كۈنى سەئىد دېھقان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. كىشىلەر ئۇنى شۇ جايدىكى ئېگىزرەك تۆپىلىككە دەپنە قىلىپ چىرايلىق گۈمبەز ياساپ قويۇپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گۈمبەز ئەتراپى كېڭىيىپ خېلى چوڭ مازارلىققا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئۇ يەردە سەئىد دېھقانىنى خاتىرىلەپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشىدىغان بوپتۇ. ئۇ يەرنىڭ نامىنى «سەئىد دېھقان خوجام» دەپ ئاتىلىپ، ئەتراپتىكى يۇرت ـ مەھەللىدىكى كىشىلەر بۇ يەرگە زىيارەتكە كېلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھېبىبوللا.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئەمچەك خوجام مازىرى

ئۇلگىرىكى زاماندا بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا نۇرغۇن ئادەملەر ئۆلۈپتۇ، بەزىلىرى يارىلىنىپتۇ. دۇشمەنلەر شۇ ئەتراپتىكى ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر ئاننىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ ئانىسىز قالغان بوۋاقلىرىنى ئېمىتىشكە مەجبۇرلاپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يۇرت خەلقى قايتا ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەنلەرنى قوغلاپتۇ. بۇ ئانا شۇندىن كېيىن «دۇشمەنلەرنىڭ بالىسى ئەمگەن ئەمچەكنى كېرەك قىلمايمەن» دەپلا ئۆز ئەمچىكىنى كېسىپ تاشلۇۋېتىپتۇ. ئاشۇ كېسىپ تاشلۇۋېتىلگەن ئەمچەك چۇشكەن جاي كېيىن مازارغا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر بۇ ئاننىنى ھۆرمەتلەش يۇزىسىدىن بۇ مازارنى «ئەمچەك خوجام» دەپ ئاتاپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1997

كۆك گۈمبەز

ئورۇنقى چاغلاردا پەرغانە تەرەپتىن ھەببە ھەجەم ئىسىملىك بىر باي ئايال كېلىپ، ئاتۇش ئېكىساقتا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن. بۇ ئايال ئاشلىق جازانىخورلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، ئۇ ئېرىشكەن بايلىقىغا يەر - زېمىن سېتىۋالىدىكەن.

ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاشلىق جازانىسىنى سۈيلەپ دېھقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قول ئىلكىدە بولمىغان بۇ دېھقان ھەببە ھەجەمگە كۆپ قېتىم ھال ئېيتىپ، بىر مەزگىل سەۋر قىلىپ تۇرۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ھەببە ھەجەم، ئەگەر ئاشۇ دېھقانىنىڭ ئېغىزىدىن چىقىۋاتقان گەپ راست بولسا، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قانداق ئۆتكۈزۈۋاتقاندۇ؟ ئۇنىڭ ھالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ باقمايمۇ؟ دەپتۇ - دە، بىر

كۈنى ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ.

ھېلىقى دېھقانىڭ ئايالى ھەببە ھەجەمنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋاپتۇ، ئاستىغا كۆرپە سېلىپ، ئالدىغا داستىخان ساپتۇ. بىراق، پەتنۇستا كۆتۈرۈپ كەلگىنى پەقەت ئىككى دانە زاغرا نېنى ۋە بىر دانە ئارپا نېنىلا بوپتۇ. ئايال داستىخانغا قاراپ بۇلارنىڭ ئاشلىقى ئۆكسۈپ قالاي دەپتۇ، دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆي ئىچىنى زەن قويۇپ كۆزىتىپتۇ. دېمىسىمۇ ئۆي ئىچىدە پۇلغا يارىغۇدەك ھېچقانداق مال ـ مۈلۈك، بىسات دېگەنلەر يوق ئىكەن. بىراق، شۇ ئاردا ئۇچاقتىكى قازاندىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ، بۇرنىغا پىشقان گۆش ھىدى ئۇرۇلۇپتۇ. ئېھتىمال گۆش پىشۇرۇۋاتقان چېغى، ئۇنى نەدىن تاپقاندۇ؟ گۆش تېخى پىشمىغان چېغى، قايتىپ كەتسەم ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن، ئازراق كۈتمەيمۇ، دەپ ئويلاپتۇ ھەجەم. ئۇ خېلى ئۇزۇن كۈتۈپتۇ، ئالدىغا گۆش ئېلىپ كېلىنمەپتۇ. كەتمەكچى بوپتۇ، بىراق ئۆي ئىگىسى «گۆش يەپ ماڭمامسىز» دېمەپتۇ. بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئەلەم بوپتۇ.

ھەببە ھەجەم ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ يېتىپ قاپتۇ ۋە مۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ: ئۇ ئاپئاق ئېھرام باغلىغان قىياپەت بىلەن ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمىغان بىر قەبرىستانلىق ئىچىدە تۇرغۇدەك. تاسادىپىي بىر گۈمبەز يېرىلىپ، ئىچىدىن بىر توپ يىلان، بىر توپ چايان چىقىپتۇدەك. يىلانلار ئۇنىڭ پۈتلىرىغا يۆگىلىپ يامىشۇاتقۇدەك، چايانلار ئۇنىڭ بارماقلىرىنى چىشلەۋاتقۇدەك، بىراق ئاغرىمىغۇدەك. شۇ ئەسنادا قەبرە ئىچىدىن ئاق پەرەنجىلىك بىر ساھىبجامال چىقىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاچراتقان ھالدا:

ــ سەن دېگەن بىر جازانىخور! سەن باشقىلارنىڭ قان ـ تەرى بىلەن ياشاۋاتىسەن. سەن ئۆلۈسەن. بىراق، بۇ قەبرىستانلىققا يولىغۇچى بولما، بۇ قەبرىستانلىقتا سەندەك جازانىخورغا ئورۇن يوق! ــ دەپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ھەببە ھەجەم ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ، چۈشىنى ئەسلەپ داد ـ پەريات چېكىپتۇ، ئۇزۇن يىغلاپتۇ. شۇ ئەسنادا ئالدىنقى كۈنى گۆش يېيىشكە تەكلىپ قىلمىغان ئايال كىرىپتۇ. ھەببە ھەجەم كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ ئۇنى كۆرپىگە تەكلىپ قىپتۇ. ئۇزۇن ئىززەت ـ ئىكرامىلاردىن كېيىن قوشنىسىدىن:

ــ تۇنۈگۈنكى قازاندىكى گۆشكە نېمە ۋەجىدىن مېنى تەكلىپ قىلغۇڭىز كەلمىدى؟ــ دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئايال كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالغان ھالدا:

ــ ھۆرمەتلىك خېنىم، ئۆزلىرىگە ئۇ گۆشنى تەڭلىگىلى بولمايتتى، ــ دەپتۇ.

ــ ھارامىمدى؟ ــ دەپتۇ ھەببە ھەجەم دەرھاللا.

— يوقسۇ، — دەپتۇ ئايال، — ئاڭلىشىمىزچە، ئاز - تولا يېسە ھارام ئەمەسمىش.

— ئاپلا! — دەپتۇ ھەببە ھەجەم ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، — ئەسلىدە سىلەر ئېشەك گۆشى پىشۇرۇۋاتقان ئىكەنسىلەردە!

— شۇنداق ئىدى، — دەپتۇ ئايال بوزلاپ يىغلىغىنىچە.

— مەندىن نېمىشقا ئاشلىق سورىمىدىڭلار؟ — دەپتۇ ھەببە ھەجەم ئەجەبلىنىپ.

— ئۆسۈمىدىن قورقتۇق، — دەپتۇ ئايال ئېسەدەپ تۇرۇپ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھەببە ھەجەم قاتتىق ئازابلىنىپتۇ، چۈنكى ئۇ جازانىخورلۇق ۋۇجۇدىنى ئەسىر قىلىۋالغانلىقى تۈپەيلى ئۆزىنىڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىدىن مەھرۇم قالغانلىقىنى بىلىپتۇ.

ئەتىسى جۈمە كۈنى ئىكەن. ھەببە ھەجەم تەرەت ئېلىپ، ئەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ جۈمە نامىزىغا ئېكىساق جامەسىگە كىرىپتۇ. نامازغا ئوقۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن جامائەتنىڭ ئالدىغا چىقىپ:

— مۆھتەرەم جامائەت، ھەرقايسىلىرىنىڭ ئالدىدا شۇنى ئېيلان قىلايكى، بۈگۈندىن باشلاپ كىمدە ئېلىشىم بولسا ئېلىشتىن ۋاز كەچتىم. ئولتۇرغان ئۆيۈم ۋاپاتىمدىن كېيىن جامائەتنىڭ مۈلكى بولۇپ كەتسۇن. پۈتكۈل يەر - زېمىنىمنى ئېكىساق كەنتىگە ۋەخپە قىلىۋەتتىم. بۈگۈندىن باشلاپ تاكى نەپەسىم ئۈزۈلگۈچە خۇدادىن گۇناھىمنى تىلەپ تائەت - ئىبادەت قىلغايمەن، — دەپتۇ.

ئارىدىن مەلۇم يىللار ئۆتۈپ ھەببە ھەجەم ۋاپات بوپتۇ ھەمدە ئېكىساققا دەپنە قىلىنىپتۇ. كېيىنچە ئېكىساق خەلقى مۇسابايوفقا ئۇنىڭ قەبرە گۇمبىزىنى ياسىتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. بۇ پەزىلەتلىك مۇساپىر ئايالنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئاستىن ئاتۇشتىن توپا ئەكەلدۇرۇپ، قەشقەردىن تۆگە بىلەن پىششىق خىش يۆتكەپ كېلىپ گۇمبەزنى بىنا قىلدۇرغانىكەن. گۇمبەز زەڭگەر رەڭلىك كاھىشىلاردا زىننەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن «كۆك گۇمبەز» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇ چاغلاردىن تاكى ھازىرغىچە خەلق ھەببە ھەجەم دەپنە قىلىنغان بۇ كۆك گۇمبەزنى ئەتراپىغا يىغلىپ ئۇنىڭ نامىغا قۇرئان تىلاۋەت قىلدىكەن، قەسىدە ئوقۇيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدىن.

مەرەجىخان ھاپىز. ئايال، ئۇيغۇر، 54 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئاتۇش شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

يەر - جاي ناملىرى ھەققىدە

مىڭ ئات

ر ئۇيغۇرلاردا ئېيتىلىشچە، قەدىمكى زامانلاردا تارىم بويىدا مىڭ ئۇچار ئات بار ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئۇچار ئاتلارنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ دائىم كېلىپ سۇ ئىچىدىغان بۇلىقىغا بىھوش قىلىدىغان دورا سېلىپ قويۇپتۇ، مۇشۇ ھىيلە بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن ئاتلارنى تۇتۇپتۇ، قاناتلىرىنى قىرقىپتۇ ۋە ئۇلارنى ئىنسان خىزمىتىگە كۆندۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ جايىنىڭ نامى «مىڭ ئات» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تۇرا

ر ئۇيغۇرلاردا ئېيتىلىشچە، تۇرانىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۆزتاغدا بىر دۆە ياشايدىكەن، كۈنپېتىش تەرىپىدىكى قۇرۇم تاغلىرىدا يەنە بىر دۆە ياشايدىكەن. بۇلار تۆۋەن تەرىپىدىكى ئالتۇنتاغنى تالىشىپ ئۇرۇشىدىكەن. ئۆز تاغىدىكى دۆە «ئالتۇنتاغنى مەن ئالىمەن» دەيدىكەن، قۇرۇم تاغىدىكى دۆە بولسا، «ئالتۇنتاغنى مەن ئالىمەن» دەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇ جايدا ئۇرۇش ۋە قارا بوران ۋەھىمىسى ھۆكۈم سۈرۈپتۇ، بوران دەستىدىن بۇ جايدا ھېچقانداق جانلىقنىڭ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولماپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى بىر دەرۋىش بۇ تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە ئىستىقامەت قىلىشقا مېڭىپتۇ. ئۇ بۇ جايدا توختىماي چىقىۋاتقان قارا بورانغا يولۇقۇپتۇ. دەرۋىش بوراننىڭ ئىككى دۆە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن كېلىۋاتقىنىنى بىلىپ، ئۇلارغا:

— خۇدانىڭ قۇدرىتىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، ئالتۇنتاغنىڭ قايسىڭلارغا تەۋە بولۇشىنى خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. بۇ جايىنىڭ ئوت - سۇيى مول ئىكەن، ھەر خىل

مەخلۇقلار ياشىسۇن، كۆپەيسۇن، ــ دەپ نەسىھەت قىپتۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق نەسىھەتتىن ھالقىپ كەتكەن قۇلاق سالماپتۇ.

ــ بىزدىن باشقا ھېچقانداق جانلىق بۇ جايدا ياشىيالمايدۇ، بىزنىڭ بوراندىن ئېھتىيات قىلىشىمىزدا جانلىرىنى ئەپقاچىدۇ، ــ دەپتۇ بۇ ئىككى دۇنيا تەڭلا.

دەرۋىش دۇنيادىكى كۆز ئالدىدا بىر ئەپسۇن ئوقۇپ توققۇز تۇلۇم پاشا پەيدا قىپتۇ ـ دە، بۇ جايغا قويۇپ بېرىپتۇ. دۇنيادىكى بۇ قىلىقىدىن كۇلۇپ:

ــ بىز ھەر يوغان تاشلارنى ئۇچۇرتۇپ، تاغلارنى تۇزلەپ تاشلايمىز، پاشىدەك تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق مەخلۇقنى بۇ جايغا قويۇپ بەرگىنىڭ نېمىسى؟ ــ دېيىشىپ يەنمۇ قاتتىق بوران چىقىرىپتۇ. بوران يەتتە كېچە ـ كۇندۇز داۋام قىپتۇ. ئالەم قاراڭغۇلىشىپ، تاغۇتاشلار ھەر تەرەپكە ئۇچۇشقا باشلاپتۇ. بوراندىن كېيىن توققۇز تۇلۇم پاشىنىڭ سەككىز تۇلۇمى ئاللىقاچان بوران دەستىدىن تۇرالماي قېچىپ كېتىپتۇ. پەقەت بىر تۇلۇم پاشا بۇ جايدا تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ بىر تۇلۇم پاشىمۇ غىڭشىپ، دەرۋىشتىن ئۆزلىرىنى بۇ جايدىن ئېلىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشىپتۇ. دەرۋىش پاشىلارغا:

ــ مۇشۇ جايدا تۇرۇپ قال، ياشاپ كۆپەيگىن، ــ دېگەنىكەن، پاشىلار بۇ جايدا تۇرۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاينىڭ نامى «تۇرا» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئىككى دۇنيا دەرۋىشنىڭ ئالدىدا مات بولۇپ، دەرۋىشكە بويسۇنۇپتۇ. دەرۋىش ئۇلارنى بىر ئەپسۇن بىلەن بۇلۇتقا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. تا ھازىرغىچە بۇ ئىككى دۇنيا ئۆزتاغ ۋە قۇرۇم تاغلىرى تەرىپىدىن تۇرا ئاسمىنىغا كېلىپ، ئاسماندا ئۇرۇشىدىكەن. ئۇلار ئۇرۇشقاندا چاقماق چېقىپ، يامغۇر ياغىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **زىياۋۇدۇن تاماق.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسى تۇرا چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

تەكلماكان

1

تەكلماكان بۇرۇنقى زامانلاردا ناھايىتى گۈزەل باغۇ بوستان ۋە ئېتىز - ئېرىقلار بىلەن تولغان كاتتا يۇرت ئىكەن. ئېكىنزارلىرىنىڭ ھوسۇللىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدىكەن. خەلقى ھۈنەر - سەنئەتتە تەڭداشسىز ئىكەن. يات ئەللەر دائىم بۇ جايغا كۆز تىكىدىكەن. ئۇلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ بۇ گۈزەل يۇرتنى ئالالماپتۇ. ئاخىرى ئۇلار كۈھىقاپ پادىشاھلىقىغا ئەلچى ماڭدۇرۇپ، كۈھىقاپتىن ھازازۇل جادى دېگەن جادۇگەرنى سېتىۋېلىپ تەكلماكان بوستانلىقىغا ئەۋەتىپتۇ. ھازازۇل جادى بۇ يۇرتنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن قىرىق كېچە - كۈندۈز سېھىر قىپتۇ، سېھرى ئۆتمەپتۇ. يەنە قىرىق كېچە - كۈندۈز ئەپسۇن ئوقۇپتۇ، ئەپسۇنلىرىمۇ ئۆتمەپتۇ. ئاخىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. بۇرۇنقى زامانلاردا چىن ماچىن پادىشاھى ئاسماندا يەر يۈزىدىن مۇساپىسى بەش يۈز يىللىق ئېگىزلىككە مۇئەللەق شەھەر قۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ چىققان ناھايىتى زور بىر تاغ بار ئىكەن. ھازازۇل جادى ھېلىقى غايەت زور تاغنى سېھىر قىلىپ ئۇۋاپ قۇمغا ئايلاندۇرۇپ، گۈزەل، ئاۋات يۇرت تەكلماكان بوستانلىقىغا قىرىق كېچە - كۈندۈز قۇم ياغدۇرۇپتۇ، ئاخىرى بۇ گۈزەل يۇرت قۇم ئاستىدا قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرەھمان قورۇل.** ئەر، ئۇيغۇر، 72 ياش، ساۋاتلىق، چەرچەن ناھىيە ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش مەيدانىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990 . 3

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

2

پەرھاد ئۆستىڭى بىر قانچە تارماق ئېقىنلار بىلەن قوشۇلۇپ، ناھايىتى ئۇلۇغ

سۇ هاسىل قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ چوڭ دەريا ئېقىنى بويلاپ چەكسىز كەتكەن ئورمانلار، چىمەنزار يايلاقلار، سۈپسۈزۈك كۆللەر بارلىققا كەپتۇ. كېتىك شەھىرى، ئاقشەھەر، تۇپا شەھەر، ئاۋات شەھىرى قاتارلىق ئونلىغان شەھەرلەر بىنا بولۇپ، خەلقلىرى كۆپىيىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئوۋچى بوۋاي شەھەردىن چەت بىر باياۋانغا ئوۋغا چىقىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بىر دۆڭنىڭ يېنىدا بىر قانچە تۈلكە ياپيېشىل ئۆسكەن شاخلار ئۈستىدە بىر نەرسە يەۋاتقانىكەن. ئوۋچى تۈلكىنى ئېتىپتۇ. تۈلكىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئوۋچى ھەيران قاپتۇ، شاخلىرى مەجنۇنتالغا ئوخشاش بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن، دەرەخ دېسە دەرەخ ئەمەس ئاجايىپ بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ شاخلىرىدا مەرۋايىتتەك تىزىلىپ تۇرغان يۇمىلاق نەرسىلەرگە كۆزى چۈشۈپتۇ. تۈلكە ئەنە شۇنى يەۋاتقانىكەن. ئوۋچى بۇ قانداق نەرسىدۇ؟ دەپ، ئۇنىڭدىن بىر تال ئۈزۈپ ئاغزىغا سالغانىكەن، ھەسەلدىنمۇ تاتلىق تېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى خۇرجۇنىغا قاچىلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ، ئورۇق - ئەۋلادلىرى بىلەن تويغىچە يەپتۇ. ئىككىنچى يىلى بوۋاينىڭ ئۆيى ئەتراپىدا ئاشۇ خىل تال ئونۇپ چىقىپتۇ. بوۋاي بۇ خاسىيەتلىك ئۆسۈملۈكنى ئاسراپ پەرۋىش قىپتۇ. ئاردىدىن ئۇچ - تۆت يىل ئۆتكەندە ئۇ مېۋە بېرىپتۇ. بۇ خاسىيەتلىك مېۋىنىڭ داڭقى ئەل - يۇرتقا تارىلىپتۇ. دەريا بويىدا ياشىغۇچى تۈمەنلىگەن كىشىلەر ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىدا مۇشۇ خاسىيەتلىك كۆچەتنى ئۆستۈرۈپ، جەننەتتەك گۈزەل باغ قۇرۇپتۇ. يۇرت - جامائەت جەم بولۇپ بۇ دەرەخكە «تەك» (ئۈزۈم) دەپ نام بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ پايانسىز يۇرتلارنىڭ ئىسمى «تەكلى ماكان» يەنى «تەكلىك ماكان» دەپ ئاتىلىپ، تەكنىڭ ئەسلىي ماكانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمگە داڭقى يېيىلىپتۇ. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ جاينى «تەكلىماكان» دەپ ئاتايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئۈزۈن مۇھەممەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 78 ياش، لوپنۇر ناھىيەسىدىن.

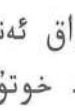
خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1978

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ-سانە - رىۋايەتلەر»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

ئويتوغراق[1]

1

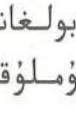

ۇنىڭدىن تەخمىنەن نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى چوڭ بىر توغراق ئەتراپىدا يەر تەۋرەپ تىرىكچىلىك قىلىپ جان باقىدىغان بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بار ئىكەن، ئۇلار كېچىسى توغراقنىڭ كامىرىدا يېتىپ، كۈندۈزى تەۋرىقچىلىق قىلىدىكەن. بۇلارنىڭ ئارزۇلۇق، گۈزەل بىرلا قىزى بار ئىكەن. بۇ يۇرتقا بىر رەسسام كېلىپ قاپتۇ. ئۇ قىزنىڭ ھۆسنى - لاتاپىتىدىن ھەيران بولۇپ، دەرھال قەلەم، بوياقلىرىنى ئېلىپ، قىزنىڭ رەسىمىنى سىزىشقا باشلاپتۇ. رەسىم ئەمدىلا سىزىلىپ بولۇشىغا، تۇيۇقسىز ھاۋا ئۆزگىرىپ، قۇيۇن چىقىپ رەسىمنى ئۇچۇرۇپ پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا ئاپىرىپ تاشلاپتۇ. پادىشاھ بۇ پەرىزاتنىڭ رەسىمنى كۆرۈپ غايىبانە ئاشىق بوپتۇ ۋە بۇ رەسىمدىكى پەرىزاتنى نەدە بولسا شۇيەردىن تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇق قىپتۇ. ئالتە يىل ئىزدەپ رەسىمدىكى بۇ پەرىزاتنى ھېلىقى چوڭ توغراق كامىرىدىكى ئۆيدىن تېپىپتۇ ۋە ئوردىغا كەلتۈرۈپ پادىشاھ ئەمرىگە ئاپتۇ. قىز ئوردىدا بەختلىك ياشاپ ئۆتۈپتۇ. بىرقانچە يىللاردىن كېيىن قىز ئاتا - ئانىسىنى سېغىنىپ، پادىشاھتىن رۇخسەت سوراپتۇ.

پادىشاھ مەلىكىنى بىللە ئېلىپ، قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىنى يوقلاپ چوڭ توغراق كامىرىدىكى ئۆيگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بەزىلەر بۇ توغراقنى «خان توغراق» دەپ ئاتاپتۇ. لېكىن، توغراق كامىرىنى ئۆي قىلىۋالغان كىشىلەر بۇ يەرنى «ئويتوغراق» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ ئىككى خىل ئىسىم بۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋام قىلىپ كەپتۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ توغراقنىڭ ئىچىدىن چىققان ساھىبجامال پەرىزات تۆت يۈز قىرىق تۆت شەھەرنى سورىغاندىن كېيىن، رىم شەھىرىگە پادىشاھ بولغانىكەن.

2

ئويتوغراق» دېگەن سۆز بۇنىڭدىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى پەيدا بولغانىكەن. ئۇ چاغلاردا بۇ جاي پايانسىز كەتكەن قۇملۇق ئىكەن، قۇملۇقنىڭ

① ئويتوغراق كېرىيە تەۋەسىدە.

ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ بىر تۈپ توغراق بولۇپ، توغراقنىڭ ئەتراپى يۇلغۇنلۇق ئىكەن. توغراققا يېقىن جايدا بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئادەملەر خوتەن تەرەپتىن كېلىپ بۇ توغراق تۈۋىدە پاناھلىنىپتۇ. ئۇلار بىر - ئىككىدىن توپلىنىپ، ئاخىر ئاتمىش نەچچە ئادەم بۇ جايغا ماكانلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئادەملەر بۇ چوڭ توغراقنى كەسكەنىكەن، توغراق كامېرىدىن يۇزىگە چۈمبەل تارتىۋالغان ساھىبجامال بىر پەرىزات چىقىپتۇ. پەرىزات بۇ ئادەملەرگە: «ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، ماڭىمۇ قىلدىڭ» دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. توغراقنى كەسكەن يەردىن قان ئېقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن كىشىلەر رەڭگى ئۆچكەن ھالدا بۇ جايدىن بەدەر قېچىپتۇ.

شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ توغراقنى «خان توغراق» دەپ ئاتاپتۇ. كۈنلەر ۋە يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جاينى قۇم بېسىپ ھېلىقى توغراق قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قاپتۇ. بىرقانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن بەزى كىشىلەر: «بۇ جايدا بىر توغراق بار ئىدى، قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، خانمۇ غايىب بولغان. ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتتى، ئەمما بىزگە ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتمىدى. توغراقنى كولاپ ئېچىپ كۆرۈپ باقساق» دەپ كولاشقا باشلاپتۇ. شۇنچە كولىسىمۇ توغراقنى ئاچالماپتۇ. ئاخىر ئۇلار بۇ بەكمۇ «ئويتوغراق» (چوڭقۇر كۆمۈلگەن توغراق) ئىكەن دېيىشىپ، كولاشنى توختىتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا تۇرسۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كېرىيە ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **پاتەمخان.** ئايال، ئۇيغۇر، كېرىيە ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 17.9.1987

«كېرىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

توققۇزاق

ياۋچىلار تەرىپىدىن ئىلى ۋادىسىدىن قوغلانغان ساكلارنىڭ پادىشاھى سەككىز

قەبىلىنى ئەگەشتۇرۈپ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ياشايدىغان سۇلۇق (سۇلى ــ قەشقەر) رايونىغا كېلىپ، كۆك ئارت (پامىر)نىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە ماكانلىشىپتۇ. ئەمىنلىك، مۇنبەت زېمىن ۋە يايلاققا ئىگە بولۇپ هاللىنىۋاتقان ساكلار ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز شەھەرلىرى ۋە قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. يەرلىك ۋە ئىرانلىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دەۋەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىمىي دىنى شامان دىنىدىن چىقىپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ پادىشاهى ئەنقاز شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، دىنىي ۋە مىللىي مۇراسىملىرى «مانىكەنت» (مەنگەن) دەپ ئاتىلىدىغان بەش دەرۋازىلىق شەھەردە بولىدىكەن.

ساكلار ئۆز تەۋەسىنى ئىلىك خانلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن، بۇنداق سۈيۈرغال زېمىنلار ئىلىك خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن. ساكلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە يەرلىك خەلقتىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «ساك» دېگەن نامنى قوشۇپ چاقىرىشىدىكەن. ئېكساق (ئىلىك ساك)، بەيساق (بەگساك)، تۆگىساق (تۆگە ساك)، ئوغۇساق (ئوغۇزساك)، ئىنساق (ئاناساك)، قۇنساق (قۇن ساك) دەپ ئاتالغان بۇ يۇرتلارنىڭ نامى ئۇنىڭغا ساك پادىشاهى تەرىپىدىن قويۇلغان كىچىك ئىلىك خانلارنىڭ نامى ئىكەن.

كۇزده مول هوسۇل تويى ئۆتكۈزۈش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، بۇ هەممىدىن چوڭ توي هېسابلىنىدىكەن. بۇ خىل تويىنىڭ مۇراسىمى توققۇزكۈن داۋاملىشىدىكەن. ئەڭ ئۇچقۇر ئات، ئەڭ كۈچتۈڭگۈر نار، ئەڭ سېمىز كالا ـ قويلار، ئەڭ سوقۇشقاق بۇقا ـ قوچقارلار، يوغان سەركىلەر، توقماقتا چىقىدىغان ئۆچكىلەر، تالاشتۇرىدىغان ئىت، سوقۇشتۇرىدىغان خوراز، ئاجايىپ يوغان قوغۇن ـ تاۋۇز، كاۋا ـ قاپاقلار، ئوخشىغان بۇغداي ـ قوناق باشقىدىن ياسالغان دەستىلەر، غۇزمەك ـ غۇزمەك بولۇپ يېتىلگەن ئالما، ئانار، شاپتۇل، بېھى، ئامۇت، ئۈزۈم شاخلىرىنى ئالغاچ كەلگەن ساكلار مانى كەنتىگە يىغىلىپ، مول هوسۇل خۇشاللىقىنى نامايان قىلىپ، چېلىشىش، ئات بەيگىسىدىن تارتىپ خوراز سوقۇشتۇرۇشقىچە بولغان تۇرلۈك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكەن. بوزا، قىمىز، شاراب ئىچىشىپ، ئۇسسۇل ئوينىپ، ساما سېلىشىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ساكلار بۇ ئورۇننى «توققۇز ساك» (بارلىق ساكلار يىغىلىدىغان جاي) دەپ ئاتىغانىكەن. كېيىنچە، ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ساك» «توققۇزاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بوپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم ئەھمىدى.** رىۋايەت ۋە تارىخىي

ماتېريياللارغا ئاساسەن.

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ژە چۆچەكلەرى»، 1989

تۈنز

ۋلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخان قەشقەر تەختىدە پادىشاھلىق قىلىپ ئولتۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، خوتەن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى جاڭگالۇخالخال ماچىن باشچىلىقىدا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كەپتۇ. ئۇلار يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇقتىن قارا ئۆتەڭگىچە بولغان ھەممە يېرىنى ئىگىلەپ بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان بۇنى ئاڭلاپ لەشكەرلەرنى جەم بولۇشقا بۇيرۇپتۇ. بۇغراخان قوشۇنىدىكى قەشقەرلىك، سەمەرقەندلىك، بۇخارالىق، خوجەندلىك، ئەنجانلىق، ئوشلۇق، كاسانلىق، خارەزملىك، تەبرىزلىك قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى ھازىر بوپتۇ. ئەتىسى ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى قىرىق مىڭ لەشكەرنى ئېلىپ يېڭىسارغا يېتىپ كەپتۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان غازى جاڭگالۇخالخال ماچىنلارنىڭ نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ قېنىنى دەريادەك ئاققۇزغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى قىرىپ تۈگىتەلمەپتۇ. بىر قېتىملىق جەڭدە جاڭگالۇخالخال ماچىنلارنىڭ قوشۇنلىرى ھېيلە ئىشلىتىپ تاغ تەرەپكە قاچقان بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان قوشۇنىدىكى تەبرىزلىك لەشكەرلەر ئۇلارنى قوغلاپ تاغ ئارىسىغا كىرگەندە، تاغ ئارىسىدىن نەچچە مىڭ بۆكتۈرمە قىلىنغان بۇددىستلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ تەبرىزلىك لەشكەرلەرنى قىرىپ تاشلاپتۇ. لەشكەر باشلىقلىرىدىن خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى، ئەبۇل مەسۇر تەبرىزى، ئابدۇللا ئىبن مۇھەممەد تەبرىزى، ئابدۇراخمان ئىبن مۇھەممەد تەبرىزلەرمۇ بۇددىستلارنىڭ قولىدا شېھىت بوپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي «تەبرىز» دەپ ئاتىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ ئىسىم «تۈنز»غا ئۆزگىرىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇكېرىم ئاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، يېڭىسار ناھىيەسى ئۇچا يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم سابىت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر ژىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى

ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىن.

«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

چۆلتۇمەن

چىگگىزخان ئىستېلاسىدىن بۇرۇن قەشقەرنى ساقلاۋاتقان لەشكىرىي باشلىق ئىمىر ئىسىملىك پالۋان ئىكەن. چىگگىزخان لەشكەرلىرى قەشقەرنى بېسىۋالغاندا ئىمىر قىرىق مىڭ لەشكىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ توققۇزاققا چېقىپ، سايباغ يېزىسىنىڭ دەريالىغا يېقىن دەرەخزارلىق، ئەتراپى كەڭ كەتكەن، تۈز ۋە ئوتلاقلىرى بار جايغا چۈشۈپ ئورۇنلىشىپتۇ. بۇ يەرنى «چىلتۇمەن» دەپ ئاتاپتۇ. چىگگىزخان لەشكەرلىرى بۇلارنى قوغلاپ چىققاندا بۇ جايدا شىددەتلىك جەڭ بولغانىكەن. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز جەڭ بولۇپ، ئىمىر ئۆلۈپ شۇ جايغا دەپنە قىلىنىپتۇ. شۇڭا، بۇ مازارنى «چىلتۇمەن مازار خوجام» دەپ ئاتاپتۇ. قىرىق مىڭ لەشكەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆلۈپ، بىرقىسمى ئەسىرگە چۈشۈپتۇ. ئۆلگەنلەرنى قەيەر ئۇدۇل كەلسە شۇ يەرگە كۆمۈپتۇ. موڭغۇللار ئەسىرلەرنى بۇ جايدا ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، بىنەم ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلدۇرغانىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىلتۇمەن «چۆلتۇمەن» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېھىم رازى.** ئەر، ئۇيغۇر، 80 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل ئىبراھىم** (1927). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

تۇغ كەنتى

مانجۇلار زامانىسىدا پەرغانە ئوشتىن سورۇنچى بەگ بىلەن قۇربانجان دادخاھ

قىرغىز، قىپچاق تالىپلاردىن ئۇچ يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ قەشقەرگە كەپتۇ. بۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان مانجۇ قوشۇنلىرى ئاقتامغا چىقىپ مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، ئاخىردا مانجۇ ئەسكەرلىرى چېكىنىپتۇ. سورۇنچى بەگنىڭ قوشۇنلىرى مانجۇ ئەسكەرلىرى تاشلاپ قاچقان قورال ـ ياراغ، ئات ـ قېچىر، ئوزۇق ـ تۇلۇكنى تالىشىپ جەڭگى ـ جېدەل قىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سەن ئۆزبېك، مەن قىرغىز، سەن قىپچاق، مەن شەھەرلىك، سەن تاغلىق دېگەنگە ئوخشاش مىللىي ئايرىمچىلىق، يۇرتۇازلىق خاھىشى باش كۆتۈرۈپ ئىتتىپاقسىزلىق كەيپىياتى يۈز بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مانجۇ ئەسكەرلىرى سورۇنچى بەگ قوشۇنلىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىپتۇ. ئەقىل ـ ھوشىنى يوقاتقان سورۇنچى بەگ قوشۇنلىرى مانجۇ ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي تۇغ ـ ئەلەملىرىنى تاشلاپ قېچىپتۇ. مۇشۇ ۋەقەگە ئاساسەن، بۇ جايغا «تۇغ كەنتى» دېگەن ئىسىم قويۇلغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇنەۋۋەر ئىسمايىل.** ئايال، ئۇيغۇر، 55 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر شەھىرى چاسا ئاھالىلەر كومىتېتى دوكلاتچىسى.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم سابىت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1987

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

غېجەك

مانجۇلار زامانىسىدا تارىم مۇغاللىرىدىن نورۇز دولان (لەقمى ئاقباش دولان)، مەكتىتىن دولان دوتەي مىراب، قىزىلبۇيىدىن قارا باي چوماقچىلار مەسلىھەتلىشىپ قەشقەرنى ئالماقچى بولۇشۇپتۇ. بىرقانچە مىڭ ئاھالىنى توپلاپ چوماق بىلەن قوراللاندۇرۇپتۇ. بۇ ۋاقىت دەل ئاپاق خوجا مازىرىدا بولىدىغان تاۋاپ مەزگىلى بولۇپ، ئۇلار تاۋاپچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىش ئۈچۈن چوماقلىرىنى يوشۇرۇپ، تۆت

يۇزدىن ئارتۇق باخشىنى ئالدىغا سېلىپ، داپ، غىجەك، راۋابلىرىنى چېلىشىپ، دولان ئاھاڭىدا مۇقام توۋلىشىپ، ساما سېلىشىپ، «ئاللا، باركاللا» دەپ دوست تارتىشىپ، يامانيار جاڭگىلىدىن ئۆتۈپ، كوناشەھەر ناھىيەسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسىغا تۇتاش بولغان بۇلغىچى يار بويىدىكى توقايلىقتا ئارام ئېلىپ، قەشقەرنى ئېلىشنىڭ بەزى تەييارلىقلىرىنى ئىشلەپتۇ.

ئۇلار دەل جۇمە كۈنىدە ئاپاق خوجا مازىرىغا يۆتكىلىپ، كۈندۈزى تاۋاپ پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېچىسى شەھەرگە كىرىپ دەڭىلەرگە ئورۇنلىشىپ، يېرىم كېچە بولغاندا بىر يەرگە جەم بولۇشۇپ قورۇلغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئۇلار قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، قورۇلنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي چىڭ ئەسكەرلىرى يارەمگە كېلىپ قالغانلىقتىن، ئۇلار شەھەرنى تاشلاپ قىزىل دەريا بويىغا چېكىنىپتۇ. چىڭ ئەسكەرلىرى بۇ يەرگىچە قوغلاپ كېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە قارىماي، داپ ـ غىجەكلىرىنى تاشلاپ قېچىپتۇ. بۇ يەردە ئۇلاردىن ئوچ يۇزدەك غىجەك قېپقاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كېچەك «غىجەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇنەۋۋەر ئىسمايىل.** ئايال، ئۇيغۇر، 55 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر شەھىرى چاسا ئاھالىلەر كومىتېتى دوكلاتچىسى.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم سابىت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1987

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

بەشكېرەم

تولمۇ ئۇزاق يىللار ئىلگىرى كۈن ياش ۋاقتىدا، قۇم تاش ۋاقتىدا، تەڭرى زېمىننى يارىتىپ، ياراتقان زېمىنگە بىر نەزەر سېلىپ ئاندىن ئۇنىڭ بىر پارچىسىغا كۆزى چۈشۈپتۇ ـ دە، بارلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ بۇ يەرنى بىر

گۈزەل باغ قىلىپ ياساپتۇ. بۇ يولدا بارلىق ئىخلاسىنى ئىشقا سېلىپ، ھېچ ھۈنىرىنى ئايماي، يوققا ئانچە كايىماي باغلىرىنى بوستان قىلىپ، نامىنى ئەلگە داستان قىپتۇ. بۇ يۈرتقا كەلگەن ئامەتكە، ئاجايىپ كارامەتكە خەلقىئالەم ھەيران قاپتۇ. بەزىلەرنىڭ ھەسەتلىرى قوزغىلىپ، چىرايلىرى كۆكىرىپ كېتىپتۇ، بەزىلەر بولسا چاۋاك چېلىشىپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان جەننەت قىزلىرى، قىز بولغاندىمۇ نۇردىن يارىتىلغان ساھىبجامالىلىرى بۇ يەرگە كېلىپ قىزىلگۈلنىڭ سەرخىللىرىدىن يۈزلىرىگە رەڭ ئاپتۇ، مېۋىلىرىنىڭ شىرنىلىرىنى لەۋلىرىگە سۈرتۈپ، لەۋلىرىنىڭ تەمىنى ئاشۇرۇشۇپتۇ. ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنلىرى چۆرگۈلەپ كېتەلمەي، يا مۇرادىغا يېتەلمەي ئامالسىز كۆككە چىقىپ يۇلتۇز بولۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۇلتۇزلار باشقا يەرگە كېتەلمەي، يا يۈرتقا كېلەلمەي ئىزا تارتىپ كۈندۈزى كىشىلەرگە كۆرۈنمەي ھەسرەت ئىلكىدە ياتىدىكەن، ئۇخلىيالماي قوشاق قاتىدىكەن، پەقەت بولالمىغانلىرى يەرگە ئۆزىنى ئاتىدىكەن.

بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ۋاپادار، مەرد، ئەمگەكچان، قابىل بولۇپ، يىگىتلىرى چەبدەس، قىزلىرى تەڭداشسىز ئىكەن. ئاي بۇ قىزلارنى كۆرۈپ ھەسەت بىلەن بۇلۇت ئارقىسىغا قاچىدىكەن. نازۇنېمەت دېگەن مولچىلىق بولۇپ، ساقلايىدىغان ئادەم يوق ئىكەن. بۇ يۈرتتىكى مەئىشەت ۋە شادلىق تەسەۋۋۇرسىز بولۇپ، بۈيۈكلۈكتە تەنھا ئىكەن. لېكىن، بۇ يۈرتنىڭ نامى يوق ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ يەردە چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، يەتتە ئىقلىم، ئون سەككىزمىڭ ئالەمگە خەۋەر قىلىپ، كاتتا مۇراسىم مەيدانىدا ئىسىم قويۇش قارار قىلىنىپتۇ.

يۈرتقا ئىسىم قويۇش ھەققىدىكى جاكارنى ئاڭلىغان جەننەتنىڭ ئەڭ ئېسىل قىزلىرى خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي سەكرىشىپ، بۇ مەرىكىگە خاس سوۋغات ئىزدەپ باشلىرى قېتىشىپتۇ. شۇ ئەسنادا جەننەتتىكى قىزلاردىن ئەڭ چىرايلىق بولغان بەش قىز جەننەتتىكى ئەڭ ئېسىل مېۋىلەر ئىچىدىن تاللاپ يۈرۈپ «كېرەم» نامىلىق مېۋىلىك دەرەختىن ھەربىرى بىر تۈپتىن جەمئىي بەش تۈپ ئېلىپ چىقىپ بۇ مەرىكىگە توپلانغان جامائەتنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. بۇ دەرەخ يۈرتنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ شۇنداق يارىشىپ كېتىپتۇكى، پۈتكۈل جامائەت ئۇنىڭغا تويماي قارىشىپتۇ ۋە چاۋاك چېلىشىپتۇ. ئىسىم قويۇش مەسلىسىدە كۆپ دەتالاش بوپتۇ. بەزىلىرى: «بۇ يۈرتنى ئاللانىڭ ئۆزى ياراتقان، ياراتقاندىمۇ بېھىشتىن گۈزەل قىلىپ ياراتقان. شۇڭا، ئاللانىڭ بىر سۈپىتى بولغان ‹كېرەم› بىلەن ‹بېھىش›نى قوشۇپ ‹بېھىش كېرەم› دەپ ئىسىم قويايلى» دەپتۇ. بەزىلىرى: «بۇگۈنكى بۇ ئىسىم قويۇش مۇراسىمىغا جەننەتتىن

بەش نەپەر قىز كەلدى. ئۇلار بۇ يەرگە كېرەم دەرىخى ئېلىپ كەپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە، كېرەم دەرىخىنىڭ خاسىيىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ مېۋىسىدىن بەش تال يېگەن ئادەم ئەگەر قېرى بولسا دەرھال ياشىرىدىكەن، مېغىزىنىڭ يېغىنى ھەرقانداق جاراھەتكە چاپسا شۇ ھامان ساقىيىدىكەن، يوپۇرمىقىنى قارىغۇ كۆزگە سۈرتسە ئېچىلىدىكەن، پالەچ كىشى شېخىدىن ھاسا قىلىۋالسا ساقىيىپ تايچاقلاردەك چاپالايدىكەن. شۇڭا، مۇنداق خاسىيەتلىك دەرەخنى ئېلىپ چىققان بەش نەپەر قىز ۋە بۇ يۇرتقا ياراشقان كېرەم دەرىخىنىڭ نامىنى بىرلەشتۇرۇپ «بەشكېرەم» دەپ ئىسىم قويايلى» دېيىشىپ-تۇ. بۇ مەسلىھەت ھەممىنىڭ كۆڭلىگە يېقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ مەرىكىنىڭ ئۆزى-دە ئەزان چىللاپ بۇ يۇرتنىڭ نامىنى «بەشكېرەم» دەپ جاكارلاپتۇ. ئىسىم قويغۇچىغا تون كىيگۈزۈپتۇ.

بەشكېرەملىكلەر كۈندىن - كۈنگە رونىق تېپىپ، تۇرمۇشى بايىشات بولۇپ، بارغانسېرى ئاسمان، يۇلتۇز، ئاي، كۈن ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە ئويلايدىغان، پىكىر يۈرگۈزىدىغان بوپتۇ. ئاڭغىچە بۇ يەردە كېرەم دەرىخىنىڭ نامى بىلەن ئىسىم قويۇلغان كېرىماخۇن ئىسىملىك بىر دېھقانىنىڭ بەش ئوغلى چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يېتىپتۇ. ئۇلار ئەقىل - پاراسەت، قۇدرەت - كامالەتتە تەڭداشسىز بولۇپ، ئۇلارنى شۇ يۇرتتىكىلەر «كېرەمباينىڭ بەش ئوغلى» دەپ ئاتىشىپتۇ. بەزىلەر بۇنى قىسقارتىپ «بەش كېرەم» دەپ ئاتىشىپتۇ. بۇ بەش كېرەم بۇ يۇرتنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۇرۇش ۋە خەلقنى تېخىمۇ بايىاشات قىلىش ئۈچۈن كېرەم دەرىخىنى كۆپەيتىپ، ھەربىرى ئوندىن، جەمئىي ئەللىك باغ ياساپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ يۇرت - يۇرتتىن كەلگەن سەيلىچىلەر: «بۇ يەردە باغلار نېمانچە كۆپ، خۇددى قۇمدەك ئىكەنغۇ» دېيىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بەش نەپەر يىگىت بەرپا قىلغان باغۇ بوستانلىق «قۇمباغ» دەپ ئاتىلىپتۇ. يىگىتلەر بۇ باغلارنى كۆرۈش، سەيلە قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەرگە ئاتاپ لەنگەر سالدۇرۇپتۇ.

قۇمباغدىكى بۇ پاراسەتلىك بەش يىگىتكە جەننەتتىن چىققان ھېلىقى بەش قىز ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. بارا - بارا بۇ يىگىتلەرنىڭ پېيىگە چۈشۈپ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ئېيتىشىپتۇ. يىگىتلەر كېڭىشىپ، بۇ بەش قىزغا: «يېقىندىكى تاغ باغرىدا كەڭ كەتكەن بىر سايلىق بار، بەش كۈن ئىچىدە ئۇ يەرنى باغقا ئايلاندۇرالىساڭلار ئاندىن سىلەر بىلەن باش قوشىمىز» دەپ شەرت قويۇپتۇ. قىزلار ئامالسىز بۇ شەرتكە كۆنۈپ ئۇلار ئېيتقان ھېلىقى سايغا بەكمۇ گۈزەل باغلارنى بەرپا قىپتۇ. يىگىتلەر بۇ باغلارنى كۆرۈپ رازى بولۇشۇپتۇ ۋە بۇ يەرگە «سايباغ» دەپ نام قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاخىرى توي تەييارلىقىغا چۈشۈپتۇ.

جەننەت ئەھلى، بولۇپمۇ جەننەتنىڭ ساقچىلىرى جەننەتتىكى قىزلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ھېلىقى بەش قىزنى سۈرۈشتە قىلىپ يەتتە جەننەتنىڭ ھەممىسىنى ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ. شۇنىدىن كېيىن جەننەت ئەھلى كۈچ - قۇدرىتى ھەددى - ھېسابسىز، تولىمۇ يوغان بىر ئادەمنى ھېلىقى قىزلارنى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن زېمىن ئۈستىگە چىقىرىپتۇ. ئۇ يۇلتۇزلاردىن ئېڭىشىپ ئۆتۈپ بىر چىمەنلىككە كېلىپ قارايدىغان بولسا، ھېلىقى بەش قىز زېمىندىكى بەش كېرەمنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرگۈدەك. ئۇ قىزلارنى توسۇپ: «ئى مەلىكىلەر، مەن سىلەرنى چاقىرغىلى چىقتىم. جەننەت ئەھلى سىلەرنى ماكانىغا قايتىسۇن دەيدۇ. سىلەرنى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ تاقىتى تاق بولدى. يۈرۈڭلار، مەن بىلەن بىرگە كېتىڭلار» دەپتۇ. بىراق، قىزلار ئۇنماپتۇ. ئۇلار: «جەننەتنى بىز ئوبدان بىلىمىز، ئۇ يەر بۇ يەردەك بەلەن ئەمەس، جەننەتنىڭ گۈزەللىكى بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىكىگە يەتمەيدۇ» دەپتۇ. ھېلىقى كىشى ئۇلارغا يالۋۇرۇپتۇ. قىزلار ئۇنى قايىل قىلىش ئۈچۈن سايباغ ھەم قۇمباغلارنى ئايلاندۇرۇپتۇ. ئۇ بۇ كارامەتنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بوپتۇ ۋە قىزلارنىڭ جەننەتكە كېتىشكە ئۇنىمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىپتۇ.

ئۇ قىزلارنى جەننەتكە قايتۇرۇپ كېتىشكە كۆزى يەتمىگەندىن كېيىن، جەننەتتىكى باشقا قىزلارنىڭ بۇ يەرگە قېچىپ چىقىشىدىن ئەنسىرەپتۇ. شۇنىدىن كېيىن ئۇ ئويلا - ئويلا بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئاندىن ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېتىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ شۇئان بەش بارمىقىنى ئاردەك كېرىپ شۇنداق جىجىپتەكەن، ئۇنىڭ ئىزىدىن بەش دەريا ھاسىل بولۇپ بۇ يۇرتنىڭ باغرىدا ئېقىپ زېمىننى بەش پارچە قىلىپ بۆلۈپ تاشلاپتۇ. نۇرغۇنلىغان باغلار، ئادەملەر ۋەيران بوپتۇ. شۇنىدىن كېيىن بۇ زېمىندىكى بەزى ئادەملەر مېۋە قويۇپ باغ ئەھيا قىلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇ ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلمەپتۇ. بەزىلەر دەريالاردىن سال بىلەن ئۆتۈپ، بەش پارچە بولۇپ كەتكەن زېمىندىكىلەر بىلەن ئۈچرىشىپ، ئۆز ئارا ئىناق ئۆتۈشۈپ، باغ ئەھيا قىلىۋېرىپتۇ. خۇدا ياراتقان بۇ گۈزەللىك دۇنياسىنى بۇزۇۋەتكەن كىشىگە جەزىرائىل ئۆلۈم جازاسى بېرىپتۇ. ئاللا قىزلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئۇلارنى شۇ زېمىندا قالدۇرۇپتۇ.

بەشكېرەم بۇ ۋەيرانچىلىققا ئۈچرىغاندىن كېيىن بۇ يۇرتتىكىلەر بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. يۇرتتا ئالدامچىلار پەيدا بوپتۇ، يۇرت ئىچىگە يالغان - ياۋىداق تولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىرادىسى بوشىشىپ، ئىرادىنىڭ ئورنىنى شۇكۇر - قانائەت ئىگىلەپتۇ. خىسلەت ئۈچۈپ، كېرەملەردىن يىراققا كۆچۈپ، ئەلدىن بەرىكەت قېچىپتۇ.

هازىر بەشكىرەم زېمىندا ياشاۋاتقان ئىرادىلىك، ئۇمىدۋار كىشىلەر شۇ چاغلاردىكى ئېغىشماي باغ ئەھيا قىلغانلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۇردى سامساق** (1923 ــ 1992). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن.

ئەمەت سىدىق. ئەر، ئۇيغۇر، 75 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكىرەم يېزىسى قۇمباغ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېشىت بارات ئويغاق** (1965). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ئىدارىسىدىن.

مۇھەممەتئىمىن ھېيىت (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا شەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

پەيزاۋات

ر اۋلار شۇنداق رىۋايەت قىلىپتۇلەركى، ئۇزاق ئۆتكەن زامانلارنىڭ بىرىدە قەشقەردە ئارسلانخان دېگەن بىر خان ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ھارۇنخان ئىسىملىك بىر مەسلىھەتچى ۋەزىرى بار ئىكەن. ئارسلانخاننىڭ ئېلى ئىسمىلىك، ھارۇنخاننىڭ بولسا پەيزۇللا ئىسمىلىك ئوغۇللىرى بولغانىكەن. بۇ ئىككىيلەننىڭ يېشى ئانچە پەرقلەنمەيدىكەن، بىر ـ بىرى بىلەن ئىناق ئۆتىدىكەن، بىرەر خۇشاللىقى بولسا تەڭ كۈلۈپ، خاپىلىقىقا تەڭ قايغۇرىدىكەن، بىر مەكتەپتە، بىر ئۇستازدىن تەلىم ئالغانىكەن. ئۇلار چوڭ بولغانسېرى ئات مىنىش، قىلىچ ـ نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش ئىشلىرىغا قىزىقىدىغان بوپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئىككى بەگزادە ئاتلىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ، قەدىمىي ئوردا خانىۋەي ئەتراپىغا ئوۋغا چىقىپتۇ. قۇمباغ، سايباغ، چارباغ، بايتوقاي، لەڭگەر...

دېگەندەك يۇرت ـ ئۆتەڭلەردىن ئۆتۈپ، قىزىل دەريىسى بىلەن چاقماق دەريىسى ئارىلىقىدىكى غورو جاڭگال ئىچىگە كەپتۇ. بۇ يەرلەردە بۆرە، تۈلكە، قاۋان، ياۋا توڭگۇز، كېيىك، توشقان، تاغ تېكىسى، قوتاز، قىرغاۋۇل، قارچىغا، جاغالماي، كەكلىك، بۆدۈنە، لاچىن، بۈركۈت، تورغاي ۋە قۇشقاچقا ئوخشاش گۆشخور، ئوتخور، تۆت ئاياغلىق، جۈپ قاناتلىق چوڭ ـ كىچىك ياۋايى ھايۋان ۋە قۇشلار ياشايدىكەن؛ توغراق، يۈلغۇن، جىگدە، سۆگەت، سېدە قاتارلىق دەرەخلەر، خىلمۇ خىل ئوت ـ چۆپلەر ئۆسىدىكەن. ئارىلاپ ـ ئارىلاپ قونالغۇ ئۆيلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدىكەن. شاھزادىلەر تاغ باغرىدىكى ساغۇنباغدىن كۈنپېتىشقا بۈرۈلۈپ، كەڭ كەتكەن يايلاقنى توغرا كېسىپ، ئاقسۇ دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل قىزىلسۇ دەرياسى بويىغا كېلىشىپتۇ. ئىلگىرى ئۇلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ باقمىغانىكەن. بۇ يەردە بىر كېچىك، بىر ـ ئىككى ئۆيلۈك دېھقان بار ئىكەن. ئۇلار كەچقۇرۇن بىر بېلىقچى بوۋاينىڭ ئۆيىدە قونۇپتۇ، ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى كاۋاپ قىلىپ، ئۆي ئىگىسى بىلەن تەڭ يېيىشىپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتلىرىنى تەۋەككۈل دەرياسىغا سېلىپ، قىزىلسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ يەردە دەريادىن سۇ چىقىدىغان، كۈنپېتىشقا ئاقىدىغان بىر ئۆستەڭ، ئۇ ئۆستەڭنى بويلاپ كەتكەن تار ھارۋا يولى بار ئىكەن. بەگزادىلەر يول بىلەن خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن بىر كىچىك يۇرتقا يېتىپ كەپتۇ. بەگزادىلەر يۇرتنىڭ ئىچىگە كىرىپ، چوڭ بىر كۆلنىڭ بويىدا ئاتلىرىدىن چۈشۈپتۇ. ھايال ئۆتمەيلا ئەسىر نامىزىدىن يانغان جامائەتلەر بۇ يەرگە كېلىپ «ئۆتكۈنچى مۇساپىرلار» بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. جامائەتنىڭ كۈسەنباي ئىسىملىك بىر ئاقساقلى بار ئىكەن، ئۇ ھەم يۇرت بېشى، ھەم ئىمام ئىكەن. كۈسەنباي بۇ ئىككى مۇساپىرنى ئۆز ھويلىسىغا تەكلىپ قىپتۇ. كەچقۇرۇن يۇرت ئەھلى قوي سويۇپ، مەشرەپ قىلىپ مېھمانلارنى كۈتۈۋاپتۇ. ئەتىسى مېھمانلار يىراق ـ يېقىننى كۆرۈپ، ئېتىزلارنى ئارىلاپ، باغلاردا سەيلە ـ ساياھەت قىپتۇ، كەچلىرى ھويلىدا ئولتۇرۇپ ھېكايە ئاڭلاپتۇ. ئاۋۋال كۈسەنباي بۇ يەرنىڭ خەلقى، يەرلىرى، ھوسۇلى، يوللىرى، قەيەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكى، قانچىلىك غەللە ـ پاراق تۆكىدىغانلىقى ئۈستىدە چۈشەندۈرۈپتۇ، ئاندىن بۇلارنىڭ قەيەردىن، نېمە سەۋەب بىلەن بۇ يەرلەرگىچە كېلىپ قالغانلىقىنى سوراپتۇ. بەگزادىلەر ئۆز ئاتلىرىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، ئۆزلىرىنى «يولدىن ئېزىپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان مۇساپىرلار» دەپ كۆرسىتىشىپتۇ. كۈسەنباي كۆپنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك ئادەم ئىكەن. بۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن شۇبھىلىنىپ، تولىمۇ ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرۈپ، ئۇلارنى قولىدىن كېلىشىچە ياخشى كۈتۈۋاپتۇ. بەگزادىلەر كېتىدىغان چاغدا كۈسەنباي ئۇلارغا بىرقانچە كۆكچى قوغۇن يوللۇق تۇتۇپتۇ ۋە

دەپتۇ:

ــ قىزىلسۇ دەرياسى بويىدىكى يېڭى مەھەللە دېھقانلىرى ئارسلان بۇغراخانمىزغا سالام يوللىدى، دەپ قويۇشالا، بەگچەكلىرىم!

بەگزادىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتى ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، كۈسەنبايغا ھەقىقىي نام ـ شەرىپلىرىنى مەلۇم قىپتۇ. جامائەت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بەگزادىلەرنى قايتىدىن مېھمان قىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ جەريانداا ئۇلار كۈسەنبايىنىڭ ھېكايىسىنى بەكمۇ قىزىقىپ ئاڭلاپتۇ.

ــ بۇ ھېكايىنى ئاستانىگە بارغاندىن كېيىن خان ئاتىمىزغا سۆزلەپ بېرىمىز، مولا تەكلىپ قىلىپ كىتابقا پۈتكۈزىمىز، ــ دەپتۇ.

شاھزادە ئېلى، بەگزادە پەيزۇللالار ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ، ئەھۋاللارنى تولۇق مەلۇم قىپتۇ. ئارسلانخان ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ھارۇنخاندىن:

ــ پەيزۇللا بەگزادە ئۇ يەرگە بارسا قانداق؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ھارۇنخان:

ــ ئىلتىپاتلىرىغا رەھمەت شاھىم! ئۆزلىرى بىللا، مەن ياشىنىپ قالدىم، ئوغلۇم ئالدىن بارسا، ئارقىسىدىن مەنمۇ بارىمەن، ــ دەپتۇ.

ئارسلانخان پەيزۇللادىن بۇ ئىشقا مەيلى بار ـ يوقلۇقىنى سورىغانكەن، ئۇ دەرھاللا:

ــ مەن ئۇ يەرنى خانلىقىمىزنىڭ بایاشات ئۆلكىسى قىلىپ چىقىشقا بەل باغلىدىم! ــ دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پەيزۇللا قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يۇرتلارغا بەگ قىلىپ تەينىلىنىپتۇ. پەيزۇللا بەگنىڭ ئوردىسى دەسلەپتە يېڭى مەھەللىگە قۇرۇلۇپتۇ. بەگنىڭ ھويلىسىنىڭ يېنىدا ھەشەمەتلىك «شەرئى مەھكىمىخانا» قۇرۇلۇپتۇ. پەيزۇللا بەگ ئالدى بىلەن كۈسەنبايىنى باش قىلغان «پېشقەدەملەر ئۇيۇشمىسى» تەسىس قىلىپ، چوڭ ـ كىچىك ئىشلاردا ئۇلارنىڭ توغرا، پايدىلىق مەسلىھەتلىرىنى ئالىدىكەن. پەيزۇللا بەگ ئىشنى ئۆز تەۋەلىكىنى ئايرىش، ھەربىر يۇرتلارغا يېڭىدىن ئاقساقاللارنى تەينىلەش، غەللە ـ پاراقنى بىر ئورۇنغا يىغىۋېلىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىشتىن باشلاپتۇ. بىر ـ ئىككى يىل ئۆتىمەيلا يېڭى ـ يېڭى يۇرتلار پەيدا بولۇشقا باشلاپتۇ. كۆپ يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش ـ يېغىلىق دەستىدىن يۇرتىنى تاشلاپ، سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەرمۇ قايتىپ كېلىپ ئۆز ماكانلىرىنى قايتا قۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پەيزۇللا بەگ ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن مىڭلاپ كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ...

بىر يىلى دەريا سۇيى تېشىپ، يېڭى مەھەللىنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. دېھقانلار كۈنچىقىشقا قاراپ قېچىپتۇ. كېيىن يېڭىدىن يەنە كۆپ مەھەللىلەر بارلىقىقا كەپتۇ.

پەيزۇللا بەگ چوڭلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بەگلىك ھويلا ۋە مەھكىمە شەرئىلەرنى قىزىل دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى بىر يۇرتقا كۆچۈرۈپتۇ. قەدىمكى يىپەك يولى مۇشۇ يەردىن ئۆتىدىكەن. كۆپ ئۆتمەي بۇ يەردە گۈزەل كوچىلار، رەتلىك ئۆيلەر، جۇمە كۇنلۇكى قايناپدىغان بازار، ئۆتەڭ ـ سارايلار پەيدا بوپتۇ. سودا كارۋانلىرى بۇ يېڭى ئۆتەڭگە كېلىپ چۈشىدىكەن، سودا ـ سېتىق قىلىشىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ يۇرت بىنا بولغانىكەن. يۇرت ئىسمىنى كىشىلەر دەسلەپتە «پەيزۇللا بەگنىڭ ئاۋات قىلغان لەڭگىرى» دەپتۇ. كېيىنچە «پەيزۇللانىڭ ئاۋاتى» دەپتۇ. ھازىرقى «پەيزاۋات» (پەيزۇئابات) دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن ئۆزگەرگەنىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۇسۇپ ئۆمەر.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، پەيزاۋات ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىن.

«پەيزاۋات خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

چوكانيار

ئۇزاق ئۆتكەن زامانلارنىڭ بىرىدە قورقماس يۈرەك، كېلىشكەن، ئەقىللىك، تىرىشچان بىر جۇپ قىز ـ يىگىت ئۆتكەنىكەن. يىگىتنىڭ ئىسمى غوپۇر، قىزنىڭ ئىسمى توختىگۈل ئىكەن. ئۇلار ئەسلىدە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىدىكى سېرىقبۇيا دېگەن يۇرتتا بىر ـ بىرىگە كۆيۈپ، چىن دىلىدىن بىر ـ بىرىنى سۆيۈپ ياشايدىكەن. بىراق، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن قانچىلىك تىرىشقان بولسىمۇ، يەنىلا قاتمۇقات بويۇنتۇرۇقلاردىن قۇتۇلالماپتۇ. ئاخىرى ئۇلار گېپىنى بىر قىلىشىپ، بىر كېچىسى قېچىپ كېتىپتۇ. شۇ ماڭغانچە بىر قانچە كۈنده ئاران پەيزاۋات بوستانلىقى تەۋەسىگە يېتىپ كەپتۇ. دەريا بويىدا شاپتۇل، مىشا دېگەن يۇرتلار بار ئىكەن. ئۇلار مىشا يېزىسى تەۋەسىدىكى بىر مەھەللىگە كەپتۇ. ئۇ يەردىكى كەمبەغەل، نامرات دېھقانلار بۇ ئىككىيلەنگە ئىچ ئاغرىتىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى دەۋەت قىلىشىپتۇ. غوپۇراخۇن كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى، توختىگۈل بولسا يىپ ئېگىرىش، كىيىم ـ كېچەكلەرنى يامىاش، تىكىش، يۇيۇش، ئاش ـ تاماق ئېتىشتەك ئىشلارنى قىلىپ يۇرۇپ بىر قانچە كۈننى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئاخىرىدا ئىشتىن يانغاندا، دېھقانلار ئېرىق بويىدىكى چوڭ ئۇجمە ياكى قاپاق تېرەك ئاستىغا توپلىشىپ، مەشرەپ ۋە باشقا قىزىق

گەپ ـ چاقچاقلار بىلەن كۆڭۈل ئاچىدىكەن. مۇنداق چاغلاردا غوپۇر ئۆزىنىڭ دولان راۋابىنى چېلىپ، مۇڭلۇق ناخشىسىنى تەڭكەش قىلىدىكەن، توختىگۈل بولسا ئۇسسۇل ئويناىدىكەن، بېيىتلەرنى توقۇيدىكەن... كىشىلەرمۇ ئۇلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىغا جور بولۇشىدىكەن، گېزى كەلگەندە، باي زالىملار ئۇستىدىن ھەسرەت ـ نادامەت، شىكايەت قىلىشىدىكەن، ئۆزلىرىگە خۇدادىن ياخشى كۈن، راھەت تىلىشىدىكەن، قاچانمۇ بىر پارچە يەرگە ئىگە بولارمىز، دېيىشىدىكەن. شۇ چاغدا بەزىلەر: «قىزىل دەريانىڭ ئىككى ياقىسىدا شۇنچە كۆپ يەرلەر تۇرۇپتۇ. نېمىشقا بېرىپ تېرىمايمىز؟» دەپتۇ. قالغان دېھقانلار بۇ گەپكە قىزىقىپ قاپتۇ. ئەتىسى ئۇلار دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقى تەرەپكە كېلىپ، توپلىشىپ ئىشلەپ بىر ئېرىق چېپىپتۇ. ئاندىن پارچە ـ پارچە ئېتىزلارنى ياساپتۇ، قۇم، ئوغۇت تۆكۈپتۇ، سۇ باشلاپ سۇغىرىپتۇ. كېيىن شال، كۆكتات، قوغۇنلارنى تېرىشىپتۇ. مايسىلار ئۇنۇپ چىقىپتۇ. بىراق، دېھقانلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى مىشانىڭ بېگى سۇلايمان بەگنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ، بۇ گادايلار مېنىڭ زېمىنىمنى خالىغانچە ئېچىپ تېرىۋالسا، قانداق بولغىنى؟! دەپ ئويلاپتۇ، يەر تېرىغان دېھقانلارنى قوغلاپتۇ. دېھقانلار بەگكە يالۋۇرۇپتۇ، لېكىن بەگنىڭ كۆڭلىنى يۇمشىتالماپتۇ. دېھقانلار بەگكە:

ــ بىزمۇ خۇدانىڭ بەندىسى، خۇدا گۇۋاھ، بىز بۇ ئېتىزلارنى خۇدانىڭ زېمىنىدىن ئاچتۇق، قانداق قىلىپ بېگىمنىڭ ئېتىزى بولۇپ قالىدىكەن؟! ــ دەپتۇ. بەگ دەرھال گەپ تېپىپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، كۆڭلىدە يەنە بىر شۇملۇقنى پىلانلاپتۇ. كېچىسى بىر غالچىسىنى باشلاپ چىقىپ، كىشىلەرگە سەزدۈرمەي دەريانىڭ سۇيىنى غول باشلاپ كېلىپ، زىرائەتلەرنى سۇغا باستۇرۇپ نابۇت قىلىشقا تۇتۇش قىپتۇ... بىراق، دېھقانلار سېزىپ قىلىپ، دەرھال بۇ يەرگە كېلىپ سۇنى توسۇپ، زىرائەتلەرنى ساقلاپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانلار بىلەن بەگ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچ ـ ئاداۋەت تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپتۇ. قۇربان ھېيىت يېتىپ كەپتۇ. دېھقانلار تاپقان ـ ئاتىغىنىنى يىغىش قىلىشىپ، قويۇق ـ سۈيۇق تەييارلاپتۇ، غوپۇر بىلەن توختىگۇلنىڭ توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. ئىمام ئاخۇنۇم نىكاھنى ئوقۇپ بولۇشىغا، سۇلايمان بەگ تالادىن ئۇسۇپ كىرىپلا:

ــ بۇ تويىنى قىلىشقا بولمايدۇ! ــ دەپتۇ. ئاندىن يەنە چاپارمەنلىرىگە:

ــ غوپۇر دېگەن بىر قاچقۇن بۇ قىزنى ئالداپ ئېلىپ قاچقانىكەن، ئۇنى تۇتقىلى دورغا كەلدى. ھازىرلا ئۇنى تۇتۇپ، زىندانغا سولاڭلار! ــ دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. چاپارمەنلەر غوپۇرنى تۇتۇپ، باغلاپ گۇندىخانىغا ئاپىرىپ قاماپتۇ. توختىگۇلنى تۇتۇپ بەگنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ. بەگ كەچتە ئۇنىڭغا شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ

تۇرۇپ:

ــ پۈتۈن قىزىل دەريانىڭ ئىلكىمده. دەريانىڭ ئىككى ساھىلىدىكى يەرلەر، مەھەللىلەر، دېھقانلار، ئورمانلار، ئوتلاقلار... ھەممىسى مېنىڭ. سەن ماڭا كىچىك خوتۇن بولۇشنى راۋا كۆرسەڭلا، ھەر كۈنلىكى غىزايىڭ گۆش بىلەن پولۇ، كىيىمىڭ دۇردۇن بىلەن تاۋار بولىدۇ. راھەت كۈن كۆرىسەن، ــ دەپتۇ. توختىگۇل بولسا غوپۇرغا ۋاپادار، مېھرىبان قىز بولغاچقا، سۇلايمانىڭ ھىيلىسىنى رەت قىپتۇ ھەمده مۇنداق دەپتۇ:

ــ كىشىنىڭ نېسىۋىسىنى تارتىپ ئالماقچى بولغانلارنى خۇدا ۋە ئەل ـ يۇرتىمۇ راۋا كۆرمەيدۇ. بىز جاپاكەش دېھقانلار ئىككى بىلىكىمىزگە تايىنىپلا جان باقمىز. مەندەك كەمبەغەلنىڭ قىزى سىلىدەك بايلارغا راۋا بولمايدۇ. قاغا بىلەن بۇلبۇل دوست بولالمايدۇ. غوجامنىڭ گۆش باسقان پولۇسىدىن ئېرىمنىڭ ئۇمىچى شېرىن تېتىيدۇ!

سۇلايمان توختىگۇلنىڭ ھەقلىق سۆزىدىن جان ـ جەھلى چىقىۋەك غەزەپكە كەپتۇ، ھازىرلا ئۇنى چاياپ پۇركۈۋەتكىسى كېلىپ كېتىپتۇ. بىراق، ئۇنىڭ شەھۋانىي نەپسى غالىب كېلىپ، توختىگۇلنىڭ تېخى ئېچىلمىغان غۇنچە گۈلىنى ئۈزۈشكە قولىنى سوزغانىكەن، چوڭ خوتۇنى بۇ ئىش ئۈستىدىن نەق چۈشۈپ:

ــ ھوي ئۆلمىگۇر نەپسى بالا ئىپلاس! ئۇچ خوتۇنۇڭ تۇرۇپمۇ تويماي، ئۈستىمىزگە يەنە خوتۇن ئالساڭ، سېنىڭ قەيىرىڭ مۇسۇلمان؟! دەرھال قولۇڭنى بوشات! بولمىسا ۋارقىرايمەن، خەلقئالەم ئالدىدا يۈزۈڭنى يەر قىلىمەن! ــ دەپتۇ. سۇلايمان نائىلاج سىرتقا چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنى ئېرى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، توختىگۇلنى قازناق ئۆيگە سولاپ، قۇلۇپلاپ قويۇپتۇ. بۇ چاغدا مەھەللىدىكى دېھقانلار خاتىرجەم بولالماي، چارە ئويلاپ، كېچىسى سۇلايمان غوجىنىڭ ھويلىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، غوپۇر بىلەن توختىگۇلنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىپ چىقىشىپتۇ. ئاندىن يول ئۈزۈقلىرىنى راسلاپ بېرىپ، بۇ يەردىن يىراق كېتىشكە، تاغ ئىچىگە كىرىپ بىر مەھەل ياشاپ تۇرۇشقا مەسلىھەت بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى ياش سۇ ئېقىنىغا قارشى مېڭىپ قاپقا تېغى ئىچىگە يېتىپ كېلىپ، غاردا بىر قانچە ئاي ـ كۈنلەرنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپتۇ. بىر يىلى كۈزده سۇلايمان بەگنىڭ ئۈي سودىگىرى ئەنجان تەرەپتىن مال ئېلىپ قايتقانىكەن، تۈيۇقسىز تاغ ئارىسىدا توختىگۇلنى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ چاغدا غوپۇر ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن چىقىپ كەتكەنىكەن. سودىگەر بايدىن ئىنئام ئېلىش غەرىزىده توختىگۇلنى تۇتۇپ، تۆگە چومىغا باغلاپ، تېزلىك بىلەن يۇرۇپ، سۇلايمان بەگكە تاپشۇرۇپتۇ. غوپۇر ئۆيگە كېلىپ، توختىگۇلنى تاپالماي بىئا-

رام بوپتۇ. كېيىن ئىزىنى ئىزدەپ بۇلاق بويىغا كەپتۇ. قارىسا، ئۇنىڭ دوپپىسى، سۇ قاپىقى تۇرغۇدەك. كۆڭلى تېخىمۇ بىئارام بوپتۇ. كۆڭلىگە سۇلايمانىنىڭ ھېيلە ـ مىكرىسى چۈشۈپتۇ ـ ده، دەرھال مىشاغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. سۇلايمان بەگ توخ-تىگۈلنى يەنىلا ئۆزىگە رام قىلالمىغاندىن كېيىن، مەپىگە ئولتۇرۇپ قازى بىلەن مۇپتىنىڭ مەھكىمىسىگە كەپتۇ. قازىنى قورقۇتۇپ، ئالداپ توختىگۈلنى ئۆلۈمگە ھۆ-كۈم قىلغۇزۇپتۇ. ئاندىن غالچىلىرىغا كۆرسەتمە بېرىپ، غوپۇرلار يەر ئاچقان يەردىن دەريا سۈيىنى كەستۇرۇۋېتىپتۇ. سۇلايمان سۇسىز قالغان دېھقانلارغا قاراپ ۋارقىراپتۇ:

ــ بۇ يارغا توختى ئاتلىق بۇ ئېرىماس خوتۇننى باسمىغىچە سۇنى توسقىلى بولمايدۇ! بۇ خۇدانىڭ ئەمرى! كىمكى ئۇنى قۇتقۇزمەن دەيدىكەن، ئۇنىمۇ سۇغا باسىمىز!

توختىگۇل تۇرمەل ئۇستىدە يامغۇردەك ياش تۆكۈپ تۇرۇپ:

ــ سىرداش دوستۇم، ساداقەتلىك ئېرىم غوپۇر، مەندىن رازى بولۇڭ! يۇرتداشلار، رازى بولۇڭلار! ــ دەپتۇ. كېيىن سۇغا غەرق بوپتۇ. ئەل ـ جامائەت كۆز يېشى قىلىشىپ:

ــ ئەجەب جىگەرلىك چوكان ئىكەنسەن! بۇ يار سېنىڭ نامىڭ بىلەن «چوكانيار» بولۇپ قالسۇن! ــ دەپتۇ. كېيىن ئېرى غوپۇر كېلىپ ئەھۋالنى ئۇقۇپ، بۇ يەرگە بىر قەبرە ياستىپ، ئۆزى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شەيخلىق قىلغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سۇڭ لىيەنجۇن**. ئايال، خەنزۇ، خىزمەتچى، پەي-زاۋات ناھىيەلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدىن.

«پەيزاۋات خەلق چۆچەكلىرى»، 1989
يۇسۇپ ئۆمەر تەرجىمىسى

قىرىق قىز دالاسى

چ يەنلۇڭ خان زامانىسىدا (بىر رىۋايەتتە چىڭگىزخان دەۋرىدە) دولانلىقلارنىڭ قىرىق قىزىنى مانجۇلار بۇلاپ كېتىپتۇ. دولانلىقلار قىزلىرىنى بۇلاپ كەتكەن مانجۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق يېرىگە مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق دېگەن كىشىنى ئايغاقچىلىققا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ كىشى ئوتۇنچى قىياپىتىگە كىرىپ، قىرىق قىزنى ئىزدەشكە باشلاپتۇ. ئۇ شۇ ئەتراپنى ئايلىنىپ يۈرگەندە، قىرىق قىز مۇھەممەت

سەئىد لىڭگىرچاقنى كۆرۈپ قېلىپ مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتىپتۇ:

دولان، دولان، دوپپىچاق،
ئوتۇن ساتتى بىر قۇچاق.
بۇ ئوتۇننى كىم ساتتى؟
مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق.

ئوتۇننى يۆلەپ قوي،
ئەتراپىڭغا قاراپ قوي.
سەن بىزنى ئىزدەپ كەلسەڭ،
بىز بۇ يەردە بىلىپ قوي.

قىزلار بۇ ئارقىلىق ئۆزىنى ئاشكارىلاپتۇ. مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق يۇرتىغا قايتىپ دولان بېگىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. دولانلىقلارنىڭ تاللانغان قىرىق يىگىتى شەپە چىقارماي مانجۇلارنىڭ ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ، قىرىق قىزنى ساق ـ سالامەت قۇتقۇزۇپ چىقىپتۇ. ئۇلار شۇ يۇرگەنچە كەڭ كەتكەن دالاغا كېلىپ توختاپتۇ. دولانلىقلارنىڭ ئاقساقاللىرى بۇ مەيدانغا كېلىپ، شۇ جايدىلا قىرىق قىزنى ھېلىقى قىرىق يىگىتكە نىكاھلاپ، ھەشەمەتلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپتۇ. بۇ قىرىق جۈپ ئەر ـ ئايال ئاشۇ مەيدانغا ئورۇنلىشىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاينىڭ ئىسمى «قىرىق قىز دالاسى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.
«بۇلاق» ژۇرنىلى، 2.1988

ئاتۇش

نۇھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئاتۇشنىڭ تاغلىرى سانجاق ـ سانجاق ئارچا، قارىغايلار بىلەن تولغان، ئېقىن ـ ئېقىنلاردا زۇمرەتتەك زىلال سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان ئاجايىپ گۈزەل، مۇنبەت جاي ئىكەن. بۇنىڭدىن گۈزەل، بایاشات يەر يەتتە ئىقلىمدىمۇ تېپىلمايدىكەن. بۇ گۈزەل دىيارنىڭ كۆنپېتىش تەرىپىدە ئەقىل ـ پاراسەتلىك بىر بوۋاي بولۇپ، ئۇنىڭ توقۇز ئوغلى بار ئىكەن.

بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى كېچىسى تۆمۈرچىلىك قىلىپ، ئۆز ئېلىنى ياۋدىن ساقلاش ئۈچۈن قىلىچ، گۈرزە قاتارلىق قوراللارنى ياسايدىكەن، كۈندۈزى تاغلارغا چىقىپ گۈزەل مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلغاچ ئوۋ ئوۋلايدىكەن.

بۇ ئەلنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان مەغرىب دىياردىكى بىر زالىم پادىشاھنىڭ ئىچىگە ئوت تۇتىشىپتۇ، ھەسرەتتىن قىلدەك تولغىنىپتۇ. بۇ زالىم پادىشاھ نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋالغانىكەن. ئۇ بويسۇنماي قارشىلىق قىلغانلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، يۇرت ـ ماكانىغا ئوت قويۇپ، خانۇۋەيران قىلىدىكەن. مەشرىق دىيارىنىڭ پادىشاھى بولسا، ئادىل ھەم باھادىر پادىشاھ ئىكەن. خەلق ياۋغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قوزغىلىپ، پادىشاھنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. ئاخىر تاجاۋۇزچى پادىشاھ يېڭەلمەپتۇ، نۇرغۇن تالاپەت يەپ يېڭەلمىگەن پادىشاھ قايتىپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنماپتۇ. ئۇ يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي ئامال ئىزدەپتۇ. تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە تېگى يوق، ئاتلىق ماڭسا بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغا ئۈچ ئايدا ئاران بارغۇدەك ناھايىتى چوڭ بىر كۆل بار ئىكەن. زالىم پادىشاھ بۇ كۆلدىكى سۇنى ئۆزى ئالالمىغان ئاشۇ گۈزەل زېمىنغا باشلاپ، بۇ زېمىننى سۇغا غەرق قىلىۋېتىش خىيالىغا كەپتۇ. ئۇ نەچچە تۈمەن لەشكەرنى ۋە شۇ يەردىكى خەلقنى مەجبۇرىي ھاشارغا تۇتۇپ تۇغاننى بۇزدۇرۇپتۇ. ئاخىر تۇغان بۇزۇلۇپ ھەيۋەتلىك كەلكۇن بۇ ئەلگە باستۇرۇپ كەپتۇ. بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى سۇ ئىچىدە ھەر بىر تۇپ گىياھ، دەرەخ ئۇچۇن ئېلىشىپتۇ، بىراق ھالسىزلىنىپتۇ. بۇنىڭ ئىچىدە خاسىيەتلىك قېرى ئارچا دەرىخى بار ئىكەن، ئۇ ھەممە ئارچىلارنىڭ چوڭى ھەم ئانىسى ئىكەن. دەھشەتلىك كەلكۇن خاسىيەتلىك ئارچا دەرىخىنى ئېقىتىپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. بوۋاي «ئارچا تۇر، ئارچا تۇر» دەپ توۋلاپ، سۇ ئىچىدە قوغلاپ كېلىۋېرىپتۇ ۋە ئاخىر ھالىدىن كېتىپتۇ. كەلكۇن توختاپتۇ. بوۋاينى ئىزدەپ كەينىدىن يېتىپ كەلگەن ئوغۇللىرى بوۋاينى شۇ يەرگە دەپنە قىپتۇ. ئوغۇللار دادىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ يەرگە «ئارچا تۇر» دەپ نام قويۇپتۇ. توققۇز ئوغۇل ئۆز ماكانىغا قايتىپ بارسا، نە گىياھ، نە ئارچا، نە قارىغاي ھېچنېمە قالماي ئېقىپ كەتكەنىكەن. ئوغۇللار يىغلاپ ـ قاقشاپ، خاسىيەتلىك ئارچا دەرىخىنىڭ ئورنىدىكى تاغ باغرىغا ھەربىرى بىردىن ھۇجرا (ئۆڭكۇر) قېزىپ ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئوغۇللار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يەر «توققۇز ھۇجرا» دەپ ئاتىلىپتۇ.

بوۋاي جان ئۇزگەن يەر «ئارچا تۇر» زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئارتۇچ» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئاخىردا يەنە بىرنەچچە مىڭ يىلدىن كېيىن بۇگۈنكى «ئاتۇش» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپتۇ. ھازىرقى ئاتۇش دىياردىكى بىرنەچچە جىلغا ـ جىرالار ئاشۇ

چاغدىكى كەلكۈندە ھاسىل بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **كىچىك ھاجىم** (1902 ــ 1980). ئەر، ئۇيغۇر، مەلۇماتلىق، تىجارەتچى، ئاتۇش شەھىرىدىن.
ئەلەم ئۇستام (1921 ــ 1967). ئەر، ئۇيغۇر، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى تىجەندىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئېلى ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى تىجەندىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1965

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

جايپاچچم

رۋايەت قىلىنىشچە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تاغىسى (ئۆگەي دادىسى) پادىشاھ ئوغۇلچاق باشچىلىقىدىكى بۇددىستلارنىڭ دەھشەتلىك قارشىلىقىغا دۇچ كەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان كۈچ جەھەتتىن ئاجىز كېلىپ، تالاپەت تارتقان قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايون جايپاچچمىغا چېكىنىپتۇ. ئۇ بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ رۇسلاپ، لەشكەر ئېلىپ، ئات سېتىۋېلىپ، قوشۇنىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىپتۇ. ئاندىن قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى قاراخانىيلار خانىدانلىقى ۋە پۇتۇن شىنجاڭغا تارقىتىپتۇ. كېيىن بۇ جاي ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ قاپتۇ. جايپاچچم سۆلىتان سۇتۇق بۇغراخان تۇرغان يەر بولۇپ، ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ ئىسمى «جاي» دەپ ئاتىلىدىكەن. «پاچچم» بىر ئۇيغۇر ئايالنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇ ئەينى زاماندا مەشھۇر ئايال ئىكەن. ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخان بىلەن بۇ جايغا كېلىپ، ئۇ رۇشتا قازا تاپقانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ جايغا «جايپاچچم» (پاچچمنىڭ جايى) دەپ نام بەرگەنىكەن.

بۇ جايدا يەنە «قولسالدى مازار» دېگەن بىر بۇلاق بار. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ بىر مۇقەددەس بۇلاق ئىكەن. سۆلتان سۇتۇق بۇغراخان مۇشۇ يەردە تۇرغاندا قولى بىلەن يەرنى كولىغان، بۇلاق شۇ چاغدا ئاپىرىدە بولغان. تۇغماس ئايالار قولىنى بۇلاققا چىلاپ قولىنى تامشىپ يالىسا ھامىلدار بولارمىش. قولسالدى مازارنىڭ تەسكەي تۆپىلىكىدە

«غۇسۇلخانا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئورەك بار. ئۇنىڭ ئاستىدىن بىر بۇلاق سىزىپ ئېقىپ تۇرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە سۇتۇق بۇغراخان يۇيۇنغان، شۇڭا غۇسۇلخانا دەپ ئات قويۇلغانىكەن. بۇ يەردە يەنە چوڭ تاش ئوقۇر بار، ئوقۇر يېنىدا تۆۋرۈك شەكىللىك بىر تاش بار. بۇ سۇتۇق بۇغراخان ئات باغلايدىغان جاي ئىكەن. ئۇ يەردە يەنە «تامچە مازار» دېگەن يەر بار. ئۇ ياي شەكىللىك ئۆڭكۇر بولۇپ، ئۆڭكۇر لەمپىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇ تىك ئېقىپ چۈشىدۇ. ئۆڭكۇرنىڭ تاملىرىدا سۇ تامچىلاپ تۇرىدىغان بۇلاقلار بار. بۇ ئۆڭكۇر سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرىنىڭ غۇسۇلخانىسى ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە «قىرىق مەسچىت» دېگەن يەر بار. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى دۆڭە- دۆڭە تاشلار بىلەن ئورالغان، ئوتتۇرىسىدا قىرىق - ئەللىك كىشى نامايز ئوقۇيدىغان تۈز يەر بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇتۇق بۇغراخان بۇ يەرگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشۈپتىكەن، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە قىرىق تاش ئوچاق سېلىپ ئوت يېقىشنى بۇيرۇغان. قىرىق گۈلخاننى كۆرگەن قارشى تەرەپتىكى قوشۇن، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىرىق قوشۇنى بار ئىكەن، دەپ قورقۇپ كېتىپ چېكىنگەنىكەن. كېيىن بۇ جاي كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايغا ئايلانغان.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سىدىق. ئەر**، قىرغىز، 70 ياش، خىزمەتچى، ئاتۇش شەھىرى توگۈرمىتى يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نەسرۇللا ئابلەت** (1947). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئاتۇش شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1980

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

شورۇق

بىر ئەۋلىيا ئاتۇش بوغازدىكى پارچە تاغنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ئوڭ تەرەپكە قارىسا، ئەن تاۋاردەك كەڭ كەتكەن بىر پارچە زېمىن تۇرغان، سول تەرەپكە قارىسا، تاۋارنىڭ كىچىكىدەك بىر پارچە زېمىن تۇرغان، لېكىن بۇ ئادەمزاتسىز زېمىن ئىكەن. ئەۋلىيا تۇرۇپ ئويلىنىپ «مۇشۇنچىۋالا ئېسىل زېمىندا ئادەمزاتنىڭ بولمىغىنى نېمىسى؟» دەپ ھاسسىنى سۆرەپ ئوڭ تەرەپكە بىر مېڭىپتۇ، نەتىجىدە، ھازىرقى ئوڭ ئېرىق ئۆستىگى ھاسىل بوپتۇ؛ يەنە قايتىپ كېلىپ ھاسسىنى سۆرەپ سول تەرەپكە بىر مېڭىپتۇ، نەتىجىدە، سول ئېرىق دېگەن ئۆستەڭ ھاسىل بوپتۇ.

«شورۇق» دېگەن سۆز ئەنە شۇ «سول ئېرىق» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۇردى ياقۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتلىق، ئاتۇش شەھىرى كاتتايلاق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **سەلەي قاسىم** (1939 — 2004). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1983

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئاقسۇ

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا ئاقسۇ دىيارى «ئاقسۇ» دەپ ئاتالمايدىكەن. بۇ يۇرت رونىق تېپىپ گۈللەنگەن زامانلاردا، بىر كۈنى تۈيۈقسىز ناھايىتى كۆپ قارا بۇلۇتلار كوناشەھەرنىڭ ئۈستىگە يىغىلىپ كۈن نۇرىنى توسۇۋاپتۇ، پۈتكۈل شەھەر سىياھتەك قاراڭغۇلۇققا چۆمۈلۈپتۇ. كىشىلەر بۇ نېمە كارامەتتۇ؟ دەپ ياقىسىنى تۇتۇشۇپ، قور-قۇپ ـ تىترىشىپ تۇرغانداﺍ، بىردىنلا قاپاقتىن سۇ تۆكۈلگەندەك يامغۇر يېغىشقا باشلاپتۇ. يامغۇر يەتتە كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يېغىپتۇ. قۇمئېرىق دەرياسى كەل-كۈن سۈيىدە تېشىپ، قىرغاقتىكى يۇرت ـ ماكانلارنى ئەجدىھادەك يۇتۇپ كېتىپتۇ. بۇ بالا ـ قازا كەلكۈن بوۋاقلارنى بۆشۈك بىلەن، بوۋاي ـ مومايلارنى كارىۋاتلىرى بىلەن كۆتۈرۈپ مېڭىپتۇ، ئۆيلەرنى ئۆرۈپ، كوچا ـ مەھەللىلەرنى دۆۋە ـ دۆۋە لاي-توپىلارغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. كەلكۈن سۈيى شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇپ، توپىلارنى ئېقىتىپ، يەرلەرنى كولاپ تىك يارداڭلىقلارنى پەيدا قىپتۇ. شەھەردە ئامان قالغان كىشىلەر ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ. بىرقىسىم كىشىلەر شەھەرنىڭ شىمالىدىكى يار ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. بۇ يۇرتنىڭ خانى كۈسەن پادىشاھلىقىغا قارايدىكەن. بۇ خان بىرقىسىم بەگ ـ تۆرە ۋە ئەمەلدارلارنى باشلاپ، دۇنيا ـ دەپىنىلىرىنى ئېلىپ خەلق توپى بىلەن بىللە يار ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. خان شۇ يەردە، بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇم، دەپ خاتىرجەم بولۇپ، باشقىدىن كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى باشلىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ ئۆلۈش ـ تىرىلىشى بىلەن قىل-

چە كارى بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «بالا كەلسە قوش كەپتۇ» دېگەندەك، بىردىنلا يەر تەۋرەپ، يار ئۈستىنىڭ بىرقىسمى غۇلاپ چۈشۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى يەر يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئارقىدىنلا دەھشەتلىك ۋابا كېسىلى تارقىلىپتۇ. كىشىلەر بېشى قېيىپ، ئىچى سۇرۇپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يىقىلىپ چۈشۈپ قان ياندۇرغىنىچە ئۆلۈشكە باشلاپتۇ...

ۋابا كېسىلى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، كىشىلەر تۇركۈم - تۇركۈملەپ قىرىلىپ كېتىپتۇ. بۇ يەردە تۇرۇۋەرسە ھايات قېلىشقا كۆزى يەتمىگەن ئاخىرقى بىر توپ كىشى يۇرتىنى تاشلاپ، ئىچىنىشلىق يىغا - زار ئىچىدە كۈسەنگە قاراپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جەسەتلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بۇ قورقۇنچلۇق شەھەر جىمجىت ئالۋاستىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ شەھەرنى «ئەرۋاھ شەھىرى» (دۇئىلەر ماكانى) دەپ ئاتاشقا باشلاپتۇ.

شۇ ۋەقەدىن خېلى زامانلار كېيىن ئاقسۇ شەھىرى قايتا بىنا قىلىنىپتۇ. «ئەرۋاھ شەھىرى»نىڭ «ئاقسۇ»غا ئايلىنىشى توغرىسىدا سۆز ئۈستىلىرى شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، قاچاندۇر بىر چاغلاردا تەكلىماكان بويىدىكى كېتىك شەھىرىدە جالالىدىن دېگەن بىر كىشى ياشىغانكەن. ئۇ بۇخاراغا بېرىپ ئىسلام دىنىدىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئۆلىما دەرىجىسىگە يېتىپتۇ. كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ چاغدا كېتىك شەھىرىدىكى كىشىلەر بۇتقا چوقۇنىدىغان بولغاچقا، ئىنتايىن ئاز سانىدىكى كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن باشقا، كۆپ سانىدىكى كىشىلەر قوبۇل قىلىشقا زادى ئۇنىماپتۇ، ھەتتا جالالىدىن كېتىكنى مەسخىرە قىلىپ ھاقارەتلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ غەزىپى كېلىپ بۇ شەھەرنى قۇمغا باستۇرۇۋېتىپتۇ.

كېتىك شەھىرى قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن، جالالىدىن كېتىك ئامان قالغان كىشىلەرنى باشلاپ شىمالغا يۇرۇپ كۈسەنگە كەپتۇ. كۈسەن خەلقىمۇ بۇتپەرەس ئىكەن. ئۇلار جالالىدىن كېتىكنىڭ قۇم ئاپىتىدە ئامان قالغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. پۇرسەتتىن پايدىلانغان جالالىدىن موللا ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىپ، بىرقىسىم كۈسەن ئاھالىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈپتۇ. ئەمما، ئۇزۇن ئۆتمەي جالالىدىن كېتىك ۋاپات بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۈسەن بۇددىستلىرى جالالىدىن كېتىكنىڭ بالىچاقلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن مۇسۇلمانلارنى چەتكە قېقىشقا باشلاپتۇ. ئامالسىز قالغان مۇسۇلمانلار ئەرۋاھ شەھىرىگە كەتمەكچى بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ، جالالىدىن كېتىكنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئېغىز چاقلىق ئىككى يۈز ھارۋا بىلەن خوتۇن-بالىلىرى ۋە مال - دۇنياسىنى ئېلىپ ئەرۋاھ شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ. بۇرۇن

كىشىلەر هارۋىنى «توخرى» دەيدىكەن، شۇڭا هارۋىدا كەلگەن كىشىلەرنى «توخرىلار» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنكى كۈنلەردە «توخرىلار» دېگەن سۆز «توخۇلا»غا ئۆزگىرىپ شۇلار ماكانلاشقان يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ قاپتۇ.

ئارىدىن ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپ ئەردەۋىلدە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپتۇ، يۇرتنى ئاچارچىلىق قاپلاپتۇ. كىشىلەر توپلىشىپ سۇ بوغۇزىغا كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، دەريا سۈيى ئازلاپ پەسكە چۈشۈپ كېتىپتۇ، شۇڭا ئەردەۋىل تەرەپكە سۇ ئاقمىغانىكەن. ئاخىر بارلىق كىشىلەر تاش ـ تۇپراق توشۇپ دەريانى تاشلاشقا باشلاپتۇ، دەريا توسۇلۇپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسى سۇغا لىق تولۇپتۇ. دەريا سۈيى كۆتۈرۈلۈپ ئەردەۋىل تەرەپكە ئېقىشقا باشلاپتۇ. سۇ دولقۇنلىرى ئېھتىياتسىز تۇرغان بىر موللام بىلەن بىر موغۇلنى ئېقىتىپ كېتىپتۇ. يۇرت كاتتىلىرىدىن بىرى خالايىقا قاراپ: «موللىنى تۇتۇڭلار، موغۇل ئاقسۇن!» دەپ ۋارقىراپتۇ. كىشىلەر دەرهال موللىنى سۇدىن تارتىۋېلىپتۇ ۋە موغۇلغا قاراپ «ئاقسۇن! ئاقسۇن!» دەپ توۋلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرت «ئاقسۇن» دەپ ئاتىلىپ، ئاستا ـ ئاستا «ئاقسۇ»غا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

«ئاقسۇ كوناشەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

لىكەڭ

قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىرىدە هازىر «لىكەڭ» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتقا بىر ئۇلۇغ ئەۋلىيا كەلگەنىكەن، بۇ ئەۋلىيانىڭ يۈزىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىكەن. ئۇ بېشىغا گىرۋەكلىرى ئىنتايىن كەڭ، قالپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان غەلىتە بىر باش كىيىم كىيىۋالغانىكەن. ئۇ ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ماڭغاندا بۇ ئۇزۇن باش كىيىم لىكىلداپ تۇرىدىكەن. بۇ ئەۋلىيا ئاتنى ئاستا ماڭدۇرۇپ، هەممە كىشىلەرنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇلارنى ئىنساب ـ ئادالەتكە دەۋەت قىپتۇ. كېيىن كېتىدىغان ۋاقتىدا بۇ جايدىكى كىشىلەرگە بىر تۇچ قوڭغۇراقنى بېرىپ: «ئەگەر قاچان بېشىڭلارغا كۈن چۈشسە، مۇشۇ قوڭغۇراقنى چالساڭلار مەن شۇ هامان پەيدا بولۇپ، مۇشكۈلاتىڭلارنى ئاسانلاشتۇرىمەن» دەپتۇ ـ دە، كېتىپ قاپتۇ. ئەۋلىيا كەتكەندىن كېيىن بىرقانچە كۈنگىچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇ كىشى توغرۇلۇق غۇلغۇلا بوپتۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىگە زادىلا ئىشەنمەپتۇ. ئاخىر ئۇلار سىناپ باقماقچى بولۇپ

قوڭغۇراقنى چاپتۇ، شۇھامان ئەۋلىيا ئۇلارنىڭ ئالدىدا پەيدا بولۇپ:

ــ نېمە مۇشكۈلاتقا يولۇقتۇڭلار؟ ــ دەپ سوراپتۇ. بۇنىڭدىن ھەيران قالغان كىشىلەر نېمە دېيىشنى بىلمەي ھاڭۡۋېقىپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ ئەۋلىيانى بىر ئۆيگە مېھمانغا تەكلىپ قىپتۇ ۋە ئۇنى قايتا سىناپ بېقىش ئۈچۈن پولۇ ئېتىپ، پولۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇكنىڭ گۆشىنى بېسىپ ئېلىپ كىرىپتۇ. ئەۋلىيا بىر قاراپلا ئۇنىڭ مۇشۇكنىڭ گۆشى ئىكەنلىكىنى بىلۋاپتۇ ۋە قاتتىق غەزەپكە كېلىپ:

ــ سىلەر مېنى ئەخمەق قىلماقچىمۇ؟ سىلەر ماڭا ئەمەس، ئۆزۈڭلارغا يامانلىق قىلىۋاتىسىلەر. ئەمدى بۇ قوڭغۇراق خاسىيىتىنى يوقاتتى. مەن ھەرگىز قايتىپ كەلمەيمەن! ــ دەپ كېتىپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قىلغان ئىشلىرىغا كۆپ پۇشايمان قىپتۇ. ئۇلار بۇ ئەۋلىيانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، گۈناھىغا توۋا قىلىپ، ئەۋلىيانى سېغىنىپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدىغان بوپتۇ. ئۇلار يەنە ئەۋلىيانى دوراپ، ئۇنىڭ باش كىيىمىگە ئوخشايدىغان كىيىملەرنى كىيىدىغان بوپتۇ. ئۇلار ماڭغاندا بۇ ئۇزۇن باش كىيىم لىكاڭلاپ (لەپەڭشىپ) تۇرىدىكەن، شۇڭا باشقا يۇرتتىكى كىشىلەر ئۇلارنى «لىكاڭلار» دەپ، بۇ يۇرتنى بولسا «لىكاڭ» دەپ ئاتاشقا باشلاپتۇ. كېيىنكى كۈنلەردە «لىكاڭ» دېگەن سۆز «لىكەڭ»گە ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

«شايار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004

«باي» نامىنىڭ كېلىپچىقىشى

زامانى ئەۋۋەلدە باي تەۋەسى سۇلار شارقىراپ ئېقىۋاتقان، ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇرغان، قۇشلار سايراپ، ھايۋانلار ئەركىن سەكرىشىپ تۇرغان بىر جاي ئىكەن. ئادەملەر تىرىشىپ ئىشلەپ، تۇرمۇشنى رونىق تاپقۇزۇپ، ئۆم ـ ئىناق ياشايدىكەن. ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپ، يۇرتتا قەھەتچىلىك يۈز بېرىپتۇ. كىشىلەرنىڭ بىرقىسمى ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىپتۇ. باي تەۋەسىدە ئادەملەر ئازلاپ قاپتۇ. يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەنلەر ئىچىدە پالتاخۇن دېگەن بىر دېھقان بولۇپ، ئۇنىڭ تۇرسۇن دېگەن بىر ئوغلى بار ئىكەن. ئۇلار كۇچا تەۋەسىگە كېلىپ بىرقانچە يىلنى ئۆتكۈزۈپتۇ. تۇرمۇشى ئىلگىرى باسماپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ پالتاخۇن تاپقان ـ تەرگىنىنى يىغىپ ئوغلىنى كۇچا، قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئوقۇتۇپتۇ. ئاردىدن ئون نەچچە يىل ئۆتۈپ، پالتاخۇن ئوغلىغا ئامال بار ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، يۇرتنى ئاۋات

قىلىشقا كۆچ چىقىرىش توغرۇلۇق ۋەسىيەت قىلىپ، بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. تۇرسۇن ئوقۇشنى تاماملاپ، يۇرتىغا قايتماق بولۇپ، ئەھۋال ئىگىلىسە، يۇرتى چۆلدەرەپ قالغان. ئۇ كۆڭلىگە بىرقاتار ئويلارنى پۈكۈپ، بىر يۈز يىگىرمە تاغارغا ئوتتۇرىسىغا تاش ئېلىنغان سامان قاچىلاپ كارۋانچىلارنىڭ قىرىق قېچىرىغا ئارتىپ، باي تەۋەسىگە يول ئېلىپ، يېتىپ كەپتۇ ھەم ئەتراپقا «كىمدە كىم ئۆز يۇرتىغا كېلىپ ئۇچ يىل قاتتىق ئىشلەپ بەرسە بىر قېچىرلىق ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىنئام بېرىلىدۇ» دەپ خەۋەر تارقىتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان يۇرتداشلار بايغا جەم بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن شۇنداق قاتتىق ئىشلەپ كېتىپتۇكى، ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى تىل بىلەن تەسۋىرلەش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئېتىزلار ئاشلىققا، باغلار مېۋىگە، يايلاقلار پادىلارغا توشۇپ كېتىپتۇ. تۇرسۇن ئاخۇن پۈتۈن جامائەتنىڭ ئاقساقاللىرىنى يىغىپ: «جامائەت تەر تۆكۈپ تاپقان ھوسۇل ئالتۇن ـ كۈمۈش دېگەن شۇ. مېنىڭ سىلەرگە بېرىدىغان باشقا پۇلۇم يوق، ئۆزۈڭلارئىشلەپ تاپقان بايلىقنى ئۆزۈڭلارغا بەردىم» دەپتۇ ھەم قىرىق قېچىرلىق «ئالتۇن ـ كۈمۈش»نى ئۇلارغا كۆرسىتىپتۇ. جامائەت دەسلەپ تۇرسۇن ئاخۇنۇمنىڭ ئۆزلىرىنى ئەخمەق قىلغانلىقىغا قاتتىق ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ دالالىتى بىلەن قاتتىق ئىشلەپ، يۇرتىنى، ئۆزلىرىنى باي قىلغانلىقىغا رازى بولۇشۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن يىللار نامرات ئۆتكەن بۇ يۇرت «باي» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1986

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

كەلپىن

قەدىمكى زاماندا كەلپىن ئەتراپىدىكى تاغلار ناھايىتى قېلىن جاڭگاللىق ئىكەن. بۇ جاڭگاللىقلاردا ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاياقلاردىندۇ كەلگەن يەتتە ئوۋچى كەلپىن تاغلىرىدا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ بىر بۇلاقنىڭ بېشىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار بۇلاقنىڭ سۈيىنى قانغۇچە ئىچىپ ھاردۇق چىقىرىپتۇ. ئۇلار: «مۇشۇ بۇلاق سۈيىنى بويلاپ مېڭىپ كۆرەيلى، بىرەر يۇرت ئۇچراپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپتۇ. ئۇلار بۇلاق ئېقىنىنى بويلاپ مېڭىۋېرىپتۇ. سۇ بىر يەرلەرگە كەلگەندە ئىككى ئېرىققا بۆلۈنۈپ كېتىپتۇ. بۇ يەتتە كىشى: «ئۇچىمىز بىر ئېرىقنى، تۆتىمىز بىر ئېرىقنى بويلاپ ماڭايلى» دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ مېڭىپتۇ. ئۇلار مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ. بىر ئېرىقتىكى سۇ بىر تۇزلەڭلىكتىكى مۇنبەت يەرلەرگە كېلىپ يېيىلىپ سىڭىپ كېتىپتۇ. يەنە بىر ئېرىقنىڭ سۈيى مۇنبەت يەرلەرگە تارالغانكەن. بۇ يەرگە كەلگەنلەر سۇنىڭ موللۇقى، يەرلەرنىڭ مۇنبەتلىكىنى كۆرۈپ، كەپە ياساپ ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ يەتتە كىشىنىڭ ھەممىسى ئەر بولغانلىقى ئۈچۈن تۇرمۇشتا قىينىلىپ، خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ بىردىن ئايال بېرىشنى تىلەپتۇ. ئۇلارنىڭ نالىسى خۇداغا يېتىپ، خۇدا بۇلارغا ئاسماندىن بىردىن پەرىزات چۈشۈرۈپ بەرگەنكەن.

ئۇلار ئەڭ دەسلەپ كەپە ياساپ ئولتۇرغانلىقتىن، بۇ جاي دەسلەپ «كەپە» دەپ ئاتىلىپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەدرىجي «كەلپىن» بولۇپ قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تاھىر ناسىر.** ئەر، ئۇيغۇر، 91 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، كەلپىن ناھىيەسى گەزلىك يېزىسى گەزلىك كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇقادىر سابىر.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، خىزمەتچى، كەلپىن ناھىيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 3.1988

«كەلپىن خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

تۇرپان

ر ۇايەت قىلىنىشچە، توپان بالاسى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ دۇنيانىڭ مەلۇم جايلىرىدا توپان بالاسىنىڭ سۇلىرى قېپقالغانمىش. شۇنداق جايلارنىڭ بىرى بولغان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى سۇ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا ـ بارا ئازلاپ خاسىيەتلىك ئايدىڭكۆلنى ھاسل قىلغانمىش.

بۇ كۆلنىڭ سۇيى كۆپەيسە كۆپىيىپتۇكى، ئازلاپ كەتمەي ھازىرقى ھالەتتىكىدەك تۇرغاچقا، خېلى ئۇزاق دەۋرگىچە كىشىلەر، بۇ كۆلنىڭ سۇيى توپان بالاسىدىن قېپقالغان سۇ، دەپ بۇ دىيارنى «توپانلىق» دېگەن نام بىلەن ئاتاشقانىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توپان» سۆزى «تۇرپان» دېگەنگە ئۆزگىرىپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ياقۇپجان ئۆمەر** (1936). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇ-را تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھەرلىك مېۋە ـ چېۋە شىركىتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەت نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، ئا-لىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1990

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

قارا يۇز

ر ۇايەت قىلغۇچىلار شۇنداق ھېكايەت قىلىدۇكى، ئۆتكەن زاماندا ئىدىقۇت تې-غىنىڭ باغرىدىكى دىياردا بىر تۇل خوتۇن ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئاتىسىدىن كىچىك قالغان بىر ئوغلى بولۇپ، بۇ ئوغۇل بەستلىك، پالۋان يىگىت بولۇپ يېتە-لىپتۇ. بۇ ئوغۇل ئۆزى ياشىغان يۇرتتىكى نامرات خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش كويىغا چۈشۈپتۇ ـ دە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جىلغا سۇيىنى ئۆز يۇر-تىغا باشلىماق بوپتۇ. بۇ يىگىت ئۆز ئارزۇسىنى ئەملىگە ئاشۇرماق بولۇپ، لوم، ئۇچ-لۇق تەۋەر ۋە كەتمەن تەييارلاپتۇ. ئۇ سەپەرگە ماڭغان چېغىدا ئاپىسىغا:

ــ ئاپا، سىز ھەرگىزى ماڭا تاماق ئاپارغان ۋاقتىڭىزدا تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇڭ. مەن ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئالدىڭىزغا كېلىمەن.

سىز مېنى كۆرىمەن دەپ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقماسلىققا ۋەدە بېرىڭ ھەم ۋەدىگە ۋاپا قىلغايسىز، ــ دەپتۇ ـ دە، يولغا راۋان بوپتۇ.

يىگىت ئۆزى كۆزلىگەن نىشانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن زور غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن ئىشلەپتۇ. ئۇنىڭ ھەربىر ئۇرغان تەۋرىدىن ئۆيدەك ـ ئۆيدەك يوغانلىقتىكى تاشلار ھەرتەرەپكە ئوت چاچرىتىپ پارچىلىنىدىكەن، كەتمەننى ھەربىر قېتىم چاپقاندا كىچىك ـ كىچىك دۆڭ ـ يوتىلارنى تۈزلىۋېتىدىكەن. يىگىت ئاچقان ئېرىقتىن[1] زۇمرەتتەك سۇلار پەسكە قاراپ ئاقىدىكەن.

ھەركۈنى ئوغلىغا تاماق توشۇيدىغان ئاپىسىنىڭ ئىچى پۈشۈپ، ئوغلىنىڭ سىرلىق ئىشىنى بىر قېتىم كۆرمەكچى بوپتۇ. بىر كۈنى ئاپىسى قوڭغۇراق ئاسقان تۆگىنى خېلى يىراق بىر جايغا تاشلاپ قويۇپ ئۆزى دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئوغلىنىڭ ئىشىنى كۆرۈپتۇ، ئوغلى ئانىسىدىن تۈغما ھالدا كۈچەپ ئىشلەۋاتقانىكەن. بۇنى كۆرگەن ئاپىسى ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ خىجىل بوپتۇ ـ دە، كەينىگە يانماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا يىگىت «كەينىڭگە قارا» دېگەندەك بوپتۇ ـ دە، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراپ ئاپىسىنى كۆرۈپ قاپتۇ. نومۇستىن ئۆزىنى يوشۇرۇشقا جاي تاپالماي قالغان يىگىت ھەسرەت بىلەن:

ــ ئەي ئاپا، ۋەدىگە ۋاپا قىلماي قارا يۈز بولدىڭىز، ــ دەپ خىتاب قىپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۆستەڭدىكى سۇ دەھشەت بىلەن قەھرلىك كۆتۈرۈلۈپ يىگىتنى يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئاپىسى بۇنى كۆرۈپ ئۆز ئىشىغا مىڭبىر پۇشايمان قىپتۇ. يەرگە كىرەي دېسە، يەر قاتتىق، ئاسمانغا چىقاي دېسە، ئاسمان ئېگىز بىلىنىپتۇ ـ دە، ئوغلى ئىشلىگەن جىلغا ئىچىدە قاقشاپ يۇرۇپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

بۇ جىلغىنىڭ نامى شۇنىڭدىن كېيىن «قارا يۈز» دەپ ئاتالغانىكەن. ئۆستەڭمۇ شۇ ۋەجىدىن چالا قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھېبىبۇللا.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازىرىدىن.

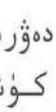
خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئا-لىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 6.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

① بۇ ئېرىقنىڭ ئىزى ھېلىمۇ بار.

جۇۋازچى مەھەللىسى

ۋايەت قىلغۇچىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، تۇرپان خانلىقى دەۋرىدە بىر ئادىل شاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئاق كۆڭۈل، سەممىي ئىكەن. ئۇ كۇندىلىك ئىشىنى ئوردىدىكى دانىشمەن، ئۆلىما، يۇرت كاتتىلىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ دانا تەدبىر، پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلىدىكەن. ئەگەر كىمكى ئۇنىڭغا ئەرز ـ ھال ئېيتىپ كەلسە، كەلگۈچىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە قارىقويۇق ھۆكۈم چىقارماي، ئۆزى تەكشۈرۈپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ھۆكۈم چىقىرىدىكەن. خەلق ئۇنىڭدىن رازى ئىكەن. شۇڭا، يۇرت ئامان، بازار ئاۋات، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بایاشات ئىكەن...

ئەنە شۇ دەۋرلەردە شاھ ئوردىسىغا يېقىن بىر مەھەللىدە ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەمەت دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ بالىلىرى كۆپ ئىكەن، لېكىن كىچىك بولغاچقا ئىشقا يارىمايدىكەن. ئۇنىڭ ئايالى ئاق كۆڭۈل، سەممىي، قانائەتچان ئىكەن. سۇلتان مەمەت ئوردا جۇۋازخانىسىدا ياغ تارتىپ تاپقان ئىش ھەققىگە تۇرمۇشىنى قامدايدىكەن.

شاھ ئوردىسىدا بىرەر ھۇنەرنىڭ پېشىنى تۇتمىغان، يۇگۇر ـ يېتىم ئىشلارنى قىلىپ جان باقىدىغان، ئىچى يامان ھارۇن ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇ دائىم كىشىلەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا ھەسەت قىلىدىكەن، شۇڭا ئۇ ھەر دائىم كىشىلەرنىڭ ئىشىدىن قۇسۇر ئىزدەپ يۇرىدىكەن.

كۇنلەرنىڭ بىر كۇنى سۇلتان مەمەت شاھ ئوردىسى ئۇنىڭغا بەرگەن بىر قاپاق ياغنى ئېلىپ ئۆيىگە كېتىپ بارسا، ئوردا ئىشكى ئالدىدا ھارۇن بۇنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇزۇندىن بۇيان سۇلتان مەمەتنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا ھەسەت قىلىپ كېلىۋاتقان ھارۇن، ئەمدى بۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىش پۇرستى كەلدى، دەپ ئويلاپ پايپاسلاپ شاھنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ـ دە:

ـــ كېرەملىك شاھىم، دەي دېسەم تىلىم كۆيىدۇ. مەن تۇنۇگۇن كەچقۇرۇن خەنىمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بازارغا چىققانىدىم، نەرسە ـ كېرەك سېتىۋېلىپ قايتىپ كېلىۋاتسام، ئوردا جۇۋازچىسى سۇلتان مەمەت بىر ئىدىش ياغنى ئېلىپ مىڭ تەسلىكته كۆتۈرۈپ كېتىۋېتىپتۇ. مەن ئۇنى زادى نېمە قىلىدىغاندۇ، دەپ ئارقىسىدىن ماراپ بارسام، ئۇدۇل كۇنچىقىش بازىرىدىكى مامۇت ياغچىنىڭ دۇكىنىغا كىرىپ كەتـ

تى. پادىشاھى ئالەم، ئوردىنىڭ نەرسىسىنى مۇشۇنداق ئوغرىلىسا قانداق بولغىنى؟! مەن بۇنىڭغا چىدىيالماي، شاھىمزىنىڭ ئالدىغا كىرىشىم، ــ دەپ ئەرز قىپتۇ. پادىشاھ بىر ئاز سۈكۈتكە چۆمۈپ ئاندىن ھارۇندىن:

ــ سەن ئۇنىڭ بىر ئىدىش ياغنى ئېلىپ ماڭغىنىنى قاچان كۆردۈڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئۇلۇغ شاھىم، مەن ئۇنى تۇنۇگۈن نامازدىگەردە كۆردۈم، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھارۇن. پادىشاھ ھارۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ يالغان سۆزلەپ، چېقىمچىلىق قىلىپ، ئارىغا ئىختىلاپ سالماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپتۇ، ئۆزىنىڭ سۇلتان مەمەتكە بىر قاپاق ياغ بېرىشنى ئوردا خىزمەتچىسىگە ئېيتقانلىقىنى ئەسلەپتۇ. ھارۇن پادىشاھنىڭ جىمىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ:

ــ شاھىم، ئۇنىڭ ئىشى بۇلا ئەمەس. ئۆزلىرىگە تارتىلىدىغان ياغنى يالغان مەلۇم قىلىپ، قالغان قىسمىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ تېخى، ــ دەپ ئەزۈيلەپتۇ. پادىشاھ ھارۇننىڭ ئەرزىنى ئاڭلاپ بولۇپ:

ــ ئەتە جۈۋازخانىغا بېرىپ سۇلتان مەمەتنىڭ ياغ تارتىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ كېلەيلى، ــ دەپتۇ. ئەتىسى پادىشاھ ھارۇن بىلەن جۈۋازخانىغا بېرىپ ئۇ يەرنى ئوبدان تەكشۈرۈپتۇ. سۇلتان مەمەت بىر خىلدا بېرىلىپ ياغ تارتىۋاتقانىكەن. پادىشاھ غوجىدارنى چاقىرتىپ، بېرىلگەن كۈنجۈت بىلەن تارتىلغان ياغنىڭ ھېسابىتىنى سوراپتۇ. غوجىدار ھېسابىتىنى تولۇق بېرىپتۇ. پادىشاھ ھېچقانداق گەپ ـ سۆز قىلماي جۈۋازخانىدىن چىقىپ، ھارۇنغا قاراپ:

ــ سەن ئەتە جاڭگالغا بېرىپ بىر تاغار تۆمۈرتكەن تېرىپ كەلگىن، ھۆل بولسا بولمايدۇ، ــ دەپتۇ. ھارۇن كۆڭلىدە بەك خۇش بولۇپ، سۇلتان مەمەتنىڭ تاماشىسىنى كۆرمەك مەقسىتىدە ئەتىسى بىر تاغار تۆمۈرتكەننى ھايال قىلماي تەييارلاپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ جاكارچىسىغا:

ــ يۇرت خەلقىنى جازا مەيدانىغا يىغىڭلار! ــ دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خالايىق جازا مەيدانىغا يىغىلىپتۇ. پادىشاھ جازا مەيدانىغا تاختاي ياتقۇزۇشنى بۇيرۇپتۇ، تاختاي ئۈستىگە ھارۇن ئېلىپ كەلگەن تۆمۈرتكەننى يېيىتىشقا بۇيرۇپتۇ. خىزمەتكارلار پادىشاھنىڭ دېگىنى بويىچە ئىشلەپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ ھارۇندىن:

ــ چېقىمچىنى قانداق جازالاش كېرەك؟ ــ دەپ سوراپتۇ. بۇ سۇلتان مەمەتنى جازالاش ئۈچۈن قىلىنىۋاتقان تەييارلىق دەپ ئويلاپ تۇرغان ھارۇنغا بۇ سوئال «خىيانەتچىنى قانداق جازالاش كېرەك» دېگەندەك ئاڭلىنىپتۇ ـ دە، ئالمان ـ تالمان:

ــ پۈتۈن كىيىمىنى سالدۇرۇۋېتىپ مۇشۇ تۆمۈرتكەن ئۈستىدە دومىلىتىش

كېرەك! ــ دەپ تاختاينى كۆرسىتىپتۇ.

ــ ئۇنداقتا سەن ئۆز گېپىڭنى ئەملدە كۆرسەتكىن. سەن چېقىمچىلىق قىلىپ، يالغان ئېيتىپ ياخشى كىشىلەرنى كۆيدۈرمەكچى بولدۇڭ، شۇنچە تەنبىھ بەرسەممۇ تۈزەلمىدىڭ، ــ دەپتۇ پادىشاھ. ھارۇن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي مەڭدەپ تۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ جامائەتكە قاراپ:

ــ ئەي مۆمىن پۇقرالار، بىر ـ بىرىڭلارغا دۈشمەن بولماڭلار، ئەگەر بىر ـ بىرىڭلارغا دۈشمەن بولساڭلار ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ، ــ دەپ ئوردا خىزمەتچىلىرىگە ھارۇننى جازالاشقا بۇيرۇپتۇ. ئوردا خىزمەتچىلىرى ھارۇننىڭ پۇتۇن كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ تۆمۈرتىكەن ئۇستىدە دوملىتىپتۇ. ھارۇننىڭ پەريادى، يىغا ـ زارى ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئۆنى ئۆچۈپتۇ. تاختاي ئۇستى قان بىلەن بويىلىپتۇ. بۇ ئىشنى كۆرگەن خالايىق ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ، بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلەشمەسلىك ئۈچۈن قەسەملەر قىلىشىپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي پادىشاھ سۇلتان مەمەتنىڭ بالىلىرى كۆپ بولغاچقا جۇڭازچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى ياخشىلاپ كېتەلمەيۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوردا سىرتىدىن بىر پارچە يەرنى ئۇنىڭغا مىراس قىلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مەمەت شۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرمۇشىنى بايىاشات ئۆتكۈزۈپتۇ، يەنە بىرقانچە پارچە بىنەم يەرنى ئېچىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشلىرىغا بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، قولۇم ـ قوشنىلىرى كۆپىيىپ بۇ يەردە بىر مەھەللە پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مەھەللىنىڭ نامى «جۇڭازچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى تۇرپان شەھىرىدىكى «جۇڭازچى مەھەللىسى» دېگەن نام شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **گۆھەرخان مۇختار.** ئايال، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى تامتۇڭى مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئۆمەرمىجىت.** ئەر، ئۇيغۇر، 45 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھىرى يار يېزىلىق ئىتتىپاق كومىتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

پىچان

بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى تارىم دەريا‌سى ۋادىسىدا پىشامشان دېگەن بىر گۇزەل شەھەر بولغانىكەن. بۇ ماكانىنىڭ ئادەملىرى ئۆز دەۋرىدە بايا‌شاتلىق، توقچىلىق ئىلكىدە بىرنەچچە زامان خۇشال - خۇرام ھايات كەچۈرگەنىكەن.

ئەپسۇسكى، بىر يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، تارىم دەريا‌سىنىڭ ئېقىنى ئۈزۈلۈپتۇ، يەرلەر قاغجىراپ، تېرىلغان زىرائەتلەر قۇرۇپتۇ، كىشىلەر ھاياتىنى، مال - چارۋىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈشكە باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ بىر بۆلىكى شۇ زامانىدىكى ئەڭ گۈزەل، قويۇق ئورمانزارلىق، گۈل - گۈلىستانلىق گۈلتاغ باغرىغا كۆچۈپ بىلكىرام شەھرىنى، تاغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چوڭ ھەسە، كىچىك ھەسە شەھەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار بۇ ماكاندا بىرنەچچە زامان ياشىغاندىن كېيىن، يەر ئاستى سۇيى چوڭقۇرلاپ كېتىپ سۇ يەرگە سىڭىپ كېتىدىغان، بۇلاقلاردىن سۇ چىقمايدىغان بولۇپ، يەنە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەر يەنە كۆچۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار شىمال تەرەپكە كۆچۈپ يەنە بىر شەھەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ئۇنىڭغا «بۇلان» دېگەن نامنى قويۇپتۇ.

بەختكە قارشى، بۇ شەھەرنىمۇ مىلادىيەدىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن، كىشىلەر يەنە كۆچۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار كۆچۈپ يەنە بىر شەھەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «پىچان» دېگەن نامنى قويۇپتۇ. بۇ نام تارىم دەريا‌سى ۋادىسىدىكى گۈزەل پىشامشان شەھرى نامىنىڭ كېيىنكى زامانلاردىكى ئاتىلىشى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **بارات ناۋاي**. ئەر، ئۇيغۇر، 82 ياش، ساۋاتلىق، ھۈنەرۋەن، پىچان ناھىيەسى پىچان بازىرىدىن.
ھاسان مولا. ئەر، ئۇيغۇر، 80 ياش، ساۋاتسىز، پىچان ناھىيەسى پىچان بازىرى يېڭىيەر مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئەخمەت ھۈسەين** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، پىچان ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 11.1983

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

توقسۇن

زۇرغۇن زامانلار ئىلگىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يۇرتلاردا قاتتىق يېغىلىقلار بولۇپ ئەل - يۇرت خاراب بولۇشقا يۈزلىنىپتۇ. بىرقىسىم كىشىلەر جان ساقلاش ئۈچۈن ئىدىقۇت پادىشاھلىقى تەۋەلىكىدىن پاناھلىق ئىزدەپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار بىرقانچە ۋاقىت يول يۈرۈپ، ئاخىر ئايغىرىبۇلاق تېغىدىن ئۆتۈپ، قوشلار ئۆسكەن بىر يەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇزۇن يول يۈرۈپ كەلگەن يولۇچىلار مۇشۇ جايدا بىرئاز توختاپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ ئاندىن يەنە سەپىرىنى داۋام قىلماق بوپتۇ، لېكىن قومۇشلۇقتىكى سۇ ئاچچىق بولغاچقا ئىچىشكە مۇمكىن بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سۇ ئىزدەپ، ئاخىر قومۇشلۇقنىڭ چېتىدىكى كىچىك تۆپىلىكنىڭ يانباغرىدىن سۈيى سۈزۈك بىر بۇلاقنى تېپىپتۇ. بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا يوغان - يوغان قوغۇنلارنىڭ مەي باغلاپ پىشقانلىقىنى ھەم بۇلاق ئەتراپىدا بىرنەچچە تۇپ قوناقنىڭ پىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار سۇنى ئوچۇملاپ ئىچىپ كۆرسە سۇ تاتلىق ئىكەن. ئەسلىدە بۇ بۇلاق ئۆتكەن - كەچكەنلەر دەم ئېلىپ ئۆتىدىغان جاي بولۇپ، قوغۇنلار شۇ ئۆتكۈنچى يولۇچىلار يېگەن قوغۇنىنىڭ ئۇرۇقىدىن، قوناقلار ئۆتكۈنچىلەرنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى يېگەن قوناقتىن چېچىلىپ قالغان ئۇرۇقلاردىن ئۇنۇپ قالغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ جايغا يۆتكىلىپ كەپتۇ ۋە ئەتراپىنى كۆزىتىپ كۆرۈپ بىنەم ئېچىشقا كىرىشىپتۇ... بىرىنچى يىلىلا يېتەرلىك ئوزۇقلۇق ۋە يەم - بوغۇزغا ئىگە بوپتۇ. كېيىلەر يىلى ئۇلار يەنمۇ كۆپرەك يەر ئېچىپ ئۇرۇق چېچىپتۇ، بىراق يەر كۆلىمى كېڭەيگەنسېرى سۇ قىسلىقى بىلىنىپتۇ. ئۇلار سۇ ئىزدەپ يۈرۈپ تۇرپان تەرەپكە سوزۇلغان ئېدىرلىقنىڭ تۆمشۇقىدا چوڭ بىر ئېقىننىڭ جەنۇبقا قاراپ ئېقىۋاتقانلىقىنى ۋە بۇ ئېقىن سۇنىڭ ئۆزلىرى تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان يەردىن يىراق ئەمەسلىكىنى بايقاپتۇ. ئۇلار بىر مەزگىل كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىشلەپ، سۇنى يېڭى چاپقان ئېرىق بىلەن باشلاپ كېلىپ زىرائەتلەرنى قانغۇچە سۇغىرىپتۇ. بىراق، ئىككى كۈن ئۆتەر - ئۆتمەيلا سۇنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قاپتۇ. بۇ ئىشنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئىككى ئادەم بېرىپتۇ. قارىسا، ئۇلار چاپقان ئېرىقنىڭ ئېغىزى شاخ - شۇمبا، توپا بىلەن ھىم ئېتىۋېتىلگەنىكەن. ئۇلار ئېچىقىنى باشقىدىن ئېچىپ سۇنى باشلاپتۇ.

ئەسلىدە بۇ سۆدىن تۇرپان تەۋەلىكىدىكى يەمشىلىكلەر زىرائەتلىرىنى سۇغىرىشتا پايدىلىنىپ كەلگەنىكەن. باشقا يۇرتتىن كەلگەن ئادەملەرنىڭ بۇ ئىشىغا غەزەپلەنگەن يەمشىلىكلەر دەرھال يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئېچىق ئاچقان ئادەملەرنى تۇتۇپ ئىدىقۇت پادىشاھىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ.

ئىدىقۇت پادىشاھى بۇ تۇتۇپ كېلىنگەنلەرنىڭ نېمە ئادەملىكىنى، ئۇلار نېمە گۇناھ بىلەن بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تەپسىلىي سوراپتۇ. تۇتۇپ كېلىنگەنلەر پادىشاھقا ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىرمۇبىر ئەينەن سۆزلەپتۇ ۋە ئاخىردا ئىدىقۇت پادىشاھىدىن ئۆزلىرىگە پاناھلىق بېرىشنى تىلەپتۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ شۇ زامانىدىكى پادىشاھى ئادىللىق بىلەن نام چىقارغانىكەن. ئۇ شۇنداق پەرمان جاكارلاپتۇ: «مېنىڭ زامانىمدە ھەرقانداق پۇقرا باراۋەر، تىنچ ـ ئامان، ئاسايىشلىق ئىچىدە ھايات كەچۈرۈشكە تېگىشلىك. بۇ كىشىلەر يىراق يۇرتتىن تەۋەلىكىمىزگە پاناھلىق ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇلار بىزگە ئېغىرچىلىق سالماي، بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ، شۇڭا ئۇلارغا ئازراق سۇ بۆلۈپ بېرىلسۇن. پايتەخت تەرەپلەردە ماكانلاشسىمۇ بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، ئۇلار شۇ يەرگە ماكانلاشقان بولسا، شۇ يەردە توختىسۇن!» دەپتۇ.

ئۇلار پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە شۇ جايدا داۋاملىق تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرۇپ قاپتۇ. كېيىنچە بىنەملىك كېڭىيىپ بۇ يەر كاتتا يۇرتقا ئايلىنىپتۇ، يۇرتنىڭ نامىمۇ پادىشاھ ئېيتقان سۆز بويىچە «توختىسۇن» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە «ت» ھەرپى چۈشۈپ قېلىپ «توخسۇن»، كېيىنچە بولسا «توقسۇن» بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سەيدۇللا تاھىر**. ئەر، ئۇيغۇر، 56 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، توقسۇن ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن روسۇل**. ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، توقسۇن ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئەزاندۆك

1

تۇغلۇق تۆمۈرخان[1] ئالمىلىق شەھرىنى[2] خان ئوردىسى قىلىپ دەۋران سۈرۈۋاتقاندا، شۇ يەردىكى بىر پادىچى بالا خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى كۈن چۈشتىن قېيىلغاندا دۆڭگە چىقىپ ئەزان ئېيتىدىكەن. بالىنىڭ زىل ھەم مۇڭلۇق ئاۋازى قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلىنىپ، يۇرەكنى تىترىتىدىكەن. بالا كېيىنچە كۈنىگە بەش قېتىم ئاشۇنداق ئەزان ئېيتىدىغان بوپتۇ.

بىر كۈنى پېشىن ۋاقتىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېلىپ، ياساۋۇللىرىدىن بىرىنى ۋارقىراۋاتقان كىشىنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. ياساۋۇل ئەزان ئېيتقان بالىنى خانىنىڭ ئوردىسىغا ئەكەپتۇ. خان پادىچى بالىغا باشتىن - ئاياغ ئىنچىكە سەپسېلىپ:

— ھەي بالا، سەن نېمىشقا كۈندە دۆڭگە چىقىپ ۋارقىرايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. پادىچى بالا:

— شاھىم، مەن ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە دىنلاردىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى بىلگىنىم ئۈچۈن كۈندە خۇداغا سېغىنىپ ئەزان ئېيتىمەن، — دەپتۇ.

— سېنىڭ بۇ ئىشتىن بىرەر مەقسەت - مۇددىئايىڭ بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ خان.

— شۇنداق، — دەپتۇ بالا، — مەن خۇدانىڭ مەرھەمىتىنىڭ كەڭلىكىنى ۋە يېتىم - يېسىرلارغا بەخت كەلتۈرۈشىنى تىلەپ ھەركۈنى مۇشۇنداق قىلىشنى لايىق كۆردۈم.

— سېنىڭ خۇدايىڭنىڭ قولىدىن بۇ ئىشلار كېلەرمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ خان بالىنىڭ جاۋابىغا قىزىقىپ.

— كېلىدۇ، — دەپتۇ پادىچى بالا، — ئەگەر ياراتقان ئىگىسى بىزنىڭ يۈرتىمىزغا كېلىپ ماكانلىشىپ شاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب - تەۋپىق بەرسە، مېنىڭ تىلىپىمنىڭ ئىجابەت بولۇشى تەس ئەمەس.

خان پادىچى بالىنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ، ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىپتۇ، شۇ كۈندىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىپتۇ.

---

① تۇغلۇق تۆمۈرخان (1329 — 1364) — چىڭگىزخان ئەۋلادى، 18 يېشىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان.

② ئالمىلىق شەھىرى — كونا قورغاس ناھىيەسى تەۋەسىدە.

2

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاقسۇلۇق شەيخ جالالىدىننىڭ چۈشىگە ئايان بوپتۇ، ئۇنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن پۇقراسىنىڭ مۇشۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا پەرمان چۈشۈرىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ. لېكىن، شەيخ جالالىدىن يېشى يېتىپ، ئۆزىنىڭ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى جامالىدىنغا تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى ئىسلام دىنىغا ۋاقتىدا كىرىشكە دەۋەت قىلىشنى ۋەسىيەت قىپتۇ ۋە بۇ ئىشنىڭ چۈشىگە ئايان بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. كۆپ ئۆتمەي جالالىدىن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

جامالىدىن ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن يەنە بىر شەيخنى باشلاپ، ئالمىلىق شەھىرىگە كېلىپ بىر دۆڭنى ماكان تۇتۇپ يېتىپتۇ. ھەركۈنى بامدات ۋاقتىدا دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەزان ئېيتىپتۇ، بۇ ئىش ھەركۈنى تەكرارلىنىپتۇ.

بىر كۈنى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن جەددىي بىر كېڭەش ئۈستىدە ئولتۇرغاندا، ئەزان ئاۋازى قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ. ئەزاننىڭ مۇڭلى خانغا بەكمۇ قاتتىق تەسىر قىپتۇ. شۇ چاغدا خان ۋەزىرلىرىدىن:

— سىلەرگىمۇ بىر غەيرىي ئاۋاز ئاڭلىنىۋاتامدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— شۇنداق شاھىم، — دەپتۇ باش ۋەزىر پادىشاھقا ھۆرمەت بىلەن ئېگىلىپ، — بۇ ئاۋاز خېلى كۈنلەردىن بېرى يەرگە يورۇق چۈشۈشى بىلەنلا ئاڭلىنىدۇ، بىز بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمىدۇق.

— ئۇنداق بولسا، ھازىر بېرىپ ئاشۇ ئادەملەرنى چاقىرىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ خان. ياساۋۇللار چاقىرغىلى مېڭىپتۇ.

ياساۋۇللار تاغ قاپتىلىغا كېلىپ، دۆڭدە پەربجە كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورىۋالغان ئىككى مويسىپىت ئادەمنىڭ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئىككى ئادەم بىلەن ياساۋۇللار ئۆزئارا ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپ ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن، ياساۋۇللار:

— ئۇلۇغ شاھىمىز ھەرقايسىلىرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئەھۋاللىشىنى خالاپ، بىزنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى، — دەپ مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ.

— رەھمەت، — دەپتۇ جامالىدىن، — بىز ئوردىغا بارالمايمىز. بىز پۈتۈن ئېتىقادىمىزنى بىر ئاللاغا بەخش ئەتكەن جاھانكەزدىلەرمىز، شۇ ۋەجىدىن مۇشۇ دۆڭدە ئىبادەت قىلىپ، ئاللادىن گۇناھىمىزنى كەچۈرۈشنى، مۆمىن بەندىلەرگە رەھىم - شەپقەت قىلىشنى تىلەۋاتىمىز.

ياساۋۇللار قايتىپ كېلىپ بۇ ئەھۋالنى ئۆز ئەينى خانغا مەلۇم قىپتۇ. خان ئۇلارنى كۆرۈشكە قىزىقىپ، قايتىلاپ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى سوراپتۇ. شۇ چاغدا شەيخ جامالىدىن ئاتىسى جالالىدىن شەيخنىڭ كۆرگەن چۈشى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ۋەسىيىتى سەۋەبىدىن كەلگەنلىكىنى بىرمۇ بىر بايان قىپتۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭمۇ دەل شۇ ۋاقىتتا شۇنداق بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى ئېسىگە ئاپتۇ ۋە چۈشىنىڭ ئۇدۇل كېلىپ قالغانلىقىدىن ھەيران بوپتۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ دىن ئىكەن، دەپ ئىشىنىپ ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىپتۇ، ئۆز پۇقرالىرىغا ئىسلام دىنىغا كىرىشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ[1]، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ دۆڭدە ھەركۈنى بەش ۋاق ئەزان ئېيتىلىپ «ئەزاندۆڭ»[2] دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تېيىپچان ھادى** (1925 ــ 1989). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئىلى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭىش تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ئىشخانىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن زېرىدىن** (1937 ــ 1998). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «ئىلى گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1995

① تۇغلۇق تۆمۈرخان مىلادىيە 1353 ـ يىلى 24 يېشىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان يارلىق چۈشۈرگەندىن كېيىن 60 مىڭ كىشى ئىسلام دىنىغا كىرگەنىكەن.

② ئەزاندۆڭ ــ كونا قورغاس ناھىيەسىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىغا يېقىن جايدا بولۇپ، ھازىرمۇ «ئەزاندۆڭ» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئون ئىككى مۇچەلنىڭ كېلىپچىقىشى

1

زاھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىنسانلار نېمىنىڭ يىل بېشى بولۇش مەسلىسى ئۈستىدە كۆپ تالاش ـ تارتىش قىلغاندىن كېيىن، كۈنىنىڭ چىققانلىقىنى قايسى مەخلۇق بالدۇر كۆرسە، يىل بېشى شۇ بولسۇن، دېيىشىپتۇ. بۇ تەكلىپكە ھەممە قوشۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ھەممە ھايۋانلارغا ئۇقتۇرۇلۇپتۇ.

ئۇلار بىر كۈنى تاغ ئارىسىغا يىغىلىپتۇ، بىراق بۇ تاغنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىكى چوققىسى پەس، كۈنپېتىش تەرەپتىكىسى ئېگىز، يەنە كېلىپ قىپقىزىل تاقىر تاغ ئىكەن.

مەسلىھەتكە بىنائەن، ھەممە ھايۋانلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرۇپتۇ. يالغۇز چاشقانلا قالغان ھايۋانلارغا كەينىنى قىلىپ كۈنپېتىش تەرەپتىكى تاغ چوققىسىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. بىرھازادىن كېيىن «ئەنە كۈن چىقتى!» دېگەن چىراق بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، لېكىن بۇ چاغدا ھېچكىم كۈننى كۆرمىگەچكە بۇ گەپكە ئىشەنمەپتۇ. چاشقان بولسا خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي قاپتۇ ۋە تىنماي «كۈن چىقتى!» دەپ توۋلاشقا باشلاپتۇ. قالغانلار قارىسا غەرب تەرەپتىكى تاغ چوققىسى راستىنلا قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرىغا چۆمۈلگەن بولۇپ، چاشقان «كۈن چىقتى!» دەپ توۋلاپ خېلىدىن كېيىن كۈن كۆرۈنۈپتۇ.

چاشقان ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ يەر شەكلىگە قاراپ، كۈن نۇرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى پاكار تاغلاردىن ئۆتۈپ كۈنپېتىشتىكى ئېگىز تاغ چوققىسىغا چۈشىدىغانلىقىنى، كۈنپېتىشقا قاراپ ئولتۇرسا كۈنىنىڭ چىقىشىنى ھەممىدىن بۇرۇن كۆرگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىپ، ئون ئىككى مۇچەلدە يىل بېشى بولۇۋالغانكەن.

2

ئۇنسانلار ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا يېڭى يىلنى بىرەر ھايۋانىڭ نامى بىلەن ئاتاشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ، لېكىن قايسى ھايۋاننى يىل بېشى قىلىش ھەققىدە ناھايىتى كۆپ تالاش ـ تارتىش بولغان بولسىمۇ، پىكىرده بىرلىككە كېلەلمەپتۇ. بۇنى ئۇققان ھايۋانلارمۇ يىل بېشىنى تالىشىپ جېدەل قىپتۇ. تۆگە: «مەن ھەممىدىن چوڭ، مەن يىل بېشى بولۇشۇم كېرەك» دېسە، ئات: «مېنىڭ تۆھپەم ھەرقانداق ھايۋاندىن زور» دەپ يىل بېشى بولماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار بارلىق ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەشكە، قايسى ھايۋان ئالدىدا چىقسا شۇ ھايۋاننى يىل بېشى قىلىشقا كېلىشىپتۇ. بۇ تەكلىپكە ھايۋانلارمۇ قوشۇلۇپتۇ ـ دە، قارشى قىرغاقتا ئالدىدا چىقىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن دەرياغا سەكرەپتۇ. ئۇلار ھەيۋەتلىك دولقۇنلار بىلەن ئېلىشىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن قارشى قىرغاقتا چىقىشىپتۇ. ھەممىنىڭ ئالدىدا كالا سۈدىن چىقىپتۇ، بىراق كالا قارشى قىرغاقتا ئەمدىلا پۈتىنى قويىاي دەپ تۇرۇشىغا، كالىنىڭ بوينىغا چىقىۋالغان چاشقان كالىدىن ئىككى ـ ئۈچ غۇلاچ نېرىغا سەكرەپ چۈشۈپ ئالدىغا ئۆتۈۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يىلنىڭ بېشى چاشقانغا بېرىلگەنكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **زەينىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 78 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، باي ناھىيەسى سايرام يېزىسى يېڭىباغ 13 ـ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **قەييۇم مەمتىمىن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

3

ئۇنسانلار ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىنسانلار ھەربىر يىلنى بىرەر ھايۋانىڭ نامى بىلەن ئاتاش توغرىسىدا كېڭەش ئېلىپ بېرىپتۇ، كۆپ تالاش ـ تارتىشلار بوپتۇ، بىرى ئۇنى دەپتۇ، بىرى بۇنى دەپتۇ، لېكىن پىكىرده بىرلىككە كېلەلمەپتۇ. ھايۋانلارمۇ ئۆزئارا تالىشىپ، ھەر خىل سەۋەبلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يىلگە

ىناڭ بېشى بولغۇسى كەپتۇ. ئاخىر ئىنسانلار، قايسى ھايۋان كۈننىڭ بالدۇر چىققاز-لىقىنى ئالدىدا كۆرەلىسە شۇ يىل بېشى بولسۇن، دەپ كېلىشىپتۇ. بۇ تەكلىپ ھايۋانلارغىمۇ خوپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممە ھايۋان بىر تۈزلەڭلىككە يىغىلىپ كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرۇپتۇ. تۆگە ھەممىدىن چوڭ ھايۋان بولغاچقا ئۆزىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى، بويىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا ئىشىنىپ، كۈن چىققانىنى ھەممىدىن مەن ئاۋۋال كۆرىمەن، دەپ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرۇپتۇ. بىراق، چاشقانىنىڭ ئۆزىنىڭ كەينى پۇتىغا يامىشىپ ئۇستىگە چىقىپ، ئىككى قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ پۇتۇن دىققىتى بىلەن كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرغانلىقىنى تۇيماپتۇ. بىر چاغدا «ئەنە چىقتى!» دېگەن چىرقىراق بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، بىراق ئاۋازنىڭ نەدىن چىققانلىقىنى ھېچكىم بىلەمەپتۇ. ئارقىدىن كالا «ئەنە كۈن چىقتى!» دەپتۇ.

چاشقان بولسا تۆگىنىڭ قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ «كۈن چىقتى» دېگەندىن كېيىنلا سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ، تۆگە بۇنى بىلىپ ئاچچىقلىنىپ چاشقانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپتۇ. چاشقان بىر كۆل دۆڭسىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. تۆگە بىرھازاغىچە كۈلنى مالتىلاپ، دەسسەپ بىرنەرسە قىلىپ بولغۇچە، ئۇنىڭ ھايۋان كۈن چىققانلىقىنى دەپ بوپتۇ. تۆگە چاشقان بىلەن بولۇپ كېتىپ يىل نامىغا ئىگە بولالمىغانكەن، شۇڭا تۆگە شۇ ئاچچىقىدا ھازىرغىچە قانداق جايدا كۈل ئۈچرىسا دەسسەپ ـ پېتىقداپ كېتىدىكەن، سەۋەبى، چاشقاننى ئۆلتۈرۈپ، ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلىدىغان يېڭى يىل بېشىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزى يىل بېشى بولماقچىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇكېرىم روزى**. ئەر، ئۇيغۇر، باي ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **قەييۇم مەمتىمىن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

4

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغانىكەن، لېكىن ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالىشىپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولـ

ساق، ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ، شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەر بىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن. بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن» دەپتۇ. خەلق خاقانىنىڭ پىكرىنى قوللاپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئوۋغا چىقىپتۇ ھەمدە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇپتۇ. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا ئىكەن. خەلق ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدەپتۇ. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئېتىپتۇ، ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتۈپتۇ. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋانىنىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلۇپتۇ. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال چاشقان ئۆتۈپتۇ، شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ «چاشقان يىلى» دېيىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قاپتۇ: ئۆي يىلى (كالا يىلى)، بارىس يىلى (يولۋاس يىلى)، توشقان يىلى، لەھەڭ يىلى (بېلىق يىلى)، يىلان يىلى، ئات يىلى، قوي يىلى، مايمۇن يىلى، توخۇ يىلى، ئىت يىلى، توڭگۇز يىلى.

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدىكەن.

تۇركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرىدە بىر خاسىيەت بار دەپ تەخمىن قىپتۇ. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كالا يىلى كىرگەندە ئۇرۇش كۆپىيىدىكەن، چۈنكى كالا بىرى بىلەن كۆپ ئۇسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلىدا ئوزۇق ـ تۇلۇك كۆپىيىدىكەن، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدىكەن، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ داننى تېپىش ئۇچۇن ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدىكەن. لەھەڭ يىلى كىرىش بىلەن ھۆل ـ يېغىن كۆپىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدىكەن، چۈنكى لەھەڭ سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدىكەن، سوغۇق قاتتىق بولىدىكەن، پىتنە ـ پاسات كۆپىيىدىكەن، ۋە ھاكازا...

كېيىن كىشىلەر يىللارنىڭ رەت تەرتىپىنى ئوڭاي ئەسته ساقلاش ۋە ئونتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن بۇ ھەقته مۇنداق قوشاق توقۇپتۇ ۋە ناخشا قىلىپ ئوقۇپتۇ:

يىل بېشى چاشقان ئىرۇر،
كالىسى مۆرەپ كېلۇر.
يولۋىسى يولدا يېتىپ،
توشقىنى سەكرەپ كېلۇر.

دەريادا بېلىق ئۈزۈپ،
يىلاننى قوغلاپ كېلۈر.
ئات ئالدىدا، قوي
كەينىدە مەرەپ كېلۈر.
مايمۇنى ئويناپ ماڭار،
توخۇسى چىللاپ كېلۈر.
ئىتلىرى ھاۋشىپ ئۆتەر،
توڭگۈزلىرى تويلاپ كېلۈر.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
نەشرگە تەييارلىغۇچى : **ئابدۇكېرىم رەھمان.**

بۆشۈك، جنازا، قەبرە قاتۇرۇشنىڭ بارلىققا كېلىشى

1

ئەرلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىلەرنىڭ ئەڭ ئۈستىدە بۆشۈك شەكلى، ئاستىدا پەقەت بىر ياكى ئىككى قەۋەت سۇپا بار، بۇ ئۇلارنىڭ جىنس پەرقىگە ئاساسەن ياسالغان بولۇپ، ئاياللار قەبرىسىگە سېلىشتۇرغاندا قەۋەت سانى ئاز بولىدۇ. بۇ قەۋەتلەرنىڭ بىرى ئۆي ئىچىدىكى سېلىنچا شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر قەۋەت ئىككى بولسا، سېلىنچا ئۈستىدە يەنە بىر قەۋەت كۆرپە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەيلى ئەر، مەيلى ئاياللىڭ بولسۇن قەبرە گۈمبىزى بۆشۈك سىياقىدا ياسىلىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن ناھايىتى بۇرۇن خان ئانىسى تۈركەن خاتۇن ئۆز ئوغلىنى كۆڭۈلدىكىدەك بېقىش ھەمدە ئۇنىڭ ئېتىكىنى بېزەپ قىلىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ئوغلىنى بۆشۈككە بۆلەپ بېقىشنى نىيەت قىپتۇ. ئوردا ئۆلىمالىرى لايىھەلەپ كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئالتۇن بۆشۈك ياستىپ بېرىپتۇ. تۈركەن خاتۇن ئالتۇن كوكۇلىلىق ئوغلىنى ئالتۇن بۆشۈكتە ئىككى يىل بېقىپتۇ. ئوغلى كېيىنچە ھەربىي مەشىق، ئىلىم ـ ئېرپان جەھەتتە كامالەتكە يېتىپ ئەلەمگىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھىر بولۇپ يېتىشىپتۇ. ئوغۇل ئون توققۇز ياشقا كىرگەن يىلى جەڭدە يارىدار بولغان شاھ ئاتسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بوپتۇ. ئۇ دۆلەتنى ئوبدان باشقۇرۇپ، خەلق ئېغىزىدا «ئادىل پادىشاھ» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئارىدىن بەش يىل ئۆتۈپ، ئۇمۇ غازات ئۈستىدە تاسادىپەن

يا ئوقى تېگىپ ژاپات بوپتۇ. ئانا بولغۇچى تۇركەن خاتۇن ئوغلىنىڭ جەستىنىڭ ئۈستىگە يېتىۋېلىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، پىغانلار چېكىپ، نادامەتلىك كۆز ياشلىرىنى دەريادەك ئاققۇزۇپ يىغلاپتۇ. باشقىلار ھەرقانچە قىلغان بىلەن ئانا بىچارە ئۆز ئوغلىنى قۇچاقلىۋېلىپ دەپنە قىلىشقا بەرمەپتۇ. ئوردىدىكى ئاقىللاردىن بىرى ئادىل پادىشاھنىڭ ئۈستىخىنى بىمالال سىغقۇدەك بىر كۆموش بۆشۈك ياساپ كەپتۇ ـ دە، تۇركەن خاتۇنغا:

ـــ بولدى قىلسىلا خېنىم، ئوغۇللىرىنىڭ روھى ئارام ئالسۇن. مېنىكچە، خان ئالىيلىرى پاقلان ژاقىتلىرىنى ئۆزلىرى ياستىپ بەرگەن ئالتۇن بۆشۈكتە ئۆتكۈزۈپ چوڭ بولغاندى، ئۆزىمۇ بۆشۈككە قەۋەتلا ئامراق ئىدى. خانىنىڭ روھى ئۈچۈن مەن كۆموشتە بۆشۈك ياستىپ كەلدىم، بۆلەپ قويساقمىكىن، ـــ دەپتۇ.

تۇركەن خاتۇنمۇ دەرھال ماقۇل كەپتۇ. پادىشاھ كۆموش بۆشۈككە بۆلىنىپتۇ. تۇركەن خاتۇنمۇ ھېرىپ دەرمانى قالمىغان ھالدا سەل ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئالدىن قىلىشۋالغان مەسلىھەت بويىچە كىشىلەر كۆموش بۆشۈك (جىنازا)نى كۆتۈرۈپ مېڭىپ تۇ ۋە ئوردا سىرتىدىكى قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ گۇل ـ گىياھ، ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىغا قويۇپتۇ. تۇركەن خاتۇن ھەر كۈنى دېگۈدەك قەبرە بېشىغا چىقىپ، بۆشۈكنىڭ ياپقۇچ پەردىسىنى قايرىپ ئوغلىنى كۆرۈپ قايتىدىكەن. ژاقىت ئۇزارغانسېرى جەسەتنىڭ چىرايى ئۆزگىرىشكە باشلاپتۇ. ئوغلىنىڭ رەڭگىنىڭ مۇنچىۋالا ئۆزگىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تۇركەن خاتۇنمۇ «ئاھ!» دەپ جان ئۈزۈپتۇ. ئوردا ئەھلى مەسلىھەتلىشىپ، مېھرىبان ئانا تۇركەن خاتۇننىمۇ كۆموش رەڭ بۆشۈككە سېلىپ قەبرىستانلىققا قويۇشنى ماقۇللىشىپتۇ. بىراق، ھەر ئىككىلا بۆشۈك ئوخشاش بولۇپ قالسا پەرق ئېتىش قىيىن بولىدۇ دەپ، تۇركەن خاتۇنىنىڭ كۆموش رەڭ بۆشۈكىنى كۆپ قەۋەتلىك سۇپىنىڭ ئۈستىگە، پادىشاھنىڭ بۆشۈكىنى بىر قەۋەتلىك سۇپىنىڭ ئۈستىگە توختىتىپ، ئەتراپىغا ئارچا دەرىخى ئەھيا قىپتۇ.

شۇنىڭدىن تارتىپ تۇركىي خەلقلەردە ژاپات بولغان كىشىنى بۆشۈك سىياقىدىكى جىنازىغا سېلىپ دەپنە قىلغاندىن كېيىن، قەبرە ئۈستىگە بۆشۈك سىياقىدىكى قەبرە گۈمبىزى ياساپ قويۇش ئادىتى بارلىققا كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئا-

تۇش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.
خاتىرلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

2

قەدىمكى زامانىدا كىشىلەر قازا قىلىپ كەتسە، يەرگە كۆمۈپ، يەر ئۈستىگە بەزى بەلگىلەرنى قويۇپ قويغاندىن باشقا ھېچقانداق قەبرە قاتۇرمايدىكەن.

سۇتۇق بۇغراخانلىك ئاتا ـ بوۋىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى ئوردىنىلىك ئاياغ تەرىپىدىكى خىلۋەت جايغا دەپنە قىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر كىشىلەرنىڭ ئېسىدىنمۇ چىقىپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى سۇتۇق بۇغراخان چۈشىدە ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ئەسلەپ قاپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ياتقان جايىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن ئوردىدىن چىقىپ ئاتا ـ ئانىسىنى دەپنە قىلغان يەرنى ئىزدەپتۇ، خېلى ئىزدىگەن بولسىمۇ قەبرىنى تاپالماپتۇ. ئاخىر ئوردىغا قايتىپ كېلىپ مۈنەججىملەرنىڭ ياردىمىدە ئۇ ئورۇننى ئاران دېگەندە تېپىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، قەبرىنىڭ ئۈستىدە ئىت ـ ئېشەكلەر توپا ـ چاڭ توزۇتۇپ، بالىلار ئويناپ يۈرگەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ سۇتۇق بۇغراخانلىك كۆڭلى پەرىشان بوپتۇ. ئۇ ئۆز ئىچىدە، ئاتا ـ ئانامنى چۈشەپ قېلىشىم بىكار ئەمەس ئىكەن، ئۇلار بۇ يەرنىڭ ئاستىدا قانداقمۇ خاتىرجەم ياتالىسۇن، ئۇلارغا يۇز كېلەلمىگۈدەك ئىش قىلىپ قويۇپتىمەن، دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۈستىلارنى يىغىپ ئاتا ـ ئانىسى دەپنە قىلىنغان جايغا مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئەرلەرنىڭ قەبرىسى چوڭراق پىلانلىنىپتۇ، ئۇنىڭغا تالالىق، ئۆيلۈك، دېگەن ئىككى پەلەمپەي، ئۈستىگە بۆشۈك شەكلى ياسىلىپتۇ. ئاياللارنىڭ كىچىكرەك پىلانلىنىپ، سۇپىرا، ئاشتاختا ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە نوغۇچ شەكلى ياسىلىپتۇ.

كىشىلەر ئاتا ـ ئانىسىنىڭ بۇ دۇنيالىقتا قىلغان ساۋابلىق ئىشلىرىنى ئەسلەپ تۇرۇش، ئۇلارنىڭ روھىنى غېرىبسىندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھەر پەيشەنبە كۈنى ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ياغ پۈرىتىش، ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى قەبرە بېشىغا بېرىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىش، قەبرىستانلىقنى سۈپۈرۈپ، سۇ چېچىپ پاكىز تۇتۇش، جان ـ جانىۋارلارنىڭ ئۇزۇلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرۇشى ئۈچۈن دان چېچىپ تۇرۇش، قەبرىستانلىق ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈپ كۆكەرتىش، قەبرىستانلىقلاردا خالىغانچە مېڭىپ يۈرمەسلىك، يول سالماسلىق، ناشايان ئىشلارنى قىلماسلىق، مال باقماسلىق، ئۇ يەرنىڭ ئوتۇن ـ چاۋارلىرىنى تەرمەسلىك، مەنقۇلاتـ

لىرنى بۇزماسلىق، قەبرىستانلىق ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، ئۇلاغلىق، ھارۋىلىق بولسا، يەرگە چۈشۈپ پىيادە ئۆتۈش، دۇئا قىلىش، ئەرۋاھلارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەش قاتارلىق نۇرغۇن ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلار ئورنىتىلىپتۇ.

قەبرە قاتۇرۇش ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىش مانا مۇشۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 — 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

قاسىم جامال (1907 — 1987). ئەر، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، ئۇرۇمچى تەڭرىتاغ رايونى بۇلاقبېشى كۆچىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1980

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى، 1994

ئۆلۈم مەرىكىسىنىڭ كېلىپچىقىشى

بۇرۇنقى كىشىلەر تۇغقانلىرى ئۆلۈپ كەتسە ھېچ كىشىگە ئۇقتۇرماي، مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ، جەسەت كۈلىنى قۇملۇققا ئېلىپ بېرىپ شامالدا سورۇۋېتىدىكەن.

ئەفراسىياپنىڭ زامانىغا كەلگەندە ئەفراسىياپ بۇ ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، مېيىتنى ساندۇققا سېلىپ يەرگە كۆمۈشنى بۇيرۇپتۇ. ئەفراسىياپ دادىسى ئۇلۇغ تۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتىنى قىرىق كۈن ساقلاپ، ئۇجمىنىڭ ياغىچىدا ئۇزۇنلۇقى قىرىق غېرىچ، كەڭلىكى يەتتە غېرىچ، ئېگىزلىكى توقۇز غېرىچ قىلىپ پۇختا بىر ساندۇق ياسىتىپ، مېيىتنى سېلىپ ئوردىغا يېقىن ئېگىز بىر دۆڭگە دەپنە قىپتۇ.

ئۆلۈم بولۇپ، قىرىق كۈنگىچە ئوردا ۋە پايتەختتە ئويۇن - تاماشا، بەزمە - مەشرەپلەر توختىماي داۋام قىپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ ئىشلاردىن غەيرىيلىك ھېس قىپ-تۇ، مۇسىبەتلىك كۆڭلى ئازابلىنىپتۇ. ئۇ كۆڭۈل ئېچىپ تاماشا بىلەن يۈرسىمۇ، لېكىن مەيۈسلۈك ھالىتىدىن زادى قۇتۇلالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ چوڭقۇر ئوي-لىنىشقا باشلاپتۇ. ئادەمنىڭ قەدىر - قىممىتى، ئابرۇيى ھايات چېغىدىلا ئەتىۋارلى-نىپ، ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنتۇلۇپ قالىدىغان ئىش بولسا بۇ تولىمۇ ۋاپاسىزلىق بو-لىدىكەن، دېگەنلەرنى خىيالىدىن كەچۈرۈپ، ئوردا ئەھلىنى چاقىرتىپتۇ. ئوردا كېڭە-شىدە ئەفراسىياپ: «ئۆلگۈچىنى جىم - جىملا ئۇزىتىش مەرھۇم ئۇچۇن تولىمۇ ئادا-لەتسىزلىك قىلغانلىق بولىدىكەن. بۇنىڭدىن كېيىن كىمدە - كىم ئۆلۈپ كەتسە، دەرھال يۇرت - جامائەتكە مەلۇم قىلىنىپ، خالايىق ھازا سورۇنى تۇزەپ، يىغا - زار قىلىشى لازىم، شۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ ھايات چېغىدىكى ئىشلىرى ئەسلەنسۇن» دەپتۇ. ئوردىدىكى دانىشمەن ۋەزىر قۇر بەگ: «ھازا سورۇنىغا جامائەت بەك كۆپ يى-غىلىپ كېتىپ، يىغلىغۇچىلار كۆپ بولۇپ كەتسە، يۇرتتا ۋەھىمە پەيدا بولۇپ كىشى-لەر خاتىرجەم بولالمايى قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا مەرھۇمنىڭ يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان-لىرىلا ھازىدار بولسا» دەپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ مەسلىھەتنى توغرا تېپىپتۇ ھەم ئەر ھازىدارلار بېلىگە ئاق رەخت باغلاشنى، ئايال ھازىدارلار ئاق رومال ئارتىشنى بەلگە-لەپتۇ ۋە يىراق - يېقىندىن كەلگەنلەرنىڭ، قولۇم - قوشنىلارنىڭ ئۇچ كۈنگىچە مېيىت چىققان ئۆيگە تاماق ئەتكۈزمەي، ئاش - تاماق، نان - چاي بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇشنى، مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇچى، يەتتىسى، قىرقى ۋە يىلى توشقان-دىن كېيىن، كاتتا نەزىر بېرىپ مەرھۇمنى ياد ئېتىپ، روھىغا دۇئا قىلىشنى، ئۇنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرۇشنى بەلگىلىگەنىكەن.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆلۈمدە يىغا، توپدا كۈلكە قىلىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانىكەن.

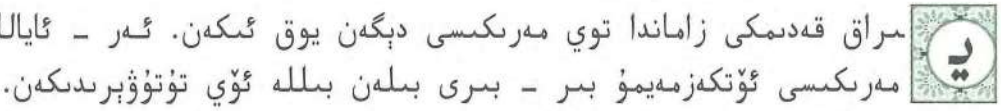
ئېيتىپ بەرگۈچى : **زەينەپخان قاسىم** (1918 — 1979). ئايال، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1980

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

توي مەربكسىنىڭ كېلىپچىقىشى

يىراق قەدىمكى زاماندا توي مەربكسى دېگەن يوق ئىكەن. ئەر - ئاياللار توي مەربكسى ئۆتكەزمەيمۇ بىر - بىرى بىلەن بىللە ئۆي تۇتۇۋېرىدىكەن. ئەفسانىۋىي پانىڭ دەۋرىگە كەلگەندە كىشىلەر شەھەر - بازارلاردا ياشايدىغان، يېزا - قىشلاقلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان بوپتۇ. كىشىلەر توپلىشىپ ياكى بىر - بىرى بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ ياشىغاچقا، بەزى غەيرىي ئەھۋاللار سادىر بولۇشقا باشلاپتۇ: بەزىلەر بىراۋنىڭ ئىلكىدىكى ئاياللارغا چاقچاق قىلىدىغان، بىرگە ئۆتۈش تەلىپىنى قويىدىغان غەلىتە قىلىقلار ئۇزۇكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش - تالاش، قان تۆكۈشلەر ئەۋج ئاپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ، جامائەتنى تىنچلاندۇرۇش، كىشىلەر ئارىسىدا شەرم - ھايا، ئەدەپ - ئەخلاق تۇرغۇزۇش، ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن نۇرغۇن چارە - تەدبىرلەرنى ئويلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، توي قىلىپ، مەربكە ئۆتكۈزۈپ، ئەر - ئايالنىڭ بىر ئۆيلۈك بولغانلىقىنى پۈتۈن يۇرت - جامائەتكە ئاشكارىلاشنى تەلەپ قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ئارىسىدا داغدۇغىلىق توي قىلىپ، تويلاشقانلىق ئەھۋالىنى خالايىققا مەلۇم قىلىدىغان ئىش بارلىققا كەپتۇ. ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن توي قىلغۇچى ئادەم سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق لايىق تاپىدىغان ۋە كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىدىن ئۆتكۈزىدىغان بوپتۇ.

توي دېگەنلىك، ئالدى بىلەن، ئەر - ئايال بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش دېگەنلىك ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېشىت ئىسلام** (1925 ــ 1989). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958 ــ). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 4.1982

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

مەدەنىيەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

قىزىل مىڭئۆي، پەرھاد ۋە مەلىكە شىرىن

رىۋايەتلەردە قەيت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىلگىرى كۇسەن خانلىقىغا تەۋە شاپتۇللۇق[1] دەپ ئاتىلىدىغان مەنزىرىلىك سايامەتگاھ بار ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، قىزىلدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى بۇددا راھىبلىرىنىڭ تۇرار جايى بولغانىكەن. بىراق، ئۇيغۇرلار تاشتىن ئويۇپ ياسالغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىنى شۇ پېتىلا ماكان قىلماستىن، ئۇنى سىلىقلاپ، ئۇستىگە رەڭگا رەڭ بويالغان بىلەن ھەرخىل مەزمۇندىكى تۇرلۇك - تۇمەن رەسىملەرنى سىزىپ چىققان بولۇپ، بۇددا راھىبلىرى ئەنە شۇنداق ئېسىل، كاتتا ھۈجرىلاردا ئىستىقامەت قىلغانىكەن.

كۇسەن خاقانلىقىنىڭ شىرىن ئاتلىق بىر قىزى بولۇپ، ئۇ شۇنداق گۈزەل، سا-ھىبجامال، پەرى سۈپەت ئىكەنكى، ئۇنىڭ قەلەمدەك قاشلىرى ئاستىدىكى نۇرلۇق بىر جۈپ كۆزىدىن خۇددى تاڭ سەھەردە چاقنىغان چولپان يۇلتۇزدەك نۇر يېغىپ، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىكەن. ئۇ ھەرتەرەپلىمە كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ھەرخىل شېئىر - قوشاقلارنى يازالايدىكەن، كىشىنى مەھلىيا قىلىدىغان كۆركەم رەسىملەرنى سىزالايدىكەن، ھەرخىل سازلارنى چالالايدىكەن، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناشتىمۇ تەڭداشسىز ئىكەن. ئۇنىڭ كىيگەن كىيىملىرى، ئاسقان، تاقىغان زىبۇ - زىننەتلىرىمۇ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدىكەن. مەلىكە شىرىن گەرچە شاھ قىزى بولسىمۇ، بايلىق، مەرتىۋە، نام - ئابرۇي دېگەنلەرنى پىسەنتىگە ئالمايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشىدىمۇ مەيلى شاھ بولسۇن، مەيلى گادايي بولسۇن، ئۆزىنىڭ ئارزۇسىدىكى كىشىنى تاللاپ ئۆزىگە ئۆمۈرلۈك جۈپ قىلىشقا ئىرادە باغلىغانىكەن.

بىر كۈنى مەلىكە شىرىن ئاتىسىنىڭ رۇخسىتى ئارقىلىق كېنىزەكلىرى بىلەن ئەنە شۇ شاپتۇللۇقتا سەيلە - سايامەت قىلىپ كۆڭۈل ئېچىشقا كەپتۇ. ئۇلار ئوچ

① شاپتۇللۇق ــ ھازىرقى قىزىل يېزا 9 - كەنت، ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى سۇ بىلەن قورشالغان، گۈزەل مەنزىرىلىك ماكانىدىن قىزىل مىڭئۆيگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ جاي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان گۈزەل جەننەتكە ئوخشايدىكەن. ھەيۋەتلىك مۇزات دەريا‌سى دولقۇن ياساپ، كېچە - كۈندۈز توختىماي ئېقىپ تۇرىدىكەن، رەتلىك قىلىپ تاغ باغرىغا ئويۇلغان مىڭئۆيلەر، ھەيۋەتلىك دەريا جەننەتەك گۈزەل باغقا ھۆسن قوشىدىكەن.

مىڭئۆيگە يېتىپ كەلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى مەلىكە شېرىن دېدەكلەرنى ئەگەشتۇرۇپ تاغ ئۈستىگە چىقىپ كونا - يېڭى ئۆيلەرنى بىردىن - بىردىن زىيارەت قىلىپ چىقىپتۇ، شېرىننىڭ قەلبىدە شائىرانە ئوي - خىياللار كېزىشكە باشلاپتۇ. بۇ جايدىكى تىلسىملىق مۇھىت ئەۋلىيا ۋە پەرىشتىلەر ماكانىغا ئوخشايدىكەن. پىچاق بىسمەك تاش تاغنى ئويۇپ ياسىغان تاش ئۆڭكۈرلەرگە سىزىلغان رەسىملەر ئادەمنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدىكەن. رەسىمدىكى ئادەملەر خۇددى ھاياتتەك، جان - جانىۋارلار تىرىكتەك تۇرىدىكەن. قىسقىسى، بۇ رەسىمدىكى كۆرۈنۈش - مەنزىرىلەر ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا ماكانىنىڭ ھەقىقىي كارتىنىسى ئىكەن. شېرىن بىر تىك چوققىدىن ئۆتۈپ ئوڭ يانباغرىغا يېڭىلا ئويۇلغان ئۆيگە كىرىپتۇ - دە، ئۆينىڭ تېمىغا خۇددى جېنى بارەك قاناتلىرىنى قېقىپ، بويۇنلىرىنى سوزۇپ، ئۇچۇشقا ئىنتىلىپ تۇرغان ھالەتتە سىزىلغان توزنىڭ رەسىمگە نەزەر ساپتۇ. توزنىڭ بۇ سۈرىتى شېرىننى پۈتۈنلەي ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋاپتۇ. رەسسامنىڭ كامالەتكە يەتكەن ماھارىتى مەلىكە شېرىننىڭ ساپ، گۈزەل قەلبىنى ئۆزىگە مايىل قىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تۇتالمىغان ھالدا، پۈتۈن زېھنى بىلەن يەنە بىر كۆركەم توزنىڭ رەسىمگە ئىشلەۋاتقان رەسسامنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، سەمىمي ھالدا:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇستام، سىزنىڭ رەسىم سىزىش ماھارىتىڭىز مېنى بەكمۇ ھاياجانلاندۇردى. مېنى شاگىرتلىققا ئالسىڭىز، ــ دەپتۇ. رەسسام قىلۋاتقان ئىشىنى توختاتماستىنلا ئەدەپ بىلەن:

ــ سىز پادىشاھنىڭ ئارزۇلۇق مەلىكىسى تۇرسىڭىز، بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ قارا‌ڭ، سىزنىڭ يۇمران قوللىرىڭىز كىيىممىدىكى بوياقلار بىلەن بويىلىپ كەتتى، ــ دەپتۇ ۋە سىپايىلىك بىلەن شېرىننىڭ قولىدىن بىلىكىنى تارتىۋاپتۇ. مەلىكە شېرىن رەسسامنىڭ سالاپەتلىك، قەددى - قامىتى كېلىشكەن ياش يىگىت ئەكەنلىكىنى بىلىپتۇ - دە، پۈتۈن بەدىنىگە ئىللىق سېزىم تاراپ، خىجىللىق ئىچىدە ئىككى مەڭزىنى قىزىللىق قاپلاپتۇ. يىگىتنىڭ كۆزىدىن ئېتىلىپ چىققان بىر پارچە ئوت قىزىنىڭ سىنەسىگە تېگىپ، بىھوش بولۇشقا ئازلا قاپتۇ. ئۇ تىترەپ تۇرغان لەۋلىرىنى ئارانلا قىمىرلىتىپ رەسسامدىن سوراپتۇ:

— نام ـ شەرىپگىز كىم بولىدىكەن؟

— ئىسمىم پەرھاد، كەسپىم رەسىمچى، قولۇمدىكى مۇشۇ رەسىم سىزىدىغان قەلەمدىن باشقا ھېچقانداق نەرسەم يوق، — دەپتۇ ناھايىتى كەمتەرلىك بىلەن.

— ياق، — دەپتۇ مەلىكە شېرىن، — دۇنيادىكى ئەڭ زور بايلىق سىزدە ئىكەن، سىز ئەڭ ئالىي، ئەڭ قىممەتلىك بولغان ھۇنەرنى ۋۇجۇدىڭىزغا سىڭدۇرۇۋالغانسىز.

پەرھاد ئۆمرىدە باشقىلارنىڭ ئۆزىنى مۇنداق چىرايلىق، گۈزەل سۆزلەر بىلەن تەرىپلىگەنلىكىنى ئاڭلاپ باقمىغانىكەن. ئۇ رەسىم سىزىشنى توختىتىپ چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن مەلىكىگە تىكىلىپ تۇرۇپ:

— رەھمەت سىزگە، سىزنىڭ سۆزىڭىز ماڭا نىسبەتەن ئالتۇندىنمۇ قىممەتلىك، سىزنىڭ جامالىڭىز گۈزەل بولۇپلا قالماستىن، قەلبىڭىزمۇ گۈزەل ئىكەن. بولدى، مەن بۇ ئاخىرقى توزنىڭ رەسىمنى سىزمايلا قويدۇم. سىزنىڭ گۈزەل جامالىڭىزنى توزلارنىڭ ئىلاھى قىلىپ بۇ غار ئۆيلەرگە سىزىشىمغا ئىجازەت بەرگەيسىز، گۈزەل نامىڭىز ئەبەدىي قالسا، بۇنىڭغا نېمە دەيسىزكىن؟ — دەپتۇ. مەلىكە ھاياجان بىلەن:

— رەھمەت، مەن رازى، — دەپتۇ ـ دە، شۇئان غار ئۆينىڭ ئىچىدىكى تاش سۇپا ئۈستىدە ئولتۇرۇپ بېرىپتۇ. غار ئۆينىڭ ئىشىكىدىن چۈشۈپ تۇرغان ئالتۇندەك قۇياش نۇرى ئۇنىڭ ئايدەك جامالىنى يورۇتۇپ تۇرۇپتۇ.

پەرھاد ھەرخىل بوياقلارنى ئىخلاس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىغاندىن كېيىن، قەلەمنى قولىغا ئېلىپ، پۈتۈن ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ياشلىق مۇھەببىتىگە تولغان يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن رەسىمنى سىزىشقا باشلاپتۇ.

مەلىكە ئۇنىڭ يىگىتلىك شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان چېھرىگە، ياشلىق ئوتى چاقناپ تۇرغان ئوتلۇق كۆزلىرىگە پۈتۈن زېھنىنى يىغىپ قاراپ ئولتۇرۇپتۇ.

پەرھادنىڭ رەسىم سىزىشتىكى ئاجايىپ ماھارىتى مەلىكە شېرىننىڭ ئىشق ـ مۇھەببىتىگە تولغان قەلبىنى ئېچىپ تاشلاپتۇ: رەسىمدە ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى ھايات جانلىق مۇھەببەت ئوتلىرى، ئۇنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلغان قەلبى، ياش قىزلاردا بولىدىغان شېرىن خىياللىرى ئەكس ئېتىپتۇ. پەرھاد رەسىمنى سىزىپ بولۇشى بىلەنلا مەلىكە ئورنىدىن تۇرۇپ رەسىمگە ئىختىيارسىز تىكىلىپ قاراشقا باشلاپتۇ. ئاھ، بۇ سىزىلغىنى رەسىم بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ پۈتۈن جامالىنى سويۇپ ئېلىپ تامغا چاپلاپ قويغاندەكلا كۆرۈنىدىكەن. مەلىكە دەرھال سول قولىدىكى ئالتۇن ئۈزۈكنى چىقىرىپ پەرھادقا بېرىپتۇ ۋە ۋۇجۇدىدىكى سۆيگۈ ھېسسىياتى بىلەن:

ـــ مەن سىزگە ئۆمۈرلىك ھەمراھ بولۇشنى خالايمەن. ئون كۈندىن كېيىن شاھ دادامغا ئەلچى ئەۋەتسىڭىز، ـــ دەپتۇ. پەرھاد رەسىم سىزغاندا دەسسەپ تۇرىدىغان پەلەمپەيدىن بىر سەكرەپ چۈشۈپ، قولىدىكى رەسىم سىزىدىغان مويقەلەمنى شېرىنگە يادىكار قىلىپ بېرىپتۇ ۋە چوڭقۇر ھېسسىياتى بىلەن:

ـــ سىزنىڭ قەلبىڭىز تولۇن ئايدەك ساپ ئىكەن، دىدارىڭىز ئەرشتىكى پەرىلەردەك گۈزەل ئىكەن. مەن بېشىمغا ھەرقانداق بالا ـ قازا كەلسىمۇ سىزنى سۆيىمەن. سىز مېنى ئەسلىگەندە مۇشۇ رەسىم سىزىدىغان قەلەمنى كۆرسىڭىز، مەن سىزغان گۈزەل توز، گۈزەل مەنزىرىلەر كۆز ئالدىڭىزغا كېلىدۇ، ـــ دەپتۇ. مۇھەببەتنىڭ ئوتلۇق دولقۇنى مۇزات دەرياسىنىڭ شاۋقۇنىدەك بۇ ئىككى ياشنىڭ قەلبىگە بۆسۈپ كىرىپتۇ. ئۇلار گۈزەل توزلارنى گۈۋاھچى قىلىپ تۇرۇپ، بىر ـ بىرىنى باغرىغا مەھكەم بېسىشىپتۇ، ھەشقىپىچەكتەك چىرمىشىپ، بەخت دەرياسىغا غەرق بوپتۇ.

پەرھاد ئون كۈندىن كېيىن بىر توزنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ، ئۇنى ئۆزىگە ھۇنەر ئۆگەتكەن ئۇستىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. شاھ پەرھاد ئەۋەتكەن ئەلچىگە مەسخىرە بىلەن:

ـــ مەن بولسام پۈتۈن جاھانغا تونۇلغان شاھلارنىڭ شاھىمەن، سەن ۋە شاگىرتىڭ بولسا ئەرزىمەس بىر پۇقراسەن. خانىنىڭ ئۆز مەلىكىسىنى بىر گادايغا ياتلىق قىلغىنىنى نەدە كۆرگەن؟! ئۇنۇ بىر رەسسامچى ئىكەن، گۆھەر، ئالتۇن قازغۇچى بولسىمۇ، بىر گاداي رەسسامچىنىڭ قىزىمنى ئالماقچى بولۇشى ئاسماندىكى غازىنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يېگەنلىك، ـــ دەپتۇ. پېشقەدەم رەسسام قاردەك ئاقارغان ساقىلىنى سىلاپ، تولۇق ئىشەنچ بىلەن پادىشاھقا مۇنداق دەپتۇ:

ـــ خان ھەزرەتلىرى، ئۇنداقتا مەلىكىنىڭ رازى ياكى رازى ئەمەسلىكىنى ئوردىدىكى مۇنۇ كاتتا ئەربابلار ئالدىدا ئۆزلىرى بىر سوراپ باققايلا.

بۇنى ئاڭلىغان شاھ مەلىكىنى ئوردىغا چاقىرتىپتۇ. مەلىكە تەخت ئالدىدا ھازىر بوپتۇ. شاھ ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

ـــ قىزىم، سىز راست ئاشۇ گاداي رەسسامچىگە تېگىشكە رازىمۇ؟

ـــ شۇنداق، مەن رازى، ـــ دەپتۇ شېرىن پۈتۈن قەلبىنى ئاتا ـ ئانىغا بولغان ھايا ئىسكەنجىسىگە ئېلىپ تۇرسىمۇ زور شىجائەت بىلەن. ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىر ـ ۋۇزرالار بۇ جاۋابنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەزىلىرى باش چايقىشىپتۇ، بەزىلىرى شېرىنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت نەزىرىدە قارىشىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. مەلىكىنىڭ بەرگەن بۇ قەتئىي جاۋابى توساتتىن ئۇچۇق ئاسماندا چاقماق چاققاندەك پادىشاھنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرۇپتۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ شېرىن چۈشلىرىنىڭ ۋە

ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنىڭ سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك غايىب بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەندەك بوپتۇ، چۈنكى پادىشاھ بىر يىل ئىلگىرى مەلىكە شېرىننى يەكەن شەھرىنىڭ پادىشاھىغا بېرىشكە قوشۇلۇپ، ئۇلاردىن ھەددى ـ ھېسابسىز سوۋغا ـ سالام قوبۇل قىلغانىكەن. پادىشاھ قاتتىق غەزەپلىنىپ، مەلىكىگە پەرھادتىن ئۇمىدىنى ئۈزۈشنى ئېيتىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە مەلىكە شېرىننىڭ ئانىسى رەھىمدىل خانىش ئورىدىغا چىقىپ مەلىكە ئۈچۈن خاندىن ئۆزرىخاھلىق سوراپتۇ. پادىشاھ ئامالسىز ئۆز پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر چارىنى ئويلاپ تېپىپتۇ ـ دە، ئەلچىگە دەپتۇ:

ــ سەن قايتىپ بېرىپ شاگىرتىكىغا ئېيىت، مەن ئۇنىڭغا يۈز كۈنلۈك مۆھلەت بېرىمەن. يۈز كۈن ئىچىدە يۈز غار قېزىپ، ئۇنىڭغا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان گۈزەل رەسىملەرنى سىزىپ پۈتكۈزسۇن. ساق يۈز كۈن توشقان كۈنى مەن ئادەم ئەۋەتىمەن، ئەگەر مېنىڭ دېگەنلىرىم ئورۇنلانغان بولسا، مەلىكە شېرىننى مەن ئۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتىمەن.

قېرى رەسسام ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ ئورىدىدىن چىقىپ قايتىپ شاھنىڭ پەرمانىنى پەرھادقا يەتكۈزۈپتۇ. پەرھاد بىلەن بىرگە ئىشلەۋاتقان تاشچىلار، رەسسامچىلەر بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپكە كېلىپ:

ــ بىز چوقۇم پۈتۈن كۈچىمىزنى چىقىرىپ يۈز ئۆيىنى دېگەن قەرەلدە پۈتكۈزۈپ، مەلىكىنى قولغا كەلتۈرىمىز، ــ دېيىشىپتۇ. شۇ كۈندىن تارتىپ قىزىل تېغىنىڭ باغرىدا بازغانلارنىڭ لوم تۆمۈرگە ئۇرۇلغان ئاۋازلىرى كېچە ـ كۈندۈز ئۇزۇلمەي ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بوپتۇ. پەرھادنىڭ دوستلىرى غەيرەت بىلەن ئىشلەپ بىر كۈندە بىر ئۆيىنى پۈتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. بۇ خەۋەر پادىشاھقا ئاڭلىنىپتۇ. ۋاقىت يېقىنلاشقانسېرى، پادىشاھ دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ ئەنسىرەشكە باشلاپتۇ. پادىشاھ ئەسلىدە، ھەرقانچە كارامىتى بار ئادەم بولسىمۇ، تاشتىن بىر كۈندە بىر ئۆي پۈتكۈزەلمەيدۇ، ئۇ گاداي رەسمچى شېرىنگە ئۆيلىنىش نىيىتىدىن ئۆزلۈكىدىن ۋاز كېچىدۇ، دەپ قارىغانىكەن. ئەمدى بولسا سەكسەن نەچچە كۈندە سەكسەن نەچچە ئۆينى ياساپ پۈتكۈزۈپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئاچچىقىدىن يېرىلغۇدەك بوپتۇ. توي ۋاقتى بارغانسېرى يېقىنلىشىشقا باشلاپتۇ. ۋەھشىيلىك ۋە مەككارلىقتا ئۇچىغا چىققان پادىشاھ بىر كۈنى مەلىكە سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىككى دېدەكنى مەلىكىنىڭ ھوجرىسىغا مەخپىي كىرگۈزۈپ، پەرھاد شېرىنگە تەقدىم قىلغان تەۋەررۈك قەلەمنى ئوغرىلىماقچى بوپتۇ، بىراق ئۇلار مەلىكە سىزغان توقسان توققۇز توزنىڭ رەڭدار سۈرىتىدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالماپتۇ. پەرھاد يادىكار قىلغان قەلەمگە ئوخشاش قەلەمدىن بىرنى ئوغرىلىۋېلىپ پادىشاھقا بېرىپتۇ. پادىشاھ ئۈچ نۆكىرىنى قەلەمنى پەرھادقا ئا-

پىرىپ بېرىپ ئالتۇن ئۈزۈكنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىپتۇ.

لەشكەرلەر مىڭئۆيگە يېتىپ كەلگەندە پەرھاد توقسان توققۇزىنچى غار ئۆيده تامغا رەسىم سىزىۋاتقانىكەن. ئۇلار پەرھادقا يالغاندىن:

ــ شاھ مەلىكىنى يەكەن پادىشاھىغا خوتۇنلۇققا بېرىپ بولدى، سەن گاداي بۇ جايدا رەسىملىرىڭنى سىزىپ، شېرىن چۈشلىرىڭنى كۆرۈۋەر. بۇ قەلەمنى مەلىكە سا-ڭا قايتۇرۇپ ئاپىرىپ بېرىپ ئالتۇن ئۈزۈكۈمنى قايتۇرۇپ كېلىڭلار، دەپ بىزنى ئالا-يىتەن ئەۋەتتى، ئامانىتىڭنى ئېلىپ، يادىكارنى تاپشۇر، ــ دېيىشىپتۇ. پەرھاد قولىغا قەلەمنى ئېلىپ، بىر قاراپلا بۇ ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىقى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ــ دە، ئۇلارغا:

ــ سىلەر قايتىپ بېرىپ شاھقا ئېيتىڭلار، ئالتۇن ئۈزۈكنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەلىكىنىڭ ئۆزى كەلسۇن، ــ دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان نۆكەرلەر:

ــ سەن گاداي تېخى پادىشاھقا شەرت قويغۇدەك، گەپ ياندۇرغۇدەك بولدۇڭمۇ؟! پادىشاھنىڭ مەلىكىسى ئالدىڭغا كېلەمدۇ تېخى! ــ دېيىشىپ پەرھادنى ئۇرۇپ دەسسەپ ھوشسىزلاندۇرۇپ ئالتۇن ئۈزۈكنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى غارغا سولاپ قويۇپ، قايتىپ بېرىپ ئالتۇن ئۈزۈكنى شاھقا بېرىپتۇ. شاھ ئالتۇن ئۈزۈكنى ئېلىپ قاتتىق بىر كۈلۈپ، «شېرىن ئەمدىغۇ نىيىتىدىن يانار» دەپتۇ ۋە شېرىنىڭ ھۇجرىسىغا كەپتۇ. مەلىكە شېرىن دادىسىنىڭ مەغرۇر چىرايىدىن بىر شۇملۇقنى سېزىپتۇ. شاھ ھېيلە-گەرلىك بىلەن دەپتۇ:

ــ بالام، ئۆزۈڭنى تېخىمۇ چىرايلىق ياسىغىن، تويۇڭ بەلگىلەنگەن مۇددەتتە، يە-نى ئەتە بولىدۇ. لېكىن، سېنى گاداي رەسىمچى ئەمەس، يەكەن شەھرىنىڭ پادىشا-ھىغا بېرىمەن.

مەلىكە غەزەپ بىلەن سوراپتۇ:

ــ نېمە ئۈچۈن؟

پادىشاھ ئالتۇن ئۈزۈكنى كۆرسىتىپتۇ. شېرىن دادىسىنىڭ ۋەھشىيلىكىنى، مال-دۇنياغا تويماسلىقىنى بىلگەچكە غەزەپ بىلەن:

ــ مېنىڭ پەرھادىمنى نېمە قىلدىڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئۇ ئاللىقاچان ئۆلدى، ــ دەپتۇ پادىشاھ. شېرىن ئۈمىدسىزلىك بىلەن: «بۇ مۇمكىن ئەمەس» دەپ ۋارقىراپتۇ ــ دە، ئوردىدىن ئېتىلىپ چىقىپ چىلان تورۇق ئېتىغا مىنىپ ئۈدۈل قىزىلغا قاراپ يول ئاپتۇ. مىڭئۆيگە يېتىپ كېلىپ توقسان توققۇزىنچى غار ئۆينىڭ ئىشىكىگە كېلىپ پۈتۈن قايغۇ ــ ھەسرىتىنى قوشاققا قو-شۇپ ئۈچ كېچە ــ كۈندۈز يىغلاپتۇ. پەرھادنىڭ دوستلىرى ھەرقانچە تەسەللى بەرسە-

مۇ يىغىسىنى توختىتالماپتۇ، ئۇنىڭ نۇرلۇق ئىككى كۆزىدىن ئاققان ئىسسىق ياش-لىرى باھار ئايلىرىدىكى تۇنجى يامغۇردەك توختىماي تۆكۈلۈپتۇ. تاغنىڭ يانباغرى ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەن تولۇپ سانسىز سۇزۇك بۇلاقلا ئايلىنىپتۇ.

شاھ ئارقىسىدىن يېتىپ كېلىپ ئوقياسىنى قولىغا ئېلىپ مەلىكىنى تاغدىن چۈشۈشكە بۇيرۇپتۇ. مەلىكە: «ئۆلۈشكە رازىمەنكى، تاغدىن چۈشمەيمەن» دەپ ئۇنماپ-تۇ ۋە ياۋۇز پادىشاھنى غەزەپ بىلەن ئەيىبلەپتۇ. ئەسەبىيلەشكەن قانخور پادىشاھ مە-لىكىگە ئوق ئۇزگەنىكەن، مەلىكە شېرىن شۇ ھامان كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بىر دەم-دىن كېيىن يۇزى ئادەمگە، بەدىنى توزغا ئوخشايدىغان گۈزەل بىر مەلىكىنىڭ تاش ھەيكىلى پەيدا بوپتۇ. غالجىرلاشقان پادىشاھ شەمشىرىنى قولىغا ئېلىپ تاغ ئۈستىگە يامىشىپ چىقىپ گۈزەل پەرىنىڭ تاش ھەيكىلىنى چېپىپ تاشلىماقچى بوپتۇ. ئۇ ئەمدىلا تاغنىڭ يېرىمىغا يامىشىپ چىقىشىغا گۈزەل پەرىنىڭ تاش ھەيكىلى بىر مە-دىرلىغانىكەن، بىر پارچە يوغان قورام تاش گۈلدۈرلىگەن پېتى دومىلاپ چۈشۈپ پا-دىشاھ ۋە ئۇچ ياساۋۇلنى شۇ مەيداندىلا مىجىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ.

شۇندىن تارتىپ قىزىل مىڭئۆيىنىڭ توقسان توققۇزىنچى ئۆيى ئاستىدىكى ئاي شەكىللىك تاشنىڭ يوچۇقلىرىدىن ھەم سۇزۇك، ھەم تۇزلۇق بۇلاق سۈيى يىل بويى چىپىلداپ ئېقىپ تۇرىدىكەن ۋە پەستىكى باغۇ بوستانلارنى سۇغىرىپ ياشارتىدىكەن. مانا بۇ شېرىننىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىك كۆز يېشى ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئىسكەندەر مامۇت. ئەر، ئۇيغۇر، 52 ياش، باي ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : قەييۇم مەمتىمىن (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 2.1992

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

بادام دوپپا كېيىشنىڭ كېلىپچىقىشى

قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بايراقلىرىغا بادامنى كەشتىلىگەنىكەن، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ قولىقىغا ئاسقان زىرىلىرىنىڭ شەكلىمۇ بادام شەكلىدە ئىكەن، بويىنىغا ئاسقان زۇننارلىرىنىڭ شەكلىمۇ بادام شەكلىدە ئى-

كەن...

ئۇلار بەكمۇ ئۆم ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۈشمەنلەر بۇلارغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قاتقىللىرى (ھارۋىلىرى)غا ئولتۇرۇپ، ئاتلىرىغا مىنىشىپ، توغ - ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، داقا - دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ نەچچە ئايلاپ قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىپتۇ. ئۇلار جەڭدە نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپتۇ. لېكىن، ئىككىلەنمەي، كەينىگە چېكىنمەي، تېخىمۇ غەزەپكە كېلىپ، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قانلىق قىساسى ئۈچۈن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىۋېرىپتۇ. دۈشمەن كۈچلۈك ۋە ئۇلارنىڭ ئادىمى بىرقانچە ھەسسە كۆپ بولغاچقا ئۇيغۇرلار ئۇرۇشتا ئاخىر مەغلۇپ بوپتۇ... ئۇلار مەغلۇپ بولسىمۇ ئۆملۈكىنى ساقلاپ، تىرىك قالغانلار جەڭ مەيدانىدا بايرىقىنى دۈشمەن قولىغا بەرمەپتۇ. ئۇلار بايراقنى يىرتىپ پارچىلاپ، تۆت تەرىپىنى چىگىپ باشلىرىغا كىيىشىپ، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىپتۇ. كېيىن بۇلارنىڭ قوشۇنىدىكى تارقاپ كەتكەن خەلق ئۇلارنىڭ بېشىغا چىگىۋالغان بايراق پارچىسىغا قاراپ «توپ بار»، «توپىمىز بار ئىكەن» دەيىشىپ يەنە يىغىلىپتۇ. ئۇلار توپلانغاندىن كېيىن، يىرتىلغان بايراق پارچىلىرىنى ئۇلاپ يەنە توغ - ئەلەم ياسىشىپتۇ ۋە ئۇيۇشۇپ كۈچ توپلاپ، دۈشمەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قىپتۇ. كېيىنچە ئۇلاردا ھېلىقى بايراق پارچىسىغا ئوخشىتىپ باش كىيىم ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. ئۇلار بۇنى «توپبا» دەپ ئاتاشقانىكەن، كېيىنچە «دوپپا» دەپ ئاتىلىپتۇ. ھازىرقى «بادام دوپپا» شۇنىڭدىن قالغانىكەن...

ئېيتىپ بەرگۈچى : نەسىردىن. ئەر، ئۇيغۇر، ساۋاتسىز، چارۋىچى، موڭغۇلكۆرە ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : پىردەۋىس ئەزىزى (1952). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، رېژىسسور، «تەڭرىتاغ» كىنو ئىستودىيەسىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1997

قىرىق تال چاچ ئۆرۈشنىڭ كېلىپچىقىشى

قەدىمكى زامانىدا تۇمەنخان دېگەن بىر خاقان ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل، ئەقىللىك بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئالتۇنقىز ئىكەن. ئالتۇنقىز توققۇز ياشقا كىرگەندە چارباغدا سەيلە قىلىدۇ-

غان، ئۆي ئىشلىرىنى قىلالايدىغان، ئاتقا مىنىپ ئوۋغا چىقالايدىغان، ئەمگەك سۆيەر بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلىپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ئالتۇنقىزنىڭ بۇنداق ھۆسىن - جامالى ۋە ئىشچانلىقى ئوردا ئەتراپىدىكى يىگىتلەرنى ئۆزىگە رام قىپتۇ. ئۇلار بىر ئامال قىلىپ ئۇ قىزنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىكەن، شۇڭا ئۇلار بىر - بىرىگە ئۇقتۇرماي ئالتۇنقىزنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئىزدەپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ ئىچىدە ئەقىللىك، ئەمگەكچان، كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بەرىبەگ دېگەن بىر يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ قىزنىڭ ئىشقىدا كۆيىدىكەن. بەرىبەگ شۇنداق ئىشقى پىراق ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كۈنلەردە ئالتۇنقىزنىڭ ھەركۈنى سەھەر تۇرۇپ چارباغقا بېرىپ، گۈلشەندىن پورەكلەپ ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى ئۈزۈپ تەبەسسۇم بىلەن پۇراپ ئوڭ چېكىسىگە قىستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، چارباغدىن قايتىپ چىقىدىغانلىقى يىگىتكە مەلۇم بولۇپ قاپتۇ. بەرىبەگ بۇ ئىشنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر كۈنى سەھەردە ئۆزىنىڭ بېغىدىن ناھايىتى چىرايلىق ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى تاللاپ ئۈزۈپ ئالتۇنقىز كېلىدىغان يولدا ئۈنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئالتۇنقىز كېلىشى بىلەن بەرىبەگ ئالتۇنقىزغا گۈلنى تەڭلەپتۇ. ئالتۇنقىز گۈلنى خۇشاللىق بىلەن ئاپتۇ ۋە:

— سىز بۇ گۈلنى ماڭا تەييارلاپ قويغانمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ھەئە، بۇ گۈلنى چېچىڭىزغا قىستۇرۇۋېلىڭ، — دەپتۇ. قىز:

— بۇ چۈۋۈلۈپ تۇرغان چېچىمنىڭ قەيېرىگە قىستۇرىمەن؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— گۈل قىستۇرغۇدەك ئۆرۈك، — دەپتۇ - دە، يولىغا راۋان بوپتۇ. قىز ئۆيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بىر ئامالارنى قىلىپ چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈپ يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى چېچىغا قىستۇرۇپتۇ. بۇ كۈننى قىز ئىنتايىن كۆڭۈلۈلۈك ئۆتكۈزۈپتۇ. يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى پات - پات پۇراپ قويىدىكەن، ھەر بىر پۇرىغىنىدا بەدىنىگە ئوت تۇتاشقاندەك بولۇپ، يۈرىكى گۈپۈلدەپ كېتىدىكەن. بۇ ئاخشىمى ئالتۇنقىزنىڭ ئۇيقۇسىمۇ كەلمەپتۇ. ئۇ سەھەر ئورنىدىن تۇرۇپ يىگىت بەرگەن گۈلنى ئۆرۈگەن چېچىغا قىستۇرۇپتۇ ھەم يىگىت بۈگۈن يەنە بىرتال گۈل تەقدىم قىلىپ قالسا ئۈنى نەگە قىستۇرارمەن؟ دەپ ئويلاپتۇ. ھېلىقى گۈلنى چېچىدىن ئېلىۋەتكۈسى كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇنقىز چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپتۇ ۋە كۈندىلىك ئادىتى بويىچە بەلگىلىك ۋاقىتتا چارباغقا قاراپ يول ئاپتۇ. دەل باغقا قايرىلىدىغان يولدا يىگىت بىر تال گۈلنى تۇتۇپ تۇرغۇدەك. ئالتۇنقىز گۈلنى سۆيۈنگەن ھالدا قولىغا ئېلىپ تەييارلاپ قويغان ئىككىنچى تال ئۆرۈم چېچىغا قىستۇرۇۋاپتۇ - دە، ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ.

يىگىت بىلەن قىزنىڭ قەلبلىرىنى ئىزھار قىلىشلىرى توپتوغرا قىرىق كۈن دا-
ۋاملىشىپتۇ. ئالتۇنقىز چېچىنى قىرىق تال ئۆرۈپ، يىگىت تەقدىم قىلغان قىرىق
كۈندىكى قىرىق تال رەڭگارەڭ گۈلنى چاچلىرىغا قىستۇرۇپتۇ.

قىزنىڭ بۇ روھىي كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىش ھەم چېچىنىڭ قىرىق تال ئۆرۈلۈپ
رەڭگارەڭ گۈللەرنى قاداپ يۈرۈشى تۈمەنخان، خانىش، ئېمىكئانا ۋە كېنىزەكلەرنىڭ
دىققىتىنى قوزغاپتۇ. خانىش قىزنىڭ چاچلىرىدىكى گۈللەرنى ئېلىۋېتىش تۇغرىسىدا
نەسىھەت قىلسىمۇ ئالتۇنقىز ئۇنىماپتۇ. خانىش بۇنىڭ سەۋەبىنى قايتا - قايتا سو-
رىغاندىن كېيىنلا، قىز تەسلىكتە بولغان ۋەقەنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىپتۇ. خانىش
بۇ ئەھۋالدىن پادىشاھنى خەۋەردار قىپتۇ. پادىشاھ چوڭقۇر ئويغا پېتىپ ئاندىن خا-
نىشقا:

— پەرزەنت چوڭ بولغانكەن، ياتلىق قىلماق لازىمدۇر. قىزىمىزنىڭ خىيالى بۆ-
لۈنۈپ قالغان بولسا، ئۇنىڭ رايىغا باقايلى. باشقىلار ئاڭلىسا سۆز - چۆچەك بولىدۇ.
ۋاقىتدا بىر تەرەپ قىلىۋەتكىنىمىز تۈزۈك. شۇڭا، بۈگۈندىن تارتىپ توي تەييارلىقى-
نى قىلايلى، — دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئوردا ئەھلى جىددىي توي تەييارلىقىغا كىرىشىپتۇ. قىرىق تال
گۈل، قىرىق تال چاچنىڭ شەرپىي ئۇچۇن قىرىق كېچە - كۈندۈز توي مەرىكىسى
ئۆتكۈزۈلۈپ، بەربەگ بىلەن ئالتۇنقىزنىڭ مۇراد - مەقسىتى ئەمەلگە ئېشىپتۇ. ئەم-
ما، قىرىق تال چاچنىڭ تۇرمۇشتىكى كۈندىلىك ئىشلارغا پۈتلىكاشاڭ بولىدىغانلىقى-
نى ئويلاپ ئۇنى قىسقارتىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپتۇ. ئۇيان دېيىشىپ - بۇيان دې-
يىشىپ، بەختلىك تۇرمۇشنىڭ يالدامىسى ئۇچۇن قىرىق تال چاچنى ئىككى تال قى-
لىپ ئۆرۈشنى مۇۋاپىق كۆرۈشۈپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردا قىزلار چېچىنى قىرىق تال ئۆرۈش، جۈۋان بولغاندىن
كېيىن ئىككى تال ئۆرۈش، ئاياللار چېچىغا گۈل قىستۇرۇش ئادەت بولۇپ قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇرېشىت ئىسلام** (1925 — 1989). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەلۇماتلىق، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1981

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

دارۋازلىق

1

قەدىمكى زاماندا، قەشقەرنىڭ گەرەمبالىق شەھىرىدە قورامشاھ دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ زامانىدا دۆلەت قۇدرەت تاپقان، خەلق ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشايدىكەن، پادىشاھ ۋە پۇقرالارنىڭ ھېچقانداق ئىشتىن غەم ـ ئەندىشىسى يوق ئىكەن. كۈنلەر، ئايلار، يىللار شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. پادىشاھ ئويۇن ـ تاماشىغا بېرىلىپتۇ، پۇقرالار ھۇرۇنلىشىپتۇ، تىجارەتچىلەر قىمارۋاز، لەشكەرلەر خوتۇنباز بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ ئەلنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلار قورامشاھتىن بەكمۇ قورقاچقا، بۇ ئەلگە تىكلىپ قاراشقىمۇ پېتىنالمايدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، پادىشاھ ۋە پۇقرالار تولىمۇ بەخىرامان يۇرۇشىدىكەن.

بۇ ئەلنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىر قاراڭغۇ تاغ بولۇپ، ئۇ يەردە جىن ـ شايتانلار ياشايدىكەن. قورامشاھنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ زامانىدا ئۇلار قەشقەر ئېلىگە دائىم تەھلىكە پەيدا قىلىپ ئارام بەرمەيدىكەن. قورامشاھنىڭ چوڭ دادىسى تۇرانشاھ ئۇزۇن يىللىق قانلىق جەڭ قىلىپ، ئاخىرى بۇ ئالۋاستىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، قايتا تەھدىت سالالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ، قايتا پاراكەندىچىلىك سالماسلىققا تىلخەت ئالغانىكەن. لېكىن، ئالۋاستىلار پەيتى كەلگەندە تۇرانشاھنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئۆچ ئېلىشنى ئويلايدىكەن. قورامشاھنىڭ زامانىغا كەلگەندە ئۇلار ئۆز ھىيلىسىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ ئەلگە كېچىسى بېسىپ كىرىپ، كىشىلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ قېچىشقا باشلاپتۇ. قورامشاھ دەسلەپكى چاغلاردا بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەن قىلماپتۇ. كېيىنچە لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، قارشىلىق قىلىپ باققان بولسىمۇ ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەپتۇ. شاھ بىرەر چارە ـ تەدبىر تېپىلىپ قالار دېگەن ئويدا ئوردىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. پادىشاھنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى شۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ:

ــ جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ئەمەلىيەتتە كۈچى يوق، بىزنىڭ سەرۋاز ـ لەشكەرلىرىمىز بىلەن يەكمۇ يەككە ئېلىشالمايدۇ. ئەمما، ئۇلار تولىمۇ ھىيلىگەر. ئۇلار كېچىسى ھەربىكەت قىلىدۇ، ئادەملەرنى كۆرگەندە قىرىق غۇلاچ ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈۋالىدۇ. بۇنىڭ مۇنداق بىر چارىسى بار: ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ زامانىدا بۇ ئالۋاس-

تىلارنى كەمەك ھەييار دېگەن بىر ئادەم قوغلاپ چىقارغانىكەن، كېيىن ئۇ ئوردىدىكى پىتىنخورلار تەرىپىدىن ئازار يەپ، جاڭگالغا كەتكەنىكەن. چوڭ دادام «مۇبادا دۆلەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن كەلسە، كەمەك ھەييارنى ئىزدەڭلار» دەپ تاپىلىغان. بىزنىڭ ئۆيىدە كەمەك ھەييار دىن قالغان قىرىق غۇلاچلىق بىر ئارقان، ئىككى بىسلىق، قىرىق غېرىچلىق بىر قىلىچ بار. مەن بۇلارنى ئېلىپ، جاڭگالغا بېرىپ، ئۇنى ئىزدەپ باقاي، ئۇ ئۆزىنىڭ نەرسىلىرىنىڭ ھىدىنى ئېلىپ ماڭا يېقىنلىشىپ قالسا ھەم ئەل - يۇرتىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ بالايىئاپەتنى يوقىتىشقا ماقۇل بولسا، باشلاپ كېلەي، چۈنكى چوڭ دادام بىلەن كەمەك ھەييار مەڭگۈلۈك دوستلاردىن بولۇپ ۋەدىسى چىڭ ئىكەن. شۇنىڭ يۈزىدىن بولسىمۇ، ئۇ مېنىڭ گېپىمنى ئىلىك ئېلىپ قالار، ــ دەپتۇ.

كېچەش ئەھلى ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى تەستىقلاپ، ئۇنى قىرىق ئۇچقۇر ئاتقا مىنگەن قابىل يىگىتلەرگە قوشۇپ، كۈنتۇغار تامان يولغا سالىتۇ. بۇلار قىرىق كېچە - كۈندۈز سەپەر قىلىتۇ. مەڭبىر مۇشەققەتتە بىر كونا ساتمىدىن كەمەك ھەييارنى تېپىپتۇ. كەمەك ھەييار بۇ چاغدا تۆت يۈز ياشقا كىرگەن بولۇپ، چاچ - ساقاللىرى ئاقارغان، بەللىرى مۈكچەيگەن، غېرىبلىق - مىسكىنلىك روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە ئېغىر خورلۇقنىكەن. ئۇ ۋەزىرنىڭ ئۆزىنىڭ قەدىناس دوستىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ بەكلا سۆيۈنۈپ، كۆزىدىن تارىلىپ ياشلار قۇيۇلۇپتۇ، ئەل- يۇرتىنىڭ بېشىغا بالا - قازانىڭ قايتا كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن بىئارام بولىتۇ، ئۆمرىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا يۇرتداشلىرى ئۈچۈن يەنە بىر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش ئىستىكى ۋۇجۇدىنى قاپلاپتۇ. ئۇ ئۇچ يۈز يىل ياشىغان بۇ كۆلىمسىدىن ئايرىلىپ، ۋەزىر ۋە يىگىتلەر بىلەن پايتەختكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. پادىشاھ كەمەك ھەييارنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋاپتۇ. ئۇلار ئوردىدا بىرقانچە كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن ئالۋاستىلارنى يوقىتىش تەدبىرىنى تۈزۈپتۇ. شەھەرنى ئايلاندۇرۇپ، تۈۋرۈكلەرنى ئورنىلاشتۇرۇپتۇ. قىرىق غۇلاچلىق ئېگىزلىككە ئارقان - ئارغامچىلارنى تارتىپتۇ. كەمەك ھەييار قىرىق يىگىتنى ئارقان ئۇستىدە قىلىچ ئوينىتالايدىغان قىلىپ مەشىق قىلدۇرۇپتۇ. يەر ئۇستىدە لەشكەرلەر كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۇرۇشقا تەييار ھالەتتە تۇرۇپتۇ. ئەسلىدە جىنلار ھەر قىرىق كۈندە بىر قېتىم بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا كېلىدىكەن. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇلار شەھەرگە باستۇرۇپ كەپتۇ. يەر ئۇستىدىكى سەرۋاز - لەشكەرلەر تەڭلا ھەربىكەتكە كېلىپ، جىنلارنى يەرگە زادى دەسسەتمەپتۇ. جىنلار يەرگە بىرەم دەسسەپ تۇرالمىسا، قىرىق غۇلاچلىق ئاسمان بوشلۇقىغا چىقىپ تۇرۇۋالار ئىكەن. ئۇلار بۇ بوشلۇققا چىقىشى ھامان كەمەك ھەييار باشچىلىقىدىكى يىگىتلەر يوشۇرۇنغان جايدىن ئارقان بىلەن كېلىپ، جىنلارنىڭ كوكۇلىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، ئە-

دىپىنى راسا بېرىپتۇ. كەمەك ھەييار جىنلار پادىشاھىنى تۇتۇۋاپتۇ ھەم ئۇنى زىمىنغا ئېلىپ چۈشۈپ، قورام شاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ قاتتىق ھەيۋە بىلەن ئۇنى سوراققا تارتىپتۇ. جىنلار پادىشاھى قاتتىق قورقۇپتۇ، بۇ شۇملۇقلىرىغا ئۆكۈنۈپ، زار ـ زار يىغلاپتۇ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تۇزۇشكەن ئەھدىگە خىيانەت قىلغانلىقىنى ئېيتىپ توۋا قىپتۇ. بۇلاپ كەتكەن مال ـ دۇنيانى قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى، قايتا بۇ ئەلگە قەدەم باسمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭدىن تىلخەت ئېلىپ، ئۆز ئېلىدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئەلدە بوشلۇققا تۇۋرۇك تىكلەپ، ئارقان تارتىپ، لەشكەرلەرنىڭ مەشىق قىلىشى ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. كېيىنچە بۇ دارۋازلىق ھەربىتى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئۇتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1980

«مىراس» ژۇرنىلى، 2.2002

2

كۆھقاپ مەۋجۇداتىدىن بولغان دىۋىلەر شاھى ــ سەركەشتە دىۋە ئاسمان سەبەسىنى ساياھەت قىلىپ، ئىنسانلار ئىچىدىكى گۈزەللەر شاھى مەلىكە بۇدۇرنگە ئاشىق بىقارار بوپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ھەر كۈنى تۈن يېرىمىدا كۆھقاپتىن چىقىپ، مەلىكە بۇدۇرنىڭ خۇش جامالىدىن ھۇزۇر ئېلىپ قايتار ئىكەن. مەلىكە بۇدۇرە بىلەن چىن ماچىن شاھىنىڭ ئوغلى قەمرۇل زامان توي قىلماقچى بوپتۇ. بۇنىڭغا كۈنداشلىقى تۇتقان سەركەشتە دىۋە نۇرغۇن دىۋىلەرنى باشلاپ كېلىپ تويىنى مالىمان قىلىپ، مەلىكە بۇدۇرنى ئېلىپ قاچماقچى بوپتۇ... دىۋىلەر چىن ماچىن شەھەر ئاسمىنىغا كەلگەندە، شەھەر ئاسمىنىدا نۇرغۇنلىغان بايراقلارنى كۆرۈپتۇ. بايراق تىكىلگەن ھەربىر تاختىپەر ئۈستىدە نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر قوراللىنىپ تۇرۇپتۇ. دە-

ۋىلەر يېتىپ كېلىپ شۇنداق جەڭ بوپتۇكى، دۈشمەن بىلەن چىن ماچىن پالۋانلىرى. نىڭ كۆپلۈكىدىن كېچىسى يۇلتۇز، كۈندۈزى كۈننىمۇ كۆرگىلى بولماپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر كۆپ بوپتۇ. سەركەشتە دۈشمەن نەزەر سالغۇدەك بولسا، ھەربىر دار ئارغامچىسىدا گويا يىپقا تىزىلغان مارجانەك، بىرنىڭ ئارقىسىدىن بىرى كېلىۋاتقان تۈمەنلىگەن ئەزىمەتلەرنى كۆرۈپتۇ ـ دە، تامام قىرىلىپ تۈگەپ كېتىشتىن قورقۇپ بەدەر قېچىپتۇ.

3

قەدىمدىن بۇيان تۇران مەملىكىتى بەكمۇ گۈزەل، خەلقى قابىل، قۇدرەتلىك ئەل ئىكەن. ئۇنىڭغا يات ئەللەر كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ئالالماپتۇ. ئاخىر ئۇلار كۈھىقاپتىكى ھازازۇلجادى دېگەن جادۇگەرلەر پادىشاھىغا ئېيتىپتۇ. ھازازۇلجادى زېمىنغا چۈشۈپ ھەرقانچە جادۇ قىلىپ، يادنامە ۋە ئەپسۇن ـ سۈرىلەر ئوقۇپ باققان بولسىمۇ كار قىلماپتۇ. ئاخىر ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ ئەپسۇن ئوقۇپ، بۇلۇتلارنى بىر ـ بىرىگە سوقۇشتۇرۇپ، تاش ياغدۇرۇپ، خەلقنى ئېغىر بالايىئاپەت كەلتۈرۈپتۇ. خەلق بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماپتۇ. خەلقنى ۋە مەملىكەتنى بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلىغان ئوتۇنچىنىڭ ئوغلى ئوبۇل نەچچە يۈز گەز ياغاچنى بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ دار باغلاپ، ئايپالتىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپتۇ ۋە ھازازۇلجادى بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى يېڭىپ خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇران مەملىكىتىنىڭ خەلقى تىنچ ـ ئامان ياشاپتۇ. ھەر يىلى بۇ خاتىرە كۈننى مۇبارەكلىگەندە دار باغلاپ تۇ. دار باغلاش شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەت بوپتۇ.

خاتىرىلىگۈچى : تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى. ئەر، ئۇيغۇر.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 3.1998

نەي قانداق پەيدا بولغان

1

ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى، دۇنيا يارالغان چاغدا، ئادەم پانىغا چۈشۈپ بىر مەز ـ گىل قوش ھەيدەپ دېھقانچىلىق قىلغان، مال باققان. ئۇ بىر كۈنى ھېرىپ ـ

چارچاپ قاتتىق زېرىكىپ، ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن چالىدىغان ساز يوق ئېـ-تىزلىقتا ئۇخلاپ قالغان. ئۇ چۈش كۆرگەن، چۈشىدە بىر ھۆر قىز كېلىپ:

ــ ئى ئادەم، سەن تائەت ـ ئىبادەتكە مەشغۇل بولۇشنى ئويلىماي، نېمىشقا ساز چېلىشنى ئارزۇ قىلىسەن؟ تەڭرىم سېنىڭ ساز چېلىپ، تائەت ـ ئىبادەتتىن مەھرۇم قالغان گۇناھىڭ ئۈچۈن جازا بەرمەكچى ئىدى، توۋا قىلدىڭ، گۇناھىڭدىن كەچتى. سېنى باقىي دۇنيادىن پانىي دۇنياغا ھەيدەپ چىقاردى. بۇ ساۋاقنى نېمىشقا ئېسىڭدە تۇتمايسەن؟ ــ دەپ ئادەمنىڭ ئاغزىدىن قولىنى سېلىپ، بىر نەرسىنى سۇغۇرۇپ ئاپتۇ، بۇ نەرسە ئىككى غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، قان تېمىپ تۇرىدىكەن. ھۆر قىز دەرھال زېمىندىكى تۇپراقتىن لاي ئېتىپ، بۇ ئىككى غېرىچ نەرسىنىڭ ئۈستىنى لاي بىلەن سۇۋاپ قويۇپ، «تۇتقىن» دەپ ئادەمنىڭ قولىغا ھېلىقى نەرسىنى تۇتقۇزۇپتۇ. ئادەم قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭ ئىچىگە قارىسا، ئىچى كاۋاك ئىكەن. ئادەم ھۆر قىزدىن:

ــ بۇنى نېمە قىلىمەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ھۆر قىز:

ــ بۇنى پۇۋلەپ، ئاۋاز چىقىرىپ، ئىچ پۇشۇقۇڭنى چىقار، ــ دەپتۇ. ئادەم ئۇنى پۇۋلىگەنىكەن ئاۋاز چىقماپتۇ. ھۆر قىز دەرھال ئۇشكە قويۇپ، ئۇنىڭغا تۆت تۆشۈك ئېچىپتۇ. ئادەم تۆشۈكتىن پۇۋلىگەنىكەن، قورقۇنچلۇق ئاۋاز چىقىپتۇ. ئادەم قورقۇپ كېتىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ھۆر قىز ئادەمنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، قولىدىكى بۇ نەرسـ-گە يەنە ئۇشكە قويۇپ، تۆت تۆشۈك ئېچىپتۇ. ئادەم يەنە ئۇنى پۇۋلىگەنىكەن، دەرھال خۇشاللىق ساداسى ئەكس ئېتىپتۇ. ئادەم خۇشال بوپتۇ. شۇ چاغدا ئادەم ھۆر قىزغا دەپتۇ:

ــ ئى قىز، بۇنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە خەۋەر يەتكۈزسىڭىز.

ھۆر قىز:

ــ سەن سازغا ئامراق ئەمەسمىدىڭ؟ شۇ سەۋەبتىن، تەڭرى ساڭا بۇنى چېلىشقا ئەمر قىلدى. ئاۋۋالقى تېشىلگەن تۆت تۆشۈكتىن ئازابنىڭ نەقەدەر ھەيۋەتلىك بولـ-ىدىغانلىقىنى پەرق ئېتەلەيسەن، بۇ دوزاخنىڭ ئالامىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ. كېيىنكى تېشىلگەن تۆت تۆشۈك خۇشاللىقتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ جەننەتتىكى قۇشلارنىڭ سايـ-راشلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. بۇنى سېنىڭ كانىيىڭدىن سۇغۇرۇپ ئالدىم. پانىي دۇنيادا چالغايسەن، ــ دەپ غايىب بولۇپ كېتىپتۇ.

ئادەم ئويغىنىپ قارىسا، چۈشىدە ھۆر قىز بەرگەن نەرسە بار ئىكەن. ئادەم ئۇنى بىر مەزگىل چاپتۇ، تائەت ـ ئىبادەتتىن قاپتۇ. تەڭرى بۇنىمۇ چېلىشتىن چەكلەپـ-تۇ. شۇنداق قىلىپ، داۋۇت پەيغەمبەر زامانىسىغا كەلگۈچە چېلىشتىن چەكلەنگەنـ-كەن. داۋۇت پەيغەمبەر زامانىسىغا كەلگەندە نەينىڭ ئەسلىي سىرى ئاشكارىلىنىپتۇ.

شۇ زاماندا، ئادەم چالغان بۇ نەينىكى ئاۋازى قومۇشنىكى تېنىگە سىڭىپ كەتكەچكە ھەم بۇ يېقىملىق ئاۋازنى ئىچىگە سىغدۇرالمىغاچقا، ئىچى كاۋاك بولۇپ قالغانىكەن.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ساتار ئادەم شەكلى، نەي بولسا ئادەمنىكى كانىيى ئىكەن. پۇۋلىگەندە چىققان ئاۋاز يۇرەك قېتىدىن كاناي ئارقىلىق چىقىپ، يەنە كانايغا كىرىپ خاپىلىقتىن، خۇشاللىقتىن دېرەك بېرىدىكەن. نەي قومۇشتىن باشقا ھېچقانداق نەرسىدە بولمايدىكەن، چۈنكى ئۇمۇ ئادەم چالغان نەينىكى ئاۋازىنى يېرىم - يارتا تېنىگە سىڭدۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن ئاۋاز چىقىرىش شۇنىڭغا مەڭگۈلۈك بەخشەندە قىلىنغانىكەن. باشقا گىياھلار ساز چالغاندا ئۇخلاپ قېتىپ كەتكەچكە، نەينىكى ئاۋازى ئۇلارنىكى قەلبىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھوشۇر پالۋان**. ئەر، ئۇيغۇر، 98 ياش، مارالبېشى ناھىيەسىدىن.
يۈسۈپ باخشى. ئەر، ئۇيغۇر، 97 ياش، مارالبېشى ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : تۇرغۇن رەھمان. ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، مارالبېشى ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

مارالبېشى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

2

زامانى ئەۋۋەلدە نەي يوق ئىكەن. كىشىلەرنىكى ئېيتىشىچە، ئۇنى ئۇرۇقچى بەگ ئىجاد قىلغانىكەن. ئۇرۇقچى ئەسلىدە بىر يېتىمچى بولۇپ، ئۇنىكى دادىسى ئۇرۇق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇ بالىسى تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەچكە، كىشىلەر دادىسىنىكى ئىسمى بىلەن «ئۇرۇقچى يىگىت» دەپ ئات قويغانىكەن. ئۇرۇقچى يىگىت يېتىمچىلىكىنىكى دەردىدە تولىمۇ قىيىن تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ. ئانىسى باشقا ئەرگە تېگىپ كېتىپتۇ. ئۇ بىر بايىنىكى قويىنى بېقىشقا ماقۇل بوپتۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يىگىتلىك ھېسسىياتى كىرىپتۇ. بايىنىكى سەلمە ئاتلىق بىر قىزى بولۇپ، ئۇ بۇرۇندىن ئۇرۇقچى يىگىتكە كۆز سېلىپ يۈرگەنىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى بۇ ئىككىيلەننىكى كۆزلىرى بېقىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇرۇقچى يىگىت ئاشقىلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قاپتۇ. ھەركۈنى جاڭگالدا دەردىنى تۆكىدىغان يەر ئىزدەپ بىر بۇلاققا قاراپ ھەسرەت چېكىدىكەن. بىر يىلى باھاردا

بۇ بۇلاققا ئۇچ تال قومۇش ئۇنۇپ چىقىپتۇ. يىگىت كۆز كەلگىچە بۇ قومۇشلارغا قاراپ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىكەن. كەچ كۆز مەزگىلىدە قومۇشلار سارغىيىپ قۇرۇشقا باشلاپتۇ. ئۇرۇقچى يىگىت ئۇنىڭدىن بىرتالنى كېسىپ ئېلىپ، نەي ياساپتۇ. ئۇنى پۇۋلىگەنىكەن، ئىنتايىن مۇڭلۇق بىر ئاۋاز چىقىپ، يايلاقنى لەرزىگە سالىتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇرۇقچى يىگىتنىڭ دەرد - پىغانىنى ئىپادىلەيدىغان نەرسە بار بولىتۇ. ئۇ قوي پادىلىرىنى ھەيدەپ بايىنىڭ قورۇسىدىن تاڭ سەھەردە ئايرىلغاندىن باشلاپ، كەچ قاش قارايغان چاغدا ئۆيگە كەلگۈچە دائىم نەينى چېلىپ يۈرىدىكەن. بايىنىڭ قىزى سەلىمە نەي ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان ئۆگزىگە چىقىپ تىڭشاپ بەزىدە ھوشىدىن كېتىدىكەن. باي ئىشىنىڭ سىرىنى بىلىپ قېلىپ، يىگىتتىن نەينى تارتىۋېلىپ سۈندۇرۇۋېتىپتۇ، ئىككىنچى قېتىم ياسىغان نەينىمۇ شۇنداق قىپتۇ. يىگىت ئۈچىنچى قېتىم ياسىغان نەينى يوشۇرۇپ قويۇپ، پەقەت يايلاقتىلا چالىدىغان بوپتۇ. سەلىمە دادىسىنىڭ ئۆزىنى باشقا بىر پۇلدارغا بېرىشكە تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى، ئۇ-رۇقچى يىگىتكە ھەرگىز بەرمەيدىغانلىقىنى پەملەپ، بىر كۈنى ئۆيدىن چىقىپ نەي ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە جۈنەپتۇ ھەم يىگىت بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆز مەقسىتىنى بايان قىپتۇ. ئۇلار قوي - پادىلارنى ھەيدەپ، نەينى مۇڭلۇق چېلىپ، ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ، تاغ - داۋانلار ئېشىپ باشقا بىر يۇرتقا بېرىپ ماكان تۇتۇپ، تىرىكچىلىك قىپتۇ. كېيىن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇلارنىڭ كۆڭۈللۈك تۇرمۇش خەۋىرىنى ئاڭلاپ سۆيۈنۈپ، ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ ئېلىپ كەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن نەي يۇرتتا ئومۇملىشىپ، يىگىتلەر مۇھەببەت ئىزھار قىلىدىغان، دەرد - پىغانلىرىنى تۆكۈپ، ئۇسالغا ئىنتىلىدىغان بىر خىل چالغۇغا ئايلىنىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئەتىۋارلىنىپ كەپتۇ.

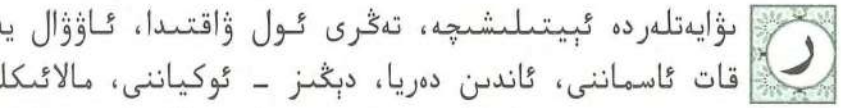
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 — 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.1975

ساتار قانداق ياسالغان

1

رۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، تەڭرى ئول ۋاقتىدا، ئاۋۋال يەتتە قات يەر، يەتتە قات ئاسماننى، ئاندىن دەريا، دېڭىز ـ ئوكيانىنى، مالائىكىلەرنى ياراتقان. تۇپـ راقتىن بىر چىمدىم توپا ئېلىپ ھەزرىتى ئادەمنىڭ ئادەم شەكلىنى ياساپ چىقىپ، جانغا ئەمر قىلغان، جان ئادەمنىڭ تېنىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن قورقۇپ كىرىشكە ئۇنـ مىغانىكەن. شۇ چاغدا تەڭرى مالائىكىلەرگە ساز چېلىشنى ئەمر قىلغان. مالائىكىلەر ھەزرىتى ئادەمنىڭ تېنىگە كىرىپ ساز چالغان. قورقۇپ قاچقان جان بىر مەھەل ساز چالغان ئورۇننى ئىزدەپ، ئاران دېگەندە ھەزرىتى ئادەمنىڭ تېنىنىڭ ئىچىدىن تاپقان. چېلىنىۋاتقان سازنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش ئۈچۈن جان بۇ تەنىنىڭ ئىچىگە كىـ گەن، تاقاق ئېتىلگەن، ئادەم ئورنىدىن دەس تۇرغان، ساز توختىغان. تەڭرى ئەڭ بالـ دۇر كەلتۈرگەن ساز ساتار ئىكەن. ھەزرىتى ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىدىن باشقا ھېچقانداق مەخلۇقات بولمىغانلىقى ئۈچۈن يالغۇزچىلىق ھېس قىلىپ، تەڭرىگە يىغـ لىغان، تەڭرى مالائىكىلەر چالغان سازنى ئادەمگە تۇتقۇزغان. ئادەم ساتارنى چېلىپ كۆڭلىنى خۇش قىلغان. كېيىن ھەزرىتى ھاۋا ئاننى ياراتقان. بۇ زات ناھايىتى چىـ رايلىق بولغىنى ئۈچۈن، ھەزرىتى ئادەم ئۇنىڭ ئوت ـ پىراقىدا بىر مەھەل ساتار چالغان. ھەزرىتى ھاۋا ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىغا مەپتۇن بولغان ۋە ساتارنى چالغان ئادەمگە يېقىنلاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەركۈنى بۇ ئىككىيلەن ساز چېلىپ كۆڭلـ نى خۇش قىلغان. ھەزرىتى ئادەم ساز چېلىپ ئىبادەتتىن توختاپ قالغانلىقى تۈپەيـ لىدىن ئاللا ساتارنى پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا ئېلىپ كېتىشكە مالائىكىلەرگە ئەمر قىلغان. ئول ئىشلارنىڭ سەۋەبىدىن ئادەم ئۆلگەندە، تەندىن جان چىقىپ كېـ تىپ، ئىككىنچىلەپ كىرىشكە جۇرئەت قىلمىغاندا، مالائىكىلەر ساز چالىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن جان تەنگە كىرىپ، سوئال ـ جاۋابقا تەننى تەييار قىلىدىكەن.

رىۋايەتتە دەپتۈلەركى، ئادەم باقىي دۇنيادىن پانىي دۇنياغا ھەيدەلگەندە، سازنى بىرگە ئېلىپ چىقىش ھەققىدە تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىدىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ تەكلـ پىنى قوبۇل كۆرۈپ، پانىي دۇنياغا بىرگە ئېلىپ چىقىشقا ئىجازەت بېرىدىكەن. شۇ ۋاقىت 8 ـ ئاي مەزگىلى ئىكەن. ھەزرىتى ئادەم ساتارنى بىر ئېگىز تاغنىڭ ئۈستـ گە ئېلىپ چىقىپ ئون ئىككى ئاي چالغان. ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن ئون

سەككىز مىڭ ئالەمدىكى ئىنس - جىنلاردىن تارتىپ جانۋار-لارغىچە، ئۇۋۇسسىدا ياتقان قۇرت - قوڭغۇز، دەرەخ - گىياھلارغىچە، ھەتتاكى ئاسماندىكى پەرىشتىلەرمۇ ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن ئېرىپ كېتىپ، ئىش - ھەرىكەتلىرىنى توختاتقان، ئۇزاق چېلىنغان بۇ سازنىڭ يېقىملىقلىقىدىن بىھوش بولۇپ يېتىپ قالغان. مالائىكە-لەرمۇ بىھوش بولۇپ يېتىپ قالغان. شۇ چاغدا ھەممىنىڭ يۈرەكلىرى ئېرىپ كەت-كەن. شۇ سەۋەبتىن ساتارنى بىر مەزگىل چېلىشتىن توختاتقان. شۇنىڭ بىلەن ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى بارلىق مەخلۇقات، ئۆسۈملۈكلەر، جان - جانۋارلارغىچە جىمجىتلىق ئىچىدە قالغانكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئول زاماندا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلىپ، يامغۇر شار-قىراپ يېغىپ كېتىپتۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن ھاۋا ئېچىلىپ كېتىپتۇ. شۇ مەز-گىلدە ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي بۇلۇتقا مىنىپ، ئېگىز تاغ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ. بۇ ۋاقىت 8 - ئاي مەزگىلى بولۇپ، بۇ زاتمۇ بىر مەزگىل ئېلىپ كەلگەن ساتارنى سەھەر ۋاقتىدا چاپتۇ. بۇ چاغدا پۈتكۈل مەخلۇقاتتىن تارتىپ، دەل - دەرەخ، ئۆسۈم-لۈك، جان - جانۋارغىچە، ھەتتا ئاسماندىكى مالائىكىلەرمۇ بۇ يېقىملىق سازغا سەمە بولۇپ تىڭشاپتۇ، سازنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن ئېرىپ كېتىپ، بىھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئادەم، ھايۋانات، قۇرت - قوڭغۇزلارغىچە ئوزۇقلىنىشتىن توختاپ قاپتۇ ھەم ساز چېلىنغان شۇ چاغدا ئاسماندىكى مالائىكىلەرمۇ خۇشاللىقىدىن يىغلىشىپ كەتكە-نىكەن، كۆزىدىن ئاققان ياشلار زېمىندىكى تاغلارغا، دەريا - دېڭىزلارغا تۆكۈلۈپ كې-تىپتۇ. شۇ ۋەجىدىن تاغلاردىكى تاشلارنىڭ بىر قىسمى ئالتۇن - كۈمۈش، ئېسىل مەدەنلەرگە، دەريا - دېڭىزلارنىڭ ئاستىدىمۇ جانۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئېسىل نە-سىلەرگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇ چاغدا مالائىكىلەرنىڭ تۆككەن يېشى كۆيۈك تاغقا تېمىپ كەتكەنكەن، تاشنىڭ بىر قىسمى لەئلى - ياقۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئىل-گىرىكى كۆيۈك تاغ كېيىن لەئلى تاغ دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇڭا، بۇ لەئلى تاغ ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان كىشىلەر قەدىمكىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاڭلاپ، 7 -، 8 - ئاي مەزگە-لىدىكى يامغۇر ياققان كۈنلەردە ئېگىز تاغقا، ئېگىز ئۆسكەن دەرەخلەرگە چىقىپ، ھېلىقى بوۋاينىڭ ساز چېلىشىنى كۈتىدىكەن، ساز چالغان بوۋاينى سېغىنىپ، سامە سالىدىكەن. لېكىن، ساز چېلىنماپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇلار ئورمانلىقتىكى دەل - دەرەخلەرنى كېسىپ، بوۋاي چالغان ساتارغا ئوخشىتىپ ياساپ چالسىمۇ، ئۇنداق يې-قىملىق چىقماپتۇ. يەنە ياساشقا كىرىشىپ، پۈتكۈل ئورمانىنى كېسىپ تۈگىتىپتۇ. ئىلگىرى ئورمان بىلەن قاپلانغان لەئلى تاغ كېيىن ئورمانلار كېسىلىپ تۈگەپ يالە-ڭاچلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھ كىمدە - كىم بوۋاي چالغان سازغا ئوخشىتىپ ياساپ،

شۇنىڭغا ئوخشىتىپ يېقىملىق ئاۋاز چىقىرالىسا، نۇرغۇنلىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىنئام قىلىدىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر بۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ كېتىپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى بىر بېلىقچى بوۋاينىڭ ئوغلى ساز ياساش ئۈ-چۈن پالتا ئېلىپ ئورمانلىققا كېتىپ بارسا، ئالدىدىن بىر ئاقساقال بوۋاي چىقىپ:

— ئوغلۇم، قەيەرگە بارىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ساز ياساش ئۈچۈن ياغاچ كەسكىلى ماڭدىم، — دەپتۇ. بوۋاي كۈلۈپ كې-تىپ:

— ئوغلۇم، بۇ شەھەردىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئادەملەر ساتار ياسايـ-مىز دەپ، جاڭگالدىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تۈگەتتى. ئوغلۇم، مەن ساڭا ئېيتايكى، ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى ساتار بولىدىغان دەرەخنى كېسىپ ياساپ باقساڭمۇ ھەرگىز چالغۇ بولماس. سەن ساز چېلىشقا ئىشتىياق باغلاپسەن. سازنىمۇ ئىشتىياق تۈتقاندا ئۆگەنگىلى بولىدۇ. ساڭا ئېيتىپ بېرەي، ئوغلۇم، ھېلىقى بوۋاي چالغان سا-تارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن باشقا دەرەخلەر ئۈخلاپ قېلىپ، سازنىڭ ئاۋازىغا يېرىم ـ يارتا سەمە بولالىغان. بىرلا ئۈجمە دەرىخى باشتىن ـ ئاخىر ئاڭلىغاچقا، ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئۈجمىنىڭ تېنىگە يېرىم ـ يارتا سىڭىپ كەتكەن، باشقا دەرەخلەر-نىڭ تېنىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن ساتارنى ئۈجمە دەرىخىدىن ياساش بەخشەندە قىلىنىپ كەتكەن. ئاۋازى جەننەتتىكى ھۆرى ـ غىلمانلار، جانىۋارلارنىڭ ئاۋازلىرىنىڭ ئۈچقۇندىسىدۇر. بىر يىل ئون ئىككى ئايدۇر. بۇ ئون ئىككى ئاي ئى-چىدە چىقىدىغان پۈتكۈل ئاۋازنى ئون ئىككى خىلغا بۆلۈپ چالىدۇ. تەڭرى ئون ئىك-كى خىل ئاۋازدىن باشقا ئاۋازنى زېمىنغا چۈشۈرمەيدۇ. بىلىپ قويغىنكى، ساتارنىڭ ئاۋازى جاھاندىكى ئەڭ قاتتىق نەرسىلەرنى ئېرىتەلەيدۇ، كىشىلەرنى خۇش قىلالايدۇ ھەم يىغلىتالايدۇ. ساتار بولسا ئول ئادەمنىڭ شەكلىدۇر. يۈرەكنىڭ چوڭ تومۇرى ئوتتۇز ئىككىدۇر. ئادەملەر ئۈنى چالسا، يۈرەكتىكى دەرد ـ ئەلەم، قايغۇ ـ ھەسرەت، خۇشاللىق ئاشۇ ئوتتۇز ئىككى تومۇر ئارقىلىق ئېتىلىپ چىقىپ، ئوتتۇز ئىككى قۇلاققا مەركەزلىشىدۇ. بۇ ئاۋاز دۇنيادا ئەڭ غالىبتۇر، ئۈنى ھېچكىممۇ توسالماس. ئۇ ئوتتا كۆيمەس، سۇدا ئاقماس، بازغاندا ئۇرسىمۇ ئېزىلمەس ھەم ئۇنىڭغا ئادەملەر-نىڭ كۈچى يەتمەس. چۈنكى، ئۇنىڭغا يۈرەكنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئەجرى سىڭگەندۇر، ئا-دەملەر ھاۋالىق، باغۇ بوستانلىقتا يايرىغانغا ئوخشاش، جانىنىڭمۇ راھەتلىنىدىغان باغۇ بوستانىدۇر. ساتار چېلىنسا، تىلسىز، تىللىقلارنىڭ جېنى يايرايدۇ. ئۈجمە شۇ چاغدا چېلىنغان سازنى يېرىم ـ يارتا ئاڭلاپ قالغاچقا، ئادەم شەكلىدە ساتارنى ياساش شۇ-نىڭغا بەخشەندە قىلىنغاندۇر، — دەپتۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن يىگىت قايتىپ كېلىپ، ئۇجمە دەرىخىنى كېسىپ، ئادەم شەكلىدە ساتار ياساپ، ئوتتۇز ئىككى قۇلاق ۋە يۇرەك تارىسىنى بېكىتىپ، پادىشاھ ئالدىغا بېرىپ چالغانكەن، خۇددى تاغ ئۇستىدە بوۋاي چالغان ساتارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش چىققاچقا، پادىشاھ بۇ يىگىتكە نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۆمۈش ئىنئام قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سازەندىلەر ئۇجمە دەرىخىدىن ساتار ياساشنى ئۆگىنىۋالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھوشۇر پالۋان.** ئەر، ئۇيغۇر، 98 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.
يۇسۇپ باخشى. ئەر، ئۇيغۇر، 97 ياش، مارال-بېشى ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرغۇن رەھمان.** ئەر، ئۇيغۇر، خىزمەتچى، مارالبېشى ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

مارالبېشى «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

2

يۇرت دانالىرى ساتار ھەققىدە ئەپسانە قىلىپ شۇنداق ئېيتىدۇرلەركى، گۈزەل چىن ماچىن دۆلىتىنىڭ مەلۇم يىزىسىدا ئىبنى ئابدۇرەھمان ئىسىملىك بىر بالا دۇنياغا كېلىپ، يەتتە ياشقا كىرگەندە ئاتا - ئانىسى قازا تېپىپ كېتىپ يېتىم قاپتۇ. ئۇنى بىر تۇل ئايال بېقىۋاپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ بۇ بالا ئون تۆت ياشقا كىرگەندە، بېقىۋالغان ئانىسى قوشنىسىنىڭ ئىككى ئېشىكىنى، تاپقان پايدىسىنى تەڭ بۆلۈش ھېسابىغا دېيىشىپ، بالىنىڭ ئالدىغا سېلىپ بېرىپتۇ. بالا ئانىسىغا تۇنجى كۈنىلا، جاڭگالغا ئوتۇنغا بارىمەن، دەپ بارماي خالىي بىر يەردە ئۇخلاپ، ئاخشىمى ئېشەكلەرنى ھەيدەپ قۇرۇق قول ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ. ئانىسى:

— بالام، نېمىشقا قۇرۇق قول قايتىپ كەلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. بالا:

— ئوتۇننى كۆپ تېرىپتىكەنمەن، ئۇنى ئېشەكلەرگە ئارتىشقا ئاجىزلىق قىلىپ، قۇرۇق قول قايتىپ كەلدىم، — دەپتۇ. ئانىسى:

— ئۇنداق بولسا، ئەتە ئىككىمىز جاڭگالغا بىللە بېرىپ ئوتۇنلارنى ئەكېلەيلى، — دەپتۇ. ئەتىسى بالا ئانىسى بىلەن جاڭگالغا كېتىپ بېرىپ تۈيۈقسىزلا غايىبلار شەھىرىگە كىرىپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ شەھەردە نۇرغۇن چىرايلىق نەرسىلەرنى كۆرۈپتۇ. بالا كۆزىگە ئەڭ چىرايلىق كۆرۈنگەن زىبۇ - زىننەتنى قولىغا ئېلىپ كۆرۈپتىكەن، غايىبلار شەھىرى بىردىنلا جاڭگالغا ئايلىنىپ قاپتۇ. بالا ھېلىقى

قولىدا چاڭگاللاپ قالغان زىبۇ ـ زىننەتنى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ سېتىپتۇ، پۇ-لىغا بىر سېغىن ئىنەك سېتىۋاپتۇ. ئانىسى كالىنىڭ سۈتىنى سېغىپ، ئىبنى ئابدۇراخماننى سۈت سېتىشقا بۇيرۇپتۇ. بالا ھەركۈنى سۈت سېتىشقا باشلاپتۇ. لې-كىن، ئۇنىڭ كىيىملىرى جۇل ـ جۇل بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ سۈتىنى ئانچە ئالماپتۇ. ئانىسى كالا سېتىۋېلىپ ئاشقان ئازغىنە پۇلغا شىشە (ماتا، بۆز) سېتىۋې-لىپ بالىغا ئىشتان ـ كۆڭلەك تىكىپ كىيگۈزۈپ قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بالا سۈتنى شەھەرگە ئاپىرا ـ ئاپارمايلا يېرىم يولدا سېتىلىپ بولىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سودىسى ئېقىپ باي بوپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەل ـ يۇرت ئۇلاردىن ئۆگىنىپ شىشىدىن كىيىم ـ كېچەك كىيىپ سۈت سېتىشقا باشلاپتۇ.

بىر كۈنى ئىبنى ئابدۇرەھمان سۈتنى سېتىپ بولۇپ شەھەردىن ئۆيگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، توساتتىن ھاۋا تۈتۈلۈپ قاتتىق يامغۇر يېغىشقا باشلاپتۇ. ئۇ ھۆل قە-لىۋەتمەسلىك ئۈچۈن كىيىملىرىنى سېلىپ كوزىنىڭ ئىچىگە سېلىپ، كوزىنى بېشە-غا كىيىپ يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. يامغۇر بىردىنلا توختاپ قاپتۇ. بالا كوزىدىكى كە-يىملىرىنى ئېلىپ ئۈچىسىغا كىيىۋاپتۇ ۋە يولنى داۋام قىپتۇ. توساتتىن بالىنىڭ ئالدىغا شەيتان ئۇچراپتۇ. شەيتان:

ــ ئى ئادەمزات، شۇ قارتالىق قاتتىق يامغۇر ياغدى، چەرەندە ـ پەرەندىلەر ھۆل بولۇپ كەتتى، نېمىشقا سېنىڭ كىيىملىرىڭ ھۆل بولمىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ. بالا:

ــ سەن مۇبادا بارلىق ھۈنىرىڭنى ماڭا ئۆگىتىپ قويساڭ، ئاندىن مەن ساڭا بۇ ھۈنىرىمنى ئۆگىتىپ قويىمەن، ــ دەپتۇ. شەيتان:

ــ ئۇنداقتا ئىككىمىز دوست بولساق، ــ دەپ بالىغا ئىلتىماس قىلىپتۇ. بالا شەيتاننىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلۇپ، شەيتان بىلەن دوست بوپتۇ. بالا شەيتانغا:

ــ قورسىقىم ئېچىپ كەتتى، بىر يەرگە بېرىپ غىزالىنايلى، ــ دەپتۇ. شەيتان:

ــ بۇ ئەلنىڭ پادىشاھىنىڭ تامىقى پىشىپ قالدى، شۇنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولمايلىمۇ؟ ــ دەپتۇ. بالا:

ــ ماقۇل، بارساق بارايلى، ــ دەپتۇ.

ئىبنى ئابدۇرەھمان بىلەن شەيتان غايىبلار تۈسىگە كىرىپ، پادىشاھنىڭ داستە-خىنىغا داخىل بوپتۇ. داستىخان ئۈستىدە پادىشاھنىڭ ۋەزىرى چاي قۇيۇۋاتقانكەن، شەيتان بېرىپ پادىشاھنىڭ چاي قاچىسىغا سىيىپ قاچىنى تولدۇرۇپتۇ. پادىشاھ قا-چىدىكى چاينى ئىچىشكە تەمشەلگەندە، بالا پادىشاھنىڭ قولىغا ئۇرۇپ قاچىدىكى سۇيۇ-قۇكنى تۆكۈۋېتىپتۇ. بۇ ئىشقا غەزەپى كەلگەن شەيتان بالىنىڭ بېشىغا كىيگۈزۈپ قويغان قالپاقنى ئېلىۋېتىپ غايىب بوپتۇ. بالا بولسا، دوستباينىڭ قۇشىدەك داستە-

خانىنىڭ بىر چېتىدە پەيدا بوپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ:

ــ جاللات، ئالدىمدا كۆرۈنگەن ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئال! ــ دەپ پەرمان قىپتۇ. جاللات بالىنىڭ كاللىسىنى ئالماقچى بولغاندا، بالا:

ــ ھۆرمەتلىك پادىشاھى ئالەم، مېنىڭ بىر ئەرزىم بار، ــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ــ قېنى سۆزلە، ــ دەپتۇ تىترەپ.

ــ مەن شەيتان بىلەن دوست بولۇپ، قورسىقىم ئېچىپ كەتتى، دېۋىدىم، ئۇ: «مۇشۇ يۇرتنىڭ پادىشاھىنىڭ غىزاسى تەييار بولۇپ قالدى، بىز شۇ پادىشاھنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولايلى» دېدى. مەن ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ غايىبتىن سىلىنىڭ داستىخانلىرىغا كەلدىم ۋە غىزالىرىغا داخىل بولۇۋاتسام، توساتتىن شەيتان سىلىنىڭ چاچ قاچىلىرىغا سىيىپ تولدۇرۇۋەتتى. سىلى بولسىلا قاچىنى ئېلىپ ئىچمەكچى بولغاندا، مەن قوللىرىغا ئۇرۇپ قاچىنى قوللىرىدىن چۈشۈرۈۋەتتىم. شەيتان غەزەپلىنىپ، ماڭا كىيگۈزۈپ قويغان غايىبلىق قالپىقىنى بېشىمدىن ئېلىۋېتىپ غايىب بولدى. مەن بولسام داستىخانلىرىنىڭ بىر چېتىدە پەيدا بولۇپ قالدىم، ــ دەپتۇ بالا. پادىشاھ بۇ ئىشتىن تەسىرلىنىپ:

ــ سەن ماڭا سادىق بالا ئىكەنسەن، ھازىردىن باشلاپ ماڭا ۋەزىر بولسەن، ــ دەپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنى ئىبنى ئابدۇرەھمان ۋەزىر شەيتاندىن ئۆگەنگەن ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ بىر ئەپسۇن بىلەن سۇنئىي چارباغ پەيدا قىپتۇ. بۇ باغنى كۆرگەن پادىشاھ ئىبنى ئابدۇرەھمان ۋەزىرنىڭ باغ سەيلىسىگە تەكلىپ قىپتۇ. ۋەزىر پادىشاھ بىلەن باغقا كىرىپ، بىر تال تاشنى ئەپسۇن بىلەن باغقا ئېتىپتىكەن، بۇ تاش دەرھال بىر پەرىزاتقا ئايلىنىپتۇ. پادىشاھ بۇ قىزنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا كۆڭلى چۈشۈپ قاپتۇ. ۋەزىر بىر ئەپسۇن بىلەن بىر بۇلاق پەيدا قىپتۇ. پادىشاھ:

ــ ئەي ۋەزىر، بەك ئىسسىپ كەتتىم، ماۋۇ بۇلاقتا يۈيۇنۇۋالاي، سەن كىيىملىرىمنى تۇتۇپ تۇرغىن، ــ دەپتۇ. ۋەزىر:

ــ خوپ پادىشاھى ئالەم، ئەمرلىرىگە تەييارمەن، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ بۇلاقتىكى سۇغا چۆمۈلۈشى بىلەن يەرنىڭ تەكتىسىراسىغا چۈشۈپ كېتىپ، بىر مەسچىتنىڭ ئالدىغا ئانىدىن تۇغما ھالدا پەيدا بوپتۇ. پادىشاھ نومۇس قىلغىنىدىن مەسچىتنىڭ بوسۇغىسىغا يۆگىنىۋاپتۇ. مەسچىتنىڭ مەزنى:

ــ ئى ئادەمزات، بۇ يەردىن چىقىپ كېتىڭ، ــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ــ ئەي مەزىن، مېنىڭ كىيىم ـ كېچىكىم يوق تۇرسا، بۇ يەردىن قانداق چىقىپ كېتىمەن؟ ــ دەپتۇ. مەزىن:

ـــ بىزنىڭ بۇ يەردە بىر تۇل ئايال بار، ئۇنى ئەمرىڭىزگە ئالسىڭىز، كىيىم ـ كېچەك كىيەلەيسىز، ـــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ـــ كىيىم ـ كېچەك كىيەلىسەملا، ئاشۇ ئايالنى ئالاي، ـــ دەپتۇ.

بۇ يەرنىڭ جامائىتى پادىشاھقا تۇل ئايالنى نىكاھلاپ قويۇپتۇ. نىكاھتىن كېيىن پادىشاھ بۇ ئايال بىلەن بىر يەردە بولۇش ئۈچۈن يوتقانغا كىرسە، بۇ ئايال پادىشاھ ـ نىڭ بىر پاي كەشى بىلەن ئۆزىنىڭ بىر پاي كەشىنى يىپ بىلەن چىگىپ تامغا ئېسىپ قويۇپتۇ. پادىشاھ، مەن بىر سارايڭ خوتۇنغا ئۆيلەندىمۇ نېمە، دەپ ھەيران قاپتۇ. توساتتىن پادىشاھنىڭ بىر پاي كەشى يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئايال: «ۋاي مۇ ـ رەببىم ـ مۇرەببىم، ئۆتكەن ھەپتە كۆرەپتىم، ما ھەپتىدە ئۆلەر دېمەپتىم» دەپ ئۇنۇلۇك يىغا ـ زار قىپتۇ. يىغا ـ زار ئاۋازىنى ئاڭلىغان جامائەت دەرھال بۇ ئۆيگە كىرىپتۇ ـ دە، پادىشاھنى تەختىراۋانغا ئېلىپ يۇيۇشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ:

ـــ ئەي جامائەت، مەن ئۆلمىدىم، مەن ھايات! ـــ دەپ ئۇنلۇك ۋارقىراشقا باشلاپتۇ.

جامائەت پادىشاھنىڭ ۋارقىرىشىغا پىسەنت قىلماي جىنازىنى ئېلىپ گۆرىستانغا قاراپ مېڭىپتۇ.

پادىشاھ جىنازىدا يېتىپ، گۆرىستانغا ئايال كىشى چىقمايدۇ، شۇڭا مۇشۇ پۇر ـ سەتتىن پايدىلىنىپ يالىڭاچ بولسامۇ قېچىپ كېتەي، دېگەنلەرنى ئويلاپ:

ـــ ئەي جامائەت، مەن بىر پادىشاھ ئىدىم، مۇشۇ ئىشقا گىرىپتار بولدۇم، مېنى قويۇۋەتسەڭلار، ـــ دەپتۇ. جامائەت:

ـــ ياتقان يېرىڭىز جەننەتتە بولغاي، ـــ دەپتۇ ـ دە، ئىككى ئادەم بېشىدىن، ئىككى ئادەم پۇتىدىن تۇتۇپ يەرلىككە قويۇپتۇ. پادىشاھ، قاراڭغۇلۇقتا ئاچ قورساق ئۆلگەندىن كۆرە، ئاسانراق ئۆلمەيمۇ، دەپ بېشىنى يەرلىككە ئۇرماقچى بولۇپ بېشىنى شۇنداق كۆتۈرگۈدەك بولسا، ۋەزىر پادىشاھنىڭ كىيىم ـ كېچىكىنى تۇتۇپ بىر چەتتە ئولتۇرغۇدەك. نە ئۇ يەردە باغ، نە ئۇ يەردە بۇلاق بولغاي. پادىشاھ كىيىم ـ كېچىكىنى كىيىپ بولۇپلا جاللاتقا ئەمر قىپتۇ:

ـــ ئىي جاللات، بۇ ۋەزىرنى ئۇ يېنى ئۈچ كۇنلۇك، بۇ يېنى ئۈچ كۇنلۇك، ئادەمزاتنىڭ ئايىغى يەتمەيدىغان يەرگە پالىۋېتىڭلار! ـــ دەپتۇ.

ئىبنى ئابدۇرەھمان ئادەمزاتنىڭ ئايىغى يەتمەيدىغان يەرگە پالانغاندىن كېيىن ھەركۇنى سەھەر ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز غېمىنى قىلىپ، ئوزۇقلۇق، تۇرالغۇ جاي ھازىرلىقى بىلەن ئەمگەك قىلىشقا، ناخشا ئېيتىشقا باشلاپتۇ. بىر كۇنى ئاخشىمى ئۇ ئەمگەكتىن قايتىپ كېلىۋاتسا، يولدا شەيتان ئۇچراپ قاپتۇ. شەيتان:

ـــ ئەي ئادەمزات، سېنىڭ ئەتىگەندە ئاۋازىڭ چىقمايتتى، ئەجەبا، ئەمدىلىكتە ئاۋازىڭ ساز چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇغۇ، ـــ دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

ـــ ئەتىگەندە قورسىقىم توق ئىدى، ئىچىم كاۋاك ئەمەس، ھازىر بولسا، قورسىقىم ئاچتى، ئىچىم كاۋاك، شۇڭا، ئاۋازىم ساز چىقىدىغان بولۇپ قالدى، ـــ دەپتۇ. شەيتان:

ـــ ھەقاچان ئىچى كاۋاك بىرنەرسە ياسىغانسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ساز بولغان ئوخشايدۇ، ـــ دەپتۇ.

شەيتاننىڭ بۇ گېپى ئىبنى ئابدۇرەھماننىڭ دىققىتىنى قوزغاپتۇ. ئىچىدە، ئىچى كاۋاك بىر نەرسە ياسىسام ساز بولىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپتۇ ۋە دەرھال ساتار ياساپ چىقىپتۇ. ئۇ شەيتان بىلەن يەنە كۆرۈشۈپ قاپتۇ. شەيتان:

ـــ يېقىندىن بۇيانقى ئىشلىرىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇۋاتامدۇ ـ قانداق؟ ـــ دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

ـــ مەن ساتار دېگەن سازنى ياساپ چىقتىم. ئۇنىڭ قۇلىقى ئون ئۇچ، تارىسى سىمدىن بولۇپ، ئون ئۇچ تال، ئۇنىڭدىن يەتمىش ئىككى خىل ئاۋاز چىقىدۇ، ـــ دەپتۇ. شەيتان:

ـــ سەن ئاتىنىڭ قۇيرۇقىنىڭ قىلىنى ئالغانسەن، ئۇنى قارىغايىنىڭ يېلىمىگە سۈركىگەنسەن، شۇنىڭ بىلەن ساتارنىڭ تاردا ھەرخىل ئاۋاز چىققاندۇ، ـــ دەپتۇ.

شەيتاننىڭ دېگەنلىرى ئىبنى ئابدۇرەھماننىڭ دىققىتىنى قوزغاپتۇ. ئۇ نوتىنى ئېگىپ، ئاتىنىڭ قۇيرۇقىنىڭ قىلىنى باغلاپ كامالچا ياساپتۇ. ئۇ بىر قولى بىلەن كامالچىنى سۈركىسە، بىر قولى بىلەن ساتارنىڭ پەدىلىرىنى بېسىپ چېلىپتىكەن، ساتارنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ مۇڭ ئېلىپ كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان بوپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان ساتار چېلىشنى داۋاملىق مەشىق قىلىپ خېلى كامالەتكە يېتىپتۇ. بىر كۈنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ھېلىقى پادىشاھنىڭ ئوردا سازەندىسى ساتارنىڭ ئادەمنىڭ دىلتارىنى چېكىدىغان ساداسىنى ئاڭلاپ، ئىبنى ئابدۇرەھماننىڭ قېشىغا كەپتۇ. ئۇلار سالام ـ سەھەت قىلىشىپ، نام ـ ئەمەللىرىنى بىر ـ بىرىگە تونۇشتۇرۇپتۇ. ئوردا سازەندىسى :

ـــ ئىنسانلار پەيدا بولۇپ تا ھازىرغىچە بۇنداق ھەيۋەتلىك، كېلىشكەن، مۇڭلۇق ساتار ياسالمىغانىدى. سىز قانداق قىلىپ بۇ ساتارنى قولغا كىرگۈزدىڭىز؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

ـــ بۇنى بىراۋدىنمۇ ئالمىدىم، بەلكى ئۆزۈم ياساپ چىقتىم، ـــ دەپتۇ. ئوردا سازەندىسى:

— بۇ ھەقىقەتەن قالتىس مۆجىزە بوپتۇ. ئەگەر بىزنىڭ شاھمىز مۇشۇ ساتارنى ئاڭلىغان بولسا، ئاڭلىماس ئىككى قۇلىقى ساقىيىپ قالغان بولاتتى، — دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

— سىلەرنىڭ پادىشاھىڭلارنىڭ قۇلىقى ياخشى ئىدىغۇ، قانداق قىلىپ قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ قالدى؟ — دەپ سوراپتۇ. سازەندە:

— سىلىنى پالىۋەتكەندىن تارتىپ ئىككى قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ قالدى. بۇ گەپلەرنى ھازىرچە دېيىشمەي، بىر پەدە مۇڭ قىلىپ بەرسىڭىز، — دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان ساتارنى قولىغا ئېلىپ چېلىپتۇ. ئوردا سازەندىسى:

— پاھ ـ پاھ، نېمىدېگەن مۇڭ، نېمىدېگەن ئەۋرىشىم، يۈرەكنىڭ تارىنى چېكىدىغان ساز بۇ. مەن بۇگۈندىن باشلاپ سىزنى ئۇستاز تۇتسام قوبۇل قىلامسىز؟ — دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

— ئېيتقىنىڭىز بويىچە بولسۇن. بىز ئۆزئارا بىر ـ بىرىمىزدىن ئۆگىنەيلى، — دەپتۇ.

سازەندە ئىبنى ئابدۇرەھمان بىلەن خوشلىشىپ ئوردىغا قايتىپتۇ ۋە ئوردىدىكى تېۋىپنى تېپىپتۇ، ئۇنىڭغا:

— مەن ساتار ياساپ مۇقام ئىجاد قىلىش بىلەن داڭ چىقارغان ئىبنى ئابدۇرەھمان ئىسىملىك مۇقام ئۇستازىنى ئۇچراتتىم. ئۇ ساتارنى ئىجاد قىلىپلا قالماي، مۇقاملارنى ئىجاد قىلىپ كامالەتكە يېتىپتۇ، — دەپتۇ. تېۋىپ:

— بۇ ئادەم قەيەردە ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ. سازەندە:

— نېرىسى ئۇچ كۇنلۇك، بېرىسى ئۇچ كۇنلۇك، ئادەمزات ئايىغى يەتمەيدىغان بىر جاڭگالدا ماكان تۇتۇپ ياشاپتۇ، — دەپتۇ. تېۋىپ:

— پادىشاھىمىزنىڭ ئىككى قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ قالغاندىن بېرى ئۇنىڭغا قىلمىغان سەۋەبلىرىمىز قالمىدى. مەن بىرەر ئەپچىل چارە تېپىش نىيىتىدە قۇرچۇغا پال سالدۇرسام، مۇبادا پادىشاھ قۇلىقىمنى ساقايتاي دېسە، ئىبنى ئابدۇرەھمان ئىسىملىك مۇقام ئۇستازىنىڭ ساتارىنى ئاڭلاپ بەرسە تېز ساقىيىپ كېتىدۇ، دېگەندى، — دەپتۇ. سازەندە:

— ئۇنداقتا ئۇنى ئالدۇرۇپ كېلىپ پادىشاھنى غەم ـ ئەندىشىدىن خالاس قىلساق بولغۇدەك، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشال بولغان ھالدا:

— ئەي سازەندە، بىر قانچە لەشكەر بىلەن سەپەرگە ئاتلان، ئۇ زاتنى ئوردامغا تەييار قىل! — دەپتۇ. سازەندە بىر قانچە لەشكەر بىلەن ئىبنى ئابدۇرەھمان تۇرۇشلۇق جاڭگالغا بېرىپ ئىبنى ئابدۇرەھمانغا پادىشاھنىڭ تەكلىپ قىلغانلىقىنى ئېيە-

تىپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان پادىشاھنىڭ تەكلىپىنى ئىلىك ئېلىپ، ساتارنى ئالغانچە سەپەرگە ئاتلىنىپ ئوردىغا يېتىپ كەپتۇ. سازەندە:

ــ ئەي ھۆرمەتلىك شاھىم، ساتار ئىجادچىسى، مۇقام ئۇستازى ئىبنى ئابدۇرەھمان سىلىنىڭ ئىجازەتلىرىنى كۈتۈۋاتىدۇ، ــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ــ ئۇ زات دەرھال ھۇزۇرۇمغا كىرسۇن، ــ دەپتۇ. سازەندە:

ــ خوپ پادىشاھى ئالەم، ــ دېگىنىچە، سىرتقا چىقىپ پادىشاھنىڭ ئىجازىتىنى ئىبنى ئابدۇرەھمانغا مەلۇم قىپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان ساتارنى ئالغانچە:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئەي ھۆرمەتلىك شاھىم، چاقىرتقىلىرى بويىچە كەلدىم، ماڭا نېمە ھاجەتلىرى بار ئىكەن؟ ــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ــ يېقىنقى بىر ـ ئىككى يىلدىن بۇيان بىر پېشكەللىككە يولۇقۇپ ئىككى قۇ-لىقىم ئاڭلىماس بولۇپ قالغانىدى. بەختىمگە يارىشا، بۇ مۆتىۋەر قۇرچى ئادەم ساتار ئاڭلىسىلا قۇلاقلىرى ساقىيىپ كېتىدۇ، دەپ مەسلىھەت بېرىپ سېنى كۆرسەتتى. ئەگەر سەن مېنىڭ قۇلىقىمنى داۋالاپ ساقايتالىساڭ دۆلىتىڭنى زىيادە قىلىمەن، ــ دەپتۇ. ئىبنى ئابدۇرەھمان:

ــ ئەگەر ساتار چالسام قۇلاقلىرى ساقىيىدىغان بولسا، مەن ساتارىمنى چالاي، ــ دەپتۇ ـ دە، ساتارنى چېلىشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ:

ــ پاھ ـ پاھ، نېمىدېگەن مۇڭ ـ ھە، ئاڭلىسام ـ ئاڭلىسام يۇرەك تارىمنى چېكىپ، قۇلىقىمنىڭ تۈتۈلغان پەردىلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى. ھازىر قۇلىقىم تامامەن ئەسلىگە كەلدى. رەھمەت ساڭا مۇقام ئۇستازى ئىبنى ئابدۇرەھمان، خۇدا ئىككى قو-لۇڭغا دەرد بەرمىسۇن ! ــ دەپ ئۇنىڭ ئىككى قولىغا ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپتۇ ۋە مۇنداق پەرمان جاكارلاپتۇ:

«بۇگۈندىن باشلاپ ئىبنى ئابدۇرەھمان ئوردىمىزنىڭ سازەندە باشلىقى بولسۇن، ئۇنىڭ ئۇچۇن ياخشى قەسىر سېلىپ بېرىلسۇن، نۇرغۇن شاگىرت تەربىيەلەنسۇن، دۆلىتىمىزدە ساتار ئومۇملاشتۇرۇلسۇن !» شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ساتار بۇ ئەلدە ئومۇ-لىشىپتۇ. بۇ ئەلنىڭ نامى «ساتار، مۇقام دىيارى» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ياسىن ئىبراھىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 73 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ھۈنەرۋەن، ئۇ-رۇمچى شەھەرلىك «ئىتتىپاق» مۇزىكا زاۋۇتى-دىن.

خاتىرىلىگۈچى : **زۇنۇن رېھىم.** ئەر ئۇيغۇر، 46 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئۈرۈمچى

شەھىرى سايباغ رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن.
خاتىرلەنگەن ۋاقىت : 5.2.1991

«ئۇرۇمچى سايباغ رايون خەلق چۆچەكلىرى»،
1991

قاراخان ۋە داپ

يىراق قەدىمكى زامانىدا قاراخان دېگەن بىر پادىشاھ ياشىغانىكەن. ئۇ دەۋران سۈرگەن چاغلاردا ئادەم جىنسلىق رەقىبلەرنىڭ ھەممىسى ئۈنىڭدىن قورقىدىكەن. ئەمما، قاراڭغۇ تاغنىڭ كەينىدە بىر توپ جىن ـ شەيتانلار بولۇپ، ئۇلار دائىم قاراخان قوشۇنلىرى بىلەن تىركىشىپ تۇرىدىكەن. بۇ جىنلارنىڭ بىر ئاجىزلىقى، ئۇلار ئېشەكتىن قورقىدىكەن، چۈنكى ئېشەك سوغۇققا چىداملىق بولۇپ، ئەڭ سوغۇق يەردە ياشايدىغان جىنلارنىڭ ماكانىغا بېرىپ، ئۇ يەردە ھاڭراپ، تېزەكلەپ، توپا ـ چاڭ چىقىرىپ يۈرسىمۇ توڭلىمايدىكەن. قاراخان بۇ سىرنى ئۇقۇپ قالغاندىن كېيىن، لەشكەرلىرىنى ئېشەككە مىندۈرۈپ، جىنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىپ كۆپ قېتىملىق ئېلىشىشتا غالىب كەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەسلىي باشقا نام بىلەن ئاتىلىدىغان بۇ ھايۋان «ئەشەك» دەپ ئاتىلىپتۇ. «ئەش» ھەمراھ، دوست، يارەمچى دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەن. جىنلارنىڭ پادىشاھى بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، بىر توپ جىنلارغا سۇ تولدۇرۇلغان قاپاق كۆتۈرتۈپ، بىر كۈنى كېچىدە قاراخان قوشۇنلىرىنىڭ ئېشەكلىرىنىڭ قۇلىقىغا سۇ قۇيغۇزۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئېشەكلەر ئۆلۈپ قاپتۇ. قاراخان بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق بىئارام بوپتۇ. ئۇ ئۇيان ئويلاپ ـ بۇيان ئويلاپ، ئاخىرى ئېشەكلەرنىڭ ھەممىسىنى سويۇپ، تېرىسىنى ئېلىپ، ئۆتكەمە ـ غەلۋىرگە كىيدۈرۈپ، بولۇشىغا داراڭشتىپ جىنلارنى قوغلاپتۇ. جىنلار ئېشەكنىڭ تېرىلىرىنى كۆرۈپ، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، ماكانلىرىنى تاشلاپ يىراقلارغا قېچىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن داپ بارلىققا كەپتۇ. ئۇ دەسلەپ جىن قوغلاش ئۈچۈن ياسالغان بولسا، كېيىنچە كىشىلەرنىڭ خۇشاللىقىغا چۆمگەن چاغلىرىدا، سەيلە، باراۋەت، توي ـ تۆكۈنلەردە چالىدىغان بىرخىل چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتەپ

تىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كونا ناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1975

ناغرىنىڭ پەيدا بولۇشى

قەدىم - قەدىم زامانلاردا بىر مەملىكەتنىڭ سودىگەرلىرى سودا قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ يولى بىر چۆلدىن ئۆتىدىكەن. ئۇلار يول يۈرۈپ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا بېرىپ قاپتۇ.

بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ يولغا ئالغان سۇلىرى تۈگەپ قاپتۇ. ئۇسسۇزلۇقتىن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى سولىشىپ يېتىپ قېلىشىپتۇ، كۈچ - ماغدۇرىدىن كېتىپ، ماڭغۇدەك ھالى قالماپتۇ. كارۋاندا بىر يىگىت بار ئىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ تۇلۇمىدىكى ئاخىرقى سۈيىنى سەپەرداشلىرىنىڭ ئاغزىغا تېمىتىپتۇ. ئادەملەر بىر ئاز ئۆزلىرىگە كېلىشىپتۇ - يۇ، بىراق ئىسسىقتا چاڭقاپ كەتكەنلىكتىن يولغا چىقالماپتۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى يىگىت ئويلاپ - ئويلاپ، بوشاپ قالغان تۇلۇمنى يېرىپ ھارۋىنىڭ چاقىغا كېرىپ باغلاپ، ئاپتاپقا قارىتىپ قويۇپتۇ. كېيىن ئۇنى داراڭلىتىپ چېلىشقا باشلاپتۇ. ئۆزى ئۇنىڭ ئاۋازىغا مەھلىيا بولۇپ قاتتىقراق داراڭلىتىپتۇ. بارا - بارا ئۇنى شۇنچىلىك قاتتىق چېلىشقا باشلاپتۇكى، ئۇنىڭ ئاۋازى پۈتۈن چۆلنى لەرزىگە كەلتۈرۈپتۇ. بۇ غەيرىي ئاۋازدىن ئادەملەرمۇ ئۆزلىرىگە كېلىپ، قىمىرلاشقا باشلاپتۇ. ئۇلاردا كۈچ - قۇۋەت پەيدا بوپتۇ. ئاۋاز قوم بارخانلىرىدىن قوم بارخانلىرىغا ئۆتۈپ، تۆپىلىكتىن تۆپىلىكلەرگە كۆچۈپتۇ. ئاۋاز چۆلنىڭ نېرىقى چېتىدە كېتىۋاتقان باشقا كارۋانلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بېرىپتۇ. كارۋانلار: «كارۋان ھالاكەتكە ئۇچراپتۇ. بولمىسا بۇنداق ئاۋاز چىقارماس ئىدى. يارەمگە چاقىرىۋاتىدۇ. بېرىش كېرەك» دەپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشىپتۇ، سۇ بېرىپ، پالاكەتكە ئۇچرىغان سودىگەرلەرنى ساقلاپ قاپتۇ - دە، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىپتۇ. چۆلدە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالاك بولاي دەپ قالغان سودىگەرلەرنى ساقلاپ قالغان نەرسە ناغرا ئىكەن. ناغرا ئاۋازى ئاڭلاندىمۇ، كىشىلەرنىڭ تېتىكلىك، دادىللىق، جەسۇرلۇق كەيپىياتلىرى ئويغىنىدىكەن.

«تۇرپان گېزىتى»، 28.2.1992

ئافراسياپ ۋە راۋاب

ئافراسياپ قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا، ئەل ـ يۇرتنى ئادىل باشقۇرۇپ، تىللاردا داستان بوپتۇ. ئافراسياپ كىشىلەرنىڭ قورسىقىنى توي-غۇزۇپ، ئۆز ئىش ـ ئوقىتى بىلەنلا مەشغۇل بولىدىغانلىقىنى، ھېچقانداق ئويۇن ـ تاماشا قىلمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ كۆڭلى ناھايىتى يېرىم بوپتۇ. ئۇ چارباغدا پۇقرالار-نىڭ كۆڭلىنى ئېچىشقا سەۋەب بولىدىغان بىر چارە ـ تەدبىر ئويلاپ خىيال سۈرۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، بىر تورغاينىڭ مۇڭلۇق سايرىشى ئاڭلىنىپتۇ. پادىشاھ دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، ئۆزىمۇ دوراپ سايراپ بېقىپتۇ. ئەمما، ئۇ يەنە مەن بىر پادىشاھ، كىـ-شىلەر ئارىسىدا قۇشلاردەك سايراپ يۈرسەم كۈلكىگە قېلىشىم تۇرغان گەپ. ئەڭ ياخشىسى، ياغاچتىن قۇشلارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش ئاۋاز چىقىدىغان بىر سايمان ياساي دەپ ئويلاپ، توققۇز كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، توققۇز غېرىچ ئۇزۇنلۇقتىكى بىر يا-غاچنى چالغۇ ئەسۋابى قىلىپ ياساشقا تۇتۇنۇپتۇ. ئۇ بۇ ياغاچنى خۇددى ئادەم سىيا-قىدا ياساپ، بىر ئېغىز بېكىتىپتۇ. قوينىڭ ئۈچىينى ئىنچىكە ئېشىپ ئۈچ تال تار ساپتۇ. لېكىن، بۇ ئەسۋابتىن ئاۋاز چىقماپتۇ. ئافراسياپ ئىش باشلىغان توققۇزىنـ-چى كۈنى چارباغدا يەنە شۇ ئەسۋابقا ئاۋاز چىقىرىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتسا، بىر يىگىت جاراڭلىق ۋە بەكمۇ مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ ناخشىسىغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەي ئۆزىنىڭ ھۇنىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ. ئا-ردىدن بىرئاش پېشىم ۋاقىت ئۆتۈپ ھېلىقى ناخشىچى يىگىت قايتىپتۇ. ئۇ يەنە ناخشا ئېيتىپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن ناخشىسى ئالدىنقى قېتىمقىسىدەك جاراڭلىق بولماپتۇ. ئافراسىياپ بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ـ دە، قىلىۋاتقان ئىشىنى تاشلاپ، دەرھال ھېلىقى يىگىتنى چاقىرىپ:

ـــ سەن قەيەرگە بېرىپ كەلدىڭ؟ ـــ دەپتۇ. يىگىت:

ـــ قېيىنئاتا ـ قېيىنئانامنىڭ ئۆيىگە بېرىپ مېھمان بولۇپ كەلدىم، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئافراسياپ دەرھال ئىش ئورنىغا قايتىپ كېلىپ، ياساۋاتقان چالغۇ ئەسۋابىنىڭ بىر تەرىپىنىڭ قارىنىنى چوڭقۇر ئويۇپ، ئۇ يەرنى تېرە بىلەن ئوراپ، تارىغا زەخمەك ئۇرغانكەن، ئاندىن ھەم جاراڭلىق، ھەم مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىپتۇ. ئاف-راسياپ يىگىتنىڭ ئىككى قېتىملىق ناخشىسىدىن شۇنى ھېس قىپتۇكى، يىگىت ئەتىگەنده تاماق يېمىگەن، قورسىقى ئاچراق، شۇڭا ئاۋازى جاراڭلىق ھەم لەرزان چىقـ-

قان، قېينىئاتا ـ قېينىئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قورسىقىنى توقلىۋالغاندىن كېيىنكى ناخشىسى بولسا ئۇنداق چىقمىغان.

ئافراسىياپ كەشىپ قىلغان بۇ ئەسۋاب راۋابنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى بولۇپ قالغان. كېيىن ئۇ تېخىمۇ يۇقىرىراق ئاۋازلىق چالغۇ ئەسۋابى ياساش مەقسىتىدە دۇتارنى ياسىغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئەلدە ئادەملەر قورساق توقلاپلا يۇرىدىغان ئادەتلەر تۈگەپ، نەغمە ـ ناۋاموۇ بولىدىغان، ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناىدىغان بولۇشقانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئۈتتۈرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1975

هايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر هەققىدىكى رىۋايەتلەر

هايۋانلار هەققىدە

كالا بىلەن ئادەم

1

ئالەم بىنا بولۇپ، ئىنسانلار ئاپىرىدە بولغان ۋاقىتتا كالا ئاللاتائالانىڭ ئىنسانلار بىلەن ئالاقىلىشىشتىكى ئەلچىسى ھەم خەۋەرچىسى ئىكەن.

بىر كۈنى ئاللاتائالا كالىنى چاقىرىپ:

— سەن زېمىنغا چۈشۈپ ئىنسانلارغا ئېيت، ئىنسانلار كۆنگە ئۈچ ۋاق يۇزىنى يۇيسۇن، بىر ۋاق تاماق يېسۇن، — دەپتۇ. كالا زېمىنغا چۈشۈپ ئىنسانلارغا:

— مەن سىلەرگە ئاللانىڭ پەرمانىنى ئېلىپ كەلدىم، ئاللاتائالا سىلەرنى كۆنگە ئۈچ ۋاق تاماق يېسۇن، بىر ۋاق يۇزىنى يۇيسۇن دېدى، — دەپتۇ. ئىنسانلار:

— بىز ئاللاغا پەرمانبەردارمىز، دېگىنىنى قىلىمىز! — دېيىشىپتۇ.

كالا ئەرشكە چىقىپ ئاللاغا پەرماننى يەتكۈزگەنلىكىنى مەلۇم قىپتۇ. ئاللا ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇچى، كۆرۈپ تۇرغۇچى بولغاچقا، كالىنىڭ پەرماننى خاتا يەتكۈزگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كالىدىن قەستەن سوراپتۇ:

— قانداق يەتكۈزدۈڭ؟

— ئۆزلىرى دېگەندەك ئىنسانلارنى ئۈچ ۋاق يۇزۈڭلارنى يۇيۇڭلار، بىر ۋاق تاماق يەڭلار، — دېدىم دەپتۇ.

— ئىست، سەن مېنىڭ پەرمانىمنى خاتا يەتكۈزۈپ، ئەزىز بەندىلىرىمگە ئۇۋال قىلدىڭ. بەندىلىرىم كۆنگە ئۈچ ۋاق تاماق يېيىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئەمگەك قىلىشى كېرەك، لېكىن ئۇ ئەمگەكنى بەندىلىرىم ئۆز كۈچىگە تايىنىپ قىلىپ بولالـ

مايدۇ، ئۇلارغا ياردەمچى بولمىسا بولمايدۇ. سەن ئەرشتىن زېمىنغا چۈشۈپ بەندىلىرىمگە ياردەمچى بول! — دەپ كالىنى زېمىنغا چۈشۈرۈپتۇ. كالا شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنسانلارغا ياردەمچى بولۇپ ئىشلەشكە باشلاپتۇ. مۇنداق ياخشى بىر ياردەمچىگە ئېرىشكەن ئىنسانلار كالىنى قوشقىمۇ قېتىپتۇ، سۆرەمگىمۇ ساپتۇ، هارۇنغىمۇ قېتىپتۇ، جۇۋازغىمۇ قېتىپتۇ، ئىشقىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچى يەتمەيدىغان ئىشلارنىڭ هەممىسىگە كالىنى ياردەملەشتۇرۇپتۇ. كالا مۇنداق ئېغىر ئىشلارنى قىلىۋەرگەنلىكىتىن بويۇنلىرى قىزىرىپ ئىششىپ، يېغىر بولۇپ ئەسلا چىدىيالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاللاتائالاغا ناله قىلىپ ئەهۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئاللاتائالا «بوينۇڭغا ئورىۋال» دەپ بىر لۆڭگىنى تاشلاپ بېرىپتۇ. بۇ لۆڭگە كالىنىڭ بوينىغا يېپىلىپ ئىككى ئۇچى ۋە چۈچىلىرى پەسكە ساڭگىلاپ چۈشۈپتۇ. كالىنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان بويۇن تېرىسى ئاللاتائالا تاشلاپ بەرگەن ئەنە شۇ لۆڭگىنىڭ ئۇچى ئىمىش.

2

ئاھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئادەم بىلەن كالا ئۆزئارا هەمكارلىشىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ. ئۇلار بىر پارچە يەرگە بۇغداي تېرىپتۇ. كۈزلۈكى بۇغداينى يىغىپ، تېپىپ، سورۇپ، چەشلەپ، بۇغدىيىنى بۇغداي، سامىنىنى سامان قىلىپ ئايرىپتۇ ـ دە، ئۆزئارا بۆلۈشمەكچى بوپتۇ. دېهقان كالىغا قاراپ:

— قېنى دوستۇم، بۇغداينى بىر يەرگە، سامىنىنى بىر يەرگە دۆۋىلىدۇق. قايسىسىغا تۇرىسەن؟ ئالدى بىلەن سەن تاللا، سەندىن ئاشقىنىنى مەن ئالاي، — دەپتۇ.

كالا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قارىسا، بۇغداي كىچىككىنە تۇرغۇدەك، سامان بولسا ئاسمان ـ پەلەك تۇرغۇدەك. كالا ئۆزۈمىمۇ چوڭ، قورسىقىمىمۇ يوغان بولغاندىن كېيىن سامانىنى ئالاي، دەپ سامانغا تۇرۇپتۇ. دېهقان بۇغداينى ئاپتۇ ۋە ئۇنى تۇگمەندە تارتىپ، ئۇن قىلىپ مەززىلىك غىزالارنى ئېتىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. كالا بولسا كېچە-كۈندۈز ساماندىن ئىبارەت بىر خىللا نەرسىنى يەيدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كالا هەر قېتىم سامان كەلسە، ئۆزىنىڭ دۆتلۈكىگە پۇشايمان قىلىپ پۇشۇلدايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **زەينەپخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 78 ياش، ساۋاتسىز، دېهقان، باي ناهىيەسى سايرام يېزىسى يېڭىباغ 13 ـ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **قەييۇم مەمتىمىن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناهىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 11.1981

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

3

ئادەمئاتامغا تېرىقچىلىق قىلىپ جان بېقىش ئۇچۇن، ئۇجماغ (بېھىش) دىن تەڭرى بىر جۈپ كالا ۋە بىر قىسىم كۆكتات ئۇرۇقى بىلەن بۇغداي چىقىرىپ بەرگەنىكەن. ئادەمئاتام كالىلارنى قوشقا قېتىپ يەر ھەيدەپتۇ. ئۇ يەرگە ھاۋا ئانىمىز ئالدى بىلەن سەۋزە ـ چامغۇر ئۇرۇقىنى چېچىپتۇ.

يازغى بۇغداي تېرىيدىغان مەزگىلگە كەلگەندە، سەۋزە ـ چامغۇرنىڭ كۆكى يەر يۈزىنى قاپلاپ كېتىپتۇ. ئادەمئاتام بۇغداي تېرىۋېتىپ كالىدىن:

ــ بۇ يەرگە تېرىلغان كۆكتاتنىڭ ئالدى كۆكەردى، بۇ بىز ئىككى ئورتاقچىنىڭ ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى. مەن ساڭا تېرىلغان كۆكتاتنىڭ تەڭ يېرىمىنى بەرمەكچىمەن. سەن ئوبدان ئويلاپ جاۋاب بەر: بۇنىڭ قايسى قىسمىنى ئالىسەن؟ يەر يۈزىدىكىنىمۇ ياكى يەرنىڭ تېگىدىكىنىمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

كالا يەرگە چۈشكەن سەۋزە ـ چامغۇر ئۇرۇقىنى كۆرگەنىكەن. شۇڭا، ئۇ، يەردە نېمە بولماقچىدى، قۇش كۆزىنىڭ قارىچۇقىدەك ئۇششاق ئۇرۇق. كۆكلەپ چىقىپ يەر يۈزىنى قاپلىغان كۆكتاتنى ئالماي پۇچەك بولۇپ قالغان ئۇرۇقنى ئېلىپ نېمە قىلىمەن! دەپ ئويلاپتۇ ـ دە:

ــ ئەلۋەتتە يەر ئۈستىدىكى ئاشۇ كۆكىرىپ تۇرغان كۆكتاتنى ئالىمەن. باشقىسىنى ئىشتىھايىم تارتمايدۇ! ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئادەمئاتام دىلى يۇمشاق، ئوچۇق كۆڭۈل كىشى ئىكەن، شۇڭا:

ــ بوپتۇ، دېگىنىڭنى ئال. قالغىنى مېنىڭ! ــ دەپتۇ. كۈزدە قوش سېلىپ سەۋزە ـ چامغۇرنى كولاپ ئاپتۇ. كالا قارىسا، قوش مۈشتىتەك، ساپسېرىق سەۋزە، ئاپئاق قاشتېشىدەك سۈپسۈزۈك چامغۇر. كالا ئۆزى يەۋاتقان كۆكتاتنىڭ كۆكىنى تاشلاپ ئۈنىڭدىن بىر ـ ئىككى باش، بۇنىڭدىن بىر ـ ئىككى باش يەپ بېقىپتۇ، قارىسا، كۆككە قارىغاندا ناھايىتى تەملىك. كالا بۇ يىلقى ئورتاقچىلىقتا ئۆزىنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى سېزىپتۇ. قانداق قىلسۇن، ئىلاجى يوق، كۆكتاتنىڭ كۆكى بىلەن جان بېقىپتۇ.

ئىككىنچى يىلى ئادەمئاتىمىز كالىنى كۆكتات تېرىيدىغان يەرنى ئاغدۇرۇشقا ئىشلەتمەپتۇ. ھاۋا ئانىمىز كۆكتاتنى ئۆزى چۆنەك تارتىپ تېرىپتۇ.

ئادەمئاتام كالىنى قوشقا قېتىپ يەر ھەيدەپ بۇغداي تېرىپتۇ. بىر كۈنى ئادەمئاتام، بۇ بۇغداينىڭ ھوسۇلىنى يەنىلا تەڭ بۆلۈشۈشمىز كېرەك، بۇ نۆۋەتمۇ كالىدىن بىر پىكىر ئېلىپ باقاي دەپ:

— ھەي كالا، بۇ يىلقى بۇغداينىڭمۇ ھوسۇلىنى ئىككىمىز تەڭ بۆلۈپ ئالىمىز. سەن دەپباققىنا، بۇ يىلمۇ ھوسۇلنىڭ يەر ئۈستى قىسمىنى ئالامسەن ياكى يەر ئاستىدىكىنىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. كالا جانلىنىپ:

— ھەي ئادەم، مەن سەۋزە - چامغۇرنىڭ كۆكىگە ئالدىنىپ ئۇنىڭ ئۆزىدىن قۇرۇق قالدىم. بۇ يىل ئەلۋەتتە تۈپراق ئاستىدىكى قىسمىنى ئالىمەن! — دەپ كۆزىنى پارقىرىتىپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— بوپتۇ! — دەپتۇ ئادەمئاتام، — بۇ يىلمۇ ساڭا ئۆز تەلىپىڭ بويىچە بۇغدايىنىڭ يەر تېگىدىكىلا قىسمىنى ئەمەس، بۇغدايىنى ئوروپ يىغىپ ئالغاندىن كېيىن قالغان ئېڭىزلىقىنى، خامانىنى تېپىپ بولغاندىن كېيىن سامىنىنى قوشۇپ بېرەي!

كالا ئادەمئاتامدىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ قىن - قىنىغا پاتماي يەرنى تۇرتۈپ، قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ مۆرەپتۇ ۋە:

— ھەي ئادەم، بۇ يىلقى ئورتاقچىلىقىمىزدىن مەن بەكمۇ رازى. بۇلتۇر مەن كۆكتاتنىڭ كۆكىگە ئالدانغانىدىم. بۇ يىل يەرنىڭ ئاستىدىكىمۇ، ئېڭىزلىقتىكىمۇ، سامىنىمۇ مېنىڭ بولدى، — دەپ يەنە مۆرەپتۇ.

ھوسۇل بۆلۈنگەندىن كېيىن كالا ئۆزىنىڭ يەنىلا يېڭىلگەنلىكىنى بىلىپتۇ. بىراق، نېمە ئامال؟!

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1994

كالا بىلەن غاز

بۇرۇنقى زاماندا ناھايىتى خىلۋەت بىر يايلاقتا نۇرغۇن ھايۋانلار ياشايدىكەن. بۇ ھايۋانلارنىڭ ئارىسىدا كۆزى ھازىرقى غازنىڭ كۆزىدەك كىچىك، ئەمما تېنى ناھايىتى يوغان كالا دېگەن بىر ھايۋان ياشايدىكەن. ئۇنىڭ كۆزى بەكلا كىچىك بولغاچقا، ئۇ ھەرقانداق ھايۋاندىن قورقمايدىكەن.

كالا مەيلى قانداق چاغدا بولسۇن، يايلاققا خالىغانچە كېلىپ بەھۇزۇر ئوتلاپ كېتىدىكەن، بەزىدە يايلاقتىكى بارلىق ھايۋانلارنى قوغلىۋېتىپ ئۆزى يالغۇز ئوتلايدىكەن. يايلاقتا يەنە غاز دېگەن بىر قۇش بار ئىكەن. ئۇ غازلار ھازىرقى غازلارغا ئوخشىسە-

مۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى ھازىرقى كالىنىڭ كۆزىدەك يوغان بولۇپ، يايلاقتىكى بارلىق ھايۋانلار ئۇنىڭ كۆزىگە يوغان كۆرۈنۈپ، ئادەتتىكى كىچىك ھايۋانلاردىنمۇ قورقۇپ يۈرىدىكەن. ئەگەر ئالدىغا كالا ئۇچراپ قالسا كۆزىگە غايەت زور كۆرۈنىدىكەن. كالىغا غاز بەكمۇ كىچىك كۆرۈنۈپ كېتىپ ئۇنى پەقەت كۆزگە ئىلمايدىكەن، شۇڭا غازلار كالىدىن ئاجايىپ قورقىدىكەن.

غازلار مانا شۇ سەۋەبتىن خۇدادىن كېچە - كۈندۈز بۇ كۈلپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئارامخۇدا ئوتلاش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىشنى تىلەيدىكەن. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ بىر كۈنى غازنىڭ تىلىپى ئىجابەت بولۇپ، غازنىڭ كۆزى بىلەن كالىنىڭ كۆزى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلۇپتۇ. غازنىڭ كۆزى ئەمدى كىچىك بولغانلىقتىن يايلاقتا ھايۋانلار ئۇنىڭ كۆزىگە كىچىك كۆرۈنىدىغان، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان بوپتۇ. كالىنىڭ كۆزى بولسا چوڭ بولۇپ قالغاچقا، كۆزىگە ھەرقانداق ھايۋان بەكلا يوغان، ھەتتا غازمۇ يوغان كۆرۈنۈپ كېتىپ، غازدىنمۇ قورقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن غازلار ئەركىن - ئازادە ئوتلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇڭا، غاز گەرچە كىچىك بولسىمۇ ئاساسلىقچە بىرەر نەرسىدىن قورقمايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **نىياز كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 66 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كونا شەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كونا شەھەردىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1991

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

ئات نېمىشقا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدۇ

بۇرۇنقى زامانداا مايمۇن بىلەن تۈلكە ناھايىتى يېقىن دوستلاردىن ئىكەن. تۈلكە دائىم مايمۇنغا يالغان سۆزلەپ ھىيلىگەرلىك قىلىدىكەن. تۈلكىنىڭ ھىيلىگەر، قۇۋ ھەم يالغانچى ئىكەنلىكىنى سەزگەن مايمۇننىڭ ئاچچىقى كېلىپ، ئۆچ ئېلىشنى ئويلاپتۇ.

بىر كۈنى مايمۇن تاغ باغرىدا ياتقان بىر ئاتنى كۆرۈپتۇ ۋە ئۆچ ئېلىشنىڭ

پۇرستى ئەمدى كەلدى، دەپ ئويلاپ، دەرھال تۇلكىنىڭ قېشىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا:

ــ تۇلكە ئاكا، گۆش يەمسەن؟ ــ دەپتۇ.

ــ يېمەمدىغان مايمۇنجان ئۇكا، بۇگۈن گۆش تاپالمايۋاتىمەن. چاققان بول، گۆش بار يەرگە مېنى باشلاپ بار، ــ دەپتۇ تۇلكە خۇشال بولۇپ.

ــ ئۇنداق بولسا، ئاۋۇ تاغ باغرىدا بىر ئات ئۇخلاۋاتىدۇ. مەن سېنى باشلاپ بارای. سېنىڭ قولۇڭدىن خېلى ئىشلار كېلىدۇ. سەن تۇيدۇرماي ئاتنىڭ يېنىغا بېرىپ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆزۈڭنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ، ئاندىن گۆشنى يە، ــ دەپتۇ مايمۇن.

قورسىقى تازا ئاچقان تۇلكە مايمۇننىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئۆزىنىڭ قۇيرۇقىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ، ئەمدى يەي دېيىشىگە ئات بۇنى سېزىپ قېلىپ، ئۇرنىدىن تۇرۇپ بەدەر قېچىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېيلىگەر تۇلكە تاغۇ تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ئۆلۈپ تۇ. شۇندىن باشلاپ ئات ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسساپ. ئەر، ئۇيغۇر، 62 ياش، ساۋاتسىز، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى بۇچى كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : ئابدۇكېرىم رەھمان (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1962

ئابدۇكېرىم رەخمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

تۆگىنىڭ بوينى نېمىشقا ئەگمەچ

ر ۋايلار مۇنداق رىۋايەت قىلىپتۇلەركى، ئەنبىيالاردىن بىرى ئۇچ ۋاقلىق تامىقىنى مېھمانسىز يېمەيدىكەن. ئۇ غىزالىنىدىغان ۋاقتىدا ئەگەر بىرەر مېھمان بولماي قالسا، ئىشكى ئالدىغا چىقىدىكەن ـ دە، كىم ئۇچرىسا شۇنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىرىپ بىللە غىزالىنىدىكەن. بىر كۈنى ئەتىگەنلىك ناشتىدا مېھمان يوق بولۇپ قاپتۇ، ئەنبىيانىڭ گېلىدىن ھېچنېمە ئۆتمەپتۇ. ئۇ دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ بىرەر ئادەمنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن بولسىمۇ، ھېچكىم كەلمەپتۇ. پېشىن ئۆتۈپ دىگەر ۋاقتى بوپتۇ. ئۇ نامازدىگەرنى ئوقۇپ بولۇپ قاراپ تۇرسا، يىراقتىن تۆگىگە مىنىـ

گەن بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپتۇ. ئاخىر ئۇ ئادەم ئەنبىياغا يېقىن كەپتۇ. ئەنبىيا ئۇنى توختىتىپ، ئۆزى بىلەن بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلىپ، ھويلىسىغا باشلاپ كىرىپتۇ. ئەمما، كەلگۈچىنىڭ جوھۇت ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا:

— يۇز - كۆزۈڭنى يۇيۇپ، ساقال - بۇرۇتۇڭنى ماڭا ئوخشاش ياسىتىپ، ئىمان ئېيتىپ مېنىڭ دىنىمغا بەيئەت قىلىسەن! — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان جوھۇت:

— مېنىڭمۇ ئېتىقاد قىلىدىغان دىنىم بار. سەن مېنى نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىشقا بۇيرۇيسەن؟ — دەپتۇ - دە، نارازى بولۇپ، تۆگىسىگە مىنىپ كېتىپ قاپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن ئاللانىڭ خەۋەرچى مالائىكىسى جەبرائىل كېلىپ ئەنبىياغا ئالىلانىڭ «ئى ئەنبىيا، سەن شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، ئۆيگە كەلگەن مېھمان غەيرىي دىندا بولسىمۇ، ئۇنى ئادەمزات بولغىنى ئۈچۈن مېھمان قىلىشىڭ كېرەك، چۈنكى ئۇنىمۇ مەن ياراتقان. سەن ھازىر ھويلاڭدىن چىقىپ كەتكەن جوھۇتنى قايتۇرۇپ كەلىپ مېھمان قىل، ئۇنداق قىلمايدىكەنسەن، ئەنبىيالىقىڭنى ئالىمەن !» دېگەن ۋەھىنى يەتكۈزۈپتۇ. ئەنبىيا جوھۇتنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىپ، ئۇنى ئۆيگە قايتىپ بېرىپ مېھمان بولۇشقا تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ، بىراق جوھۇت زادىلا ئۇنىماپتۇ. ئەنبىيالارنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى، ئۇلار ئىنتايىن كۆچلۈك يارىتىلغانىكەن. ئەسلىدە تۆگىنىڭ بوينى زىراپنىڭ بوينىدەك ئۇزۇن ھەم تۇز ئىكەن. ئەنبىيا جوھۇتنى ئۆز ئۆيگە قايتۇرۇپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئاخىر تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپتۇ، تۆگىنىڭ بوينى ئىچىگە چوڭقۇر ئېگىلىپ كېتىپتۇ. شۇ ئەسنادا تۆگە سىيىپ تاشلاپ سۈيدۈك ئەنبىياغا چاچراپتۇ. ئەنبىيا تۆگىنىڭ سۈيدۈك يولىنى كەينى تەرەپكە بۇراپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۈيدۈك كەينىگە چىقىپتۇ. جوھۇت بۇنى كۆرۈپ ئەنبىيادىن:

— سەن مېنى نە سەۋەبتىن مۇنچىۋالا زورلاپ كەتتىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەنبىيا:

— بۇ ئاللاتائالانىڭ ئەمرى. ئەگەر سېنى ئۆيۈمگە قايتۇرۇپ ئاپىرىپ مېھمان قىلمىسام، ئەنبىيالىقىمدىن ئېلىپ تاشلىنىمەن، — دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان جوھۇت بۇ ئىشتىن تەسىرلىنىپ ھەم ئەنبىيانىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆيگە بېرىپ بىللە غىزالىنىشقا ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۆگىنىڭ بوينى ئىچىگە ئەگمەچ ھەم كەينىگە سىيىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇرجان قارىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 88 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك قېرىلار ساناتورىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نەجمىدىن سىدىق** (1926). ئەر، ئۆزبېك،

ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو ـ فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمىشقا دىككىيىپ تۇرىدۇ

ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى ئەسلىدە قوينىڭ قۇيرۇقىدەك يەرگە قاراپ تۇرىدىكەن. نوھ ئەلەيھىسسالام يەر يۈزىگە توپان بالاسى كېلىشتىن بۇرۇن، ئۆزى ياسىغان كېمىگە جاھاندىكى ھەربىر ھايۋاندىن بىر جۈپتىن سېلىش نىيىتىدە ئۆچكىنى كېمىگە ھەيدىگەنىكەن، ئۆچكە كېمىگە چىققىلى ئۇنماپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ تارتىپ كېمىگە ساپتۇ. شۇ ۋەجدىن ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى دىككىيىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېھىم راززاق شەيدايى** (1926). ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇتقۇچى، چەرچەن ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 3.1991

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

تۆھمەتخورنىڭ جازاسى

بېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا بۇ دۇنيا ناھايىتى تىنچ، ئاسايىشلىق ـ توقچىلىق، ئادەملەر ئاق كۆڭۈل، مېھنەتسۆيەر، ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ تۇرى كۆپ، ياشاش شارائىتى ئەۋزەل ئىكەنمىش.

شۇ كەمىلەردە موسا ئەلەيھىسسالام چارۋىچىلىق پىرى ئىكەن. مال ـ پادىلارنىڭ بېقىلىشى، ئاۋۇتۇلۇشى، بىر تەرەپ قىلىنىشى ۋە قوغدىلىشى تامامەن ئۇنىڭ رايى بويىچە بولىدىكەن. شۇ زامانلاردا مال ـ چارۋىلار تازا ئاۋۇپ، سەمرىپ، ئالتۇن دەۋرىنى كەچۈرگەنىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرى كەچتە مۇسا ئەلەيھىسسالام يۇرت ـ قىشلاقلارنى ئايلىنىپ يۈ-

رۇپ، بىر قوتان ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ ـ ده، كۆشەپ يېتىشقان قوي ـ ئۆچكىلەردىن:

ـــ ئەي جانىۋارلىرىم، هال ـ كۈنۈڭلار قانداق؟ ئوت ـ چۆپكە تويۇنۇۋاتامسىلەر؟ ئۇسسۇلۇققا قېنىۋاتامسىلەر؟ پادىچى سىلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىۋاتىدۇ؟ ـــ دەپ سوراپتىكەن، شەپشەك ئۆچكىدىن بىرى ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ مۇسا ئەلەيهىسسالامنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ـ ده:

ـــ ئەي مۇسا، هال ـ كۈنىمىز قانداق بولاتتى، ئۆلۈك ـ تىرىكنىڭ ئورنىدا. پادىچى هەر كۈنى ئۈيقۇسىغا قېنىپ، خۇشياقسا، چولىسى تەگسە ئاندىن بىزنى قوتاندىن چىقىرىدۇ. قوغلاپ، سۈر ـ توقاي قىلغان پېتى جاڭگالنىڭ شورتاڭلىقىغا توپلايدۇ ـ ده، ئۆزى توغراقنىڭ سايىسىدا يېتىپ دەم ئالىدۇ. ئاچلىق ـ تەشنالىقتا بىرەرىمىز ئۈيان ـ بۇيان مېڭىپ سالساق، ياكى مەرەپ قويساق، ئىرغاي هاسىسى بىلەن تازا ساۋايدۇ. كەچتە يەنە گۆلدۈرلىتىپ قوغلىغان پېتى ئېغىلغا سولۇۋېتىدۇ. ئۇزۇن تۈندە ئاچ ۋە ئۇسسۇزلۇق ئازابىنى تارتىپ قىينىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇرمىز، ـــ دەپ هال ئېيتىپتۇ. باشقا قوي ـ ئۆچكىلەرمۇ باشلىرىنى گىلدىڭشىتىپ شەپشەك ئۆچكىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىشىپتۇ.

مۇسا ئەلەيهىسسالامنىڭ قوي ـ ئۆچكىلەرگە ناهايىتى ئىچى ئاغرىپ، پادىچىغا قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ ـ ده، دەرهال كەپكە كىرىپ پادىچىنى ئەيىبلەپ ئوسال قىپتۇ.

پادىچى ئەسلىدە ئىنسابلىق، جاپاغا چىداشلىق، مۆمىن ئادەم ئىكەن. هەر كۈنى تاڭ سەهەردە ئورنىدىن تۇرۇپ، پادىسىنى ئوت ـ چۆپلىرى ياخشى جاڭگالغا ئاپىرىپ باقىدىكەن، قوي ـ ئۆچكىلەر سایاقلىق قىلىپ تويدۇرۇۋەتسىمۇ ئازار بەرمەيدىكەن. ئۇ مۇسا ئەلەيهىسسالامدىن دەككىسىنى يېگەندىمۇ رەنجىمەپتۇ، بەلكى ئۆزۈم ماللىرىمنى ئانچە ياخشى بېقىپ كېتەلمىگەن ئوخشايمەن، دەپ، ئەتىسى تاڭ سۈزۈلۈشى هامانلا پادىسىنى قوتاندىن چىقىرىپ، سۇ يېيىلغان، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق چەت ـ ياقا يايلاقلارغا ئاپىرىپ كەچ كىرگىچە كۆڭۈل قويۇپ بېقىپ كەپتۇ.

پادىچى ماللىرىنى قوتانغا سولاپ تاماق يېيىشكە كىرىپ كەتكەندە، مۇسا ئەلەيهىسسالام غىپىدە پەيدا بوپتۇ ـ ده قوتانغا كىرىپ:

ـــ ئى خۇدانىڭ جانىۋارلىرى، بۇگۈن هال ـ كۈنۈڭلار قانداق؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ـــ بۇگۈن هالىمىز تېخىمۇ بەتتەر، ـــ دەپ شاقىلداپتۇ هېلىقى شەپشەك ئۆچكە، ـــ پادىچى بۇگۈن بىزنى توقايمۇ توقاي قوغلاپ ـ سۈرۈپ، هېرىپ قالساق ئۇرۇپ ـ دۈمبالاپ جېنىمىزنى ئاز قويدى...

قوتاندىكى قالغان قوي ـ ئۆچكىلەرمۇ شەپشەك ئۆچكىنىڭ هەق سۆزلىگەنلىكىگە گۇۋاهلىق بېرىشىپتۇ.

مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ جان ـ مانى چىقىپلا كېتىپتۇ. بىراق، ئۇ ئاچچىقىغا ھاي بېرىپ، قوتاننى ئارىلاپتۇ. قارىسا، ھېلىقى شەپشەك ئۆچكە ئېيتقان ئالامەتلەر ـ نىڭ ئەكسىچە، قوي ـ ئۆچكىلەرنىڭ قورساقلىرى دۇمبايغان، ھەممىسىلا كۆشەۋاتقان، قۇملاقلىرىمۇ ئۇيۇل تۇرغۇدەك. شۇڭا، ئۇ دەرگۇماندا ئۇن ـ تىن چىقارماي چىقىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى تاڭ يورۇماستا شەپە چىقارماي قوتان ئەتراپىدا مۆكۈپ قا ـ راپ تۇرۇپتۇ. ھايال ئۆتمەي پادىچىمۇ زاغرىسىنى بەلبېغىغا تۇگۇپ، سۇ قاپىقى بىلەن ھاسىسىنى ئېلىپ، پادىسىنى چىقىرىپ جاڭگالغا راۋان بوپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالامىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتمەي دەمبەسقەدەم ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. ھېچ ئىشتىن خەۋىرى يوق ساد ـ دا پادىچى مالىلىرىنى ئوت ـ چۆپلىرى يېڭى ـ يۇمران يايلاققا ئاپىرىپ، پادىدىن ئاي ـ رىلماي كۆڭۈل قويۇپ بېقىپتۇ. ھېلىقى شەپشەك ئۆچكە ۋە باشقا سايىاق مالىلار تولا ئۇيان ـ بۇيان قاتراپ ھاردۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇرماي، توسۇش بىلەنلا بولدى قى ـ تۇ. چۈشتە كۈن تىكلىشىپ ھاۋا قىزىپ كەتكەندە، مالىلىرىنى باراقسان دەرەخلىككە توپلاپ، ئۆزى بىر چەتتە زاغرىسىنى غاجىغاچ پادىدىن خەۋەر ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. كۈن قىيىلغاندا يەنە مالىلىرىنى ئوتلاتقاچ، گۈگۈم چۈشكەندە قايتۇرۇپ كەپتۇ.

مۇسا ئەلەيھىسسالام باشقا يېقىن يوللار بىلەن ئاللىقاچان قايتىپ كېلىپ، قوتان ئەتراپىدا ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ تۇرغانكەن. قوي ـ ئۆچكىلەر قوتانغا سولىنىپ، پا ـ دىچى ئاش ئېتىشكە كىرىپ كەتكەندە، ئۇ قوتان ئالدىغا كېلىپ:

ــ ئەي جانىۋارلار، بۇگۈن ھالىڭلاردىن رازىمۇسىلەر؟ ــ دەپ سوراپتىكەن، ھې ـ لىقى شەپشەك ئۆچكە يۈگۈرۈپ كەلگەنچە قوتان ئىشىكىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ:

ــ ئى مۇسا، بۇگۈنكى ئەھۋالىمىز تۈنۈگۈنكىدىنمۇ ئېچىنىشلىق. بۇگۈن پادىچى بىزنى گىياھ ئۈنمىگەن تاقىرلىققا توپلاپ، قىمىر قىلساق ئۇرۇپ ـ ئەدەپلەپ، يا ئوتلىغىلى، يا سۇ ئىچكىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالدا تاڭنى قانداق ئاتقۇزۇشنىڭ غېمى ـ دە تۇرۇپتىمىز، ــ دەپ يىغلامسىراپتۇ. باشقا قوي ـ ئۆچكىلەرمۇ شەپشەك ئۆچكى ـ نىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ تۇرۇشۇپتۇ.

ئىشىنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يەتكەن مۇسا ئەلەيھىسسالام قەھر ـ غەزەپكە كېلىپ:

ــ ھەي نائىنساب، تۆھمەتخور مەخلۇقلار، ھالىڭلاردىن خەۋەردار بولمىسامغۇ بىر نۆرى، تاڭ سەھەردىن تا كەچ كىرگىچە ھەممە ئىشنى ئېنىق كۆرگەن تۇرسام، يەنە ئەيمەنمەي يالغان ئېيتىپ، جانكۆيەر پادىچىنى قارىلىشۇاتىسىنا؟! يالغان سۆز چىققان زۇۋانلىرىڭ تۇتۇلۇپ كەتسۇن! ــ دەپ ھاسىسى بىلەن ھېلىقى شەپشەك ئۆچكىنىڭ تۇمشۇقىغا بىرنى سالغانكەن، بارلىق قوي ـ ئۆچكىلەر شۇھامان زۇۋاندىن قېلىشىپ ـ تۇ.

ئەنە شۇ كەمدىن تارتىپ قوي ـ ئۆچكىلەرنىڭ تىلى تۇرۇقلۇق گەپ ـ سۆز قىلالمايدىغان بولۇپ قالغانمىش. بۇ مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ يالغانچى، تۆھمەتخورلارغا بەرگەن جازاسى ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھۆسنىرىخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 53 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، بۇگۇر ناھىيەسى چېدىر يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «بايىنغولىن گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 1.1996

يولۋاسنىڭ تېرىسى نېمىشقا تاغىل

بۇرۇنقى زاماندا مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مال ـ چارۋىلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۆزىگە ئىخلاسمەن مۆمىن بەندىلەردىن بىر قانچىنى ئۆز ئۆيلىرىدە تۇرغۇزۇپ مال ـ چارۋىلىرىغا قارىتىدىكەن. ئۇلار بىر قانچە كۈندىن نۆۋەتلىشىپ ماللارنى ئوت ـ چۆپ، سۇلىرى مول بولغان جايلارغا ئاپىرىپ باقىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىرى مۇڭلۇق نەينى ياڭرىتىپ مال باققىلى چىقىپتۇ. نەي ئاۋازى تاغلاردا ئەكس سادا ياڭرىتىپتۇ. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان بىر يولۋاس دەرھال مال باقارنىڭ قېشىغا كېلىپ:

ــ سەن بۇ دالاغا تىنچسىزلىق ئېلىپ كېلىپ بىزنىڭ خاتىرجەملىكىمىزنى بۇزدۇڭ. كارامىتىڭ بولسا كەل، بىز كۈچ سىنىشىپ كۆرەيلى. ئەگەر سەن مېنى يەڭسەڭ، نېمە قىلساڭ مەيلى، ئەگەر مەن سېنى يەڭسەم، بۇ ئۆتكۈر چىشلىرىم ھەرگىز سېنى كەچۈرمەيدۇ، ــ دەپتۇ ۋە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تەييارلىقسىز تۇرغان مالچىنى يەپ كېتىپتۇ. ئەتىسى يەنە بىر مالچى چىقىپتۇ، ئۇنىڭ تەقدىرىمۇ ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش بوپتۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان مۇسا ئەلەيھىسسالام مال باقار قىياپىتىدە ياسىنىپ مال باققىلى چىقىپتۇ. ۋەھشىي يولۋاس نەپسىنى تويغۇزۇش ئۈچۈن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا كېلىپ:

ــ ھەي ئىنسان، كەل بىز كۈچ سىنىشىپ كۆرەيلى. ئەگەر سەن يەڭسەڭ، مېنى نېمە قىلساڭ مەيلى، ئەگەر مەن يەڭسەم، بىر ۋاق ئوزۇق قىلىمەن، ــ دەپتۇ. بۇ

گەپنى ئاڭلىغان مۇسا ئەلەيھىسسالام:

ــ سىنىشىپ كۆرسەكمۇ كۆرەيلى، بىراق مەن كۆچۈمنى ئۆيدە ئۇنتۇپ قاپتىمەن، ــ دەپتۇ. يولۋاس ئىچىدە، ئالدىنقى كۈندىكى مالچىنى ھېچ كۆچ سەرپ قىلمايلا يەم قىلىۋەتتىم، بۇمۇ ئوخشاشلا مېنىڭ بىر ۋاق ئوزۇقۇمغا ئايلىنىدۇ، دەپ ئويلاپ مەردلەرچە:

ــ بوپتۇ، مەشەدە ساقلاپ تۇراي، سەن بېرىپ كۆچۈڭنى ئەكەل! ــ دەپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئەقىل ئىشلىتىپ:

ــ ئەگەر مەن ئۆيگە بېرىپ كۆچۈمنى ئەكەلگۈچە قېچىپ كەتسەڭ قانداق قىلىمەن؟ ــ دەپتۇ. يولۋاس:

ــ سەن ماڭا ئىشەنمىسەڭ، پۈت ـ قولۇمنى چۈشەپ قويۇپ كەتكىن. كىمنىڭ قابىل ئىكەنلىكىنى سىناشقاندا بىلىپ قالارسەن، ــ دەپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئەپچىللىك بىلەن بىلىكىدىكى تاسما ئارغامچىنى ئېلىپ يولۋاسنى مەھكەم چۈشەپ، يۇلغۇن كالتەكلىرى بىلەن تازا ساۋاپ تۇرۇپ:

ــ مېنىڭ كۆچۈم مۇشۇ، كىمنىڭ قابىل ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلىپ قالغاز سەن، ــ دەپتۇ ۋە يولۋاسنى تېرىلىرى قېيما ـ چېيما بولغۇچە ساۋاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يولۋاسنىڭ تېرىسى مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تاياق زەربىسى بىلەن تاغىل بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئىبراھىم ھىممەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا نامىسى ئاغىنى يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **سابىت زاھىت.** ئەر، ئۇيغۇر، كۆچا ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

ئىت بىلەن ئادەمنىڭ دوست بولۇشى

ئۇرغۇن زامانلار ئىلگىرى ئىتمۇ ياۋايى ھايۋان قاتاردا ياشايدىكەن. ئىت دائىم ئۆزىگە بىر دوست تېپىشنى ئويلايدىكەن. ئۇ سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىر بۆرىنىڭ دۇنيادا تەڭدىشى يوق باتۇر ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوست

بولماقچى بوپتۇ. ئۇ ئەسلىدە ئەنە شۇنداق بىر قورقماس باتۇر بىلەن دوست بولۇش ئارزۇسىدا ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ بۆرىنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن دوست بوپتۇ. كەچ كىرگەندە ئىت بۆرىنىڭ ئۇۋۇسىدا بىللە يېتىپتۇ. كېچىسى ئىت ئازراقلا تىۋىش بولسا چۆچۈپ، ھاۋشىغىلى تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا بۆرە:

ــ ھەي ئىت ئاغىنە، كېچىدە جىم ياتماي ھاۋشىغىنىڭ نېمىسى؟ ئادەملەر بىلىپ قالسا بىزنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغۇ! ــ دەپتۇ. ئىت كۆڭلىدە، سەنمۇ قورقۇنچاق بىر نېمە ئىكەنسەن، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، تاڭ ئاتمايلا بۆرىنىڭ يېنىدىن كېتىپ قاپتۇ.

ئىت ماڭە ـ ماڭە بىر يەرگە كەلگەندە يوغان بىر ئېيىققا ئۇچراپتۇ. ئىت ئۆزىنىڭ دوست ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتقانىكەن، ئېيىقمۇ يالغۇزلۇقتا زېرىكىپ يۈرگەچكە، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ ۋە ئىتنى ئەتراپىنى سەيلە ـ تاماشا قىلدۇرغاچ ئۆز ئۇۋۇسىغا باشلاپ بېرىپتۇ. كەچ كىرىپتۇ. ئىت بىلەن ئېيىق بىرگە تۇنەپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا ئىت يەنە ئادىتى بويىچە تۇيۇقسىز مۇ، شەپىگىمۇ ھاۋشىپتۇ. ئېيىقمۇ بۆرىگە ئوخشاشلا ئۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. ئىت ئىچىدە، بۇنىڭ بەستى يوغان، ھەيۋەتلىك بولغىنى بىلەن بۇمۇ بىر قورقۇنچاق ئىكەن، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، ئېيىقنىڭ يېنىدىنمۇ ئايرىلىپ، يەنە يولغا چۈشۈپتۇ.

ئىت بىر كۈنلىرى يولۇاسقا يولۇقۇپتۇ. ئىت يولۇاسقا ئەگىشىپ تاغ ـ ئورمانىنى بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىپتۇ. ئىت كۆرۈپتۇكى، تاغ ـ ئورماندا ياشاۋاتقان ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى يولۇاسنى كۆرۈشى ھامان تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقۇدەك. يولۇاسنىڭ ھەقىقەتەنمۇ تەڭداشسىز باتۇر ئىكەنلىكىگە قايىل بولغان ئىت ئۇنىڭ بىلەن دوست بولماقچى بوپتۇ. كەچ كىرگەندە ئىت يولۇاسنىڭ ئۇۋۇسىغا بېرىپ يېتىپتۇ. تۈن نىسپى بولغاندا ئىت ئەتراپتىن ئازراق تىۋىش ئاڭلاپ قالسا يەنە ھاۋشىقا باشلاپتۇ. يولۇاس بېشىنى كۆتۈرۈپ:

ــ ئىت ئاداش، يېنىڭدا مەندەك بىر پادىشاھ تۇرسا، ئانچە ـ مۇنچە شەپىدىن چۆچۈپ نېمانچە ۋارقىرايسەن؟ كېچىلەردە مۇنداق كەلسە ـ كەلمەس ھاۋشىپ يۈرسەڭ، بىزنى پايلاپ يۈرگەن ئوۋچىلار ياتقان يېرىمىزدىلا ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىمامدۇ؟ ــ دەپتۇ.

ئۇ ئەڭ باتۇر جانۋار دەپ ھېسابلىغان يولۇاسمۇ قورقىدىغان ئادەم دېگەن مەخلۇقنىڭ دۇنيادا ئەڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئىت يولۇاستىنمۇ كۆڭلى سوۋۇپ ئادەمنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ...

ئىت ئاخىرى ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئادەم ئۇنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاشتۇرۇپ، ھويلىسىدىكى مال قوتىنىڭ يېنىدىن بىر جاي راسلاپ، ئالدىغا سۆڭەك ۋە نان پارـ

چىلىرىنى قويۇپ مېھمان قىپتۇ. ئىت قورسىقىنى تويغۇزۇپ بەخۇدۇك ئۇخلاپ قاپتۇ.

تۇن يېرىمدىن ئاشقاندا ھويلا ئەتراپىدىكى شىپىر ـ شىپىر قىلغان ئاۋازنى سەزگەن ئىت بىردىن قاتتىق قاۋاپ كېتىپتۇ. ئىتنىڭ ھاۋشىغىنىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئادەم قولىغا توقماق كۆتۈرۈپ چىقىپ ۋارقىراپ باشقىلارنىمۇ ئويغىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار يېقىنلاپ قالغان بالا ـ قازادىن ئامان قاپتۇ. ئاندىن ئادەم ئىتنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ، ئۇنىڭغا يەنە ئازراق ئاش ـ نان بېرىپتۇ ۋە:

ـــ يارايسەن جانىۋار، مەنمۇ ئۇزۇندىن بېرى ساڭا ئوخشاش بىرەر قاراۋۇلغا موھتاج ئىدىم. كېچىسى خالىغانچە ھاۋشىغىن، مەن ھەرگىز خاپا بولمايمەن. سېنىڭ بىلەن ئۆمۈرۋايەت دوست بولىمەن، ـــ دەپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەملەر ئىتنى كۆندۈرۈشكە باشلىغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمائىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن

مۇشۇك ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە قانداق ماكانلىشىپ قالغان

بۇرۇن بۇرۇنسىدا مۇشۇكنىڭ جۇغى بۈگۈنكىدەك كىچىك بولماستىن خېلىلا چوڭ ياۋايى ھايۋان ئىكەن. مۇشۇكنىڭ يولۋاس، شىر، يىلپىز، تۈلكە قاتارلىق باللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ خۇي ـ پەيلى بىر ـ بىردىن يامان ئىكەن، ئانىسىنى بوزەك قىلىپ خارلايدىكەن. مۇشۇك باللىرىغا نۇرغۇن نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، باللىرى ئاڭلاش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئەدەپ كېتىپتۇ. دەرد ـ ئەلەمگە چىدىمىغان مۇشۇك باللىرىدىن ئايرىلىپ يىراق ـ يىراقلارغا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ شۇ ماڭغانچە ئۇزۇن يول بېسىپتۇ. ئاخىر ھېرىپ ـ چارچاپ، ئورۇقلاپ، ئادەملەر ماكانلاشقان جايغا يېتىپ كەپتۇ. ئادەملەر مۇشۇكنى كۆرۈپ قوغلىماپتۇ. بىچارە مۇشۇك ئادەملەرگە ئەركىلەپ قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپتۇ. بىر ئادەم ئۇنى ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىدە چاشقانلار تولىمۇ كۆپ بولۇپ، ھەممە نېمىنى غاجىلاپ كىشىنى بىزار قىلىدىكەن. مۇشۇك ھېرىپ ـ چارچىغىنىغا قارىماي چاشقانلارغا ئېتىلىپتۇ ـ دە، بەش ـ ئالتىسىنى تۇتۇۋېلىپ يەۋېتىپتۇ. چاشقانلارغا تاقابىل كېلەلمەيۋاتقان ئادەملەر مۇشۇكنى ئەتىۋارلاپ بېقىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇكنىڭ تۇغۇلغان بالىلىرىمۇ ئاۋۋالقى ئاكا ـ ئاچىلىرىدەك خۇي ـ پەيلى يامان بولماستىن، جۇغى كىچىك، مۇلايىم بولۇپ ياشاپ كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **هاسان موللا**. ئەر، ئۇيغۇر، 83 ياش، ساۋاتسىز، غۇلجا ناھىيەسى دۆڭمازار يېزىسى توقاي كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەتجان ئەيسا**. ئەر، ئۇيغۇر، غۇلجا ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1993

«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1995

ئىت بىلەن مۇشۇكنىڭ ئۆچمەنلىكى

1

يىراق زامانلاردا ئىت بىلەن مۇشۇك كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ياشايدىكەن، ئادەملەر ئۆزلىرى نېمە يېسە ئىت بىلەن مۇشۇككىمۇ شۇنى بېرىدىكەن. كېچىسى ئىت ئىسسىق كاتىدا ئۇخلىسا، مۇشۇك ئادەملەرنىڭ قوينىدا ئۇخلايدىكەن. كۈندۈزى ئىت ھويلا ـ ئارانىنى ئوغرى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ساقلىسا، مۇشۇك ئۆي ئىچىنى ئوغرى چاشقانلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلايدىكەن. شۇڭا، ئادەملەر ئىت بىلەن مۇشۇكنى ناھايىتى ئەتىۋارلايدىكەن. ئىت كالانپاي، قوپال بولسىمۇ، لېكىن بەك ئاق كۆڭۈل، سادىق ئىكەن، يېگەن ـ ئىچكىنى غورىگىل بولۇپ قالسىمۇ قانائەت قىلىپ ئۇنچىقمايدىكەن. مۇشۇك چاققان، ئوماق بولسىمۇ، لېكىن ئالا كۆڭۈل، قۇۋ ـ مەككار ئىكەن، تويغۇچە يەپ ـ ئىچسىمۇ قانائەت قىلماي، ئادەملەر كۆرمەستە ئۇنى ـ بۇنى يەۋالىدىكەن، تالاغا چىقىشتىن ئېرىنىپ ئوچاق ئىچىگە، ئۆينىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا تەرەت قىلىپ كۆمۈپ قويىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇشۇك ئادەملەرنىڭ يوق ۋاقتىنى پايلاپ تۇرۇپ، ئاسقۇدىكى گۆشنى ئوغرىلىقچە يەۋېلىپ ئېغىز ـ بۇرنىنى پاك ـ پاكىز سۈرتۈپ، ھېچنېمە كۆرمىگەندەك ئورۇن ـ كۆرپە ئۈستىگە چىقىپ ئۇخلىدەپ يېتىپتۇ. ئىت بولسا بوغۇلانغان قوينىڭ قېنىنى يالاپ قانائەت قىپتۇ، لېكىن ئېغىز ـ بۇرنىنى سۈرتمەيلا ھويلا ـ ئارانىنى كۆزەت قىلىپ يۈرۈۋېرىپتۇ. ئۆي ئىگىلىرى قايتىپ كېلىپ ئاسقۇغا قارىسا گۆش كۆرۈنمىگۈدەك. ئۇيان ئىزدەپتۇ، بۇيان قاراپتۇ، ھېچنەدىن چىقماپتۇ، خاپا بولۇپ تۇرسا، مۇشۇك ئاستا مىياڭلاپ قۇيرۇقى بىلەن تالادىكى ئىتنى ئىشارە قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى گۇمان بىلەن چىقىپ ئىتقا قارىسا، ئاغزى ـ بۇرنى چۆرىسىدە

قان يۇقى تۇرغۇدەك. ئۆي ئىگىسىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «ھەي نائىنساب، بارنى تەڭ كۆرۈۋاتساق، يەنە قانائەت قىلماي گۆش ئوغرىلاپ يېدىڭمۇ؟» دەپ ئىتنى تازا دۈمبالاپتۇ. شۇ كۈندىن تارتىپ ئىتنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىپ، يادىغا يەتكەندە سۇيۇق- سەلەڭ ئاداپ چېلىپ بېرىدىغان، بولمىسا، ئاشقان - تاشقان يۇندى - سۆڭەك-لەرنى تاشلاپ بېرىدىغان بوپتۇ. ئىت كۆڭلىدە ئۆزىنىڭ ئۇۋالىققا ئۇچراپ، ناھەق جازالانغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، يەنە ئادەملەرنى تاشلاپ كەتمەي، بەرگەنگە قانائەت قىلىپ ئۆي بېقىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى ئىت بىر توپىلاڭ يەردە مۇگدەپ ياتسا، مۇشۇك ئۆي ئىچىدىن چىقىپ ئۇيان - بۇيان قاراپتۇ - دە، شەپە چىقارماي كەلگىنىچە ھويلىدا دانلاپ يۈرگەن مېكىيانىنىڭ بىر نەچچە چۈجىسىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ يەپتۇ. ئىتنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ھاۋشىغىنىچە مۇشۇككە ئېتىلىپتۇ. مۇشۇك ئۆي تەرەپكە قېچىپتۇ. ئۆي ئىگىسى ئىتنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ چىقسا، ئىت ھاۋشىغانچە ئېتىلىپ كېلىۋاتقۇدەك، مۇشۇك «مىياۋ - مىياۋ» قىلىپ زارلانغىنىچە قېچىپ كېلىۋاتقۇدەك، مېكىيان «قاق - قاق» قىلىپ پەيلىرىنى توزۇتۇپ ھازا ئېچىۋاتقۇدەك، يەردە بىرقانچە ئۆلۈك چۈجە ياتقۇدەك. ئۆي ئىگىسى ئىشىنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىنى بىلىپ بولغۇچە، مۇشۇك ئۆي ئىگىسىنىڭ پۇچقاقلىرىغا ئۆزىنى سۇركەپ، قۇيرۇقى بىلەن ئىتنى ئىشارەت قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى غەزەپلىنىپ: «ھەي تۇزەلمەيدىغان ئاچ كۆز لالما، ئۆيدە ساقلىسام، ئاسقۇدىكى گۆشنى ئوغرىلاپ يەۋالدىڭ، ھويلىغا چىقىرىۋەتسەم، چۈجىلەرگە كۈن بەرمەسسەن، زادى بىزگە تىنچلىق بېرەمسەن - بەرمەمسەن؟» دەپ ئىتنى تازا كالتەكلەپتۇ.

ئىت ياخشى نىيىتى ئۈچۈن كالتەكلەنگەچكە، كۆڭلى يېرىم بولۇپ ھويلا ئارقىسىغا قېچىپ بېرىپتۇ ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غىڭشىپ يىغلاپتۇ. شۇ كۈندىن تارتىپ ئۇنىڭ مۇشۇككە ئۆچمەنلىكى كەپتۇ.

قىش كەپتۇ، قار يېغىپ تالا - تۈز توڭلاپ كېتىپتۇ. مۇشۇك ئىسسىق ئۆيدىن چىقماي يۇمشاق تۆشەك ئۈستىدە ھۇزۇر سۈرۈپ يېتىپتۇ، ئىت بولسا تالادا لاغىلداپ تىترەپ، يېرىم ئاچ، يېرىم توق ئازابلىنىپ ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى ئىت قىغ دۆڭسى ئۈستىدە تۇگۈلۈپ ياتسا، مۇشۇك ئۆيدىن ئاستا چىقىپ ئۇيان - بۇيان تىمىسقىلاپتۇ، ئۆزىگە ئەرمەك قىلغۇدەك ئويۇن تاپالماي چەللىگە يامىشىپ چىقىپ دەستىلەپ قويغان تېرىلەرنى تارتىپ يەرگە چۈشۈرۈپتۇ ۋە ھەدەپ تىرمىلاپ - تىتىپ يىرتقىلى تۇرۇپتۇ. ئىت مۇشۇكنىڭ يەنە ئۆزىگە ئىش تېرىپ بېرىۋاتقىنىنى پەملەپ ئاستا ماراپ كېلىپ مۇشۇكنى ئەدەپلىمەكچى بوپتۇ. ئىت مۇشۇككە يېقىن كەلگەندە قۇيرۇقى سۆرىلىپ قېلىپ شەپە چىقىپ كېتىپتۇ. سەزگۈر مۇشۇك تۇيۇپ قېلىپ «پارت»لا قې-

چىپتۇ ـ دە، چەللە ئۇستىگە چىقىۋاپتۇ. ئىت چەللىگە چىقالماي بىرھازا خىرىس قىلىپ، جىلە بولۇپ، يەرنى تاتىلاپ تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۆي ئىگىسى تالاغا چىقىپتۇ، قارىسا، ئىت ھەدەپ يەرنى تاتىلاۋاتقان، قېشىدا تېرىلەر تىتىلىپ ـ يىرتىلىپ ياتقان. مۇشۇك ئۆي ئىگىسىنى كۆرۈپ بىچارىلەرچە مىياۋلاپ قۇيرۇقى بىلەن ئىتنى ئىشارە قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى يەنە گۇناھنى ئىتتا قويۇپ كالتەك كۆتۈرۈپ قوغلاپتۇ. ئىت ناھەق ئازار يەپ رەنجىپتۇ. خالىي يەرگە بېرىپ ئۆزىنىڭ نېمىشقا ياخشى ئىش قىلىپ تۇرۇقلۇق خارلىنىشتىن خالىي بولالمىغانلىقىنى، مۇشۇكنىڭ دائىم ئالا كۆڭۈللۈك، ئەسكىلىك، ھىيلىگەرلىك قىلىپ تۇرۇقلۇق يەنە ئەتىۋارلىنىدىغانلىقى ئۇستىدە ئۇزاق ئويلىنىپتۇ. ئويلىنا ـ ئويلىنا ئاخىر، ئالدامچى، ھىيلىگەرلەر ئەتىۋارلىنىپ كۇن ئالىدىكەن، ياخشى نىيەتلىكلەر خارلىنىدىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئۆزىنى خارلىققا قويغان مۇشۇككە نەپرەتلىنىپ تا ھازىرغىچە ئاداۋەت تۇتىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

خاتىرىلىگۇچى : **ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مۇھەررىر، «بايىنغولىن» گېزىتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1991

«كورلا خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

2

بۇرۇنقى زاماندا ئىت بىلەن مۇشۇك ناھايىتى يېقىن دوستلاردىن ئىكەن، ئۇلار كېچە ـ كۇندۇز دېگۈدەك بىر يېتىپ ـ قوپۇپ، تاپقىنىنى تەڭ يەپ، «سېـ نىڭـ مېنىڭ» دېيىشمەي ئۆتىدىكەن. مۇشۇكنىڭ موزدۇزلۇقتىن خەۋىرى بار ئىكەن.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئىتنىڭ ئاغىنىلىرىدىن بىرسىنىڭ تويى بولىدىغان بوپتۇ. ئىت تويدا بىر ئۆتۈك كىيمەكچى بولۇپ مۇشۇككە:

ــ ئاغىنە، ماڭا تازا كېلىشتۇرۇپ بىر ئۆتۈك تىكىپ بەرسەڭ، دوستۇمنىڭ تويغا كىيىپ بارسام، ــ دەپتۇ. مۇشۇك ماقۇل بوپتۇ. لېكىن، مۇشۇكنىڭ ئىشى بەك بېسىق بولغانلىقتىن ئىتنىڭ ئۆتۈكىنى تىكىشكە ھېچ چولىسى تەگمەپتۇ. ئىت ئۆتۈكىنىڭ پۇتمەيۋاتقانلىقىدىن مۇشۇككە تازا خاپا بوپتۇ. كېيىنچە ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ ئايرىلىپ كېتىپتۇ ـ يۇ، لېكىن ئىت ئۆتۈكىنىڭ پۇتكەن ـ پۈتـ

مىگەنلىكىنى سوراپ تۇرىدىكەن. مۇشۇك بولسا قەستەن باھانە كۆرسىتىپ، بىر كۈن يىپ ئېگىرىدىم دېسە، يەنە بىر كۈن رەخت ئالدىم دەپ، بىر كۈن سۇ پۇركۈۋاتىمەن دېسە، يەنە بىر كۈن باشقىچە سەۋەب كۆرسىتىپ، ئۆتۈكنى تىكىپ بەرمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىتمۇ ئۆتۈكنى تويدا كىيەلمەپتۇ. ھەتتا، ھازىرغىچە ئىت مۇشۇكنى كۆرسە «ئۆتۈكنى قاچان تىكىپ بېرىسەن؟» دەپ توسۇيدىكەن، مۇشۇك بولسا «مانا ئەمدى چە-مىگە سۇ پۇركۈۋاتىمەن» دەپ قورققىنىدىن تۈكلىرىنى دىڭگايتىپ «پىخ - پىخ» قى-لىپ قويغۇدەك. ئىتنىڭ بولسا، مۇشۇكنى چاينىپ يەۋەتكۈسى كېلىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ناسىر ئاقسوپا.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ساۋاتـ-لىق، دېھقان، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىسى 2- كەنتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ھەسەن سالى.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىلىق مەدەنىيەت پۇن-كىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.4.1989

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى نېمىشقا يەرگە تەگمەيدۇ

ئىلگىرىكى زامانىدا، ئۇلۇغلارنىڭ دەۋرىدە ئادەم كۆپىيىپ كېتىپ پۈتۈن جاھان ئادەم دېگۈدەك بولۇپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى ئاللادىن داۋۇت پەيغەمبەرگە ۋەھىي كېلىپ:

— ھەي داۋۇت، مەن ئۆز قۇدرىتىم بىلەن پۈتۈن جاھاننى سۇغا تولدۇرىمەن، جاھاندىكى پۈتۈن ئادەملەرنى سۇغا غەرق قىلىۋېتىمەن، سەن دەرھال بىر ئۆردەك سىياقىدا كېمە ياساپ كېمىگە چىق! — دەپتۇ.

داۋۇت پەيغەمبەر كېمىنى ياساپ مۇشۇكى بىلەن كېمىگە چىقىپتۇ. پۈتۈن جاھا-نى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر كېمە بىلەن سۇ ئۈستىدە ئۈزۈپ يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى كېمىگە سۇ كىرىۋاتقۇدەك، قارىسا، كېمىنى يەملىگەن تاختاي ئارىسىدىن بىر چاشقان تۆشۈك ئاچقانىكەن. شۇنىڭ بىلەن داۋۇت پەيغەمبەر چاشقاننى تۇتماقچى بوپتۇ - يۇ، زادىلا تۇتالماپتۇ.

ئاخىر مۇشۇكنى جورۇغانىكەن، مۇشۇك دەرھال چاشقاننى تۇتۇپ، داۋۇت پەيغەم-

بەرنى خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر بۇنداق جەددىي پەيتتە خەۋپ ـ خەتەردىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇپ قالغان مۇشۇككە قاراپ:

ـــ ھەي خۇدانىڭ جانۋەرى، بۇنىڭدىن كېيىن دۈمبەڭ يەرگە تەگمەسۇن، يېيىشىڭ تەييار تاماق، يېتىشىڭ ئىسسىق جاي بولسۇن! ـــ دەپ دۇئا قىلغانىكەن، ئاللاتائالا داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ دۇئاسىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇكنىڭ دۈمبىسى يەرگە تەگمەيدىغان، تەييار تاماقنى يەپ، ئىسسىق كاڭدا بەھۇزۇر ئۇخلاپ ياشايدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۈرسۇن ھاپىز.** ئەر، ئۇيغۇر، 68 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىسى 2ـ كەنتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ھەسەن سالى.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، تولۇق سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.4.1989

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

مۇشۇك نېمشقا يۇزىنى يۇيىدۇ

قەدىم ئۆتكەن زاماندا، مەلۇم بىر ماكاندا ئۆي ئىگىسىگە ئوبدان خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مۇشۇك بار ئىكەن. بىر كۈنى ئايال غوجايىن بىر ئايلىق بولغان بالىسىنى بۆشۈكتە ئۇخلىتىپ قويۇپ بازارغا كېتىپتۇ. بۇ چاغدا يوغان بىر چاشقان بۆشۈك ئۈستىگە چىقىپ بوۋاقنىڭ قۇلىقىنى چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ ـ دە، بەدەر قېچىپتۇ. بۇنى كۆرگەن مۇشۇك دەرھال چاشقاننى قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن قايتىپ كېلىپ بوۋاقنىڭ يۈزىدىكى قاننى پاكىز يالىۋېتىپ، بىر چەتكە بېرىپ مۈگدەپ يېتىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئايال غوجايىن بازاردىن قايتىپ كەپتۇ. ئۇ بوۋاقنىڭ قۇلىقىنىڭ پۈچۈق بولۇپ قالغانلىقىنى ۋە مۇشۇكنىڭ ئاغزى قان يۇقى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ـ دە، قولىغا كالتەكنى ئېلىپ:

ـــ ھۇ بېشىڭنى يېگۇر ئوغرى مۇشۇك! ـــ دېگىنىچە، مۇشۇكنى ئۇرۇپ پۈتىنى چېقىۋېتىپتۇ.

بىردەمدىن كېيىن ئەر غوجايىن كەپتۇ. ئۇ ھويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يوغان بىر

ئۆلۈك چاشقانىنىڭ ياتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئاغزىدا بوۋاقنىڭ قۇلىقىنىڭ بىر پارچىسى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ـ ده، خوتۇنىغا:

ـــ خاتا قىپسەن خوتۇن، ئەھۋالنى ئۇقماي، مۇشۇككە بىكاردىن ئازار بېرىپ-سەن، ـــ دەپتۇ. ئايالى راستتىنلا ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشىنىپ پۈشايمان قىپتۇ ۋە:

ـــ جېنىم مۇشۇكۇم، ساڭا ناھەق ئازار بېرىپتىمەن، ـــ دەپ مۇشۇكتىن ئەپۇ سوراپتۇ، ئەمما مۇشۇكنىڭ توكۇر بولۇپ قالغان پۇتى ئورنىغا كەلمەپتۇ. بۇ ئىشتىن مۇشۇك، ھەرقانداق نەرسىنى يېگەندە، يالىغاندا دەرھال يۇيۇۋېتىش لازىم ئىكەن، بولمىسا ئۇقۇشماسلىقتىن كىشى مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قالىدىكەن، دېگەن ساۋاقنى ئېلىپ بوپتۇ. مۇشۇك بالىسىدىن ـ بالىسىغا ئاغزى ـ بۇرنىنى دائىم يۇيۇپ تۇرۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى مۇشۇكلەر بىر نەرسىنى يېگەندىن كېيىنلا دەرھال يۇزىنى يۇيۇشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋاپتۇدەك.

«بۇلاق» ژۇرنىلى 4.1990

مۇشۇك نېمىشقا پوقنى كۆمىدۇ

مۇشۇك دائىم چاشقانلارغا: «مەن ھەرقانداق ئېگىز يەرگە يامىشىپ چىقالايمەن، سەكرەشتىمۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتىدىغىنى يوق» دەپ ماختىنىدىكەن. چاشقانلار مۇشۇكنىڭ مۇنداق ماھارىتىگە ھەۋەس قىلىشىدىكەن. بىر كۈنى چاشقانلار: «بىزمۇ مۇشۇكنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن سەكرەشنى، ئېگىزگە يامىشىپ چىقىشنى ئۆگەنسەك بولمامدۇ؟ ئۇنداق بولغاندا ئېگىز ئاسقۇدىكى گۆشلەرنىمۇ قىينالمايلا يېيەلەيمىز» دېيىشىپتۇ. ئاخىرى چاشقانلار بۇ تەلىپىنى مۇشۇككە ئېيتىپتۇ.

مۇشۇك، تەلىيىم كەپتۇ، دەپ ئويلاپ بەكمۇ خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ ۋە چاشقانلارغا قاراپ ناھايىتى سەممىي، مۇلايىم قىياپەتتە:

ـــ بولىدۇ، بولىدۇ، مەن ئۆزۈمدىكى بۇ ماھارەتنى سىلەرگە ئۆگىتىپ قويۇشنى بەكمۇ خالايمەن. بىراق، بىر شەرت بار: مەن ھەر كۈنى بىر قېتىمدىن ئۆگىتىمەن. ھەممىڭلار ئۆز ۋاقتىدا كەلسەڭلار بولىدۇ، ـــ دەپتۇ. چاشقانلار چوقۇم ۋاقتىدا كېلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇستازنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بىردەك ۋەدە بېرىشىپتۇ.

ـــ خوش، ئۇنداق بولسا بۇگۈن سىلەرگە تەرتىپلىك يۇگۇرۇشنى ئۆگىتىپ قو-

ياي. هەممىگلار رەتلىك تىزىلىپ، مېنىڭ كەينىمدىن يۈگۈرۈڭلار. مەن ئاستا يۈگۈر-سەم، سىلەرمۇ ئاستا يۈگۈرەيسىلەر، تېز يۈگۈرسەم، سىلەرمۇ سەپتىن چۈشۈپ قالماي تېز يۈگۈرەيسىلەر، بىر ئورۇندا تۇرۇپ پىرقىرىسام، پىرقىرايسىلەر. ئۇقتۇڭلارمۇ؟

— ئۇقتۇق! — دېيىشىپتۇ چاشقانلار.

شۇنىڭ بىلەن يۈگۈرۈش باشلىنىپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن مۈشۈك ئۇلارنى توخ-تىتىپ:

— يۈگۈرۈشنى ئۆگىنىۋالدىڭلار. ئەمدى مەن يۈگۈرمەي ئوتتۇرىدا تۇرىمەن، سە-لەر ئەتراپىمنى چۆرىدەپ يۈگۈرۈڭلار، قويرۇقمنى ئاستا شىپاڭشىتسام، ئاستا يۈگۈ-رۈڭلار، تېز شىپاڭشىتسام، تېز يۈگۈرۈڭلار، — دەپتۇ. چاشقانلار پىرقىراپ يۈگۈ-رۈشكە باشلاپتۇ. مۈشۈك قۇيرۇقنى توختىماي تېز شىپاڭشىتىپتۇ، چاشقانلار پىر-قىراۋېرىپ چارچاپ كېتىپتۇ.

— ناھايىتى ياخشى يۈگۈرۈۋاتىسىلەر، توختىماي يۈگۈرۈڭلار! — مۈشۈك شۇنداق دەپ تۇرۇپ ئارقىدا قالغان ئىككى چاشقاننى كاپپىدە تۇتۇپ يەۋېتىپتۇ. بىردەمدىن كېيىن يەنە چاشقاندىن ئۇچىنى يەۋېتىپ:

— بولدى توختاڭلار، بۈگۈن مۈشۈنچىلىك ئۆگىنىڭلار. ئەتە سىلەرگە يۇقىرىغا يامىشىشنى ئۆگىتىمەن! — دەپتۇ. چاشقانلار قايتىپ كېتىپ ئارام ئاپتۇ. ئەتىسى يە-نە كەپتۇ، ئۆگۈنمۇ كەپتۇ. مۈشۈك ھەر كۈنى چاشقاندىن بەش - ئالتىنى يەپ تۇ-رۇپتۇ. بىر ھەپتىلەردىن كېيىن چاشقانلارنىڭ يېرىمى قاپتۇ.

— بۇرادەرلەر، — دەپتۇ بىر قېرى چاشقان ھەمراھلىرىغا قاراپ، — ئۆگىنىش-نى باشلىغان دەسلەپكى كۈنلەردە بىز ناھايىتى كۆپ ئىدۇق، بارغانسېرى ئازلاپ كې-تىۋاتىمىز. بۇ يەردە بىر چاتاق بار جۇمۇ! بايا ئۇستازىمىز تەرەت قىلغان يەرگە بېرىپ قاراپ باقسام ئەھۋال باشقىچە، ئۇنىڭ پوقى ئارىسىدا چاشقانلارنىڭ تۈكلىرى تۇرىدۇ. ئۆگىنىشنى ئاستا يىغىشتۇرۇپ قويساقمىكىن.

بۇ گەپنى مۈشۈك ئاڭلاپ قاپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ تەرەت قىلىپ بولۇپلا پوقىنى كۆمۈۋېتىدىغان بوپتۇ. چاشقانلارمۇ ئۆگىنىشكە كەلمەيدىغان بوپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

چاشقاننىڭ تۆھپىسى

ئادەم جەننەتتە ئاجايىپ نازۇنېمەت، شېرىن - شەربەتلەردىن بەھرىمەن بولۇپ

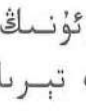
يۇرگەن كۆنلەردە، لەنەتگەردى شەيتاننىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ «چەكسىزلىك مەۋە»نى يەپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلاندى قىلىنىپ يەر يۈزىگە چۈشۈرۈلۈپتۇ. يەر يۈزىدە جەننەتتىكىدەك ئۇنداق تەييار نازۇنېمەتلەر بولمىغاچقا، تېرىقچىلىق قىلىشقا توغرا كەپتۇ. ئەمما، ئۇ ئالدىغا قارىسا قاقاس تاغ، كەينىگە قارىسا پايانسىز قۇم كۆرۈنۈپتۇ. تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن سۇ بولمىسا بولمايدىكەن. سۇ بولسا قاقاس تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ، ئادەمنىڭ سۇنى باشلاپ كېلىشكە كۆزى يەتمەي تازا بېشى قېتىپ تۇرغاندا، چاشقان ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ سۇ باشلاپ كېلىشنى ئۆزىگە تاپشۇرۇشنى، ئەمما تېرىقچىلىقتىن ئالغان هوسۇلدىن ئۆزىگە ئازراق بۆلۈپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ. ئادەم ئامالسىز چاشقاننىڭ تەلىپىگە ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاشقان ئاغىنە - بۇرادەرلىرى بىلەن قول - پۇتىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ تاغنى تېشىشكە باشلاپتۇ. تېشە، ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا چاشقانلار تەشكەن تۆشۈكتىن سۇ بۇلدۇقلاپ ئېقىپ چۈشۈشكە باشلاپتۇ. ئادەم چاشقانلار ئەكەلگەن سۇ بىلەن تېرىقچىلىق قىپتۇ ۋە مول هوسۇل ئاپتۇ. ئادەم خامانىنى سورۇپ، دانلارنى تاغارلارغا قاچىلاپ تۇرۇشقا، چاشقان يېتىپ كەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ هەققىنى بېرىشنى ئېيتىپتۇ. ئادەم چاشقانغا تاغارلارنى كۆرسىتىپ «خالغىنىڭنى ئال» دەپتۇ. ئەقىللىك چاشقان ئويلىنىپ كۆرۈپ: «ئەي ئادەم، مېنىڭ بۇنداق چوڭ تاغارنى توشۇيدىغان هارۋام، ساقلايدىغان ئامبىرىم يوق. شۇڭا، سەن ماڭا تۇرار جايىڭنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن، تام - تورۇسلىرىدىن ماكان بەرسەڭ، مەن خالىغاندا ئۆزۈمگە تۇشلۇق يېسەم، قانداق؟» دەپتۇ. ئادەم چاشقاننىڭ بۇ تەلىپىگىمۇ ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاشقانلار ئەلىمساقتىن تارتىپ ئۆيى - ئۆيىلەردە ماكان تۇتۇپ، تاملارنى تېشىپ، تورۇسلارغا يامىشىپ، قازان - قومۇچلارنى يالاپ، ئامبارلارنى كولاپ خالىغانچە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سادىر باۋۇدۇن**. ئەر، ئۇيغۇر، دېھقان، قاراقاش ناهىيەسى جاهانباغ يېزىسى دۆڭئارىش كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئوبۇلقاسىم تۇرسۇن**. ئەر، ئۇيغۇر، ئوقۇتقۇچى، قاراقاش ناهىيەسى جاهانباغ يېزىسى ئوتتۇرا مەكتىپىدىن.

«مىراس» ژۇرنىلى، 1.2004

داۋغان[1] قانداق پەيدا بولغان

ۇزاق قىلىنىشچە، بۇرۇنقى زاماندا بىر قازى ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ شۇنچە كەڭرى زېمىنى، ئېسىل ساراي ـ ئۆيلىرى، نەچچە ئون چارەك تېرىلغۇ يېرى، شېرىن ـ شەربەت مېۋە بېرىدىغان باغلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭغا شۈكۈر ـ قانائەت قىلمايدىكەن. بىر كۈنى ئۇ ناھايىتى كەمبەغەل بىر دېھقان قوشنىسىنىڭ يېرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋاپتۇ. دېھقان قازىدىن يەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. قازى:

ــ مەن سېنىڭ يېرىڭنى ئېلىۋالمىدىم، بۇ ئەزەلدىن مېنىڭ يېرىم. سېنىڭ نەدە يېرىڭ بولسۇن! ــ دەپ يەرنى قايتۇرۇپ بەرمەپتۇ. دېھقان ئۆزىنىڭ ۋە خوتۇن ـ بالىرىنىڭ كۈنى مۇشۇ يەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قايتا ـ قايتا يالۋۇرغان بولسىمۇ، قازى يەنىلا كۆنمەپتۇ. قازى بىر ھىيلە ئىشلىتىپ دېھقانىنى بابلىماسا، ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ:

ــ ئەمىسە، شەرىئەت قائىدىسى بويىچە ئەتە بامدات نامىزىدىن كېيىن جامائەتنى، يۇرت چوڭلىرىنى يىغىپ، يەرنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى يەرنىڭ ئۆزىدىن سورايمىز. يەردىن ئاۋاز چىقىدۇ. يەردىن قانداق جاۋاب كەلسە بۇنىڭغا جامائەت گۇۋاھ بولىدۇ، يۇرت چوڭلىرى شۇ بويىچە ھۆكۈم قىلىدۇ، ــ دەپتۇ. دېھقان قازىنىڭ شەرتىگە ئامالسىز قوشۇلۇپتۇ.

كېچىسى قازى خىزمەتكارلىرىغا دېھقاندىن تارتىۋالغان يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كىچىك بالا پاتقۇدەك ئورەك كولىتىپتۇ. ئاندىن ئۆزىنىڭ بەش ياشلىق ئوغلىغا «يەر كىمنىڭ؟» دەپ سورىسا، «يەر قازىنىڭ» دەپ توۋلاشنى ئۆگىتىپ، تاڭ ئاتارغا يېقىن ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئوغلىنى ھېلىقى ئورەككە سېلىپ، ئورەكنىڭ ئاغزىنى ناھايىتى نېپىز شال بىلەن يېپىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە توپا يېيىتىپ قويغاندىن كېيىن مەسچىتكە چىقىپ كېتىپتۇ. نامازدىن يېنىپ جامائەتنى ۋە يۇرت ئاقساقاللىرىنى دېھقانىڭ يېرىنىڭ ئەتراپىغا ئەكەپتۇ. دېھقانمۇ يېتىپ كەپتۇ. قازى جامائەتكە ئۆزىنىڭ دېھقان بىلەن يەر تالىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، دېھقانىنى ھاقارەتلەپ:

ــ بۇ مۇتتەھەم، قارانىيەت مېنىڭ ئاتا مىراس يېرىمنى ئېلىۋېلىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ، تەپتارتماستىن «بۇ مېنىڭ يېرىم» دەۋاتىدۇ. قېنى، جامائەت، سىلەر ئاڭلاپ تۇرۇڭلار، يەرنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى يەرنىڭ ئۆزىدىن سوراپ باقايلى، خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن يەرگە زۇۋان كىرىپ سوئالىمىزغا ئادىل بىر جاۋاب بېرىپ

---

① داۋغان ــ سۇغۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

باقسۇن، ــ دەپتۇ، ئاندىن ئۇ ئاۋازىنىڭ باربچە، ــ يەر كىمنىڭ؟ ــ دەپ توۋلاپتۇ. شۇ چاغدا يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن:

ــ يەر قازىنىڭ! ــ دېگەن ناھايىتى تۆۋەن، زىل ئاۋاز چىقىپتۇ. قازى بۇ جاۋابنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرۈپ، جامائەتكە قاراپ:

ــ ھەممىڭلار يەرنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ئاڭلىدىڭلار، يەر ئۆزى گۇۋاھلىق بېرىۋاتىدۇ. مەرتەم ـ مەرتەم ئۇچ مەرتەم، يەنە ئىككى قېتىم سوراپ باقاي، شۇنىڭدىن كېيىن جامائەت بىر نېمە دېسۇن، ــ دەپ، ئىككى قېتىم «يەر كىمنىڭ؟» دەپ توۋلاپتۇ. يەردىن ئوخشاشلا ھېلىقىدەك ئاۋاز چىقىپتۇ. يۈرت ئاقساقاللىرى يەرنى قازغا بۈيرۇپ قايتىپتۇ. ھېلىقى دېھقان ئېغىر دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە خۇداغا داد ـ پەريات قىلىپ، يىغلىغان پېتى ئۆيگە كېتىپتۇ. كۈن ئولتۇرۇپ ئەتراپ قاراڭغۇلىشىشقا باشلىغاندا، قازى ھېلىقى ئورەكنىڭ ئاغزىنى ئاچقانىكەن، قاپقارا بىر جانىۋار ئورەكتىن يەر يۈزىگە ئۆمىلەپ چىقىپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن كۆزدىن غايىب بولۇتۇ. قازى ئۆز ئوغلىنىڭ ھايۋانغا ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن كۆڭلىدە قاتتىق ھەسرەت چېكىپ، ھېلىقى ھايۋان كەتكەن تەرەپكە قارىغانچە ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قاپتۇ. قازىنىڭ خىزمەتكارلىرى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ:

ــ بۇ نېمىدۇ؟ بىز كۆرۈپ باقمىغان بىر ھايۋان بۇ ئورەكتىن چىقىۋاتىدىغۇ؟ ــ دېيىشىپتۇ. قازى ئۆز ھەسرىتىنى ئۇلاردىن يوشۇرۇپ:

ــ بۇ داۋغان دېگەن جانىۋار، ئۇ داۋاملىق تاغدا ياشايدۇ. بەزىدە تاغدىن چۈشۈپ، يەرلەرنى كولاپ، مۆكۈنۈپ يۈرىدۇ، ــ دەپلا ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ.

قازى شۇ كۈندىن باشلاپ ئوغلىنىڭ دەردىدە يىغلاپتۇ، قاقشاپتۇ، ئاخىر ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، نادامەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. دېھقان ئۆزىنىڭ يېرىنى قازغا تارتتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، خۇدانىڭ قۇدرەت ـ كامالىتىدىن كۈندىلىك رىزقى كەم بولماپتۇ. ئۆزىنىڭ ئەقىللىكلىكى، ئاق كۆڭۈللۈكى، ئىشچانلىقىدىن ھالال ئەمگەك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپ، تۇرمۇشى كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلىنىپ، خۇشال ـ خۇرام ياشاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، داۋغان دېگەن جانىۋار يەر يۈزىدە پەيدا بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **چولپانخان كېرىم**. ئايال، ئۇيغۇر، 56 ياش، ساۋاتسىز، تىجارەتچى، ئاقسۇ شەھىرى لەنگەر كوچا 3 ـ گۇرۇپپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئېزىز قۇربان**. ئەر، ئۇيغۇر، 24 ياش، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئاقسۇ شە-

ھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 6.1990

«ئاقسۇ خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

كېلەر قانداق پەيدا بولغان

بۇرۇنقى زاماندا تەڭرىتېغىنىڭ ئېتىكىدە بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. بۇ پادىشاھ- قا تەڭرىتېغىدىن تارتىپ ئالتۇنتاغ، قوڭۇرتاغ، ئامۇر دەريا سى، دون دەريا سى، شوردەريا ۋە ئوتلاقلار قارايدىكەن. پادىشاھ ئەدلى - ئادالەتتە نۇشىرۋان ئادىلدىن ئې- شىپ چۈشىدىكەن، ھەرقانداق ئىشقا كىرىشىشتە دانىشمەنلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش كۆرىدىكەن، ئۆز خەلقىگە تولىمۇ مېھرىبان ئىكەن، دۈشمەنلىرىگە قوش بىسلىق خەنجەردەك رەھىمسىز ۋە شەپقەتسىز ئىكەن. ئۇنىڭ بايلىقى مول، پۇقرالىرى باي، شاد - خۇرام ۋە ئۈيۈل تاشتەك ئۆم - ئىناق ئۆتىدىكەن. بۇ پادىشاھ قەلەمدىمۇ، ئە- لەمدىمۇ ئۆز زامانىنىڭ تەڭداشسىز ئالىملىرىدىن ئىكەن. ئۇنىڭ داڭقى يەتتە ئىقلىم- غا پۇر كېتىپتۇ. دوستلىرى ئۇنىڭغا چىن قەلبىدىن ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ، دۈشمەنلە- رى كۆڭلىدە ھەسەت قىلىشىپ، تۈرلۈك دۈشمەنلىكلەرنى ئويلاپ، ھەسەت ئوتىدا ئۆر- تىنىپتۇ، پۇچىلىنىپتۇ.

بىر يىلى پادىشاھ مەملىكەتىنىڭ مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن پۇقرالار ئا- رىسىدىن نۇرغۇن لەشكەر ئاپتۇ. پۇقرالار بۇ ئادالەتپەرۋەر دانىشمەن پادىشاھقا ئۆزلە- رىنىڭ ئەزىز پەرزەنتلىرىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپتۇ. مىڭلىغان پۇقرا بالىلىرى پادە- شاھنىڭ لەشكەرلىكىگە قوبۇل قىلىنىپتۇ.

يېڭى قوبۇل قىلىنغان لەشكەرلەر ئىچىدە كېرىم ئىسىملىك بىر ياش بار ئىكەن. ئۇ ھېيلىگەرلىكتە شەيتانغا دەرس بېرىدىغان، ئىچىدە دائىم توڭگۇز قاتىرايدىغان، ئۇ- نىڭ بۆكسىنى بۇنىڭغا كېيگۈزۈپ، قىزىلكۆزلۈك قىلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان مەخلۇق ئىكەن.

يىراق بىر مەملىكەتتە بۇ پادىشاھقا چىش - تىرنىقىدىن ئۆچمەنلىك ساقلاپ كەلگەن بىر پادىشاھ بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ پادىشاھ ئادىل پادىشاھنى مەغ- لۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا قارشى نۇرغۇن- لىغان لەشكەر توپلاپ قوشۇن تارتىپ مېڭىپتۇ. بۇ خەۋەر ئادىل پادىشاھقا يېتىپتۇ. پادىشاھ دۈشمەنىنىڭ قۇرۇق ھەيۋىسىدىن قىلچە تەمتىرەپ كەتمەي، لەشكەرلىرىنى قاتتىق مەشىق قىلدۇرۇپ تەربىيەلەپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە كۆرۈش تەييارلىقىنى

ئىشلەپتۇ.

ياخشى بىر سائەتتە، بۇ پادىشاھ ئۆزىگە قارشى ئاتلانغان دۈشمەنلەرگە قارشى لەشكەر تارتىپ مېڭىپتۇ. كېرىمۇ بۇ لەشكەرلەر ئارىسىدا بار ئىكەن. ئۇ كېتىۋېتىپ ئويلاپتۇ: «بۇ پادىشاھ ياۋغا قارشى تەۋەككۈل قىلىپ كېتىۋاتىدۇ، ياۋ ئۇستىدىن غالىب كېلەمدۇ، مەغلۇپ بولامدۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەن ئۆزۈمنى قاراپ تۇرۇپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگۈچە، ياخشىسى، بىر ئامال قىلىپ قېچىپ كېتىپ جېنىمنى قۇتۇلدۇراي.»

لەشكەرلەر بىر مەنزىلگە بېرىپ قونغاندا كېرىم پادىشاھقا دەپتۇ:

— جانابى شاھى ئالەم، مۇشۇ ئەتراپتا مېنىڭ بىر نەۋرە ئاكام بار ئىدى، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن زامان بولدى، بىر كۆرۈشۈۋالسامكەن.

پادىشاھ بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا تېز بېرىپ، تېز قايتىپ كېلىشىكە ئىجازەت بېرىپتۇ. كېرىم بەدەر تىكىۋېتىپتۇ.

پادىشاھ ئەتىسى لەشكەرلىرى بىلەن كېرىمنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈپتۇ، كەلمىگەندىن كېيىن مېڭىپ كېتىپتۇ. بىر مەنزىلگە بارغاندىن كېيىن پادىشاھ لەشكەرلىرىگە:

— توختاڭلار، ئۇ يېتىشۋالسۇن! — دەپتۇ.

كۈتۈپتۇ، كۈتۈپتۇ، كېرىم يەنە كەلمەپتۇ. شاھ بىرنەچچە لەشكىرىنى كېرىمنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. لەشكەرلەر قايتىپ كېلىپ پادىشاھقا:

— كېرىم ھازىر يېتىپ بارىمەن دېدى، — دەپتۇ. شاھ ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى كېرىمنى مانا كېلەر، ئەنە كېلەر، ھازىر كېپقالار، دەپ كۈتۈپ بېقىپتۇ، يەنىلا كەلمەپتۇ. شاھ غەزەپلىنىپ بۇ ئىككى يۈزلىمە، قارا يۈز قاچقۇنغا لەنەت ئوقۇپتۇ ـ دە، تەرەت ئېلىپ، جايىنامازنى سېلىپ ئىككى رەكەت شۈكرانە نامىز ئوقۇپتۇ ۋە قولىنى كۆتۈرۈپ تەڭرىگە مۇنداق دەپ مۇناجات قىپتۇ:

— ئىبارا خۇدايا، پاكا پەرۋەردىگارا، سەن ھەممىگە قادىرسەن، قارا نىيەت، ئىككى يۈزلىمە خائىنلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەيسەن. ئۇ كېلىمەن دەپ بىزنى ئالداپ قويدى. ئۇنى گۇناھكار ئاسىي بەندىلىرىڭگە ئىبرەت قىلىپ، كېلەرگە ئايلاندۇرۇۋەتكەيسەن!

تەڭرى شاھنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىپتۇ. كېرىم بىر يارنىڭ يوچۇقىغا يوشۇرۇنۇۋالغانىكەن، ئۇ مۆكۈپ تۇرغان يېرىدىلا بىردىنلا تېرىسى مۇدۇر ـ چوقۇر، تىكەنلىك، قاپقارا، قۇيرۇقلۇق، ھىڭگاڭ چىش، قورقۇنچلۇق سەت بىر ھاشارات — كېلەرگە ئايلىنىپ قاپتۇ.

كېلەر چۆل ـ جەزىرە، ساي ـ جىرا يوچۇقلىرىنى ئۆزىگە ماكان قىپتۇ. ئۇ ھەـ مىشە ئادەملەرنى كۆرسە «مەن قاچان ئۆز ئەكسىمگە قايتىمەن؟» دېگەندەك تىكىلىپ قارايدىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **سەمەت ھاجى**. ئەر، ئۇيغۇر.
توختى ئوبۇلقاسىم. ئەر، ئۇيغۇر.

«مىراس» ژۇرنىلى، 1.1987

يىلاننىڭ نېمە ئۈچۈن پۇتى يوق

بۇرۇن يىلاننىڭ پۇتى تېشىدا ئىكەن. ئۇ جەننەتكە سۇ كىرىدىغان سۇئىگۇچىنىڭ قېشىدا كۆزەتتە تۇرىدىكەن. ئۇ چاغلاردا شەيتان جەننەتنىڭ تېشىدا تۇرىدـ كەن. ئۇ جەننەتكە كىرمەكنى خىيال قىلىپ يىلاننىڭ قېشىغا كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆـ زىنى جەننەتكە ئەكىرىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىپتۇ، ئەما يىلان قوشۇلماپتۇ. شەيتان يەنە بىر مۇنچە يالۋۇرۇپتۇ. يىلاننىڭ رەھمى كېلىپ، شەيتاننى دۇمبىسىگە مىندۇرۇپ سۇئىگۇچتىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ يىلانغا غەزىپى كېلىپ، ئىـ چىنى تېشىغا ئۆرۈۋېتىپتۇ ۋە جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن يىلاننىڭ پۇتى يوق بولۇپ قالغانىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپـ سانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى نېمە ئۈچۈن قىزىل

ەدىمكى زاماندا پاتمىچۇق ئەسلىي گۈزەل بىر قىز ئىكەن. ئۇنىڭ ئىسمى پاتـ مىخان بولۇپ، غۇنچە بوي، قېشى قىياقتەك، بېلى ئەۋرىشىمدەك، لەۋلىرى جىنەستىدەك، يۈزى قىزىل ئالمىدەك، چاچلىرى بوستاندەك، كۆزى بۇلاقتەك ئىكەن. ئۇ شۇنچە گۈزەل قىز بولسىمۇ، بىراق قىلىقى ئىنتايىن سەت ئىكەن؛ نەپسى يامان بولۇپ، نېمە ئۇچرىسا شۇنى يەيدىكەن؛ قولى ئەگرى بولۇپ، ئالدىغا نېمە ئۇچرىسا شۇنى ئېلىپ ماڭىدىكەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى شۇنچە ئەتىۋارلاپ، كۆزىگە قاراپ، يـەـ

مىگەننى يېدۇرۇپ، كىيىمگەننى كىيدۈرۈپ بېقىپ چوڭ قىلسىمۇ، ئاتا ـ ئانىسى بىرنى دېگۈچە ئىككىنى دەپ يېنىپ سىلكىشلەيدىكەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا گەپ يېدۈرەلمەي، ئۇ يوق يەردە ئۇنىڭ دەردىدىن تويۇپ يىغلىشىدىكەن. خالايىقمۇ ئۆزى چىرايلىق، قىلىقى سەت بۇ قىزغا ئىچىدە لەنەت ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىشىدىكەن.

پاتمىخان بويىغا يېتىپتۇ. ئۇ تېخىمۇ ھۆسنىگە تولۇپ چوڭ بوپتۇ. يۈرتنىڭ ياشلىرى ئۇنىڭ گۈلدەك ھۆسنىگە ھەۋەس بىلەن قاراپ ئۇنى ئۆزىگە جورا قىلىشنى ئويلايدىكەنۇ، ئۇنىڭ سەت قىلىقلىرى، ئۇزۇن تۇمشۇقلۇقى، قولىنىڭ ئەگرىلىكى ئېسىگە كەلسە، تېزلا نىيىتىدىن يانىدىكەن. پاتمىخاننىڭ يېشىمۇ كۈنسايىن چوڭىيىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭغا ئۆز يۈرتىدىن پەقەت لايىق چىقماپتۇ. ئايلار، يىللار ئۆتۈپ يىراق بىر شەھەردىن بىر سودىگەرنىڭ ئوغلى سودىگەرلىك بىلەن پاتمىخاننىڭ شەھىرىگە كەپتۇ. ئۇ پاتمىخاننى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بوپتۇ. مەھەللىدىكى قولۇم ـ قوشنىلار يىگىتكە پاتمىخاننىڭ غەلىتە قىلىقلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ ياندۇرغان بولسىمۇ، ئۇ ھېچكىمنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي داغدۇغىلىق توي قىلىپ پاتمىخاننى نىكاھىغا ئاپتۇ.

پاتمىخان قېيىنئانىسىنىڭكىگە كۆچۈرۈلۈپ كەپتۇ. قېيىنئانىسى كېلىنىنىڭ ئايدەك جامالىنى كۆرۈپ ئوغلىدىن مەمنۇن بوپتۇ. ئۇ كېلىنىنىڭ ناھايىتى ئىززىتىنى قىلىدىكەن، قولىنى ئىلىمان سۇغىمۇ تىقىۋزماي ھەممە ئىشنى ئۆزى قىلىدىكەن. پاتمىخان بىر مەزگىل چاندۇرماي ئۆزىنى بېسىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق «ئۆگەنگەن خۇي ئۆلگۈچە» دېگەندەك، ئۇنىڭ سەت قىلىقلىرى ئاستا ـ ئاستا چىقىشقا باشلاپتۇ.

پاتمىخان قېيىنئانىسى يوق چاغدا ئۆيدىكى قولغا چىقىدىغانلىكى نەرسىلەرنى يىغۇبلىپ باشقا يەرگە تىقىپ قويۇپ، ئوغرىلىقچە ئۆزىنىڭ ئۆيىگە توشۇيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆينىڭ بەرىكىتىمۇ كۆتۈرۈلۈپ، نەرسە ـ كېرەكلەر ئازلاپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ قېيىنئانىسىنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ ـ دە، قولىنى يېيىپ تەڭرىگە ئىلتىجان قىلىپ:

ـــ ئى پەرۋەردىگارىم، ھەممىگە قۇدرىتىڭ يېتىدۇ، سەن ھەممىنى بىلگۈچىسەن، ھەممىگە تېتىيسەن. بۇ نائەھلىنىڭ قولتۇقىغا قىستۇرۇۋالغان قىزىل بوپىدىكى نەرسە ـ كېرەكلىرى ۋە ئۇپا ـ ئەڭلىكلىرىنى چاپلاشتۇرۇۋېتىپ، ئۇنى قىزىل قولتۇقلۇق بىر مەخلۇققا ئايلاندۇرۇۋەتكەيسەن! ـــ دەپ دۇئا قىپتۇ.

تەڭرى ئۇنىڭ تەلىپىنى دەرھال بەجا كەلتۈرۈپتۇ. پاتمىخاننىڭ تۇسى بىردىنلا ئۆزگىرىپ قىزىل قولتۇقلۇق، ئۆمىلىگۈچى كىچىككىنە پاتمىچۇققا ئايلىنىپ قاپتۇ.

شۇنىڭدىن تارتىپ پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى قىزىل بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 46 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۇچا ناھىيەسى ئوچا يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مەترېھىم ئىلى.** ئەر، ئۇيغۇر، 73 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، كۇچا ناھىيەسى ئوچا يېزىلىق مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 11.1990

«كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

تاشپاقا نېمە ئۈچۈن قېپىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان بولۇپ قالغان

بۇرۇنقى زاماندا تاشپاقا يول يۈرگەندە ناھايىتى ئىتتىك ماڭىدىكەن، يۈرۈش ـ تۇرۇشتىمۇ چاققان ئىكەن. ئۇ ياتىدىغان ئۆيىنىمۇ ناھايىتى پۈختا ياسىۋالغان بولۇپ، ئىشنىڭ يولىنى بىلىدىغان تادان ئىكەن، شۇڭا غەمسىز ياشايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇشتۇمتۇت قاتتىق قارا يامغۇر يېغىپ، ياغقاندىمۇ بىرنەچچە كۈنگىچە توختىماپتۇ. نۇرغۇن ئۇچار ـ قانات، ھاشاراتلارنىڭ ئۇۋىسى بۇزۇلۇپ، ۋەيران بولۇپ كېتىپ تالادا قاپتۇ، بەزىلىرى جېنىدىن ئايرىلىپتۇ. لېكىن، تاشپاقىنىڭ ئۆيى پۈختا، ئىسسىق بولغاچقا ھېچقانداق زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىماپتۇ، قاتتىق يامغۇرغا پىسەنت قىلماي ئىسسىق ئۆيىدە راھەتلىنىپ يېتىپتۇ.

شۇ ئەسنادا ئېغىر ئەھۋالدا قالغان پاشا، قۇرت ـ قوڭغۇز، يىڭنىغۇچلار مىڭ تەستە تاشپاقىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭدىن پاناھلىق تىلەپتۇ:

ــ تاشپاقا بۇرادەر، يامغۇردا ئۆي ـ ماكانسىز قالدۇق، بىزگە ياردەم قىلغىن، يامغۇر توختىغىچە ئۆيۈڭگە كىرىۋالايلى.

ــ بولمايدۇ، ئۆيۈمگە پاتمايسىلەر، كېتىڭلار، مېنى ئاۋارە قىلماڭلار! ــ دەپتۇ تاشپاقا ئۆيىدىن بېشىنى چىقىرىپ ۋە ئۇلارغا سوغۇق نەزەر تاشلاپ قويۇپ.

بۇلار دۇنيادىكى ھەممە ياخشى گەپلەرنى قىلىپ ئۇنىڭغا يېلىنغان بولسىمۇ، ئۇ زادىلا ئۇنىماپتۇ.

ئەتىسى يامغۇر توختاپ كۈن ئېچىلىپتۇ. قورسىقى ئاچقان تاشپاقا ئوزۇق ئىزدەپ سىرتقا مېڭىپتۇ، بىراق ئىككى قەدەم ماڭمايلا كەينىگە قاراپ، ئوزۇق ئىزدەيمەن دەپ

شۇنچە چىرايلىق، پۈختا ئۆيۈمنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن. تۇنۇگۈنكىدەك ئۆي ـ ماكان ـ سىز قالغان بىرنەمىلەر كېلىپ ئۆيۈمنى ئىگىلىۋالمىسۇن ـ يەنە! توختا، ئەخمەقلىق قىلماي ئۆيۈمنى كۆتۈرۈۋالاي، دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپتۇ ـ دە، شۇ كۈندىن باشلاپ تاشپاقا نەگە بارسا ئۆيىنى يۈدۈپ يۈرىدىغان بوپتۇ.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا ـ بارا بۇ ئېغىر ئۆي ئۇنىڭ دۈمبىسىگە چىڭ چاپلىشىپ كېتىپ زادىلا ئاجراتقىلى بولمايدىغان قاتتىق قاپقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇڭا، تاشپاقا يول يۈرگەندە قىينىلىپ ئارانلا ماڭىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

قۇشلار ھەققىدە

لاچىن بىلەن ئادەمنىڭ كۈچ سىنىشى

دىقيانۇسنىڭ زامانىسىدا لاچىن بارلىق جانىۋارلارنى خالىغانچە ئوۋلىيالايدىكەن. ئۇ ھاۋادا بىرلا قانات قاقسا، پۈتۈن جاھان زىلزىلىگە كېلىپ، بارلىق جانىۋارلار جان قايغۇسى بىلەن ۋەھىمىدە قېلىشىدىكەن. ئۇ شۇنداق تېز ئۇچىدىكەنكى، قاناتلىرىنى يېيىشى بىلەنلا يەتتە قات ئاسمانغا چىقالايدىكەن. ھەرىكىتى شۇنداق چاققانكەنكى، بىر شۇڭغۇسا يەر يۈزىدىكى ھەرقانداق جانىۋار ئۆزىنى ئۇنىڭ چاڭگىلىدا كۆرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن لاچىننىڭ تەكەببۇرلۇقى ئۇستۈن كېلىپ، ئادەملەر بىلەن كۈچ سىنىشىش ھەۋىسى بارغانچە ئېشىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئېگىز بىر دەرەخنىڭ ئۇستىگە قونۇپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يالغۇز ئۆينىڭ ئالدىدا تاش ئۇستىدە ئولتۇرغان بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ ـ دە، ھەيۋەت بىلەن ئۇچۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. بۇ ئادەم تۈگمەنچى بولۇپ، تۈگمەن تېشىنىڭ يۈزىگە كىچىك ئېرىقچىلارنى چىقىرىپ تۈگمەن تېشى ياساپ ئولتۇرغانكەن. لاچىن تۈگمەنچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئۇنداق بولسا، ــ دەپتۇ تۈگمەنچى لاچىننىڭ ھەيۋىسىدىن ئۇنى يېڭەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ــ مۇشۇ تۈگمەن تېشى بىزنىڭ سىنىشىش نىشانىمىز بولسۇن.

لاچىن تۈگمەن تېشىنى كۆزگە ئىلماي، ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

ــ لاچىن، ــ دەپتۇ تۈگمەنچى ھىيلە ئىشلەتمەكچى بولۇپ، ــ دۇنيادا تېخىچە سېنىڭدەك باتۇرنى كۆرمىدىم. ھاۋادا شۇنداق پەرۋاز قىلساڭ، كۆكنىڭ باغرىنى نەچچە پارە قىلىۋېتەلەيسەن. يەر يۈزىدە سېنىڭ خىزمىتىڭدە بولمايدىغان جانلىق يوق. سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭ ئالدىدا بۇ تۈگمەن تېشى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. شۇڭا، كارامىتىڭنى بىر كۆرسىتىپ، مېنى ھەيران قالدۇرغىنا.

لاچىن بۇ ماختاشلاردىن تېنىگە سىغماي كېتىپتۇ ـ دە، گەپ ـ سۆزسىزلا ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ تۆۋەنگە قاراپ ئوقتەك ئېتىلغىنىچە، ئوڭ قانتى بىلەن شۇنداق ئۇرۇپتۇكى، تۈگمەن تېشى قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككى پارە بولۇپ كېتىپتۇ، بىراق لاچىننىڭ ئوڭ قانتى سۇنۇپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن

تۇگمەنچى لاچىن ھوشىغا كەلگۈچە تۇگمەن تېشىنى بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ھىملەپ قويۇپتۇ. لاچىن ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن تۇگمەن تېشىنىڭ بۇرۇنقى پېتىچە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

— ھەي مۇتتەھەم! — دەپتۇ تۇگمەنچى غەيرەتكە كېلىپ، — مەن سېنى باتۇر دەپ خېلى ھۆرمەت قىلاتتىم، ئەمەلىيەتتە قۇرۇق داۋراڭچى ئىكەنسەن. مۇشۇ ھالىڭغا مەن بىلەن كۈچ سىناشماقچىمۇ سەن؟! ئەمدى نۆۋەت ماڭا كەلدى، قاراپتۇرا! — دەپتۇ ۋە ئالدىرىماي بېرىپ تۇگمەن تېشىنىڭ ئىككى گىرۋىكىگە دەسسەپ تۇرۇپ سەكرىگەنىكەن، تاش بۇرۇنقى يېرىلغان يېرىدىن ئاجراپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن لاچىن سۇنۇق قانىتىنى سۆرەپ قېچىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان لاچىننىڭ ئوڭ قانىتى سۇنۇق بولۇپ، تا ھازىرغىچە ئۇچار قۇشلارنى سول قانىتىدا سوقار ئىمىش.

خاتىرىلىگۈچى : **ياسىن زەيدۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 29 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، چەكلىك ناھىيەلىك قاتناش ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1991

«چاقىلىق خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقى نېمە ئۈچۈن ئاچىماق

بۇرۇنقى زاماندا بىر دېھقان يىگىت قوشنا ئەلگە يول ئاپتۇ. ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ بىر ئازگالدا چالا ئۆلۈك ھالەتتە ياتقان يىلانغا كۆزى چۈشۈپتۇ. يىگىتنىڭ يىلانغا ئىچى ئاغرىپ ئۇنى ئازگالدىن چىقىرىپ قويۇپتۇ. ئارىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى يىگىت بارغان يېرىدىن قايتىپ ھېلىقى يەردىن ئۆتۈپتۇ. دەل شۇ چاغدا ناھايىتى يوغان بىر يىلان ئاغزىنى ئېچىپ چىقىپ دېھقان يىگىتكە خىرىس قىپتۇ. دېھقان بۇ يىلانغا سەپسېلىپ قاراپ، نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئۆزى قۇتقۇزۇۋالغان يىلان ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ ۋە يىلانغا قاراپ:

— مەن سېنى نەچچە يىل ئىلگىرى قۇتقۇزۇپ قالغانىدىم، شۇنىڭ ئۈچۈن بولسىمۇ مېنى يېمىگىن، — دەپ يېلىنىپتۇ. يىلان دېھقانىنىڭ سۆزىگە پەرۋا قىلماستىن:

— ئادەم يېيىش مېنىڭ ئاتا كەسپىم، مەن سېنى يەيمەن، — دەپ دېھقانغا قاراپ ئېتىلىپتۇ. بۇ گەپلەرنى دەرەخ ئوستىدە ئولتۇرۇپ ئاڭلاۋاتقان قارلىغاچنىڭ يىگىتكە ئىچى ئاغرىپتۇ ـ دە، يىلانغا بولۇشقان قىياپەتتە:

ــ توغرا، يىلاننىڭ ئادەم يېيىشى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن. مەن ئادەم يېگەن يىلاننىڭ تىلى ئاستىدا تامغىسى بار دەپ ئاڭلىغان، شۇ تامغاڭنى كۆرۈپ باقاي، ــ دەپ تۇ. يىلان قارلىغاچنىڭ ئۆزىنى قوللىغانلىقىدىن خۇشال بولۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ تىلىنى چىقىرىپ: «مانا كۆر» دەپتۇ. قارلىغاچ شۇ ھامان يىلاننىڭ تىلىنى چىشلەپ ئۈزۈۋېتىپتۇ ـ دە، ئۇچۇشقا تەمشىلىپتۇ. يىلان تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن زەربىدىن ئېسىنى يىغىپ قارلىغاچقا ئېتىلىپ، قۇيرۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بەشتال پەينى يۇلۇۋاپتۇ. دېھقان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يىلاندىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقى ئاچماق بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت قارىي.** ئەر، ئۇيغۇر، 56 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كونا شەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **رەيھانگۈل مۇھەممەت.** ئەر، ئايال، ئۇيغۇر، 17 ياش، ئوقۇغۇچى، كۆچا ناھىيىلىك 5 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

دەمدەرنىڭ ئۇلۇغلىنىشى

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىدىن مەككىگە قايتىشىدا بىر تۈمەن كۈپپارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ. كۈپپارلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تىرىك تۇتۇش كويىغا چۈشۈپ قورشىۋاپتۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۈپپارلارنىڭ قورشاۋىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، شۇ يەردىكى بىر تاغ ئۆڭكۇرىگە كىرىپ پاناھلىنىپتۇ. كۈپپارلار تاغنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يوشۇرۇنۇۋالغان ھېلىقى ئۆڭكۇر ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ. بۇ تاغدا كەپتەرلەر ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. كۈپپارلار ئۆڭكۇرگە يېقىنلىشىشىغا تاغدىكى كەپتەرلەر «مالتىلىغۇلۇق ـ مالتىلىغۇلۇق» دەپ ئۇنلۇگىلى تۇرۇپتۇ. كۈپپارلاردىن بىرى:

ــ مۇھەممەد چوقۇم مۇشۇ ئۆڭكۇردە ئىكەن، كەپتەرلەر «مالتىلىغۇلۇق ـ مالتىلىغۇلۇق» دەپ بېشارەت بېرىۋاتىدۇ، ــ دەپتىكەن، كۈپپارلار ئۆڭكۇر ئىچىنى ئاختۇرۇشقا تەمشىلىپتۇ. دەل شۇ چاغدا كەپتەرلەر ئارىسىدىكى دەمدەر «بوق ـ بوق ـ

بوق، يوق - يوق - يوق» دەپ ئۇنلەشكە باشلاپتۇ. كۆپپارلار بۇنى ئاڭلاپ:

— بىكار ئاۋارە بولمايلى، ئاۋۇ دەمدەر «يوق - يوق» دەپ سايراۋاتىدۇ، مۇھەممەد ئۆڭكۇردە يوق ئىكەن، — دېيىشىپ ئۆڭكۇرگە كىرمەي باشقا جايغا يۇرۇپ كېتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆپپارلارنىڭ تۇتۇۋېلىشىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئىچىدە دەمدەرنى ئۇلۇغلايدىغان ئادەت شەكىللەنگەنكەن.

خاتىرلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

كەپتەرنىڭ كۆزى نېمشقا قىزىل

ب ئۇرۇنقى زاماندا بىر سېغىزخان بىلەن بىر كەپتەر كۈننىڭ قاياقتىن چىقىشىنى مۇنازىرە قىلىشىپ ئۆزئارا بەسلىشىپتۇ. كەپتەر بولسا:

— كۈن ئەتىگەندە شەرقتىن چىقىدۇ، — دەپتۇ. سېغىزخان:

— كۈن غەربتىن چىقىدۇ، — دەپتۇ.

ئۇلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇنازىرە قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى قايىل بولماي ئۆزىنىڭ سۆزىنى راست قىلىشقا ئۇرۇنۇپتۇ. ئاخىر ئۇلار نۇرغۇن ھايۋانلار بىلەن تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىپ كۈننىڭ زادى قاياقتىن چىقىدىغانلىقىنى ئېنىقلىماقچى بولۇشۇپتۇ - دە، تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چىقىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە سېغىزخان ئۆزىنىڭ يېڭىلىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىپتۇ. ئۇ قانىتىنىڭ ئاستىغا ئازراق قىزىل مۇچ تىقىۋالغانكەن، تاڭ ئاتاي دېگەندە كۈننىڭ شەرقتىن چىقىدىغانلىقىنى سېزىپ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا كۈلكىگە قېلىشتىن ئەنسىرەپ، كەپتەرنىڭ كۆزىگە قىزىل مۇچ چېچىۋېتىپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ كەپتەرنىڭ كۆزى قىزىل بولۇپ قالغانكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **نىياز كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، باشلاغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كونا شەھەردىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : **ئانارگۈل كېرىم.** ئايال، ئۇيغۇر، 24 ياش،

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا نا-
ھىيەسى كونا شەھەردىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

كەپتەر بىلەن قاغا

ئىلگىرى پۈتۈن جاھاننى سۇ بېسىپ كېتىپ پەقەت نوھ ئەلەيھىسسالاملا كې-
مىسى بىلەن سۇنىڭ ئۈستىدە قاپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام ناھايىتى كۆپ ۋاقىت
سۇ ئۈستىدە يۈرۈپ، ئاخىرى بىرەر قۇرۇق يەر تېپىپ تېرىقچىلىق قىلماقچى بوپتۇ
ۋە كەپتەر بىلەن قاغىنى تېرىقچىلىق قىلغۇدەك قۇرۇق يەر بار - يوقلۇقىنى بىلىپ
كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ يەر يۈزىگە سىڭىپ كېتىپتۇ. قاغا
شۇ ئۇچقانچە بىرنەچچە كۈن ئۇچۇپلا بىر ئەخلەتلىككە چۈشۈپ شەخسىي تىرىكچى-
لىككە بېرىلىپ كېتىپتۇ. كەپتەر بولسا كېچە - كۈندۈز جاپا چېكىپ، جاھاننى بىر
چۆرگۈلەپ چىقىپ، ئاخىر بىر سېرىق تۇپراقلىق يەرنى تېپىپ يەرگە چۈشۈپ كۆ-
رۈپتۇ. كەپتەر يەرگە چۈشۈشى بىلەن ئىككى پۇتى سېرىق تۇپراققا پېتىپ قاپتۇ ۋە
ئۇ يەردىن ئۇچۇپ نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىغا كېلىپ كۆرگەنلىرىنى ئېيتىپتۇ.
شۇندىن ئېتىبارەن كەپتەرنىڭ ئىككى پۇتى سېرىق بولۇپ قالغانكەن. قاغا بولسا
ئۆزىنىڭ غېمى بىلەن قايتىپ كەلمەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام كەپتەرگە چوڭقۇر مىن-
نەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق نەرسىنىڭ زىيىنى يەتمەسلىكى، قورسىقى
توق تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن دۇئا قىپتۇ، قاغىنى بولسا «نىجاسەت چوقۇلاپ يا-
شىغايسەن» دەپ قارغاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كەپتەر ئۆتكەن كۈنگە شۈكۈر قىلىپ، خۇداغا زىكىر قىلىپ،
تۇرمۇشىنى ياخشى ئۆتكۈزۈپتۇ. قاغا بولسا قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىدا تاغمۇ
تاغ يۈرۈپ، ئىنتايىن خارچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ئاچ كۆزلۈك قىلىپ
نىجاسەت چوقۇپ يۈرگەنلىكتىن ئۇنىڭ گۆشىنى ئىتمۇ يېمەيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ناسىر ئاقسوپا.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ساۋاتـ
لىق، دېھقان، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىسى
2- كەنتتىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ھەسەن سالى.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىلىق مەدەنىيەت پۇنكىتىدىن.
«مىراس» ژۇرنىلى، 3.1994

قاغا بىلەن بۇركۇت

بۇرۇنقى زامانىدا بىر قىسىم قۇشلار ئۆزئارا بىر يەرگە يىغىلىپ بەزمە ئۇيۇشتۇرغانىكەن، بەزمىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ھەققىدە پاراڭلىشىپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمەيدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، كېلەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان بەزمىدە ئۆزى ئىزدەنگەن ۋە يولۇققان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان بولۇشۇپتۇ. بۇ بەزمىگە قاغا ۋە بۇركۇتمۇ قاتناشقانىكەن. بەزمە تارقىغاندىن كېيىن ھەر قايسىسى ئۆز يولىغا كېتىپتۇ.

بەزمىدىن كېيىن بۇركۇت ئاسمان قەرىدە ئۇچۇپ، يەر - زېمىننى كەڭ - كۇشادە سايا‌ھەت قىلىپ يۈرۈپتۇ ۋە شۇ جەريانىدا ئۇ بىر كۈنى قاغا بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ.

— سەن قۇشلار ئىچىدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان قۇشنى ئۇقۇشتۇڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ بۇركۇت قاغىدىن. قاغا:

— نۇرغۇن قۇشلارنى كۆردۇم، ھەممىسى مېنىڭدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيدىكەن، — دەپتۇ.

— سەن قانچىلىك ئۆمۈر كۆرىدىكەنسەن؟ — دەپتۇ بۇركۇت.

— يۈز يىل ئۆپچۈرىسىدە.

بۇركۇت بۇنى ئاڭلاپ يەنە باشقا قۇشلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشماقچى بولۇپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزمىنىڭ ۋاقتى يېقىنلىشىپتۇ. بۇركۇت بىر كۈنى سەيلە قىلىپ ئۇچۇپ يۈرۈپ، يىراقتا بىر توپ قۇشلارنى كۆرۈپتۇ. بۇركۇت ئۇچۇپ بېرىپ قارىسا، بىر توپ قاغىلار دالاغا تاشلىۋېتىلگەن ئېشەك تاپىغا ئولىشىۋېلىپ يەۋاتقىدەك. بۇركۇت بۇنى كۆرۈپ قاتتىق سەسكىنىپتۇ - دە، ئۇچۇپ كېتىپتۇ. قۇشلار بەزمىسى ئاخىر يېتىپ كېلىپ، قۇشلار ئۆزئارا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرلىرى ھەققىدە ئىزدەنگەنلىرىنى سۆزلەشكە باشلاپتۇ. ھېلىقى قاغا ماختىنىپ تۇرۇپ:

— قۇشلار ئىچىدە مەندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغىنى يوقكەن، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان بۇركۇت ھەممەيلەنگە ئاڭلىتىپ:

ــ قاغا راستتىنلا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەن، لېكىن ئۇ ئېشەك تاپىنى يەپ يۈز يىل ئۆمۈر كۆرىدىكەن. بۇنىڭدىن كۆرە ھالال نەرسىلەرنى يەپ بىر يىل ئۆمۈر كۆرگەن ئارتۇق ئەمەسمۇ! ــ دەپتۇ. ھەممە قۇشلار بۇركۇتنىڭ سۆزىنى ئالقىشلاپتۇ. ماختانچاق قاغا بولسا يەرگە قارىغىنىچە ھېچ نەرسە دېيەلمەپتۇ. قاغا بۇركۇتنى كۆرسە بېشىنى كۆتۈرەلمەي، بۇركۇتتىن قېچىپ يۈرۈشى شۇ سەۋەبتىن ئىمىش.

خاتىرىلىگۈچى : **ئاتىكە ماھمۇت.** ئايال، ئۇيغۇر، يەكەن ناھىيە بازىرى چاسا مەكتەپتىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

قاغا نېمە ئۈچۈن قارا

بۇرۇن قاغا ھازىرقىدەك قارا ئەمەس، تولىمۇ گۈزەل بىر قۇش ئىكەن، ئۇنىڭ بەدىنىدىكى رەڭگارەڭ پەيلەر قۇياش نۇرىدا تېخىمۇ گۈزەل ۋە چىرايلىق بولۇپ كۆرۈنىدىكەن.

بىر كۈنى توز، بۇلبۇل، شاتۇتى ۋە سېغىزخانلار قاغىنىڭ چىرايلىقلىقىغا مەستلىكى كېلىپ ئۇنى ماختاپتۇ:

ــ ئاداش، سېنىڭ پەيلىرىڭ بەك چىرايلىق جۇمۇ، ھەممە قۇشلار ساڭا زوقلىنىپ قارىشىدۇ.

قاغا بۇ گەپنى ئاڭلاپ گىدىيىپ تۇرۇپ:

ــ نېمە ئۈچۈن سىلەرنىڭ پەيلىرىڭلار مۇنچىۋالا سەت؟ نېرى تۇرۇڭلار، نېرى، مەن ئۈچىمەن، بولمىسا سىلەر مېنىڭ پەيلىرىمنى پاسكىنا قىلىۋېتىسىلەر، ــ دەپتۇ- دە، ئۈچۈپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۈچۈپ كېتىۋېتىپ مۇنداق ناخشا ئېيتىپتۇ: «قۇشلار گۈزەل، قۇشلار گۈزەل، ئورماندا يالغۇز مەنلا گۈزەل».

بىر كۈنى ئورمانلىقتا لاۋۇلداپ گۈلخان يېنىپتۇ. قۇياش نۇرى ئوت ئۈستىگە چۈشۈپ قىزىل، سېرىق، كۆك، يېشىل، سۆسۈن رەڭنى پەيدا قىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قاغا بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا:

ــ سەن قايسى قۇش؟ مەن بىلەن گۈزەللىك تالاشماقچى بولۇۋاتامسەن؟! ــ دەپ ۋارقىراپتۇ. ئوتتىن زۇۋان چىقماپتۇ. قاغا دەرغەزەپ بولۇپ ئوتقا قاراپ ئېتىلىپتۇ ۋە بىراقلا گۈلخان ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بەدىنىگە ئوت تۇ-

تىشىپ پەيلىرى ۋە بەدىنى كۆيۈپ كېتىپتۇ. قاغا بۇنىڭغا چىدىماي «قاق ـ قاق» دەپ ۋارقىرىغىنىچە بەدىنىدىكى ئوتنى ئۆچۈرمەك بولۇپ يەرگە دومىلاپتۇ. گۈزەل پەيلىرى-نىڭ ھەممىسى كۆيۈپ تۈگەپ، قاپقارا بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قاغىنىڭ پەيلىرى قارا بولۇپ قالغانىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

خوراز بىلەن توز

بۇرۇنقى زاماندا بىر ئورمانلىقتا خوراز بىلەن بىر توز ياشايدىكەن، ئۇلار بەكمۇ ئىناق ئۆتىدىكەن، بىر ـ بىرىنىڭ ھالىغا يېتىدىكەن. بۇگۈنكى كۈندىكى توزنىڭ چىرايلىق پەيلىرى ۋە تاجسى ئەسلىدە خورازنىڭ ئىكەن. توز بۇگۈنكى خورازنىڭ سىياقىدا ئىكەن. توز ئاق كۆڭۈلدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، خورازنىڭ گۈزەل رۇخسارىغا ھەسەت قىلىپ يۇرىدىكەن، ئېپىنى تېپىپ خورازنىڭ ئاشۇ چىرايلىق كىيىمىنى ئېلىۋېلىشنى ئويلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى بۇ ئورمانلىقتا توي بولۇپ، خوراز بىلەن توزنىمۇ چاقىرىپتۇ، بىراق خورازنىڭ مۇھىم ئىشى چىقىپ قېلىپ تويغا بارالماپتۇ. توز خورازنىڭ كىيىملىرىنى بېرىپ تۇرۇشنى سوراپتۇ. خوراز ئاق كۆڭۈل ھەم ساددا بولغاچقا كىيىملىرىنى توزغا خۇشاللىق بىلەن سېلىپ بېرىپتۇ. توز تويدا خورازنىڭ كىيىمى بىلەن بارلىق مېھمانلارنىڭ ھەۋىسىنى قوزغاپتۇ ھەم ئالاھىدە كۈتۈشكە ئىگە بوپتۇ. تويمۇ تۈگەپتۇ. توزنىڭ بۇ چىرايلىق كىيىملەرنى خورازغا زادىلا قايتۇرۇپ بەرگۈسى كەلمەپتۇ. ئاخىر ئۇ كىيىملەرگە مەڭگۈ ئىگە بولۇش ئۈچۈن خورازدىن ئايرىلىپ ئورمانلىقنىڭ يىراق جايلىرىغا كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە توز خورازنىڭ كىيىملىرىنى قايتۇرۇپ بەرمەپتۇ. بىراق، ئۇنىڭ كۈنلىرى بەكمۇ ئەندىشىدە ئۆتىدىكەن، خورازنىڭ كۆزۈپ قېلىشىدىن قورقۇپ ھازىرغىچە ئورمانلىقتىن چىقالمايدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **نىياز كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، باشلاغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كوناشەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، تولۇق-

سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھەيەسى كوناشەھەردىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

خوراز نېمە ئۈچۈن چايانىنى كۆرسىلا يەۋېتىدۇ

بۇرۇنقى زاماندا خورازنىڭ بېشىدا ناھايىتى چىرايلىق بىر جۇپ مۇڭگۈزى بار ئىكەنمىش.

بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن ئىنسانلار يىل مۇچەللىرىنى بەلگىلەش ئۈچۈن ھەر خىل ھايۋانلارنى يېغىپ سايلام ئۆتكۈزمەكچى بوپتۇ ـ دە، پۈتۈن ھايۋانلارغا سايلامغا قاتنىشىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىپتۇ.

سۇ ئىچىدە ياشايدىغان ناھايىتى ھەيۋەتلىك، كۆركەم بىر ئەجدىھا بار ئىكەن، بىراق ئۇنىڭ بېشىدا مۇڭگۈزى بولمىغاچقا، ئۆزىنى ھەقسىز گۈزەل دەپ قارىمايدىكەن. ئۇ يىل مۇچەللىرىگە ۋەكىل بولۇپ سايلىنىش تاماسى بىلەن سايلام مەرىكىسىگە بارماقچى بوپتۇ ـ دە، بىرسىدىن مۇڭگۈز ئارىيەت ئالماقچى بولۇپ سۇدىن چىقىپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۇ يېقىنلا بىر يەردە چىللاۋاتقان يوغان بىر خورازنى كۆرۈپتۇ. خورازنىڭ مۇڭگۈزى بەكمۇ چىرايلىق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئەجدىھا ئۇنىڭ مۇڭگۈزىنى ئارىيەت ئالماقچى بولۇپ خورازنىڭ ئالدىغا كېلىپ قىزغىن سالام بېرىپتۇ ۋە:

ــ خوراز ئاكا، ئەتە مەن يىل مۇچەل سايلىمىغا قاتنىشىش ئۈچۈن باراتتىم. خاپا بولماي مۇڭگۈزىڭىزنى ماڭا ئارىيەت بېرىپ تۇرسىڭىز قانداق؟ ــ دەپتۇ.

ــ كەچۈرۈڭ، ئەتە سايلامغا مەنمۇ بارىمەن، ــ دەپتۇ خوراز.

دەل شۇ چاغدا ھەممە ئىشلارغا چېپىلىپ يۈرىدىغان چايان ئۆملەپ كېلىپ خورازغا:

ــ ئەجدىھا ئاكىغا مۇڭگۈزىڭىزنى ئارىيەت بېرىپ تۇرۇڭ، ئۇ چوقۇم قايتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا مەن كېپىل بولاي، ــ دەپتۇ. خوراز ئاخىرى چايانىڭ سالا قىلىشى بىلەن مۇڭگۈزىنى ئەجدىھاغا ئارىيەتكە بېرىپتۇ.

سايلامدا خوراز بىلەن ئەجدىھا يىل مۇچەللىكىگە سايلىنىپتۇ. سايلام ئاياغلاشقاندىن كېيىن خوراز سۇ بويىغا كېلىپ ئەجدىھا بىلەن كۆرۈشۈپتۇ ـ دە، تەكەللۇپ بىلەن:

— بۇرادەر، سايلاموۇ تۇگىدى، ئەمدى مۇڭگۇزۇمنى قايتۇرۇپ بەرسىڭىز، — دەپتۇ. ئەجدىها تەمكىن ھالدا:

— سىزنىڭ مۇڭگۇزىڭىزگە مەن تولىمۇ موھتاج. باشقىلاردىن ئارىيەت ئالغان نەرسىنى قايتۇرۇش كېرەك، ئەلۋەتتە. ئەمما، مۇڭگۇزىڭىز ماڭا خېلى يارىشىپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر مەن بەك چارچاپ كەتتىم، بۇ توغرىدا كېيىن پاراڭلىشايلى، — دەپتۇ ۋە بىرلا شۇڭغۇپ سۇ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. خورازنىڭ ناھايىتى ئاچچىقى كەپتۇ، ئەجدىھانى بىر ھازاغىچە چاقىرىپتۇ. ئەجدىھا زادىلا چىقمايتۇ.

خوراز نائىلاج قايتىپ كېلىپ چاياننى ئىزدەپ تېپىپتۇ ـ دە، ئىشىنىڭ جەريانىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغىچە سۆزلەپ بېرىپتۇ. چايان ئويلىنىپ تۇرۇپ كېتىپ:

— دەرۋەقە، بۇ ئىشتا مەن كېپىل بولغانتىم. بىراق، ئەجدىھا بولسا سۇدا ياشايدۇ. مەن ئۇنى نەدىن تاپىمەن؟ بۇنىڭغا ئىلاج يوق، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەنلىكىدىن خورازنىڭ يۈزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ ۋە:

— كېپىل دېگەن مۇشۇنداقمۇ مەسئۇلىيەتسىز بولامدۇ؟ — دەپتۇ.

چايان ئىزا تارتماي خورازغا:

— كىم سېنى باشقىلارغا مۇڭگۇزىنى ئارىيەت بەرسۇن دەپتۇ؟! «ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا» دەپتىكەن. بولدى، ئەمدى بۇ گەپنى قوي، — دەپتۇ. دەرغەزەپكە كەلگەن خوراز ئېتىلىپ كېلىپ ھېيلىگەر چايانىنىڭ گېلىنى بوغۇپتۇ ـ دە، ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە يەۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوراز چايانىنى كۆرگەن ھامان دەرھال يەۋېتىدىغان بوپتۇ ۋە ھەر كۈنى تاڭ يورۇش بىلەن تەڭ مۇڭگۇزى ئېسىگە كېلىدىكەن ـ دە:

— ئەجدىھا... ! مۇڭگۇزۇمنى قايتۇرۇپ بەر! — دەپ ۋارقىرايدىكەن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

توخۇ سۇ ئىچسە نېمە ئۈچۈن ئاسمانغا قارايدۇ

بىر كۈنى ھايۋانلار پادىشاھىنىڭ پەرمانى بىلەن بارلىق ھايۋانلار ئۆزلىرىنىڭ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆستەڭ قازماقچى بولۇپ ھاشارغا چىقىپتۇ. كەپتەرمۇ خۇشاللىق بىلەن كەتمەن ـ جوتۇلىرىنى كۆتۈرۈپ ھاشارغا مېڭىپتۇ. توخۇ بەكمۇ ھۇرۇن بولغاچقا، ھاشارغا زادىلا بارغۇسى كەلمەي مۆكۈۋاپتۇ. كۆپچىلىكنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆستەڭ قېزىلىپ سۇ كېلىشكە باشلاپتۇ. بارلىق ھايۋانلار خۇشاللىق بىلەن ئۆستەڭ بويىغا كېلىپ سۇ ئىچىپتۇ، بىراق توخۇ زادىلا بارالماپتۇ، ئۇسساپ ئۆلگىلى قىل قاپتۇ. ئۇ پايلاپ يۈرۈپ ھەممەيلەن يوق پۇرسەتتىن

پايدىلىنىپ ئۆستەڭ بويىغا كەپتۇ. ئەمما، ئۇ باشقا قۇشلارنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ تۇمشۇقىنى سۇغا تەككۈزە ـ تەككۈزمەيلا بېشىنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قاراپ-تۇ. يەنە بىر يۇتۇم ئېلىپ يەنە بىر ئاسمانغا قاراپتۇ. ئەنە شۇندىن باشلاپ توخۇ بىر قېتىم سۇ ئىچسە، بىر قانچە قېتىم ئاسمانغا قارايدىكەن. كەپتەر بولسا بېشىنى بىر سۇغا تەقەززالسا قانغۇچە ئىچمەيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **نىياز كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، باشلاڭ-غۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى كو-ناشەھەردىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھە-يەسى كوناشەھەردىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

شەپەرەڭ نېمە ئۈچۈن كېچىسىلا سىرتقا چىقىدۇ

1

ئەسلىدە شەپەرەڭمۇ كېپىنەككە ئوخشاش كۈندۈزلىرى گۈلدىن ـ گۈلگە قو-نۇپ، سەيلە قىلىپ ئويناپىدىغان جانىۋار ئىكەن. ئۇ تولا ئويناپ ھالى قالماي بىر كۈنى كۈندۈزدە ئۇخلاپ قاپتۇ. بىردەمدىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا، پۈتۈن ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ قالغاچقا ئۇۋۇسىغا قايتىشقا كۆزى يەتمەي كېچىدىن ياردەم سورىماقچى بوپتۇ. ئۇ ھېيلىگەرلىك بىلەن:

ــ ئەي ئۇلۇغ كېچە، سىز كېلىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە كۈندۈز ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يۈرگەن. ئۇ سىزنى يوق قىلىمەن دەپ، ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدىغان تىللار بىلەن ھاقارەتلەپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا: «ئەي كۈندۈز، سەن كېچىنى ئۇنداق تىللىما. ئۇ دېگەن ھەممە جانلىقلارنى ئارام ئالدۇرۇپ ئۇخلىتىدۇ، سەن بولساڭ ھەممىنى ئىشلىتىپ، ئۇياقتىن بۇياققا قوغلاپ يۈرسەن» دېسەم، ئۇ مېنى دۈشمەن كۆرۈپ تىللاپ كەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى سىزگە دەپ قويۇش ئۈچۈن مەشەدە ساقلاپ تۇرغانىدىم. شۇڭا، سىز كۈندۈزگە يېقىن يولىغۇچى بولماڭ، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كېچە

دەرغەزەپكە كېلىپ، يەنە بىر ھەسسە قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە، كۈندۈز مېنى پايلاپ يۈرۈپتۇ ـ دە، مەن كەلسەم ئۇ قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ قاچىدۇ. مەن يوق يەرلەردە ئاشۇنداق پوچىلىق قىلامدۇ! دەپ، شەپەرەڭنى ئۆزىگە دوست قىلىپ تاللىۋاپتۇ. ئاندىن كېچە شەپەرەڭگە:

ـــ دوستۇم، سەن كۈندۈزنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىنا، ئۇ يەنە نېمە ئىشلارنى قىلىدۇ؟ نېمىلەرنى دەيدۇ؟ ـــ دەپ ۋەزىپە تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا كېچىدە كۆرەلەيدىغان بىر كۆز ئاتا قىپتۇ. شەپەرەڭ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ.

خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تاڭ ئېتىپ كۈندۈز يېتىپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن شەپەرەڭ كۈندۈزدىنمۇ ئىنئام ئېلىش ئۈچۈن، كېچىنى راسا تىللاپ، كېچىنىڭ كۈندۈزىدۇر ھەققىدە نۇرغۇن گەپلەرنى قىلغانلىقىنى، ھەتتا كېچىنىڭ كۈندۈزنى يوقىتىش ئۈچۈن تاغ كەينىگە ئىزدەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كۈندۈز: «ئەستاغپۇرۇللا، بۇ كېچە دېگەن نەرسە ھالىغا باقماي نېمانچە پوچىلىق قىلىدىغاندۇ، خەپ ئۇنى، خەپ ئۇنى!» دەپتۇ ۋە شەپەرەڭگە ئادەم كۆرمەيدىغان بىر جاي تېپىپ بېرىپ، ئۇنى تاكتاكچىلىققا قويۇپ، كېچىنى ئىزدەپ كېتىپ قاپتۇ.

شەپەرەڭنىڭ چېقىشتۇرۇشى تۈپەيلىدىن كېچە بىلەن كۈندۈز ئارازلىشىپ، بۇلار ئارىسىدا كەسكىن توقۇنۇش بوپتۇ. بۇ توقۇنۇش تاڭ سەھەردە يۈز بېرىپتۇ. كېچە تېخى ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ بولالمىغان چاغدا، كۈندۈز كېلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. شۇڭا، سەھەردە، يەنى كۈندۈز كېلىش، كېچە كېتىش مەزگىلى بولغاندا شەرق تەرەپتە قىزىللىق پەيدا بولىدىكەن، بۇ قىزىل ھېلىقى جەڭدىكى قان ئىمىش.

بۇنى كۆرگەن كېچە كۈندۈزنىڭ كەينىدىن ئىزدەپ كېلىپ تاغ باغرىدا يېتىشۇۋېلىپ، ئۇ يەردىمۇ بىر مەيدان جەڭ بوپتۇ. كەچقۇرۇندا غەرب تەرەپتە قىزىللىق بولۇشى تاغ باغرىدا بولغان جەڭدا تۆكۈلگەن قاننىڭ ئىزى ئىمىش.

بۇنى كۆرگەن شەپەرەڭ ھەر ئىككىسىگە بىلىندۈرمەسلىك ئۈچۈن كېچىگىمۇ تەۋە بولمىغان، كۈندۈزگىمۇ تەۋە بولمىغان گۈگۈم پەيتىدە ئۇچۇپ يۈرۈپ، كېچە بىلەن كۈندۈز ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلىپ ياشايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ياقۇپچان بارات**. ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، دوختۇر، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى دوختۇرخانىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇرېشىت بارات ئويغاق** (1965). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەلىك مەدەنـ

يەت ـ مائارىپ ئىدارىسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرى»، 1989

2

ۋۇزۇن زامانلار ئىلگىرى قۇشلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان قاتتىق جەڭ بوپتۇ. ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. شەپەرەڭ قايسى تەرەپكە ئۆتۈشنى بىلەلمەپتۇ. ئۇ ئويلاپ ئاخىر كىم كۈچلۈك كەلسە شۇ تەرەپتە تۇرۇشنى قارار قىپتۇ. شەپەرەڭ بىر ئاز كۆزەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قۇشلار غالىب كەلگەندەك كۆرۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچۇپ بېرىپ ئۇلارغا قوشۇلماقچى بوپتۇ.

ـــ سەن بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟ ـــ دەپ ۋارقىراپتۇ بىر قۇش.

ـــ كۆرمىدىڭلارمۇ، مەنمۇ بىر قۇش، قارا، مېنىڭ قانىتىممۇ سېنىڭكىگە ئوخشاش، ـــ دەپتۇ شەپەرەڭ.

ـــ ئۇنداق بولسا بىز بىلەن بىللە ماڭ، باشقىلارنىڭ كەينىگە مۆكۈنۈپ يۈرمە، ـــ دەپتۇ ھېلىقى قۇش.

لېكىن، ئەھۋال تېزلا ئۆزگىرىپتۇ. ئەمدى ھايۋانلار غالىب كېلىدىغاندەك قىپتۇ. شەپەرەڭ قۇشلاردىن ئايرىلىپ ھايۋانلار تەرەپكە ئۇچۇپتۇ.

ـــ سەن بىز تەرەپتە نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟ ـــ دەپتۇ بىر ھايۋان.

ـــ سەن پايلاقچىلىق قىلغىلى كەلگەن ئوخشىمامسەن؟ ـــ دەپتۇ يەنە بىر ھايۋان.

ـــ بىلمەمسەن، مەنمۇ سىلەرنىڭ بىر خىلىڭلارغۇ، ـــ دەپتۇ شەپەرەڭ چىشىنى كۆرسىتىپ، ـــ قاراڭلار، مېنىڭمۇ سىلەرنىڭكىگە ئوخشاش چىشىم بار.

ـــ سەن كىمنى ئەخمەق قىلماقچى؟ ـــ دەپتۇ ھايۋانلار، ـــ بىز سېنى ھېلىلا قۇشلار تەرەپتە كۆرگەن تۇرساق.

شۇنداق قىلىپ، ھايۋانلار شەپەرەڭنى قوغلىۋېتىپتۇ، قۇشلارمۇ ئۇنى ئۆز توپىغا قوشماپتۇ. قۇشلار بىلەن ھايۋانلار بىر ـ بىرىنى يېگىلمەي ئاخىر ئۇرۇشنى توختىتىپتۇ. ھەممە كەلگۈلۈك شەپەرەڭگە كەپتۇ، چۈنكى يا قۇشلار، يا ھايۋانلار ئۇنى ئالىسىغا ئالماپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ شەپەرەڭ كۈندۈزى سىرتقا چىقىشتىن نومۇس قىلىپ پەقەت

كېچىسىلا سىرتقا چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەھكەم.** ئەر، ئۇيغۇر، 48 ياش، تولۇق ئوتتۇ-
را مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، تىجارەتچى، ئۈرۈمچى
شەھىرى تەڭرىتاغ رايونى غالىبىيەت يولى خابا
1 ـ كوچىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **پازىل قادىر** (1942). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي
مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، شىنجاڭ
ئەدلىيە مەكتىپىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1987

«ئۈرۈمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

شەپەرەڭنىڭ نېمە ئۈچۈن تۈك ـ پەيلىرى يوق

ب ۋاقتى زاماندا شەپەرەڭنىڭ بەدىنىدە بىر تالمۇ تۈك ـ پەيلەر يوق ئىكەن، شۇڭا قىش پەسلى يېتىپ كېلىپ ھاۋا سوغۇق بولغاندىن كېيىنلا ئۇنىڭ كۈ-نى تەس بولۇپ قالىدىكەن، سوغۇققا چىدىماي تىترەپ، كېچىچە يىغلاپ چىقىدىكەن. تۈك ـ پەيلىرى بار باشقا قۇشلارنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ، ھەممىسى ئۆز پەيلىر-دىن بىر تالدىن بېرىپتۇ. شەپەرەڭ خىلمۇ خىل قۇشلارنىڭ رەڭگارەڭ پەيلىرىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن بەك گۈزەللىشىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارا ـ بارا باشقا قۇشلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قاپتۇ، «مەن ھەممىدىن چىرايلىق!» دەپ تۇخ-تىماي پو ئاتىدىغان بوپتۇ.

ئۇنىڭ ھالىنىڭ چوڭلۇقىدىن، يۈزسىزلىكىدىن غەزەپلەنگەن بارلىق قۇشلار تۇشمۇ تۇشتىن شەپەرەڭگە ئېتىلىپ كېلىپ، بۇرۇن ئۇنىڭغا بەرگەن تۈك ـ پەيلىرىنى تارتە-ۋاپتۇ. شەپەرەڭ يەنە بۇرۇنقىدەك تۈك ـ پەيسىز، ياغاق ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. قۇشلار ئىچىدە ئىزا ـ ئاھانەتكە قالغان شەپەرەڭ شۇندىن ئېتىبارەن باشقا قۇشلارغا كۆرۈ-نۈشكە پېتىنالماي، پەقەت قاراڭغۇ كېچىدىلا تالا ـ تۇزگە چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

پاختەك قانداق پەيدا بولغان

1

پاختەك بۇرۇنقى زاماندا خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ كېلىنى ئىكەن. پاختەكنىڭ ئەسلىي ئىسمى بەختىخان ئىكەن. بۇلارنىڭ ئاتا ـ بالىلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. كۇنلەردىن بىر كۇنى خىزىر ئەلەيھىسسالام ھەممە بالىلىرىنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ ھەمداستىخان بويتۇ ۋە ئۆزئارا ھال مۇڭ بولۇشۇپتۇ. تاماق تەييار بويتۇ. بەختىخان قولغا سۇ ئالماق بولۇپ، ئىۋرىقنى ئېلىپ، مۇرىسىگە لۆڭگە ئارتىپ، ئەڭ ئالدى بىلەن خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپتۇ. سۇ قاينىاق بولغاچقا خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ قولى كۆيۈپ قاپتۇ، خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋارقىراپ تاشلاپتۇ ۋە دەر غەزەپ بولۇپ: «ئىلاھىم پاختەك بولۇپ كەتكەيسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بەختىخان پاختەككە ئايلىنىپ قاپتۇ. مۇرىسىدىكى لۆڭگىمۇ شۇ پېتى قالغانىكەن. پاختەكنىڭ بوينىدىكى بەلدەم ئەنە شۇ چاغدا قالغان لۆڭگە ئىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

2

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر تەقۋادار ئايال ئۆتكەنىكەن. بۇ ئايالنىڭ بىر يالغۇز ئۆگەي قىزىدىن بۆلەك ھېچنېمىسى يوق ئىكەن. ئۇلار يىپ ئېگىرىپ سېتىپ، غېرىبچىلىقتا كۇن ئۆتكۇزىدىكەن.

بىر كۇنى ئايالغا ئەلگەك لازىم بولۇپ قېلىپ قىزىنى قوشنىسىنىڭكىدىن ئەلگەك ئېلىپ چىقىشقا بۇيرۇپتۇ. قىز كىرىپ كېتىپ چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئايال قاراپ باقاي، نېمە ئىش بولغاندۇ، دەپ قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە كىرسە، قىزى ھويلىدا ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ، يۇزىگە ياغلىق ئارتىپ ئولتۇرغۇدەك. بۇنى كۆرۈپ ئايال ھەيران بولۇپ:

ــ بۇ نېمە ئىش؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئەسلىدە قىز ئەلگەككە چىقىپ قوشنىسىنىڭ ئوغلىنى ياقتۇرۇپ قېلىپ توي قىلىۋالغانىكەن. ئايال ناھايىتى غەزەپلىنىپ،

قىزىنى ئۆيىگە ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ ھەم قىزىغا:

ــ مەن سېنى كىچىك ۋاقتىڭدىن تارتىپ بېقىپ چوڭ قىلسام، مەندىن سورىماي ئەرگە تېگىۋالدىڭمۇ؟ ــ دەپ ئاچچىقلاپتۇ ھەم ئەلگەك بىلەن قىزنىڭ بېشىغا شۇنداق ئۇرغانكەن، ئەلگەك قىزنىڭ بوينىغا كىيىلىپ قاپتۇ. ئايال دەر غەزەپ بولۇپ:

ــ خۇدايىم ھايۋان بولۇپ كەتكەيسەن! ــ دەپ قارغاپتۇ. قىز شۇ ھامان بىر پاختەككە ئايلىنىپ قاپتۇ. ھېلىقى ئەلگەك ئۇنىڭ بوينىدا قارا بەلگە بولۇپ قاپتۇ. «ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ماھمۇت ئايۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، كۆچا ناھىيەسى بېھىشباغ يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مىجىت ئەيسا.** ئەر، ئۇيغۇر، 67 ياش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۆچا ناھىيەسى بېھىشباغ يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 11.1990

«كۆچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

3

كۆپ زامانلار ئىلگىرى بىر كاتتا ئۆلىما باي كىشى ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ بىر نەچچە دېدەك، چاكارلىرى بار ئىكەن. ئۇ نېمىگە دۇئا قىلسا شۇ نەرسە سۇرىتى مۇبەددەل بولۇپ قالىدىكەن. ئۆلىمانىڭ ئاشۇ دېدەك ـ چاكارلىرىنىڭ ئىچىدە بەختىخان ئىسىملىك چىرايلىق بىر قىز بولۇپ، ئۇنى بۇ ئائىلىدىكى كىشىلەر «بەختەك» دەپ ئاتىشىدىكەن.

بەختىخاننىڭ ياخشى كۆرگەن كىشىسى مۇشۇ ئائىلىدىكى مالاي يىگىت بولۇپ، ئۇلار ۋاقىت تاپسىلا پات ـ پات ئۇچرىشىپ، سىردىشىدىكەن. بەختىخان بىر كۈنى سوغىسىنى كۆتۈرۈپ، بوينىغا يوللۇق ياغلىقىنى ئوراپ سۇغا چىققانكەن، سۇ بويىدا ياخشى كۆرگەن يىگىتى تۇرغۇدەك. ئۇ يىگىت بىلەن ئۇچرىشىپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن پاراڭ سېلىشىپ بىر ئاز ھايال بولۇپ قاپتۇ. ئۆلىما باي ئۇنىڭ پاتراق كىرمىگىنىگە ئاچچىقلاپ، ئۇنىڭ كەينىدىن ماراپ چىقىپتۇ ۋە ئىككىسىنى مۇڭدىشىپ ئولتۇرغان يېرىدە تۇتۇۋاپتۇ. باي يىگىتنى قاتتىق ئۇرۇپ، ھوشسىزلاندۇرغاندىن كېيىن بەختەخاننى قاتتىق ئەيىبلەپ، بىر دۇئا قىلغانكەن، بىچارە قىز شۇئانلا پاختەككە ئايلىنىپ

كېتىپتۇ ۋە يىگىتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ، چۆرگۈلەپ، بۇقۇلداپ سايراپ كېتىپتۇ. ئەھلىمەھەللە بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ تەقدىرىگە قاتتىق ئېچىنىپتۇ، ئۆلمىما بايغا نەپرەت ئوقۇپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قۇشنىڭ ئىسمى «بەختەك»كە، كېيىنچە بولسا «پاختەك»كە ئۆزگىرىپ كەتكەنمىكەن. شۇڭا، پاختەك ھەمىشە ئاشىقنى سېغىنىپ بۇقۇلداپ سايرايدىكەن. پاختەكنىڭ بوينىدىكى ئالا بالداق بەلگە بولسا، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى سۈيگا چىققان ۋاقتىدا بوينىغا ئورىۋالغان ياغلىقى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **نۇر ئەلاخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، لوپ ناھىيەسى جىيا يېزىسى يار تۆگمەن كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۈسۈپ توختى.** ئەر، ئۇيغۇر، 48 ياش، خىزمەتچى، لوپ ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1992

«لوپ خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

ھۆپۈپ بىلەن بۇركۇت

زامانلارنىڭ زامانىسىدا، ئۇچار قۇشلار ئارىسىدا بۇركۇت پادىشاھ، قاغا ۋەزىر، ھۆپۈپ قازى ھەم مۆھۈردار دېۋانبېگى ئىكەن. ھۆپۈپ ئىنتايىن تەقۋادار، ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن ئالىم بولغاچقا، بۇركۇت پادىشاھ ھۆپۈپكە زور شانۇ شەۋكەت ئاتا قىپتۇ، چۈنكى بۇركۇت پادىشاھ بىلىملىكلەرگە بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدىكەن، ئۇلارنى ئەتىۋارلايدىكەن ۋە ئۇلارغا كۆيۈنىدىكەن. قاغا ۋەزىرمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئاجايىپ گۈزەل، چىرايلىق ئىكەن، ئەمما چىرايلىق بولغىنى بىلەن ئىچى تار، كۆڭلى قارا ئىكەن، سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكىر بىلەن كۈننى ئۆتكۈزىدىكەن. بۇركۇت پادىشاھ ھۆپۈپ موللامغا بەكمۇ ئامراق ئىكەن، پادىشاھلىقنىڭ ھەرقانداق زور ئىشلىرىنى ھەل قىلىشتا ھۆپۈپنىڭ پىكرىنى ئالىدىكەن ۋە ئۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش قىلىدىكەن. بۇ ئىش قارا نىيەت ۋەزىر قاغىنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قاينىتىپتۇ. ئۇ ھىيلە ـ مىكىر خالتىلىرىغا پىتنە ـ پاسات دەستۇرلىرىنى توشقۇزۇپتۇ. قۇشلار ئىچىدە سېغىزخان ئۆزى چىرايلىق بولسىمۇ، تۇراقسىز، شاللاق قۇش ئىكەن. قارا نىيەت ۋەزىر قاغا سېغىزخاننى مىڭبىر ھىيلە ـ مىكىر بىلەن قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ، سېغىزخان ئارقىلىق ئۇچار قۇشلار ئارىسىغا پىتنە ـ پاسات، تەپرىقە ـ نىزاھ، جېـ

دەل ـ ماجىرا ئۇرۇقلىرىنى چېچىۋېتىپتۇ. بۇ ئارقىلىق بۇركۈت پادىشاھنى ئاغدۇرۇ-ۋېتىپ، ئۆزى پادىشاھ بولۇشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇركۈت پادىشاھ ئۆزىنىڭ يېقىن مۇلازىم ـ سىپاھلىرىنى ئېلىپ شىكارغا مېڭىپتۇ. شىكارغا مېڭىشتىن بۇرۇن ھۆپۈپ مۆھۈردارنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوردىنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قالدۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن تېخىمۇ بىئارام بولۇپ ھەسەتتىن ئىچىدە زەھەر قاينىغان قاغا ۋەزىر ئۆزىنىڭ شۇم نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىن شېرىكى سېغىزخان ئارقىلىق ھۆپۈپ موللامنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپتۇ. ئۇنداق قىلىپ ـ مۇنداق قىلىپ ئاخىر ھۆپۈپ موللامنىڭ بېشىنى قايمۇقتۇرۇپتۇ. ھۆپۈپ موللامنىڭ كۆزى تورلىشىپ، يولدىن ئېزىپتۇ، ئۇنىڭ قەلەمگە ماھىرلىقى ئاخىر قارا نىيەت قاغا ۋەزىر ئۇچۇن ئىشلەپتۇ.

بۇركۈت پادىشاھنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلانغان قاغا ۋەزىر ئۆزىگە ئەگەشكەنلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، ئۆزىگە قارشى چىققانلارغا ھۆپۈپ موللام ئارقىلىق نامە پۈتۈپ، بۇركۈت پادىشاھقا سۇنۇش ئۇچۇن تەييارلىق كۆرۈپ قويۇپتۇ. ھۆپۈپ موللام كېچىسى تۆھمەتنامە يازسا، كۈندۈزى بۇركۈت پادىشاھنىڭ قەھر ـ غەزىپىدىن قورقۇپ قۇيرۇقىدا ئۆچۈرىدىكەن.

بۇركۈت پادىشاھ ئۇۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاغا ۋەزىرنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي قالغان باشقا قۇشلار بىرلىشىپ ئەرز قىپتۇ. نەتىجىدە، قاغا ۋەزىر بىلەن ھۆپۈپ تەييارلاپ قويغان نامىلىرىنى شاھقا سۇنالماپتۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان بۇركۈت پادىشاھ قاغىنى «تېشىڭمۇ ئىچىڭگە ئوخشاش قارا بولۇپ كەتسۇن ئىلاھىم!» دەپ، ھۆپۈپ موللامنى «ئۆمۈرۋايەت تۆھمەت تۇمشۇقۇڭدا نامە پۈتۈپ، قۇيرۇقۇڭدا ئۆچۈرۈپ ئۆتكەيسەن!» دەپ بەتدۇئا قىلىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قاغا بىلەن ھۆپۈپ راست شۇنداق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلارنىڭ ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىدىن رەنجىگەن بۇركۈت پادىشاھ پادىشاھلىقىنى تاشلاپ، ئېگىز تاغلارنى، قىيالارنى، چوققىلارنى ماكان تۇتۇپ، كۆكنىڭ قەرىدە ئەركىن قانات قېقىپ پەرۋاز قىلىپ ياشاپ ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **كىچىك ھاجىم** (1902 ــ 1980). ئەر، ئۇيغۇر، مەلۇماتلىق، تىجارەتچى، ئاتۇش شەھىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئېلى ئەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى تىجەندىن.
نەسرۇللا ئابلەت (1947). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومىنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، ئاتۇش

شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.
خاتىرلەنگەن ۋاقىت : 1972

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ھۆپۈپ نېمشقا سېسىق

ر ۋايەت قىلىنىشىچە، ھۆپۈپ ناھايىتى كۆپ ئوقۇغان، نۇرغۇن كىتابلارنى تەھسىل قىلغان بىلىملىك زاتلارنىڭ بىرى ئىكەن، شۇ بىلىمى بىلەن جامائەت ئىچىدە تونۇلۇپ، پۈتۈن ئالەمگە پادىشاھ بولغان سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا ۋەزىرمۇ بولغانىكەن. ئۇنىڭ بېشىدىكى تاجىسى ئەنە شۇ ۋەزىرلىك مەنسىپىنىڭ يالدامىسى ئىكەن. ھۆپۈپ شۇنچە بىلىملىك بولغىنى بىلەن تولىمۇ پىخسىق، تېجىمەل ئىكەن، قورسىقىدىكى بىلىمنى باشقىلارغا ئۆگىتىشنى زادىلا خالىمايدىكەن، ھەرقانداق ئىش قىلسا مەخپىي قىلىدىكەن، باشقىلارنىڭ ئۆگىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، كېچىلىرى كىشىلەرنىڭ نەزىرى چۈشمەيدىغان ئەسكى تامنىڭ كامىرىغا كىرىپ دۇرۇت ئوقۇيدىكەن، كىشىلەرنىڭ سورىغان سوئالىغا ئەسلا جاۋاب بەرمەيدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ قورسىقىدىكى بىلىمى سېسىپ كېتىپ، بۇ پۇراق تېشىغا تېپىپ، سېسىق پۇرايدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

«بىلگىنىڭنى ئەلدىن يوشۇرما» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز شۇنىڭدىن قالغانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **پاتەم بارات.** ئايال، ئۇيغۇر، 57 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسى يېڭىئېرىق يېزىسىدىن.
خاتىرلىگۈچى : **تۇرسۇن ياسىن.** ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسى يېڭىئېرىق يېزىسىدىن.
خاتىرلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر يېڭىشەھەر «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

شاتۇتى قانداق پەيدا بولغان

ب ۇرۇنقى زاماندا بىر مەھەللىدە بىر ئەر ـ خوتۇن ئۆتكەنىكەن. بۇلار بىر مە-

ھەللىدە تۇغۇلۇپ، كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ئاشىق ـ مەشۇقلار بولۇپ، ناھايىتى كىچىكلا توي قىلغانىكەن. بۇلارنىڭ ئىناق، بايىاشات تۇرمۇشىغا ھېچقانداق كىشىنىڭ تۇرمۇشى يەتمەيدىكەن. بۇلار «قايسىمىز بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسەك، ھايات قالغىنىمىز بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن ۋاز كېچىپ، قىرىق يىل ئىستىقامەت قىلىپ ئاللادىن تىلەپ، ئۆلۈپ كەتكىنىمىزنى تىرىلدۇرۇۋالمىز» دېگەن قارارغا كەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئايالى ئەمدىلا ئون سەككىز ياشقا كىرگەندە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئېرى ۋەدىگە ۋاپا قىلىپ، بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تاشلاپ، قىرىق يىل ئىبادەت قىلىپ، ئاللادىن ئايالىغا قايتا ھاياتلىق ئاتا قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللا بۇ كىشىنىڭ تىلىكىنى قوبۇل قىلىپ، خىزىر ئەلەيھىسسالامنى ئەۋەتىپ ئايالىنى تىرىلدۇرۇپ بېرىپتۇ.

بۇ ۋاقىتتا ئەر ئاتمىشتىن ئاشقان بولۇپ، ئايالى ئەمدىلا ئون سەككىز ياشتىكى چوكان ئىكەن. بۇلار يەنە تىرىكچىلىك قىلىشقا كىرىشىپتۇ. ھەرئىككىلىسى جاپاگالغا ئوتۇن ئەكېلىش ئۈچۈن بېرىپتۇ. ئوتۇن يىغۇۋاتىپ ئېرى بىرئاز ھېرىپ قاپتۇ ـ دە، ئايالىنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئۇخلاپ قاپتۇ. شۇ ئەسنادا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگەن بىر ئاتلىق شاھزادە بۇ يەرگە كېلىپ، ئايالدىن:

ــ بۇ جاپاگالدا نېمە ئىش قىلىۋاتىسىلەر؟ بۇ قۇچىقىڭىزدا ياتقان كىم؟ دادىڭىزمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئايال ئۇيالغىنىدىن دادام ياكى ئېرىم دېيىلمەي تۇرۇپ قاپتۇ. شاھزادە يەنە:

ــ قويۇڭ بۇنداق قېرىنى، ئاتقا مىنىڭ، تاماشا قىلايلى، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئايال ئېرىنىڭ بېشىنى يەرگە قويۇپ شاھزادىنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ قېچىپ كېتىپتۇ، ئېرىنىڭ قىرىق يىل خۇدادىن تىلەپ بۇ دۇنياغا قايتا كۆز ئاچقۇزغىنىنى ئۇنۇتۇپتۇ. ئېرى بولسا، بىر ئازدىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا خوتۇنى يوق، يىغلاپ ـ قاقشاپ ئىزدەشكە كىرىشىپتۇ. بىر قانچە كۈن ئىزدەپ ئاران تېپىپتۇ، ئەمما ئايالى خۇشياقماي ئېرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. ئۇ يەنىلا ئىمكانىيەت تاپسىلا ياش يىگىتلەرنىڭ كەينىدىن قېچىشنى ئويلايدىكەن. شۇ ئەسنادا خىزىر ئەلەيھىسسالام يەنە ئۇچراپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالام ئەرگە دەپتۇ:

ــ سىز ئارىنى ئۇزمەي ئاتمىش نەچچە يىل ياشىدىڭىز، ئايالىڭىز سىزدىن قىرىق يىل كەم ياشىدى. ئۇ ياش، شۇڭا كۆڭلى ياش يىگىتنى خالىشى، يەنىلا قېچىپ كېتىپ سىزنى بىئارام قىلىشى مۇمكىن. مېنىڭچە، سىز قېرىدىڭىز، خوتۇن دەيدىغان دەۋرىڭىزمۇ كېتىپ قالدى. بۇ ۋاپاسىز خوتۇنىڭىزنى بىر خىل قۇشقا ئايلاندۇرۇپ بەرسەم قانداق؟ ــ دەپتۇ.

ــ ماقۇل، ــ دەپتۇ ئەر. شۇنىڭدىن كېيىن خىزىر ئەلەيھىسسالام دۇئا قىلىپ،

ئايالنى شاتۇتىغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ ۋە ئەرگە:

ــ بۇ قۇشنى بىلىكتىزگە قوندۇرۇپ، گەپ ـ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۆڭلىڭىزنى خۇش قىلىپ ئۆتكۈزۈڭ، ــ دەپتۇ ۋە غايىب بوپتۇ.

ھېلىقى كىشى بولسا ئاخىرقى ئۆمرىنى «شاتۇتى» دېگەن قۇشنىڭ يېقىملىق گەپـ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ يۇرۇپ خۇشال ـ خۇرام ياشاپ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ دۇنيادا ئېرىنى تاشلاپ قاچقۇچى ۋە ئېرىنىڭ سۆزىدىن چىقىپ يامان ئىشلاردا بولغۇچى ئاياللار قىيامەت كۈنى ئادەم شەكلىدىن ئۆزگىرىپ، بىرخىل قۇش سۈرىتىدە قوپارمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **قاسىم ئابدۇللا.** ئەر، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، كۈچا ناھىيەسى ئۆچ ئۆستەڭ يېزىسى ئارا مەھەللە كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نۇرنىسا ھاشىم.** ئايال، ئۇيغۇر، 39 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، كۈچا ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 11.1989

«كۈچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

جۇغۇلداق قانداق پەيدا بولغان

جۇغۇلداق ئەسلىدە داڭلىق تېۋىپ بولۇپ، ئىسمى جاپپار ئىكەن. ئۇ ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى ئوت ـ گىياھ، ئۇچار قۇشلاردىن دورا ياساپ، كىشىلەرنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ناھايىتى شۆھرەت قازانىپتۇ.

ئۇنىڭ شۆھرىتىنى ئاڭلىغان ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان ئۆزۈنىڭ يىللار دىن بۇيان كېسەل ياتقان قىزىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە، جاپپارنى چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئۇ ئادەم ئەھۋالنى جاپپارغا مەلۇم قىپتۇ. جاپپار بولسا ئۆزىنى تولىمۇ چوڭ تۇتۇپ:

ــ قىزىنى كۆرسەتمەكچى بولسا، نېمىشقا ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئۆزى ئالدىمغا كەلمەيدۇ؟ ــ دەپ قىمىرلاپ قويماپتۇ.

ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ، بىراق قىزى ئۈچۈن ئامالسىز ئۆزى جاپپارنى چاقىرىپ كېلىشكە بېرىپتۇ. جاپپار ھەزرىتى ئەلىنى

كۆرگەندىن كېيىن گىدىيىپ تۇرۇپ:

ــ قىزىڭىزنى داۋالاش ئاسان، بىر جۈپ قارچىغىڭىزنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى قىزىڭىزغا يېگۈزسىڭىز ساقىيىپ كېتىدۇ، ــ دەپتۇ.

ھەزرىتى ئەلى بۇ بىر جۈپ قارچىغىسىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن. قىزىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن بۇ بىر جۈپ قارچىغىنى ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى قىزىغا يېگۈزۈپتۇ، قىزى ساقىيىپتۇ، ئەمما قارچىغىسىنىڭ دەردىدە ھەزرىتى ئەلىنىڭ گېلىدىن تاماق ئۆتمەس بولۇپ قاپتۇ. جاپپار بولسا كۈندە ھەزرىتى ئەلىنى مەسخىرە ـ مازاق قىلىپ چىشىغا تېگىپتۇ، ھەتتا تېخىمۇ كۆرەڭلەپ ئۆزىنى ئاللا بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ يۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى ھەزرىتى ئەلى شاھمەردان خورلۇققا پايلىماي، جاينامازدا ئولتۇرۇپ خۇداغا ئىلتىجا قىلغانىكەن، خۇدادىن ۋەھىي كېلىپ جاپپار ئىسىملىك بۇ تېۋىپ جۇغۇلداققا ئايلىنىپ قاپتۇ. جۇغۇلداقنىڭ «جۇۋ ـ جۇۋ» دەپ سايرىغىنى «مەن خۇدا-دىن ئۇلۇغ» دېگىنىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا سادىق.** ئەر، ئۇيغۇر، 27 ياش، تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، چەرچەن ناھىيەسى ئۆيىيايلاق يېزىسى سېرىققول كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھە-يەسىدىن.

قادىر ياقۇپ. ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيە-سىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

چۈغۈندەكنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى

ئۇ ھېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇلايمان پەيغەمبەر ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە پادىشاھ بولۇپ بارلىق ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن باشقا، جاھاندىكى ئۇچار قۇش، جان ـ جانىۋارلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بىر كۈنى سۇلايمان پەيغەمبەر خوتۇ-نىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۆز پەرمانىنىڭ ئۇچار قۇشلار ئارىسىدا قانچىلىك ئىجرا بولىدىغانلىقىنى سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە جاھاندىكى بارلىق

قوشلارنى هاۋادا قاناتلىرىنى كېرىپ كۈن نۇرىنى توسۇپ خوتۇنىغا سايە چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇچار قوشلار سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاپتۇ. لېكىن، ھاۋادا ئالىقانچىلىك يەردىن كۈن نۇرى چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سۇلايمان پەيغەمبەر چۈغۇندەكنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ. چۈغۇندەكنى ئېلىپ كېلىشكە قارچىغىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇمۇ تاپالماپتۇ. ئارقىدىن لاچىن چۈغۇندەكنى تېپىپ كېلىشكە ۋەدە بېرىپتۇ.

لاچىن سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئەمرى بويىچە جاڭگالمۇ جاڭگال كېزىپ يۈرۈپ، ئاخىرى بىر ئورمانلىققا بېرىپ چۈغۇندەكنىڭ ئۇۋىسىنى ئىزدەپ ئۇچۇپ يۈرۈپتۇ. بىر مەزگىل ئىزدىگەندىن كېيىن لاچىن چۈغۇندەكنىڭ ئۇۋىسىنى تېپىۋاپتۇ ۋە چۈغۇندەككە سەزدۈرمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ. لاچىننىڭ ئۇچۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن چۈغۇندەك، مېنى تاپالماي ياخشى قىلدى، دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۇۋىسىدىن چىقىپ چىنارنىڭ شېخىغا قونۇپتۇ. لاچىن ھاۋانى بىر ئايلىنىپ، چۈغۇندەككە كۆرۈنمەي، قويۇق ئورمانلىقنىڭ ئارىسىدىن ئوقتەك ئۇچۇپ كەلگەنچە چۈغۇندەكنى تۇتۇۋاپتۇ، بوينىدىن قاماللاپ سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ.

— مېنىڭ ئەمرىمگە نېمىشقا ئىتائەت قىلمىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر خاپا بولۇپ.

— ئى شانۇ شەۋكەتلىك شاھىم، سىلىنىڭ ئەمرلىرىنى جېنىم بىلەن ئورۇنلاپ خوتۇنلىرىغا سايە چۈشۈرۈشكە خېلى بۇرۇنلا كېلەتتىم، لېكىن بىر نەرسىدىن گۇمان قىلىپ، گۇمانىمنى يېشەلمەي كېلەلمىدىم، — دەپتۇ چۈغۇندەك.

— نېمىدىن گۇمانلاندىڭ؟

— جاھاندا ئەر كۆپمۇ - ئايال كۆپمۇ؟ مۇشۇ ئېنىقسىزلىق مېنى بىسەرەمجان قىلىپ، ئويلاپ تاپقان جاۋابتىن گۇمانلىنىپ كېلەلمىدىم، — دەپتۇ.

— قايسىسى كۆپ ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— خوتۇن كىشى كۆپ ئىكەن.

— ئاللا تائالا ھەممە نەرسىنى جۈپ - جۈپى بىلەن ياراتقان تۇرسا، نېمىشقا خوتۇن كىشىنى كۆپ ئىكەن دېدىڭ؟ — دەپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— ئى شاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە ئېيتاي، — دەپتۇ چۈغۇندەك.

— كەچتىم، ئېيت!

— مەن خوتۇن كىشىنىڭ خوتۇن ھېسابلىدىم، خوتۇن كىشىنىڭ سۆزى بىلەن ئىش قىلىدىغان ئەرنىمۇ خوتۇن ھېسابلىدىم. شۇڭا، جاھاندا ئەردىن خوتۇن كىشىنى كۆپ چىقاردىم، — دەپتۇ چۈغۇندەك.

— ئەر كىشىنى خوتۇن كىشىگە قوشۇۋېتىشكە نېمە ھەددىڭ! — دەپتۇ سۇلايمان

پەيغەمبەر.

ــ سىلى ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھى بولۇپ تۇرۇقلۇق خوتۇنلىرىدىن قورقۇپ ئۇنىڭ سۆزىگە كىرىپ، بارلىق ئۇچار قۇشلارنى يىغىپ خوتۇنلىرىنىڭ ئۈستىگە سايە چۈشۈرۈشنى ئەمر قىلدىلا. ئۇچار قۇشلار سىلىنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ خوتۇنلىرىنىڭ بېشىغا سايە چۈشۈرۈشكە كەلدى. نەتىجىدە، كۆپلىگەن قۇشلارنىڭ ئىسسىغان ئۈزۈلىرى سوۋۇپ بۇزۇلدى. چۈجە چىقىش ئالدىدىكى تۇخۇملىرى شامالداپ ئىلىپ قالدى. تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلەر ئاچلىقتىن ئۆلدى. بۇنىڭ قىساسىنى كىم تارتىدۇ؟ مېنىڭمۇ تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلىرىم بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ قېلىشىدىن غەم يەپ ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىدىم. ئۆزلىرى خوتۇنلىرىنىڭ گېپىگە كىرىپ بېشىمىزغا كۈلپەت سالدىلا. شۇڭا، سىلىنى خوتۇن كىشى قاتارغا كىرگۈزۈۋەتتىم، ــ دەپتۇ چۈغۇندەك ۋە گېپىنى تۈگىتىپ ئۈچۈپ كېتىشكە تەمشىلىپتۇ. خوتۇنىنىڭ گېپىگە كىرىپ ئۇچار قۇشلارغا ئۇۋال قىلغىنىغا پۇشايمان قىلغان سۇلايمان پەيغەمبەر خىجالەت بولۇپ بارلىق قۇشلارغا ئۆز ئۇۋىسىغا قايتىش ئىجازىتى بېرىپتۇ. چۈغۇندەكنىڭ گېپىدىن كۆڭلى سۆيۈنگەن سۇلايمان پەيغەمبەر ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ «سېنىڭ ھەممە نەرسەڭ كېسەلگە داۋا بولغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. چۈغۇندەكنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ دۇئاسىدىن باشلانغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىمىنجان ساۋۇت**. ئەر، ئۇيغۇر، يەكەن ناھىيەسى كاچۇڭ يېزىسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

سۇندۇك نېمە ئۈچۈن پۈتىنى ئاسمانغا قىلىپ ئۇخلايدۇ

قەدىمكى زاماندا ئۇچار قۇشلار دۇنياسىدا سۇندۇك ئۆزىنى ھەممىدىن كۈچلۈك ۋە چېۋەر ھېسابلايدىكەن، شۇڭا باشقا ئۇچار قاناتلار ئارىسىدا ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدىكەن. ئۇچار قاناتلار سۇندۇكنى بىر سىناپ بېقىش قارارىغا كەپتۇ ۋە ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چاققان بىر كۈنى ئۇچار قاناتلار توپلىشىپ سۇندۇكنى ئوردىۋاپتۇ.

ــ سۇندۇك بېگىم، ھازىر ئاسمان يېرىلىپ كېتىپتۇ، پات ـ يېقىندا ئاسمان ئۆرۈلۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ. ئەگەر ئاسمان ئۆرۈلۈپ كەتسە ھەممىمىز تۈگىشى-

ممز. ئۆزلىرى كۆچلۈك ۋە چېۋەر بولغاچقا، بۇنىڭدىن ساقلىنىشنىڭ بىر ئامالىنى قىلىپ بەرسىلە، ــ دەپتۇ. سۇندۇك، راست ئاسمان ئۆرۈلۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ قورقۇپتۇ، لېكىن قىلچە چاندۇرماي:

ــ ئەخمەق ئىكەنسىلەر، غوجا ئاكاڭلار تۇرغان يەردە ئاسمان بىزنى باسالمايدۇ. مەن ئاسماننى ئىككى پۇتۇم بىلەن يۆلەپ ئالىمەن، ــ دەپتۇ.

شۇ چاغدا ھاۋا ناھايىتى قاتتىق گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىپتۇ. ئۇچار قاناتلار سۇندۇككە:

ــ قېنى سۇندۇك غوجام، ئەنە ئاسمان ئۆرۈلۈۋاتىدۇ، چاپسان يۆلىۋالسىلا، ــ دەپتۇ. سۇندۇك پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ يېتىۋېرىپتۇ. ھاۋا ئېچىلىپ، گۈلدۈرلەش توختىغاندىن كېيىن ئۇچار قاناتلار كېلىپ قارىسا، سۇندۇك پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئۇخلاپ ياتقانكەن. ئۇچار قاناتلار قاتتىق كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ. چۆچۈپ ئويغانغان سۇندۇك ئەتراپىدىكىلەرگە:

ــ ئاسماننى يۆلىۋالغىنىمغا خۇشال بولۇپ كۈلۈۋاتامسىلەر؟ يۆلىۋالمىغان بولسام ھەممىڭلارنى ئاسمان بېسىپ كۆكۈم ـ تالقان قىلىۋېتەتتى، ــ دەپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان قۇشلار تېخىمۇ تېلىقىپ كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئەل ئارىسىدا «ئاسمان ئۆرۈلۈۋاتسا، پۇتۇڭنى سۇندۇكتەك ئاسمانغا قىلىپ ياتامسەن؟» دېگەن تەمسىل ھازىرغىچە ساقلىنىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۇردى تاش.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مەكىت ناھىيەسى يانتاق يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مەخمەت ياقۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 48 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، مەكىت ناھىيەسى يانتاق يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى شىنجاڭ تومى «مەكىت قىسمى»، 1989

ئاق قۇشقاچ نېمە ئۈچۈن سەكرەپ ماڭىدۇ

بۇرۇنقى زاماندا ئاق قۇشقاچمۇ باشقا قۇشلارغا ئوخشاش سەكرىمەي، چاماداپ ماڭىدىكەن. بىراق، ئۇ بەك ھېيلىگەر، ھورۇن ئىكەن، ئۆزىنى زادىلا ئۇپراتـ

مايدىكەن، ئوزۇق ئىزدەشتىنمۇ ئېرىنىپ، باشقا قۇشلار توپلاپ قويغان تەييار ئو-زۇقلارنى ئوغرىلاپ يەيدىكەن، ھەتتا ئۇ بارا - بارا قۇشلارنىڭ تۇخۇملىرىنىمۇ ئوغ-رىلاپ يەيدىغان بوپتۇ. بۇنىڭ دەستىدىن باشقا قۇشلار كۈن ئالالمايدىغان ھالغا چۈ-شۈپ قاپتۇ. ئاخىر بىر كۈنى قۇشلار ئۇنى ئوغرىلىق قىلىۋاتقان يېرىدىن تۇتۇۋې-لىپ، قازىنىڭ ئالدىغا سۆرەپ بېرىپتۇ ۋە قازىدىن ئۇنى قاتتىق جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىپتۇ.

قازى بارلىق قۇشلارنى يىغىپ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئۇنى سوراققا تارتىپتۇ. ئاق قۇشقاچ ئىلاجسىز ئۆزىنىڭ كەسپىي ئوغرى ئىكەنلىكىنى، باشقىلارنىڭ نەرسە-لىرىنى ئوغرىلاپ جان بېقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بويىنىغا ئاپتۇ.

— ئوغرىغا رەھىم - شەپقەت قىلىشقا بولمايدۇ، پۈتىغا كىشەن سېلىنسۇن، ئۆ-مۈرۋايەت قاماقتا ياتسۇن! — دەپ ھۆكۈم چىقىرىپتۇ قازى. شۇ سورۇندىلا ئۇنىڭ ئىككى پۈتىغا كىشەن سېلىنىپ، قاماققا تاشلىنىپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. ئاق قۇشقاچ ھارامزادە بىر پەيتنى تېپىپ، قا-ماقتىن قېچىپ چىقىپ كېتىپتۇ، بىراق ھەرقانداق قىلىپمۇ پۈتىدىكى كىشەننى ئاجرىتالماپتۇ. باشقا قۇشلارمۇ ئۇنىڭ ئوغرى ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىشنى خالىماپتۇ. ھازىرمۇ ئۇنىڭ پۈتىدا كىشەن بار ئىكەن، شۇڭا ئۇ چام-داپ ماڭالماي «دىك - دىك - دىك» قىلىپ سەكرەپ ماڭىدىغان بولۇپ قالغانكەن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

بوز تورغاينىڭ ئۇۋىسى نېمە ئۈچۈن ئېتىزلىقتا بولۇپ قالغان

بۇرۇنقى زامانىدا قۇشلارنىڭ مۇقىم ماكانى يوق ئىكەن، ئۇلار نەگە ئۇچۇپ بار-سا شۇ يەردە ئۇۋا تۇتۇپ تارقاق ياشايدىكەن. كېيىن قۇشلارنىڭ پادىشاھى «بارلىق قۇشلار يىغىلسۇن، ئۇلارغا ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق يەردىن ئۇۋا كۆر-سىتىپ بېرىلىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. بەلگىلەنگەن كۈنى ھەممە قۇشلار تەرەپ-تەرەپتىن يىغىلىش ئورنىغا قاراپ ئۇچۇپتۇ.

بوز تورغاي بىرمۇنچە قۇش بىلەن بىللە ئۇچۇپ كېتىپ بېرىپ، يولدا بىر دېھ-قاننىڭ كالا ھارۋىسى بىلەن ئېتىزغا ئوغۇت توشۇۋاتقانلىقىنى، كالىنىڭ بىر دۆڭدە ھارۋىنى تارتالمايۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ - دە، دوستلىرىغا قاراپ:

— ئاغىنىلەر، يۇرۇڭلار، ھەممەيلەن بېرىپ ئاۋۇ دېھقاننىڭ ھارۋىسىنى ئىتتە-

ېشىپ بېرەيلى، — دەپتۇ.

— بۈگۈن بىزگە ئۇۋا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغان تۇرسا، دېھقانغا ياردەملىشىدىمىز دەپ يۈرسەك كېچىكىپ قالمىساق ئەمەسمۇ! — دەپ باشقا قۇشلار ئۇنىشاپتۇ. بوز تورغاي:

— ئۇنداق بولسا، سىلەر مېنىپ تۇرۇڭلار، مەن ياردەملىشىپ بېرەي، ئارقاڭلاردىن بارارمەن، — دەپتۇ ۋە شۇ يەردە قاپتۇ.

ئۇ كېلىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن ھارۋىنى ئىتتىرىپتۇ ۋە «ھە ـ ھۇ» دەپ دېھقانغا ئىلھام بېرىپتۇ. ھارۋا دۆڭگە چىقىپ كېتىپتۇ. بوز تورغايمۇ دېھقان بىلەن بىللە ئېتىزلىققا كەپتۇ. ئۇ، ياردەم قىلغاندەكىن ئاخىرغىچە قىلاي، دەپ ئويلاپ، دېھقانغا ياردەملىشىپ يەرگە ئوغۇت چېچىشىپ بېرىپتۇ. دېھقان ئۇنىڭدىن بەكمۇ رازى بولۇپ كېتىپتۇ. بوز تورغاي ئىش بىلەن بولۇپ كېتىپ ۋاقتىنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكىنىنى بىلمەي قاپتۇ ـ دە، يىغىلىش ئورنىغا بارالماپتۇ. كۈنمۇ كەچ بولۇپ قاپتۇ. ئۇ، ئەمدى بارايمۇ ـ بارمايمۇ؟ دەپ ئىككىلىنىپ تۇرۇشىغا ئۇۋا تەقسىم قىلىۋالغان قۇشلار مۇ قايتىپ كېلىشىپ، ئۇۋىنى تەقسىم قىلىپ بولغانلىقىنى ئېيتىشىپتۇ. دېھقانىڭ بوز تورغايغا ئىچى ئاغرىپ:

— ماڭا ياردەم قىلمەن دەپ ئۇۋىسىز قاپسەن، ئەمدى قانداق قىلىسەن؟ — دەپتۇ.

— ھېچۇەقەسى يوق ئاكا، «جان بولسا جاھان ـ ئاش بولسا قازان» دەپتىكەن. ئالەمنىڭ قوينى كەڭ. خاتىرجەم بولۇڭ، ماڭمۇ بىر يەردىن جەزمەن ئۇۋا تېپىلىدۇ، — دەپتۇ بوز تورغاي قىلچە كۆڭلىنى يېرىم قىلماي.

— ئەسسە مۇنداق قىلايلى، — دەپتۇ دېھقان بوز تورغايغا، — سەن كىشىنىڭ ھالىغا يېتىدىغان، ئاق كۆڭۈل، ئىشچان قۇش ئىكەنسەن. مېنىڭ مۇشۇ بۇغدايلىقىمدا ئۇۋا تۇتۇپ ماكانلىشىپ قالغىن. بۇ يەردە سەن يەيدىغان قۇرت ـ قوڭغۇز كۆپ، ئوت ـ چۆپ ئۇرۇقلىرى، تۆكۈلگەن بۇغداي دانلىرىمۇ بار. قانچە يېسەڭمۇ يېتىدۇ. بىر ـ بىرىمىزگە ھەمدەم بولۇپ بىللە ياشايلى.

بوز تورغاي دېھقانىڭ تەكلىپىنى مەمنۇنلۇق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئېتىزلىقىنى ماكان قىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ ئېتىزلىقتا تۇخۇم چىقىرىپ، بالىلىرىنى چوڭ قىلىدىغان ۋە دېھقانغا مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن دائىم ناخشا ئېيتىپ بېرىدىغان بولۇپتۇ. ھازىرمۇ شۇنداق قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

هاشاراتلار هەققىدە

پادىشاھ بىلەن چۈمۈلە

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتۈپتىكەن، بۇ پادىشاھ ئۆزىنى دۇنيادا مېنىڭدەك ئەقىل ـ پاراسەتلىك ۋە سۆزمەن ئادەم يوق دەپ ئويلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ بىر قىسىم لەشكەرلىرى بىلەن شىكارغا چىقماقچى بوپتۇ. قۇرت ـ قوڭغۇز، چۈمۈلىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ: «ئون كۈنگىچە سىرتقا چىقمىسۇن، ئەگەر سىرتقا چىقسا، ئاتلىرىمىزنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسىلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپ خەۋەر قىپتۇ. بۇ خەۋەرنى چۈمۈلىلەر ئاڭلاپ، پادىشاھنى بىر كۈن مېھمان قىلىپ، ئاندىن يولغا سېلىپ قويماقچى بولۇشۇپتۇ.

پادىشاھ چۈمۈلىلەرنىڭ يول توسۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ:

ــ بۇ نېمە گەپ؟ ــ دەپ چۈمۈلە پادىشاھىدىن سوراپتۇ.

ــ پادىشاھى ئالەم، جانابلىرىنى ھۈزۈرىمىزدا بىر كۈن تۇرۇپ مېھمان بولۇپ كېتەمدىكىن دەپ ئالدىلىرىغا چىققانىدۇق، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ چۈمۈلە پادىشاھى. پادىشاھ ھەيران بولۇپ:

ــ ھەي ئەخمەق، بىزغۇ قونارمىز، شۇنچە ئادەم بىلەن ئۇلاغلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىنى ئويلاپ باقمىدىڭمۇ؟ ــ دەپ زاڭلىق قىلىپ كۈلۈپتۇ.

ــ ئويلىدىم، ئويلىدىم. ئەمگىكىمىز بىلەن بايلىرىمىز پادىشاھى ئالەم، ــ دەپتۇ چۈمۈلە پادىشاھى.

بۇ جاۋابنى ئاڭلىغان پادىشاھ، رىزقىڭلارنى خۇدايىم بېرىدۇ، دېگەن بولساڭ، مېنى يەڭگەن بولاتتىڭ. شۇنچە ئادەم ۋە ئۇلاغلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىگە ئەمگىكىڭ بىلەن جاۋاب قىلالىغىنىڭنى كۆرەرمىز، دەپ، بىر كۈن مېھمان بولۇپ كېتىشكە مەقۇل بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چۈمۈلە پادىشاھى مېھمانلارنى تىكىپ تەييارلاپ قويغان چېدىر بارگاھقا تەكلىپ قىپتۇ.

چۈمۈلە پادىشاھى ھەربىر چۈمۈلىنىڭ بۇغۇنكى مېھمانلارغا ئاتاپ بىر تالدىن ناننىڭ ئۈۋىقى، بىر تالدىن سۇلۇ، بىر تالدىن ياۋا بېدە ئېلىپ كېلىشىنى بۇيرۇپتۇ. چۈمۈلىلەر بۇ تاپشۇرۇقنى بىردەمدىلا ئورۇنلاپ بوپتۇ، بېدە، نان، سۇلۇلارنى يىغىپ دۆۋە ـ دۆۋە قىلىۋېتىپتۇ. بۇ يىغىلغان نەرسىلەرنى لەشكەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلار بىر

كۈن يەپ ئاران يېرىملاشتۇرۇپتۇ. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ:
— ھەي چۈمۈلە، سېنىڭ بېشىڭ نېمانچە يوغان؟ — دەپ سوراپتۇ.
— بېشىمدا ئەقلىم تولا، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ چۈمۈلە.
— بېلىڭ نېمانچە ئىنچىكە؟
— چوڭ ئىشلارغا بېلىمنى مەھكەم باغلايمەن.
— ئۇنداق بولسا، قۇيرۇق تەرىپىڭ نېمانچە يوغان؟
— كۈچ - قۇۋۋىتىم جىق.
پادىشاھ بۇ جاۋابلاردىن قايىل بولۇپ، يەنە باشقا سوئال تېپىپ بېرەلمەپتۇ، شۇ خجالەتچىلىكتە شىكارغىمۇ چىقماي ئۆز شەھىرىگە قايتىپ كېتىپتۇ.

خاتىرىلىگۈچى : **ۋاھاپ رازىق** (1938). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، يەكەن ناھىيەلىك دارىلمۇئەللىمىندىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

چۈڭ قانداق پەيدا بولغان

پىرئەۋن پادىشاھ ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازى ۋە مول بايلىقىدىن پەخىرلىنىپ، پۈتۈن تەۋەلىكىگە ئۆزىنى «خۇدا» دەپ جاكارلاپ خۇدالىق دەۋاسى قىپتۇ. بۇنىڭغا خالايىقنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن بىر يېڭى مۆجىزە يارىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈرنىڭ ئۇۋىقىنى بىر قاچىغا ئېلىپ ئاغزىنى ئېتىپ، بىر قانچە ۋاقىتتىن كېيىن خۇدادىن: «خۇدايا، خەلقىنىڭ ئالدىدا مېنى شەرمەسار قىلمىساڭ، بۇ دۇنيادا مېنىڭ دېگىنىمنى بەرسەڭ» دەپ تىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سېخىي ئاللا ئۇنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىلىپ، قاچىدىكى تۆمۈر ئۇۋىقىلىرىنى «چۈڭ»دىن ئىبارەت بىر مۆجىزىگە ئايلاندۇرۇپتۇ. پىرئەۋن خالايىق ئالدىدا بۇ قاچىنى ئاچقانىكەن، ئىچىدىكى تۆمۈر ئۇۋىقىلىرى دەرھال قانات ياساپ ئۇچۇپ چىقىپتۇ. پىرئەۋن خالايىق ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتىپتۇ. چۈڭ ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئۆمەر ئابدۇللا. ئەر، ئۇيغۇر، 33 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، كۇچا ناھىيەسى ئۇزۇن يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلىگۈچى : ساۋۇت زاھىر. ئەر، ئۇيغۇر، 36 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، كۇچا ناھىيەسى ئىشخىلا يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1993

چۈتن نېمە ئۈچۈن ئادەمگە سىغمەيدۇ

ئەسكەندەر جاھانغا پادىشاھ بولۇپ تولىمۇ ئادىل ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ خەزىنىسىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى پەقەت يوق ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسكەندەر بىر قارا ئىس ـ تۈتەكنىڭ ئارىسىدا قېلىپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قاچىمەن دەپ قارا پاتقاق لايغا چۈشۈپ كېتىپ چۈش كۆرۈپتۇ. ئىسكەندەر چۈشىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ ـ دە، غۇسلى تەرەت ئېلىپ ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ: «ئى خۇدا، مېنىڭ سېنىڭ ئالدىڭدا قانداق گۇناھىم بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەرسەڭ» دەپ دۇئا قىپتۇ. ئارقىدىن يەنە شۇ كېچىسى گېلىغا جاراھەت چىقىپ قېلىپ چۈش كۆرۈپتۇ ۋە موللىلارنى چاقىرتىپ، چۈشىنىڭ تەبىرىنى سوراپتۇ. تەبىرچىلەر:

ــ سىلىنىڭ خەزىنىلىرىدە يېتىم ھەققى بار ئوخشايدۇ، ــ دەپ تەبىر بېرىپتۇ.

ئىسكەندەر خەزىنىچىنى چاقىرتىپ ئەھۋالنى سورىسا، خەزىنىچى:

ــ بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن بۇرۇن شەھەرنىڭ سىرتىدىكى بىر يېتىم بالا قازا قىلدى، ئۇنىڭ مىراسخورى بولمىغاچقا، ئۆيىدىكى كونا داڭقاننى خەزىنىگە ئەكىرىپ قويغان، ــ دەپتۇ. ئىسكەندەر ئەھۋالنى چۈشىنىپ، سەھەردە بىر پۇتىدا خەزىنىنىڭ ئىچىنى، بىر پۇتىدا خەزىنىنىڭ تېشىنى دەسسەپ تۇرۇپ، خۇداغا توۋا ئىستىغپار ئوقۇپتۇ. شۇ چاغدا خۇدا تەرىپىدىن بىر ندا كەپتۇ: «ئى ئىسكەندەر، داڭقاننى بوسۇغىغا ئۇرۇپ چېقىۋەت.» ئىسكەندەر داڭقاننى بوسۇغىغا بىر ئۇرغانىكەن، چويۇن سۇنۇپ، چۈتن بولۇپ ئۈچۈپ كېتىپتۇ. شۇڭا، چۈتن ھارام نەرسە بولۇپ، ئادەملەرگە سىغمەيدىكەن، ئۇقۇشماي يەپ سالسا يېنىپ كېتىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئەيسا موللام.** ئەر، ئۇيغۇر، 72 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، مەكىت ناھىيەسى تۇمەنتال يېزا.

زىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **موسا ئەيسا.** ئەر، ئۇيغۇر، 40 ياش، تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، مەكىت نا-ھىيەسى تۈمەنتال يېزىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

جۈڭگو خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى شىنجاڭ تو-مى «مەكىت قىسمى»، 1989

سايغاق چۈن

بۇرۇنقى زامانلارنىڭ زامانىسىدا ھاشاراتلارنىڭ ماكانىدىن بىر سايغاق چۈن ئۇچۇپ بېرىپ، قويلارنىڭ يېنىغا چۈشۈپتۇ - دە، قويلارغا:

— ھەي يۈڭلۈق مەخلۇقلار، سىلەردە ئاتامنىڭ كونا قەرزى بار ئىكەن، شۇ قەرزنى سۈيلەپ كېلىڭلار دەپ ۋە غىڭشىپ قويلارنى ئايلىنىپ پىرقىراپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قويلار دەرھال توپ - توپ بولۇشۇپ، باشلىرىنى بىر يەرگە قىلىپ، قاتتىق تومۇز كۈنلەرنىڭ ئىسسىقىغا چىدىمىغان ھالدا پۈشۈلدىشىپ:

— ماقۇل، بىز مەسلىھەتلىشەيلى، «قەرزدار بولساڭ بېرىپ قۇتۇل، ئاغرىق بول-ساڭ ئۆلۈپ قۇتۇل» دەپتىكەن. قەرزىگگە كېيىن كەلگىن، — دەپتۇ. چۈن غىڭشىپ ئۇچۇپ ئاتلارنىڭ قېشىغا بېرىپتۇ ۋە ئاتلارغىمۇ يۇقىرىقى سۆزلەرنى دەپتۇ. چوڭ - كىچىك ئاتلارنىڭ ھەممىسى بۇ سۆزنى ئاڭلاپلا باشلىرىنى ئېگىز - پەس لىڭشىتىپ:

— ماقۇل، ماقۇل، بېرەيلى، كېيىن كەلگىن، — دەپ يۈگۈرۈشۈپ كېتىپتۇ. سايغاق چۈن ئامالسىز كالىلارنىڭ قېشىغا ئۇچۇپ كەپتۇ - دە، ئۇلارغىمۇ ھېلىقى گەپلەرنى دەپتۇ. راسا ئىشتەي بىلەن چۆپ يەۋاتقان كالىلار قۇيرۇقلىرىنى تىككىدە كۆتۈرۈپتۇ - دە:

— نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئالالمىغان قەرزىڭنى بىزدىن ئالاتتىڭمۇ؟! قېنى، يې-تىشۋالساڭ ئال، بولمىسا بەرمەيمىز، — دېيىشىپ پاتپاراق بولۇشۇپ ھەر تەرەپكە قاراپ قېچىشىپتۇ. سايغاق چۈن «پۈتمىگەن قەرزىڭدىن پوق ئال دەپتىكەن، كالىلار-دىن پوق بولسىمۇ ئۇندۇرمەنغۇ» دېگەن ئوي بىلەن كالىلارنىڭ قۇلىقىغا كىرىۋېلىپ غىڭشىپ ئۇچۇۋېرىپتۇ.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قويلارنىڭ داۋاملىق تومۇز كۈنلىرىدە باشلىرىنى بىر يەرگە قىلىپ پۈشۈلداپ تۇرۇشى، ئاتلارنىڭ باشلىرىنى سىلكىشى، كالىلارنىڭ قۇي-

رۇقلىرىنى تۈيۈقسىز كۆتۈرۈشۈپ يۇگۈرۈشلىرى سايغاق چۈشىنىڭ قەرزىنى سۈيلەپ كېلىشىدىن قالغانكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **روزاخۇن خېلىل.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، غۇلجا ناھىيەسى يېڭىتام يېزىسى ئاقتام كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى»، 1995

كۈيىنىڭ پەيدا بولۇشى

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا، زامانىنىڭ زامانىسىدا مال ـ چارۋىسى ئىنتايىن جىق بىر باي ئۆتكەنكەن، لېكىن ئۇ ھەددىدىن تاشقىرى پىخسىق ۋە ئاچ كۆز بولۇپ، ئاجىز، يېتىم ـ يېسىر، مىسكىنلەرگە بىرەر ـ يېرىم مېلىنى خەير ـ ئېھسان قىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، مال ـ چارۋىلىرىنىڭ بىر تال قىلىنمۇ باشقىلاردىن قىزغىنىدىكەن.

بۇ پىخسىق بايىنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىدىن خەۋەر تاپقان بىر ئەۋلىيا كۇنە لەردىن بىر كۇنى ئۇنىڭ يۇرتىغا كېلىپ: «مالىلىرىڭنىڭ ئوندىن بىرىنى ئاجىزلارغا بەرگىن. بۇ ئېھسانىڭ تۈپەيلىدىن مال ـ چارۋىلىرىڭ كۆپىيىدۇ، بولمىسا بالا ـ قازادىن قۇتۇلالمايسەن» دەپ نەسىھەت قىپتۇ. بىراق، ئەقىلسىز، پىخسىق باي ئەۋلىيانىڭ نەسىھەتىنى ئىلىككە ئالماپتۇ.

ئاي ـ يىللار كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈۋېرىپتۇ. بايىنىڭ مال ـ چارۋىلىرى كۆپەيمەكتە يوق بارغانسېرى ئازىيىپتۇ. بايىنىڭ جەھلى قېتىپ تېخىمۇ ئاچ كۆز، پىخسىق بولۇپ كېتىپتۇ، چاكارلىرىنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپتۇ. باي بولۇۋاتقان زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە مال ـ چارۋىلىرىنى قىرقىتىپ يۇڭلىرىنى سېتىش قارارىغا كەپتۇ ۋە چاكارلىرىنى ئىشقا سېلىپ دەرھال تۇتۇش قىپتۇ.

ئاشۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە ھېلىقى ئەۋلىيا يەنە سەپەر قىلىپ پىخسىق بايىنىڭ يۇرتىغا يېقىنلىشىپتۇ. دانىشمەننىڭ قارىسىنى كۆرگەن باي، بۇ قارغىش تەگكۇر شۇم ئېغىز يەنە كەپتۇ، بۇ لەنىتىنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ زىيان تارتقاندىن كۆرە ئۆزۇمنى دالدىغا ئالاي، دېگەن نىيەتكە كېلىپ، قىرقىتىلغان يۇڭ ـ تۈتىلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ مۆكۈۋاپتۇ. ئەۋلىيا كېلىپ بايىنىڭ مۆكۈۋالغانلىقىنى ئۇقۇپ،

تۇ. ئۇ بۇ ئاچ كۆز باينىڭ مەڭگۇ ئوڭشالمايدىغانلىقىنى بىلىپ ئاللاغا: «ئەي قۇدرىتى ئۇلۇغ ئاللا، بۇ ئاچ كۆزگە مال ـ چارۋىلارنىڭ يۇڭىنى يېگۈزۈپ، مال ـ دۇنياغا تويغۇزغىن، ئاجىز ـ مىسكىنلەرنى ئۇنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتقۇزغىن!» دەپ ئىلتىجا قىپتۇ.

تەڭرى ئەۋلىيانىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىلىپ، ئاچ كۆز، پىخسىق بايىنى دەرھال كۆيگە ئايلاندۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كۆيە بارلىققا كەپتۇ. زامانىمىزدىكى كۆيىلەر ئەنە شۇ دۇنياغا تويماس، ئاچ كۆز، پىخسىق، مۇتتەھەم باينىڭ نەسلى ـ نەسەبلىرى ئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ياسىن ئويۇپ.** ئەر، ئۇيغۇر، 51 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى يار يېزىسى يار مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ياقۇپجان ئۆمەر** (1936). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھەرلىك مېۋە ـ چېۋە شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

توغراق بىلەن قاغا نېمە سەۋەبتىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ

رۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، ھەزرىتى ئىسكەندەر پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ قۇلىقىغا «دۇنيانىڭ مەلۇم بىر يېرىدە بىر زۇلمەت بارئىمىش. زۇلمەتكە كىرىپ چىققانلار ئۆمۈرۋايەت پۇشايمان ئىچىدە قالارمىش» دېگەن بىر گەپ يېتىپتۇ. ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ زۇلمەتنى كۆرگۈسى، «پۇشايمان»نىڭ بار يېرىنى بىلگۈسى كەپتۇ ـ دە، زۇلمەتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇ بىر جايغا بارغاندا ھەسرەتكە چۆمۈپ ئولتۇرغان بىر كىشىگە يولۇقۇپتۇ. ئىسكەندەر شاھ ئۇ كىشىدىن ھەسرەت چېكىشىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئۇ كىشى مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ:

ــ مەن بۇ دۇنيادا بىر زۇلمەت بارلىقىغا ئىشىنىپ ئاخىر زۇلمەتنى تېپىپ كىردىم. ئۇنىڭ ئىچى شۇنداق قاراڭغۇ ئىكەنكى، بىر قەدەم نېرىدىكى جاينى ئەمەس، ئۆزى تۇرغان جاينىمۇ كۆرگىلى بولمايدىكەن. شۇنداق بولسىمۇ مەن مېڭىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، بىر چاغدا ئايىغىم سۇغا چىلانغاندەك بولدى. شۇ يەردە توختاپ سۇغا قول تىقتىم، سۇ تېيىز ئىكەن، قولۇمغا ئاجايىپ سىلىق تاشلار ئۇرۇندى. مەن قولۇمغا چىققان تاشلارنى ئېلىپ يورۇقتا كۆرۈش ئۈچۈن زۇلمەتتىن قايتىپ چىقتىم. قارىسام، ئۇ شۇنداق ئېسىل گۆھەر تاشلار ئىكەن، ئۇنداق تاشلارنى يەر يۈزىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ تاشلارنى تاماشا قىلىپ تۇرغىنىمدا يەنە بىر كىشى پەيدا بولدى. ئۇ كىشىمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىققانىكەن، ئەمما ھېچنېمە ئېلىپ چىقماپتۇ. ئۇ كىشى مەن ئېلىپ چىققان تاشلارنى كۆرۈپ ھەيرانۇ ھەس بولدى. ئىككىمىز دەرھال زۇلمەتكە قايتا كىرمەكچى بولدۇق، بىراق زۇلمەت غايىب بولۇپ كېتىپتۇ. بىز خۇداغا ناله قىلىپ، زۇلمەتكە كىرىش ئۈچۈن يول بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق. شۇ پەيتته غايىبتىن: «ھەي ئىنسانلار، ئادەم ئۈچۈن ئۇ يەرگە كىرىش بىر نۆۋەت نېسىپ بولىدۇ» دېگەن سادا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ھېچ نەرسە ئېلىپ چىقمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. مەن بولسام، كۆپرەك ئېلىپ چىقمىغانلىقىمغا پۇشايمان قىلىپ ئولتۇرىمەن.

ھەزرىتى ئىسكەندەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ بىر تاغقا يېتىپ

بارغاندا قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر كۆرۈنۈپتۇ. ئىسكەندەر، زۇلمەت مۇشۇ بولسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئويلاپ، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتنى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ ئۆزى ئۆڭكۈرگە كىرىپتۇ. ئېيتقاندەك، بۇ زۇلمەت ئىكەن. ئۇ بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن سۇغا دۇچ كەپتۇ. قولىنى سۇغا سالغانكەن، ھېلىقى كىشى ئېيتقاندەك سىلىق تاشلار ئۇرۇنۇپ-تۇ. ئىسكەندەر ماڭا دۇنيا ـ دەپىنە كېرەك ئەمەس، مەن مۇشۇ سۇدىن ئېلىۋالاي، دەپ يېنىدىكى كوزىغا زۇلمەتنىڭ سۈيىنى تولدۇرۇپ ئېلىپ چىقىپتۇ. شۇ ھامان دەرەخ-تىن:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئى شاھى ئىسكەندەر، ــ دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ. ئىسكەن-دەر:

ــ ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ـ دە، دەرھال ئېتىنى ئۇ دە-رەختىن يېشىپ باشقا دەرەخكە باغلاپ ھېلىقى ئاۋاز چىققان دەرەخكە قايتا نەزەر سا-لىتۇ. بۇ دەرەخنىڭ ئاستىدا بىر كىشى ياتقانكەن.

ــ سىز كىم بولىسىز؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر ئۇ كىشىگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ.

ــ ئەپۇ قىلىڭ شاھى ئالەم، ھۆرمىتىڭىز ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇرۇشقا ئىلاج-سىزمەن. مەن دەرەخ ئادەم بولىمەن، ــ دەپتۇ ئۇ كىشى.

ــ بۇ قانداق گەپ، دەرەخ ئادەمۇ بولامدۇ؟ ــ دەپ قايتا سوئال قويۇپتۇ ئىس-كەندەر. ئۇ كىشى:

ــ مەن ئەسلىدە ئادەم ئىدىم، زۇلمەتكە كىرىپ زۇلمەتنىڭ سۈيىدىن ئىچىپ چىققانىدىم. ھازىر بۇ ۋەقەگە مېڭ يىلدىن ئېشىپ كەتتى. ئۆلمىدىم. كېيىن بىلسەم، زۇلمەتنىڭ سۈيى ئابىھايات دېگەن سۇ ئىكەن. ماڭا قاراڭ، بەدىنىمدىن دەرەخ ئۆسۈپ چىقتى، لېكىن تېنىمدىن جېنىم چىقمىدى. دەرەخ ئادەم بولۇپ قالدىم. ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسام، بۇنداق كۇنگە قالماس ئىدىم، ــ دەپتۇ، ئاندىن ئىسكەندەر-دىن، ــ سىزمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىقتىڭىزمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ھەئە، ــ دەپتۇ ئىسكەندەر ۋە ئۆزىنىڭ بىر قاچا سۇ ئېلىپ چىققانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسىڭىز، تۆكۈۋېتىڭ، ئىچسىڭىز، ماڭا ئوخشاش باقىي ئالەمگە سەپەر قىلالمايسىز ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالىسىز، ــ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر كوزىدىكى سۇنى نېرىراقتا تۇرغان بىر دەرەخنىڭ تۈۋىگە تۆكۈۋېتىپتۇ. دەرەخكە بىر قاغا قونۇپ ئولتۇرغانكەن، ئۇ قاغا سۇ تۆكۈلگىنىنى

كۆرگەن هامان ئوقتەك ئۇچۇپ چۈشۈپ سىڭىپ بولمىغان سۈنى ئىچىۋاپتۇ. ئىسكەندەر سۇ چاچقان دەرەخ توغراق ئىكەن. شۇڭا، توغراق بىلەن قاغا ئابىھايات سۈيىنىي ئىچكەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەرئىمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **غوپۇرجان قارىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 88 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك قېرىلار ساناتوريىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **نەجمىدىن سىدىق** (1926). ئەر، ئۆزبېك، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئۇرۇمچى تيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994

توغراق

قەدىمكى زاماندا خانئۆي شەھىردە تۇرغۇن ئاتلىق بىر يىگىت بار ئىكەن. ئۇ توي قىلغاندىن كېيىن ئەر ـ خوتۇن ئىككىيلەن ئۆكۈز، ئېشەك، قوي، تۇخۇلاردىن بىر جۈپتىن، بۇغداي، تېرىق، ئارپىلاردىن بىر تاۋاقتىن، چامغۇر، سەۋزە، پىياز، سامساق، ئاشكۆكى قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇقىدىن بىر چاڭگالدىن ۋە بىرقىسىم مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقىدىن بىر تالدىن ئېلىپ دەريا ياقىلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ، دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇشقا باشلاپتۇ. كىم بىلسۇن، ئۇ يەردە باشقا ئۆسۈملۈكلەر بولسىمۇ، سايىدىغۇدەك بىرەر تۈپ دەرەخ يوق ئىكەن. شۇنداق بولسىمۇ، «يىگىت سۆزىدىن، يولۋاس ئىزىدىن قايتماس» دېگەن ئاتىلار سۆزىنى كۆڭلىگە چىڭ پۈككەن تۇرغۇن ئۇ يەردە پىژغىرىم ئىسسىقتا ۋە قاتتىق سوغۇقتا چىداپ، جان پىدالىق بىلەن قىرىق يىل سەرپ قىلىپ، كاتتا بىر مېۋىلىك باغ بىنا قىپتۇ. ئۇ باغدىن يەر يۈزىدىكى ئۇچ يۈز ئاتمىش خىل مېۋىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىكەن. باغنىڭ مېۋىلىرى پىشىپ مەي باغلىغان مەزگىلدە تۇرغۇن ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى مېھمانغا چىللاپتۇ. دادىسى توقسۇن ئاخۇن ئوغلى بىنا قىلغان باغنى كۆرۈپ ئونىڭدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كېتىپتۇ. مېھمانلار داستىخانغا جەم بولۇپ، ئەمدىلا مېۋىگە ئېغىز تېگەي دەپ تۇرۇشىغا، تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، ئالەمنى مالەم، باغنى ۋەيران، مېۋىلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىپتۇ. تۇرغۇن قىرىق

يللىق ئەجىر ـ مېھنىتىنىڭ بىراقلا يوققا چىقمىنىنى كۆرۈپ ئىنتايىن مەيۈسلىنىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇ ئەلىمىنى ئىچىگە يۇتۇپ دادىسىغا: «مەن بۇ باغنى يەنە قىرىق يىل سەرپ قىلىپ يېڭىباشتىن بىنا قىلىپ، سىلەرنى باغقا قايتىدىن مېھمانغا تەكلىپ قىلىمەن» دەپتۇ. ئارىدىن قىرىق يىل ئۆتكەندە بوۋاي يەنە مېھمانلارنى ئوغلىنىڭ بېغىغا باشلاپ كەپتۇ. لېكىن، بۇرۇنقى ئىش يەنە تەكرارلىنىپتۇ. تۇرغۇن يەنە بۇنىڭغا زارلانماي، دادىسىغا بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ۋەدە بېرىپ، ئۇلارنى يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئارىدىن قىرىق يىل ئۆتكەندىن كېيىن توقسۇن بوۋاي مېھمانلارنى باشلاپ ئوغلىنىڭ بېغىغا يەنە كەپتۇ. بۇ قېتىممۇ باغدىكى مېۋىلەر راسا پىشقانىكەن. مېھمانلار غا ئۇلگۈرۈپ يەنە بولۇشىغا شامال چىقىپتۇ، ئەمما زىيان بۇرۇنقىدەك كۆپ بولماپتۇ. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان تۇرغۇن بېغىغا زوقلىنىپ قارىغانىكەن، ئېكىنزار ۋە باغنىڭ ئەتراپىدا كۆك بىلەن بوي تالىشىپ رەت ـ رەت تۇرغان دەرەخلەرگە كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇ بۇ دەرەخلەرنى زادىلا كۆرۈپ باقمىغانىكەن. تۇرغۇن ھەيران بولغىنىچە دادىسىدىن: «ئۇلار نېمە دەرەختۇ؟» دەپ سوراپتۇ. توقسۇن بوۋاي: «ئۇلار ئىلاھي دەرەخ» دەپلا جاۋاب بېرىپتۇ. تۇرغۇن ۋە باشقا مېھمانلار بۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەندەك بوپتۇ. كېيىن مېھمانلارنىڭ بالىلىرىمۇ بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ رونақ تېپىپتۇ. ئەسلىدە توقسۇن بوۋاي ناھايىتى خۇداگۇي ئادەم بولۇپ، تەڭرىدىن ئوغلىنىڭ ھالال تىرىكچىلىك قىلىدىغان چىدامىلىق، غەيرەتلىك، سېخىي، خەير ـ ساخاۋەتلىك، ئەقىللىك ئادەم بولغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ باغ ـ ئېكىنزارىنى بوراننىڭ ئاپىتىدىن ساقلاشنى ئىلتىجا قىلغانىكەن. تەڭرى ئۇنىڭ ئىلتىجاسىنى مەقبۇل قىلىپ، تۇرغۇننىڭ ئېكىنزار، باغلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئاسماندىن توغراق چۈشۈرۈپ بەرگەنىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ توغراقلار ئېتىز لىقلارنى ئاتا ـ ئانا خۇددى ئۆز بالىسىنى قوغدىغاندەك مۇھاپىزەت قىلىدىغان بوپتۇ. كىشىلەرمۇ خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولۇشۇپتۇ. توغراق دەرىخىنى قەدىرلەش ئادىتى ئەنە شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئوسمان قاسىم** (1920 ــ 1994). ئەر، ئۇيغۇر، غۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى

يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1975

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.2008

يۇلغۇننىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل

يۇلغۇنلارنىڭ غولى ئەسلىدە كۆك ئىكەن. ئۇ كۆرۈمسىز، تىكەنلىك بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى كۆرگەنلا يەردە يۇلۇپ تاشلايدىكەن، شۇڭا ئۇنى «يۇلغۇن» (يۇلۇپ تاشلىغىن) دەپ ئاتىغانىكەن.

بىر قېتىمقى ئۇرۇشتا غەيرىي دىندىكىلەر ھەزرىتى ئىمامنى تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئاپتۇ. ئىمامنىڭ كاللىسىنى سانجىپ ئاپىرىش ئۈچۈن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىپتۇ، ھېچقايسىسى ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتكىلى ئۇنماپتۇ. ئاخىر ئۇلار يۇلغۇننى كېسىپ كېلىپ زىخ ياساپ سانجىغانىكەن، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئىمامنىڭ كاللىسىنى زىخ بىلەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. يۇلغۇننىڭ غولى قىزىل بولۇشى ئىمامنىڭ قېنىنى يۇلغۇنغا تېمىپ قىزىل رەڭگە كىرگەنىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بىر كۈنى ئاللاتائالا يۇلغۇندىن:

— جىمى دەرەخلەر ئىمامنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن ئۇنىڭ بېشىغا ئۆتمىدى، سەن نېمىشقا ئۆتتۈڭ؟ — دەپ قەستەن سورىغانىكەن، يۇلغۇن:

— ئىمام ئۆلگەندىن كېيىن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىدى، ئۆتمىدى. قارىسام، ئىمامنىڭ كاللىسىنى سانجىغىلى زىخ بولمىغاچقا ئاتقا سۆرىتىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئاخىر ئۇلار مەندىن زىخ ياسىدى. مەن، ئىمامنىڭ كاللىسىنى ئاتقا سۆرىتىپ خار قىلمىسۇن، ئۇنىڭدىن كۆرە ماڭا سانجىپ كۆتۈرۈپ ئاپارسۇن دەپ ئويلاپ، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتتۈم، — دەپتۇ. ئاللاتائالا بۇنى ئاڭلاپ:

— نامى يۇلغۇن بولسىمۇ، خار بولمىسۇن، چۆل ـ جەزىرىلەردە كۆپىيىپ ئۆسسۇن، تىكەنلىرى بولمىسۇن. ئادەملەرمۇ يۇلغۇننى ئەزىزلەپ، قۇرۇغاندا ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ ئاپىرىپ يېقىلغۇ قىلسۇن، ئادەملەرنىڭ يېقىن ئۇلپىتى بولسۇن! — دېگەنىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەتنىياز بارات.** ئەر، ئۇيغۇر، 41 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، چەرچەن

ناھىيەسى چاۋالدۇق كەنتىدىن.
خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1990

توققۇز ئەجدىھا تال

1

ر ۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى قومۇلدا بەدرى بەلخى ئىسىملىك بىر كىشى ئۆتكەنكەن. ئۇ كىشى شۇنچىلىك مۆمىن ئىكەنكى، بىرەر كىشىنىڭ دىلىنى ئاغرىتماي، ئۆز ئالدىغا تىرىكچىلىك قىلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. كۈندىلەرنىڭ بىرىدە قاتتىق بوران چىقىپ، يارباغ كۆۋرۈك بويىدىكى قارا تاللارنىڭ بىرىدىنىڭ شىخىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ. بەدرى بەلخى ئىسىملىك بۇ كىشى سۇنغان شاخنى ئەپكېلىپ ھازىرقى توققۇز ئەجدىھا تال مەھەللىسىدىكى بۇلاقنىڭ بويىغا تىكىپ قويغانىكەن، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ تال چوڭلاپ توققۇز شاخلىق بولۇپ باراقسان ئۆسۈپتۇ. ئۇنىڭ ئۆسۈشى ئادەتتىكى تاللارغا ئوخشاش بولماستىن، بەلكى يەردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ تولغىنىۋاتقان توققۇز يىلاننى ئەسلىتىدىكەن. بۇ توققۇز شاخلىق تال كېيىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ئەجدىھا تال» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

2

ئ ەل شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، چىڭ سۇلالىسى جىياچىڭ خان دەۋرىدە، پايتەخت بېيجىڭ شەھىرىدە بىر قۇدۇق بولۇپ، بۇ قۇدۇقتىن بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئاپئاق تۈتەك ھاۋاغا ئۆرلەپ تۇرىدىكەن. بۇ تۈتەكنىڭ ھاۋاغا ئۆرلىشى ئادەتتىكىچە بولماستىن، خۇددى يىلاندەك تولغىنىدىكەن. كېيىن بۇ تۈتەك ئاستا ـ ئاستا ئازلاپ، ئاخىر يوقاپ كېتىپتۇ. بۇ خەۋەر خانغا يەتكەندىن كېيىن، خان مۇنەججىملىرىنى يىغىپ بۇ ئىشقا مەنە ئېيتىشىنى بۇيرۇپتۇ. مۇنەججىملەر:

ـــ ئەسلىي بۇ قۇدۇقتا خانلىقنىڭ تاج ـ تەختىنى قوغداۋاتقان بىر ئەجدىھا بولۇپ، ھازىر ئۇ غەربىي دىيارغا يۆتكىلىپتۇ. غەربىي دىياردىكى ۋاقىڭ ئوردىسىنىڭ شەرقىدە بىر بۇلاق بار ئىكەن، بۇلاقنىڭ يېنىدا بىر يىلتىزدىن چىققان ئەجدىھاسى-

مان توققۇز شاخلىق تال بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇچلىرى بۇلاق سۈيىگە تېگەي دەپ قاپتۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۇچلىرى بۇلاق سۈيىگە تەگسە، ئۇلار ھەقىقىي توققۇز ئەجدىھاغا ئايلىنىدىكەن. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى دەرەختە بىر جۈپ قۇش ئۇۋا ياسايدىكەن. قۇش بالىسى تۇخۇمدىن چىققان كۈنى ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ كۆزى يورۇيدىكەن. قۇش بالىسى ئۇچۇرما بولغاندا تۇغۇلغان بالا بالاغەتكە يېتىدىكەن. ئەگەر توققۇز ئەجدىھا تال ھەقىقىي ئەجدىھاغا ئايلىنىپ بالىنى قوغدىسا، ئۇ چاغدا بۇ دۇنيادا ئۇنىڭغا ھېچ كىشى تەڭ كېلەلمەي، خانلىق ئاخىر شۇ بالىنىڭ قولىغا ئۆتىدىكەن، ــ دەپ مەنە ئېيتىپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ:

ــ ئەمدى بۇنىڭغا قانداق ئامال بار؟ ــ دەپ سوراپتۇ. مۇنەججىملەر:

ــ تالنى دەرھال كېسىپ، تۇخۇمنى چېقىپ تاشلاپ، بالايىئاپەتنى بۆشۈكىدە تۇنجۇقتۇرۇپ، خانلىقنى ساقلاپ قېلىش كېرەك، ــ دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ. خان دەرھال ئوچ يۇز لەشكەرنى غەربىي دىيارغا ماڭدۇرۇپتۇ.

شۇچاغدا قومۇلدا مۇھەممەد بېشىرۋاڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئايالى ھامىلىدار ئىكەن. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر تۈپ چوڭ دەرەخ بولۇپ، بىر جۈپ غاز بۇ دەرەخنىڭ بېشىغا ئۇۋا ياساشقا باشلاپتۇ. غاز ئەسلىدە سۇ بويىلىرىدا ياشاپ، شۇ جايلاردا ئۇۋا ياساپ، بالا چىقىرىدىغان قۇش بولغانلىقتىن كىشىلەر بۇلارنىڭ دەرەخ بېشىدا ئۇۋا ياسىغىنىغا ھەيران بولۇشۇپتۇ. بۇ بىر جۈپ غاز پەقەت بىرلا تۇخۇم تۇغۇپتۇ. بۇلاق بېشىدىكى توققۇز ئەجدىھاسىمان تال ئىنتايىن ئايىنىپ باراقسان بولۇپ كېتىپتۇ. خانلىقتىن ئەۋەتىلگەن ئوچ يۇز لەشكەر ئالتە ئاي يول يۈرۈپ قومۇلغا يېتىپ كېلىپ، ئاۋۋال دەرەخ بېشىغا يامىشىپ چىقىپ ھېلىقى غاز تۇخۇمىنى چېقىۋېتىپتۇ، ئاندىن بۇلاق بېشىغا بېرىپ توققۇز شاخلىق تالنى بىر ـ بىرلەپ كېسىپتۇ. تاللارنى كەسكەندە ئۇلاردىن قان سىرغىپ چىقىپتۇ. دەل شۇ كۈنلەردە مۇھەممەد بېشىر ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ كۆزى يورۇپ بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ، لېكىن بۇ بالا تەندۇرۇس تۇغۇلماستىن، مېيىپ تۇغۇلۇپتۇ. بۇ بالا غولامدىن چىڭۋاڭ بولۇپ، ئۇيغۇرلار «ئاقخانۋاڭ» دەپ ئاتاپتۇ، خەنزۇلار «تەنۋاڭ» دەپ ئاتاپتۇ.

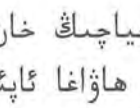
ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھىممەت ھاشىم**. ئەر، ئۇيغۇر، 53 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۇنۇس نىياز**. ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 10.5.1991

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

3

ئۇيغۇر قىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ خان دەۋرىدە پايتەخت بېيجىڭ شەھىرىدىكى بىر پارچە يەردىن دائىم ھاۋاغا ئاپئاق تۈتەك ئۆرلەپ تۇرىدىكەن. كېيىن بۇ ئاق تۈتەك بارغانسېرى ئازلاپ ئاستا ـ ئاستا يوقاپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خانغا نارازىلىق كۆچىيىپ، خانىنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىشىشقا يۈز تۇتۇپتۇ. بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن خان بىر كۈنى مۇنەججىملەرنى چاقىرتىپ بۇ ئىشقا مەنە ئېيتىشنى بۇيرۇپتۇ. خانىنىڭ بىر مۇنەججىمى پالىنامىسىنى ئاختۇرۇپ مۇنداق مەنە ئېيتىپتۇ:

ــ ھېلىقى ئاق تۈتەك چىقىپ تۇرغان جاي بىر ئەجدىھانىڭ بېشى بار جاي ئىكەن. بۇ ئەجدىھا خانلىقنى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قوغداپ تۇرغان بولۇپ، ھازىر ئۇ غەربىي دىيارغا يۆتكىلىپ كېتىپتۇ. شۇڭا، ئاق تۈتەك ئۆرلىمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. جايلاردا بولۇۋاتقان نارازىلىق ۋە مالىمانچىلىقمۇ مۇشۇ ئەجدىھاغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن، ــ دەپتۇ.

خان بۇ تەبىرنى ئاڭلاپ بەك ئەنسىرەپتۇ ھەم قانداق قىلىش لازىملىقىنى سوراپتۇ. مۇنەججىملەر:

ــ دەرھال غەربىي دىيارغا بېرىپ ھېلىقى ئەجدىھانى تېپىپ ئۆلتۈرمىسە، خانلىق غەربىي دىيارغا يۆتكىلىدىكەن، ــ دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان خان دەرھال يۈز لەشكەرنى مۇنەججىملەرگە قوشۇپ غەربىي دىيارغا بېرىپ، ئەجدىھانى تېپىپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇلار ئەجدىھانى ئىزدەپ ئاراتۇرۇكتىكى نېرىنكىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى جيانجاپۇ ئېغىزىغا كەلگەندە كەچ بولۇپ، شۇ جايدا قونۇپتۇ. ئۇلار ئەتىسى شۇ ئەتراپىنى ئىزدەپ نېرىنكىرىنىڭ جەنۇبى، قۇمتاغنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىككە كېلىپ قالىسا، شۇ جايدىن ھاۋاغا ئاق تۈتەك ئۆرلەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەجدىھانىڭ بېشى مۇشۇ جاي ئىكەن، دەپ جەزم قىلىپ، شۇ جاينى كولاپ ئەجدىھانىڭ بېشىنى تېپىپ ئۆنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ئۇلار بۇ جاينى بىرقانچە ئون مېتىر ئويغاندىن كېيىن، يەرنىڭ تېگىدىن گۈلدۈرلىگەن ۋەھىمىلىك ئاۋاز كېلىشكە باشلاپتۇ. ئۇلار يەنە كولاشتىن قورقۇپ، ئۇنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، نەچچە ئون تۇڭ سۇ مايىنى قۇدۇققا تۆكۈپ، ئۇنىڭغا ئوت يېقىپتۇ. ئوت بىرنەچچە ئايلار كۆيۈپ توختىغاندىن

كېيىن قارىسا ئاق تۇتەك ئۆرلىمەيدىغان بوپتۇ. ئۇلار، ئەجدىھانىڭ بېشىنى كۆيدۈرۈپ تۇگەتتۇق، ئەمدى ئۇنىڭ قۇيرۇقى قەيەردە؟ دەپ ئىزدەپ قومۇل شەھەر ئىچى يېزا-سىنىڭ توققۇز ئەجدىھا تال مەھەللىسىگە كېلىپ، بىر تۆپتىن توققۇز ئەجدىھاسىمان ئۆسكەن چوڭ تالنى كۆرۈپ، ئەجدىھانىڭ قۇيرۇقى مۇشۇ ئىكەن، دەپ ئۇنى كېسىپ تاشلاپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ تاللارنى كەسكەندە قان ئاققانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **سالى تۆمۈر**. ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل ژىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **يۇنۇس نىياز**. ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل

ئۇدا ئادەمنى يارانقاندا ئۆز بەندىلىرىنىڭ قۇلىقىغا نەغمە ـ ناۋا ئاڭلىتىش ئۈچۈن جەننەتكە كىرگەن بىر ساداقەتمەن ناخشىچىنى قۇش سۈرىتىدە ئالەمگە قويۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە جەننەتتىن چىققان خۇش پۇراقلىق بىر گۈلنى ئۇ-نىڭ ئاشىقى قىلىپ قوشۇپ بېرىپتۇ. قۇشنىڭ نامى «بۇلبۇل» بولۇپ، گۈلنىڭ نامى «قىزىلگۈل» ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇلبۇل ئاشىقى قىزىلگۈل ئىشقىدا كېچە ـ كۈندۈز مۇڭلۇق سايراپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىكەن، بىراق سەھەر ۋاقتىغا كەلگەندە بۇلبۇل بىھوش بولۇپ ئۇخلاپ قالىدىكەن. بۇلبۇل ئۇيقۇسىدىن ئويغانغۇچە، قىزىلگۈل ئېچىلىپ ئالەمگە خۇش پۇراق تارقىتىپ بولىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇل-بۇلغا قىزىلگۈلنىڭ ئېچىلغان پەيتىنى كۆرۈش نېسىپ بولمىغاچقا، جۇدالىق زارى ئۇنى تا بۇگۈنكى كۈنگىچە تىنماي سايرىتىپ كەپتۇ. كىشىلەر شۇ سەۋەبتىن «بۇلبۇل ــ جەننەت قۇشى، قىزىلگۈل دېگەن بېھىشتىن چىققان» دېيىشىپ، ئۇلارنى ئۇ-لۇغلايدىكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپ-سانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

بۇغداي دېنى نېمىشقا غولىنىڭ ئۈچىدىلا بولىدۇ

ئىنسان جاھانغا تۆرىلىپ ئۆزۈن بولمىغاندا، پۈتۈن دۇنيادا پەقەت بىرلا پادىشاھلىق بولۇپ، ئادەملىرى چەكلىك ئىكەن. ئۇ چاغلاردا بۇغداي غولى تۆۋەندىن ئۈچىغىچە دان تۈتىدىكەن، بۇلاقلاردىن ئوقچۇپ چىقىدىغىنى سۇ ئەمەس، ياغ ئىكەن. شۇڭا، كىشىلەر بايلىقلار ھەم ئەندىشىسىز ياشايدىكەن.

شۇ شەھەردە بىر تۇل خوتۇن بولۇپ، بالىلىرى بەك ئۇششاق ھەم كۆپ ئىكەن. لېكىن، ئۇ خوتۇن بەك ھۇرۇن ئىكەن. قىزىق تونۇرغا بېشىنى تىقىپ نان يېقىشتىن ئېرىنمەپ ھەركۈنى پوشكال سالىدىكەن.

بىر كۈنى بۇ ئايال پوشكال يەپ ئولتۇرغاندا كىچىك بالىسى تەرەت قىلىپ قويۇپتۇ. ئايال ئېرىتىشقا لاتا ئىزدەشتىن ئېرىنمەپ، پوشكال بىلەن بالىسىنىڭ تېقىلدىرىنى ئېرىتىپ سىرتقا تاشلىۋېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن غەزەپلەنگەن تەڭرى:

ــ ھەي ھۇرۇن خوتۇن ! ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، باشقىلارغىمۇ قىلدىڭ. ئەمدى قېنى ئىشلەپ تاپقان ئاشلىقتا ئۇن تارتىپ پوشكال سېلىپ، بالىلارنىڭ نىجاسىتىنى ئادالاپ باققىن، ــ دەپتۇ. بۇ گەپنى بىر ھېلىقى خوتۇنلا ئەمەس، پۈتۈن شەھەر خەلقى ئاڭلاپتۇ. شەھەردە ئۇلار بۇنىڭدىن باشقا ھۇرۇن خوتۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ كىمگە دېيىلگەنلىكىنى بىلىپتۇ.

شۇ كۈنى پەرىشتىلەر كېلىپ ياغ چىقىدىغان بۇلاقنى سۇ چىقىدىغان بۇلاققا ئۆزگەرتىپ قويۇپتۇ، بۇغداينىڭ دېنىنى تۆۋىدىن سىيرىپ ئۈچىدا ئازراقلا قالدۇرۇپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرىيلى تېرىمسا ھوسۇل بەرمەيدىغان قىلىپ قويۇپتۇ. ئاش ـ نانىنى خارلىغان ھۇرۇن خوتۇن ئاخىرى ئاچلىقتىن ئۆلۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **خېۋىر خەيرۇل.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، سابىق ئاتلىق، دېھقان، توقسۇن ناھىيەسى خودۇك يېزىسى ئەگرى مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئەھمەت خېۋىر.** ئەر، ئۇيغۇر، 24 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، توقسۇن ناھىيەسى خودۇك يېزىسى ئەگرى باشلانغۇچ

مەكتىپىدىن.
خاتىرلەنگەن ۋاقىت : 8.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

قوغۇن ـ تاۋۇز قانداق تارقالغان

1

ۋتكەن ئۇزۇن زامانلارنىڭ بىرىدە، تەكلىماكاننىڭ بىر چېتىدە سېلىم ئىسىملىك بىر كىشى بولغانكەن. ئۇ چېۋەر، ئەمگەكچان ئادەم بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتىدىكەن. ئۇ دائىم سەھەر، كەچ، چىكقىچۇش ۋاقىتلىرى قالپىقىنى سايىۋەن قىلىپ، كەتمىنىنى ھەمراھ قىلىپ، ئېدىر ـ سازلارنى رەتلەپ ئاغدۇرۇپ، زىرائەت تېرىپ سۇغىرىپ، ئۆز ئىشىدىن مەمنۇن بولۇپ، خۇشال تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

بىر يىلى سېلىم بوۋاي قىلغان ئەجرىگە لايىق دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئاپتۇ. ئۇ ئاللانىڭ ئۆزىگە قىلغان ئىلتىپاتىدىن چەكسىز خۇشال بولۇپ، دېھقانچىلىقتىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنى يېراق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ راسا ئوخشىغان قوغۇن ـ تاۋۇزلاردىن بىر قانچە تاغارغا قاچىلاپتۇ ـدە، خاسىيەتلىك بىر كۈنى ھارۋىسىغا بېسىپ، يېراق شەھەرگە قاراپ يول ئاپتۇ. ئۇ يەتتە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، كەڭ كەتكەن ئېكىنزارلىق كۆز ئالدىدا نامايان بوپتۇ. ئۇ ئادەمزات بار يەرگە يېقىنلاشقانلىقىدىن خۇشال بوپتۇ. كەچ كىرىپ كەتكەنلىكتىن، ئېغىر يۈك تارتىپ، ئۇزۇن يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن ئاتلىرىنى يېزىنىڭ بىر چېتىگە تارتىپ ئارام ئېلىپ، ئەتىسى سەھەر يولغا چىقماقچى بوپتۇ. ئۇ ئېتىنى ئوتلاشقا قويۇۋېتىپ، ھارۋا ئاستىدا ئولتۇرۇپ نان بىلەن قوغۇننى مەززە قىلىپ يەپ قورسىقىنى تويغۇزۇپتۇ ـ دە، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

پېشانىسىگە ئاپتاپ تەگكەندىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا، كۈن چاشكا بولغانكەن. ئەتراپتا قىر بېغىرلاپ سايىرىشىۋاتقان تورغايلاردىن باشقا نەرسە كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ دالانى ئارىلاپ يېراقتىكى چېتىگە كۆز يەتكۈسىز بۇغدايزارلىققا قاراپ مېڭىپتۇ. ئاتلىرىنىڭ بۇغدايلىق ئىچىدە ئوتلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ بىر ئېتىز بۇغدايىنى يەپ يەرنى ئاقلاپ قويغان ئېتىغا راسا كايىپتۇ ـ دە، ئۆزىنىڭ بىخەستەلىكىدىن قىلغان ئىشىغا خجىل بولۇپ، باشقىلارغا زىيان سالغانلىقىدىن ئۈيلىپتۇ، نابۇت

قىلىنغان زىرائەتلەرگە ئېچىنىپتۇ. ئۇ زىيان بەدىلىگە ئوخشىغان بىر دانە قوغۇن بىلەن بىر دانە تاۋۇزنى ئېتىزلىقتا زىرائەت ئىگىسىگە قالدۇرۇپ يولغا راۋان بوپتۇ.

ئەتىسى بىر دېھقان ئېتىزىدىكى زىرائەتلەرنى يوقلاپ كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بىر ئېتىزنىڭ قاق ئوتتۇرىسى ئاق تۇرغۇدەك. ئۇ ھەيران بولغان ھالدا يېقىن بارسا، دۆگىلەك ئىككى نەرسە ئېتىزلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقانمىش. ئۇنىڭ نە كۆزى، نە پۇتى، نە ئېغىزىنى كۆرگىلى بولمىغۇدەكمىش. ئۇ كىشى ئەجەبلەنگەن ھالدا، بۇ ئېھتىمال بىر ۋەھشىي مەخلۇق ئوخشايدۇ، كىچىككىنە تۇرۇپ بىر ئېتىز بۇغداينى يەپ بوپتۇ، دەپتۇ ـ دە، ئاللا ـ چۇقان كۆتۈرۈپ مەھەللىگە قاراپ يۈگۈرۈپتۇ:

ـــ ھەي خالايىق، چاپسان بولۇڭلار، قولۇڭلارغا قورال ئېلىڭلار! يېزىغا بىر جۇپ مەخلۇق پەيدا بوپتۇ. دەرھال يوقاتمىساق زىرائەتلىرىمىزنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلىغۇدەك...

تەرەپ ـ تەرەپتىن كىشىلەر يىغىلىپ، «دۇشمەن»گە قارشى قوراللىنىپ ئېتىزغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ. قارىسا، راستىنلا بىر پارچە يەردە زىرائەت يوق تۇرغۇدەك، ئىككى دۆگىلەك نەرسە دەل ئېتىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇگۈلۈپ ياتقۇدەك. كۆپچىلىك ھەيران قاپتۇ ـ دە، غەزەپلىرىگە چىدىماي كالتەك ـ توقماقلار بىلەن ئۇ مەخلۇقلارنى دۇمبالاشقا باشلاپتۇ. زەربىگە ئۇچرىغان بۇ ئىككى نەرسە يەر بىلەن يەكسەن بوپتۇ، سۇلىرى ئېقىپ، ئۇرۇقلىرى ھەر تەرەپلەرگە چاچراپتۇ. بۇنى كۆرگەن كىشىلەر:

ـــ ئەييۇھەنناس، بۇ مەخلۇقنى كۆرمەمدىغان، قانلىرى يەرنى بويىۋەتتى. قورسىقىدىكى بالىلىرى نېمىدېگەن كۆپ ـ ھەي! ئەگەر ئۇنىڭ بالىلىرى تۇغۇلۇپ كۆپىيىپ كېتىدىغان بولسا دېھقانچىلىقىمىزنىڭ ھەممىسىنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىكەن. ھېلىمۇ دەل ۋاقتىدا يوقىتىپتىمىز، ـــ دېيىشىپتۇ. ئۇلار قىلغان ئىشلىرىدىن خۇشال بولۇپ ئۆيلىرىگە قايتىشىپتۇ.

كېلىدىغان يىلى بۇ يېزىدا ئاجايىپ ئىش بوپتۇ: ھەر تەرەپكە چاچراپ كۆمۈلگەن ئۇرۇقلار ئۇنۇپ چىقىپ، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن پېلەك تارتىپتۇ، چېچەكلەپ خەمەكلەشكە باشلاپتۇ. ئۇ پىشىپ ۋايىغا يەتكەندىن كېيىن، كىشى كۆتۈرۈپ ئالالمىغۇدەك يوغىناپ ئېتىزلىقلاردا دۆۋىلىنىپ يېتىشىپ كېتىپتۇ. كىشىلەر بۇ مۆجىزىدىن ھەيران قېلىشىپتۇ. يېرىپ يەپ كۆرسە ئېغىزىنى قورۇغۇدەك شېرىن ـ شەربەتلىكمىش. ئۇلار ھەر تەرەپتىن تاغار ـ سېۋەتلىرىنى ئەكېلىپ ئۆيلىرىگە توشۇشقا باشلاپتۇ. كېيىن ئۇلار بۇ نەرسىنى بىر كىشىنىڭ ياخشى نىيەت بىلەن قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئويلىشىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قوغۇن ـ تاۋۇز كەڭ ئىقلىمغا ئەنە شۇنداق تارالغانكەن.

تۇرپان قەدىمىي جاي ئىكەن، ئادەملىرى باي ئىكەن، ئەتراپلىرى باغ ئىكەن، بېمەك - ئىچمىكى تاغ ئىكەن، ئادەملىرى يايرىغان، نەغمە - ناۋا قاينىغانىكەن، يىگىت - قىزلىرى شوخ ئىكەن، كۆڭلى - كۆكسى توق ئىكەن، كىشىلەر ئۇۋ ئۇۋلاشقا ھېرىسمەن ئىكەن. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر پېشقەدەم ئۇۋچى ئو-زۇق - تۈلۈكنى تەل قىلىپ، يول سەپىرىنى ھەل قىلىپ يولغا چىقىپ، نەچچە كۈنلەپ يول يۈرۈپ، تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، ئۇۋ قىلىشقا كىرىشىپ، ئىشنى ئوڭۇشلۇق پۈتكۈزگەندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپتۇ. ئۇ قايتار يولىدا كەڭ چاتقال-لىقلار ئارىسىدىكى بىر بۇلاق بېشىغا چۈشكۈن قىپتۇ. قورساقنى تويغۇزغاندىن كې-يىن، قايتىش ئۈچۈن ئېتىنىڭ يېنىغا بارغىچە بىر نەرسىگە پۇتلىشىپ يىقىلىپتۇ. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ پۇتلاشقان نەرسىگە قارىسا، بىر - بىرىگە پىلەكلىرى ئارقىلىق باغلانغان ئون نەچچە دانە سوزۇنچاق نەرسە تۇرغۇدەك. ئۇۋچى شۇ نەرسىلەرگە پۇتلە-شىپ يىقىلىپ كەتكەنلىكتىن ئاچچىقىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئۇ نەرسىلەرنى دەسسەپ مەجبۇرىيەتتىن چىقىرىپتۇ ۋە يولىغا راۋان بوپتۇ.

ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ بۇ پېشقەدەم ئۇۋچى سەپەرداشلىرى بىلەن يەنە بۇ جاي-دىن ئۆتۈپ قاپتۇ ۋە بۇلاق ئەتراپىغا قاراپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپلا قاپتۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆتكەن يىلى پۇتلىشىپ يىقىلغاندىن كېيىن يانجۇەتكەن سوزۇق نەرسىلەر بىرىنىڭ ئورنىغا ئون بولۇپ، ئەتراپنى بىر ئالغانكەن. بۇ خىل ئىشقا ھەيرانۇ ھەس بولغان ئۇۋچى ئويلىنىپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئىچىدە، نېمىشقىمۇ چېقىلغان بولغىيتىم. بۇ بىر خاسىيەتلىك نەرسە ئوخشايدۇ. يانجۇەتسە بىرىنىڭ ئورنىغا ئونى پەيدا بولۇپ قالىدە-كەن. ئەڭ ياخشىسى، چېقىلماسلىق لازىم ئىكەن، دەپ ئويلاپتۇ ۋە بىللە كەلگەن سەپداشلىرىغا ئۆتكەن يىلقى ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇلارمۇ بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇشۇپ سوزۇق نەرسىلەرگە قارىشىپتۇ، لېكىن بىرسىمۇ بۇ نەرسىلەرگە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالماي كېتىپ قاپتۇ.

ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇۋچى يەنە ئۇۋغا بارماقچى بوپتۇ. ماڭىدىغان چاغدا ئارزۇلۇق يالغۇز ئوغلى ئاتىسى بىلەن بىللە بارماقچى بوپتۇ. شۇ-داق قىلىپ، ئاتا - بالا ۋە باشقا ئۇۋچىلار ئۇۋغا مېڭىپتۇ. ئۇلار بىر نەچچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن يەنە شۇ بۇلاقنىڭ ئەتراپىغا بېرىپ قاپتۇ. قارىسا، بىر قانچە كۈن بۇرۇن كۆرگەن سوزۇنچاق نەرسىلەر سارغىيىپ ئەتراپقا خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغۇ-دەك. بۇ ئىشتىن ھاڭ - تاڭ قالغان ئۇۋچىلار قارىسا، بىر قانچە چاشقان بۇ سوزۇق

نەرسىلەرنىڭ تۇمشۇقىدىن يوچۇق ئېچىپ ھەدەپ مەززە قىلىپ يەۋاتقۇدەك. ئاردىدىن بىر ئوۋچى ئاتتىن چۈشۈپ بۇ «مەخلۇق»نى تۈتۈپ كۆرمەكچى بوپتىكەن، چوڭ بالايى-ئاپەت كېلىپ چىقىشىدىن قورققان پېشقەدەم ئوۋچى «قويغىن» دەپ توۋلاپتۇ. ھېلىقى ئوۋچى بۇ نەرسىنى تۈتۈشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. لېكىن، يەنە بىر ئوۋچى:

— ئاغىنىلەر، چاشقان دېگەن نەدە تاتلىق نەرسە بولسا شۇنى يەيدۇ. قارىغاندا بۇ نەرسە تاتلىق بولسا كېرەك. ئەگەر ئاچچىق، زەھەرلىك نەرسە بولسا چاشقان يېمىگەن بولاتتى، چاشقان يېگەن نەرسىنى ئادەم يېسە ھېچقانداق بولمايدۇ، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئوۋچىنىڭ ئوغلى ئېتىدىن ئىرغىپ چۈشۈپ بۇلاق ئەتراپىدىكى تازا ئوخشىغان، سارغىيىپ پىشقان يوغان نەرسىنى پېلەكتىن ئۈزۈپتۇ. بۇ ئىشنى كۆرگەن ئوۋچى:

— قويغىن! قويغىن! — دەپ ۋارقىراپتۇ، لېكىن بالا ئاتىنىڭ ۋارقىرىشىغا باقماي ھېلىقى نەرسىنى پۈراپ خۇشال بولۇپ كۈلۈپتۇ ۋە:

— ئاتا، بۇ نەرسە بەكمۇ ئوبدان پۈرايدىكەن. تەمى تاتلىق بولسا كېرەك، تېتىپ كۆرەيلىچۇ، — دەپتۇ. لېكىن، ئاتىسى توختىماستىن:

— قويغىن! قويغىن! — دەپ ۋارقىراۋېرىپتۇ. باشقا ئوۋچىلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ھېلىقى نەرسىنى پارچىلاپ ئېھتىيات بىلەن ئېغىزىغا سالىپتۇ ۋە ھېچبىر يامان ئىش يۈز بەرمەپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇلار ھېلىقى «قويغىن»نى مەززە قىلىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. قايتقۇچە ھەربىرسى بىر نەچچىنى خۇرجۇنلىرىغا سېلىپ ئۆيلىرىگە ئالغاچ كەپتۇ ۋە بالىچاقلىرى بىلەن بىرلىكتە يېيىشىپتۇ، ئىچىدىن چىققان ئۇرۇقلىرىنى ئەپ قويۇپ، كېلەر يىلى ئەتىيازدا باشقا زىرائەتلەرگە ئوخشاش تېرىپتۇ. يازدا ھېلىقى نەرسە پىشقاندىن كېيىن «قويغىن» دەپ نام بېرىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قويغىن» دېگەن نام «قوغۇن» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپ قاپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن قوغۇن كەڭ جاھانغا تارقالغانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھىرى ئۇزۇمچىلىك يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىبراھىم ھەمدۇللا.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، تۇرپان شەھەرلىك 5 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

«قوغۇن» دېگەن نام قانداق كېلىپچىققان

بىر كۈنى قومۇل دىياردا قوچۇغۇن ئىسىملىك بىر ئاقساقال زىرائەتلەرنى ئا-رىلاپ كېتىۋېتىپ، ئېتىزلىقنىڭ چەت ياقىسىدا بىرخىل ئۆسۈملۈكنى ئۇچ-رىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ ئۆسۈملۈك ھەر تەرەپكە پىلەك تاشلىغان بولۇپ، ئۇ-نىڭ پىلەكلىرىدە توخۇ تۇخۇمىدەك چوڭلۇقتا نۇرغۇن مېۋىلىرى تۇرغۇدەك. ئۇ ئۇنىڭ مېۋىسىدىن بىر تالنى ئۈزۈپ تېتىپ كۆرۈپ ئۇنىڭدا ئالما تەمى بارلىقىنى سېزىپتۇ. قوچۇغۇن ئۇنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، كېيىنكى يىلى تېرىپ، ئوغۇتلاپ، سۇغى-رىپ، پەرۋىش قىلغانكەن، ئۇنىڭ مېۋىسى پىيالىدەك يوغىناپتۇ، لېكىن ياۋا ئۆسكە-نىگە قارىغاندا خېمىكى ئازراق چۈشۈپتۇ. پىشقاندىن كېيىن يەپ باقسا تەمى قالتىس تاتلىق ئىكەن، ئېقىپ چۈشكەن شىرنىلىرى قولغا يېپىشىپ تۇرغۇدەك. قوچۇغۇن بۇ مېۋىنى ئەل - جامائەتنىڭ تېتىپ كۆرۈشىگە سۇنۇپتۇ. بۇ مېۋىنى يەپ كۆرگەنلەر ئۇنىڭ تاتلىقلىقىغا قايىل ۋە مەمنۇن بولۇپ قوچۇغۇنغا ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. كىشى-لەر ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن ئېلىۋېلىپ، كېيىنكى يىلى تېرىپ مېۋە ئاپتۇ. ھەممە كىشى بۇنىڭدىن چەكسىز خۇشال بولۇشۇپتۇ.

لېكىن، قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ كېچە - كۈندۈز ئويلايدىغىنى بۇ مېۋىنىڭ كى-چىك ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، تېخىمۇ يوغىنىتىش ھەم مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئىكەن. شۇڭا، ئۇ بىر كۈنى ئۆيىدە مۇشۇ ئىش ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ ئويغا چۆمگەن ھالدا ئولتۇرغىنىدا بىر ئاقساقال كىشى كىرىپ قاپتۇ. قوچۇغۇن ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ئۇ كىشىگە سالام بېرىپتۇ ۋە ئۇ كىشىنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، ھېلىقى مېۋىسى بىلەن مېھمان قىپتۇ. ئۇ كىشى قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ بۇ ئىشىدىن رازى بولۇپ، بۇ مېۋى-نىڭ ئۇرۇقىدىن يەتتە دانىنى ئالدىغا قويۇپ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ: «مۇشۇ يەت-تە دانە ئۇرۇق ساڭا ۋە سېنىڭ ئېلىڭگە بەرىكەت بولسۇن. بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنىڭ بىرى ياشانغانلارغا، بىرى ئوتتۇرا ياشلىقلارغا، بىرى ياشلارغا، بىرى دانىشمەن - ئۆ-لىمالارغا، بىرى ئەمەلدار - بەگلەرگە، بىرى مەستۇرە - ئايىملارغا، بىرى سەبىي با-لىلارغا خاس بولغاي. بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بولۇڭلاركى، نىيىتىڭلار ساپ ۋە خالىس بولسۇن، ئۆزئارا ئىناق، ئوچۇق قول، مېھماندوست بولغايسىلەر» دەپ ئۆيدىن چىقىپ غايىب بوپتۇ.

قوچۇغۇن ئاقساقال بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنى ياخشى ساقلاپ قويۇپ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىقى ئايرىم جايغا تېرىماقچى بوپتۇ. لېكىن، ئۇ تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ ئو-

رۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ، ھەرقانچە داۋالانسىمۇ بارغانچە ھالسىزلىنىپ ماجالى قالماپتۇ. ئۇ ئاخىر جامائەت باشلىقلىرىنى چاقىرتىپ، مويسىپىت كىشىنىڭ نەسىھەتلىرىگە چوقۇم ئەمەل قىلىشنى ۋەسىيەت قىپتۇ ۋە كېسەلدىن شىپا تاپالمايتەقدىرگە تەن بېرىپ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. خەلق قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ يىغلاپ ـ قاقشاپتۇ.

قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەر شۇ چاغقىچە بۇ مېۋىنى نېمە دەپ ئاتىشىنى بىلەلمەپتۇ. جامائەت ئىچىدىن بىر قىسىملار چىقىپ بۇ مېۋىگە ئىسىم قويۇش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. كۆپچىلىك خۇشاللىق بىلەن، ئىسىم قويۇش ئۈچۈن مەسلىھەتلىشىپتۇ، ھەر كىم ئويلىغىنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. مەسلىھەت ئۇچ كۈن داۋام قىلىپمۇ بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمەپتۇ. تۆتىنچى كۈنى جامائەت ئىچىدىن ياشانغان بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ:

ــ بۇ مېۋە ئىلگىرى يوق ئىدى، بۇنى ئاقساقلىمىز قوچۇغۇن تېپىپ ئۆزلەشتۇرگەن، شۇڭا بۇ مېۋىنىڭ ئىسمىنى «قوچۇغۇن» دەپ ئاتىساق، ئاقساقلىمىزنىڭ نامى ئەۋلادلىرىمىزغا مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالسا، قانداق؟ ــ دەپتۇ. بۇ پىكىر كۆپچىلىككە تولىمۇ ياققاچقا، بۇ مېۋىنىڭ ئىسمىنى «قوچۇغۇن» دەپ قويۇشۇپتۇ. يىللار ۋە زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوچۇغۇن» دېگەن ئىسىمدىكى «چۇ» چۈشۈپ قېلىپ «قوغۇن» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ يەردىكى جامائەت قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ، مويسىپىت كىشى دۇئا قىلغان يەتتە دانە ئۇرۇقنى ئايرىم ـ ئايرىم تېرىغانىكەن، ئۇنىڭدىن يەتتە خىل قوغۇن چۈشۈپتۇ. ئۇنىڭ بىرى بىشەكشىرىن بولۇپ، بۇۋاي ـ مومايلارغا، بىرى جاغدا قوغۇن بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىقلارغا، بىرى كۆكچى بولۇپ، ياشلارغا، بىرى شېكەر سۇيى (نا شېكەر) بولۇپ، مەستۇرە ـ ئايىملارغا، بىرى چار قوغۇن بولۇپ، ئەمەلدار ـ بەگلەرگە، بىرى پوستىپىياز بولۇپ، دانىشمەن ـ ئۆلىمالارغا، بىرى چىلگە بولۇپ، سەبىي بالىلارغا خاس ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۆمۈر نىياز بوۋا.** ئەر، ئۇيغۇر، قومۇل شەھىرى بوغاز يېزىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئابدۇللا ئەھمەدى** (1923 ــ 1987). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1991

«قومۇل شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»، 1993

بادامنىڭ خاسىيىتى

ۇرۇن تۇركىي خەلقلەر تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، سىبىرىيەنىڭ كەڭ يايلاق ـ ئورمانلىقلىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ چەـ مەنلىك قىرغاقلىرىدا ئىنتايىن راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە ياشايدىكەن. بىراق، مەلۇم يىللارغا كەلگەندە تاسادىپىي ئوردۇس يايلىقى تەرەپتە ۋابا كېسىلى تارقاپ ھەش ـ پەش دېگۈچە پۈتكۈل شەرقىي شىمالىي ئاسىيانىڭ ھەممە يېرىنى دېگۈدەك قاپلاپ كېتىپتۇ. خەلق تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ئاۋات بازار، سەھرا، يايلاقلار مۇسىبەتكە چۆكۈپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قىرغىزلارنىڭ دەھشەتلىك ئۇرۇشى، ئوردا ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىشلار ئەۋج ئېلىپ كېتىپ، سان ـ ساناقسىز كەـ شىلەر ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىيار خارابلىككە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلاپتۇ.

بىر كۈنى ئىلتەرىش خاقان ۋەزىر تۇنيۇقۇققا كىمدە ـ كىم خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن ۋابا ئاپىتىدىن ساقلاپ قالغۇدەك بىرەر دورا ـ دەرمەك تاپالىسا، بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن بېرىپ، ئوردىدا ياردەمچى ۋەزىرلىك ئۇنۋانىنى بېرىدىغانلىقى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈش پەرمانىنى بېرىپتۇ.

خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ۋەزىر تۇنيۇقۇق دەرھال نەچچە نۇسخا يارلىق تەيـ يارلاپتۇ. نەچچە يۈز ئاتلىق جاكارچىغا ئەمر قىلىپ، دۆلەت تەۋەلىكىدىكى ھەممە يەرـ نى ئارىلاپ ۋابا كېسىلىنى ساقايتىشنىڭ بىرەر ئۇنۇملۇك دورىسى ياكى ئۇسۇلىنى بىلىدىغان تېۋىپ تېپىشقا ماڭدۇرۇپتۇ.

ئارىدىن ئون ئۈچ كۈن ئۆتۈپ، كۆزى كۆرمەس بىر تېۋىپنىڭ ۋابا كېسىلىنى داـ ۋالاش ھەققىدىكى تەكلىپى تۇنيۇقۇق ۋەزىرگە مەلۇم بوپتۇ. تېۋىپنىڭ تەكلىپىدە ۋابا كېسىلگە ئۇچرىغۇچى بىمار ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ھەركۈنى يەتتە تالدىن بادام مېغىزىنى يەپ ئارقىدىن بىر تاۋاق سۈت ئىچسە چوقۇم ساقىيىدىغانلىقى ئېيتىلغانىكەن.

تۇنيۇقۇق ۋەزىر پۈتۈن دۆلەتكە پەرمان چۈشۈرۈپ ۋابا كېسىلگە مۇپتىلا بولغۇـ چى بىمارلارغا بادام مېغىزى يېدۈرۈش لازىملىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ. ئارىدىن بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتۈپ تەرەپ ـ تەرەپتىن خۇش خەۋەرلەر كېلىشكە باشلاپتۇ. خەۋەردە بادام مېغىزىنىڭ راستىنلا ۋابا كېسىلگە شىپا بولىدىغانلىقى، ھەتتا بادام مېغىزى تېـ پىلمىسا، بادام دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يېسىمۇ مەنپەئەت قىلىۋاتقانلىقى ئېيتـ لىپتۇ. بۇ خۇش خەۋەر قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ بىردەمدىلا ئىچكى توققۇز ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە خەلقىگە مەلۇم بوپتۇ، سىبىرىيەدىكى يېنسەي دەرياسى بويىدىن

غەربتىكى باغدادقىچە ھەممە كىشى بادام مېۋىسىنىڭ خاسىيىتىنى ئاڭلىشىپتۇ.

ئىلتەرىش خاقان تۇنيۇقۇقتىن بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپتۇ، شۇنداقلا پۈتۈن دۆلەت، خانلىق تەۋەسىدە بادام مېغىزىنىڭ ئالتۇندىن نەچچە ھەسسە ئۇستۇن باھاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلتەرىش خاقان پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ھەربىر پۇقرانىڭ ئون تۈپتىن بادام دەرىخى ئەھيا قىلىشى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ مەملىكەت تەۋەسىدىكى پۇقرالار ژابا كېسىلىنىڭ ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپتۇ. ئالتايدىكى ئالتۇن ئوردا ئەتراپىدىكى بىر يايلاقتا ناھايىتى كاتتا بادامزارلىق بەرپا بوپتۇ.

ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى قوغداپ قېلىشتا بادامنىڭ شۇنچىۋالا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنى بىلگەن خەلق بادام دەرىخىنى كۆز گۆھىرىدەك ئەتىۋارلايدىغان، ئاۋۇتىدىغان، ئاسرايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پىشىپ يېتىلگەن بادام مېۋىسىنىڭ شەكلىنى رەختلەرگە چۈشۈرۈپ زەدىۋال قىلىپ ئۆيلىرىگە تارتىۋالىدىغان، دوپپىسىغا كەشتىلەپ بېشىغا كىيىۋالىدىغان، بىناكارلىق ئىشلىرىدا نازۇك نەقىشلەرگە بادامنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدىغان، ھەتتا پالتا، كەكە، چوت سوقىدىغان تۆمۈرچىلەرمۇ ياسىغان سايمىنىنىڭ يۈزىگە بادامنىڭ شەكلىنى چېكىپ چىقىرىدىغان بوپتۇ.

ھازىرمۇ كىشىلەر بادام شەكلى چۈشۈرۈلگەن دوپپىلارنى كىيىشىدۇ ۋە ئۇنى «بادام دوپپا» دەپ ئالاھىدە ئەتىۋارلىشىدۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەت ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 57 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.

مەرەجىخان ھاپىز. ئايال، ئۇيغۇر، 54 ياش، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇستاپا مۇھەممەت** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، ئاتۇش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1989

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئۇزۇمنىڭ تارقىلىشى

قەدىمدە ئۆتكەن تەڭرىقۇت شانشات ئاستانە ھۇزۇرىدا ئۇزۇم يەپ ئولتۇرۇپ

ئويلىنىپ قاپتۇ ۋە:

ــ ئېيتىڭلارچۇ، بۇ ئۇزۇملەر دەسلەپ نەدە پەيدا بولغاندۇ؟

بۇ سوئالغا ھېچكىم جاۋاب بېرەلمەپتۇ. شانشات دەرغەزەپ بولۇپ پەرمان قىپتۇ:

ــ ئەجەبا، شۇنچە دانىشمەنلىرىم بۇنى بىلمىسە! بۇ سوئالىمغا جەزمەن جاۋاب تاپقايسىلەر!

توققۇز ۋەزىر ناھايىتى خجالەت بوپتۇ. تەڭرىقۇت دەرھال ئەمر قىپتۇ. لېكىن، پۈتۈن يۇرتتا ھېچكىم بىلمەپتۇ. بېشىبالىقلا كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. دەشتئاتاغا كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. كۈسەنگە كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. قەشقەردىن «ئۇزۇم دەسلەپ قەشقەردە پەيدا بولغانمىش» دېگەن جاۋاب كەپتۇ. ئۇدۇنغا ئەلچىلەر ماڭدۇرۇلۇپتۇ. ئۇدۇن خانى ئاستانىگە بىر دانىشمەننى ئەۋەتىپتۇ. دانىشمەن شانشات خانغا مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئېيتىپ بېرىپتۇ:

قەدىم ـ قەدىمدە ئىدىقۇت خانى رەستىلەر ئارىلاپ ئۇدۇندىن كەلگەن سودىگەرلەرنى ئۇچرىتىپتۇ. ئۇلار توققۇز تۆگىگە نوم، توققۇز قېچىرغا بۆكەن مۇڭگۈزى بىلەن قاشتېشى، توققۇز ئېشەككە مەرۋايىتتەك سۇپسۇزۇك مېۋە ئارتىۋېلىشقانىكەن. خان سودىگەرلەردىن سوراپتۇ:

ــ بۇ نېمە نەرسىلەر؟ قايان ماڭدىڭلار؟

سودىگەرلەر تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ جاۋاب بېرىشىپتۇ:

ــ تۆگىگە ئارتىلغىنى خانبالىقلا سۇغىمىز، قېچىرغا ئارتىلغىنى خانبالىقتىكى سودىمىز، ئېشەككە ئارتىلغىنى يول ئۈستىدىكى ئۇزۇقمىز.

ــ ئالدىنقى ئىككىسىنى بىلەرمەن، ئەمما ئۇزۇقۇڭلار نېمىدۇ؟

سودىگەرلەر توققۇز مىس لېگەنگە ئۇنى سېلىپ خانغا ھەدىيە قىلىپ دەپتۇ:

ــ بۇ ئۇدۇننىڭ تاتلىق مېۋىسى ئۇزۇمدۇر.

دانە ـ دانە مەرۋايىتتەك يۇمىلاق، قاشتېشىدەك سۇپسۇزۇك بۇ مېۋە خانغا ياراپ قاپتۇ. ئۇ خانلىق ئوردىغا پەرمان قىپتۇ:

ــ بۇ شېرىن ئۇزۇمنى ئىدىقۇت دىيارىدا بىنا قىلغايسىلەر!

توققۇز نەپەر يىگىت ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ تەييارلىنىپتۇ. پۈتۈن ئەل ـ يۇرت نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن ئۇلارنى ئۇزىتىشقا چىقىپتۇ. يىگىتلەرنىڭ خوتۇنلىرى ھەم سۆيگەنلىرى ھەربىرىگە گۈل چېكىلگەن تاۋار ياغلىق يوللۇق قىپتۇ. ھەر يىگىتكە بەشتىن بوش ئات قوشۇپ بېرىپتۇ.

يىگىتلەر كۈنچىقىشنى سول قولىغا، كۈنپېتىشنى ئوڭ قولىغا نىشان قىلىپ ئالدىغا قاراپ سەپەر قىپتۇ. كارۋان يولى دەشتى چۆلگە كەلگەندە ئىز يوقاپتۇ. ئۇلار

مۇشەققەت ئىچىدە يۈز كۈن يول يۈرۈپ ئۇدۇن دىيارىغا ئۇلىشىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئىدىقۇت خانىنىڭ سالام - سۆزۈغىتىنى قوبۇل قىلىپ، يىگىتلەرگە كاتتا زىياپەت، سۆزۈغىلار بېرىپتۇ ھەمدە ئىدىقۇت خانىنىڭ ئىلتىماسىغا مۇۋاپىق ئۇزۇم نوتىلىرىدىن بېرىپتۇ.

يىگىتبېشى مۇراجىئەت قىپتۇ:

— يارانلار، خانىنىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆكلەمگە ئۇلىشىپ يۈرتقا قايتمىقىمىز لازىمدۇر. ھازىر ئىختىيارىمىزدا ئاتمىش كۈن قالدى. يولنى بىر قاتلاپ تېز يۈرەيلى. جانجىگەرلىرىمىز بىزنى كۈتمەكتە.

ئۇلار كەمەرلىرىنى تارتىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. توققۇز كۈن يول يۈرگەندە بورانغا دۇچ كەپتۇ. تۆگىلەرگە ئارتىلغان كۆچەتلەرنى بوران ئۈچۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇلار كەينىگە قايتىپ يەنە ئۇدۇن دىيارىغا كەپتۇ. ئۇدۇن خانى يەنە ئۇزۇم كۆچەتلىرى بېرىپتۇ.

ئۇلار كۆچەتلەرنى كىگىزلەرگە يۆگەپ، تۆگىلەرگە چاڭ باغلاپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. توققۇز كۈن يۈرۈپ يەنە بورانغا ئۇچراپتۇ. قۇرغاق شامالدا كۆچەتلەر تامام قۇرۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار يەنە كەينىگە يېنىپتۇ.

يىگىتلەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ. ئۇدۇن ئەھلى باش قاتۇرۇپتۇ. ئاپئاق ساقاللىق دانىشمەن بوۋاي ئەقىل كۆرسىتىپتۇ، ھەممە ماقۇل كۆرۈپتۇ. ھازىرلىقلار باشلىنىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئوردىدىكى گۈل ئۆستۇرۈلگەن توققۇز دانە ئىدىشنى بوشىتىپ بېرىپتۇ. توققۇز يىگىت توققۇز ئىدىشكە توققۇز تۇپ ئۇزۇم كۆچىتىنى توپىسى بىلەن كۆچۈرۈپتۇ. ئۇلار يول بويى سۇغىرىپ مېڭىش ئۈچۈن توققۇز تۇلۇمغا سۇ قاچىلاپ توققۇز تۆگىگە ئارتىپ، ئۆزلىرى توققۇز ئارغىماقتا مىنىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئاق يول تىلەپ دۇئا بېرىپتۇ.

يىگىتلەر توققۇز كۈن يول يۈرۈپ تەكلىماكاننىڭ قۇم - بورانلىرىغا يەنە يولۇقۇپتۇ. ئىدىشتىكى كۆچەتلەرنى سۇغىرىپ مېڭىپ، دەشتى چۆلدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. يېرىم يولغا كەلگەندە ئۇزۇق تۈگەپتۇ. يىگىتلەر ئاتلىرىنى سۆيۈپ ئۇزۇق قىپتۇ. سۇ تۈگەپتۇ، كۆچەتلەر سولىشىشقا باشلاپتۇ. يىگىتبېشى بۇيرۇپتۇ:

— ئەي يارانلار، تۆگىلەرنى بىر - بىرلەپ سويۇڭلار، ئۇنىڭ قارنىدىكى سۇ بىلەن كۆچەتلەرنى سۇغارغايسىلەر، گۆشىنى بولسا ئۇزۇق قىلارمىز.

يىگىتلەر شۇنداق قىپتۇ. توققۇز كۈنلۈك يول قالغاندا قاتتىق يامغۇر يېغىپتۇ. ئۇلار چۆلدە تۇنەپتۇ. قىيان بېسىپ كەپتۇ.

يىگىتبېشى نار تۆگىنىڭ چۈلۈرىنى يۇلغۇنىنىڭ يىلتىزىغا مەھكەم باغلاپ، ئۆزى

ئىدىشنى چىڭ قوچاقلاپ تاڭغىچە ئونى ئامان ساقلاپ قاپتۇ. قالغان يىگىتلەر ئىز - دېرەكسىز يوقاپتۇ. كۆچەتلەرنى قىيان يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتىپتۇ. قىيان توختاپ ھەممە يەر تونۇردەك قىزىپ كېتىپتۇ. يىگىتلەر بىر - بىرىنى ئىزدەپ تېپىشىپتۇ، ساق قالغان بىر ئىدىش كۆچەتنى كۆرۈپ شادلىقتا كۆز يېشى قىلىشىپتۇ. خانىڭ پەرمانى، ئەل - يۇرتىڭ ئارمانى، سۆيگەنلىرىنىڭ سېغىنىشى ئۇلارغا مەدەت بوپتۇ. ئۇلار نار تۆگىنى يېتىلەپ يەنە مېڭىپتۇ. ئۇچ كۈنلۈك يول قالغاندا ئاخىرقى تۆگىنى سويۇپ كۆچەتنى سۇغىرىپتۇ، گۆشىنى يەپتۇ. يەنە مېڭىپتۇ. يۇرتىڭ پۇرىقى يىراق-تىن دىماققا ئۇرۇلغاندا ھەممە ھالسىزلىنىپ بىر - بىرلەپ يىقىلىشىپتۇ. ئىدىقۇت خانى كۈنلەپ كۈتۈپ تاقىتى تاق بوپتۇ. ئەل - يۇرت قىرانلىرىنى سېغىنىپتۇ. خو-تۇن - قىزلار سۇغا چىققانلىرىدا قۇمغاننى قويۇپ ئۇدۇن ياققا تەلپۈنۈپتۇ. خان پەر-مان قىپتۇ:

— يىگىتلەرنىڭ كېلەر قەرەلى نېكەم يەتتى، يۇرت ئالدىغا چىققاي!

ئەل - يۇرت يېتىپ كېلىپ كۆرۈپتۈكى، يىگىتلەر ئىدىشنى چۆرىدەپ ھوشسىز ياتقان. يىگىتلەرنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتىپتۇ، ئۇلار ئېسىگە كەپتۇ. خوتۇن - قىزلار يى-گىتلەرنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ھەممە خۇشاللىق ئىچىدە ئۈسسۈل ئويناشىپ، ناخشا ئېيتىشىپتۇ. ئۇلار ئىدىشتىكى ئۇزۇم كۆچىتىنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ئوردىغا كەپتۇ.

يىگىتلەرگە تارتۇق تارتىلىپتۇ، خانلىق يەرلەردىن، كارىزلاردىن بۆلۈپ بېرىلىپ-تۇ. ئۇزۇم كۆچىتى كۆكلەپ چىقىپتۇ. يىگىتلەر ئۇنى قەلەمچە قىلىپ كۆچۈرۈپ تە-كىپتۇ. يىل ئۆرۈلۈپ ئىدىقۇت دىيارىنىڭ ئۇزۇمى پىشىپتۇ. خان ئۇنىڭغا ئېغىز تە-گىپتۇ. بۇ ئۇزۇم بەكلا تاتلىق ئىكەن.

— ئەي يۇرتداشلىرىم، بۇ شېرىن مېۋىنى بۇيۇك توققۇز ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پۈتۈن دىيارىغا كۆچۈرگەيسىلەر!

ئەلقىسسە، پادىشاھنىڭ پەرمانى بەجا بولۇپ، بۇ دىياردا تۇمەنمىڭ ئۇزۇم باغلىرى پەيدا بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **باقى تۇردى.** ئەر، ئۇيغۇر، 83 ياش، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئا. باقى.** ئەر، ئۇيغۇر، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 8.3.1980

«ئۇرۇمچى سايباغ رايون خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

ئۇجمە دەرىخى

ر وۋيلار شۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇكى، ئەفراسىياپ زامانىسىدا بىر قېتىملىق قاتتىق قۇرغاقچىلىق ۋە بوران ئاپىتى يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كېتىپتۇ. تىرىك قالغانلار يەيدىغان باشقا نەرسىلەر بولمىغاچقا، ئامالسىز قۇرت ـ قوڭغۇز ۋە ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ جان ساقلاشقا باشلاپتۇ. ئەمما، ئۇزۇنغا بارماي بۇ نەرسىلەرمۇ تۈگەپ، يۇرتتا رەسمىي ئاچارچىلىق باشلىنىپتۇ. دەل مۇشۇ كۈنلەردە گەرەمبالىق شەھىرىدىكى تۇرۇپ ئاخۇنۇنىڭ بېغىدىكى ئۇجمە راسا پىشىپتىكەن، ئېچىرقاپ كەتكەن قوشنا ـ قولۇملار تۇرۇپ ئاخۇنۇنىڭ توسقىنىغا قارىماي، بېغىغا بېسىپ كىرىپ ئۇجمە يېيىشىپتۇ. كىم بىلسۇن، يېگەنسېرى ئۇجمە مېۋىلىرى شۇنچە كۆپىيىپ، شاخلىرى ئۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي قاپتۇ. ئەمما، تۇرۇپ ئاخۇن بېغىغا ئادەم كىرگۈزمىگەن كۈنى ئۇجمە مېۋىسى ئازلاپ كېتىپتۇ، ھەتتا پىشقانلىرى كۆزگە كۆرۈنمەپتۇ. بۇ خەۋەر پادىشاھ ئەفراسىياپقا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئوردا ئەھلى بىلەن بىرلىكتە بۇ باغقا كېلىپ ئۇجمىگە ئېغىز تېگىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، شۇ كۈنى ئۇجمىلەر ھەقىقەتەن كۆپ ھەم مەي باغلاپ پىشىپ كەتكەنىكەن. تۇرۇپ ئاخۇن پادىشاھنىڭ ئۆز ئۇجمىسىگە ئېغىز تەگكۈزگەنلىكىنى ۋە ئۇجمىلەرنىڭ كۆپىيىپ پىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ شۇنداق خۇشال بوپتۇ ھەم ئۆزىنىڭ بېخىللىق قىلغانلىقىدىن پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ ئۇنى ئۇجمە بىلەن يۇرتداشلارنى ئاچارچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كاتتا ئىنئام بىلەن مۇكاپاتلاپتۇ ۋە ۋەزىر لىككە تەينىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە پۇتۇن ئەلگە قىرىق تۈپتىن ئۇجمە دەرىخى تىكىش، ئۇلارنى ياخشى پەرۋىش قىلىش، مېۋىسىنى ساتماسلىق، يېيىمەن دەپ كەلگەنلەرنى توسۇماسلىق، ئۇنىڭدىن كۆپ ئۆستۈرگەنلەرنى مۇكاپاتلاش، بۇ دەرەخنى قەستەن نابۇت قىلغانلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇجمە دەرىخى بۇ يۇرتتا ئەتىۋارلىق دەرەخكە ئايلانغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **رىزۋانخان مامۇت** (1920 ــ 2008). ئايال، ئۇيغۇر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **غەيرەتجان ئوسمان** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، دېھقان،

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى
يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 12.1975

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.2008

جۇجەم، پادىچى يىگىت ۋە دۆە

بۇندىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى قەدىمكى بۇلان شەھىرى ئەتراپىدا بىر پادىچى يىگىت ياشىغانىكەن. ئۇ ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئۆز دېمەتلىكلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ كۈچىتوڭگۇرلۇكىگە تەڭ تۇرغۇدەك ھېچكىم يوق ئىكەن. بۇ يىگىت ئوقيا ئېتىشقا، سالما تاشلاشقا قابىل، پەم ـ پاراسەتلىك، ئەقىللىك ئىكەن. ئۇ بالاغەتكە يېتىپ ئۆيلىنىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئوماق، چىرايلىق قىز پەرزەنتكە ئاتا بوپتۇ. قىزغا ئاتاپ بىر جۇپ توخۇ ۋە مۇشۇك بېقىپتۇ. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە پادىچى يىگىتنىڭ ئايالى بۇدرۇققىنا ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. پادىچى يىگىت ئوغلىغا ئاتاپ تاي ۋە ئىت بېقىپتۇ. ئايالى بالىلىرىغا ئاتاپ باغ بىنا قىلىش ئىستەكىگە كېلىپ ئۆينىڭ ئەتراپىغا كۆچەت تىكىپتۇ. ئۇ يەرگە «ئۆسكىلەك» دەپ ئات قويۇپتۇ. ئايالىنىڭ بۇ ئىشى پادىچى يىگىتنىڭ كۆڭلىگە يېقىپتۇ، شۇڭا ئۇ ئايالىغا: «ئاتا ـ ئانىمىزدىن مىراس قالغان ھېلىقى جەۋھەرجەمنىڭ ئۇرۇقىنى تېرى، بىزنىڭ ئائىلىمىزنىڭمۇ جەۋھەرجەمى بولسۇن» دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆسكىلەڭگە جەۋھەرجەمنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىپتۇ. شۇ چاغدىن ئېتىبارەن پادىچى يىگىتنىڭ ئائىلىسىگە ئاۋارىچىلىك يۇزلىنىشكە باشلاپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىكەن:

كۈھىقاپتا بىر دۆە بولۇپ، جەۋھەرجەمنىڭ شېخىدىن ياسالغان ئوقيا بىلەن ئۇنىڭ كۆكسىگە ئېتىلسا، ئۇ شۇ ھامان جېنىدىن جۇدا بولىدىكەن. جەۋھەرجەمدىن باشقا ھەرقانداق دەل ـ دەرەختىن ياسالغان ئوق تۇرماق، ھەتتا تۆمۇر بولسىمۇ ئۇنىڭ ھاياتىغا قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدىكەن. شۇڭا، بۇ دۆە توختىماستىن ئورمانلىقلارنى، باغلارنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىكەن، قەيەردە جەۋھەرجەم دەرىخىنى كۆرسە ئۇنى قۇرۇتۇۋەتمىگىچە توختىمايدىكەن، ئەگەر ئۆستۈرگەن ياكى تېرىغان ئادەمنى بىلىۋالسا ئىنتىقام ئالماي قويمايدىكەن. دۆىنىڭ بۇ سىرىدىن پادىچى يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئايالى بىخەۋەر بولغاچقا، جەۋھەرجەم ئۇرۇقى ئۆسكىلەڭدە ئۇنۇپ چىققان كۈندىن ئېتىبارەن ئۇنگەن مايسىلارنى پەرۋىش قىلىشنى كۆچەيتىپ، ۋاقتىدا سۇغىرىپ، ئوغۇتلاپ، كۆچەتنىڭ ئەتراپىنى يۇمشىتىپ، جەۋھەرجەمنى ئۆستۈرۈۋېرىپتۇ.

ئاربدىن ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. جەۋھەرجەم كۆچەتلىرى خېلى ئايىنپتۇ. بىر كۈنى پادىچى يىگىتنىڭ ئايالى قىزى بىلەن ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۆسكىلەڭدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى، گۈل ـ گىياھلارنى تاماشا قىلىپ يۈرگەنىكەن، شۇ چاغدا ئاسماندا پەر ـ ۋاز قىلىپ ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ يۈرگەن دېۋە جەۋھەرجەمنى كۆرۈپ قاپتۇ. دېۋە دەر ـ غەزەپكە كېلىپ ئۆسكىلەڭگە قاراپ شىددەت بىلەن ئېتىلىپتۇ. بۇ چاغدا پادىچىنىڭ ئايالى بالىلىرىغا جەۋھەرجەم كۆچەتلىرىنى كۆرسىتىپ «جەۋھەرجەم بولغان چاغدا...» دەپ تۇرغانىكەن، غەزەپ بىلەن كەلگەن دېۋە ئايالنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. نېمە ۋەقە بولغانلىقىنى تازا ئاڭقىرالمىغان بالىلار «ئاپا، ئاپا!» دېگىنىچە داد ـ پەريات ئۈرۈپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. ئىت ھاۋۇشىپتۇ، مۇشۇك مىياڭلاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، خوراز ئاسمانغا قاراپ ئۈچۈپ كېتىپتۇ.

بالىلارنىڭ يىغىسى پەسەيمەپتۇ. تاي چۈلۈۋرنى ئۈزۈپ پادىچىنى ئىزدەپ كېتىپ ـ تۇ. ئىتمۇ تاينىڭ كەينىدىن كېتىپتۇ. مۇشۇك بالىلارنىڭ ئەتراپىدا مىياڭلاپ ئۇلارنى بەزلەپتۇ. بىر ھازا ئۆتكەندىن كېيىن پادىچى كەپتۇ. ئۇ بالىلىرىنى بەزلەپ، بولغان ئەھۋالنى سوراپتۇ. ئۇنىڭ ئوماقىنا قىزى تاتلىق تىلى بىلەن: «ئاپام جەۋھەرجەم بولغاندا... دېۋىدى، بىر قارا نەرسە ئاپامنى ئاسمانغا ئۇچۇرۈپ ئەپكەتتى» دەپتۇ. بۇ كۈتۈلمىگەن ھادىسىدىن پادىچى ھەيران بوپتۇ، ئەمما ئۇنىڭ دىلىدا «جەۋھەرجەم بولـ ـغاندا...» دېگەن سۆز قانداقتۇ بىر مۇشكۈللۈكنىڭ تۈگۈنىدەك مەھكەم ئورۇنلىشىپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن پادىچى جەۋھەرجەم كۆچىتىنىڭ يېنىدىن بىردەممۇ ئايرىلماسلىققا ئۆز ـ ئۆزىگە قەسەم قىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى خوراز ئۈچۈپ كېلىپ ئۆينىڭ تېمىغا قونۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم چىللاپتۇ، ئىت ھاۋۇشىپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، مۇشۇك مىياڭلاپتۇ. پادىچى قىزىنىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەپ، ئايپالتىنى راسلاپ تەييار بولۇپ تۇرغاندا، دېۋە شىددەت بىلەن ئېتىلىپ كېلىپ بىر تال جەۋھەرجەم كۆچىتـ ـنى يۇلۇپتۇ. پادىچى پالتا بىلەن دېۋىنى غەزەپ بىلەن چېپىپتۇ. بۇ چاغدا پادىچىنىڭ پالتىسىنىڭ سېپى سۇنۇپ كەتكەن بولسىمۇ، دېۋىنىڭ قېتىغىمۇ كەلمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىچى بىلەن دېۋە بىر مەيدان جەڭ قىلىشىپتۇ. پالتىسىدىن ئايرىلىپ قالـ ـغان پادىچى دېۋە يۇلۇپ تاشلىغان جەۋھەرجەم كۆچىتى بىلەن دېۋىنى ئۇرغانىكەن، دېۋە قېچىپتۇ. پادىچى قوغلاپتۇ، دېۋە ئۈچۈپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ جەڭدىن كېـ ـيىن پادىچى يىگىت ئايالىنىڭ «جەۋھەرجەم بولغاندا...» دېگەن سۆزىنى يەنە ئەسلەپتۇ ۋە جەۋھەرجەمنىڭ يۇلۇپ تاشلانغان نوتىسىغا قاراپ ئاھ ئۇرۇپتۇ. ئىككىنچى كۈنى يەنە خوراز چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋۇشىپتۇ، مۇشۇك مىياڭلاپتۇ. قورالسىز قالغان يىگىت جەۋھەرجەمنىڭ ھېلىقى نوتىسىنى قولىدا تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرۇۋـ

تۇ. دۇە كەلگەن ھامان جەۋھەرجەم كۆچىتى بىلەن تازا كېلىشتۇرۇپ ئۇرغانكەن، دۇە ئىككى دومىلاپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن پادىچى يىگىت دۇنياڭ ئۆزىدىن ئەمەس، جەۋھەرجەم كۆچىتىدىن قورقىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ قاپتۇ. دۇە بىر نەچچە قېتىم كەلگەن بولسىمۇ، يىگىتنىڭ قولىدىكى جەۋھەرجەم نوتىسىنى كۆرگەن ھامان ئېلىشماي قايتىپ كېتىدىغان بوپتۇ. پادىچى يىگىتنىڭ جەۋھەرجەمگە بولغان ئىخلاسى كۈچىيىپ ئۇنى ئاسراپ ئۆستۇرۇشكە باشلاپتۇ.

ئارىدىن يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. جەۋھەرجەم كۆچەتلىرى يوغىناپ يېڭى نوتا شاخلىرى بارلىققا كەپتۇ. پادىچى يىگىتنىڭ قىزى يەتتە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇ ئۆسكەلەڭگە كىرىپ جەۋھەرجەمنىڭ يېڭى نوتىلىرىغا كۆزى چۈشۈپ خۇشال بوپتۇ ۋە ئۇنى قۇچاقلاپتۇ. شۇ چاغدا ئاپىسىنىڭ «جەۋھەرجەم بولغاندا...» دېگەن سۆزى يادىغا يېتىپ، ئۇنىڭ بۇلاقتەك كۆزىدىن ئىختىيارسىز ئىككى تامچە ياش ئېقىپ جەۋھەرجەمنىڭ غولىغا تامچىلاپتۇ. شۇ چاغدا خوراز چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋۇشىپتۇ، مۈشۈك مىياڭلاپتۇ. پادىچى يىگىت ئەمدى جەۋھەرجەمنىڭ يوغان شېخىدىن كېسىپ راسلانغان توقمىقىنى تۇتۇپ تەييار تۇرۇپتۇ. بۇ قېتىم دۇە ئۇلارغا يېقىنلاشماي قۇيۇن چىقىرىپ، قۇم، شېغىل، توپىلارنى ئۇچۇرتۇپ جەۋھەرجەم دەرەخلىرىنى كۆمۈشكە باشلاپتۇ. پادىچى يىگىت دەرغەزەپكە كېلىپ، دۇە بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى يەنە ئۇرۇپ قاچۇرۇپتۇ. دۇە كەتكەندىن كېيىن ئۇلار قۇم، شېغىللارنى ئادالاپ جەۋھەرجەمنى زىيان ـ زەخمەتتىن ساقلاپ قاپتۇ.

ئىككىنچى يىلى پادىچىنىڭ قىزى ئۆسكىلەڭگە كىرىپ جەۋھەرجەمگە قارىسا، ئۇنىڭ شاخلىرىدا بارماقتەك، بارماقتەك ئاپئاق نەرسىلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ. ئۇكسىنى چاقىرىپ ھېلىقى نەرسىلەرنى كۆرسىتىپتۇ. پادىچىنىڭ ئوغلى جەۋھەرجەمگە چىقىپ ئۇ نەرسىلەرنى يەرگە تاشلاپتۇ. قىز ئۇكىسى تاشلىغان نەرسىلەرنى قولىغا ئېلىپ تارتقانكەن، ئۇنىڭدىن سۇزۇك، ئىنچىكە يىپلار سۇزۇلۇپ چىقىشقا باشلاپتۇ. پادىچىنىڭ قىزى بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ ئۇكىسىنى چاقىرىپتۇ. ئىككى بالا ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بۇ ئىشنىڭ تېگىگە يېتەلمەپتۇ. ئەسلىدە پادىچى قىزنىڭ كۆزىدىن ئاققان سۇزۇك ئىككى تامچە ياشتىن پىلە قۇرتلىرى پەيدا بولغانكەن. بۇ قۇرتلار جەۋھەرجەم يوپۇرماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىپ غوزەك توتقانكەن. بالىلار كۆرگەن يىپ ئەنە شۇ پىلە غوزەكلىرىنىڭ يىپلىرى ئىكەن. بالىلار دەسلەپ نېمە قىلىشنى بىلەلمەپتۇ. بىردىنلا پادىچىنىڭ قىزى بۇ يىپلاردىن بىر نەرسە توقۇشنى خىيال قىلىپ قاپتۇ. ئۇ ئۇكىسىنى قايىل قىلغاندىن كېيىن بارچە پىلە غوزەكلىرىنى دەرەخنىڭ ئۇستىدىن ئالدۇرۇپ، يىپلىرىنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ

ئۇلاپ، دەسلەپ ئالىقانچىلىك نەرسىنى توقۇپتۇ. بۇ ئىش ئۇكىسىغىمۇ يېقىپ قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىرنەچچە قېتىم ھەپىلىشىپ يېرىم پارچە كىگىزدەك نەرسىنى توقۇپ پۈتكۈزۈپتۇ.

ئەتىسى توخۇ چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۇشۇك مىياڭلاپتۇ. پادچى يىگىت تەييار بوپتۇ. بۇ قېتىم دۈگە يەرگە چۈشمەي ئېگىزدە تۇرۇپلا ئاغزىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىشقا باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن دەرغەزەپكە كەلگەن پادچى يىگىت جەۋھەرجەم نوتىسىنى ئېگىپ يا ياساپتۇ، ئۇششاق نوتىلىرىنى كېيىپ ئوق قىلىپ، دۈگە قارىتىپ ئېتىپتۇ. گەرچە بۇ ئوقلار دۈنيانىڭ كۆكىسىگە تەگمىگەن بولسىمۇ، ئۇنى قاتتىق يارىلاندۇرۇپتۇ. دۈگە يەنە كۆزدىن غايىب بوپتۇ. شۇ چاغدا پادىچىنىڭ قىزى بىلەن ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتى بىلەن مۇشۇكى بالىلار توقۇغان ھېلىقى پالاسنىڭ ئۈستىدە تۇرغانىكەن، پالاسقا جان كىرىپ كۆككە كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. پادىچى بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ، يا ئوقلىرىنى تۇتقانچە تۇرغانىكەن، تاي كىشنىگەنىچە ئالدىغا كېلىپ توختاپتۇ. پادىچى تاينى مىنىپتۇ. شۇ ھامان تايمۇ ئۇچۇپتۇ. ئۇلارغا ئەگىشىپ خورازمۇ ئۇچۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار كۈھىقاپقا بېرىپتۇ. ئۇلار نۇرغۇن غارلارنى تەكشۈرۈپ، ئاخىرى قەپەسكە سولانغان ئايالنى تېپىپتۇ. پادىچى ئايالنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسەن، ئىچكىرى ئۆڭكۈردە ئىگىراپ ياتقان دۈنيانىڭ كۆكىسىگە ئۆزى بىرگە ئېلىپ كەلگەن ئوقيا ئوقىنى ئېتىپ ئۇنى جەھەننەمگە ئۇزىتىپتۇ. دۈنيانىڭ بويىنىدىكى ئاچقۇچلارنى ئېلىپ دۈگە تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان نۇرغۇن كىشىلەرنى ۋە ئۆز ئايالىنى قۇتقۇزۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىچى يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئايالى تۇلپارغا، بالىلىرى ئۆزلىرى توقۇغان ئۇچار پالاسقا ئولتۇرۇپ ئۆز ماكانىغا قايتىپتۇ.

شۇ يىلى راستىنلا جەۋھەرجەم مېۋىگە كىرىپتۇ. پادىچى بىلەن ئايالى، ئۇلارنىڭ قىزى بىلەن ئوغلى تەملىك، شېرىن جەۋھەرجەمنى لەززەتلىنىپ يەپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ ماكاندا كەڭ كۆلەمدە جەۋھەرجەم ئۆستۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر ئۇنىڭ قوۋزىقىدىن قەغەزنى كەشىپ قىپتۇ، يوپۇرمىقىدا پىلە قۇرتلىرىنى بېقىپ ئۆستۈرۈپ كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇنىلارنى توقۇيدىغان بوپتۇ، ئۇنىڭ غوللىرىدىن ھەرخىل چالغۇ ـ ئەسۋابلارنى ياساپتۇ، نوتىلىرىدىن كەتمەنگە دەستە، ئوقيا ئوقلىرىنى ياساپتۇ. تۇرپان خەلقى كارىزلارنىڭ جالىرىغا ئۇنى ئىشلىتىدىغان، بالىلىرىغا كۆز تەگمىسۇن دەپ بۆشۈكلىرىنىڭ كەرگىلىرىنىمۇ جەۋھەرجەم نوتىسىدىن ياسايدىغان بوپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ھازىرمۇ پىچان ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇقتا ئالتۇن خوراز چىللىغۇدەك، تۇلپار كىشنىگۈدەك، ئىت ھاۋشىغۇدەك، مۇ-

شۇك مىياڭلىغۇدەك، بىر جۇپ يىگىت بىلەن قىزنىڭ راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان ياڭراق ناخشىسى ئاڭلانغۇدەك.

كىيىنكى ۋاقىتلاردا «جەۋھەرجەم» دېگەن بۇ نام ئۆزگىرىپ «جۇجەم»[1] بولۇپ قاپتۇدەك.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **توختى تەنەك.** ئەر، ئۇيغۇر، 65 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، پىچان ناھىيەسى پىچان بازىرى تۇرپانلىق ئارىسى مەھەللىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئەھمەت ھۇسەيىن** (1941). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، پىچان ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 5.1990

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

ئەنجۇرنىڭ ئاتۇشتا ئۆستۈرۈلۈشى

1

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھ ئەفراسىياپ يەر يۈزىدە يەتتە ئورۇندا پايتەخت قۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى ئەردەۋىل[2] شەھىرى، يەنە بىرى سۇددىقۇت[3] شەھىرى، يەنە بىرى كورلا شەھىرى ئىكەن. قالغان تۆت شەھەر ئىدىقۇت، ئۇدۇن، ئالمىلىق، بالاساغۇن شەھەرلىرى ئىكەن.

پادىشاھ ئەفراسىياپ بىر كۈنى پۈتۈن ئوردا ئەھلىنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. كېڭەشتە پادىشاھلىقنىڭ چەكسىز كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىدە خۇددى جەننەتكە ئوخشاش باغ بىنا قىلماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيادىكى ئەڭ ئېسىل مېۋىلەرنىڭ كۆچىتىدىن يىغىپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ، دۇنيانىڭ ئەڭ چېتى ــ دېگىزغىچە چاپارمەن ماڭدۇرۇپتۇ. چاپارمەنلەر قىرىق ئاي، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ، ئۆزى ئۈچراتقان مېۋىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېسىل دەپ قارىغانلىرىنى تاللاپ ھەم كۆچىتىنى، ھەم ئۇرۇقىنى ئېلىپ ئوردىغا يېتىپ كەپتۇ ـ دە، بۇ يەتتە شەھەرده خانلىق باغ ياساش ئۈچۈن كىرىشىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مېۋە كۆچەتلە-

① جۇجەم ــ ئۇجمە.

② ئەردەۋىل ــ ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى.

③ سۇددىقۇت ــ سۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىرقى قەشقەر شەھىرى.

رىنىڭ بەزىلىرى ئەي بولۇپ كۆپىيىپتۇ، بەزىلىرى قۇرۇپ يوقىلىپتۇ. ئەنجۇر ئەنە شۇ زامانلاردىن باشلاپ ئاتۇشقا يەرلىشىپ قالغانىكەن.

2

زامانلارنىڭ زامانىسىدا ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، دانالارنىڭ داناسى بولمىش خاقان ئەفراسىياپ بىر كۈنى ئۇخلاپ چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە جەننەتتە سەيلە - تاماشا قىلىپ يۈرگۈدەكمىش، جەننەتتىكى ھۆر - غىلمانلار ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاچقۇدەكمىش، شېرىن - شەربەت مېۋىلەر ئۈسسۈزلۈقىنى قاندۇرغۇدەكمىش. ئويغىنىپ قارىغۇدەك بولسا چۈشى. ئۇ ئۆزىنىڭ بايا كۆرگەنلىرىنىڭ چۈش ئىكەنلىكىگە زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بارلىق ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى ئوردىغا چاقىرىپ ئۇلارغا چۈشىنى بايان قىپتۇ ۋە قولىنى ئېچىپ بايا چۈشىدە يېگەن مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى كۆرسەتمەكچى بوپتۇ، بىراق ئۇنىڭ قولىدا ھېچقانداق مېۋىنىڭ ئۇرۇقى يوق ئىكەن. ئەمما، خۇدانىڭ كارامىتى بىلەن خان شۇنداق ئالقىنىنى ئېچىشىغابىر چاڭگال ئۇرۇق پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇرۇقلار تېرىپ ئۆستۈرۈلۈپ ھازىرقى ئەنجۇر پەيدا بولغانىكەن.

3

پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولمىش خاقان ئەفراسىياپ يەتتە شەھەردە پايتەخت قۇرۇپتۇ. ئۇ ھازىرقى كۈچا شەھىرىدە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە جەننەتتە سەيلە قىلىپ چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ ئويغىنىپ ئوردىغا مۇنەججىملەرنى چاقىرىپ بۇ چۈشىگە تەبىر ئېيتقۇزۇپتۇ. مۇنەججىملەر پادىشاھقا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە چاپارمەن ماڭدۇرۇپ، خۇددى جەننەتكە ئوخشاش باغ بىنا قىلدۇرۇش لازىملىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە چاپارمەن ماڭدۇرۇپتۇ. كۈنىبېتىش تەرەپكە ماڭغان چاپارمەنلەر قايتىش سەپىرىدە قەشقەردە ئۇچراشماقچى بوپتۇ. ئۇ زامانىدا ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئورنى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان چۆل- جەزىرىلەر پۈتۈنلەي دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئورمانلىق ۋە يايلاق ئىكەن. كۈنىبېتىش تەرەپتىن قايتقان چاپارمەنلەر بۇ ئوتلاقتا ئات - تۆگىلىرىنى بىر نەچچە كۈن بېقىۋېلىپ ئاندىن يەنە سەپەرگە چىقىش نىيىتىگە كەپتۇ. ئۇلار ئات - تۆگىلىرىنى ئوتلاققا قويۇۋەتكەندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ قەيەرگە بارغانلىقى، نېمىلەرنى كۆرگەنلىكى، قانداق ئېسىل مېۋە كۆچەتلىرىنى ۋە ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ

كەلگەنلىكى، كىمنىڭ ئېلىپ كەلگەن مېۋىسىنىڭ مۇكاپاتقا لايىق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۆزئارا بەس ـ مۇنازىرە قىپتۇ. نەتىجىدە، ئەنجۇر كۆچىتىنى ئېلىپ كەلگىنى ھەممىدىن ئۈستۈن كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاندىن ئالىدىغان مۇكاپاتنى تالىشىپ چاپار-مەنلەر ئارىسىدا دۇشمەنلىشىش كەيپىياتى پەيدا بوپتۇ. ئۇلار خۇپيانە مەسلىھەتلىشىپ تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەنجۇر كۆچىتى ئېلىپ كەلگەن چاپارمەننىڭ تۆگىسىگە ئارتىلغان ئەنجۇر كۆچىتىنى بىر ئېقىنغا تاشلۇۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا توغراق دەرىخىنىڭ كۆچىتىنى يۇكلەپ قويۇپتۇ. بۇ ئېقىندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر دېھقان ئېقىپ كېلىۋاتقان ئەنجۇر كۆچىتىنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنى سۇدىن سۈزۈۋاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ ئىقلىمدا كۆرمىگەن كۆچەتلەر ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن دېھقان ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، تۈتۈپ قالسا كۆچەت بولسۇن، قۇرۇپ كەتسە ئوتۇن بولسۇن، دەپ ئېتىزلىققا تىكىپ قويۇپتۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن قارىغۇدەك بولسا، كۆچەتلەر كۆكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلاپتۇ. دېھقان تۇنجى قېتىم پىشقان ئەنجۇر مېۋىسىنى خانغا سوۋغا قىپتۇ. خاقان ئەفراسىياپ بۇ مېۋىنى تېتىپ باققۇدەك بولسا، ئىنتايىن شېرىن، لەززەتلىك تۇرغۇدەك. بۇنىڭدىن خۇشال بولغان خان تەختىنى كۆچۈرۈپ ئاتۇشقا كەپتۇ. خان دەسلەپتە چېدىرىنى ئاتۇشنىڭ غەربىي شىمالىي تەرەپكە جايلاشقان تاغ باغرىغا تىكىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «تەختى ھۇن»[1] دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە خان ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھېلىقى چاپارمەنلىرى بىرـبىرىگە ئورا كولاپ دۇشمەنلەشكەن، ئەنجۇر كۆچىتىنى تاشلۇۋەتكەن جايغا «ئازغان» دەپ ئات قويۇپتۇ. يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن خان چېدىرىنى ھازىرقى «سۇنتاغ»[2] دېگەن يېزىغا يۆتكىگەنمىش. شۇنىڭ بىلەن خاقان ئەفراسىياپ بۇ زېمىندا شەھەر بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى بۇ يەردە ئەڭ كۆپ ئۇسىدىغان «ئارتۇچ» دەرىخىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانمىش.

4

ب ۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى كۆنچى دەريا ۋادىسىدا يوپۇرمىقى ئالىقاندىمۇ كەڭ، مېۋىسى ئالتۇندەك سېرىق، تەمى خۇددى ھەسەلدەك شېرىن بىرخىل مېۋە دەرىخى ئۆسىدىكەن. بۇ مېۋە ئەنجۇر ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يات ئەللىك ئۆتكۈنچى سودىگەر بۇ ئەنجۇر مېۋىسىدىن سوۋغا سۈپىتىدە ئۆز ئېلىنىڭ پا-

① تەختى ھۇن ـــ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى «تەختىيۇن» يېزىسىنىڭ نامى «تەختى ھۇن»دىن ئۆزگەرگەنكەن.

② سۇنتاغ ـــ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «سۇنتاغ» قەدىمكى «سۇڭ تەخت» (كېيىنكى تەخت) دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەرگەنكەن.

دىشاھىغا ئازراق ئېلىۋاپتۇ. سوۋدىگەر دۆلىتىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەر بىلەن يات ئەلدە ئالغىلغان ـ كۆرگەنلىرىنى ناھايىتى تەسىرلىك قىلىپ پادىشاھقا سۆزلەپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ ئاق كۆڭۈل، ساددا، ئىشچان، زېمىنىنىڭ پايانسىز، مۇنبەت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغان پادىشاھ كۆڭچى دەريا ۋادىسىنى ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋېلىش نىيىتىگە كەپتۇ ـ دە، زور قوشۇن چىقىرىپ بۇ گۈزەل ۋادىنى بېسىۋاپتۇ. ئۆز زېمىنىدا ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولغان خەلق قوزغىلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ يات ئەلدىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇپتۇ، بىراق خەلق مەغلۇپ بولۇپ، دۇشمەن غالىب كەپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ھاياتىدىن ئايرىلىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي قۇربان بولغان قەھرىمانلارنىڭ قېنى تۆكۈلگەن بۇ زېمىندىن ئەنجۇر دەرىخى ئۇنۇپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا «ئەنجۇر قۇربان بولغۇچىلارنىڭ نامايەندىسى، ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ سېرىق بولۇشى ئىسيانچىلارنىڭ ئالتۇندەك قەلبى، ئىچىدىكى قىزىل يىپسىمان كۆرۈنگەنلەر ئىسيانچىلارنىڭ قىساس ئوتى» دەپ مەدھىيەلىشىپتۇ. بىر كۈنى بۇ خەۋەر پايلاقچىلار ئارقىلىق پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھنىڭ غەزىپى كېلىپ بۇ زېمىندىكى ئەنجۇر كۆچىتىنىڭ ھەممىسىنى قومۇرۇپ تاشلاشقا بۇيرۇپتۇ. زوراۋانلار خەلقنى ھاشارغا ھەيدەپ ئەنجۇر كۆچىتىنى قومارغۇزۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قەشقەرلىك بىر دېھقان بار ئىكەن. ئۇ بۇ زېمىندا ئەنجۇر كۆچىتىنىڭ نەسلى تۈگەپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، بىر كۈنى بىر تۈپ ئەنجۇر كۆچىتىنى ئوغرىلىقچە كولاپ ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ قېچىپتۇ. ئۇ قېچىپ ئاتۇشقا كەلگەندە قەشقەرگە يېتەلمەي خۇداغا جان تەسلىم قىپتۇ. كىشىلەر بۇ ئادەمنىڭ ئىرادىسگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇ ئېلىپ كەلگەن ئەنجۇر كۆچىتىنى ئۇنىڭ قەبرە بېشىغا تىكىپ قويۇپتۇ ۋە ھەركۈنى سۇغىرىپ تۇرۇپتۇ. مانا شۇ سەۋەب بىلەن ئەنجۇر دەرىخى ئاتۇشتا ماكانلىشىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **روزاخۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، 70 ياش، ساۋاتلىق، دېھقان، ئاتۇش شەھىرى ئازغان كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ھوشۇر روزى.** ئەر، ئۇيغۇر، 42 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق شىنخۇا كىتابخانىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1981

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

بېھىنىڭ نېمىشقا سۈيى يوق

كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىم بارلىق مېۋىلەرنى يىغىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىنىڭ قانداق كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقىنى سوراپتۇ. مېۋىلەر بىر - بىرلەپ پىكىر بايان قىلىپ، قانداق كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقىنى ئېيتىشىپتۇ. بىراق، لوقمان ھېكىم تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان بۇ مەرىكىگە ئۆزى سۈلۈق، يۇپيۇمىلاق، چىرايلىق كەلگەن بېھى بارغىلى ئۇنىماپتۇ ۋە ئۆز خاسىيىتىنى سىر تۇتماقچى بوپتۇ. بۇ ئىشتىن لوقمان ھېكىمنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ. ئۇ غەزەپ بىلەن بېھىنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— ھەي بېھى، سەن نېمە ۋەجىدىن مېنىڭ ئالدىمغا كەلمەيسەن؟ — دەپتۇ. بېھى مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— ئى لوقمان، مەن داۋالىيالمايدىغان كېسەل يوق. مەندە ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرگۈدەك قۇدرەت تۇرۇقلۇق، سېنىڭ بۇنداق سوئالىنى سورىشىڭ مەن ئۇچۇن ھاقارەت ئەمەسمۇ! شۇڭا، ساڭا شۇنى ئېيتىپ قويايكى، ئەگەر سەن بىرەر كېسەل ئۈستىدە ئىلاجسىز قالغۇدەك بولساڭ، دەرھال مېنىڭ ئالدىمغا كەل، — دەپتۇ. بۇنىڭدىن ئاچچىقلىنىپ يېرىلغۇدەك بولغان لوقمان ھېكىم بېھىنى قامالاپ تۇرۇپ:

— سەن تېخى مېنى كۆزگە ئىلمىغۇدەك بولۇپ كەتتىڭمۇ؟! — دەپتۇ - دە، ئۇنىڭ بۇرنىنى سقىۋېتىپتۇ. شۇھامان بېھىنىڭ بۇرنىدىن كوركىراپ سۇ ئېقىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بۇرنىدا لوقمانىنىڭ بەش بارمىقىنىڭ ئىزى قاپتۇ. بېھى شۇ ئاغرىپ ياتقانچە ئەسلىگە كېلەلمەي، تا ھازىرغىچە رەڭگى سېرىق، سۈيى يوق، قاتمال بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ياقۇپجان بارات** (1958). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، دوختۇر، قەشقەر كونا‌ھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى دوختۇرخانىسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەتئىمىن ھېيىت** (1944). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كونا‌ھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت - ماارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كونا‌ھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلىرى»، 1989

مېۋىلەرنىڭ خسلتى

ب ـر پەرىشتە خۇدادىن سورىغانمىش:

ـــ ئى خۇدا، مۇبادا سەن ئىنسانلارغا ئوخشاش ھەر كۈنى ئۈچ ۋاق رىزق ـ لوقما يەيدىغان بولساڭ نېمە يەيتتىڭ؟

خۇدا دېگەنمىش:

ـــ ئەتىگەنلىكىمگە شاپتۇل، چۈشلۈكۈمگە ئۈزۈم، كەچلىكىمگە ئەنجۈر.

ـــ كېسەل بولساڭ؟

ـــ ئانار.

ـــ ھېرىپ ـ چارچىساڭ؟

ـــ قوغۇن.

ـــ ئۇسساپ كەتسەڭ؟

ـــ تاۋۇز.

ـــ ئۇيقۇڭ كەلسە؟

ـــ جىگدە.

ـــ ئۇخلىيالمىساڭ؟

ـــ چىلان.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەربىر مېۋە ـ كۆكتات مەلۇم كېسەلگە داۋامىش.

«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

«چامغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپچىقىشى

ب ـۇرۇن بىر دېھقان ئۆتكەنىكەن. ئۇ چەرچەن دەريا‌سى بويىدە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ. كۈزلۈكى بۇغدايىنى ئورۇپ، بىر ھەپتىدىن كېيىن ئېكىز ـ لىقتا بىر خىل ئوت ئۈنۈپ چىقىپتۇ. دېھقان بۇ ئوتنى كەتمەن بىلەن ئاغدۇرۇپ قا ـ رىسا، بۇ ئوتنىڭ يىلتىزى تۇخۇمدەك يۇمىلاق ئىكەن. دېھقان بۇ نېمە بولغىيتى دەپ تۇرغاندا، دېھقاننىڭ خوتۇنى ئۇنى سۇدا يۇيۇپتىكەن، ئاقىرىپتۇ. دېھقاننىڭ ئوغلى بىر چىشلەم يەپتىكەن، تەمى چۈچۈمەل تېتىپتۇ. ئوغلى دادىسىغا: «بۇ غورىدەك چۈچۈمەل ئىكەن» دەپتۇ. دېھقان توپا ـ چالما ئارىسىدىن چىققان بۇ نەرسىنى نېمە دەپ ئاتاش ـ

نى بىلمەي تۇرغانىكەن، خوتۇنى: «چالما غورىسى ئىكەن» دەپتۇ. ئۇنى يىغىۋېلىپ، گۆش بىلەن قوشۇپ پىشۇرۇپ يەپ كۆرسە، بەك مەززىلىك تېتىپتۇ.

بۇ كۆكتات ئاغدۇرۇلغان يەردىكى توپا ـ چالما ئارىسىدىن چىققان بولغاچقا، كىشىلەر دەسلەپ ئۇنى «چالما غورا» دەپ ئاتاپتۇ. «چالما غورا» دېگەن بۇ سۆز كېيىن بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ «چامغۇر» بولۇپ قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **تۇرسۇننىيازخان.** ئايال، ئۇيغۇر، 55 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، چەرچەن ناھىيەسى توغراق-لىق يېزىسى ئارىش كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 27.8.1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

چامغۇرنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى

قەدىمكى زامانىدا ھەمەدان دېگەن شەھەردە مۇستاپا دېگەن بىر تېۋىپ ئۆتكەنىكەن. ئۇ تۆت يۈزدىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۇرۇپ چىقىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ بىلىملىك تېۋىپ دەپ قاراپ، شاگىرتلىرىم جايى ـ جايلارغا بارسا ھەرقانداق تېۋىپلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، يەرلىك تېۋىپلار كارغا يارىمايدۇ، دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويىدىكەن. مۇستاپا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا شاگىرتلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن داۋالاش كەسپىگە ئاساسەن، مەلۇم بىر خىل كېسەللىك كۆپ كۆرۈلۈشى مۇمكىن دېگەن يەرلەرگە ئەۋەتىپ ۋە شۇ يەردە كېسەل داۋالاپ، نام چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىملىقىنى جېكىلىمەكچى بوپتۇ. دەسلەپ ئۇ ئۆپكە كېسەللىكى بويىچە ماھىر تېۋىپ بولۇپ يېتىشكەن سايىت دېگەن شاگىرتىنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇنىڭغا:

ــ ئەھۋالدىن قارىغاندا قەشقەر دېڭىز ـ ئوكيانىدىن بەكمۇ يىراق ئىكەن، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چوڭ دەريا ياكى كۆللەرمۇ يوق ئىكەن. ئۇ يەردە دائىم توپا ـ چاڭ ئۆرلەپ تۇرسا كېرەك، شۇڭا ئۆپكە كېسەللىرىمۇ بەك كۆپ بولۇشى مۇمكىن. سەن شۇ يەرگە بېرىپ ئۆپكە كېسەللىرىنى داۋالاپ جېنىڭنى جان ئەت، ــ دەپتۇ.

سايىت دورا ـ سايمانلىرىنى ئېلىپ، ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ، كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىپ قەشقەرگە كېلىپ، دۇكان ئېچىپ، كېسەل كۆرۈشكە تەييارلىنىپتۇ.

شۇ تەرىقىدە قىرىق كۈن ئولتۇرسا بىرەر كىسەل كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇقۇشۇپ كۆرسە، بۇ خىلدىكى كىسەللەرنى ئۇچراتماپتۇ. ئامالسىز دۇكتۇرنى يىغىشتۇرۇپ، كىشىلەرگىمۇ چاندۇرماي، ئۆز جايىغا قايتىپ كېتىپتۇ ھەم ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. مۇستاپا ئۇنىڭ سۆزىگە ئىنتايىن ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭدىن:

— سەن ئۇلارنىڭ قانداق نەرسىنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى سوراپ كۆردۇڭمۇ؟ — دەپ سورىغانىكەن، سايىت:

— بۇنىڭغا دىققەت قىلماپتىمەن، — دەپتۇ. مۇستاپا بۇنىڭ ئۇچۇن شاگىرتىغا بەك كايىپ، قايتا قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشنى ئېيتىپتۇ. سايىت قايتىدىن جابدۇنۇپ قەشقەرگە كەپتۇ. ئۇ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ چامغۇرنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى ھەم ئۆپكە كېسىلى بار ئادەملەرنىڭ چامغۇر ئۇرۇقىنى ياغ تارتتۇرۇپ، ئۇنىڭدا قۇيماق ئېتىپ يەيدىغانلىقىنى بىلىپ، بىرقانچە تال چامغۇرنى ئېلىپ يۇرتىغا قايتىپ، ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇپ قىپتۇ ۋە چامغۇرنى بېرىپتۇ. مۇستاپا ئۆپكە كېسىلىگە داۋا بولىدىغان ھەممە ئۆسۈملۈك ۋە جانۋارلارنى ئېنىقلاپ بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن چامغۇر دېگەن ئۆسۈملۈكنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ باقمىغانىكەن. ئۇ چامغۇرنىڭ تەركىبىنى ۋە قۇۋۋىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئۆپكە كېسىلىگە شىپا بولىدىغانلىقىنى دەللىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا مەندىنمۇ قابىلىيەتلىك تېۋىپلار ياشاپ ئۆتكەنىكەن، مەن تېخى ئەمچىلىكتە كامالەتكە يەتمىگەنىكەنمەن، دەپ شاگىرتلىرىغا ئالدى بىلەن جايلاردىكى تېۋىپلاردىن ئۆگىنىپ، ھۇنىرىنى پىششىقلىغاندىن كېيىن، ئاندىن كېسەل كۆرۈپ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا مەخسۇس خەت يېزىپ يوللاپتۇ ھەم ئۆزىمۇ ئەمچىلىك ساھەسىدىكى ئىزدىنىشىنى قايتىدىن باشلاپ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئۆپكە كېسىلىگە چامغۇرنىڭ داۋا بولىدىغانلىقىنى ئاتا ساغۇن دېگەن بىر تېۋىپ تاپقانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم (1920 — 1994). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان (1958). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، قەشقەر كوناشە-

ھەر ناھىيەسى قوغان يېزىسى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1975

«سامساق» دېگەن نامنىڭ كېلىپچىقىشى

بۇرۇن بىر ئايال بولغانكەن، ئۇ ئايالنىڭ بىر بالىسى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئايال ئاش ئەتمەكچى بولۇپ، كۆكتاتلىقتىن كۆكتات ئەكىرىپتۇ. كۆكتاتلارنى ئاقلاۋېتىپ ئۇنىڭ ئارىسىدا بىر خىل ياۋا ئوتنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئاشقا سالماقچى بولۇپ ئاقلاپتۇ. ئۇنى ئايالنىڭ بالىسى كۆرۈپ:

— ئاپا، بۇ نېمە؟ ئاچچىقمۇ ياكى تاتلىقمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بىلمەيمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئاپىسى. بالا بۇ ئوتنىڭ ئاچچىق ياكى تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ باقماقچى بولۇپ ئازراق يەپ بېقىپتۇ ۋە بالىلارچە تىل بىلەن:

— ئاپا، بۇ نەرسىنى ئاشقا سامساق بولغۇدەك، ئاچچىق ئىكەن، — دەپتۇ.

— ئاچچىق بولسا مەيلى بالام، — دەپتۇ ئاپىسى.

— سامساق، جېنىم ئاپا، ئاشقا سامساق، — دەپ ئەركىلەپ يالۋۇرۇپتۇ بالا.

شۇندىن باشلاپ بۇ كۆكتاتنىڭ ئىسمى «سامساق» بولۇپ قاپتۇ. ئەسلىي بۇ ئىسىم «سالمىساق» سۆزىنىڭ بالىلارغا خاس بۇزۇپ ئېيتىلىشىدىن پەيدا بولغانكەن.

ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985

قوقاق ۋە يۇمغاقسۇت

بۇرۇنقى زاماندا، تەكلىماكاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە قۇربان ئىسىملىك بىر دېھقان ئۆتكەنكەن. سۇتتەك ئايدىڭ كېچىلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ كەتمىنىنى دولىسىغا سېلىپ، باياۋان ناخشىسىنى بولۇشىغا توۋلاپ، قوناقلىققا سۇ قۇيۇش ئۈچۈن چوڭ ئۆستەڭ بويىغا كېتىۋاتسا، خۇددى غايىبتىن پەيدا بولغاندەك، تاۋۇزغا ئوخشاش يۇپيۇمىلاق بىر نەرسە پەيدا بوپتۇ ۋە قۇربانغا سۆزىلىپ ئالدىدىن قېچىپ كېتىپتۇ. قۇربان ئازراق ھوشىنى يىغىپ ھېلىقى غەلىتە نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلگۈسى كەپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— قانداق نەرسىسەن؟

— مە - مە - مەن - مەن قوقاق... — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى يۇمىلاق نەرسە كېكەچلەپ.

— ھىم، مۇنداق دېگىن، — دەپتۇ قۇربان ۋە قوقاق ئاتلىق نەرسىگە قاراپ مېڭىپتۇ. ھېلىقى ئۆزىنى قوقاق دەپ تونۇشتۇرغان يۇمىلاق نەرسىمۇ ئىككى قەدەم كەينىگە مېڭىپتۇ. ئۇنىڭ غەلىتە قىلىقىدىن ھەيران بولغان قۇربان:

— ھەي قوقاقۇاي، نېمىشقا مەندىن قاچىسەن؟— دەپ سوراپتۇ.

— ئاۋۇ قۇلىقىڭىزغا قىستۇرۇۋالغان يۇمغاقسۇتنى ئېلىپ تاشلىسىڭىز توختايمەن، — دەپتۇ قوقاق. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قۇربان خۇشبۇي پۇرايدىكەن دەپ قۇلىقىغا قىستۇرۇۋالغان يۇمغاقسۇتنى قۇلىقىدىن ئېلىپ:

— يۇمغاقسۇتنى قىستۇرۇۋالسام مەن قىستۇرۇۋالدىم، سېنىڭ نېمە چاتىقىڭ؟ — دەپتۇ.

— يۇمغاقسۇت، — دەپتۇ قوقاق لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ، — بىزنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنىمىز، ئۇ ئەبلەخ نەسلىمىزنى ئۇچرىغانلىكى يەردە قۇرۇتۇپ تۇگەتتى، بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن كۆپلىگەن ھەمراھلىرىمنىڭ بېشىغا چىقتى، شۇڭا مەن ئۇنىڭغا ناھايىتى ئۆچ.

قۇربان قولىدىكى يۇمغاقساتنى ئازگالغا تاشلۇۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قوقاقنىڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، چېچىكى چاي بوپتۇ، خۇشاللىقىدىن قۇربانغا مەھكەم چاپلىشۇۋېلىپ ئۇنى يىقىتىپتۇ ۋە ئورنىدىن تۇرغىلى قويماپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قۇربان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۆزىنىڭ ئىسسىتمىسى ئۆرلەپ ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن قۇربان قۇلىقىدىكى يۇمغاقساتنى تاشلۇۋەتكىنىگە مىڭبىر پۇشايمان قىلىپ ئېچىنىپتۇ ۋە يۇمغاقسۇتنى تاشلۇۋەتكەن يەردىن ئەكەلدۇرۇپ قايتىدىن قۇلىقىغا قىستۇرۇۋاپتۇ. ئەتىسى ئەسلىي ھالىتىگە كېلىپ ساقىيىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «يۇمغاقسۇت قوقاقنا داۋا» دېگەن گەپ تارقىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھاپىز مۇھەممەت.** ئەر، ئۇيغۇر، يەكەن ناھىيەسىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرغۇن تۇرسۇن.** ئەر، ئۇيغۇر، يەكەن ناھىيەسى ئېگەرچى بازىرى ياربېشى كەنتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

سۆزە (يالپۇز)نىڭ شپالىق رولى

بۇرۇنقى زاماندا بىر ئادەم ئۆتكەنكەن، ئۇنىڭ دائىم مەيدىسى ئاغرىپ قىينىلىدىكەن. ئۇ ئادەمنىڭ قىلمىغان ئامالى قالماپتۇ، لېكىن ئاغرىقتىن خالاس بولالماپتۇ. ئاخىرى ئۆلەر ۋاقتىدا ئوغلىغا: «مەن جان ئۈزگەندىن كېيىن مېنىڭ مەيدەمنى يېرىپ كۆرۈڭلار. مېنى بىر ئۆمۈر ئازابقا سالغان كېسەلنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ.

بوۋاي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ مەيدىسىنى يېرىپ كۆرۈپتۇ. دەرۋەقە، بوۋاينىڭ مەيدىسىدىن چۆچەك (قاچا) شەكلىدىكى كىچىككىنە كاللەك بىر نەرسە چىقىپتۇ. بۇنى بوۋاينىڭ ئوغلى ئۆز يېنىدىن ئايرىماي ساقلاپ يۈرۈپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوۋاينىڭ ئوغلى بىر بۇلاقنىڭ يېنىغا كېلىپ، بېلىدىكى پوتىسىنى يېشىپ بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا قويۇق ئۆسكەن سۆزىنىڭ ئۈستىگە تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى نېنىنى سۇغا چىلاپ يېيىشكە باشلاپتۇ. قورسىقى تويغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ پوتىسىنى قولىغا ئاپتۇ، ئەمما ھېلىقى كاللەك نەرسە كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ بالا ئەتراپىنى يېڭنە ئىزدەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھېلىقى كاللەك نەرسە چۈشكەن جايدىكى سۆزلەرنىڭ ئۈستى قارامتۇل مايلىشىپ قالغانكەن. شۇ چاغدىلا ئۇ نەرسىنىڭ ئېرىپ كەتكەنلىكىنى بىلىپتۇ. يىگىت مەھەللىگە قايتىپ بېرىپ، بولغان ئەھۋالنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. كىشىلەر بۇلاق بويىدىكى سۆزىدىن ئەپ كېلىپ مەيدىسى ئاغرىيدىغانلارغا قاينىتىپ ئىچكۈزۈپتۇ. كېسەللەر سۆزىنى يازدا يېڭى پېتى، قىشلىقى قۇرۇتۇۋېلىپ تاماقتا قوشۇپ يەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مەيدە ئاغرىقىغا گىرىپتار بولغانلار سەللىمازا ساقىيىپ كېتىپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر سۆزىنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتىنى بىلگەنكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ھىدايى سەمەت.** ئەر، ئۇيغۇر، 84 ياش، سابىق ۋاتسىز، دېھقان، تۇرپان شەھىرى چىچان بازىرىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىسمايىل تۆمۈرى** (1949). ئەر، ئۇيغۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن.

«بۇلاق» ژۇرنىلى، 4.1990

ئوت ـ چۆپلەر ھەققىدە

لەلى ئوت

بۇرۇنقى زامانلاردا چەرچەندە قاتتىق يەر تەۋرەپ، جاھان ئىسسىپ، چەرچەن دەريا-ياسى قۇرۇپ كېتىپتۇ. سۇ بولمىغاچقا باغباراڭ، ئېتىز ـ ئېرىقلار تاشلىنىپ، ئادەملەر ئارىسىدا ئاچارچىلىق باشلىنىپتۇ، ئادەملەر بىر ـ بىرلەپ ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ئادەملەر ئارىسىدا بىر ئوتۇنچى بوۋاي بار ئىكەن. ئۇ ئائىلىسى بىلەن بۇ جاينى تاشلاپ قۇم ئارىسىدىكى بىر نەملىككە بېرىۋاپتۇ. بۇ نەملىكتە بىر بۇلاق بار ئىكەن، ئۇلار بۇلاققا تايىنىپ ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. كېيىن ئاچارچىلىقتىن قاچقان يەنە بىر بۆلۈك ئادەملەر بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىپ-تۇ. بۇ جاينىڭ تۆت ئەتراپى قۇم بولغاچقا تېرىقچىلىق قىلغىلى بولمايدىكەن. بۇ جايدا «لەلى» دېگەن بىر خىل ئوت ئۆسىدىكەن. ئادەملەر بۇ ئوتنى يۇلۇپ كېلىپ پىشۇرۇپ يەپتۇ. يىل بويى مۇشۇ ئوتنى يەپ ئاچارچىلىقتىن ئامان قاپتۇ. كېيىن جاھان ئىللىپ، چەرچەن دەرياسىغا سۇ پەيدا بوپتۇ. كىشىلەر قۇم ئوتتۇرىسىدىكى بۇ نەملىكتىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ، يەرلىرىنى قايتىدىن تېرىپتۇ. چەرچەندە قايتىدىن ھاياتلىق باشلا-نىپتۇ. كىشىلەر ئارىسىدا ئاشۇ چاغدىكى ئاچارچىلىقنىڭ خاتىرىسى بولۇپ:

لەلى دېمەڭ بىزنى،
يىلغا چىقارغان سىزنى.
ئارپا ئوسۇرغاقنى كۆرۈپ،
ئۇنتۇپ قالماڭ بىزنى.

دېگەن قوشاق قالغانكەن.

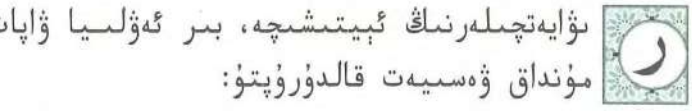
ئېيتىپ بەرگۈچى : **مەتتوختى ئاخۇن** (كۆسەي). ئەر، ئۇيغۇر، 59 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، چەرچەن ناھىيەسى توغراقلىق يېزىسى زاغۇنلۇق كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **تۇرسۇن بەكرى.** ئەر، ئۇيغۇر، چەرچەن ناھى-يەسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1991

بىدە نېمە ئۈچۈن ھەر يىلى كۆكلەپ چىقىدۇ

ساۋاقداشلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بىر ئەۋلىيا ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆز قوۋمىغا مۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرۇپتۇ:

— مەن پۈتۈن ئۆمرۈمنى ئەل خىزمىتى بىلەن ئۆتكۈزدۈم، لېكىن ناھايىتى نامرات كۈن كەچۈردۈم. شۇ ۋەجىدىن ھاياتىمدا مەن بۇغداي ئېشىنى كۆرمىدىم، ئارپا ئېشىغا تويمىدىم. شۇڭلاشقا، مەن ئۆلۈپ كەتسەم نامىزىمنى ئارپا ئېشىگە چۈشۈرۈڭلار، چۈنكى مېنىڭ نامىزىمنى ئارپا ئېشىگە چۈشۈرسەڭلار ئارپىنى قايتا تېرىش ھاجەتسىز، ھەر يىللىقى كۆكلەپ ھوسۇل بېرىۋېرىدۇ.

بىراق، بۇ ئەۋلىيا ۋاپات بولغان كۈنى كەچ كىرىپ قالغان بولغاچقا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، مېيىتنى قوندۇرۇپ قالساق بولمايدۇ، دەپ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتسىمۇ نامىزىنى چۈشۈرمەكچى بوپتۇ، بىراق قاراڭغۇدا ئارپا ئېشىگە بىلەن بىدە ئېشىزىنى پەرق ئەتمەيلا بىدە ئېشىگە نامىزىنى چۈشۈرۈپتۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ بىدە بىرلا تېرىپ قويسا، ھەر يىلى باھار پەسلىدە يەنە كۆكلەپ چىقىدىغان بوپتۇ.

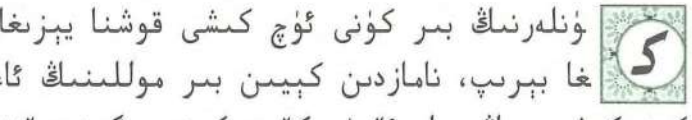
ئېيتىپ بەرگۈچى : **زەينىخان. ئايال**، ئۇيغۇر، 78 ياش، ساۋاتسىز، دېھقان، باي ناھىيەسى سايرام يېزىسى يېڭىباغ 13 ـ كەنتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **قەييۇم مەمتىمىن** (1946). ئەر، ئۇيغۇر، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، باي ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1990

«باي خەلق چۆچەكلىرى»، 2006

چاكاندىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى

ۋىلەرنىڭ بىر كۈنى ئوچ كىشى قوشنا يېزىغا بىر تونۇشىنىڭ ئۆلۈم نامىزىغا بېرىپ، نامازدىن كېيىن بىر موللىنىڭ ئاغزىدىن «ئابىھايات سۈيىنى ئىچكەن كىشى مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرىدىكەن» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپتۇ.

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ئۇچەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئابىھايىاتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ. يول يۈرۈپتۇ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۇرۇپ، سوراپ - سۈرۈشتۇ-رۇپ يۈرۈپ بىرئاز ئابىھايات تېپىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئابىھايات ناھايىتىمۇ ئاز بو-لۇپ، ئۇنى تەڭمۇتەك نىسبەتتە بۆلۈپ ئىچىشكە ھېچكىمنىڭ كۆزى يەتمەي، چاكاندا ياغىچىنى ئابىھاياتقا تۇگۈرۈپ نۆۋەت بىلەن ئاغزىغا تېمىتىپ، ھەممەيلەن تەڭ بەھرد-مەن بولۇش ھەققىدە بىرلىككە كېلىشىپتۇ.

ئۇلار مۇشۇ كېلىشىم بويىچە بىر تال چاكاندا ياغىچىنى تېپىپ، ئۇنى ئاقلاپ، ئابىھاياتقا تۇگۈرۈپ نۆۋەت بىلەن ئاغزىغا تېمىتىشماقچى بوپتۇ، لېكىن ئابىھاياتنى چاكاندا ئىچىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا ھېچنېمە چۈشمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئابىھايات بار قاچىنى بىر تەپكەنىكەن، قاچا بېرىپ بىر تۇپ چاكان-دىنىڭ ئۈستىگە دۈم كۆمتۇرۈلۈپتۇ، قاچىدىكى قالغان ئازراق ئابىھايات بىر تۇپ چا-كاندىنىڭ ئۈستىگە تۆكۈلۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چاكاندا مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **مۇھەممەتجان ئابدۇرېھىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 45 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەت-چى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسى ئوپال يېزد-لىق مەدەنىيەت مەركىزىدىن.

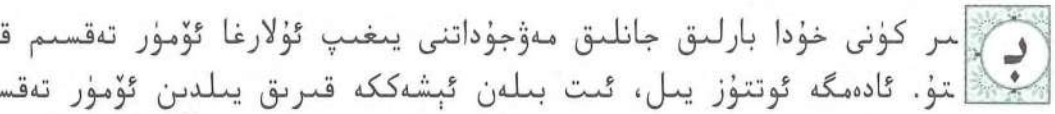
خاتىرىلىگۈچى : **مۇھەممەتئىمىن ھېيىت** (1944). ئەر، ئۇي-غۇر، ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت - ما-ئارىپ ئىدارىسىدىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

قەشقەر كوناشەھەر «خەلق رىۋايەت ۋە چۆچەكلە-رى»، 1989

باشقا رىۋايەتلەر

ئۆمۈر تەقسماتى

بىر كۈنى خۇدا بارلىق جانلىق مەۋجۇداتنى يىغىپ ئۇلارغا ئۆمۈر تەقسىم قىپتۇ. ئادەمگە ئوتتۇز يىل، ئىت بىلەن ئېشەككە قىرىق يىلدىن ئۆمۈر تەقسىم بوپتۇ. ئادەم ئۆزىگە ئاران ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلغانلىقىغا سەل نارازى بولۇپ:

— ئاللا، سەن نېمىشقا ماڭا ئاران ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئاللاتائالا ئۇنىڭغا:

— بۇنىڭغا پەقەت ئامال يوق، باشقىلاردىن جىقراق ئاشمىدى ئەمەسمۇ، — دەپتۇ. دەل شۇ پەيتتە ئېشەك يېتىپ كېلىپ:

— ئى ئاللا، سەن ماڭا قىرىق يىل ئۆمۈر ئاتا قىلىپسەن، مەن بۇ قىرىق يىلدا نېمە ئىشلارنى قىلىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ئاللاتائالا ئۇنىڭغا:

— سەن مۇشۇ ئادەملەرگە ئىشلەپ بېرىسەن: يەر ھەيدەيسەن، ھارۋا سۆرەيسەن، خامان تېپىسەن، ئادەملەر سېنى مىنىدۇ. سەن مۇشۇنداق ئەمگەكلەرنى قىلىپ ئادەملەرنىڭ ھاجىتىدىن چىقىسەن، ئۇلار سېنى ساماندا بېرىپ باقىدۇ، — دەپتۇ. ئېشەك بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قارا تەرگە چۆمۈپ كېتىپتۇ. ئۇ روھى چۈشكەن ھالدا ئاللا تائالادىن ئۆمرىنى يىگىرمە يىل قىسقارتىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاللاتائالا ئۇنىڭ يىگىرمە يىللىق ئۆمرىنى ئادەمنىڭ ئۆمرىگە قوشۇپ بېرىپتۇ. ئېشەك خۇشال بولۇپ ئەمدى كېتىپ تۇرۇشىغا، ئىت يۇگۇرۇپ كەپتۇ. ئۇ:

— ئى ئاللا، سەن ماڭا قىرىق يىل ئۆمۈر ئاتا قىلدىڭ، مەن نېمە ئىشلارنى قىلىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ئاللاتائالا ئۇنىڭغا:

— سەن ئادەملەرنىڭ ھويلا ـ ئارانلىرىنى باقىسەن، مال ـ مۈلكىنى قوغدايسەن، ئۆز ئىگەڭگە ۋاپادار، بۇزۇقلارغا رەھىمسىز بولىسەن، جامائەتنىڭ مۈلكىنى جان

تىكىپ قوغدايسەن، ئۇلار ئۇچۇن جېنىڭنىڭ بارچە خىزمەت قىلىسەن. باي ئائىلىلەردە بېقىلساڭ، ئۇلار ساڭا گۆشنىڭ سۆڭەكلىرىنى، ئېشىپ قالغان ئاشلارنى بېرىدۇ. كەمبەغەل ئائىلىلەردە بېقىلساڭ، ئاشنىڭ يۇندىلىرىنى قۇيۇپ بېرىدۇ. بەزىدە ئاچ، بەزىدە توق يۈرسەن! — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئىتنىڭ ماغدۇرى قېچىپتۇ. ئۇ ئاللاتائالادىن ئۆمرىنى يىگىرمە يىل قىسقارتىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاللا تائالا ئىتنىڭ يىگىرمە يىل ئۆمرىنىمۇ ئادەمگە قوشۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ ئۆمرى تەخمىنەن يەتمىش يىل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەملەر ئۆزىنىڭ ئوتتۇز يىللىق ئۆمرىدە ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ كۇنلىرىنى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزىدىكەن، ئوتتۇز ياشتىن ئەللىك ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا جاپا - مۇشەققەتتە ئىشلەپ ئائىلىسىنى باقىدىكەن، ئەللىك ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كۇنلىرىنى تاماخورلۇقتا ئۆتكۈزىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۇچى : **نىياز كېرىم.** ئەر، ئۇيغۇر، 60 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۇچا ناھىيەسى كونا شەھەردىن.

خاتىرىلىگۇچى : **تۇرسۇن نىياز.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، تولۇق سىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، كۇچا ناھىيە كوناشەھەردىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1.1990

«كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى، 1993

ئادەملەر تۇز ئىشلىتىشنى قانداق بىلگەن

زامان - زامانلاردىن ئىلگىرى قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدىكى كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، كۆپىنچىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن هايات كەچۈرىدىكەن. ئۇلار ياز ۋە كۇزلۇكى تاغ - جىلغىلاردىكى ئوتلاقلارغا كۆچۈپ، قىشلىقى يۇرت ئىچىگە قايتىپ كېلىدىكەن.

ئۇلار بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كۆچكەندە قازان - قومۇچ، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئۆزلىرى بىرگە ئېلىپ ماڭىدىكەن. لېكىن، ئۇ زامانلاردا هېچكىممۇ يېمەك-ئىچمەككە تۇز سېلىپ يېسە تەمى تەڭشىلىپ، يېيىشلىك بولىدىغانلىقىنى ئۇقمايدىكەن.

بىر ئەتىيازلىقى بىر چارۋىچى ئائىلىسى ھەممە نەرسىسىنى تەل قىلىپ تاغقا مېڭىپتۇ. ئۇلار يەمشىگە كېلىپ چۈشكۈن قىپتۇ. ئەر قويلارغا قاراپتۇ. ئايال ئۆيىدە پىشۇرۇپ ئالغان گۆشلەرنى خۇرجۇندىن چىقىرىپ يېنىدىكى تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇپ-تۇ ۋە غىزا قىلىشقا باشلاپتۇ. تاماق تەييار بولغاندىن كېيىن ئەر - ئايال ئىككىسى غىزالىنىشقا باشلاپتۇ. ئەر گۆشنى بىر چىشلەم يېگەندىن كېيىن خوتۇنىغا:

— بۇ گۆش ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن تاتلىق ۋە مەززىلىك پىشۇرۇلۇپتۇ. مۇندىن كېيىنمۇ گۆشنى مۇشۇنداق پىشۇرغىن، — دەپتۇ. ئايالى:

— مەن گۆشنى ئۆيىمىزدە پىشۇرغان تۇرسام، ئۇنى بۇ يەردە قازانغىمۇ سالمىسام، قانداقچە شۇنچە تاتلىق بولۇپ كېتىدۇ؟ — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەر:

— توختا، بۇ يەردە بىر سىر بار. سەن گۆشنى خۇرجۇندىن ئېلىپ نەدە قويغان ئىدىڭ ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئايالى بولسا ھېلىقى تاشنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئۆزىمۇ تاش ئۈستىگە قويۇلغان گۆشنى يەپ ئۇنىڭ تاتلىق ۋە تەملىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىپتۇ. ئەر - ئايال ئىككىيلەن دەماللىققا بۇ سىرنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار يولغا چىققاندا ھېلىقى تاشنى ئېلىۋېلىشنى ئۇنتۇماپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن گۆشنىلا ئەمەس، غىزا - تائاملىرىنىمۇ تاشقا تەگكۈزۈپ يەيدىغان بوپتۇ. تاشقا تەگكۈزۈلگەن تائام ئۇلارغا ھەم تاتلىق، ھەم مەززىلىك تۇيۇلۇشقا باشلاپتۇ.

ئاي - كۈنلەر كەينى - كەينىدىن ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. ئايال تاماق ئەتكەندە ھېلىقى تاشنى ئازراق پۈچۈپ قازانغا سالىدىغان بوپتۇ، تائامغىمۇ تەم كىرىپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇلار ھېلىقى تاشتىن ئايرىلمايدىغان بوپتۇ ھەم ئۇنى «تۇز تاش» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ سىردىن دەسلەپ چارۋىچىنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرى، كېيىنچە پۈتكۈل ئەل خەۋەردار بوپتۇ. «تۇز تاش» دېگەن بۇ نامىمۇ كېيىنچە «تاش تۇز»غا ئۆزگىرىپتۇ. كىشىلەر تاماق يېگەندە تۇزدىن ئايرىلمايدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى : **ئابدۇللا ئىمىن.** ئەر، ئۇيغۇر، 34 ياش، ئالىي تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، خىزمەتچى، تۇرپان شەھىرى ئۇزۇمچىلىك يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىدىن.

خاتىرىلىگۈچى : **ئىبراھىم ھەمدۇللا.** ئەر، ئۇيغۇر، 50 ياش، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، تۇرپان شەھەرلىك 5 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 7.1989

«تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، 1992

هاراق قانداق پەيدا بولغان

بۈنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى توپان بالاسى بولغانىكەن. شۇ مەزگىلدە نوھ ئەلەيھىسسالام بىر قىسىم كىشىلەرنى كېمىسىگە سېلىپ، بىر.رد.ۋايەتتە ئۇچ ئاي، يەنە بىر رىۋايەتتە ئالتە ئاي سۇ يۈزىدە يۈرگەنىكەن. ئوزۇقلۇق ئۇچۇن باشقا نەرسىلەر قاتاردا يەنە ناھايىتى كۆپ مىقداردا قۇرۇق ئۇزۇم ئېلىۋالغانىكەن. كېمە بىلەن ئۇزۇپ يۈرۈش جەريانىدا كېمىگە نۇرغۇن قېتىم سۇ چىقىپ كەتتىپ، ئۇزۇمنىڭ ئاستى سېسىشقا باشلاپتۇ. ئوزۇق تۈگىگەندىن كېيىن كىشىلەر ئىلاجسىز سېسىغان ئۇزۇملەرنى سىقىپ، سۈيىنى ئوزۇق قىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ بېشى سەل قايغاندەك بوپتۇ، ئەمما روھلىرى بىردىن كۆتۈرۈلۈپ، كېمە ئىچىنى خۇشخۇي چاقچاق، جارانلىق ناخشىلار قاپلاپتۇ. ھەممە كىشى بۇ خىل ئۆزگىرىشتىن ھەيران قېلىشىپتۇ. كېيىن يەنە سېسىغان ئۇزۇمنى سىقىپ سۈيىنى ئىچكەندىن كېيىن يۇقىرىقى ئەھۋال يەنە تەكرارلىنىپتۇ. شۇ چاغدا كىشىلەر سېسىغان ئۇزۇم سۈيى روھنى كۆتۈرۈپ، كەيپىياتنى جانلاندۇرىدىكەن، دېگەن تونۇشقا كەپتۇ.

توپان بالاسى ئاخىرلىشىپتۇ. تىنچ تۇرمۇش باشلانغاندىن كېيىن، كېمىدىكى ئەھۋالنى ئەسلىشىپ، ئۇزۇملەرنى سېسىتىپ سۈيىنى چىقىرىپ، بىر خىل ئىچىملىك تەييارلاشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپتۇ ۋە ئۇنى «شاراب» دەپ ئاتاپتۇ. ئاندىن ئۇزاق يىللار ئۆتۈپتۇ، تۇرلۇك بەزمە ـ زىياپەتلەردە شاراب ئىچىش ئومۇملىشىپتۇ.

شۇ زامانلاردىكى پادىشاھلارنىڭ بىرىدە، شارابنىڭ كۆچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش، كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش، شارابنىڭ ئىچىلىش مىقدارىنى كېمەيتىش ئارزۇسى تۇغۇلۇپتۇ ۋە پۈتۈن مەملىكىتىگە:

ــ كىمدە ـ كىم شارابنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، ئىچىلىش مىقدارىنى ئازايتىپ، ئاز شاراب بىلەن كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرالايدىغان ۋە جانلىنىش ۋاقتىنى ئۇزارتالايدىغان بولسا، ئۆمۈر بويى يەتكۈدەك مال ـ دۇنيا مۇكاپات بېرىلىدۇ، ــ دەپ جاكارلاپتۇ.

شۇ زامانلاردا ياخشىلىقنى ھارام قىلىپ، ئەسكىلىكتە داڭ چىقارغان، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، كۇنى تەسكە قالغان بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى مەلئۇن ئىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ جاكارىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاچ كۆزلۈكى غەلىيان كۆتۈرۈپ، تەلىيىنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ ۋە پادىشاھقا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئۇچ ئايلىق مۆھلەت سوراپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۆھلەت ئىچىدە ۋەزىپىسىنى ئو-

رۇنلىمسا كاللىسىنى ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، سورىغان نەرسىلىرىنى بېرىپتۇ.

مەلئۇن ئۆيىگە كېلىپلا ئىش باشلاپتۇ. ئۇنداق قىپتۇ، بۇنداق قىپتۇ، قىلىپ باقمىغان ئىشلىرى قالماپتۇ، ئەمما بىرەر ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي، ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇم، دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە گېلىدىن تاماق ئۆتمەي يېغلاشقا باشلاپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۆزى چېقىر، بۇرنى پاناق، يۈزى گۆشلۈك، بويى پاكارغىنا كەلگەن ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى سودىگەر قىياپەتلىك بىر كۈسا ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ـ دە:

ـــ ھەي مەلئۇن، نېمىگە يېغلايسەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

مەلئۇن پوتلىسىنى ئېقىتقان ھالدا زار ـ زار يىغلاپ تۇرۇپ، يىغلاشنىڭ سەۋەبىلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ـــ يىغلىما، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. سەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭدا، بىر يولۇاس، بىر تۈلكە، بىر قىزىل خوراز تەلەپ قىلغىن. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى ئۈزۈم سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئېچىتقۇ ياسىغىن، شۇ چاغدا ئىشلىرىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، ـــ دەپ يول كۆرسىتىپتۇ. ھېلىقى ئادەم شۇئان كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ ئادەم ئەسلىدە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇملۇقلارنىڭ پىر ـ ئۇستازى لەنىتى شەيتان ئىكەن.

مەلئۇن شەيتانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شاراب ياساپ ئىچىپ بېقىپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن ۋۇجۇدىدا يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئەقلى لال بولۇپ، خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپتۇ ـ دە، بىر تۈڭ شاراب تەييارلاپ پادىشاھقا تەقدىم قىپتۇ. پادىشاھ بۇ شارابنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، دەرھال ۋەزىر ـ ئۆمرا، ئاكابىر ـ ئەشرەپلىرى قاتناشقان بىر زىياپەت ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. بىر نەچچە قەدەھ ئىچكەندىن كېيىن، شۇنداق بىر ئەھۋال سادىر بوپتۇكى، ھەممە كىشى ھەيرانلىقتىن نېمە دېيىشنى بىلەلمەي قاپتۇ. مۆرىمەسلەر ناخشىغا، سۆرەلمىلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپتۇ، قورقۇنچاقلار باتۇرغا ئايلىنىپتۇ، تاماق قويۇلغان شىرەلەرنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ چىقىشىپ، پادىشاھقا قول شىلتىپ چۈۋۈتقىلىرىنى چۈۋۈغلى تۇرۇپتۇ. بەزى توڭلار بولسا، ئالاھىدە مۇلايىملىشىپ، يېنىدا ئولتۇرغانلارنىڭ بوينىدىن قۇچاقلاپ شېرىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئادەتتە ياۋاش، مۆمىن دېگەنلەر يەڭ شىمايلاپ ئاداۋىتى بارلار بىلەن جېدەللەشكىلى باشلاپتۇ ۋە بەزىلەر بولسا، ھايا ـ نومۇس دېگەنلەرنى تاشلىۋېتىپ، ئاياللارغا ئېسىلىۋېلىشقا، بەزى ئاياللار بولسا، ئۇچۇق ـ ئاشكارا ھالدا ئەرلەرگە چاپلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ. زىياپەت خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان بولسىمۇ، كىشىلەر قورساقلىرىنىڭ ئاچقانلىقىنى سېزىشمەپتۇ ۋە ئادەتتە تۇگەپ كېتىدىغان زىيا-

پەت تاماقلىرى ئېشىپ قاپتۇ.

كىشىلەر شۇ زىياپەتتىكى ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىشىپ، قورقۇنچاقلارنىڭ بالىنى تۇرغا ئايلىنىشى يولۇاس قېنىنىڭ ئارىلاشقانلىقىدىن، بەزىلەرنىڭ بەك مۇلايىم ياكى ھارامزادىلىشىپ كېتىشى تۇلكە قېنى قوشۇلغانلىقتىن، ھايا ـ نومۇسنىڭ يوقىتىلغانلىقى قىزىل خورازنىڭ قېنىدىن، قورساقنىڭ ئاچماسلىقى ئۇزۇم سۇيىنىڭ قۇۋۇدىتىدىن دەپ خۇلاسە قىلىشىپتۇ.

شۇ قېتىمقى زىياپەتتىن كېيىن شاراب ئىشلەش تېخىمۇ تەرەققىي قىپتۇ، ئەمما جەمئىيەت كەيپىياتى يامانلىشىپ، جېدەل ـ ماجىرا، بۇزۇقچىلىق، قاتىللىق قاتارلىق ھەرخىل جىنايى قىلمىشلار ئەۋج ئاپتۇ. بۇ ئىشلارغا قارىتا بەزى دانىشمەنلەر «بۇ شاراب ئەمەس، ھەلەق ئىكەن» دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇزۇن يىل ئۆتۈپ بۇ نام ئومۇملىشىپتۇ. ئۇزۇن جەريانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ھەلەق» سۆزى «ھاراق»قا ئۆزگىرىپتۇ. ھاراق مانا شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى : **ۋاھاپجان رازىق** (1938). ئەر، ئۇيغۇر، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتكۈزگەن، ئوقۇتقۇچى، يەكەن ناھىيەلىك دارىلمۇئەللىمىندىن.

خاتىرىلەنگەن ۋاقىت : 1988

«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى»، 1989

图书在版编目(CIP)数据

神话与传说 ：维吾尔文 / 阿不力米提·沙迪克汇编. — 乌鲁木齐 ：新疆大学出版社，2015.5
（中国民间文学集成 · 新疆卷 ：维吾尔民间故事集）
ISBN 978 - 7 - 5631 - 2779 - 5

Ⅰ. ①神… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①维吾尔族 — 神话 — 作品集 —新疆 — 维吾尔语(中国少数民族语言)②维吾尔族 — 民间故事 — 作品集 — 新疆 — 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①I277

中国版本图书馆CIP数据核字(2015)第091440号

策　　划：合力力·买买提
　　艾尼瓦尔·玉素甫
责任编辑：艾尼瓦尔·玉素甫
责任校对：克尤木 · 吐尔逊
装帧设计：艾克拜尔 · 沙力
美 术 字 ：尼亚孜 · 克里木

ISBN 978-7-5631-2779-5
9 787563 127795 >

中国民间文学集成 · 新疆卷：维吾尔民间故事集 - 1

神话与传说
（维吾尔文）
阿不力米提 · 沙迪克　汇编

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路666号　邮编：830046）
新 华 书 店 经 销
北京顺诚彩色印刷有限公司印刷
开本：880mm × 1230mm　1/16　41.25印张
2015年5月第1版　2015年5月第1次印刷

ISBN 978 - 7 - 5631 - 2779 - 5
定价：170.00元